

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Tolga BAŞAK

İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI
(1830-1923)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yavuz ASLAN

ERZURUM-2006

DOKTORA TEZ SAVUNMASI SINAV TUTANAĞI

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı doktora öğrencilerinden Tolga BAŞAK'ın Doktora Tezini İncelemek ve Tez Savunması Sınavı'nı yapmak üzere, Enstitü Yönetim Kurulu'nun 28.06.2006 tarih ve 2006/4/20 sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz, adı geçen öğrencinin Doç.Dr.Yavuz ASLAN'ın yönetiminde hazırlamış olduğu "İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)" konulu tezini incelemiş ve adayı 30.06.2006 Cuma günü saat ...:..:..de Tez Savunma Sınavı'na tabi tutmuştur. Sınav sonunda adayın ..:..:.. olduğunu ve Tezinin ..:..:..oy ..:..:.. ile karar verilmiştir.

JURİ BAŞKANI
Doç.Dr.Yavuz ASLAN

Ü Y E

Prof.Dr.Dursun Ali AKBULUT

Ü Y E

Prof.Dr.S. Esin DAYI

Ü Y E

Yrd.Doç.Dr.Asuman DEMİRCİOĞLU

Ü Y E

Yrd.Doç.Dr.İsmail EYYÜPOĞLU

ÖNSÖZ

Bu çalışma, XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikalarını incelemektedir. Konunun çerçevesi siyâsî ve askerî açıdan ele alınarak sınırlandırılmış, uluslararası ilişkilerde rastlanılan ekonomik ve kültürel ilişki türleri ise siyâsî boyutu etkilediği sürece konuya dahil edilmiştir.

Adı geçen dönemde, Yakın ve Orta Doğu coğrafyasında belirleyici rol oynayan en önemli güçlerden biri İngiltere iken, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde üzerinde fazlasıyla durulan konulardan biri de; Ermeniler ve onların uluslararası platformlarda tartışılan sorunlarıdır. Bu bağlamda, İngiliz-Ermeni ilişkilerini ve İngiltere'nin, gerek Osmanlı Devleti, gerekse Rusya bünyesinde bulunan Ermenilere ilişkin politikalarını sebep sonuç ilişkisi ile incelemek önem arz etmektedir.

Bu değerlendirme esnasında Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde önemli bir sorun haline getirilip, I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında da üzerinde tartışılan ve günümüze kadar süregelen “Ermeni sorunu” ile ilgili bazı veriler daha net bir şekilde ortaya çıkarken, “Büyük Britanya İmparatorluğu”nun, Yakın Doğu¹ ile ilgili emperyalist politikaları içerisinde Ermenilere yüklediği misyonun temel dayanakları da kendini göstermektedir. Bu noktada, özellikle Türk-Ermeni ilişkilerinin kronikleşmiş bazı çıkmaz ve kısır döngülerini daha sağlıklı bir bakış açısı ile çözümleyebilecek bir takım argümanlara ulaşmak da mümkün olmaktadır. Bu argümanlar ise Türk-Ermeni ilişkilerinin kendi iç dinamiklerine bırakılmamış seyrini ve bu durumdan kaynaklanan problemlerin gerçek çerçevesini analiz etmeye yardımcı olacak niteliktedirler.

Türkiye’de, gerek İngiliz-Ermeni ilişkileri, gerekse İngiltere’nin Ermenilere yönelik politikası bilimsel açıdan incelenmiş bir konu değildir. Yurt dışında makale tarzında yapılan birkaç çalışma ise lokal bir çerçevede ele alındığından, bunlar sınırlı içeriğe sahiptir. Bunun yanında, konunun daha çok Ermeni tarihçilerin dikkatini çekmesinden dolayı adı geçen çalışmalar, Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında ön yargılı yaklaşımlar içermektedir.

¹ “Yakın Doğu”, Britanya İmparatorluğu’nun “Doğu” topraklarının kendisine “yakın” olanlarını “uzak” olanlarından ayırt etmek için kullandığı ve uluslararası ilişkiler sözlüğüne soktuğu bir deyimdir. (Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, (1919-1926), Ankara, 1978, s.15.)

“İngiltere ve Ermeni Sorunu” hakkında 1915-1923 yıllarını kapsayan çalışması ile Akaby Nassibian² ise Türk-Ermeni ilişkileri bağlamındaki taraflı çizgisi ile birlikte, özellikle genel hatları ile İngiltere’nin Ermeni sorununa yönelik yaklaşımı üzerinde durmuştur. Ekonomik ve sosyal perspektiflerle de konuya yaklaşan Nassibian, Türkiye ve Kafkasya’da meydana gelen gelişmeler ile ilgili ayrıntılara girmemiş, *İngiliz Milli Arşivi*’ndeki (Public Record Office) konu ile ilgili çok sayıdaki belgeye de yer vermemiştir. Aynı zamanda eserini yazdığı dönem itibariyle kapalı olan *Hindistan Bakanlığı Arşivi*’nden de (Indian Office Record) yararlanamayan yazar, konunun önemli ayaklarından biri olan Türk arşiv kaynaklarına da ulaşamamıştır. Bununla beraber Nassibian’ın Ermeni kaynaklarına geniş ölçüde müracaat ettiği görülmektedir.

Nassibian’ın bu çalışmasına bir önsöz oluşturacak şekilde I. Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda İngiliz diplomasisinin Ermeni sorununa yönelik yaklaşımını ele alan Arman J Kirakossian³ da özellikle XIX. yüzyıl uluslararası dengelerini hesaba katarak detaylı bir çalışma ortaya koymuştur. İngiliz belgeleri yanında Rus ve Ermeni kaynaklarına da müracaat ettiği görülen yazarın Ermeni sorununu emperyalist politikalar kapsamında değerlendirmiş olması eseri farklı kılmaktadır. Bununla beraber yazarın Türk-Ermeni ilişkileri bağlamındaki tutumu çoğu kez ön yargılı yaklaşımlar içermektedir.

Bu doktora tez eseri ise İngiltere ve Türkiye’de bulunan arşiv ve kütüphanelerde çalışılarak ortaya konulmuştur. Bunun yanında Ermeni tarihçilerin daha çok İngilizce olarak yayınlamış oldukları çalışmalardan da istifade edilerek, ikinci elden de olsa konu kapsamındaki Ermeni kaynaklarına da bir ölçüde ulaşıldığı söylenebilir.

İngiliz politikası çalışılması münasebetiyle, eserin birinci derecedeki kaynaklarını dönemin İngiliz Dışişleri, Savaş Bakanlığı, Kabine ve Parlamento belgeleri oluşturmaktadır. Adı geçen belgelere ulaşabilmek için Londra’da bulunan üç arşivde çalışılmış, Avam ve Lordlar Kamarası’nın 1914-23 tarihleri arasındaki tutanakları taranmış, *The Times Gazetesi*’nin ilgili yıllar arasındaki nüshaları özenle incelenmiştir. Ayrıca yayınlanmış olan İngiliz belgeleri de detaylı bir incelemeye tabi tutularak konu kapsamında değerlendirilmiştir. Yayınlanmış olan bu belgesel eserlerin başlıcaları

² Akaby NASSIBIAN, *Britain and the Armenian Question*, New York, 1986.

³ Arman J. KIRAKOSSIAN, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830’s to 1914*, London, 2003.

III

şunlardır: *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, II, III, IV, *British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1922)*

Türkiye’de yapılan arşiv çalışmalarında ulaşılan belgeler ise, içerik itibariyle daha spesifik bir tarzda olup, bunlar konuların alt açımları kapsamında değerlendirilmiştir. Konunun gerek coğrafi, gerekse siyasi çerçevede oldukça kapsamlı olması ve özellikle İngiliz, Ermeni, Türk ve Rus ilişkileri noktasında değerlendirilme zorunluluğu, olayları sunuş metodunu etkileyen başlıca faktörlerdendir. Anlatımlar esnasında tekrarlardan ve genel bilinenlerden kaçınılmaya özen gösterilmiştir. Bununla beraber, olayları bir zemine oturtma zorunluluğu hissedilen durumlarda gerekli açıklamalar yapılmıştır. İngiltere’nin Ermeni politikası değerlendirilirken, Ermeni sorunu bağlamında konunun önemli bir ayağını Türk-Ermeni ilişkilerinin oluşturması, eserin içeriğine derinlik katmaktadır.

Konu üç bölüm altında ele alınmıştır. Bunlar; I. Dünya Savaşı öncesi, esnası ve sonrası olarak belirlenmiş, anlatımlarda kronolojik disipline uymaya özen gösterilmiştir. I. Dünya Savaşı öncesi dönemin incelenme sebebi konuya alt yapı oluşturma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bu dönemde konu daha genel çizgilerle tartışılmış, bir bakıma I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki döneme giriş oluşturulmuştur. Eserin ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğu dönem, I. Dünya Savaşı’ndan Lozan Barış Antlaşması’na kadar uzayan süreçtir.

Çalışmalarım esnasında yardımlarını gördüğüm insanlara burada ayrı ayrı teşekkür etme imkânım olmasa da, birkaç teşekkür ifadesini sıralamayı borç bilirim. Öncelikle Londra’daki çalışmalarım esnasında gösterdikleri ilgi ve hoşgörüden dolayı arşiv ve kütüphane çalışanlarına, ayrıca yurtdışı çalışma giderlerime katkıları için Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi’ne teşekkür ediyorum. Yine çalışmalarına değerli fikirleriyle katkıda bulunan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Sayın Prof. Dr. Enver Konukçu’ya, ayrıca gereken bütün kolaylıkları göstererek beni daima motive etmiş olan Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. S. Esin Dayı’ya teşekkür ederim.

IV

Bu doktora tez eserinin yöneticiliğini üstlenerek çalışmayı bitirmemde en önemli pay sahibi olan ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, ufkumu açan değerli Hocam Sayın Doç. Dr. Yavuz Aslan'a ise minnettarım. Son olarak; bu zor dönemde maddî ve manevî yardımları ile her zaman yanımda olup beni destekleyen aileme, teşekkür etmekle altından kalkamayacağım çok şey borçluyum.

Tolga BAŞAK

Erzurum/2006

ÖZET

Bu çalışma, 1830-1923 yılları arasında İngiltere'nin Ermenilere yönelik siyasî ve askerî yaklaşımlarını incelemektedir. İngiltere'nin özellikle Osmanlı Devleti ve Rusya ile uluslararası platformda girmiş olduğu ilişkiler ise araştırmanın zeminini oluşturmuştur. Bu uluslararası ilişkiler sürecinde etki-tepki mekanizmalarının yardımı ile olaylar arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır.

Kuramsal boyutun bu şekilde belirlenip, tarihi olayların uluslararası ilişkiler açısından değerlendirilmesi “Ermeni sorunu” olarak lanse edilen kavrama daha etkin bir çözümleme çerçevesi sunmaktadır.

“Ermeni sorunu” sadece Osmanlı Devleti’ni tedirgin eden bir azınlık sorunu değil, Orta ve Yakın Doğu’ya yönelik emperyalist emelleri olan büyük devletlerin tümünü ilgilendiren ve “uluslararası niteliğe sahip olan” bir sorundur. Sonuçta, “Ermeni sorunu”nun çözümü de, Osmanlı Devleti’nin azınlıklara ilişkin ürettiği politikalar sonucunda değil, dünya siyasâl sisteminde cereyan eden savaşlar ve diplomatik mücadeleler neticesinde gerçekleşmiştir.

Adı geçen dönemde uluslararası sistemi kendi değerlerine göre biçimlendirecek kuvvet, irade ve moral güce sahip olan devlet ise İngiltere’dir. Dolayısıyla gerek İngiliz-Ermeni ilişkilerini, gerekse İngiltere’nin Ermenilere ve onların sorunlaştırdığı olaylara yönelik politikalarını incelemek “Ermeni sorunu”nu çözümleyecek önemli argümanlar sunar. Ortaya çıkan bu argümanlar ise öznesini Ermenilerin oluşturduğu bir sorunun, aslında bölgedeki olayları kendi çıkarları doğrultusunda çözümlemeye çalışan batılı devletlerin bir “emperyalizm sorunu” olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Uluslararası İlişkiler

İngiltere

Emperyalizm

Ermeniler

Ermeni Sorunu

ABSTRACT

This study examines British political and military approaches towards the Armenians between the years 1830 and 1923. The relations of Britain with the Ottoman State and Russia on an international level make up the context of this research. Within the process of international relations, a connection between the events is tried to be set up by the help of action-reaction mechanisms.

To determine the theoretical dimension in this way and to evaluate historical events in the view of international relations provides a more effective analysis of the concept launched as Armenian question.

The Armenian question is not only a disturbing minority problem concerning the Ottoman State but also a question with an international nature, since it concerns also all the great countries having imperial intentions on the Middle and Near East. In the end the Armenian question was not solved because of the Ottoman policies towards minorities but as the result of diplomatic struggles and wars occurring in the world's political system.

In the mentioned period because of its power, will and moral the only country to be able to shape the international system for its own outcomes was Britain. Therefore, evaluating British-Armenian relations and British policies towards the problems raised by the Armenian with which they claimed to be confronted presents significant arguments for a resolution of the Armenian question.

These arguments reveal that the imposed Armenian question is in fact an imperialistic problem of the western countries who tried to benefit from the events that occurred in the area.

Key Words:

International Relations

Britain

Imperialism

Armenians

Armenian question

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
BİBLİYOGRAFYA	XIII
KISALTMALAR.....	XXX
GİRİŞ	XXXII

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ İNGİLTERE’NİN ERMENİ POLİTİKASI (1830-1914)

I. XIX.YÜZYIL’DA İNGİLTERE’NİN ERMENİ POLİTİKASI	1
A. İngiltere’nin Yakın Doğu Politikasının Şekillenmesi ve Osmanlı Devleti	1
B. Uluslararası Arenada Ermeni Sorunu’nun Ortaya Çıkışı ve İngiltere (1877-1900)	8
1. İngiltere’nin Ermenilere Karşı İlgisinin Başlangıcı (1830-1877).....	14
2.1877-78 Türk-Rus Savaşı ve İngiltere’nin Ermeni Sorununa Yönelik Tavırları	18
3. Berlin Kongresi Sürecinde Ermeni Talepleri ve İngiltere.....	26
4. Berlin Kongresi Sonrası Ermeni Sorunu ve İngiltere	36
a. Muhafazakâr Disraeli Hükümeti’nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı (1878-1880)	38
b. Liberal Gladstone Hükümeti’nin Ermeni Sorununa Bakışı (1880-1885)	44
5. XIX. Yüzyıl Sonlarında Genel Hatları ile İngiltere ve Ermeni Sorunu	52
C. İngiltere’nin Ermeni Politikasını Etkileyen Unsurlar	59
1. İngiltere’deki Ermeni Toplumunu ve Ermeni Taraftarı Organizasyonlar	59
2. İngiliz İmparatorluğu’nun Müslüman Dünyası ve Kamuoyu	64

VIII

II. XX. YÜZYIL'IN BAŞLARINDA İNGİLTERE VE ERMENİLER	66
A. İngiliz Diplomasisi ve Osmanlı Devleti	66
B. I. Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere ve Ermeni Sorunu	70
C. İngiltere'nin Ermeni Politikasında Rusya Faktörü	76
1. XX. Yüzyıl'ın Başlarında Rusya'nın Ermeni Politikası	76
2. Rusya'nın Ermeni Politikası Karşısında İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı	82

İKİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (1914-1918)

I. SAVAŞIN BAŞLANGICINDAN BOLŞEVİK İHTİLALİ'NE

KADAR İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (1914-1917)

A. I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı Devleti	92
1. Savaş Öncesi Beklenti ve Arayışlar	92
2. Osmanlı Devleti ile Savaş Durumu ve İngiltere'nin Savaş Amaçları: De Bunsen Raporu (1915)	95

B. Savaşın İlk Yıllarında Türkiye'ye Karşı Ermeni Hareketleri ve İngiliz Politikası

1. Savaş Öncesi ve Esnasında Ermeni Hareketleri ve Psikolojisi	100
2. Savaş Başında Ermeni Beklentileri ve İngiliz Politikası	107
3. İskenderun Körfezi'ne Yönelik İngiliz Askerî Harekât Planları ve İngiliz-Ermeni İlişkileri (Şubat-Aralık 1915)	111

C. 1915 Ermeni Olayları Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı

Önlemler ve İngiltere

1. Osmanlı Devleti'nin Ermeni Hareketlerine Karşı Aldığı Önlemler	119
2. Osmanlı Devleti'nin Ermeni İsyân ve Hareketlerine Karşı Aldığı Önlemlerin İngiltere'deki Akisleri ve İngiltere'nin Politik Tutumu	124
3. İngiliz Savaş Propagandaları ve Ermeni Sorununa Etkileri	129
a. İngiliz Savaş Propagandası Açısından Ermeniler	129

IX

b. "Wellington House" ve Bir Propaganda Çalışması Örneği: "Blue Book"	139
D. Sykes-Picot Antlaşması ve İngiltere'nin "Ermenistan"ın Geleceğine İlişkin Tasarıları (1916)	152
II. BOLŞEVİK İHTİLALİ'NDEN MONDROS MÜTAREKESİ'NE	
ERMENİLERE YÖNELİK İNGİLİZ POLİTİKASI (1917-1918).....	
A. Bolşevik İhtilâli Sonucunda Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Gelişmeler.....	158
B. Bolşevik İhtilâli'nin İngiliz Savaş Politikasına Etkisi ve İngiltere'nin Kafkasya Politikası.....	161
C. İngiltere'nin Kafkasya Politikası Kapsamında Ermenilere Yüklenen Misyon: Destek ve İşbirliği	166
D. "Ermenistan"ın Geleceğine Yönelik İngiliz Yaklaşımları (1917).....	181
E. Türk İleri Harekâtı Esnasında (1918) İngiliz-Ermeni İlişkileri	186
1. Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Yapılan Katliamlar ve Başarısız Bir Propaganda Örneği: "II. Blue Book" Girişimi	187
2. Ermenilerin Yaptıkları Katliamlarda İngiltere'nin Sorumluluğu	191
3. Türk Ordusu'nun Kafkasya İleri Harekâtı Karşısında İngiliz Politikasında Ermeniler	197
4. Bakü Savunmasında "Dunsterforce" ve Ermeniler: İngiliz-Ermeni Gerginliği.....	201
F. Türkiye ile Barış Durumu ve Mondros Mütarekesi'nden Önce İngiltere'de Ermenilerin Geleceğine İlişkin Politik Yaklaşımlar	216
G. Mondros Mütarekesi ve İngiltere'nin Ermenilere Yönelik Politikaları	227
1. Mondros Mütarekesi ve "6 Doğu Vilâyeti Meselesi"	227
2. Mondros Mütarekesi'ne Yönelik Ermeni ve Türk Tepkileri Karşısında İngiltere'de "Ermenistan" Politikaları	231

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (1918-1923)

I. MONDROS'TAN SEVR'E İNGİLTERE'NİN ERMENİ

POLİTİKASI (1918- 1920) 246

A. Kafkasya Bağlamında İngiliz Politikaları ve Ermeniler

1. Kafkasya'nın İngiliz Birlikleri tarafından işgali ve "Ermenistan"a
Yönelik Düşünceler 246

2. Kafkasya'da İngiliz Askerî Uygulamaları, Kars'ın İşgali ve
Ermenilere Teslimi 259

B. Kafkasya'dan Çekiliş Süreci'nde İngiltere'nin Ermeni Politikası

1. İngiltere'nin Kafkasya'da Karşılaştığı Problemler ve Kafkasya'dan
Çekilme Kararı 269

2. Çekiliş Sürecinde Ermeni Huzursuzluğu ve İngiliz Politik Tavrı 272

C. Türkiye'ye Yönelik Politikalar Bağlamında İngiltere ve

Ermeni Sorunu 285

1. Savaştan Sonra İngiltere'nin Türkiye'ye Yönelik Genel Politikası 285

2. Türk Milli Mücadele Hareketi Karşısında İngiltere ve Ermeniler 289

a. Doğu Anadolu'da Durum, Ermeni Beklentileri ve İngiliz Politikası 289

b. Kilikya'da Ermeni Olayları ve İngiltere 302

c. Malta Sürgünleri, İngiltere ve Ermeni Sorunu 311

D. Paris Barış Konferansı Sürecinde İngiltere'nin Ermeni Politikası

1. Paris Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti 320

2. Konferansta Ermeni İstekleri ve İngiltere (1919) 324

3. İngiliz İmparatorluğu'nun Müslüman Kamuoyu ve Ermeni Beklentileri 331

4. İngiliz Askerî ve Politik Yaklaşımları ile "Ermenistan" ve Sınırları 334

5. Londra Görüşmeleri ve "Ermenistan" İçin Milletler Cemiyeti

Mandaterliği (Şubat-Mart 1920) 338

6. Türk Barışı ve "Ermenistan" Sorununa Yönelik İngiliz Askerî

Otoritelerinin Tepkileri 343

XI

7. San Remo Konferansı'nda "Ermenistan" Sorunu ve Lloyd George.....	347
a. "Ermenistan" Sınırı ve Lloyd George'un Düşünceleri.....	347
b. Ermeni Temsilcilerinin Konferansa Daveti ve Erzurum Meselesi	353
c. "Ermenistan"a Yönelik Askeri Yaklaşımlar ve Lloyd George'un Önerileri ...	359
d. Barış Taslağında "Ermenistan"a İlişkin Kararlar: Sorunun ABD'ye Havale Edilmesi.....	364
E. "Ermenistan" İçin ABD Mandaterliği ve Sevr Antlaşması	366
II. SEVR'DEN LOZAN'A İNGİLTERE'NİN ERMENİ	
POLİTİKASI (1920-1923)	374
A. Türkiye ve Kafkasya'daki Gelişmeler ve İngilizlerin Batum'u	
Tahliyesi	374
B. Ermeni Cumhuriyeti'ne Yönelik Türk-Sovyet Yaklaşımları	
ve İngiltere'nin Tutumu.....	376
C. Türk Ordusunun Doğu Harekâtı Esnasında İngiliz-Ermeni İlişkileri	
ve İngiliz Politikası (Eylül-Aralık 1920)	382
1. Harekât Öncesi Tarafların Tutumu ve Beklentiler	382
2. Doğu Harekâtı ve Gümrü Anlaşması	384
3. Harekât Esnasında İngiliz-Ermeni İlişkileri ve İngiltere'nin Tutumu	388
4. Oyunun Bittiği Sahne: "Ermenistan"ın Geleceği ve İngiltere.....	408
D. Sevr'in Değiştirilme Sürecinde İngiltere ve Ermeniler (1921-1922)	415
1. Londra Konferansı Öncesi Genel Durum ve İngiliz Askerî Yaklaşımları	415
2. Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere	418
3. Lozan'a Giden Yolda İngiliz-Ermeni İlişkileri.....	422
E. Lozan'da İngiltere'nin Ermeni Politikası	432
1. Konferansın ilk Dönemi (Aralık 1922-Şubat 1923)	434
2. İkinci Dönem (23 Nisan-24 Temmuz 1923).....	444
SONUÇ.....	449
EKLER.....	453
Resim ve Fotoğraflar	454
Belgeler.....	467

XII

- Belge No: 1(a,b):** *Bugos Nubar Paşa'dan İngiliz Dışışleri'ne: 12 Kasım 1914:* "Silah ve Cephane sağlanması durumunda Ermenilerin ayaklanarak Türkiye'ye karşı gönüllü olarak savaşabileceklerini belirten belge."
- Belge No: 2:** *Rus Büyükelçisi'nden İngiliz Dışışleri'ne: 24 Şubat 1915:* "İskenderun'da, Türklere karşı kullanılmak üzere Ermenilere silah gönderilip gönderilemeyeceğini soran belge."
- Belge No: 3 (a,b):** *Sofya Büyükelçisi H. Bax Ironside'dan İngiliz Dışışleri'ne: 6 Mart 1915:* "Taşnak Komitesi'nin İskenderun ve Mersin'e gönüllü Ermeni ordusu gönderebileceği yönündeki mektubu."
- Belge No: 4 (a,b,c):** *Erzurum'dan Harbiye Nezâretine: 04.05.1335:* "Silahların teslimi konusu ile Kars'taki Ermeni kuvvetlerinin durum ve miktarını belirten rapor."
- Belge No: 5 (a,b):** *Erzurum'dan Harbiye Nezâretine: 03.06.1335:* "Kâzım Karabekir-General Beach görüşmesi hakkında bilgi."
- Belge No: 6 (a,b):** *Erzurum'dan Harbiye Nezâretine: 11.08.1335:* "İngilizlerin Ermenilere yardım ettiklerine dair istihbarat."
- Belge No: 7 (a,b):** *Gence Valisi Vekilov'un Raporu: 01.01.1919:* "İngilizlerin, Ermenilerce yapılan katliamlara göz yumduğu hakkında."

Gazete ve Dergiler	479
Haritalar	483

BİBLİYOGRAFYA

I. KAYNAKLAR

A. ARŞİVLER

1. İngiltere

The National Archives, Public Record Office (United Kingdom)

- Foreign Office Documents
- War Office Documents
- Cabinet Papers
- War Cabinet Papers

The Parliamentary Archives, House of Lords Record Office

- Lloyd George Papers
- Bonar Law Papers

Oriental and India Office Collections (British Library)

- India Office Records
- Lord Curzon Collection

2. Türkiye

- *Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi*
- *T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi*
- *T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*
- *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi*

B. RESMÎ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

*House of Commons, Parliamentary Papers, Fifth Series Volume: XCII, (1856);
Volume: LXXXII, LXXXIII, (1878)*

*Parliamentary Debates, House of Lords, Fifth Series, Volume: XIX, Second Volume of
Session, (1914-1915)*

*Parliamentary Debates, House of Commons, Fifth Series, Volume: LXXV, Eight
Volume of Session, (1914-1915)*

House of Commons Parliamentary Debates, Fifth Series, Volume: 160, 167, (1923)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, I, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II, Ankara, 1981.

Kavanin Mecmuası, Devre: 1, Cilt:1, Ankara, 1943.

The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, Constantinople, 1919.

The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc. No:31, Cmd: 8325, HM Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

United States Senate Documents, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266.

Vértie, Sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les Mesures Gouvernementales, Constantinople, 1916.

Armenia and the Turkish Settlement, Memorandum Submitted for the Consideration of H. M. Government by the British Armenia Committee, London, January, 1920.

The Case for Armenia, The British Armenia Committee, 1921, 96, Victoria Street, London.

C. SÜRELİ YAYINLAR

1. Gazeteler

The Times

Manchester Guardian

The New York Times

Milliyet

Daily Mail

Daily Express

Hadisât

Tasvir-i Efkâr

The Illustrated London News

2. Dergiler

Armenian Voice

Asiatic Quarterly Review

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Atatürk Dergisi
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bellefen
Cambridge Historical Journal
Caucasian Review
Current History
Ermeni Araştırmaları
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
International Journal of Middle East Studies
Journal of Contemporary History
Middle Eastern Studies
Muslim Outlook
Tarih ve Medeniyet
The American Journal of International Law
The Armenian Review
The Asiatic Review
The Contemporary Review
The Historical Journal
The Imperial and Asiatic Quarterly Review
The Mississippi Valley Historical Review
The Outlook
Transcaucasia
Travel and Politics in Armenia
Türk Kültürü

D. YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Volume: X, Part: I, The Near and Middle East on the Eve of the War, London, 1936.

- British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Part: I, Series: B, The Near and Middle East, 1856-1914, Volume: 20, Editor: David Gillard, Her Britannic Majesty's Stationary Office, 1985.
- British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, II, III, IV, Hazırlayan: Bilâl N. Şimşir, Ankara, 1989.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890), I*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1896-1922), IV*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.
- The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more*, The Manifesto of Hovhannes Katchaznoui, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic, Translated from the original by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, Published by the Armenian Information Service, New York, 1955.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 14, Ankara, 1995.
- Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1914-1919), I, Documents on Massacre Perpetrated by Armenians*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I, (1906-1918), Armenian Violence and Massacre in the Caucasus and Anatolia Based on Archives*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, (1918-1919), II*, Ankara, 2002.
- Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series*, Edited by Rohan Butler, M.A. and J. P. T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958.
- Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Vols., 13, Wahington, 1942-47.

- Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918, Documents*, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, USA, 1996.
- Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII*, Çeviren: Seha L. Meray, İstanbul, 2001
- İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı*, Yayına Hazırlayan: Dr. Mim Kemal Öke, İstanbul, 1983.
- İngilizlerin Mavi Kitap'ına Sovyetlerin Yanıtı, Kızıl Kitap, Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi*, Çeviri: Kayhan Yükseler, İstanbul, 2006.
- British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915-1918*, Eric Aveybury (Foreword), Ara Sarafian (comp., ed.), Gomidas Institute, Princeton and London, 2002.

II. TELİF ESERLER

A. Kitaplar

- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Ankara, 1998.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922*, Ankara, 1998.
- ALLEN, W.E.D; MURATOFF, Paul, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge, 1953.
- ANDERSON, M. S., *The Eastern Question (1774-1923), A Study in International Relations*, New York, 1966.
- ANDERSON, Mosa, *Noel Buxton, A Life*, With a Foreword by Dr. G. P. Gooch C.H, London, 1952.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1789-1914)*, Ankara, 1997.
- Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, London, 1967.
- ASLAN, Betül, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov, (1920-1923)*, İstanbul, 2004.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, 2, İstanbul, 1999.
- ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921)*, Ankara, 2001.

XVIII

- BAAGES, A., *Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire*, İstanbul, 1984.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara, 1969.
- BAYTOK, Taner, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara , 1970.
- BENNETT, G. H., *British Foreign Policy During the Curzon Period, 1919-1924*, London, 1995.
- BİLSEN, M. Cemil, *Lozan, I, II*, İstanbul, 1998.
- BOURNE, K., *The Foreign Policy of Victorian England, (1830-1902)*, Oxford, 1970.
- BURÇAK, Rıfki Salim, *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri*, İstanbul, 1946.
- CARR, E. H., *Bolşevik Devrimi I*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul, 1989.
- CLAYTON, G. D., *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, London, 1971.
- COSTON, Henry; YAMAN, Kemal, *Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller*, İstanbul, 1976.
- CRUTTWELL, C. F., *A History of the Great War, 1914-1918*, London, 1986.
- ÇAĞLAYAN, Kaya Tuncer, *British Policy Towards to Transcaucasia, 1917-1921*, Phd., The Universty of Edinburg, June, 1997.
- ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003.
- DAYI, Esin S., *Elviye-i Selâse 'de Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997.
- DEMİREL, Muammer, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, (1896-1918)*, Ankara, 2002.
- Displacement of the Armenians*, Ankara, 1978.
- DOERR, Paul W., *British Foreign Policy, 1919-1939*, Manchester and New York, 1998.
- DUNSTERVILLE, Major-General L.C., *The Adventures of Dunsterforce*, London, 1920.
- ELIS, C. H., *The Transcaspiian Episode, 1918-1919*, London, 1963.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Yayına Hazırlayanlar: Hikmet Özdemir vd., Ankara, 2004.

- ETMEKJIAN, Lillian, *Toynbee, Turks and Armenians*, Zoryan Institute, Cambridge, 1985.
- EVANS, Laurance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)*, İstanbul, 2003.
- EVANS, Stephan F., *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38*, The Eothen Press, 1982.
- EWANS, R., *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, London, 1930.
- FEUCHTWANGER, E. J., *Democracy and Empire, Britain 1865-1914*, London, 1985.
- Four Centuries of Turco-British Relations: Studies in Diplomatic, Economic and Cultural Affairs*, edited by William Hale and Ali Baagies, Beverley, North Humberside, 1984.
- FROMKIN, David, *Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989.
- GEORGE, David Lloyd, *The Truth About The Peace Treaties*, Volume: II, London, 1938.
- GIDNEY, James B., *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Ohio, 1967.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.
- GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997.
- GRAVES, P. Philip, *İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri, (1789-1939)*, Tercüme: Yılmaz Tezkan, Ankara, 1999.
- GRENVILLE, J.A.S., *Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century*, London, 1970.
- GUNN, Duncan, *British History*, London, 1999.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.
- GÜRÜN, Kâmuran, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, London, 1985.
- HELLER, Joseph, *British Policy Towards the Otoman Empire, (1908-1914)*, London, 1983.

- HOPKIRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995.
- HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967.
- _____, *The Republic of Armenia*, Volume: I, The First Year, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
- HOWARD, Harry, *The King-Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*, Beirut, 1963.
- HUREWITZ, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, Volume, I, II, Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956.
- INGRAM, Edward, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, (1797-1800)*, Oxford, 1981.
- JELAVICH, B., *The Otoman Empire, The Great Powers and the Straits Question, 1870-1887*, London, 1973.
- KARABEKİR, Kâzım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.
- _____, *İstiklâl Harbimiz*, 3,4, İstanbul, 1995.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918*, Ankara, 1996.
- _____, *Osmanlı Tarihi, VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, 1995.
- KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951.
- KELLER, Barbara Jean, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969.
- KENT, Marian, *Oil and Empire: British Policy and Mezopotamian Oil*, London, 1976.
- _____, *The Great Powers and the End of the Otoman Empire*, London, 1996.
- KIRAKOSSIAN, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830's to 1914*, London, 2003.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.
- KINROSS, Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1966.

- KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.
- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Ankara, 1953.
- _____, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul, 1986.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara, 1978.
- LANGER, William L., *The Diplomacy of Imperializm*, New York, 1960.
- LEWY, Guenter *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, 2005.
- LONG, James, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, East India Association, London, 1876.
- MACDONELL, Ranald, “...And Nothing Long”, London, 1938.
- MACMILLAN, Margaret, *Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Çeviren: Belkıs Dişbudak, Ankara, 2001.
- MAYEVSRİY, V.T., *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, Kürt-Ermeni İlişkileri*, Osmanlıcaya Tercüme eden: Mehmet Sadık, Günümüz Türkçesine Çeviren: Haydar Varlı, İstanbul, 1997.
- MCCARTHY, Justin; MCARTHY, Carolyn, *Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question*, Washington, 1989.
- MONTGOMERY, Alan Everard, *Allied Policies in Turkey From the Armistice of Mudros, 30th October, 1918 to the Treaty of Lausanne, 24th July, 1923*, Phd., London Universty, 1969.
- NALBANDIAN, Ziazan Louise, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties*, Phd, Stanford University, 1958.
- NASSIBIAN, Akaby, *Britain and the Armenian Question*, New York, 1986.
- NEJAT, Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983.

- NUNN, David Earl, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, Phd., University of Georgia, Athens, Georgia, 1978.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara, 1991.
- _____, *The Armenian Question*, Ankara, 2001.
- _____, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu, 1914-1923*, İstanbul, 1996.
- ÖZDEMİR, Yavuz, *Yarbay Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Erzurum, 1990
- RAWLINSON, Alfred, *Adventures in the Near East, 1918-1922*, New York, Dodd, Mead Company, 1924.
- SACHAR, Howard M., *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, New York, 1969.
- SALT, Jeremy, *Imperializm, Evangelism, and the Otoman Armenians, 1878-1896*, Londra, 1993.
- SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1979.
- SHAW, Stanford J., *From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation, 1918-1923, A Documentary Study*, Volume: I, Ankara, 2000.
- SOMAKIAN, Manough Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.
- SONYEL, Salâhi R., *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Ankara, 2000.
- _____, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995.
- _____, *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993.
- _____, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, London, 1987.
- _____, *The Turco-Armenian "Adana Incidents" In the Light of Secret British Documents*, Ankara, 1988.
- _____, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, II*, Ankara, 1991, 1995.
- _____, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000.

- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt* (1920-1945), Ankara, 2000.
- SUNY, Ronald Grigor, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, California, 1983.
- _____, *Bakü Komünü*, İstanbul, 1990.
- SÜREYYA, Münir, *Ermeni Meselesi'nin Siyasî Tarihçesi, (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001.
- SWALLOW, Charles, *The Sick Man of Europe, Otoman Empire to Turkish Republic 1789-1923*, London, Tonbridge, 1973.
- ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları, (1917-1918)*, Doktora Tezi, Erzurum, 1996.
- ŞAŞMAZ, Musa, *British Policy and the Applications of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877-1897*, Ankara, 2000.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *The Deportees of Malta and the Armenian Question*, Ankara, 1984.
- _____, *The Genesis of the Armenian Question*, Ankara, 1983.
- _____, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, Volume: I, A Turkish Exodus (1877-1878), Volume: II, A Year of Transition, (1879)*, Ankara, 1968-1970.
- _____, *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938), I-III*, Ankara, 1973.
- _____, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, 1976.
- _____, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)*, Milliyet Yayınları, 1972.
- Talat Paşa'nın Anıları*, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, III*, İstanbul, 1991.
- TAYLOR, A. J. P., *English History, 1914-1945*, Oxford, 1965.
- TEMPERLEY, H. W. V., *England and the Near East*, London, 1936.
- The Armenian Diaspora in France, the United Kingdom, Germany and Australia*, by Kamer Kasım and Sedat Laçiner (eds.), London and Ankara, 2003.
- The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Ankara, 1982.
- TOYNBEE, Arnold J., *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915.

- _____, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922.
- TROTTER, J. M., *Report on the Routes Leading From the Coast of Syria to the Portion of Armenia Between Erzurum and the Russian Frontier*, Calcutta, 1878.
- Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Gnkur. Bşk. Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1962.
- Türkler, Ermeniler ve Avrupa*, Çeviren: Bayram Kodaman, Ankara, 1994.
- UÇAROL, Rifat, *1878 Cyprus Dispute & The Ottoman-British Agreement, Handover of the Island to England*, İstanbul, 1998.
- URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1998.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.
- WHEATCROFT, Andrew, *The Ottomans, Dissolving Images*, London, 1995.
- YAVUZ, Bige, *Türk-Fransız İlişkileri, 1919-1922*, Ankara, 1994.
- YERASIMOS, Stefanos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002.
- _____, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, 2000.
- _____, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 2000.
- YILMAZ, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001.
- ZEIDNER, Robert F., *Tricolor Over the Taurus, 1918-1922*, Ankara, 2005.

B. MAKALERLER VE BİLDİRİLER

- “Atatürk’ün 3 Temmuz 1919’da Erzurum’a Gelişi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz 1985), s.793-798.
- “Constantinople and Armenia”, Interview with H. E. Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review*, XVI/2, (April, 1920), s.189-191.
- “Lord Bryce on the Armenian Atrocities”, *The Outlook*, October 18, 1916.
- “Notes on a Lecture by Professor Justin McCarthy of Louisville Kentucky to the Turkish Area Studies Group (TASG) on Friday January 19, 2001” at School of Oriental and African Studies (SAOS), London, United Kingdom.

- A.J. P. Taylor, "The War Aims of the Allies in the First World War" *Essays presented to Sir Lewis Namier*, edited by Richard Pares and A. J. P. Taylor, (London, 1956), s.475-505.
- Aaron S. Klieman, "Britain War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 3, (July, 1968), s.237-251.
- Allan Cunningham, "The Wrong Horse? Anglo-Ottoman Relations before the First World War", *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, Collected Essays, edited by Edward Ingram, s.226-249, Londra, 1993.
- Ameer Ali, "The Turkish Question", *The Asiatic Review*, Volume: XVI, (April, 1920), s.185-188.
- Aneurin Williams, "Armenia, British Pledges, and the Near East", *The Contemporary Review*, Volume: CXXI, (January-June, 1922), s.418-425.
- Aram Raffi, "The Armenian Question", *The Asiatic Review*, Volume: XVI, Nos: 45-48, (January-October, 1920), s.106-108.
- Artin H. Arslanian, "Britain and the Question of Mountainous Karabagh" *Middle Eastern Studies*, Volume:16, Number:1, (January 1980), s.92-104.
- _____, "British Wartime Pledges, 1917-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.
- _____, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 2, (September 1980), s.199-215.
- _____, "The British Decision to Intervene in Transcaucasia During World War I", *The Armenian Review*, Vol. XXVII, No: 2-106, (Summer, 1974), s.146-159.
- ASLAN Yavuz, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilâyeti'nin Demografik Yapısı, (1827-1922)," *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II*, (Mart-Nisan, 2001), Yıl: 7, Sayı: 38, s.1017-1028.
- Ayten Sezer, "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, sayı: 38, s.961-967.
- Bayram Kodaman, "Avrupa'nın İlk Maşası: Ermeniler", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: XV, (Mayıs, 1995), s.13- 21.

- _____, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, Sayı: 219, (Mart-Nisan 1981), s.240-249.
- Bilâl N. Şimşir, "The Deportees of Malta and the Armenian Question", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, Boğaziçi University, s.32-41.
- Bülent Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *Middle Eastern Studies*, Volume: 32, Number; 2, (April 1996), s.45-75.
- Dursun Ali Akbulut "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1/3, (Mayıs, 1989), s.40-60.
- E. A Brayley Hodgetts, "The Strategic Position of Armenia", *The Asiatic Review*, Volume: XVI, (April-1920), s.385-394.
- Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri*, Erzurum, 1984, s.235-244.
- Erdal İlter, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni Konusunda Tesbitler", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Editörler: İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s.3-10.
- _____, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü" Ankara Üniversitesi, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 6, Ankara, 1995, s.155-171.
- Edvard Gulbekian, "Was Toynbee an Emperialist Tool?", *Ararat*, Volume: XIX, No: 1, (Autumun, 1977), s.29-32.
- Haigaz K. Kazarian, "The Turco-Soviet Conspiracy to Overthrow the Independent Republic of Armenia", *The Armenian Review*, Volume: 19, Number: 2-74, (Summer, 1966), s.17-47.
- Hasan Köni, "The Research of Arnold Toynbee on Turks and the Birth of Armenian Propaganda", *Ermeni Araştırmaları, II*, (Ankara, 2001), s. 159-169.
- Hayri Mutluçağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", *BTTD*, Sayı:61, (Ekim, 1972), s.3-12.
- Joseph Heller, "Britain and the Armenian Question, 1912-1914, A Study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, Volume: XVI, Number: 1, (January, 1980), s.3-26.

- Justin McCarthy, "Tall Armenian Tale: The Other Side of The Falsified Genocide"
Presentation Made at the School of Oriental and African Studies, London,
January 19, 2001, s.1-20.
- Kâmuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır?", *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir, 1983, s.15-28.
- _____, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi", *Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I*, (Ankara, 2003) s.53-59.
- Karnik Taverdi, "A History of Armenians in Britain", *Armenian Voice*, 2001.
- Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Record and the Census of 1881/82-1893",
International Journal of Middle East Studies, IX, (1978), s.237-274.
- Levon Marashlian, "The London and San Remo Conferances and the Armenian Settlement: The Belated Decisions February-April, 1920", *The Armenian Review*, Vol: XXX, No:4-120, (Winter, 1977-1978), s.398-412.
- Major General James G. Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919", *Senate Documents*, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266, s.1-29.
- Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, s.51-66.
- Muhammet Erat, "İngiliz Subayı Rawlinson'un Ermeni Meselesi'ndeki Tutumu",
Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I, Ankara, 2003, s.155-165.
- Philip Marshall Brown, "The Mandate Over Armenia", *The American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 3, (July, 1920), s.396-399.
- Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia*, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s.259-291.
- _____, "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 1, (January, 1968), s.145-168.

- _____,” Armenia ant the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 4, No: 2, (April, 1973), s.129-147.
- Robert F. Zeidner, “Britain and the Launching of the Armenian Question”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume: VII, No: 4, (October, 1976), s.465-483.
- Robert L. Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927”, *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol: 46, No: 2, (September, 1959), s.252-275.
- Roderic H. Davison, “The Armenian Crisis, 1912-1914”, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Modern Middle East Series, No: 16, s.180-205.
- Roy Douglas, “Britain and the Armenian Question, 1894-1897”, *The Historical Journal*, Volume: XIX/1, (March, 1976), s.113-133.
- S. Torossian, “Soviet Policy in the Armenian Question”, *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s.9-22.
- Safir Efendi, “The Armenian Agitation”, *Asiatic Quarterly Review*, Volume: IX, No: 17&18, (January-April, 1895), s.48-52.
- Salâhi R. Sonyel, “How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection with the Deportations and Massacres”, *Belleten*, XLI, 161, (Ocak-1977), s.157-177.
- _____,”Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri”, *Belleten*, XXXVI/141, (Ocak, 1972), s.31-47.
- Selçuk Ural, “Ermenilerin ve İngilizlerin Vilayât-ı Şarkiyye’ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler”, *Atatürk Dergisi*, IV/1, (Ocak, 2004), s. 107-130.
- Serpil Sürmeli, “San Remo Konferansı ve Erzurum”, *Atatürk Dergisi*, IV/2, (Temmuz, 2004), s.97-121.
- The Armenian Question Before The Peace Conference, “A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919”, *The Armenian Review*, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun, 1974), s.227-259

- Tolga BAŞAK, “Uluslararası Periyodiklerde (İngilizce) Ermeniler, ve Türk-Ermeni-İngiliz İlişkileri Bağlamında Bazı Yayın ve Makaleler, (1895-1924)”, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, IV/3, (Ocak-2005), s.125-144.
- V. Tarnovski, “The Boundary Between Russia and England in Asia”, *The Imperial and Asiatic Quarterly Review*, Volume: IX, No: 17&18, (January-April, 1895), s.37-41.

III. İNTERNET KAYNAKLARI

www.tallarmentale.com/mccarthy-britishprop.htm.

www.gomidas.org/books/bryce.htm.

www.dcs.qmw.ac.uk/turgay/tobi/2023/2023_3/2023_3_sup.htm.

www.accc.org.uk.

www.hyetert.com

KISALTMALAR

ATASE :	Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi
B DFA:	British Documents on Foreign Affairs
BDH:	Birinci Dünya Harbi (Katalog)
BDH:	Birinci Dünya Harbi (Katalog)
BDOW:	British Documents on the Origins of the War
BLP:	Bonar Law Papers
BMM:	Büyük Millet Meclisi
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CAB:	Cabinet
CP:	Cabinet Papers
DBFP:	Documents of British Foreign Policy
DH:	Dahiliye
EC:	Eastern Committe
ECM:	Eastern Committe Meetings
EUM:	Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
FO:	Foreign Office
HC:	House of Commons
HL:	House of Lords
HLRO:	Parliamentary Archives, House of Lord Record Office
HR.SYS:	Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım
IJMES:	International Journal of Middle Eastern Studies
IOR:	India Office Record
İBA:	İngiliz Belgelerinde Atarük
İSH:	İstiklâl Harbi (Katalog)
JCH:	Journal of Contemporary History
LG:	Lloyd George
MES:	Middle Eastern Studies
MUN:	Munitions (Mühimmat)
OBE:	Osmanlı Belgelerinde Ermeniler

OBEFİ:	Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri
OTAM:	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p:	page
PD:	Parliamentary Debates
pp:	page paper
PP:	Parliamentary Papers
PRO:	Public Record Office (İngiliz Milli Arşivi)
s. :	sayfa
ŞFR:	Şifre
T:	Treasure (Hazine)
TMVHR:	The Mississippi Valley Historical Review
TNA:	The National Archives
UK:	United Kingdom
WO:	War Office
Y.EE:	Yıldız Esas Evrakı
YA. HUS:	Yıldız Sadaret Hususî Maruzat

GİRİŞ

Karşılıklı kullanma ve kullanılma çizgisinde¹ değerlendirilebilecek İngiliz-Ermeni ilişkileri² ve İngiltere'nin Ermeni politikası incelenirken konuya geniş bir perspektiften bakma ihtiyacı hissedilmektedir. Öyle ki, İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikaları, İngiltere'nin Yakın Doğu ile ilgili siyasî projeksiyonları kapsamında, bölge devletleriyle ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu devletlerin başında ise Osmanlı Devleti ve Rusya gelmektedir.

Ermeniler, İngiltere için özellikle uluslararası politikalarda kullanılan değerli argümanlardan biri olmuştur. Bu argüman İngiltere için bazen propaganda özelliği içeren bir yapıya bürünmüş iken, bazen de bölgede bizzat kullanılabilen bir güç olma özelliği taşımış ve çoğu kez de istismar edilecek bir potansiyele sahip olmuştur. Ermenilerden ziyade onların dağıntık olarak yaşadıkları toprakların İngiliz İmparatorluğu açısından stratejik değeri, İngiliz politikalarını şekillendiren temel faktördür.³ Bu durumu hem XIX., hem de XX. yüzyılda İngiltere'nin Rusya ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde açıkça fark etmek mümkündür.

¹ İngiliz-Ermeni ilişkilerinin bu çizgisi, üzerinde özellikle durulması gereken ve çalışmalar süresince karşılaşılan temel noktalardan biri olmuştur. Bu durum, ileride belgeler ışığında da işlenmeye çalışılacaktır.

² İngilizler ile Ermeniler arasındaki ilk siyasî temaslar Haçlı Seferleri esnasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Kilikya Ermenileri, işgalci Hıristiyanları bölgenin yerel Müslümanlarına ve diğer unsurlarına karşı desteklemişlerdir. (**The Armenian Diaspora in France, the United Kingdom, Germany and Australia**, by Kamer Kasım and Sedat Laçiner (eds.), London and Ankara, 2003. s.31.) Yine Ermeni Kralı II. Leon ile İngiliz Kralı Richard Leon Heart'ın XII. yüzyılın başlarında Kıbrıs'taki temasları kaydedilmektedir. Bununla beraber Ermenilerin, daha doğrusu yaşadıkları bölgelerin İngiliz politikalarında ağırlıklı bir şekilde yer bulması XIX. yüzyılda, Rusya'nın Osmanlı Devleti karşısında askerî zaferler elde etmesiyle başlar. Burada hissedilen kaygı, İngiliz menfaatlerine zarar verecek şekilde, Türkiye'nin doğu topraklarından bir bölümünün Rusya'nın eline geçmesidir. (Akaby Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, New York, 1986, s.5.) Tarihi süreç içerisinde İngiliz-Ermeni ilişkileri ve İngiltere'deki Ermenilerin durumları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karnik Taverdi, "A History of Armenians in Britain", **Armenian Voice**, 2001; Aram Raffi, "Armenia: Historical Background", **Travel and Politics in Armenia**, Edt: Noel Buxton and Harold Buxton, London, 1914.

³ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.8. Osmanlı Devleti bünyesinde Ermenilerin azınlık olarak yaşadıkları Doğu Anadolu topraklarının Rus ve İngiliz çıkarlarına yönelik önemi ve bu önemden kaynaklanan politik mücadeleler hakkında bkz. E. A Brayley Hodgetts, "The Strategic Position of Armenia", **The Asiatic Review**, Volume: XVI, (April-1920), s.385-394; V. Tarnovski, "The Boundary Between Russia and England in Asia", **The Imperial and Asiatic Quarterly Review**, Volume: IX, No: 17&18, (January-April, 1895), s.37-41.

Bu çerçeveyi biraz daha daraltacak olursak; aslında İngiltere'nin Ermeni politikası diye sunacağımız şey, İngiltere'nin, XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Ortadoğu'da, Kafkasya'da ve Mezopotamya'da büyük devletlerle⁴ girmiş olduğu mücadelesinde şekillenen politikalarının çözümlenmesinde kullandığı ve bu genel politikalara paralel olarak bir misyon yüklediği daha alt politik açımlardır. Bu alt açımlar, genel politikaların sonuçlanmasına yardım edecek ve onları destekleyecek şekilde tasarlanmışlardır.

İngiltere'nin Ermeni politikası çözümlenmeye ve değerlendirilmeye çalışılırken yukarıda bahsettiğimiz bu durumla daha açık bir şekilde karşılaşılır. Zirâ, İngiltere'nin bu politik yaklaşımlarının temelinde, birbirleriyle son derece girift ve karışık bir ilişki yumağı vardır. Bu bağlamda, Türk-İngiliz, Türk-Rus, Türk-Ermeni, Rus-Ermeni, ve İngiliz-Rus, İngiliz-Alman, Türk-Alman ve İngiliz-Amerikan ilişkileri uluslararası platformda İngiltere'nin Ermenilere yönelik politik yaklaşımlarının belirlenmesinde birinci derecede etkili olmuştur.

Konu kapsamında İngilizlerin politik tavırlarını etkileyen önemli faktörlerden biri de, İngiliz İmparatorluğu içerisindeki İslâm ve Hıristiyan dünyasıdır. Politikalar zaman zaman bu iki ayrı dinî grubun beklenti ve reaksiyonlarından etkilenmiştir. Ancak bu beklenti ve reaksiyonlar hiçbir zaman İngiltere'nin gerçek menfaatleri önüne geçmemiştir.

İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikalarının özellikle savaş dönemlerinde askerî değerlendirmeler ışığı altında şekillendiğini de belirtmek gerekir.

Durumun bu şekilde algılanmasından sonra, aslında XIX. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası platformlarda seslendirilmeye başlanan "Ermeni sorunu"nun baş mimarlarından biri Rusya, diğeri de İngiltere'dir. Olaylara daha geniş bir açıdan bakıldığında ise bu sorunun "*Avrupa'nın Hasta Adamı*"nın⁵ işgal ettiği stratejik topraklar üzerinde İngiliz-Rus mücadelesi içerisinde sunulan, daha sonra da yine uluslararası ilişkilere göre yeni açımlarla desteklenen ve "*resmin sadece küçük bir parçasını oluşturan*" bir argüman olduğu kolaylıkla fark edilebilir.

⁴ Türkiye, Rusya, Almanya ve daha sonra da Fransa.

⁵ Charles Swallow, *The Sick Man of Europe, Ottoman Empire to Turkish Republic 1789-1923*, London, Tonbridge, 1973, s.5.

Ermeni olgusu, XIX. ve XX. yüzyılda özellikle Orta ve Yakın Doğu resmini kendi çıkarları doğrultusunda çizmeye çalışan “Büyük Devletlerin” emperyalist politikaların birer anahtarıdır. İngiltere’nin Ermenilere yönelik politik yaklaşımlarının temelinde de her iki yüzyılda bu faktör vardır.

XIX. yüzyıldan beri “sorun” kelimesi ile özdeşleşmiş olan Türk-Ermeni ilişkileri de konunun perspektifini genişletecek özelliklere sahiptir. Bu noktada Ermeni sorunu olarak politize edilmiş olan meselenin en önemli öznelereinden biri İngiltere’dir. Başka bir ifade ile İngiltere faktörünü göz önünde bulundurmadan Ermeni sorununu anlamaya çalışmak mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı Devleti’nin doğu topraklarında bölgedeki nüfusun %14’ünü oluşturan Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren başlattıkları ve I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında da yüksek bir sesle dile getirdikleri “bağımsız bir devlet kurma” yolundaki gerçekçi olmayan emellerine ulaşabilme yolunda kendilerine yardım edecek en önemli güç olarak İngiltere’yi görmüşlerdir.

Bu bağlamda sorunun ortaya çıkışından itibaren İngiltere’nin Ermenilere ve onların sorunlaştırdıkları olaylara yönelik politikalarını analiz etmek Ermeni sorununun alt yapısını ortaya koymaya yarayacak veriler ortaya koymaktadır. Bu veriler politize edilmiş bu sorunun, aslında bölgedeki olayları kendi çıkarları doğrultusunda çözümlenmeye çalışan batılı devletlerin “emperyalizm sorunu” olduğunu gösterir. Bölgeye yönelik emperyalist politikalar noktasında İngiltere’nin karşısında bulunan en önemli güç ise Rusya’dır. İngiltere ve Rusya, Ermenilerin yaşadıkları toprakların stratejik değerinden kaynaklanan durumu göz önünde bulundurarak onları ve sorunlarını kullanmışlar, Ermeniler ise bağımsız, ayrı bir yapılanma yönündeki mücadelelerinde devamlı olarak bu iki devletin desteğini arkalarına almak istemişlerdir. Menfaat birlikteliğinin önemli bir kriter olduğu bu süreç içerisinde varılan nokta ise Ermeniler için büyük bir hayal kırıklığıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ İNGİLTERE’NİN ERMENİ POLİTİKASI

I. XIX. YÜZYIL’DA İNGİLTERE’NİN ERMENİ POLİTİKASI

A. İngiltere’nin Yakın Doğu Politikasının Şekillenmesi ve Osmanlı Devleti

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dünyanın en önde gelen endüstri ve ticaret altyapısını oluşturmuş ülkelerden biri olan Büyük Britanya,¹ Hindistan’da, Çin’de, Afganistan’da, Yeni Zellenda ve Avustralya’da kurmuş olduğu kolonilerle dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahipti.² Büyük Britanya, ileri seviyedeki bu ticarî avantajı ve ekonomisiyle rakiplerinin kendisiyle rekabet edemeyeceği bir duruma ulaşmıştı. İngiltere’yi bu seviyeye taşıyan gelişmeler, onun Avrupalı güçlerle olan ilişkilerine de yeni bir boyut kazandırdı.

İngiltere’yi Avrupalı rakipleriyle karşı karşıya getiren Orta Doğu’yu ele geçirme çabası, *Kolomb*, *Vasco da Gama*, *Macellan* ve *Drake*’in seyahatleriyle başlayan emperyalist yayılmacılığın bir sonucuydu. Avrupalı güçler XV. ve XVI. yüzyıllarda deniz yollarını keşfettikten sonra dünyanın geri kalan bölgelerini denetleyebilmek için birbirleriyle yarışa girmişlerdi. Bu yarışa diğerlerine göre geç başlayan İngiltere, daha sonra hepsinin önüne geçti.

İngiltere’nin bu sivrilişi, dönem itibariyle Avrupa’nın güç-dengesi politikasını da tehdit edecek bir boyuta ulaşmıştı.³ Bununla birlikte İngilizlerin Doğu’daki zaferlerinin garip bir sonucu ortaya çıktı. İngiltere, Pasifik’te ve Asya’da Fransa’dan üstün olmasına rağmen bu üstünlük İngiltere’nin ulaşım ve haberleşme hatlarından pek çok noktada kesilebilecek kadar uzaklaşması anlamına geliyordu. *Napolyon Bonapart*, 1798’de Mısır’ı istila ederek Suriye’ye yürüdüğünde İngiltere’nin bu zayıf yönü açığa çıktı. Öyle ki; Napolyon’un asıl niyeti Orta Doğu’ya hakim olmaktı. Bu durum,

¹ Duncan Gunn, *British History*, London, 1999, s.206.

² Britanya Adaları küçük boylarına karşın XVIII. yüzyılda yeryüzünü saran bir imparatorluğun topraklarını oluşturuyordu. Kendilerinden önceki İspanyollar ve Hollandalılar gibi İngilizler de sömürgelerinde güneşin batmadığını söyleyerek övünürlerdi. (David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989, s.13.)

³ Avrupa’da o dönem itibariyle revaçta olan “güç dengesi politikası” için bkz. K. Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England, (1830-1902)*, Oxford, 1970, s.10 vd.

İngiltere'nin -Hindistan'ı işgal etmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan- Orta Doğu'ya yönelik ilgi ve bağlantılarına zarar verecek bir özellikteydi. İngiltere'nin bu tehdide yanıtı, Orta Doğu'nun yerli rejimlerini Avrupa yayılcılığına karşı desteklemek oldu. Bölgeyi denetim altına almak istemiyor, ama başka bir Avrupalı güce de bırakmıyordu.

XIX. yüzyıl boyunca birbirini izleyen İngiliz hükümetleri, Asya'daki sallanmakta olan rejimleri Avrupa müdahale, komplo ve istilasına karşı ayakta tutma politikası güttüler. Osmanlı Devleti de bu politikanın sınırları içerisinde yerini aldı. İngilizler bu politikayı uygularken kısa bir süre içerisinde gerçek rakiplerinin Rus İmparatorluğu olduğu ortaya çıktı. Rusya'nın Orta Doğu ve Asya'daki emellerine karşı bir set çekmek ve bu emelleri boşa çıkarmak kuşaklar boyunca İngiliz siyasî ve askerî yetkililerinin gündemlerini oluşturan en önemli politikalar olacaktı.⁴

Avrupa diplomasisinde Orta Doğu ve Balkanlar'ın öneminin artmaya başlaması ise, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgeleri üzerinde ekonomik ve politik nüfuz mücadelelerinin yoğunlaşmasına paralel olarak XIX. yüzyılın başlarına rastlar. Stratejik ve ticarî geçiş yollarının sunduğu imkânlarla Avrupalı güçlerin iştahını kabartan Osmanlı Devleti, artık yakın takibe alınmıştır. Sonuçta bu stratejik, ekonomik ve politik gelişmeler bir anda Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın güç dengesi sistemi içerisinde en önemli unsurlardan biri olarak yerleştirmiştir.⁵

Bu noktada Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı birbiriyle uzlaşmayan iki politik yaklaşımı ortaya çıkar. Bu politikalarından ilki; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün diğer bir Avrupalı gücün lehinde bozulmasını önlemek, diğeri de; Osmanlı üzerinde ticarî ve politik nüfuz sahaları oluşturmaya çalışmaktır. İngiltere'nin

⁴ İngiltere ile Rusya arasındaki bu politik yaklaşımlar -birinin güneye inme arzusu, diğerinin onu bloke etme çabaları- XIX. yüzyıl uluslararası politikalarında "Büyük Oyun" (Great Game) olarak adlandırılmıştır. İlk defa Arthur Conolly adında bir İngiliz subayı tarafından kullanılan bu politik değerlendirmeler için bkz. Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1995; Edward Ingram, **Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, (1797-1800)**, Oxford, 1981.

⁵ Coğrafi konumu itibarıyla, Boğazlarla (İstanbul-Çanakkale) Karadeniz ve Akdeniz'i birbirine açması, ayrıca Suriye üzerinden Süveyş Kanalı'nı ve Irak üzerinden Hint yollarını kontrol etmesi dolayısıyla özel bir stratejik önem taşıyan Osmanlı Devleti, tarih boyunca büyük güçlerin üzerinde çatıştığı alanlardan biri olmuştur. (Mim Kemal Öke, **The Armenian Question**, Ankara, 2001, s.25.)

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne yönelik politik tutumu da bu çerçevede değerlendirilebilir.⁶

İngiltere, Napolyon Savaşları'ndan⁷ sonra Avrupa güç dengesine karşı bir tehdit olarak Rusya'yı görmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıl Türk-Rus savaşları ile Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki toprak kazançları, İngiltere açısından çok ciddi bir ilgi ile karşılanmıştır. Napolyon Fransası'na karşı ortaklaşa yürütülen bir mücadele İngiliz-Rus ilişkilerini bir müddet yumuşatmışsa da, 1826-28 Rus-İran savaşı ve özellikle 1828-29 Türk-Rus savaşı, Rus niyetlerine ilişkin eski İngiliz güvensizliğini tekrar canlandırmıştır. Rusya'nın, giderek daha fazla hissettirdiği artan gücü ve güneye doğru topraklarını genişletme tutkusu, İngiltere tarafından Hindistan sömürge yollarına yönelik büyük bir tehdit olarak algılanmaya başlandı.⁸ Bundan sonra İngiltere için Osmanlı Devleti'ni kendi politik ve ekonomik çıkarları açısından Rusya'ya karşı korumak ve Rusya'nın güneye doğru yayılmasını engellemek hayati bir durum haline geldi.⁹

⁶ İngiliz-Osmanlı ilişkileri için bkz. Joseph Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire, (1908-1914)**, London, 1983; J. A. S. Grenville, **Lord Salisbury and Foreign Policy, The Close of the Nineteenth Century**, London, 1970, s.24-54, 74-97; Marian Kent, **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, London, 1996, s.172-206; G. D. Clayton, **Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli**, London, 1971; B. Jelavich, **The Ottoman Empire, The Great Powers and the Straits Question, 1870-1887**, London, 1973; **Four Centuries of Turco-British Relations: Studies in Diplomatic, Economic and Cultural Affairs**, Edited by William Hale and Ali Baagies, Beverley, North Humberside, 1984; Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul, 1969; Kürkçüoğlu, **Türk İngiliz İlişkileri, (1919-1926)**, s.15-43; P. Philip Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri, (1789-1939)**, Tercüme: Yılmaz Tezkan, Ankara, 1999, s.1-131; Akdes Nimet Kurat, **Türk- İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, Ankara, 1953; Rıfki Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri**, İstanbul, 1946.

⁷ M. S. Anderson, **The Eastern Question (1774-1923), A Study in International Relations**, New York, 1966, s.28-53.

⁸ J. M. Trotter, **Report on the Routes Leading From the Coast of Syria to the Portion of Armenia Between Erzurum and the Russian Frontier**, Calcutta, 1878, s.2; Akaby Nassibian, **Britain and the Armenian Question, (1915-1923)**, New York 1986, s.5.

⁹ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'daki politikası Osmanlı Devleti'ni Rus yayılmacılığına karşı bir engel oluşturacak şekilde korumak oldu. Bu politikanın sinyalleri ilk defa 1791'de İngiliz Başbakanı *William Pitt* tarafından verildi. 1820'lerde *George Canning* bu politikayı izlemeye devam etti. 1829'da Wellington Dükü ise Türk İmparatorluğu'nun Türklere ziyade Hıristiyan Avrupa için gerekli olduğunu ifade etmekteydi. (Salâhi R. Sonyel, **Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara, 1993, s.156.) İngiltere, bu politik tutum içerisinde 1798'de Napolyon'a, 1830'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ve 1853'de Ruslara karşı Osmanlı Devleti ile işbirliğine yönelip onu desteklemiştir. (Anderson, **The Eastern Question (1774-1923)**, s.28-52, 88-148.)

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı daha az belirgin politikalar ışığında yaklaşan İngiltere için XIX. yüzyılda her şey değişmeye başladı. Osmanlı Devleti'ne yönelik yeni İngiliz politikası "Palmerston Çağı" olarak bilinen dönem içerisinde şekillendi. *Lord Henry John Palmerston*,¹⁰ Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlık görevlerinde bulunduğu uzun dönem içerisinde İngiliz dış politikasının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip oldu. Palmerston'un dış politika anlayışı en basit olarak onun şu ifadelerinde yerini buluyordu: "*İngiltere'nin ne sonsuz bir düşmanı, ne de sürekli bir müttefiki vardır. İngiltere için sonsuz olan tek şey onun çıkarlarıdır*"¹¹

Lord Palmerston'un ifadeleriyle şekillenen İngiliz dış politikasının Yakın Doğu'ya ve özellikle de Osmanlı Devleti'ne yönelik uygulamaları da, zaman zaman içerik ve metod olarak değişmişse de, özünden bir şey kaybetmeden XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bu politikalar İngiltere'nin hayatî çıkarlarına paralel olarak üretilmiş, Hindistan yolunun güvenliği bakımından Osmanlı Devleti'ni savunma zorunluluğu İngiliz politikaları için çok önemli bir hale gelmiştir.¹²

1830'lardan sonra *Lord Palmerston* ve halefleri Rusların Osmanlı Devleti'ni yenmesi durumunda devletin parçaları için başlayacak kavgaların Avrupalı güçler arasında büyük bir savaşa yol açmasından da korkmuşlardı. Zirâ bu savaş İngiltere'yi tahmin edemeyeceği zorlukların içine sürükleyebilirdi.¹³ Aynı zamanda İngilizlerin Osmanlı Devleti ile ticareti XIX. yüzyılın ortalarında önemli boyutlara ulaşmış¹⁴ ve serbest ticaret İngiltere'si ile korumacı Rusya arasındaki mücadeleye ekonomik konular da eklenmişti. Fransa ile İtalya'nın Osmanlı Devleti ile malî ilişkilere girmeleri ve

¹⁰ *Palmerston Henry John Temple*: İngiliz politikacı ve diplomat. Avrupa'daki güç dengesi sistemini korumaya yönelik çabaları ile bilinir. Savaş Bakanı (1809-28), Dışişleri Bakanı (1830-34, 1835-41, ve 1846-51), Başbakan (1855-58 ve 1869-65) (Arman J. Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830's to 1914**, London, 2003, s.42.)

¹¹ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.3.

¹² Harold Temperley, "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey, (1830-1914)", **Cambridge Historical Journal**, Volume: IV, No: 2, (1933), s.156.

¹³ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.13. Osmanlı Devleti'nin desteklenmesine yönelik İngiliz politikalarının bir değerlendirmesi için bkz. A. Baages, **Britain and the Struggle for the Integrity of the Ottoman Empire**, İstanbul, 1984.

¹⁴ 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret sözleşmesi ile (Balta Limanı) İngiltere, Osmanlı topraklarında serbest ticaret hakkı elde ediyor ve bu elverişli şartlar İngiltere için Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını geciktirmeyi zorunlu kılıyordu. (Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.23.)

ardından gelen Alman ekonomik sızması, bölgeyi Rusya ile İngiltere'nin ekonomik çıkarları açısından adeta bir mayın tarlasına dönüştürmüştü.

XIX. yüzyılda Rusya'nın İngiltere için bir tehdit oluşturmaya başlamasından XX. yüzyılın ilerleyen yıllarına kadar İngiliz liderlerinin başlıca kaygısı, İngiliz imparatorluk sömürge yolu olan "Doğu Yolu"nun güvenliği idi. *Kraliçe Victoria*, 1877'de "Hindistan İmparatoriçesi" unvanını aldığı anda İngiltere'nin çifte imparatorluğu resmen onaylanmış oldu; Britanya İmparatorluğu ve Hindistan İmparatorluğu. "Bunlar arasındaki çizgi bir can damarıydı ve bu damar üzerine çarların kılıcının gölgesi düşüyordu."¹⁵ Bundan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yönelik politik tutumlarında kendi Müslüman unsurlarının düşünce ve duygularını da hesaba katmak zorunda kalacaktı. Dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'ni destekleyecek bir politika İngiltere'nin kendi Müslüman unsurlarını da hoşnut edecek gibi görünmekteydi.¹⁶

Bununla beraber İngiliz politikacıları özellikle 1877-78 Türk-Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin artık son günlerini yaşamaya başladığını düşünmekten kendilerini alıkoyamadılar. Bu savaş esnasında Rusların batıda İstanbul, doğuda ise Erzurum'a kadar ilerlemeleri büyük bir telaş yarattı. Özellikle Doğu Anadolu'dan başlatılacak bir Rus çıkarması karşısında İngilizlerin Osmanlı'ya yardım etmesi mümkün görünmüyordu. Dönemin İngiliz kabinesinde; "*Biz bir balığız, donanmamızın Ağrı Dağı'na tırmanması beklenemez*" gibi sesler yükselmeye başlamıştı.¹⁷ İngiltere, bu dönemden sonra Yakın Doğu'daki menfaatlerini bizzat kendisi, Osmanlı Devleti'nin stratejik bölgelerini işgal ederek savunmayı öngören bir politikaya başvurdu. Bu politika doğrultusunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı egemenliği altındaki Kıbrıs ve Mısır İngilizlerce işgal edildi.¹⁸

Daha sonraki dönemlerde İngiltere'deki liberaller de, İngiliz hükümetlerinin Rus tehdidine karşı desteklediği Orta Doğu rejimlerine yönelik karşıtlıklarını dile getirmeye başladılar. Özellikle Osmanlı Devleti'nin "bünyesinde bulunan Hıristiyan azınlıklara

¹⁵ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.16.

¹⁶ *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Volume: X, Part: I, The Near and Middle East on the Eve of the War, London, 1936, s.489.

¹⁷ Öke, *The Armenian Question*, s.29.

¹⁸ *House of Commons, Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXII, Turkey No: 36 (1878)*, s.2; J. C Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914*, Volume, I, Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956, s.197-200.

karşı kötü davranışı” yönünde geliştirdikleri propagandalarla İngiliz seçmenleri arasında da bir taban bulan ve başını *Gladstone*’un çektiği liberaller, muhafazakâr Başbakan *Benjamin Disraeli*’yi¹⁹ devirerek iktidara yükseldiler.²⁰

1880-85 yılları arasında *Gladstone* önderliğinde başlayan ve İngiltere’yi Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinden soğutacak bir şekilde devam eden İngiliz politikaları, ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti’ni denge arayışları sürecinde Almanya’ya yöneltti.²¹ İngiltere’yi Rusya ile birleştirip, Osmanlı’yı paylaşmak stratejisini benimsemesine iten en önemli etken de; *II. Wilhelm* Almanya’sının doğuya açılma siyasetidir.²²

Almanya, XIX. yüzyılın sonlarında Orta Doğu’da sahneye girmesi ile İngiliz çıkarlarını tehdit eden başlıca güç olarak Rusya’nın yerini almaya başladı. Bunun nedenlerinden biri; İngiltere’nin sanayide kısmen gerilemiş olmasıydı.²³ Almanya’nın İngiltere’ye karşı ciddi bir tehdit oluşturmasında askerî faktörler de söz konusu idi. Demiryollarının gelişmesi, kara gücü ile deniz gücü arasındaki stratejik dengeyi ikincisinin aleyhine bozmuştu. Jeopolitiğin ustası Sir Halford Mackinder, düşman trenlerinin asker ve cephaneyi iki nokta arasındaki en kısa ve düz çizgide taşıyacakları bu yeni durumun gerçeklerini vurguluyordu. Oysa İngiliz donanması bir kıtanın çevresinden ağır ağır yol alarak olay yerine daha geç varacaktı. Alman İmparatorluğu’nun demiryolu ağı *Kayzer*’in ülkesini dünyanın en ileri gelen askerî gücü

¹⁹ İngiliz Devlet adamı ve Muhafazakâr Parti lideri, (1848-81), Avam Kamarası üyesi (1837-1876), Lordlar Kamarası (1876-1881), İngiliz Başbakanı (1868, 1874-80) (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.80.)

²⁰ Gladstone’un Osmanlı Devleti’ne yönelik genel politikası için bkz. E. J. Feuchtwanger, **Democracy and Empire, Britain 1865-1914**, London, 1985, s.151-152.

²¹ XIX. yüzyılın son dönemlerinde Türk-İngiliz ilişkileri oldukça değişecek ve bozulma sürecine girecektir. Makedonya, Girit ve Ermeni konuları ilişkileri daha da kötüleştirecektir. (Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.29.)

²² Öke, **The Armenian Question**, s. 29. “*Drang Nach Osten*” olarak Almanya’nın doğu özlemini ifade eden bu politika içerisinde II. Wilhelm, Almanya’yı bir kıta devletinden büyük bir dünya devletine hatta belki de Britanya’dan daha büyük bir imparatorluğa dönüştürmeyi amaç edinmişti. (Hopkirk, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.30.)

²³ İngiltere, XIX. yüzyılın ortasında dünya kömürünün üçte ikisini, demirin yarısını ve çeliğin % 70’ten fazlasını üretiyordu. Dünyada ticareti yapılan mamul malların % 40’ından fazlası Biriranya Adaları’nda üretiliyordu. Bu dönemde dünya sanayi üretiminin yarısını İngilizler gerçekleştiriyorlardı. 1870’te bu rakam % 32’ye ve 1920’de %15’e düşecekti. Kimyasal maddeler ve makine sanayi gibi yeni ve daha önemli sanayi dallarında Almanya liderliği ele geçirmişti. (Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.18.)

yapıyor ve İngiltere'nin deniz üstünlüğünü artık olduğundan daha az önemli bir hale getiriyordu.²⁴

Bunların yanında nüfusları sabit kalan veya çok az yükselen İngiltere ve Fransa'ya karşılık Almanya'da nüfus yılda yarım milyon artmaktaydı. Almanya'da aşırıcular, Büyük Britanya gibi gerçek bir imparatorluk istiyorlardı. Bunlara göre, Hintliler'in *Kraliçe Victoria*'nın uyrukları olması gibi, Osmanlı Sultanı ve halkı da *Kayzer*'in uyrukları olmalıydı. Osmanlı Devleti'ne "Almanya'nın Hindistanı" gözüyle bakanların sayısı da giderek artmaya başlıyordu.²⁵ *Bismark* Almanyası bu gibi düşüncelere pirim vermedi ise de, *Kayzer II. Wilhelm*, 1888 yazında babasının yerine Alman İmparatoru olunca, kısa bir zamanda ateşli bir yayılmacı olduğunu gösterdi. Osmanlı Sarayı'nda İngiliz etkinliğinin sona ermesiyle ortaya doldurulmayı bekleyen bir boşluk çıkmıştı. Almanya, diğer Avrupa devletleri gibi Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını bekleyip ondan sonra iyi bir parça yarışına gireceği yerde, Britanya'nın Osmanlı'yı ayakta tutma yolundaki geleneksel politikasını üstlendi.²⁶

Londra'da, bazı dergilerde Almanya'nın durumu yüzünden artık Rus yayılmacılığından korkmaya gerek olmadığı yönünde haberler bile çıkmaya başlamıştı. Rusya'nın, Japonya tarafından büyük bir yenilgiye uğratılması (1904-5), ardından da 1905'te St. Petersburg ve diğer Rus kentlerindeki ayaklanmalar, Çar'ın ordularının artık kaygı duyulacak kadar güçlü olmadığını hissettiriyordu. Ancak *Arthur James Balfour*'un Muhafazakâr Hükümeti (1902-1905), yenisini olduğu kadar eski rekabeti de izleyerek Rusya'ya karşı Japonya, Almanya'ya karşı da Fransa ile ittifaklar yaptı. Ancak daha sonra iktidara gelen Liberal Hükümetin (1905-8) Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*, "Rusya, Fransa'nın müttefikidir. Fransa ile anlaşma politikasıyla Rusya'ya karşı ittifak politikasını aynı anda yürütemeyiz" diyerek 1907'de Rusya ile iki ülkenin Asya'ya yönelik görüş ayrılıklarını bağdaştıran bir anlaşma imzaladı.²⁷ Osmanlı

²⁴ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.18.

²⁵ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.25-26.

²⁶ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.31-33.

²⁷ Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record*, I, s.265-267; Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.19.

Devleti yok olduğunda yerini Avrupa'nın alması gerekeceği itici gücü yavaş yavaş İngiliz politikalarında konuşulmaya başlanıyordu.²⁸

B. Uluslararası Arenada Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkışı ve İngiltere (1877-1900)

Tarihi süreç içerisinde Kafkasya, Irak, İran, Doğu Anadolu, kısmen Suriye ve Güneydoğu Anadolu gibi geniş bir coğrafya içerisinde siyasal ve etnik çoğunluğu oluşturmaksızın dağınık bir halde yaşayan Ermeniler, İran, Bizans ve Arap mücadelesi içinde en çok zarar gören toplumlardan biri olmuşlardır. Genellikle bölgeye hakim olan devletlere tâbi olarak yaşayan Ermeniler, zaman zaman bağımsızlıkları için mücadele etmelerine rağmen, bölgenin siyasî ve stratejik önemi ve kuvvetli devletlerin geçit ve mücadele sahası olması nedeniyle birleşmek, bir bölgede toplu olarak yerleşmek, devamlı ve bağımsız bir devlet olmak imkânını bulamamışlardır.²⁹

Ermeniler, Selçuklu Türkleri'nin XI. yüzyılda Doğu Anadolu'da hakim olmaları ile muhtelif devletlerin baskılarından kurtulmuş, din ve eğitim haklarına saygılı, bağımsız ve kuvvetli bir devlet içinde, o devletin öz halkı gibi aynı hak ve imkânlarla sahip olarak barış ve güven ortamında yaşama fırsatı bulmuşlardır.³⁰ Yakalamış oldukları bu fırsatı Osmanlı Devleti döneminde de devam ettiren Ermeniler, altı yüz

²⁸ I. Dünya Savaşı öncesi dönemde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik genel bir politik değerlendirmesi için bkz. Joseph Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire, (1908-1914)**, London, 1983; Allan Cunningham, "The Wrong Horse? Anglo-Ottoman Relations before the First World War", **Eastern Questions in the Nineteenth Century**, Collected Essays, edited by Edward Ingram, s.226-249, London, 1993.

²⁹ **Türkler, Ermeniler ve Avrupa**, Çeviren: Bayram Kodaman, Ankara, 1994, s.IV, VII. Ermeniler ve tarihi kökenleri hakkında bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s.3-130; Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.1-24; Salahi Ramadan Sonyel, **The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy**, London, 1987, s.1-24; Justin McCarthy, Carolyn Mcarthy, **Turks and Armenians, A Manual on the Armenian Question**, Washington, 1989, s.6-7; Erdal İlater, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tesbitler", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Editörler: İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s.3-11; Ahmet Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1979, s.3-17; Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, 1998, s.15-37. Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 1967², s.14-49.

³⁰ Selçuklular dönemindeki Türk-Ermeni ilişkileri için bkz. Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, s.51-66.

sene Türkler ile beraber imparatorluk bünyesinde hiçbir haktan mahrum olmadan yaşamışlardır.³¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili herhangi ciddi bir problem söz konusu olmamıştır. Avrupalı devletlerin siyasî ve diplomatik gündemlerinde de Ermeniler yoktur. Bir sorun olarak uluslararası politikalarda Ermenilerin yer bulması, büyük devletlerinin dünya hakimiyeti politikaları ve bu politikaların Osmanlı Devleti'ne dönük yönü olan "Doğu Sorunu"³² ile ilgilidir.³³

Ermeni sorunu da, Osmanlı Devleti'nin üzerinde bulunduğu toprakların paylaşım problemi olarak XIX. yüzyılda daha da belirginleşen "Doğu Sorunu"nun Avrupalılar lehine çözümlenmesi için kullanılan argümanlardan biridir.³⁴ 1878 Berlin Kongresi ile uluslararası alana taşınmış ve büyük güçlerin uluslararası politikalarda değerlendirdikleri bir konu olmuştur. Bu noktada büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandırma veya Osmanlı topraklarında söz sahibi olma dürtüleri, onların bu soruna yönelik politikalarını şekillendiren temel faktörlerdir.³⁵

Osmanlı Ermenilerinin isminin ilk defa uluslararası antlaşmalarda ve politikalarda yer alması 1877-78 Türk-Rus savaşından sonradır. XIX. yüzyılın sonlarına

³¹ **Türkler, Ermeniler ve Avrupa**, s. VII. Osmanlı Devleti dönemi Türk-Ermeni ilişkileri için bkz. Göyünç Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, 1983.

³² Kırım Savaşı'ndan sonra oldukça yoğunlaşan Doğu Sorunu (Şark Meselesi), Avrupa güçlerinin Yakın Doğu politikalarının merkezi haline gelmiştir. Diploması dilinde Osmanlı Devleti ile Avrupa ve Rusya arasındaki ilişkileri ve son ikisinin Osmanlı Devleti üzerindeki sömürtü politikaları ile ticarî ve politik imtiyaz elde etme uğraşlarını ifade eder. Terim ilk defa 1820'li yıllarda Balkanlar'daki durum tartışmaları içerisinde kullanılmıştır. Doğu Sorunu ili ilgili olarak kapsamlı bir çalışma için bkz. M. S. Anderson, **The Eastern Question (1774-1923), A Study in International Relations**, New York, 1966.

³³ Bayram Kodaman, "Avrupa'nın İlk Maşası: Ermeniler", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı: XV, (Mayıs, 1995), s.16.

³⁴ Ermeni sorunu Batılılar ve Ermeniler tarafından değişik dönemlerde değişik tanımlamalarla açıklanmıştır. Sorun, "Batı Ermenistan" dedikleri Doğu Anadolu'da reformların uygulanması, bölgede bir otonominin kurulması, Ermenistan'ın (Doğu Anadolu) yabancı boyunduruğundan kurtarılması, bağımsız ve birleşik Ermeni Devleti'nin kurulması, Ermeni bağımsızlık hareketleri ve Ermeni soykırımının tanınması ve kınanması için uluslararası platformda verilen mücadele başlıkları altında açıklanmaya çalışılmıştır. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.XI.)

³⁵ Sonyel, **Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire**, s. 155-156. Ermeni sorununun doğuş sebepleri ile ilgili olarak bkz. Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesi'nin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü**, Sayı: 219, (Mart-Nisan 1981), s. 240-249; Kâmuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır?", **Türk Tarihinde Ermeniler**, İzmir, 1983, s.15-28; Sonyel, **The Ottoman Armenians**, s.27-40.

doğru Avrupa gazetelerinin bazı siyasî yazarları tarafından ortaya atılan Ermeni sorunu,³⁶ bölgelerinde çoğunluğu teşkil ettikleri için Osmanlı Devleti'nden ayrılma amacına yönelik Sırp, Yunan ve Bulgar meseleleri gibi değerlendirilmek istenmiştir. Oysa Ermeni sorununun çok uluslu bir imparatorluğun çözülme sürecinde ulus devlet oluşturmayı hedefleyen milliyetçi akımlardan farklı özellikleri bulunmaktadır. "Ermenilerin belirli bir yörede nüfus çoğunluğunu oluşturacak yoğunlukta yerleşik olmamaları, böylece ulus devlete dönüşme sürecinin önemli bir koşulunu yerine getirmekten uzak oluşları; ayaklanmanın, bir halkın imparatorluk yönetimine başkaldırısından çıkıp aynı toprakları paylaşan halklar arası bir çatışmaya dönüşmesi; olayların daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun dış güçlerle savaşaacağı bir dönemde yoğunluk kazanması bu sorunun özelliklerinden başlıcalarıdır."³⁷

Bu sorunda gözden uzak tutulan en önemli nokta, Türk hakimiyetine girdikleri dönemden itibaren Türkiye Ermenilerinin hiçbir bölgede çoğunluğu oluşturamadıkları gerçeğidir.³⁸ Bu durum Ermeni militanlarının aynı yüzyılın ikinci yarısından başlayarak gizli dernekler kurup ayaklanmaya hazırlanmalarına neden oluşturmuştur.³⁹ Bu ayaklanmalardaki amaç; bölgedeki demografik yapıyı değiştirecek hareketler ile nüfusun % 15'ini bile oluşturamadıkları⁴⁰ Doğu Anadolu'da özerk veya yarı bağımsız bir Ermeni bölgesi meydana getirmektir.⁴¹ Bu noktada Avrupa'nın ilgi ve müdahalesi Ermeni örgütleri için vazgeçilmez bir niteliğe sahiptir.⁴² Olayların bu durumu karşılıklı kullanma ve kullanılma noktasında Avrupa devletleri ile Ermeni çete ve militanlarını

³⁶ Yine bu dönemde bazı Avrupa gazeteleri, Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermenilerin durumlarını sütunlarına taşıyarak, Ermenilerin bağımsız bir devlet elde edip edemeyecekleri şeklinde tartışmalar içine girmişlerdir. (McCarthy, *Turks and Armenians*, s.1.)

³⁷ Stefanos Yerasimos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002, s.3.

³⁸ *The National Archives (UK), Public Record Office, Foreign Office: 371/3405/204335*, December 12, 1918, , "Historical and Ethnological Notes on the Armenians by Department of Military Intelligence", Appendix I, s.8-9. Adı geçen İngiliz Arşivi bundan sonraki dipnotlarda "PRO" şeklinde kısaltılarak verilecektir.

³⁹ *The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View*, Constantinople, 1919, s.28-33; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.109.

⁴⁰ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Belleten*, XXXVI/141, (Ocak, 1972), s.31; Kâmuran Gürün, *The Armenian File*, London, 1985, s.94.

⁴¹ Salâhi R. Sonyel, *The Turco-Armenian "Adana Incidents" In the Light of Secret British Documents, (July, 1908-December, 1909)*, s.3-4.

⁴² William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York, 1960, s.158; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.16; Salâhi R. Sonyel, *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Ankara, 2000, s.17; Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, Volume: I, (1856-1880)*, Ankara, 1989, s.XIII; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.180.

ortak bir çizgide buluşturmuştur. Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturmak isteyen Avrupa Devletleri, Ermenileri bir araç olarak kullanırken, Ermeniler de siyasi programlarında Avrupa'nın desteğini elde edebilmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. XIX. yüzyıl sonlarında başlayan bu birliktelik süreci Osmanlı bünyesindeki bazı Ermeniler'in I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz, Rus ve Fransız üniformaları giyerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmalarına sebep olmuş ve Ermeniler, Avrupa'nın "Küçük Müttefiği" olarak haklı bir üne kavuşmuşlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Ermeniler ve Ermeni sorunu ile yakından ilgilenen ve bu yönde çeşitli politik yaklaşımlar sergileyen Avrupalı güçlerden en önde geleni ise İngiltere'dir.⁴³

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti artık dağılma sürecine girmiştir. Bu noktada Osmanlı'nın üzerinde hakimiyet kurduğu toprakların stratejik değeri emperyalist devletlerin iştahlarını kabartan bir niteliktedir. Bu yüzyıl içerisinde Osmanlı üzerinde ekonomik ve politik nüfuz sahaları tesis etmek isteyen Avrupa devletleri, imparatorluğun karşı karşıya kaldığı iç sorunlara müdahale ederek bunları uluslararası platformlara taşımayı kendilerine görev edinmişlerdir. Daha öncede belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün yalnızca bir devletin lehine bozulmasını hiç bir devlet istemez.⁴⁴

Bu noktada XIX. yüzyılın iki büyük devleti olan Rusya ve İngiltere arasındaki süre gelen "Büyük Oyun"un sergilendiği asıl sahne Osmanlı Devleti olmuştur. Zirâ, Osmanlı Devleti'nin İngiltere için hem Rusya'ya, hem de Hindistan'a yönelik stratejik pozisyonundan kaynaklanan çok önemli bir değeri vardır.⁴⁵

1830'lardan I. Dünya Savaşı öncesi yıllara kadar İngiliz politikalarının Osmanlı Devleti'ne karşı değerlendirilmesi de iki noktada toplanmıştır. Bunlardan ilki;

⁴³ Ermeni sorununun XIX. yüzyıl boyutuyla ilgili İngiliz yaklaşımlarına yönelik bir makale için bkz. Erdal İter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü" Ankara Üniversitesi, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 6, Ankara, 1995, s.155-171. XIX. yüzyılda Ermeni reformlarına yönelik İngiliz diplomasisi için ayrıca bkz. Musa Şaşmaz, **British Policy and the Applications of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877-1897**, Ankara, 2000.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İtalya, Fransa, Rusya, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik genel politik yaklaşımları için bkz. **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, Editör: Marian Kent, Londra, 1984.

⁴⁵ James Long, **The Position of Turkey in Relation to British Interests in India**, East India Association, London, 1876, s.2-6.

imparatorluk üzerinde ekonomik ve politik bir nüfuz tesis etmeye çalışmak, diğeri ise; imparatorluğun toprak bütünlüğünü Avrupa devletlerinin ve özellikle de Rusya'nın yayılmacılığına karşı korumaktır.⁴⁶ Bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bütün iç sorunlar, kısa bir süre içinde Avrupa Devletleri'nin uluslararası politik yaklaşımlarında birinci derecede önemli bir konum kazanmaktadır.⁴⁷

Yıkılmakta olan bir devlet üzerinde, iki devlet arasında başlayan stratejik ve politik nüfuz mücadelesinde kullanılabilecek değerli argümanlardan biri de, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan unsurları ve özellikle de Ermenilerdir. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin dağınık olarak yaşadıkları toprakların stratejik değeri, İngiltere ve Rusya arasında önemli bir nüfuz mücadelesini de beraberinde getirerek uluslararası siyaset sahnesini "Ermeni Sorunu" ile tanıştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin son elli yılına damgasının vuran bu sorun, aslında İngiltere ile Rusya arasında Yakın ve Orta Doğu'daki rekabetin yarattığı bir emperyalizm sorunudur.⁴⁸

Bir yandan Ermenilerin bulunduğu toprakları ele geçirerek güneye inme arzusu ile yanıp tutuşan Rusya, diğer taraftan en kıymetli hazinesi Hindistan'ı ve sömürge yollarını Rus yayılmacılığına karşı korumayı birinci vazife kabul eden İngiltere, Ermeni sorunu maskesi altında Osmanlı Devleti üzerinde kendi çıkarlarına yönelik politikalar üretmiş ve uygulamışlardır. Bu noktada Ermeni sorunu; Ermenilerin değil, Osmanlı Devleti üzerinde menfaatleri çarpışan iki büyük devletin sorunu olarak ve öncelikle politik kaygılarla yapay olarak oluşturulan bir özelliğe sahiptir.⁴⁹ İngiliz politikalarının bu noktadaki en belirgin çizgisi ise Ermeni sorununun kullanılma potansiyelini Rus hegemonyasından çıkarmaya yöneliktir.

⁴⁶ Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record, I**, s.111.

⁴⁷ Mora İsyanı ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa olayı bu noktada verilebilecek en belirgin örneklerdendir.

⁴⁸ Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesi'nin Siyasî Tarihçesi, (1877-1914)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001, s.VII.

⁴⁹ Dikkat edilirse Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın başlarından beri devam eden Hıristiyan toplulukların devlete karşı başlatmış oldukları isyanlarda ve milliyetçilik hareketlerinde ilk teşebbüs bu topluluklardan gelmiş, büyük devletler daha sonra bu hareketleri desteklemeye koyulmuşlardır. Bununla beraber Türk-Rus Savaşı'ndan önce Osmanlı bünyesindeki Ermeniler tarafından bu yönde ortaya koyulan herhangi bir teşebbüs bulunmamaktadır. Ermeni sorunu, büyük devletler tarafından uluslararası anlaşmalarda politik manevralarla kullanılmasından sonra ortaya çıkmış ve özellikle İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik genel politikalarına yardımcı olacak bir argüman olarak kullanılmıştır. (Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Ankara, 1995⁴, s.130-131.)

İngiltere, bu sorunun Rusya tarafından tek taraflı olarak kullanılmasına ve dolayısıyla Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde ayrıcalıklı bir baskı unsuru haline gelmesine kesinlikle karşıdır. Zirâ, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin çoğunluğu oluşturmaksızın dağınık bir şekilde yaşadığı toprakların Rusya'ya yakınlığı ve Rusya'nın bu topraklar üzerinde oldukça eski dönemlerden itibaren takip ettiği ilhakçı zihniyet, İngiltere'yi telaşlandıran bir niteliğe sahiptir.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında İngiliz diplomasinin üzerine düşen en önemli görev ise Ermeni sorunu ile Avrupa'nın diğer devletlerini ve dolayısıyla da "uluslararası politikayı" tanıştırmak olmuştur. Ermeni sorununun Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ikili görüşme ve anlaşmalarla halledilmesini önlemeye çalışan İngiltere, tarihte Osmanlı Devleti ile ikili antlaşmalar sürecinde (1833-Hünkâr İskelesi),⁵⁰ Rusya'nın kendisi için ne kadar tehlikeli bir duruma gelebileceğini daima göz önünde bulundurmuştur.

Bu dönemde İngiltere'nin Ermeni sorununa yaklaşım kriterlerini, onun Osmanlı Devleti ve Rusya'ya yönelik genel politikaları oluşturmuştur.

Öncelikle XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikasının en belirgin özelliği bu devletin toprak bütünlüğünü savunmaktır. Bu politikadaki amaç, Rusya'nın güneye inme çabalarını bloke etmektir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde İngiliz diplomasi literatüründe "otonom", "yarı bağımsız" veya "bağımsız" bir Ermenistan'a hiçte sıcak bakılmaz.⁵¹ Bu yönde şekillenecek bir yapı İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yönelik genel politikasıyla uyuşmayacağı gibi, yine böyle bir oluşumun kısa bir süre içerisinde

⁵⁰ J. C Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record, I**, s. 105. Bu antlaşma ile Rusya'ya yanaşan Osmanlı Devleti, Rusya tarafından gelen bir talep karşısında Boğazları bütün yabancı gemilere kapatma gibi bir yükümlülük üstlenmişti. Bu durum İngiltere'yi harekete geçirmiş ve antlaşma İngiliz Hükümeti tarafından protesto edilmiştir. (Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, s.106.)

⁵¹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 66, s.162-163. İngiliz hükümetlerinin bu yöndeki tutumları 1895'den sonra genel politikaları çerçevesinde yavaş yavaş değişmeye başlayacaktır. Bu değerlendirme yapılırken İngiliz hükümetlerinin resmi politikaları ile İngiltere'de, Ermeni taraftarı dernek, basın ve yayın organlarının, ayrıca Ermenileri siyasî koz olarak kullanan muhalefet partilerinin söylemleri ve konuya bakışları arasında bir ayrım yapma ihtiyacı doğmaktadır.

Rus nüfuzu altına gireceği yönünde kuvvetli izlenimler mevcuttur.⁵² Bağımsız bir Ermenistan projesi İngiliz politikalarında daha çok I.Dünya Savaşı esnası ve sonrasında, yine İngiliz menfaatlerine hizmet edecek şekilde ortaya koyulacaktır.⁵³

XIX. yüzyılda, İngiltere'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde, Osmanlı Devleti tarafından vaat edilmiş reformların uygulanması yönünde Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı unsuru oluşturmasının da iki sebebi vardır. Bunlardan biri; bölgede Rusya'nın askerî bir müdahalesine kapı açarak, bölgenin ilhâkına sebep olacak düzensizliklerin giderilmesini sağlayıp Rusya'nın bahane kozunu elinden almak,⁵⁴ diğeri ise; Osmanlı Devleti üzerinde onun iç işlerine karışmak ve nüfuz bölgeleri oluşturmak yolunda kullanabileceği politik bir baskı unsuru oluşturmaktır.⁵⁵

1. İngiltere'nin Ermenilere Karşı İlgisinin Başlangıcı (1830-1877)

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik diplomatik tavırlarında Hıristiyan azınlıkların önemli bir unsur haline gelmesi XIX. yüzyılın başlarına tesadüf eder. 1740'dan beri imparatorluk bünyesindeki Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenen Fransa'nın ve 1774'den beri (Küçük Kaynarca Antlaşması) Ortodoksların bekçiliğini

⁵² Bu Rus endişesi özellikle 1860'lı yıllarda hem Balkanlar, hem de Doğu Anadolu için İngiliz diplomasisi tarafından dile getirilmiştir. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.31.)

⁵³ İngiliz diplomasisinde "Bağımsız Ermenistan Projesi", Osmanlı Devleti'nin iyice güçten düşmesi sonucu İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmayı terk etmesi ile başlayacaktır. Ancak kurulacak olan "Ermenistan"ın, İngiliz politikalarına uygun olarak Rusya'nın güneye doğru ilerlemesine engel olabilecek şekilde tamamen İngiltere'ye minnettar olması gerekmektedir. (Gürün, **The Armenian File**, Londra, 1985, s.72.) Ancak İngiltere, XX. yüzyılda daha çok destekler gördüğü bu projede hiçbir zaman samimi davranmayacak, projeyi sadece kendi çıkarlarına uygun olarak dizayn edip kullanacaktır. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında İtilâf devletlerinin, Osmanlı Devleti'nin topraklarını bölüşmeye yönelik gizli anlaşmalar (1915-1917) gözden geçirilirse, bu anlaşmalar çerçevesinde Ermenilere ilişkin hiçbir oluşum veya toprak tahsisinden bahsedilmediği görülecektir. Bu proje İngiltere için bir propaganda, teşvik unsuru ve savaş politikaları için bir araç olma özelliğindedir. İngiltere, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde de önemli bir politik argüman olarak kullanacağı bu proje ile ilgili yükümlülüklerden bir an önce kurtulmaya çalışarak, savaş dönemi vaatleriyle üzerine almış olduğu sorumluluğu Amerika Birleşik Devletleri'ne ve/veya Avrupa'nın uluslararası kuruluşlarına yüklemeye çalışacaktır. Bu konudaki İngiliz politikaları ile ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler III. Bölüm'de yapılacaktır.

⁵⁴ Joseph Heller, "Britain and the Armenian Question, 1912-1914, A Study in Realpolitik", **Middle Eastern Studies**, Volume: XVI, Number: 1, (January, 1980), s.3.

⁵⁵ Bunların yanında, Hıristiyanların koruyucusu rolüne bürünerek Rusya'nın Osmanlı Devleti işlerine karışmasını önlemek, ayrıca Osmanlı bünyesindeki Hıristiyan Ermenilerin durumlarıyla yakından ilgilenen İngiliz kamuoyu ve basınının tepkilerini yatıştırmak için de İngiliz hükümetleri reformlar konusunda ısrarcı bir tutum sergilemişlerdir. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.208-209.)

sürdüren Rusya'nın aksine İngiltere, korumasını üstlenmek için tek bir dinî grup seçmemiş, daha ziyade bütün dinî gruplara yönelik ticarî çıkarlarının korunmasını gözetilen bir politika izlemiştir.⁵⁶

1840'larda ise durum değişir. İngiltere de artık Osmanlı bünyesinde koruyuculuğunu üstleneceği ve Fransa ve Rusya'ya karşı denge sağlamak yönünde kullanabileceği dinî bir grubu koruma altına almayı ister ve bu noktada Protestanlara yönelir. Ancak İngiltere'nin önünde ciddi bir problem vardır. İmparatorluk bünyesinde Protestanlar yok denilecek kadar azdır. Dolayısıyla İngiltere, işe öncelikle bu dinî grubu oluşturma faaliyetleri ile başlar. Bu noktada görev Protestan misyonerlere düşmektedir.

Misyonerler, özellikle 1840'lardan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalarını genişletmişlerdir.⁵⁷ Bu çalışmalar görünüşte dinsel bir amaca dayandırılmışsa da aslında durum oldukça değişiktir. Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin kapılarını Osmanlı Devleti'ne açtıran İngiltere,⁵⁸ daha sonra Protestanlaştırma faaliyetlerine hız vermiştir. İngiltere'den gelen Protestan misyonerler, İngiliz konsoloslarının desteklemesi sayesinde başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestanlaştırmaya başlamışlardır.⁵⁹

İngiltere'nin uğraşları sonucu açılan Protestan kilisesi ve kolejlerinin tesiri en çok Ermeniler arasında görülmüştür. Ermeniler, Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde tarih ve edebiyatları hakkında bilgi sahipleri oldukları gibi, milliyet prensipleri hakkında da çeşitli görüşlerle karşılaştılar. Bu Protestan

⁵⁶ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.10.

⁵⁷ 1804 yılında İngiltere'de "*British and Foreign Bible Society*" adıyla bir misyoner teşkilatının kurulmasından sonra İngiliz misyonerler, Orta Doğu'ya ve de Anadolu'ya gelmeye başladılar. Aynı şekilde 1800'lerin başında bölgede Amerikan misyonerlerinin de varlıklarına şahit olunur. XIX. yüzyıl sonlarında misyoner teşkilatları Osmanlı topraklarında oldukça yaygınlaşmıştır. Amerika'dan 7 ve İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerler, açtıkları okul, kilise ve hastahanene gibi kurumlarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu misyoner faaliyetleri, Asya Türkiye'sinde Ermeni ihtilâl hareketlerinin çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Bir çok Ermeni'yi Protestan kilisesine çekmeyi başaran misyonerler, Ermeni toplumunun gerek kendi kiliseleri ile gerekse Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine büyük etkide bulunmuşlardır. (Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul, 1986, s.99-100.) İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı'ya yönelik çalışmalarının bir değerlendirmesi için bkz. Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism, and the Ottoman Armenians, 1878-1896*, London, 1993, s.30-39; Ayten Sezer, "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, sayı: 38, s. 961-967.

⁵⁸ H. W. V. Temperley, *England and the Near East*, London, 1936, s.229.

⁵⁹ 1856'da ilân edilen Islâhat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde, yani mezhep değiştirme serbestliği suretinde belirlediği için Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmayı sürdürdüler. (Kartal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s.128.)

propagandasının etkisiyle Osmanlı Devleti'ndeki bir çok Ermeni, Protestan olmaya başladı.⁶⁰ Sonuçta İngiltere, bu surette Osmanlı Devleti üzerinde koruma hakkı iddia edebileceği küçük bir Protestan topluluğuna sahip olurken,⁶¹ İngiltere'nin yoğun baskısı sonucu Protestanlar 1850'de ayrı bir dinî grup (millet) olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınıyorlardı.⁶² Bundan sonra İngiltere için Protestan Ermenileri kullanmak suretiyle sık sık Osmanlı işlerine müdahale kapısı açılıyor ve Protestanlar lehine Osmanlı Devleti'nden talepler başlıyordu.⁶³

Mim Kemal Öke, İngiltere'nin Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetleri hakkında şu noktalara değiniyor:⁶⁴

“İngilizler de, Ruslar gibi Ermenilere yine ilk olarak dinî kanallardan ulaşmayı deneyeceklerdir. Misyonerlerin Protestan propagandası başarılı olduğu takdirde İngiltere, Türkiye üzerinde himaye hakkı elde edebilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Protestan misyonerleri Müslümanların ve Musevilerin inançlarını değiştiremeyeceklerini anlamışlar ve bütün enerjileri ile diğer Hristiyan mezheplerinden taraftar çekmeye çalışmışlardı. Ermenilerin dinî, kültürel ve sağlık komularına eğilmişler, bu toplumu kendi kiliselerine çekebilmek için görkemli tapınaklar, okullar ve hastaneler açmışlardır. Misyonerlerin Ermeni komitecilerine düzenli olarak maaş bağladıkları da bilinmektedir. Prostelizasyon faaliyetlerinde başarılı olabilmek, gerekli maddî fonları da Anavatandan temin edebilmeye bağlıydı. İngiltere, dış politika amaçları doğrultusunda davrandıkları sürece misyonerlerin bu

⁶⁰ Bu misyonerlerin faaliyetleri sonucu 1896 yılına kadar Gregoryan Ermenilerin %15'i protestanlaştırılmışlardır. (Muammer Demirel, **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, (1896-1918)**, Ankara, 2002, s.19.)

⁶¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s.129.

⁶² **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1845-1890)**, I, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004, s.16-17.

⁶³ Aşağıdaki telgraf bu konuda verilebilecek önemli örneklerden biridir:

“İngiltere Büyükelçiliği'nden Sadâret'e , 24 Ağustos 1896.

“Seleflerinin talebi üzerine Osmanlı tebaasından olan Protestanlar bundan on altı sene önce Bâbîâli tarafından ayrı bir cemaat sıfatıyla tanınmışlardı. O zamandan beri güvenlik ve mutluluklarına İngiltere Büyükelçiliği tarafından sürekli dikkat edilmekle birlikte bunların özel bir cemaat şeklinde resmen tanınması, diğer cemaatlerle eşit haklara sahip olmaları sonucunu doğurmamıştır. Hâlâ diğer gayr-i Müslim cemaatlerin aşağısında bulunmaları üzüntüye sebep olmaktadır... Protestanlar, Katoliklere padişahça doğrudan doğruya yapılan yardımlara bile mazhar olamamaktadırlar... İşte Protestanların cemaat sıfatıyla tanınmalarına devam edilmesi isteniyorsa, diğer Hristiyan cemaatlerinin mazhar oldukları hukuk, adâlet ve yardımlara Protestanların da nail olmaları gerekeceği aşîkârdır.” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.SYS, 1774/21.)

⁶⁴ Öke, **The Armenian Question**, s.77-78.

çabalarına katkıda bulunacaktır. Misyonerler, uğraşlarını zorluğu ve kutsallığı derecesinde ödüllendirileceklerini bildikleri için Osmanlı idarecilerini canavarlaştırıp, gayr-i müslim azınlıkları mazlumlaştırmaktan kaçınmadılar. Düzmece hikâyelerle Batı kamuoyunun merhamet hislerine hitap ederek, Batı'dan önce maddî yardım daha sonrada diplomatik destek elde ettiler. Fakat bu arada, Batı efkârı misyonerlerinin ifadelerini tereddütsüz kabullendiği için kiliselerin himayesi altında Türk düşmanlığı doğdu. Bab-ı Âli, Ermeniler arasında zararlı propaganda yapan misyonerleri Türkiye'den ihraç etmeye kalkınca Büyük Güçlerin protestosu ile karşılaşılıyor ve sonuçta bu faaliyetlere engel olamıyordu.”

Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris Antlaşması (1856)⁶⁵ ile Rusya'nın Osmanlı Devleti bünyesindeki Hıristiyanlara yönelik üstünlük konumuna son verilirken Osmanlı Hıristiyanları Avrupalı güçlerin ortak koruması altına girdi. Böylece Rusya'nın Hıristiyanları ilgilendiren herhangi bir durumda tek taraflı müdahale hakkı elinden alınıyor, aynı şekilde Osmanlı Devleti de “Avrupa Ahengi” içerisine kabul ediliyordu.⁶⁶ Sonuçta, İngiliz diplomat ve konsolosları kendilerini Osmanlı Hıristiyanlarının çıkarlarını kollamak ve durumlarını kontrol etmek gibi bir yükümlülük üstlenmiş oldular.

Bu dönemde Londra, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarının bütünlüğüne Rusya'nın Akdeniz'e ilerlemesine karşı bir set olarak bakarken, Osmanlı'nın Asya topraklarını da, Hindistan sömürgesi için bir bariyer olarak algılıyordu.⁶⁷

William Gladstone'un⁶⁸ Liberal İngiliz Kabinesi (1868-1874), Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak yönünde belirlenmiş İngiliz prensibinin tersine İngiliz Hükümeti'nin önceliklerini Mısır ve Süveyş Kanalı üzerinde bir üstünlük

⁶⁵ **House of Commons, Parliamentary Papers**, Volume: XCII, Treaties Relating to the Ottoman Empire, 30 March 1856, Treaty of Paris; Microfisch Reference: British Library, SPR M.C.E 291 (OPL)

⁶⁶ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, I, Ek No: 13,14, s. 34-37; Bilâl N. Şimşir, **The Genesis of the Armenian Question**, Ankara, 1983, s.1. Bu anlaşmadan sonra Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine yönelik müdahaleleri daha da kolaylaşacak ve bu müdahaleler gittikçe artacaktır. (Stanford J. Shaw, **From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation, 1918-1923, A Documentary Study**, Volume: I, Ankara, 2000, s.17.)

⁶⁷ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.36.

⁶⁸ Gladstone, **William Ewart (1809-1898)**: İngiliz devlet adamı. Ticaret Kurulu Başkanı (1843-1845), Sömürge Bakanlığı Sekreteri (1845-1847), Maliye Bakanı (1852-55, 1859-66), Liberal Parti Başkanı ve Başbakan (1868-74, 1880-85, 1886, 1892-94) (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.44, dip.130.)

kurmak olarak belirledi. Sonuçta İngiliz Hükümeti, Liberal Parti'nin kabineyi oluşturduğu bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine ve Hristiyanların durumuna yönelik dikkatini bir süre de olsa dağıtıyordu. Ancak, İngiliz diplomasisinin Osmanlı Ermenilerinin durumlarına karşı ilgisi 1875'ten sonra tekrar yoğunlaşmaya başladı.⁶⁹

Bunların yanında Balkanlarda 1875-76'da meydana gelen isyanlar, Rusya tarafından tahrik edilen Ermeniler üzerinde büyük bir etki yaptı. Özellikle 1877-78 Türk-Rus Savaşı öncesinde Balkanlarda meydana gelen bu gelişmeler esnasında Osmanlı bünyesindeki Ermeni hoşnutsuzluğu Rusya tarafından tahrik edilmeye başlandı. Bu konuda Eylül 1876'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir H. Eliot şu ifadelerde bulunuyor: "...Ermeniler son derece önemli bir hoşnutsuzluk ortaya koyabilirler. Öyle ki, Rusya tarafından çok önemli provakasyonlar söz konusudur." ⁷⁰

2. 1877-78 Türk-Rus Savaşı ve İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yönelik Tavrıları

Türk tarihinin en büyük felaketlerinden biri olan 1877-78 Türk-Rus Savaşı esnasında yaklaşık dört yüz bin Rumeli Türkü katledilmiş, bir milyon Türk ise istilacı Rus ordularından önce Trakya, İstanbul ve Batı Anadolu'ya göç etmiştir.⁷¹

Bu savaş farklı bir açıdan Osmanlı Ermenileri için de bir fırsat olmuştur. Öncelikle savaş sonundaki anlaşmalarla Ermeni sorunu "uluslararası bir niteliğe" kavuşmuştur. Yine bu savaş esnasında Anadolu'nun bazı uzak bölgelerindeki silahlı Ermeni çeteleri, eli silah tutan Türklerin cephede Ruslara karşı mücadele vermesini fırsat bilerek savunmasız Türk köylerine saldırmışlar, Anadolu'nun doğu bölgelerindeki bazı Ermeniler, işgalci Rus ordusu ile bir işbirliği içerisine girmişlerdir. Doğu Anadolu'daki Rus işgali, bölgedeki bazı Ermenileri Türk komşularına karşı akıl almaz

⁶⁹ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.39, 60. 1860'lar Yakın Doğu'da İngiliz-Fransız mücadelesinin hararetlendiği yıllardır. Osmanlı Hükümeti'nin, Mısır, Tunus ve Suriye üzerinde sözde bir hakimiyet oluşturmasına karşılık XIX. yüzyılın ortalarında bu topraklar Avrupalı güçlerin mücadelelerinin yoğunlaştığı yerlerdi. Fransa, Suriye'de, İngiltere ise Mısır'da etkisini artırmaya başlıyordu.

⁷⁰ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, s.XIII.

⁷¹ Rumeli'den Anadolu'ya yapılan bu göç hareketleri için bkz. Bilâl N. Şimşir, **Turkish Emigrations from the Balkans, Documents**, Volume: I, A Turkish Exodus (1877-1878), Volume: II, A Year of Transition, (1879), Ankara, 1968-1970.

bir davranış sergilemek yönünde cesaretlendirmiş, işgalci Rus orduları ile birlikte hareket eden bazı Ermeniler, bir rehber görevi üstlenmişlerdir.⁷² Ermenilerin bu durumu bölgede bulunan İngiliz Konsolosu Trotter tarafından da tasdik edilir.⁷³

İngiliz Hükümeti, Rusya'nın savaş hareketlerini 1856 Paris Antlaşması'nın bir ihlali olarak görmüş⁷⁴ ve bu Rus tutumunu onaylamadığını deklere etmiştir. Savaşın ilerleyen aylarında, Rusya'nın Doğu Anadolu'da Kars'ı ve bölgenin bir bölümünü işgal etmesi İngiliz diplomasisini büyük bir endişeye sevk etmiştir. İstanbul'da bulunan İngiliz Büyükelçisi Layard, Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgalinin İngiltere'nin Doğu'daki otoritesini ciddi bir şekilde zayıflatacağını ve bu işgalin İngiliz çıkarlarına büyük bir darbe vuracağını ifade etmiştir. Layard'a göre; Rusların bu pozisyonu her ne pahasına olursa olsun Avrupalı güçlerin ortak bir hareketiyle bertaraf edilmelidir. Layard, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta özellikle şu noktaların altını çizmiştir:⁷⁵

“1-Kars'ın düşüşü ve Doğu Anadolu'nun⁷⁶ işgali bölgede askerî açıdan İngiltere'ye karşı Rusya'ya bir üstünlük sağlayacaktır. Bu durumda Rusya'nın Doğu'ya doğru ilerlemesi noktasında İngiliz askerî kapasitesi yetersiz kalacağı gibi, Rusya'nın

⁷² W.E.D Allen, Paul Muratoff, **Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921**, Cambridge, 1953, s.148-149.

⁷³ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 116, s.257-261. Ermenilerin savaş esnasındaki bu tutumu bölgede Türk-Ermeni gerginliğinin doğmasına büyük bir etki yapmıştır. Bilâl Şimşir, daha sonra San Stefano Antlaşması'na Türkiye'nin Doğu vilâyetlerindeki Ermenilerin korunmasına ilişkin özel bir madde konulmasının asıl sebebi olarak Ermenilerin savaş esnasında Ruslarla beraber Türklere karşı yaptıkları katliamları gösterir. Ermeniler, Rus ordusu çekildikten sonra Türklerin kendilerine bir misillemede bulunacaklarından korkmuşlardır. (Şimşir, **The Genesis of the Armenian Question**, s.6.)

⁷⁴ Antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına karşı saygı Avrupa güçleri tarafından bir prensip olarak kabul edilmişti.

⁷⁵ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.64-65. Hindistan Genel Valisi Lord Lytton'a da yazan Layard, bu duruma yönelik endişelerini şöyle dile getirmiştir: *“İfade etmeliyim ki; Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ele geçirmesi Hindistan İmparatorluğu'muzu çok ciddi bir tehlike ile karşı karşıya koyacaktır. Bunu Kuzey İran izleyecek ve eğer Rusya, Boğazları açma konusunda başarılı olursa Hindistan yolumuzun güvenliği Rus merhametine bağlı olacak.”* (David Earl Nunn, **Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914**, Phd., Universty of Georgia, Athens, Georgia, 1978, s.9.)

⁷⁶ Doğu Anadolu, İngiliz Dışişleri belgelerinde çoğu kez Ermenistan (Armenia) veya Batı Ermenistan (Western Armenia) olarak adlandırılmaktadır. Ancak belgelerde adı geçen Ermenistan tabirinin Ermenilerin gerçek yurdu olmadığı, Ermenilerin asıl yoğunlaştıkları yerlerin Ermenistan olarak adlandırılan Doğu Anadolu'dan ziyade Rus Transkafkasya bölgesinde olduğunun altı yine İngiliz belgelerinde çizilmektedir. (PRO. FO. 371/3405/204335, December 12, 1918, , “Historical and Ethnological Notes on the Armenians by Department of Military Intelligence”, s.3.)

bu pozisyonu Asya'daki Müslüman kamuoyuna tesir ederek, İngiltere'nin Hindistan sömürgesini tehdit edecektir.

"2- Batum, Kars ve Van da dahil olmak üzere Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından kontrol edilmesi, gelecekte ona Türkiye veya İran'a karşı girişeceği savaşlarda bir üstünlük sağlayacaktır. Sonuçta Kafkasya-Türkiye-İran rotasına hakim olabilecek Rusya, kati bir şekilde kendi ile diğer Avrupalı güçler arasındaki politik ve ekonomik ilişkilerin doğasını değiştirecektir. Şu an için Rusya, Trabzon ve Erzurum'u ele geçirmemişse de, Kars'a ve Batum'a sahip olan Rusya'nın bu iki bölgeyi yakın bir gelecekte alması kuvvetle muhtemeldir. Doğu Anadolu'ya sahip olan bir Rusya, Küçük Asya'nın (Asia Minor), Dicle ve Fırat vadilerinin hakimi olacaktır. Hazar Denizi'ni ve Doğu Anadolu'yu kontrol eden Rusya, İran vasıtasıyla ordularını Hindistan'a gönderebilir.

"3- Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali İngiltere'nin Süveyş'teki kontrolüne yönelik de büyük bir tehdit oluşturur. Dolayısıyla bu bölgenin Türk kontrolü altında kalmasını sağlamak, İngiliz çıkarları için hayattır.

"4- Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgali İngiliz ticarî çıkarlarına da kötü yönde bir etki yapacaktır. Çünkü, İngiliz mamullerinin nakliyatı Erzurum ve Trabzon istikametinden ziyade Batum rotası ile yapılmaya zorlanacaktır. Bu durumda yüksek bir vergi ve hatta kota kaçınılmaz olacaktır.

İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Layard'ın bu gözlemleri incelendiğinde, Ermeni sorununa yönelik oluşan İngiliz politikasının tamamen bölgede meydana gelen askerî gelişmeler neticesinde belirlendiği ve bundan sonra da böyle devam edeceği sonucuna varılabilir. Ermeni sorunun alevlenip uluslararası arenada önemli bir faktör haline gelmesinde birinci derecede etkili olacak olan bu İngiliz politik tavrı, aslında bölgede ne Ermenilerin, ne de başka bir azınlığın çıkarlarını veya pozisyonunu düşünmektedir. Durum, sadece İngiliz çıkarlarına yöneliktir. Daha önce de altı çizildiği gibi konuya yönelik İngiliz politikalarının şekillenmesinde, Ermenilerden ziyade onların üzerinde azınlığı oluşturdukları toprakların Büyük Britanya İmparatorluğu açısından stratejik değeri temel faktördür. Bölgenin Rusya tarafından işgal edilmesi

İngiltere'nin prestijine zarar verecek bir şekilde, hem Hindistan Müslümanlarına, hem de Orta Asya'ya yönelik büyük bir etki yapacaktır.⁷⁷

Bu noktada İngiliz politikası, bir yandan Rusya'nın askerî birliklerini Doğu Anadolu'dan çekmesi için bir baskı oluşturmak yönünde şekillenirken, diğer taraftan da bu bölgelerde Avrupalı güçlerin genel denetlemesi altında reform vaatleriyle renklenmiştir. Rusya'nın emperyalist tavrı ve İngiltere'nin de yine kendi çıkarlarını korumak için ortaya koyduğu bu politikalar, bölgede daha sonra yaşanacak trajik olaylar için bir zemin oluşturmuştur.

Türk-Rus Savaşı'nın sona ermesinden (Ocak-1878), Belin Kongresi'nin (Haziran-Temmuz 1878) sonuna kadarki dönem içerisinde İngiliz politikaları genel çizgileriyle iki amaca yönelik bir tutum içerisine girmiştir. Bunlardan biri; Rus askerî ilerlemesine bir son vermek, diğeri de İngiltere için Orta Doğu'da toprak kazançları sağlayacak tarzdaki ayrıcalıklar karşılığında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korumaktır.

Rusya, 1877 Savaşı esnasında İngiltere'nin hoşnutsuzluğuna sebebiyet verecek şekilde Osmanlı topraklarından Kars, Ardahan ve Batum'dan başka Bayezid ile Eleşkirt'i işgal etmişti. Galip Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki barış anlaşması 19 Şubat-3 Mart 1878'de San Stefano'da⁷⁸ (Yeşilköy) imzalandı. İçerik olarak İngiltere için kabul edilemeyecek özellikler taşıyan anlaşma, bir yandan Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerini Rusya'ya verip⁷⁹ bölgede önemli bir Rus etkisi oluştururken, diğer taraftan Trabzon kanalıyla İran'a yapılan Avrupa ticareti açısından da büyük tehlikeler doğuruyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İngiliz Hükümeti'nin Asya Türkiye'sinde gelişen bu olaylara kayıtsız kalmasının mümkün olamayacağını açıkladı.⁸⁰

⁷⁷ James Long, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, s.9-13.

⁷⁸ *House of Commons Parliamentary Papers, 1878*, Volume: LXXXIII, Turkey. No: 22 (1878), *Preliminary Treaty of Peace Between Russia and Turkey, Signed at San Stefano, 19 February/3 March, 1878*. Microfisch Location: British Library, SPR.MIC.E.291.

⁷⁹ Ruslar, antlaşmanın XIX. maddesine göre; harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Ardahan, Kars, Batum şehirleriyle Bayezid ve Eleşkirt vadisine yerleşeceklerdi. (*HC. PP.*, Volume: LXXXIII, Turkey. No: 22 (1878), s.14-15.)

⁸⁰ *HC. PP.*, Volume: LXXXII, Turkey No: 36 (1878), *Correspondence Respecting the Convention Between Great Britain and Turkey of June 4, 1878, No. 1, The Marquis of Salisbury to Mr. Layard, Foreign Office, May 30, 1878*. Türk ordusunun yenilmesi ve Doğu Anadolu'da önemli bölgeleri Rusya'ya terk etmesi Orta ve Yakın Doğu'da Rus üstünlüğünün ortaya çıkmasının bir göstergesi olarak algılanacağından İngiltere tarafından bu durum hiç te hoş karşılanmadı. İngiliz Hükümeti

Aynı şekilde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Mr. Layard, durum değerlendirmesini şu ifadelerle yapıyordu:⁸¹

“Bu mesele kesinlikle İngiltere'nin çıkarlarını etkileyecek hayati öneme sahip bir boyuttadır...Rusya tarafından Ermenistan'ın (Doğu Türkiye) veya onun bir parçasının ilhâkı şu bakış açıları ile değerlendirilebilir;

“1- Orta Asya ve Hindistan'daki Müslüman kamuoyu üzerindeki etkileri,

“ 2- Rusya'ya, Küçük Asya ve İran'a yönelik hareketlerinde bir üst oluşturma potansiyeli,

“3- İngiltere'nin Hindistan ile direk iletişimi üzerinde yapacağı etkiler ve bunların sonuçları,

“4- İngiliz ticaretine yönelik etkileri.”

Rusya'nın savaş sonrası pozisyonu İngiliz endişelerini artırırken, İngiltere'nin Ermeni sorununa karşı politik tavırları da yavaş yavaş şekillenmeye başlıyordu.

San Stefano (Ayastafanos) Antlaşması'nın Osmanlı Ermenilerini ilgilendiren XVI. Maddesi⁸² ile Ermeni sorunu da uluslararası platformdaki yerini aldı. Öyle ki; Rusya bu madde ile ikili bir anlaşmayla Osmanlı Devleti'ni Ermenilere karşı bir yükümlülük altına sokuyordu:

“Rus birliklerinin Doğu Anadolu'da⁸³ işgal ettikleri topraklardan çekilmesi sonucunda, bölgede iki devletin ilişkilerine zarar verebilecek karışıklar çıkması muhtemel olacağından Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin yerleşmiş oldukları eyâletlerde bölge menfaatlerinin gerektirdiği reform ve düzenlemeleri vakit kaybettirmeksizin uygulayacağını ve Ermenilerin emniyetini Kürtlere ve Çerkezlere karşı koruyacağını taahhüt eder.”

Antlaşma metninde görüldüğü üzere bu madde ile modern tarihteki uluslararası dokümanlarda ilk defa Ermenistan ve Ermenilerden bahsediliyordu.⁸⁴ XVI. Madde ile önemli bir yol kat eden Ermeniler, “Ermenistan” denilen bir memleketin varlığını ve

bu Rus hareketini İngiltere'nin “Doğu” çıkarlarına direk bir tehdit olarak algılamıştı. (Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.6-7.)

⁸¹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 50, s.135-140; Şimşir, **The Genesis of the Armenian Question**, s.7-8.

⁸² **HC. PP.**, Volume: LXXXIII, Turkey. No: 22 (1878), s.14.

⁸³ Antlaşma metninde “Ermenistan” olarak geçmektedir.

⁸⁴ Şimşir, **The Genesis of the Armenian Question**, s.7.

idaresinin reforma muhtaç olduğunu Osmanlı Hükümeti'ne resmen kabul ettirmiş oluyorlardı.⁸⁵

Rusya, aslında bu madde ile Anadolu işlerine müdahale etme hakkını sağlamak istemiş ve tarihi emellerine ulaşmak noktasında Ermenileri ve onların yönetsel işlerini bir müdahale aracı olarak kullanmıştır.⁸⁶ Doğu Anadolu'da tesis edeceği nüfuz ile İran ve Mezopotamya'ya yönelik bölgesel politikalarında etkili bir konuma erişecek olan Rusya, yine Osmanlı bünyesindeki Ermenilerin koruyucusu rolüne bürünerek kendi Ermeni unsurlarını etkilemeyi ve böylece Transkafkasya'da bir anarşi ortamının çıkmasını engellemeyi gözetmiştir.⁸⁷

Rus Dışişleri Bakanı Sergei Sazanov, Rusya'nın Ermeni sorununa yaklaşımını her ne kadar sırf insancıl duygularla açıklamışsa da, Rus hükümetlerinin Ermeni sorununa yaklaşım tarzının belirlenmesindeki temel dürtü; Doğu Anadolu üzerinde hakimiyet kurma istekleridir. İngilizler gibi Rusları da Osmanlı bünyesindeki Ermenilerin kaderi veya durumu kesinlikle ilgilendirmemiştir. Onları ilgilendiren şey de, Ermenilerin üzerinde azınlık oluşturarak yaşadıkları topraklardır. Bu topraklar Akdeniz kıyısındaki İskenderun'a ulaşan en yakın rota -Kafkasya-Akdeniz hattı- üzerindedir.⁸⁸

Sonuçta bölgede hiçbir vilâyette ekseriyet oluşturmayan bir azınlık göz önünde tutularak reform yapılması istenmiştir. Bu madde daha sonraları Ermeni sorunu olarak adlandırılacak olayların kaynağını oluşturur.⁸⁹

Ayastafanos Antlaşması'nın XVI. maddesinden oldukça tedirgin olan İngiltere, Rusların, Ermenileri koruma perdesi altında Doğu Anadolu'yu Balkanlaştırmaya kalkışacağını ve savaş esnasında elde ettiği toprak kazançlarından yararlanarak nüfuzunu bir taraftan İskenderun, diğer taraftan da Mezopotamya üzerinden Basra Körfezi'ne yaymak isteyeceğinden endişe etti. Ayrıca Rusya, bu pozisyonu ile bütün

⁸⁵ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.5.

⁸⁶ Manough Joseph Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920**, New York, 1995, s.46.

⁸⁷ Richard G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence**, s.31.

⁸⁸ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers**, s.47-48.

⁸⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s. 130. Türk-Rus Savaşı sonunda ortaya atılan reform sorunu, Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetinin Anadolu topraklarına tatbik edilmeye başlanmasından ibarettir. Rumeli'de pek çok toprak, reform adı altında büyük devletlerin giriştiği faaliyetler sonucunda imparatorluktan kopmuştur. (Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.1.)

Anadolu ve İstanbul'u da tehdit edebilecek, Osmanlı Devleti'ni tek taraflı olarak himayesi altına alabilmek için Ermenileri bir araç olarak kullanabilecekti. Rusya'nın bu düşüncelerinin gerçekleşmesi, İngiliz İmparatorluğu için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi.

İstanbul'daki İngiliz Elçisi Layard, Rusların Doğu Anadolu'da önemli stratejik noktaları ele geçirdiklerini, İngiliz ticareti için hayati önem taşıyan yolların Rusya gibi rakip bir devletin tehdidi altına girmiş olduğunu ve Ermenilerle ilgili XVI. maddenin Balkanlar'daki bölünmeyi Anadolu'da da gerçekleştirmek için atılmış ilk adım saymak gerektiği yolundaki ifadelerle İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatini çekti.⁹⁰ Layard, Dışişleri Bakanlığı'na bu endişelerini aktarırken, İngiliz Dışişleri belgelerinde de ilk kez "Ermeni Sorunu" bir ifade olarak yerini buluyordu.⁹¹

İngiltere için Rus tehlikesini önlemenin tek yolu; Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politika prensibinden görünüşte tamamen ayrılmamakla beraber, bu devletin İngiltere için gerekli olan topraklarına sahip olmak veya hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiliz nüfuzunu kuvvetlendirecek önlemler almaktı. Bu yeni politikayı uygulamak için İngiliz Hükümeti'nin önünde kullanacağı potansiyel ise Ermeni sorunu idi.⁹²

Ayastafanos Antlaşması'ndan sonra İngiliz politikasının temel amacı, Rusya'nın Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da elde ettiği askerî kazançları iptal ederek dengeyi sağlamak yönünde şekillendi. İngiltere, Rusya'nın askerî kazançlarını dengelemek ve ondan gelebilecek bir tehdidi önlemek için öncelikle Kıbrıs'a göz dikti ve Osmanlı Devleti ile 4 Haziran 1878'de bir ittifak sözleşmesi imzaladı.⁹³ İngiltere, Kıbrıs

⁹⁰ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.5; Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.70.

⁹¹ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.72.

⁹² Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s.130. Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihi" adlı eserinde, uzun yıllar Türkiye'de yaşamış olan George Washborn'un, İngiltere'nin "Ermeni dâvasındaki" rolünü aktaran ifadelerine yer veriyor: "Ermenilerin durumu, bilhassa Anadolu'nun içerisinde Berlin Kongresi'nden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluk hissesi büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahât temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyâletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mâni olacağı düşüncesi ile yapmıştır." (Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s.131.)

⁹³ **HC. PP. 1878**, Volume: LXXXII, Turkey No: 36 (1878), *Correspondence Respecting the Convention Between Great Britain and Turkey of June 4, 1878, No. 1, The Marquis of Salisbury to Mr. Layard, Foreign Office, May 30, 1878.*

Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı koruma yükümlülüğü altına girerken, bu görevi daha iyi yapması için Kıbrıs'a yerleşiyor,⁹⁴ Osmanlı Hükümeti ise bünyesindeki Hıristiyanların durumuna yönelik reform yapmayı vaat ediyordu.⁹⁵ Bu Türk-İngiliz sözleşmesinde ne Ermenilerden, ne de Ermenistan'dan bahsedilmişti. Reformlar genel bir şekilde bütün Hıristiyanlara ve imparatorluğun diğer unsurlarına yönelikti.

Diğer taraftan Ayastafanos Antlaşmasını, Paris Antlaşması'nın bir ihlâli olarak değerlendiren İngiltere, bu anlaşmanın bir Avrupa kongresinde tekrar masaya yatırılıp görüşülmesi isteğinde bulundu. İngiliz Hükümeti, anlaşma maddelerini İngiltere'nin çıkarlarıyla örtüşür bir duruma getirmek için Rus Hükümeti ile gizli görüşmelere bile başlatmıştı. Osmanlı Hükümeti'nden Kıbrıs'ın anahtarını alan İngiltere, diğer taraftan Ruslarla pazarlığa oturarak, daha Berlin Kongresi'nden önce Ayastafanos Antlaşması'nda kendi çıkarlarına aykırı bulduğu maddeler üzerinde bir takım değişiklikler yaptı.

30 Mayıs 1878'de Ayastafanos Antlaşması'nın düzeltilmesine yönelik imzalanan İngiliz-Rus gizli protokolü (Londra Protokolü) uyarınca; Rusya, savaş esnasında işgal ettiği Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinden çekilmeyi kabul ettiği gibi, Doğu Anadolu reformu meselesinde İngiltere'yi de bir taraf olarak görüyordu. Eleşkirt Vadisi ile Bayezid "Osmanlı Devleti'nin İran ile olan ticaretinde önemli bir geçiş noktasında bulunmasından dolayı" Rusya tarafından terk ediliyor ve Rusya, Asya Türkiyesi'nde daha fazla toprak ele geçirmeyeceğini garanti ediyordu.⁹⁶ Toplanacak olan Berlin Kongresi de bu temel prensipler üzerinde şekillendi.

⁹⁴ James B. Macdonald, "British Campaigns in Turkey", *Current History*, V/6, (March, 1917), s.1081. İngiliz Dışişleri Bakanı, 21 Nisan'da İngiltere Kraliçesi'ne yazmış olduğu bir mektupta, Rusya'nın Batum'u ele geçirmesi durumunda, İngiltere'nin, Asya'da belirginleşmeye başlayacak olan Rus varlığını dengelemek için bölgede bir görev üstlenmesini veya bir adayı ele geçirmesini zaruriyet olarak ifade etmişti. (Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.70.) İngiltere'nin Akdeniz politikasına yönelik olarak Kıbrıs Adası'nın önemi için bkz. Rıfat Uçarol, *1878 Cyprus Dispute&The Ottoman-British Agreement, Handover of the Island to England*, İstanbul, 1998, s.32-36.

⁹⁵ Kıbrıs Sözleşmesi'nin I. Maddesi ile İngiltere, Rusya'nın Kars, Ardahan, Batum veya bunlardan herhangi birini işgal altında tutması ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında bu işgali genişletecek faaliyetlerde bulunması durumunda Osmanlı Devleti'ni savunmayı üstleniyor, buna karşılık Osmanlı Devleti de, bünyesindeki Hıristiyanların ve diğer unsurların güvenliğine yönelik reform yapmayı vaat ediyordu. (HC. PP, 1878, Volume: LXXXII, Turkey No: 36 (1878), s.2.)

⁹⁶ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.72-73.

Yine, Epirus'taki İngiliz yardımcı konsolsu, 2 Nisan 1867'de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne yazdığı raporunda; "*Asya'daki Hıristiyanların (Rumlar, Ermeniler vs.) durumu aynı bölgede yaşayan Müslümanlardan daha kötü değil. Buradaki Müslümanlar da kötü yönetimden şikayet ediyorlar...*"⁹⁹ şeklinde bir ifadede bulunmuştu.

Gerçek durum İngiliz konsoloslarının ifadeleriyle ortaya koyulurken, İstanbul'daki Ermeni toplumunun temsilcileri, Türk-Rus savaşından sonra yapılan görüşmelerde İngiliz diplomatlarından Doğu Anadolu'da "otonom bir Ermenistan" için isteklerde bulunmaya başladılar. Ermeni Patriği Nerses ve İstanbul'un önde gelen bazı Ermenileri, İngiliz Elçisi Layard'a özerk bir Ermenistan konusundaki isteklerini dile getirerek toplanacak Avrupa konferansında İngiltere'nin desteğini istemişlerdi. Patrik Nerses, Ermenistan'ın otonomisi sorunu ile İngiltere'nin ilgilenmemesi durumunda, Ermenilerin yönlerini tamamen Rusya'ya döneceğini ve kendilerini onun ellerine bırakacağını ifade ederek tehditkar bir tutum izlemişti. Patrik, adı geçen görüşmede, bu taleplerini Avrupa'nın müdahalesi ile elde edemezlerse, Rusya'ya müracaat edeceklerini ve Rusya tarafından ilhak edilinceye kadar tahrikata devam edeceklerini söyleyerek,¹⁰⁰ otonom bir Ermenistan'ın teşkili için ısrarcı bir tutum sergilemişti.¹⁰¹

Layard, bu görüşme sırasında Patrik'e "Ermenistan" ifadesinden ne kastettiğini sorduğunda, Patrik, Ermenistan'ı; "*Van ve Sivas Paşalıklarıyla, Diyarbakır'ın büyük bir kısmını ve eski Kilikya Krallığı'nı*"¹⁰² ihtiva eden bir çerçevede tanımlamıştır. Layard'ın, oldukça geniş bir alanı içine alan bu bölgedeki Müslüman çoğunluğuna dikkat çekmesi üzerine bunu doğrulayan Patrik, taleplerinin gerekçesi olarak çok ilginç bir ifade de bulunmuştur. Ona göre; bölgedeki Müslümanlar da bugünkü idareden memnun değildir ve onlar da Hıristiyan bir yönetimini tercih edeceklerdir.¹⁰³

⁹⁹ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.38.

¹⁰⁰ "Bu pek mühim doküman Ermeni niyetlerini açıkça ortaya koymaktadır. Bir süre sonra başlayacak Ermeni isyanlarına başka bir sebep aramaya, Patrik Nerses'in bu açıklamaları muvacehesinde gerek olmadığı aşikârdır." (Gürün, *The Armenian File*, s.99.)

¹⁰¹ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 65, s.161-162.

¹⁰² "Kilikya Krallığı, I. Haçlı Seferleri sırasında, 1098'de Çukurova bölgesinde kurulmuş olan bir Ermeni devleti olup, 1375'te Memlûklular tarafından ortadan kaldırılmıştır." (Fahir Arımaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1789-1914)*, Ankara, 1997, s.568, dip. 275.)

¹⁰³ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 65, s.161-162; Gürün, *The Armenian File*, s.99.

Layard, Berlin Kongresi'nde mutlaka Ermenileri hoşnut edecek bir şeyler yapılmasını düşünmesine rağmen, Patrik Nerses'in akıl almaz talepleri karşısında onu cesaretlendirmemeye özen göstermiştir. Ona göre; özellikle Küçük Asya'nın doğu bölgesinde yaşayan Ermenilerin güvenliğine dair bir takım düzenlemeler yapılmalı, Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin Rus yardımına baş vurmalarını önlemek için bu düzenlemelerde istekli davranarak onları tatmin etmelidir. Ancak, yine Layard'a göre, Ermenilere bir otonom sağlamak, onlara iyilikten ziyade daha fazla zarar verecektir. Böyle bir durumun sonuçları da İngiliz çıkarlarına hizmet etmekten çok uzaktır.¹⁰⁴

Patrik Nerses, İngiliz Büyükelçisi'nin otonom Ermenistan hakkındaki görüşlerini paylaşmasa da,¹⁰⁵ o dönem için otonom bir Ermenistan projesine İngiliz Dışişleri tarafından pek sıcak bakılmamaktadır. Zirâ, Rusya ve Suriye sınırlarında otonom bir Ermenistan yaratılması, gerçekçi değerlendirmeler altında mümkün görülmediği gibi, durumun İngiliz çıkarlarıyla da uyuşmayacağı ve böyle bir otonominin Rus ilhâkıyla sonuçlanacağı düşünülmektedir.

Görünen o ki; Patrik Nerses, İngiliz desteğini arkasına alarak hedeflerine ulaşmaya çalışırken, İngiltere'nin Ermeni sorununa bakış açısı Nerses'in düşünceleriyle örtüşecek gibi değildi. Öyle ki, İngiliz gazetelerinin bazılarında "Ermenistan" fikrine karşıt bazı yazılar görülmeye başlanmıştı.¹⁰⁶ Hatta İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin şu ifadeleri Ermenileri hayal kırıklığına uğratacak nitelikteydi.¹⁰⁷

"Ermenistan'da bağımsızlık için şartlar ve unsurlar mevcut değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir ülkede pek çok dağılmış, çeşitli unsurlarla, bir çok din mensuplarıyla karışmış bir halde bulunan ve çoğunluk teşkil edemeyecek bir durumda olan Ermeniler için bağımsızlık imkânsızdır. Ermenilerin istedikleri şekilde bir il merkezi, bir nokta bulmak zordur."

Aslında İngiliz Dışişleri Bakanı'nın bu ifadeleri Ermeni sorununun içeriğini de ortaya koyan özet bir bilgi içeriyordu. Şartlar göz önüne alındığında bölgede bağımsız

¹⁰⁴ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 66, s.162-163.

¹⁰⁵ Patrik Nerses'e göre sorunun tek çözümü, Lübnan'dakine benzer bir şekilde "otonom bir Hıristiyan organizasyonu" oluşturulmasıydı. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 69, s.168-173.)

¹⁰⁶ Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.242; Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.13.

¹⁰⁷ Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.242.

bir Ermenistan'ın kurulması imkânsızdı, şartlar ve unsurlar buna müsait değildi. Peki, şartlar ve unsurlar ne zaman Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için müsait bir hale gelecekti?

Bu sorunun cevabı Ermeniler ve İngilizler için olmak üzere iki yönlüdür. Öncelikle, Ermeniler için bu şartlar hiçbir zaman oluşmayacaktır. Bu acı gerçek bazı Ermenileri, şartları kendi lehlerine çevirmeye yönelik hareketlenmelere sevk edecektir. Avrupa'ya yönelik yapılacak bir propaganda eşliğinde bölgedeki Ermeni çete ve militanlarının isyan hareketleri ve bölgedeki Türkleri katletmeleri dahi gerçek durumu değiştirmeye yetmeyecektir. “Müslümanların Hıristiyanları katletmesi” olarak Avrupa'ya sunulup,¹⁰⁸ Avrupa'nın ilgi ve müdahalesini elde etmeye yönelik¹⁰⁹ girişilen Ermeni terör ve propaganda hareketleri bölgede hem Türkler, hem de Ermeniler için trajik olayların yaşanmasına bir zemin oluşturacaktır.

Olayın İngiltere boyutuna gelince: “şartlar ve unsurlar” ne zaman bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasına imkân verecek bir duruma gelecektir? Sorunun cevabı oldukça basittir. İngiliz politikaları için “şartların ve unsurların” bölgedeki bu yapılanmaya uygun bir hale gelmesi demek, bölgedeki bu yapılanmanın İngiliz çıkar ve politikalarına hizmet edecek duruma gelmesi ile eş anlamlıdır. Bu asgari gereklilik dışında, XIX. yüzyıldaki “şartların ve unsurların uygunsuzluğu”¹¹⁰ İngilizleri hiçte ilgilendirmeyecektir. Neticede, XX. yüzyılın başlarında birden bire bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasına yönelik şartlar ve unsurlar uygunlaşacak veya

¹⁰⁸ Salâhi R. Sonyel, “How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection with the Deportations and Massares”, *Bellefen*, XLI, 161, (Ocak-1977), s.137. “Ermeni sorununun ortaya çıktığı günden beri Hıristiyanlık âlemi üzerinde etki yapmak amacıyla, Osmanlı Devleti zararına kullanılan en büyük silah, İslâmlar tarafından Ermenilerin sırf Hıristiyan oldukları için zulüme, baskıya ve katliamlara uğratılmış olmaları idi. İsyandar ve cinayetler daima bu propaganda altında saklanıyordu. Halbuki birçok Hıristiyan yazarların tanıklıklarıyla da doğrulandığı gibi, bütün devletler içinde din özgürlüğüne saygı duyan tek devlet; Osmanlı Devleti idi.” (Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.174)

¹⁰⁹ Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, s.158.

¹¹⁰ İngiliz politikaları için kurulacak olan Ermenistan, Rusya'nın güneye doğru ilerlemesine engel olabilecek şekilde tamamen İngiltere'ye minnettar olması gerekmektedir. (Gürün, *The Armenian File*, Londra, 1985, s.72.) Ancak XIX. yüzyılda kurulacak bir Ermenistan'ın kısa bir süre içerisinde Rus hakimiyeti altına gireceği ve Rus politikalarına hizmet edeceği yönünde, İngiliz Dışişleri çevrelerinde önemli izlenimler mevcuttur. (Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 66, s.162-163; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.31.)

uygunlaştırılacaktır.¹¹¹ Şartlar karşılıklı kullanma ve kullanılma bağlamında İngiliz ve Ermenileri yan yana getirecek; Ermeniler, bağımsız bir devlet oluşturma yolunda İngiliz desteğini sağladıklarını zannedip İngiliz yardımına mazhar olurken, İngilizler de Ermenileri kendi politikalarına hizmet edecek şekilde hem propaganda unsuru, hem de askerî bir malzeme olarak kullanacaklardır. Öyle ki; bölgede kurulacak bağımsız bir Ermenistan artık İngiliz politik menfaatlerine hizmet edecek bir durumdadır. Karşılıklı kullanma ve kullanılma ilişkisi çizgisinde şekillenecek olan İngiliz politikaları da, bölgedeki insanlar için bir felaket ve acı kaynağı olarak ortaya çıkacak; bölgede binlerce Türk'ün Ermeniler tarafından katledilmesine sebep olacaktır.¹¹²

Olayların XIX. yüzyıl boyutuna tekrar dönülecek olursa; Ayastafanos Antlaşması'nın bir Avrupa kongresinde tekrar masaya yatırılacağını duyan Ermeni toplumunun önde gelen liderleri, dış destek sağlamak amacıyla Avrupa başkentlerine delegasyonlar göndermeye başladılar. Eski İstanbul Patriği Khrimian başkanlığındaki Ermeni delegasyonunun amacı, Avrupa güçlerinin denetimi altında otonom bir Ermenistan için destek sağlamaktı.¹¹³ Öyle ki; Patrik Nerses, Ermeniler adına otonom bir yapı oluşturulması için hem Rusya'nın, hem de İngiltere'nin eşzamanlı destek ve iyi niyetinin sağlanmasını kaçınılmaz olarak algılıyordu. Ancak Ermeni liderleri, İngiltere'nin Ermeni sorununa yaklaşım tarzını yanlış hesap ettiler. Aslında soruna yönelik İngiliz yaklaşımları, Rusya'nın Doğu Anadolu politikası ve İngiliz menfaat veya endişeleri bağlamında şekilleniyordu.¹¹⁴

Londra'da, İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury ile görüşen Ermeni delegasyonu, Patrik Nerses'in, Ermenilerin bulunduğu bölgelerde bir otonom kurulması yönündeki ricasını Bakan'a ilettiler. Delegasyona, Ermeni sorununun kongrede belirleneceğini söyleyen Salisbury ise Ermenilere bu yönde bir umut vermekten kaçınmıştı.¹¹⁵

¹¹¹ Her şey bir yana, "bağımsız bir Ermenistan'ın" propaganda olarak kullanılması bile özellikle I. Dünya Savaşı esnasında bölgeye yönelik İngiliz çıkar ve politikaları açısından vazgeçilmez olacaktır.

¹¹² Özellikle İngiltere'nin I. Dünya Savaşı esnasında daha çok askerî yaklaşımlarla uygulamaya koyduğu Kafkasya politikaları, Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da binlerce masum Türk'ün hayatına mal olacaktır. İngiliz belgeleri ışığı altında olmak üzere bu konudaki geniş değerlendirmeler, II. Bölüm'de yapılacaktır.

¹¹³ Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question*, s.10.

¹¹⁴ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.74.

¹¹⁵ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.75.

Londra'daki Ermeni delegasyonu, Ermenilerin ileride üzerinde profesyonelleşeceği lobi ve propaganda faaliyetlerini sürdürürken, İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses de, Berlin Kongresi öncesinde boş durmuyordu. 30 Haziran 1878'de İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi'ni ziyaret eden Nerses, bir Ermeni projesi'nin¹¹⁶ Berlin Kongresi'ne sunulacağını ifade ile İngiliz Dışişleri Bakanı'nın bu konudaki ilgilerini çekmesi hususunda Layard'dan ricada bulundu.¹¹⁷ Nerses'e göre; bu sefer Ermeniler yardım ve korumaya yönelik olarak sadece İngiltere'ye yüzlerini çevirmişlerdi.¹¹⁸ Ancak Layard'ın açıklayıcı cümlelerinde Ermenileri cesaretlendirecek bir tutumun olmadığı görülüyor, sadece Ermenilerin iyi yönetiminin sağlanması için İngiliz diplomatlarının kongrede elinden gelenleri yapacakları belirtiliyordu.¹¹⁹

Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından üç gün önce, 10 Temmuz'da, Patrik Nerses, tekrar İngiliz Dışişleri Bakanı'ndan bir istekte bulunuyor, Ermeni projesinin kongrede kabul görmemesi durumunda tek umutlarının İngiliz koruması olduğunun altını çiziyordu. Anlaşılan o ki, Ermeniler, kongre öncesinde bütün yönlerini İngiltere'ye çevirmiş görünüyorlardı.¹²⁰

Berlin Kongresi öncesi Ermeni delegasyonunun Londra'daki lobi faaliyetleri sürerken ve belkide bu faaliyetlerin bir sonucu olarak, Haziran başlarında (1878), İngiliz Avam Kamarası'nda ilk kez "Ermeni sorunu" tartışılmaktaydı.

Tartışmada, bazı parlamenterler Osmanlı Ermenilerinin ümitsiz durumuna yönelik açıklamalarla, İngiliz Hükümeti'ni Berlin'de, Ermenilerin çıkarlarını savunması ve Doğu Anadolu'da¹²¹ reformlara yönelik daha keskin bir tutum sergilemesi yönünde uyarılmışlardır. Avam Kamarası'nın aynı oturumunda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin bu uyarılar karşısındaki ifadeleri ise İngiltere'nin XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı ve nüfuz oluşturma aracı olarak sık sık kullanacağı, "Anadolu

¹¹⁶ Berlin Kongresi'ne sunulan Ermeni projesi için. Bkz. Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.227-235; Gürin, **The Armenian File**, 100-104.

¹¹⁷ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 73, s.180.

¹¹⁸ Hatırlanacağı üzere Patrik Nerses'in İngiliz Büyükelçisi ile daha önceki görüşmelerinde devamlı olarak Rusya'yı bir koz olarak kullanır bir tutum sergilemişti. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 65, s.161-162.)

¹¹⁹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 74, s.180.

¹²⁰ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 75, s.181-182.

¹²¹ Görüşmelerde "Western Armenia" olarak geçmektedir.

islahâtî” olarak sunulan “Ermeni sorunun”¹²² alt yapısını ortaya koyup, gerçekleri gözler önüne serecek niteliktedir.¹²³

“Ermenilere için özel reformların uygulanması mümkün değildir. Çünkü, Ermeniler bölgede dağınık bir şekilde Müslümanlarla beraber yaşamaktalar. Ermenileri esas alarak yapılacak reform hareketlerine Müslümanlar olumsuz tepki göstereceklerdir...Ermeni sorunu, Balkanlarda ortaya çıkmış olan Slav sorunundan daha zor ve karışık bir durumdadır, sorunun tek çözümü Osmanlı İmparatorluğu’nda genel bir reformasyon hareketidir.”

13 Haziran’da toplanan, Ayastafanos Antlaşması’nın İngiliz endişe ve çıkarları doğrultusunda revize edildiği, Berlin Kongresi’nde,¹²⁴ 4 Temmuz’da, Rusya’nın savaş esnasındaki toprak kazançları kongre gündemine getirildi. Rus ve İngiliz delegasyonunun kongredeki tartışmaları esnasında, İngiliz delegeleri, Rusya’nın daha önce işgal edilen Eleşkirt Vadisi, Bayezid ve Erzurum’dan çekilmesini istedikleri gibi, Kars, Ardahan ve Batum’un da Türkiye’ye geri verilmesini talep ettiler.¹²⁵ İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury’e göre; bu bölgelerin kaybı, Osmanlı Devleti’nin Asya’daki otoritesine büyük bir darbe vurabilir ve bu durum da bölgedeki İngiliz çıkarlarını etkileyebilirdi.¹²⁶

İngiliz delegasyonu, görüşmelerde Kars ve Ardahan’ın Rusya tarafından ilhâkı durumunda, İngiltere’nin çıkarlarını korumak için elinden gelen her şeyi yapacağını

¹²² Küçük, **Osmanlı Diplomasinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.XI.

¹²³ **HC. PP., 1878, Volume: 240**, s.1242-1246.

¹²⁴ Kongre’de İngiltere Kraliçesi’ni, Başbakan Disraeli, Dışişleri Bakanı Salisbury ve İngiltere’nin Berlin’deki büyükelçisi Odo Russel temsil ediyordu. (**HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No:39, (1878), *Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocol of the Congress, London, 1878*, p.1, Microfisch Location: British Library, SPR. MIC. E. 291.

¹²⁵ Rusya’nın Eleşkirt Vadisi ve Bayezid’den çekilmesi kongreden önce, 30 Mayıs 1878’de Rusya ile İngiltere arasında imzalanan Londra protokolü ile belirlenmişti. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.72-73.) İngiltere, Berlin Kongresi’nde Londra Protokolü’ne aykırı olarak Rusların Kars, Ardahan ve Batum’dan da çekilmelerini talep etti. İngiliz Dışişleri Bakanı, bu taleplerin kabul görmesi için, istifa ederek Londra Protokolü’nü geçersiz saymayı bile düşünmüştü. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.78.)

¹²⁶ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.78.

belirtiyor,¹²⁷ bir bakıma Kıbrıs'ı ele geçirmesinin Avrupa tarafından hazmedilmesi için gereken zemini oluşturmaya çalışıyordu.¹²⁸

Rusya, İngiltere'nin bu tutumu karşısında Ayastafanos Antlaşması'nın XIX. maddesiyle¹²⁹ ele geçirdiği Bayezid ve Eleşkirt Vadisi'nden çekilmeye karar verdiğini ve ayrıca Batum'u serbest liman olarak tanıdığını deklere etti. Bu konuda daha fazla ısrarcı olamayan İngiliz Başbakanı Disraeli ise, İngiliz Hükümeti'nin Batum'u Osmanlı hakimiyetinde görmek istediğini belirtmekle beraber Rusya'nın bu deklarasyonunu kabul ediyordu.¹³⁰ Ruslar, İngiltere'nin çabaları sonucu Doğu Anadolu'da işgal ettikleri toprakların bir bölümünden vazgeçerken,¹³¹ kongrenin 58. maddesi ile Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirdiler.¹³²

Berlin Kongresi'nin daha sonraki oturumlarında Ayastafanos Antlaşması'nın XVI. maddesi tartışıldı. Salisbury'nin bu noktada özellikle altını çizdiği nokta, Ermeniler için istenen reformların sadece Rusya'nın değil, Avrupa'nın ortak kontrolü altında olması gerektiği idi. Osmanlı işlerine müdahale fırsatı verecek olan Ermenilerin kullanılma potansiyeli Rusya'ya tek taraflı bir üstünlük sağlayacak şekilde olmamalıydı. Neticede, İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusundaki bu çabaları "sözde bir sorunla" Avrupa'yı tanıştıracak ilk adım oldu.¹³³

Ayastafanos'un Osmanlı Ermenilerini ilgilendiren XVI. maddesi, Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesi olarak şu şekilde belirlendi.¹³⁴

¹²⁷ **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No:39, (1878), *Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocol of the Congress*, London, 1878, p.207.

¹²⁸ Daha önce de belirttiği gibi, Berlin Kongresi'nden önce İngiltere, Osmanlı Devleti ile yaptığı bir ittifak sözleşmesi ile Kıbrıs'ı ele geçirmişti.

¹²⁹ **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No: 22, (1878), *Annex to Article XIX of the Treaty of San Stefano*, s.14-15.

¹³⁰ **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No:39, (1878), *Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocol of the Congress*, London, 1878, p.208,209.

¹³¹ **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No: 37, (1878), *Map Showing the Territory Restored to Turkey by the Congress of Berlin*, London, 1878, p.1.

¹³² **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No: 44, (1878), *Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Signed at Berlin, July 13, 1878, Article; LVIII*, p.27-28. Microfisch Location: British Library, SPR. MIC. E. 291.

¹³³ Tolga BAŞAK, "Uluslararası Periyodiklerde (İngilizce) Ermeniler, ve Türk-Ermeni-İngiliz İlişkileri Bağlamında Bazı Yayın ve Makaleler, (1895-1924), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Dergisi*, IV/3, (Ocak-2005), s.126.

¹³⁴ **HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII**, Turkey, No: 44, (1878), *Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Signed at Berlin, July 13, 1878, Article; LXI*: "The Sublime Porte undertakes to carry out, without

“Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin oturdukları vilâyetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları reform ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin emniyet ve huzurunu korumayı vaat eder. Osmanlı Hükümeti, bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildirecek, adı geçen devletler de bu tedbirlerin uygulanmasını kontrol edeceklerdir.”

Ayastafanos Antlaşması'nın XVI. maddesini bu şekilde değiştiren İngiltere, Rusya'nın Doğu Anadolu işlerindeki tek taraflı müdahale durumunu ortadan kaldırıyordu. Ayrıca İngiliz diplomasisi Rusya'nın savaş esnasındaki askerî kazançlarını da bir ölçü de azalttı. Yine bu süreçte, Doğu Akdeniz'de önemli bir ada olan Kıbrıs'a yerleşen İngiltere, Osmanlı üzerindeki etkisini artırarak devam ettirmiş oldu. I. Dünya Savaşı ve sonrasının ünlü İngiliz Başbakanı Lloyd George, hatıralarında Berlin Kongresi'nden, bir İngiliz zaferi olarak bahseder.¹³⁵

Yüzeysel olarak bakıldığında Ayastafanos Antlaşması'nın XVI. maddesi ile Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesi arasında pek fazla fark olmadığı söylenebilir. Öyle ki; her iki durumda da Osmanlı Devleti, Ermenilerin buldukları eyâletlerde gecikmeksizin reform yaparak onların güvenliklerini Kürt ve Çerkezlerle karşı korumayı garanti etmiştir. Bununla beraber iki madde arasında çok önemli bir fark vardır. İlk durumda (Ayastafanos), Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı aldığı ezici bir mağlubiyetten sonra, Rus askerî birliklerinin bölgede bulunduğu bir dönemde, sadece Rusya'ya karşı bir yükümlülük üstlenmiştir. İkinci durum ise (Berlin) tamamen farklıdır. Zirâ, Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nı imzalayan, reformların uygulanmasını kontrol edecek tüm güçlere karşı bir yükümlülük altına girmiştir. Sonuçta Osmanlı Ermenilerinin Rusya tarafından tek taraflı kullanılma potansiyeli, İngiliz politikalarının önderliğinde Rus hegemonyasından çıkarılmıştır.

İngiliz politikaları ekseninde Ayastafanos ile Berlin Antlaşmaları karşılaştırılmaya devam edilecek olursa;

further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Circassians and Kurds. It will periodically make known the steps taken to this effect to the Powers who will superintend their application.” p.27. Microfisch Location: British Library, SPR. MIC. E. 291.

¹³⁵ David Lloyd George, *The Truth About The Peace Treaties*, Volume: II, London, 1938, s.1256-1257.

Ayastafanos Antlaşması'nda bölgesel bir isim olarak geçen "Ermenistan" (Armenia),¹³⁶ Berlin Antlaşması'nda geçmemiş, yalnızca "Ermenilerin oturdukları vilâyetler" (provinces inhabited by Armenians) şeklinde yer bulmuştur. İngiliz diplomasisi, bölgede yakın gelecekte bir otonom dahi kurulma ihtimalinin önüne geçmek için Ermenistan'ı coğrafi bir bölge ismi olarak kullanmaktan sakınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, dönem itibarıyla bölgede oluşturulacak otonom bir Ermenistan, İngilizler açısından Rusya'nın tarihî emellerine hizmet etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Vakit, İngiliz çıkarlarına hizmet edecek bir Ermeni otonomisi için henüz erkendir.¹³⁷

Bu noktada aslında çoğu kez menfaat farklılıklarından dolayı ayrılan ve Ermenilerden ziyade bölgedeki çıkarlarını düşünen İngiliz ve Rus politikaları bir paralellik arz eder. Bu dönemde bir taraftan kendi topraklarında bulunan Ermenileri Ruslaştırıp asimile etmeye çalışan Rusya, diğer taraftan Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermenileri tahrik ediyordu. Fakat Ruslar da, Ermenilerin otonom bir yapıya kavuşmasına sıcak bakmıyorlardı. Çünkü, böyle bir durum, Rusya bünyesindeki Ermeniler için bir örnek teşkil edebilir¹³⁸ ve Rusya'nın emperyalist politikaları adına kullandığı silah, kendine yönelebilirdi. Rusya, Balkanlarda büyük ümitlerle yarattığı Bulgaristan'ın İngiliz politikaları ile nasıl kendisine karşı cephe aldığını ve yayılmasını engelleyecek bir tampon haline geldiğini de aklından çıkarmamıştı.¹³⁹

¹³⁶ "As the evacuation by the Russian troops of the territory which they occupy in Armenia..." ,HC. PP., 1878, Volume: LXXXIII, Turkey. No: 22 (1878) , s.14.

¹³⁷ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 66, s.162-163.

¹³⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s.133. Çar, Berlin Kongresi'nden sonra bir Ermeni heyeti kendisine yeniden başvurunca: "Sizin işleriniz beni alâkadar etmez. İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır. İngiliz hükümetine müracaat ediniz." şeklinde bir yanıtta bulunmuştu. (Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.268; Öke, **The Armenian Question**, s.85.)

¹³⁹ Öke, **The Armenian Question**, s.86.

4. Berlin Kongresi Sonrası Ermeni Sorunu ve İngiltere

Berlin Kongresi, Türkiye Ermenileri için bir dönüm noktası idi. Bundan sonra İngiltere'nin Türkiye'ye karşı politikaları da tedrici bir değişim sürecine girecekti.

Bazı Ermeni aydınlarını ve ruhban sınıfını hayal kırıklığına uğratmış olsa da,¹⁴⁰ Berlin Antlaşması, siyasî açıdan Ermeniler için büyük bir zaferdi. Her şeyden önce Ermeni sorunu uluslararası siyasî sistemin gündemine girdi. Ermeniler, bu antlaşmadan sonra İngiltere'nin desteği olmadan emellerine ulaşamayacaklarını anlıyorlardı.¹⁴¹ Patrik Nerses Varjabedian, *Londra Ermeni Komitesi*'ne yazdığı mektupta İngiltere'yi ve özellikle de İngiliz kamuoyunu elde etmeye çalışarak şu ifadelerde bulundu:¹⁴²

“Konferans kararının Ermeniler üzerinde etkisi şu oldu: Herkes gözlerimizi, ümitlerimizi acaba Rusya'ya döndürmek lâzım değil mi idi? diye düşünüyor. Şimdiye kadar Türkiye'de, gelişen, ilerleyen, bağımsız bir mevcudiyet sahibi olan, bağımsızlığa kadar giden milletlerin hepsi Rusya'nın himayesi sayesinde bunlara kavuşmuşlardır. Bu milletler, Rusya ile ırkdaş ve dindaş, hiç olmazsa dindaş idiler. Bundan neticeyi tahmin edebiliriz. İngiltere'nin Asya'da birkaç milyon Ermeniye Rusların kucığına atmakla ne kazanacağını anlamıyorum. Bana öyle geliyor ki, hâlâ İngiliz kamuoyu üzerinde çalışabiliriz. Türk-İngiliz antlaşmasının kuvvetle Asya Hristiyanları için yapılacak ıslâhat, Türkiye ve İngiltere'nin anlaşmasıyla olacak, yani Babı Âli ile elçi bunu yapacaklardır. İştittiğime göre; kendisine giderek acı acı şikâyetlerde bulunduğum elçi

¹⁴⁰ Robert F. Zeidner, “Britain and the Launching of the Armenian Question”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: VII, No: 4, (October, 1976), s.473. Bazı Ermeniler, antlaşmanın oldukça yetersiz olduğunu, Ermeniler için hiçbir şey yapmadığını düşünüyorlardı. Mgr. Khrimian tarafından konferansa sunulan Ermeni durum ve istekleri dahi göz önüne alınmamıştı. İstanbul'daki Rus taraftarı Ermeniler bu durumdan Patrik Nerses'i sorumlu tuttular ve onu Ermenilerin sorunlarına ihanet etmekle suçladılar. Öyle ki; Rusya'yı dinleyen Slavlar ve diğer Hristiyanlar Türkiye'ye karşı savaşa girişmeleri sonucunda bağımsızlıklarını veya özerkliklerini elde etmişlerdi. Bu arada Rusya, Doğu Anadolu'daki Ermeniler arasında huzursuzluk çıkarmaya yönelik faaliyetlerine devam ediyor, Rus ajanları Ermenilerin yaşadıkları eyâletlere gönderilerek bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı hoşnutsuzluğu ifade eden hareketleri kışkırtıyorlardı. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 76, s.182-184.) Buradan şu sonuç çıkarılabilir, Balkanlardaki Hristiyanların durumu ile Anadolu'da dağıntık bir şekilde azınlık olarak bulunan Ermenilerin durumunu hatalı bir şekilde karşılaştırmaya kalkan Rus taraftarı tahrikçiler, durumlarından hoşnut olmayan Ermeni aydınlarını amaca ulaşma yolunun sadece Osmanlı Devleti'ne karşı silah kullanmaları olduğu yönünde razı etmeye çalışıyorlardı. Piskopos Khrimian dahi silah kullanılması yönünde dolaylı ifadelerde bulunmaya başlamıştı. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, s.XIX-XX; Şimşir, **The Genesis of the Armenian Question**, s.11-12.)

¹⁴¹ Öke, **The Armenian Question**, s.85.

¹⁴² Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s.252.

Layard, Ermeniler için bir önerge hazırlamak istiyormuş. Bu durum dahilinde Londra'da bulunan sizler, büyük hizmetler görebilirsiniz. Millet ve vatandaşlar adına yürek parçalayan bir sesle, hepinizin vatanseverliğine müracaat ediyorum. Kamuoyunun, gazetelerle, mitinglerle, toplantılarla, parlâmentoda sorularla davamız için hükümet üzerinde etkili olması, bizim için ölçülemeyecek istifadeler temin eder. Şu sırada parlâmentoda hükümete sorular sorulması çok önemli olacaktır. Bu da, o kadar cömertçe bir surette dâvamıza yardımda bulunmuş, destek olmuş iki saygıdeğer, kıbar Lordun işidir. Ümitlerimizi ününüze, gayretinize, vatanseverliğinize bağlıyorum ve sabırsızlıkla teselli verecek cevabınızı bekliyorum.”

İngiliz kamuoyunun Ermeniler lehine kazanılması ve hükümetin bu konuya eğilmesini sağlamak üzere girişimlerini hızlandıran Patrik Nerses, Avrupa'daki Hıristiyan kiliseleri vasıtasıyla da yoğun bir propaganda faaliyetine girişti. Nerses, özellikle Rusların Anadolu'dan çekilmeye başlamalarıyla Müslümanların Ermenilere saldırdıkları yönündeki yalan haberlerle İngiltere'de bir kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu.¹⁴³

Gerçekten de İngiltere'deki Ermeni taraftarı İngiliz dernek ve organizasyonları, hem Kıbrıs Sözleşmesi'ni, hem de Berlin Antlaşması'nı imzalayan bir güç olarak İngiltere'nin Ermenilere karşı özel bir sorumluluk taşıdıklarını düşünmekteydiler. Bununla beraber bu düşünce İngiliz Dışişleri tarafından paylaşılmıyordu. İngiliz Dışişleri'ne göre; bu konuda Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer devletler de en az İngiltere kadar sorumluluk taşımaktaydı.¹⁴⁴

Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümeti, XX. yüzyılda yapacağı gibi, kendi çıkar ve politikaları doğrultusunda kullandığı Ermeniler için herhangi bir “özel yükümlülük” altına girmeye hevesli değildi. Bununla beraber, İngiliz Parlâmentosu'ndaki Ermeni yanlısı parlamenterlere göre; Ayastafanos Antlaşması ile Rus korumasını sağlayan Ermenileri, bu ayrıcalıklı durumdan mahrum eden ve Rus korumacılığını ortadan kaldıran İngiltere'nin Berlin'deki politik tutumu idi.¹⁴⁵

İngiltere'nin Ermenilerle değil de, onların bulunduğu topraklarla ilgilendiği ve Ermenileri sadece bir argüman olarak kullandığı bir kez daha açığa çıkıyordu.

¹⁴³ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.15.

¹⁴⁴ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.9-10.

¹⁴⁵ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.10-11.

Aşırı Rus yanlısı Ermeniler, Berlin Kongresi'nin sonuçları açısından hayal kırıklığı içerisinde iken, Batı taraftarları daha ılımlı bir tutum sergilediler. İstanbul'da çıkan İngiliz taraftarı Ermeni gazetesi *Lirakir*, Ermenilerin gerek Berlin Antlaşması'ndan, gerekse İngiliz-Türk Kıbrıs Sözleşmesi'nden önemli faydalar elde edebileceğini göstermeye çalışırken,¹⁴⁶ Ermeni Patrikhanesi üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan ve Berlin Kongresi Ermeni delegasyonu içerisinde bulunan *Nurias Tcheras* ise, Ermeniler için Berlin Antlaşması'nın, Ayastafanos Antlaşması'ndan daha avantajlı olduğunu düşünüyordu. Ona göre; Doğu Anadolu'ya ilişkin reformlar gelecekteki Ermeni millî devletinin temellerini atmıştı. Ermeniler bu amaca ulaşmak için seslerini yükseltmeli ve ayaklanmalıydılar.¹⁴⁷

Ermenilerin bu projeleri yanında İngiltere'nin tutumu da oldukça önemli bir durum olarak algılanıyordu. Soruna yönelik İngiliz tutumu ise Osmanlı Devleti ile olan ilişkiler çerçevesinde belirecekti.

a. Muhafazakâr Disraeli Hükümeti'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı (1878-1880)

Benjamin Disraeli başkanlığındaki İngiliz Muhafazakâr Hükümeti'nin bu dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı takip ettiği genel politika, daha önceki dönemler kadar olmasa bile onun toprak bütünlüğünü koruma esasına dayanıyordu. Çünkü, İngiliz ekonomik ve siyasî çıkarları bunu gerekli kılıyordu.

Aslında İngiltere de, Osmanlı Devleti'nden artık ümidini kesmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti, artık büyük bir devlet olarak Avrupa devletleri arasında yer alamazdı. Balkanlar'da kurulan küçük ve yeni devletler, Osmanlı'nın bütünlüğünü tehdit etmekte idiler. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Anadolu, Suriye ve Arabistan'daki varlığı ile İngiliz menfaatlerine bir müddet daha hizmet edebilirdi. Bu da, ancak bir takım reformlar vasıyasıyla devletin ömrünü uzatmaya çalışmakla mümkün görünüyordu.

İngiliz Muhafazakâr Hükümeti, liberallerin aksine Ermeni otonomisi fikrine kesinlikle karşı idi. Aksi takdirde Osmanlı Devleti'nin dağılması hızlanacaktı. Bu dağılmanın bir gün kaçınılmaz olduğunu muhafazakârlar da kabul etmekle birlikte,

¹⁴⁶ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 79, s.188-189.)

¹⁴⁷ Şimşir, *The Genesis of the Armenian Question*, s.12-13; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, s. XX-XXI.

Osmanlı'nın dağılması İngiliz menfaatlerine zarar vermeden gerçekleşmeliydi. Şimdilik, Anadolu, Suriye ve Arabistan'da küçük devletlerin kurulması yerine bunlar için özel reform yapılmasının daha uygun olacağı düşünülüyordu. İngiliz Hükümeti, bu politikayla; bir taraftan Ermenilerin bağımsızlık çabalarını önlüyor gözükerek Osmanlı Devleti ile dostluğunu devam ettirmeye, diğer taraftan da Ermeniler için özel imtiyazlar kopararak onlar üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışacaktı. Ayrıca bu politikanın Rusların, Ermeniler üzerinde oynadığı oyunları bozacağına da inanılmaktaydı.¹⁴⁸

Berlin Antlaşması'nın LXI. maddesinin uygulanması Disraeli Hükümeti'nin önceliği haline gelmişti. Yakın Doğu'da Rus nüfuzunu önlemeye çalışan İngiliz diplomasisi diğer taraftan da Mısır'ı Osmanlı Devleti'nden barışçı yollarla koparmayı planlıyordu.¹⁴⁹

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Osmanlı Hükümeti'nin bir an önce Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi ile belirlenen reformlara başlamasını istedi. Kıbrıs Sözleşmesi uyarınca Osmanlı Devleti, uygulanacak reformlar için İngiliz Hükümeti'ne danışmayı kabul etmişti.¹⁵⁰

İngilizler, Doğu Anadolu için ne çeşit bir reform tasarısı düşünüyorlardı acaba? Yapılacak reformlarda Ermeniler mi esas alınacaktı? Bölgede bir Ermeni azınlığının bulunduğu gerçektir ancak bunlar dağınık bir şekilde Müslümanlarla iç içe yaşıyorlardı. Ayrıca Doğu Anadolu, yeni fethedilmiş bir Hıristiyan toprağı da değildi. Bölgede yaklaşık 9 asırlık bir Türk-Müslüman hakimiyeti söz konusu idi. Dolayısıyla Girit'te, Lübnan da veya Doğu Rumeli'de gerçekleştirilen reformlar kesinlikle Doğu Anadolu için uygun değildi. Bu gerçek İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury 'nin de gözünden kaçmamıştı: *“Ezici Müslüman çoğunluğun bulunduğu bölgelerde Ermeniler sadece küçük bir azınlık olmakla kalmıyor, dağınık ve Müslümanlarla karışık bir şekilde*

¹⁴⁸ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.17-18. Berlin Kongresi'nin resmen kapanmasından bir gün sonra Büyükelçi Layard, Salisbury'e gönderdiği raporunda Rus ajanlarının Doğu Anadolu'daki Ermenileri “Sultan”a karşı tahrik ettiğini bildiriyordu. İngiliz Büyükelçisi'ne göre, önemli şehirlerde, etkili Ermenilerden oluşan Rus taraftarı organizasyonlar kuruluyordu. İngilizlerin umursamazlığı karşısında, Ermenilerin Slavlar gibi Rusya'ya yönelme tehlikesi söz konusu idi. (Kırakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.84.)

¹⁴⁹ Kırakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s. 84.

¹⁵⁰ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 81, s.190-195.

yaşıyorlardı.” Yine Dışişleri bakanına göre; bölgede ayrı bir yönetim tarzı uygulama yönünde başarılı olmayacak, güçlüklerle karşılaşılacaktı.¹⁵¹

Dolayısıyla İngiliz Hükümeti'nin Doğu Anadolu eksenli politik yaklaşımlarında şimdilik bir otonomi söz konusu değildi.¹⁵² Öncelikle bölgede düzen ve güvenliğin sağlanmasına yönelik etkin bir jandarma teşkilatı ve askerî karakterde bir polis gücü oluşturulması düşünüldü. Bu kuvvetler, Avrupalılar tarafından organize edilip yönetileceklerdi. Ancak Lord Salisbury, idarî ve adlî reformların yapılmasını da bir zorunluluk olarak görüyordu. 18 Ağustos 1878'de Osmanlı Devleti'ne verilen bir nota ile İngiltere işi daha yakından takip etmeye koyuldu.¹⁵³

İngiltere, bu nota ile Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi'nden sonra Türkiye'nin Doğu vilâyetlerine yönelik plânlarını uygulamaya koymuş oluyordu. İngiltere, Doğu'ya ilişkin çıkarlarını tehdit edecek olan, Rusya'nın güney istikametindeki yayılmacılığına karşı bir bariyer oluşturmak için Osmanlı Devleti'nin doğu toprakları üzerinde bir çeşit koruma veya kontrol hakkı edinme yollarını zorluyordu. Bu hak için kullanılacak en güzel argüman da; Ermeniler ve onların reform sorunu idi. İngiliz Büyükelçisi Layard, Osmanlı Devleti'nin reformlara yönelik maddî açıdan sıkıntı içerisinde olduğunu ifade ediyor, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bu sıkıntısını kullanarak -borç para vermek suretiyle- “Asya Türkiyesi'nin” önemli eyâletlerinin yönetimi üzerinde kontrol elde edilebileceğini İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye yazıyordu.¹⁵⁴

¹⁵¹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 81, s.190-195.

¹⁵² Konsolos Yardımcısı Biliotti, 8 Kasım 1878'de, Erzurum'dan İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği raporunda, bölgedeki Ermenilerin Rusların kışkırtmalarıyla bir Ermeni yönetici istediklerini bildirmiş, ancak yine aynı raporunda yaptığı değerlendirmelerle, Ermenilerin geniş topraklar üzerinde azınlığı oluşturduklarını ifade ederek böyle bir hareketin veya bir Ermeni otonomisi kurulmasının arzu edilemez olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber konsolos yardımcısının alternatif olarak sunduğu teklif de oldukça ilginçtir. Biliotti, İngiliz baskılarıyla ve mümkünse İngiliz askerî birliklerinin denetimi altında bölgede derhal reform yapılmasını ve bölgenin İngiliz yetkililer tarafından yönetilmesini teklif etmiştir. Yine konsolosa göre; bölgedeki bir İngiliz idaresi Ermeniler tarafından çok çekici karşılanacak, Rusya ve İran gibi diğer bölgelerden göç edeceklerle Ermeniler, bölgede çoğunluğu oluşturabileceklerdir. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.89.)

¹⁵³ Notada, genel çizgileriyle; Ermenilerinde sâkin oldukları doğu vilâyetlerinde düzen ve emniyeti sağlayacak tedbirlerin derhal alınması ve buralarda iyi bir idare kurulmasından bahsediliyordu. Anadolu'da yapılacak her reformun başına Avrupalı bir uzman getirilmesi hususu ise oldukça düşündürücü idi. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 83/1, s.199-202.)

¹⁵⁴ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 90, s.207-208.

Bu noktada her ne kadar İngiliz-Ermeni ilişkileri karşılıklı kullanma ve kullanılma çizgisinde devam ediyorsa da, reformlar konusundaki İngiliz politikaları ile Ermeni plan ve istekleri hâlâ uyuşmuyordu. Ermeniler, reformlar vasıtasıyla, İngiltere'nin de desteğiyle Doğu Anadolu'da bir otonomiye kavuşacaklarını düşünürdüler; İngilizler, bu reform süreci içerisinde bölgeye yönelik bir çeşit kontrol veya koruma hakkı (protectorate) elde etmeyi tasarlıyorlardı. İngiltere'ye göre; Ermenilerin bu yöndeki tutum ve istekleri pratik olmamakla beraber tehlikeli idi. İngiliz Generali Baker, bu konuda şunları ifade ediyordu:¹⁵⁵

“Önde gelen bir çok Ermeni ile yapmış olduğum görüşmeler, bunların geleceğe ilişkin hırslı idealleri olduğu izlenimini veriyor. Bu idealler sadece pratik olmamakla kalmıyor, aynı zamanda Ermenilerin kendi menfaatleri için de tehlikelidir...Ermeniler, yerel halkın üçte birini, bazen de beşte birini oluşturacak şekilde her yerde azınlıktadırlar...Bir Ermeni otonomisi halinde onların durumu on kat daha kötüleşecektir. Ermenilerin bu yöndeki tahrikleri Türk otoritelerini de onlara karşı heyecanlı bir tutum izlemeye sevk ediyor. Yaptığım araştırmalar somucunda bu eyâletlerdeki idarî olumsuzlukları görmeme rağmen şunu da ifade edeyim ki; buradaki Müslümanlar Hıristiyanlardan daha çok acı çekiyorlar.”

Müslümanların ezici çoğunluğu oluşturduğu bir bölgede Ermeni otonomisi amaçlayan planlarının imkânsızlığına ve saçmalığına rağmen, Ermeni aşırıları, ruhban sınıfı ve aydınları, Berlin Antlaşması'ndan sonra akıl almaz bir şekilde tahrik ve propaganda kampanyalarına başvurup, Türkiye'deki bütün yabancı devlet konsoloslarını Türk idarecilerinin kötü yönetim ve baskılarından şikâyet eden dilekçelerle bombardımana tutmuşlardır.¹⁵⁶ Bu arada İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses, yabancı devletleri mümkün olduğu kadar etkilemek için en küçük bir olayı

¹⁵⁵ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 340/1, s.685-687; Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.109.

¹⁵⁶ Aslında bozuk düzenden en çok etkilenenler Müslümanlar idi. İngiltere'nin Anadolu Başkonsolosu olarak Sivas'a gönderdiği Albay Wilson, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard'a bu konuda şöyle yazıyordu: *“Köylülerin durumu Hıristiyan olsun, Müslüman olsun içler acısıdır. Hatta Müslümanların çektiği sıkıntı Hıristiyanlara oranla daha büyüktür. Çünkü, onların şikâyet edecekleri bir merci yoktur ve harbin yükü herkesten çok onların omuzlarına binmiştir.”* (Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.47.)

abartmaktan, çoğu kez de olaylar uydurmaktan kaçınmamıştır.¹⁵⁷ İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard da, Ermeni patrikhanesi vasıtasıyla gelen rapor ve bilgilerin çok abartılı ifadeler taşıdığını dile getirmekten kendini geri alamamıştır.¹⁵⁸

Daha öncede belirtildiği üzere Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi'nin hemen akabinde bir çok İngiliz askerî konsolosu Anadolu'nun önemli eyâletlerine gönderilmiştir.¹⁵⁹ Bu İngiliz konsoloslarının görevleri genel olarak; çeşitli etnik grupların durumunu araştırmak, yerel Türk yetkililerine yardımcı olmak ve teklif edilen reformların uygulanmasını kontrol ederek bunlardan İngiliz Elçiliği ile İngiliz Hükümeti'ni haberdar etmektir.¹⁶⁰

Aslında 1878 düzenlemelerinden sonra Doğu Anadolu'ya gönderilen İngiliz askerî konsolosların öncelikli görevleri sınır bölgelerindeki gözlemlerini sürdürerek, bölgenin askerî yönden savunulmasına yönelik olarak bilgi sağlamaktır.¹⁶¹ Reformlara ve Ermenilere ilişkin gözlemler ise konsoloslar için ancak ikinci sırada bulunuyordu.¹⁶² Bu konsolos raporları; İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne yapacağı baskılarda öncelikli kaynaklar olacağı gibi, Osmanlı'dan daha fazla imtiyaz koparmak yönünde kullanılacak bir araç olarak ortaya çıktı.¹⁶³

¹⁵⁷ Şimşir, *The Genesis of The Armenian Question*, s.16. Bu bağlamda başta Ermeni Kilisesi olmak üzere yurt içinde ve dışında kurulan çeşitli Ermeni komite ve dernekleri bir taraftan Anadolu'da hadise çıkarmaya çalışacaklar, diğer taraftan da bunları abartılı bir şekilde Avrupa'ya aksettireceklerdir. Ermeni Patriği Nerses, 31 Mayıs 1879'da Layard'a bir mektup göndererek Doğu Anadolu'da otonom bir Ermenistan'ın kurulması yönünde isteklerini dile getirecektir. (Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s.38; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.94.) Ancak Layard'ın Patrik'e verdiği cevapta, Ermeni haklarının savunulması için her şeyin yapılacağı ve Ermeniler ve diğer Hristiyan unsurların daha iyi bir yönetime kavuşturulacağı belirtmekle beraber, bir Ermeni otonomisinden kesinlikle bahsedilmiyor, sadece tahriklerin Ermeni toplumuna daha da zarar vereceği belirtiliyordu. (Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.95.)

¹⁵⁸ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 120, s.267.

¹⁵⁹ Albay Wilson Sivas'a, Binbaşı Trotter Erzurum'a, Yüzbaşı Clayton Van'a, ve Yüzbaşı Cooper Kayseri'ye gönderilmiştir. (Şimşir, *The Genesis of The Armenian Question*, s.16.)

¹⁶⁰ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, Belge No: 209, s.445-447; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.93.

¹⁶¹ Sir William Everett tarafından hazırlanan "Erzurum'un Savunulmasına Yönelik Rapor" bu durumun en önemli örneklerinden birini teşkil ediyordu. (Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.12.)

¹⁶² Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.12.

¹⁶³ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.84.

Ermeniler, İngiliz askerî konsoloslarının Anadolu'ya varmaları ile büyük bir heyecana kapılarak tahrik edici tutumlarının yoğunlaştırmışlardır.¹⁶⁴ Osmanlı Ermenileri arasında İngiliz askerî konsoloslarının bölgeyi yönetmek için gönderildikleri yönünde yanlış algılamalar oluşmuş, Ermeniler, kendilerinin İngiliz koruması altında olduklarını düşünmeye başlamışlardır.¹⁶⁵ Yine bazı Ermeniler, Rusya'nın müdahalesi sonucunda bağımsızlığını elde etmiş Bulgaristan gibi Ermenistan'ın da İngiltere'nin yardım ve müdahalesi ile mutlu sona ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir. Anadolu'daki İngiliz konsoloslarının bu bağlamda Ermenilerden aldıkları mektup ve dilekçeler oldukça ilgi çekicidir.¹⁶⁶

"Efendim, siz bizim kurtarıcımız, şefimiz ve babamızsınız, siz bizim güçlü duvarımızsınız..."

Ermeniler, Kıbrıs Sözleşmesi ile reformların uygulayıcısı olarak yönlerini İngiltere'ye çevirmişler, bu yönde gecikmeler söz konusu olunca da hoşnutsuzluklar artmaya başlamıştır. Bu sabırsızlığın ve hoşnutsuzluğun farkında olan Rusya ise Ermenileri kendi yardım ve koruması altına almak için önemli bir çaba sarf etmeye başlamıştır. Rusya'nın buradaki öncelikli amacı, Doğu Anadolu işlerine müdahale hakkı elde ederek bölgeyi ilhâk etme yönünde şekillenmiş olan nihai hedefe ulaşmaktır.¹⁶⁷ İngiliz Büyükelçisi'nin bu tehlike karşısında daha sonraki aylarda, reformlar ve Ermenilerin korunmasına yönelik baskıları artırarak yoğunlaşacaktır. Öyle ki, artık İngiltere'nin Türkiye'ye vereceği destek sözde reformların uygulanması şartına bağlanı hale gelmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ BOA. Y. PRK. MYD, 1/58, 1880.8.30; Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 209, s.445-448, Belge No: 255, s.537-542.

¹⁶⁵ Şimşir, **The Genesis of The Armenian Question**, s.22.

¹⁶⁶ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 328/2, s.659-660.

¹⁶⁷ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No:354, s. 721-730. 2 Şubat 1880'de Van'daki İngiliz Yardımcı Konsolosu Clayton, Layard'a gönderdiği gizli bir raporda, Ermenilerin gittikçe Rusya'ya yöneldiklerinin altını çizmek ihtiyacı hissetmiş, bölgedeki Ermenilerin İngiliz destek ve yardımını tercih ettiğini, ancak Rusların kendileriyle İngiltere'den daha fazla ilgilendiklerini belirtmiştir. (Kirkossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.108-109.)

¹⁶⁸ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: I, Belge No: 274, s.575. Ermeniler ve reform sorunları İngiltere'de iç politika alanında da hükümete karşı kullanılan bir argüman olarak ortaya çıkmıştı. Gladstone'un başkanlığındaki Liberal Parti, Lord Disraeli başkanlığındaki Muhafazar İngiliz Hükümeti'ni, anlaşmalarla elde edilen sözleri unutmak ve reformları sırf Kıbrıs Adası'nı işgal etmek için bahane olarak kullanmakla suçuyordu. Liberallere göre; İngiliz Hükümeti, Doğu vilâyetleri ile ilgili hiçbir şey yapmıyordu. İç politikada karşılaştığı bu baskılar

Burada bir kere daha görülmektedir ki; Osmanlı Ermenileri, Doğu Türkiye üzerindeki İngiliz-Rus rekabeti içerisinde sadece bir figürdür. Büyük güçler tarafından verilen vaatlerle sömürülen Ermeniler, gerçekleştirilmesi imkânsız beklentilere kapılarak, İngiliz ve Rus niyetlerini anlayamamışlardır. Sonunda bu beklentiler büyük bir hayal kırıklığının yaşanması yanında bölgede trajik olaylara zemin oluşturmuştur. Büyük güçler, verdikleri sözlerin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğinin farkında olmalarına rağmen Ermenilere sahte umutlar vermeye devam etmişlerdir. Ermeni liderleri ise belki de farkında olmayarak, yüzyıllarca barış içerisinde yaşadıkları Müslüman komşularının yanında, kendi halkları için de felaketle sonuçlanacak olan Büyük güçlerin politikalarına katılmış, bu politikalara alet olmuşlardır.¹⁶⁹

b. Liberal Gladstone Hükümeti'nin Ermeni Sorununa Bakışı (1880-1885)

Nisan 1880'de İngiltere'de genel seçimleri Liberal Parti kazanırken, *William Gladstone* başbakanlık koltuğuna oturdu. İngiltere'nin yeni Dışişleri Bakanı *Earl Granville* oldu. Eski Muhafazakâr Başbakan Disraeli, aynı ay içinde öldü ve Muhafazakâr Parti'nin liderliğine *Lord Salisbury* geçti. Gladstone, seçim kampanyaları boyunca Hıristiyan unsur olarak Osmanlı Ermenilerini kullanmış ve Disraeli Hükümeti'nin Ermeni sorununa yönelik politikalarını eleştirmişti.¹⁷⁰ Yeni İngiliz Başbakanı'nın Türk ve Türkiye karşıtı politikaları, İngiliz-Türk ilişkilerine de yansdı ve ilişkiler gergin bir havaya girdi.¹⁷¹

sonucu, İngiliz Muhafazakâr Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu gittikçe sertleştirmeye başladı. (Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s.55.)

¹⁶⁹ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: I, s.XXX; Şimşir, *The Genesis of The Armenian Question*, s.22.

¹⁷⁰ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.112-113,199. İngiltere'deki liberal çevreler Gladstone'u, tüm dünyada baskı altında bulunan küçük halkların savunucusu ve sempatzamı olarak görüyorlardı. (Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.173.)

¹⁷¹ Bilâl N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, Volume:II*, Ankara, 1989, s. IX. "Yeni İngiliz Hükümeti'nin politikası, Yakın Doğu'da İngiltere'nin Rusya'yı Boğazlar'dan ve Hindistan'a giden ticaret yollarından uzak tutmak için Osmanlı Devleti'ni korumak veya kuvvetlendirmekle değil, bu devlet içindeki küçük Hıristiyan unsurları ve bilhassa Ermenileri kendi tarafına çekmek, onları kuvvetlendirmek ve giderek muhtariyetlerini ve istiklallerini elde etmelerine yardım etmektir. İngiltere, bu suretle Rusya'nın önünü kendine bağlı bir takım tamponlarla tıkamak istemektedir." (Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s.59.)

Aslında Gladstone, Türklerin Avrupa kıtasından çıkartılması taraftarıydı ve muhalefette bulunduğu dönemlerde bunu sık sık dile getirmişti.¹⁷² Ancak bu durumda Boğazlara yerleşecek Rus nüfuzu, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki varlığını da tehdit edecekti. Bu yüzden Gladstone, başlangıçtaki aşırı Türk düşmanlığına rağmen iktidara gelince muhalefetteki sert tutumunu İngiliz menfaatleri doğrultusunda gözden geçirmek zorunda kaldı. Zirâ, İngiltere'nin Uzak Doğu ile ticarî ilişkileri, onun Orta Doğu'da daima kuvvetli bir şekilde bulunmasına bağlıydı. Ancak Akdeniz'in kontrolü, Anadolu gibi ağır bir hinterlandın savunulması yerine Süveyş Kanalı'nın ele geçirilmesiyle daha kolay olabilirdi. Gladstone, bu politik manevra çerçevesinde, Disraeli döneminde ele geçirilen Kıbrıs'ın yanına, Mısır'ı da ekleyecekti.¹⁷³

Liberal Parti iktidara gelir gelmez, yeni Dışişleri Bakanı Earl Granville, Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan diğer devletleri, Ermeni reformları konusunda Osmanlı Hükümeti'ne karşı ortak bir baskı oluşturmaya davet etti. Yeni Dışişleri Bakanı, bu ortak baskının reformların uygulanması konusunda daha iyi bir netice sağlayacağını umuyordu.¹⁷⁴

Bu arada, bir süre sonra Londra'ya çağrılacak İngiliz Büyükelçisi Layard'a göre; Ermeniler, başlangıçta İngiliz politikasından umutlu iken sonraları hayal kırıklığına uğramışlardı. Ancak onlar, yarı bağımsız olmasa da otonom bir Ermenistan kurma umutlarını taşımaya devam etmekteydiler. Layard ise böyle bir düşüncüyü oldukça tehlikeli bulmanın yanında, bu yöndeki bir girişimi Ermenilerin felaketi olarak algılıyordu. Her tarafta küçük bir azınlığı oluşturan Ermeniler halkın ekseriyeti tarafından ezilebilir ve bu durum Ruslara müdahale kapısı açabilirdi.¹⁷⁵

Fakat yeni İngiliz Dışişleri Bakanı Granville, bu noktada İngiliz Büyükelçisi'nin görüşlerini paylaşmadı. Ona göre; Rusya ile anlaşılması durumunda Ermenilere

¹⁷² Bu arada ilgi çekici noktalardan biri de; İngiltere'de bu şekilde Osmanlı Devleti aleyhinde konuşma yapan kişilere Ermeni Patrikhanesi tarafından teşekkür mektuplarının gönderilmeye başlanmasıydı. (BOA. Y.EE, 86/43, 1879.7.15) Londra ve Manchester'da yaşayan Ermeniler de, Lord Gladstone'a gönderdikleri mektuplarla İngiltere Hükümeti'nin Ermenilere karşı göstermiş olduğu yakınlığa teşekkür etmişlerdi. (BOA. HR. SYS. 2822/4, 1881.7.13.)

¹⁷³ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s. 63.

¹⁷⁴ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: I, s.3-4. Eski Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Ermeni sorunu ve reformlar konusunda Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin tekeli bir yaklaşımını benimsemişken, yeni Bakan Granville, tamamen değişik bir politikayı tercih ederek, diğer devletleri de İngiltere ile bu konuda ortak bir harekete davet ediyordu. (Gürün, **The Armenian File**, s.110.)

¹⁷⁵ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.113.

bağımsızlık verilebilirdi. Ancak bu sefer de Rusya, İngiltere'nin Ermeni bağımsızlığını kendisinin Orta Doğu'ya giden yolu üzerinde bir set olması için desteklediğini düşündü. Rusya'ya göre; bağımsız bir Ermenistan'ın kendisinden çok İngiliz çıkarlarına hizmet etme ihtimali vardı.¹⁷⁶

Liberal İngiliz Hükümeti, yeni politikasını uygulamaya koymak için İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin yerine *G. J. Goschen*'i İngiliz Hükümeti'nin "özel elçisi" olarak İstanbul'a gönderdi. İngiliz Hükümeti, her ne kadar reformlar konusunda Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer güçlerle ortak bir hareket tarzını benimsediyse de, Granville, yeni atanan İngiliz Büyükelçisi'nden Osmanlı Sultanı'nı ve Hükümeti'ni İngiliz isteklerinin dostane bir çizgide olduğu ve Türk çıkarlarıyla uyduğu noktasında temin etmesini istemişti.¹⁷⁷

Bu arada İngiliz Hükümeti'nin ilgisini Ermenilerin Türkiye'deki nüfusları, çekmeye başladı. Bu bağlamda Büyükelçi Goschen için Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerdeki nüfus istatistikleri son derece önemli bir konu idi. Çünkü Goschen, diğer güçlerin bölgedeki nüfus hakkındaki gerçekleri bilmeden kendilerini herhangi bir plana bulaştırmayacaklarını düşünmekteydi. Eğer Ermeniler azınlıkta iseler bölgede onlara yönelik yapılacak herhangi bir plan tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.¹⁷⁸

Osmanlı Dışişleri Bakanı'nın, Büyükelçi Goschen'i bilgilendirdiği Osmanlı resmi istatistiklerine göre; Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas'ta Ermeniler toplam nüfusun % 17'sini oluşturmaktaydı.¹⁷⁹ Diğer taraftan Ermeni Patriği tarafından Goschen'e gönderilen istatistikler bir çok çevrelerde şaşkınlıklara sebep oldu. İngiliz Başkonsolosu Albay Wilson dahi Ermeni Patriği tarafından sunulan bilgileri oldukça abartılı olarak değerlendirmişti. Öyle ki, Ermeni Patriği Nerses'e göre; Türkiye'nin Doğu vilâyetlerindeki Ermeni nüfusu 776.500 iken, toplam nüfus 1.831.000'dü.

¹⁷⁶ Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.61-62.

¹⁷⁷ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.115.

¹⁷⁸ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: 21, s.78-81.

¹⁷⁹ Osmanlı istatistiklerini yansıtan aynı belgeye göre, bölgede Müslümanlar, nüfusun %79'unu, Ermeniler haricindeki Hıristiyanlar ise nüfusun % 4'ünü oluşturmaktadırlar. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: 20, s.75-76.)

Lloyd, bu vilâyetlerde Müslüman olmayanların sayısını 566.292 olarak verirken, Müslüman nüfusu 1.233.402 olarak kaydetmiştir.¹⁸⁵

İngiliz konsoloslarının rapor ve istatistiklerinden de anlaşılacağı gibi Ermeniler, Türkiye'nin Doğu Vilâyetleri'nde Müslüman denizinde bir ada görünümündedirler. Durum böyle iken sırf Ermenilerin esas alındığı bir reform programı nasıl yapılabilir? Bu imkânsızdır. Bu noktada reformların da Ermeni sorunu içerisinde hem Ermeniler, hem de büyük güçler tarafından başka plan ve politikalara hizmet edecek şekilde kullanıldığı söylenebilir.

Bu arada Ermeni patriği, imkânsız planlarıyla ilgili olarak yeni atanan İngiliz Büyükelçisi'ni ziyaret etmekte gecikmemiştir. Patrik, Goschen ile yaptığı görüşmede krizin tek çözüm yolunu, bir Avrupalı gücün -tercihen İngiltere'nin- koruması altında Hıristiyan bir valinin başında olduğu geniş bir eyâlet düzenlemesi şeklinde belirtmiştir. İngiliz Büyükelçisi'nin, adı geçen bölgelerde Ermenilerin çoğunluğu oluşturmadığını hatırlatması üzerine, Ermeni patriğinin yaptığı açıklama Büyükelçi'yi bile hayrete düşürecek niteliktedir. Patriğe göre; bölgede çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu göçebe unsurlar her yıl sadece 6 ay eyâletlerde bulunduğundan bunlar nüfus istatistiklerine dahil edilmemelidir.¹⁸⁶ Ancak Goschen, azınlığı oluşturan bir topluma özgürlükler veya ayrıcalıklar konusunda siyasî hediyeler vermeyi oldukça tehlikeli bir durum olarak algılamaktadır.¹⁸⁷

Ermeni Patriği bu akıl almaz açıklamalarla gerçekliğine inandığı düşünceleri ifade ederken, Anadolu'daki İngiliz konsolosları, bölgedeki yerel gelişmeler ve politik ilişkilere dair raporlar iletmeye devam ediyorlardı. Başkonsolos Wilson'a göre; Türk yetkililerine karşı gelerek onların yerini almaya çalışan Ermeni hareketlenmeleri oldukça tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Ermeniler, Kıbrıs Sözleşmesi'nin yükümlülüklerini yerine getirmeyen İngiltere'ye karşı da büyük bir hayal kırıklığı içerisindeydiler.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.157-158; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, s.XIII.

¹⁸⁶ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.116.

¹⁸⁷ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.120.

¹⁸⁸ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.117.

Yine Erzurum'da, Konsolos Yardımcısı Yüzbaşı William Everett, 25 Haziran'da, Konsolos Binbaşı Trotter'e gizli olarak gönderdiği raporunda, bölgedeki bazı Ermenilerin artık bağımsızlık saatinin geldiğine inandıklarını ve bu yönde bir işaret beklediklerini ifade ediyordu. W.Everett'e göre; Ermeniler, bu işareti İngiltere'nin veya diğer büyük bir gücün Ermenistan'ın geleceğine yönelik girişeceği bir hareket olarak algılıyorlardı. W. Everett'in bu gizli raporunun sonunda; Avrupalı güçlerin Ermeni sorununu pratik bir yolla halletmemeleri halinde, Ermenilerin, durumlarına Rusya'yı müdahil etmek için tacizle huzursuzluklar çıkaracaklarının altı çizilmekteydi. W. Everett, Ermeni organizasyonlarının bu tür hareketler ortaya koymaları için iki yıl içerisinde hazırlıklarını tamamlayacaklarını tahmin ediyordu.¹⁸⁹

İngiltere, Ermenilerin Rusya'nın eline düşerek bölgesel çıkarlarının tehlikeye gireceğinden endişe ederken, 7 Eylül 1880'de bizzat İngiliz Büyükelçiliği'nde hazırlanıp, diğer altı büyük devletin imzaladıkları oldukça sert bir dille kaleme alınan bir nota Osmanlı Hükümeti'ne verildi.¹⁹⁰

İngiliz Hükümeti, reformlar konusunda "üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye çalışırken," İngiliz konsolos raporları, İngiltere'nin işini tam olarak yapmadığını düşünen Ermeni hareketlenmelerinin isyan boyutuna ulaşacağıнын sinyallerini vermeye başlıyordu.

9 Kasım'da Van'daki İngiliz Konsolosu Clayton, Rus Çarı tarafından yardım edilen ve desteklenen Ermenilerin silahlanarak Türklere karşı isyan hazırlıkları yaptıklarını bildirdi. Clayton'a göre; Avrupa'nın, özellikle İngiltere'nin yardımına yönelik bütün inançlarını kaybeden Ermeniler, bütün umutlarını Rusya'ya bağlamışlardı.¹⁹¹

Buna benzer raporlar, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de İngiliz Dışişleri'ne ulaşmaktaydı. 24 Kasım'da, Erzurum'dan Yüzbaşı Everett'in gönderdiği raporda;

¹⁸⁹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No:16, s.67-68; Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.117. İngiliz konsolosunun bu raporu daha sonra propaganda ve lobi faaliyetleriyle Hıristiyan dünyasına Türkiye'deki Hıristiyan azınlıkların katledilmesi olarak yansıtılacak olan Ermeni militanlarının başlatacağı terör hareketlerinin ve daha da önemlisi, XIX. yüzyılda Türkiye'deki Ermeni olaylarının gerçek profilini ortaya koyacak niteliktedir. Huzursuzluk ve karışıklık bizzat Ermeni organizasyonları tarafından, normal şartlar altında gerçekleşmesi imkânsız olan siyasî programlarının Avrupa müdahalesiyle gerçekleşeceğini zannetmelerinden dolayı çıkarılmıştır.

¹⁹⁰ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: 32, s. 113-118.

¹⁹¹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: 41, s. 151-152.

vilâyetin doğu ve güney bölgelerinde bazı hareketlenmelerin başladığı, Ermeni köylülerinin silahlandıkları ifade edilmekteydi. Bazı Ermeni öğretmenleri ve ajanları Ermenilerin dikkatini çekerek, hazırlanmalarını istiyor; onları ayaklanmaya karşı tahrik ediyorlardı. Bölgedeki Rus Konsolosu dahi Doğu Anadolu'daki Ermenileri silahlandırmak üzere Tiflis'te bir komitenin kurulmuş olduğunu onaylamıştı.¹⁹²

Ermenilerin Rusya'ya güvenerek ve onun tahrikleriyle isyan hazırlıklarına başladıkları yönündeki İngiliz konsolos raporları giderek artmaya başladı. Rus ajanları ve propagandaları Anadolu'da oldukça aktif bir hale gelmişti. Van Ermenileri arasında Rus ilhâkı yönündeki beklentiler yoğun bir şekilde hissediliyordu. Yüzbaşı Clayton'a göre, Rus Ermenileri, ayaklanmaları durumunda Osmanlı Ermenilerine yardım sözü vermişlerdi.¹⁹³ Clayton, Rusya'nın otonom ve birleşik bir Ermenistanı Müslümanlara karşı bir bariyer olarak kullanmak istediğini ve bunun için Ermenileri desteklediğini düşünüyordu. Bu düşünceler Ermeni toplumu arasında da büyük bir yankı yapmış, onların artık Avrupalı güçlerin ve özellikle de İngiltere'nin yardımlarına gelmeyeceği yolunda tereddütleri kalmamıştı. İngiliz Konsolosu, Ermenilerin her şeyi riske atarak böyle bir kumar oyununa girmelerini çok tehlikeli bulmaktaydı.¹⁹⁴

Konsolos raporlarına göre; Osmanlı Ermenilerinin ayaklanmaları yönünde hem Rusya, hem de Rus Ermenileri tarafından açık bir tahrik ve destek söz konusu idi. Öyle ki, Rus Hükümeti, Kafkas eyâletlerine bitişik toprakları ele geçirmek için bir zemin oluşturma hazırlığı yapıyordu.¹⁹⁵ Bu durum İngiliz Dışişleri'ni de oldukça endişelendirdi. Yayılan Rus nüfuzunu önlemek için Osmanlı Devleti'ne reformlar konusunda daha fazla baskı yapılmalı, Ermenilere de sakin olmaları, kendilerini Rusların ellerine bırakmamaları, İngiltere'nin kendileri için reformlar konusunda elinden geleni yapacağı söylenmeliydi.¹⁹⁶

Neticede Gladstone Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne Ermeni azınlığı lehinde reformların uygulanması yönünde ortak bir baskı uygulama yönünde tekrar harekete

¹⁹² Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No:42, s.152-155; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.123-124.

¹⁹³ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 58/1, s.188-190.

¹⁹⁴ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 56/1, s.185-186.

¹⁹⁵ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.126.

¹⁹⁶ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 58/2, s.190-191; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.125.

geçti. İngiltere'nin bu tavrı Osmanlı Devleti'ni bu konuda sıkıştırmayı uygun görmeyen Almanya ve Avusturya tarafından olumlu karşılanmamasına rağmen,¹⁹⁷ İngiliz Dışişleri, yeni İngiliz Büyükelçisi olarak *Lord Frederic Dufferin*'i, Mayıs 1881'in sonlarına doğru Ermeni reformları konusunda daha etkili bir baskı unsuru oluşturmak amacıyla İstanbul'a gönderdi.¹⁹⁸

Bu arada propaganda ve lobi faaliyetleriyle hareketlendirilerek, ilgi ve dikkatleri Osmanlı'nın "Hıristiyan Ermenilerine" yönlendirilen İngiliz kamuoyu, İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarını eleştirmeye başlamıştı. Yeni İngiliz Büyükelçisi Dufferin, İngiliz kamuoyunun ve parlamentosunun Ermenilerle çok yakından ilgilendiğini, bu konuda İngiliz Hükümeti'ne baskıda bulduklarını, iki ülke arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için Osmanlı Devleti'nin reformlar konusunda daha hassas davranması gerektiğini bildirdi.¹⁹⁹

İngiltere'nin bu yoğun faaliyetleri ve 1882 yılı içerisinde İngiliz yatırımlarını korumak bahanesiyle Mısır'ı işgal etmesi, Osmanlı Devleti'ni merkezi devletlere ve özellikle de Almanya'ya yaklaştırdı. Von der Goltz Paşa'nın, 1882 yılında Türkiye'ye gelerek Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi çalışmalarına başlamasına da bu çerçeveden bakılabilir.²⁰⁰

1882 yılına ait İngiliz konsolos raporlarında Anadolu'da Ermenilerin hareketlenmelerini artırdığı yolunda bilgiler bulunur. Erzurum Konsolosu Everett, Ermeniler tarafından isyan karakterli hazırlıkların yapılmakta olduğunu,²⁰¹ Rusya tarafından da desteklenen çalışmaların güneyde Muş ve Van'a kadar uzandığını belirtmiştir. Everett, raporunda; Rusya'nın yardımı ile Ermenilerin Türk hakimiyetinden

¹⁹⁷ Almanya Dışişleri Bakanı, 17 Mayıs 1883 tarihinde Londra'ya gönderdiği telgrafında İngiltere'nin tutumunu eleştirirken şu ifadeler de bulunuyordu: "*Sultanı huzursuz kılmakla, İngiltere'nin ne gibi bir fayda elde edeceğini anlayamıyorum. Ermeni reformu diye adlandırılan hususlar ideal ve nazari istekler olup, kongre müzakerelerinde, parlamentolarda işe yarayabileceği mülhazası ile kendilerine bir yer verilmiştir. Pratik değerleri ve ne netice verecekleri meşuk ve Ermeniler bakımından iki taraflı bir kılıçtır. Bizim görüşümüze göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatiyetini zayıflatmak ve Ermenileri Türkiye'ye birleştiren bağları koparmak İngiliz politikasının bir görevi olmaması gerekir. Bu gibi işlere karışmak sıkıntılı neticeler yaratmak için en iyi yoldur...*" (Gürün, *The Armenian File*, s.117.)

¹⁹⁸ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 76, s.241-242.

¹⁹⁹ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 60, s.389-393.

²⁰⁰ Gürün, *The Armenian File*, s.117.

²⁰¹ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, Belge No: 167, s.396-397.

kurtulacaklarına dair düşüncelerin Doğu Anadolu'da oldukça yayıldığına altını çizmiştir.²⁰²

Bununla beraber İngiliz Liberal Hükümeti'nin, 1884-1885 yılları arasında Ermeni sorununa karşı ilgisinin dağıldığı görünür. Bu dönemde hükümet daha çok Orta Asya, Uzak Doğu ve Afrikadaki sömürge meseleleriyle uğraşmaktadır.

5. XIX. Yüzyıl Sonlarında Genel Hatları ile İngiltere ve Ermeni Sorunu

XIX. yüzyılın sonları, İngiltere'nin gerek Osmanlı Devleti'ne, gerekse bu devletin bünyesinde bulunan Ermenilere karşı tutumlarında bariz değişikliklerin görüldüğü bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin 1880'lerde malî açıdan çökmeye başlaması üzerine İngiltere ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelesi artmıştır. Bu noktada onların kullanabilecekleri en değerli unsur ise yine Ermeniler'dir.

İngiltere, bu dönemden itibaren Rusya ile anlaşılması durumunda²⁰³ otonom bir Ermeni yapılanmasına sıcak baktığının sinyallerini vermeye başlamıştır. Ne de olsa Mısır, artık İngiliz hakimiyeti altındadır ve Rus yayılcılığına karşı Kıbrıs ile beraber önemli bir üss oluşturur. İngiltere'de, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı duyulan hassasiyet artık eskisi kadar değildir. Ancak Osmanlı'nın dağılması, büyük güçleri bir çatışmaya sokacak kadar ani ve içinden çıkılmayacak olaylara sebep verecek şekilde de gerçekleşmemelidir.

Daha önce Rusya'nın Ermenilere ilişkin politikasını, "Doğu Anadolu'yu Balkanlaştıracığı" endişesiyle izleyen ve kurulacak bir Ermeni otonomisinin Rus ilhâkiyle sonuçlanacağını düşünen İngiltere, kendi nüfuzu ve desteği altında olmak kaydıyla artık bölgede Ermeni yapılanmasına karşı değildir. Ancak İngiltere ile Rusya arasındaki çıkar çatışması sürecinde bu sefer de Rus endişeleri ortaya çıkmıştır. Öyle ki, İngiliz himaye ve nüfuzu altında kurulacak bir Ermenistan'ın, Doğu'da Rus yayılcılığına bir set oluşturacağı yönünde Rus endişeleri belirmiş²⁰⁴ bu noktada

²⁰² Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, Belge No: 189/1, s.442-443.

²⁰³ 1890'lardan itibaren Almanya'nın giderek güçlenmesi karşısında İngiliz endişelerin artmaya başlaması, İngiltere'yi Rusya ile yakınlaşmaya iten en önemli etkidir. Uzakdoğu'daki meselelerini de uzlaşmacı bir çizgiye çekecek olan İngiltere ve Rusya, yakınlaşmalarını 1907'deki bir anlaşma ile noktalayacaklardır. (Öke, **The Armenian Question**, s. 87.)

²⁰⁴ Rusya'nın amacı, Doğu Anadolu'yu bir an evvel ele geçirmektir. Rus politikaları için Ermeni sorunu: "Ermenisiz bir Ermenistan" 'dır. Ayrıca Berlin Antlaşması'ndan sonra ortaya atılan

Ermeni hayal kırıklıkları başka bir ifade tarzıyla; silahlı hareketlenmeler ve terör altyapısı ile ortaya koyulmuştur.

Gerek İngiltere'nin, gerekse Rusya'nın dikkatlerini daha belirgin bir biçimde kendi durumlarına çekmeyi planlayan Ermeniler, 1880'lerden sonra faaliyetlerini artırarak, yurtiçi ve dışında kurdukları ihtilâlcî cemiyet ve derneklerle bağımsız bir Ermenistan yolunda isyan ve terör hareketlerine başlamışlardır.²⁰⁵ Büyük güçlerin politik mücadelelerinin gölgesinde ortaya atılan Ermeni sorunu da bundan sonra farklı bir safhaya girmiştir.²⁰⁶ Reform maskesi ile şekillenen politikalar artık bağımsız Ermenistan'ı hedefleyecek bir gelişim sürecine yönelmiştir. Bu noktada Ermeniler tarafından kullanılan yöntemler ise terör ve isyan hareketleridir. Ermeni tarihçi Leo Babakhanian, bundan sonra Osmanlı Ermenilerinin kaderlerinin Rus-Ermeni anarşistlerinin eline düştüğünü ve bu durumun da tarihlerinde bir dönüm noktası oluşturduğunu ifade etmektedir.²⁰⁷

Anadolu'da ki İngiliz konsoloslarının 1860'lardan itibaren İngiliz Dışişleri'ne gönderdikleri rapordarda belirttikleri gibi; Ermeniler arasında özellikle Rus

"Ermeni reformları" konusu Rusya için tehlikeli de olabilirdi. Öyle ki; Ermenilere verilecek bir muhtariyet, Rus İmparatorluğu içerisindeki Ermenileri de benzeri emeller için ayaklandırabilirdi. Mim Kemal Öke bu konuda şunları ifade ediyor: "*Rusya, "1877-78 Savaşı öncesinde "Uyuyan Güzel" olarak gördüğü Ermeni milliyetçiliğinin, uluslararası gelişmelerle Frankenstein'in canavarı haline dönüşmesi ile bir an önce bu sorundan kendini kurtarmaya çalışacaktır.*" (Öke, *The Armenian Question*, s.86.)

²⁰⁵ 1885'de Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılması, Ermenileri de harekete geçirmiş, Londra, Viyana, Rusya ve İran'da bulunan Ermeni komiteleri geniş bir propaganda faaliyetine girişmişlerdir. Amaç, Osmanlı Ermenilerini ayaklandırmaktır. Komiteler, Avrupa devletlerine yönelik giriştikleri faaliyetlerle bağımsız bir Ermenistan kurulması yönünde mücadele etmişlerdir. (Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.573.)

²⁰⁶ 1885'de daha önce Van'da Ermeni ihtilâlcî faaliyetleri içerisinde bulunan Mıgırdiç Portakalyan, Marsilya'ya giderek orada "*Armenia*" gazetesini çıkarmaya başlamış, daha sonra Van'da "*Armenekân*" isimli ihtilâlcî bir parti kurulmuştur. 1887'de, İsviçre'de Hınçak, 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnak Ermeni ihtilâlcî komitelerinin kurucuları Rusya Ermenileridir. Kendisi de bir Ermeni tarihçi olan Louise Nalbandian, Hınçak Partisi'nin programını, "provakasyon ve terörizm" olarak açıklamış, bu metodlarla Müslümanları tahrik ederek, onların misilleme tarzındaki hareketleri sonucu Avrupa'nın Ermeni siyasî programlarına karşı ilgisinin çekilebileceğini belirtmiştir. (Ziazan Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties*, Phd, Stanford University, 1958, USA, s.181.) 1860-1896 arasında kurulan Ermeni komiteleri ve ihtilâlcî hareketleri ve için bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s.106-289; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri, (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay Başkanlığı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003; Justin Mc Carthy, *The First Shot, An Approach to the Armenian Question*, İzmir, 2003, s.9-13.

²⁰⁷ Salâhi R. Sonyel, *Falsification and Disinformation, Negative Factors in Turco-Armenian Relations*, Ankara, December 2000, s.18.

kışkırtmalarıyla başlayan hareketlenmeler, XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni isyanları olarak ortaya çıkar.²⁰⁸ Bu süreçte İngiliz politikaları ve özellikle de liberallerin tutumları, Ermeni militanlarını cesaretlendirici bir karakter taşımaktadır.²⁰⁹

Türkiye'deki İngiliz diplomat ve konsoloslarının değerlendirmeleri, Ermeni hareketlerinin alt yapısı hakkında yeterli bilgileri verecek şekildedir. İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Currie, 28 Mart 1895'de İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği raporunda, Ermeni ihtilâlcilerinin amaçlarını; bölgede huzursuzluk çıkararak,

²⁰⁸ Ermeni terör ve isyan hareketleri için bkz. Gürün, *The Armenian File*, s.127-162; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.109-242; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s.153-166.

²⁰⁹ Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: III, s.IX. Enver Ziya Karal, Avrupa'da kurulan Ermeni cemiyetlerinin, misyonerlerin faaliyetleri ile İngiltere ve Rusya'nın teşvik ve himayeleri sayesinde kurulduklarını ifade ederken, (Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 135.) Cevdet Küçük, durum hakkında şunları kaydeder: "İngilizler, Ermeni çetelerini açıkça desteklemekte ve her fırsatta onları korumaktadırlar. Rus ve İran hududundan ülke içine sızan çetelere karşı alınan tedbirlere karşı çıkar, hatta yakalanan ve hüviyetleri tesbit edilen komitecilerin serbest bırakılması için yoğun faaliyet gösterirler. Bilhassa Van'daki İngiliz konsolosu Derey, Ermeni çetelerini yakalayan Osmanlı zabıtası aleyhine ve yakalanan çetelerin kimlikleri kendisine gösterildiği halde onların masum insanlar olduğunu bildiren raporlar gönderir. Bu raporlar Avrupa'da bilhassa İngiltere'de hükümetlerin Bâbîâli'ye karşı girişeceği teşebbüslerde koz olarak kullanılır." (Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, s.106.) V. T. Mayevsriy ise "19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, Kürt-Ermeni İlişkileri" adlı eserinde "Ermeni-İngiltere İttifakı" başlığı altında şunları ifade etmektedir: "... Londra'daki Ermeniler Cemiyeti Genel Merkezi, yalnız İngiltere Hükümeti'nden manevî yardım almakla yetinmedi, bütün Avrupa devletlerinin büyük şehirlerinde açıktan açığa (aldıkları bu yardımları) söylemeye başladılar ve hatta (bunlar) basında yer aldı. Bu itiraflarla ilgili kâfi miktarda resmi belgeler bulunamadı, fakat basında bu ittifakla ilgili kâfi miktarda belgeler yayınlandı. İngiltere Hükümeti, alenen komitecılara destek vermedi. Fakat bütün taktik ve emirler buradan alınarak tatbikata konuluyordu. Zira Londra'da ihtilâlin şekil ve hareketin seyri hazırlanırdı. Propagandası ve programının tanzimi ve dağıtılması birlikte bulunmadığı için içi belli olmamıştır. Bunlar yeniden Osmanlı memleketinde ihtilâl çıkartıp Osmanlı arazisinde bulunan Hıristiyanlara genellemek istiyorlardı. Osmanlıların zulmünü ve işkencelerini bütün Avrupa'ya göstermek icap ediyormuş gibi program hazırlamışlardı. Bunlar, Bulgar'ı, Sırp'ı ve Makedonya'yı da öyle doğurmuşlardı. Ermeniler de böyle istifade etsinler diye aynı planı tatbik sahasına koymaya çalışıyorlardı." (V. T. Mayevsriy, *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı, Kürt-Ermeni İlişkileri*, Osmanlıcaya Tercüme eden: Mehmet Sadık, Günümüz Türkçesine Çeviren: Haydar Varlı, İstanbul, 1997, s.124.) Mim Kemal Öke ise, "The Armenian Question" adlı eserinde konu ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "Rusların ve İngilizlerin Ermeniler nezdindeki faaliyetlerinin propaganda ötesinde de sürdürüldüğünü Osmanlı belgeleri kaydetmektedir. Daha II. Abdülhamit zamanında İngiliz-Ermeni komitecilerinin silahlı çatışma için eğitmek üzere Doğu Anadolu'ya görevliler gönderdikleri, hatta söz konusu kişilerin Rusya'dan Erzurum'a geldiği... Bitlis Valiliği'nin raporlarında belirtilmiştir." (Öke, *The Armenian Question*, s.79.) "1890-1909 arası ortaya çıkan Ermeni isyanları esnasında İngiliz ve Rus konsoloslarının üzerinde durulmalıdır. Osmanlı güçleri, komitecileri yakaladıklarında konsoloslar, Bab-ı âli'ye başvurarak bu Ermenilerin kendi vatandaşları oldukları için mahkemelerin ve suçlu buldukları takdirde cezalarının konsolosluklarda yapılmasının kapitülasyonlarca mahfuz yasal hakları olduğunu ifade etmektedirler. Kayıtlar bize, komitecilerin konsolosların himayesinde yurt dışına kaçırıldığını ve burada hüviyet değiştirerek olay çıkarmak için yeniden Osmanlı Türkiyesi'ne sokulduğunu göstermektedir." (Öke, *The Armenian Question*, s.83.)

Müslümanları karşı harekete geçirmek, dolayısıyla da yabancı güçlerin olaylara müdahil olmalarını sağlamak şeklinde özetlemiştir.²¹⁰ 28 Ocak 1895 tarihli, Erzurum'daki İngiliz konsolosu Graves'in raporunda da bu noktanın altı çizilmiştir.²¹¹

Yine, 4 Mart 1896'da İngiltere'nin Van'daki Yardımcı Konsolosu Williams, Ermeni isyan ve hareketleri hakkında şu teşhislerde bulunmaktadır:²¹²

“Taşnaklar ve Hınçaklar, bölgedeki Ermenileri terörize ederek Müslümanları kıskırttılar ve reformların uygulanmasına yönelik bütün çabaları tehlikeye attılar. Anadolu'da meydana gelen bütün olayların ve cinayetlerin sorumluluğu Ermeni ihtilâl komitelerine aittir.”

Anadolu'da Ermeni isyanlarının mahiyeti İngiliz konsolosları tarafından bu çerçevede aktarılırken, durum Avrupa'da, “Ermeniler katlediliyor” şeklinde ses bulmuştur. Bu noktada Ermeni dernek ve kurumlarının çabalarını ve propaganda faaliyetlerini yabana atmamak gerekir ki; üzerlerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirmişlerdir. Bu faaliyetler esnasında Türkiye'nin resmi Avrupa'da, “barbar bir ülke” olarak çizilmiştir.²¹³

Neticede Ermeni isyan ve terör hareketlerinin sıradan günlük olaylar haline geldiği 1890'larda²¹⁴ Londra'nın teşebbüsleriyle Ermenilere ilişkin reformlar tekrar uluslararası siyasî platformlarda yerini almıştır.²¹⁵

İngiliz İmparatorluğu, bu dönemde gücü ve nüfuzunun zirvesindedir. İngiliz Dışişleri, Osmanlı-Rus ilişkileri bağlamında bölgedeki hassas dengeyi değiştirebilecek huzursuzlukları yakından takibe almaya başlar. Rus ajanları ve provokatörleri Doğu Anadolu'da aktif bir haldedir ve Osmanlı Ermenileri arasında Rusya'ya eğilim giderek artmaktadır. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yönelik bu Rus tehdidini karşılayacak en tutarlı yöntem olarak, diğer güçlerle ortak bir şekilde, Osmanlı Hükümeti üzerinde

²¹⁰ **The Armenian Issue in Nine Questions and Answers**, Ankara, 1982, s.16-17.

²¹¹ **The Armenian Issue**, s. 17.

²¹² **The Armenian Issue** s.17.

²¹³ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.190.

²¹⁴ Ermeni militanlarının kıskırtımları sonucu, Türklerle-Ermeniler arasında geniş ölçüdeki ilk çarpışma 1895 yılı yazında Türkiye'nin Doğu'sunda, Sasun bölgesinde başlıyordu. Bunu Anadolu'nun her yanında ortaya çıkan olaylar izliyor, olaylar Türk ve Ermeniler arasında adeta bir sivil savaş halini alıyor, her iki tarafta da kayıplara yol açıyordu. Bu arada Ermeniler, olayları çarpıtarak büyük devletlerin yardımlarına başvururken, Londra'daki Liberal Parti yönetimi de Osmanlı Devleti'ne yönelik tehdit diplomasisi uygulamaya kıskırtılıyordu. (Sonyel, **The Turco-Armenian “Adana Incidents” in the Light of Secret British Documents**, s.4.)

²¹⁵ 1892-1894 yılları arasında Gladstone başkanlığındaki İngiliz Hükümeti'nin reformlara yönelik pozisyonu, yerel otonomi ve kabiliyetli yöneticiler çizgisinde belirlenmiştir. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.173.)

reform programlarına ilişkin baskı politikasına tekrar dönmüştür.²¹⁶ Bu suretle Ermenilerin, bir İngiliz koruması halinde Osmanlı bünyesinde kalmaları ve Rusya'nın herhangi bir politik oyununa alet olmamaları düşünülmüş²¹⁷ ve 1895'de İngiltere tarafından tekrar Ermeni reformları konusuna başvurulmuştur.²¹⁸

Osmanlı Devleti'ni tekrar Berlin Antlaşması'nın yükümlülüklerini yerine getirmeye davet eden İngiltere, bu sefer tehditkâr bir diplomasiye başvurmadan da çekinmemiştir.²¹⁹ İngiltere'nin bu tutumu, İngiliz-Osmanlı ilişkilerini gergin bir noktaya getirmiş, Osmanlı Dışişleri'nde Ermeni hareket ve isyanları konusunda İngiltere'nin parmağı olduğu yönünde önemli izlenimler oluşmaya başlamıştır.²²⁰

Olaylara Ermeni bakış açısı ile yaklaşıldığında ise, Avrupa'nın ilgi ve müdahalesini sağlayıp, Avrupa'yı Osmanlı Devleti'ne karşı provake etmeyi amaçlayan Ermeni isyan ve propaganda hareketlerinin başarılı bir sonuca vardığı söylenebilir. Ancak bu yeterli değildir. Avrupa'nın İngiltere'nin öncülüğünde Osmanlı masasına tekrar reform teklifleriyle yanaşması ve Ermeniler lehinde müdahalede bulunması, Ermeni komite ve militanlarınca faaliyetlerinin son safhasına başlayarak amaçlarını gerçekleştirme yönünde teşvik edici bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Ermeniler, İngiltere'nin öncülüğündeki bu Avrupa müdahalesini bağımsızlık yolunda önemli bir

²¹⁶ İngiltere, Orta Doğu'daki çıkarlarına büyük güçler tarafından zarar verilmemesi için Ermeniler konusunda Osmanlı Devletini tek taraflı olarak sıkıştırmayı uygun bulmamaya başlamıştı. İngiltere'nin bu yönde girişeceği bağımsız bir hareketin sonuç vermeme ihtimali olduğu gibi, bu tarz bir hareket aynı zamanda tehlikeli bir tutum olarak algılanıyordu. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.194-195.)

²¹⁷ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: III, s. IX.

²¹⁸ Jeremy Salt, "Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform, 1894-96", **Middle Eastern Studies**, (July-1990), Volume: XXVI/3, s.308; Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-1897", **The Historical Journal**, Volume: XIX/1, (March, 1976), s.119. 11 Mayıs 1895'de İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçileri, Osmanlı Devleti'ne uzun bir memorandum ile beraber Ermenilere yönelik bir dizi reform programı paketi daha sunmuşlardır. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: IV, s. IX; Gürün, **The Armenian File**, s.164-165.) Bu dönemde, İngiltere'nin Ermeniler lehine müdahalede bulunmasının sebeplerinden biri de; Türklerin dikkatini yakın tarihte işgal ettiği Mısır üzerinden başka yerlere çekmek şeklinde gösterilebilir. (Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, s.141.)

²¹⁹ **BOA. HR.SYS. 190/48**, 1895.12.19; Öke, **The Armenian Question**, s.86.

²²⁰ **BOA. HR. SYS. 2748/73, 2838/7**, 1895.5.16; **BOA. YPRK. TKM. 38/16**, 1896.9.12; **BOA. YPRK.EŞA. 25/35**, 1896.10.9; **BOA. HR. SYS. 190/17**, 1895.11.13; **BOA.HR.SYS. 190/12**, 1895.11.7.

sinyal olarak algılayıp tahrik, terör ve isyan hareketlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardır.²²¹

Bu arada 1895'in yaz aylarında İngiltere'de muhafazakârlar Salisbury'nin başkanlığında tekrar iktidara geçmişlerdi.²²² Salisbury, Osmanlı'yı artık ümitsiz bir vaka olarak görmeye başlamıştı. Ona göre; yakın bir gelecekte Osmanlı'nın parçalanması kaçınılmazdı. Türkiye'nin doğusunda bağımsız bir Ermenistan, İngiltere için yararlı olabilirdi. Bu ihtimal, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı bir asırlık eski politikasında radikal bir değişime işaret ediyordu.²²³ Öyle ki; Osmanlı'nın toprak bütünlüğü eksenindeki geleneksel İngiliz politikaları, İngiliz çıkarları doğrultusunda geçerlilik kazanmıştı.

Mademki, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü İngiliz çıkarları için artık birinci dereceden önem arz etmiyordu, İngiltere de artık muhtemel Rus yayılcılığına karşı bir set oluşturacak ve kendi himayesinde olacak şekilde Türkiye topraklarında küçük bir Ermeni devletine sıcak bakabilirdi. Daha önceki İngiliz diplomat ve konsoloslarının ifadeleriyle bir Ermeni devleti için gerçekleşmesi imkânsız olan şartlar, İngiliz çıkarlarına paralel olarak olumlu bir hale, gerçekleşebilir bir yapıya kavuşmuştu.²²⁴

²²¹ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: IV, s.IX; Safir Efendi, "The Armenian Agitation", **Asiatic Quarterly Review**, Volume: IX, No: 17&18, (January-April, 1895), s.48-52. Ermeni faaliyetleri karşısında İngiliz parmağından kuşkulanan Osmanlı Sultanı, bu konuda İstanbul'daki İngiliz Elçisi'nin dikkatini çekerek, İngiltere tarafından desteklenip teşvik edilen Ermeni iddialarına karşı Müslüman unsurlarının kayıtsız kalmayacağını, ayrıca bu durumun gelecekteki Türk-İngiliz ilişkileri için çok önem arz ettiğini vurgulamıştı. Öyle ki; İngiliz Elçisi, her defasında İngiliz kamuoyunun baskı ve endişelerini dile getirerek, göz altına alınan Ermeni militanlarının serbest bırakılmasını istiyordu. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.204-205.)

²²² Roy Douglas, "Britain and the Armenian Question, 1894-7, **The Historical Journal**, Volume: 19/1, March, 1976), s.122.

²²³ **BOA.HR.SYS. 190/12**, 1895.11.7; Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: IV, s.X

²²⁴ Lord Salisbury'nin Ermeni sorununa yaklaşımı ile ilgili Osmanlı Dışişleri'nce düzenlenmiş olan bir rapor için bkz. **BOA. HR.SYS. 189/45**, 1895.9.15. Bu arada İngiltere'de Gladstone da boş durmuyor, Ağustos 1895'te yapmış olduğu konuşmasında Osmanlı Sultanı'nın Ermenilere karşı olumsuz politikalarını yüksek sesle kınarken, Ermenileri, Hıristiyan medeniyetinin en köklü ve barışsever ırkı olarak nitelendiriyordu. Daha önceki konuşmalarında, Türklerin Avrupa'dan çıkarılması yönünde açıklamalarda bulunmuş olan Gladstone, bu sefer daha da ileri gidiyor ve Ermeni sorununun tek çözüm yolu olarak Türklerin "Ermenistan"dan kovulmaları gerektiğini ileri sürüyordu. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.217.) Londra'da, yine 1895 yılı içerisinde Ermeni heyeti önünde yapmış olduğu konuşmasında da Türkiye karşıtı tavırlarını sürdüren Gladstone, Ermeni sorununu siyasi bir argüman olarak kullanmaya devam etmişti. (**BOA. HRSYS, 18852**, 1895.1.4.)

Ancak bu sefer de, İngiltere'nin politik manevralarından şüphelenen Rusya,²²⁵ Osmanlı Devleti'ne karşı zorlayıcı tedbirler alma konusunda İngiltere ile işbirliğine girmedir.²²⁶ Bu dönemde Uzak Doğu'ya yayılmayı daha kolay ve kârlı bir iş olarak algılayan Rusya, Ermeni meselesinde statükocu bir tavır sergiledi.²²⁷

Bundan sonraki dönemde İngiltere, beliren Alman tehlikesine karşı Rusya ile yakınlaşma politikası uygulamıştır. 1890'ların ortalarında Yakın Doğu bağlamında sergilenen Alman politikasının başlıca amacı; bölgedeki İngiliz-Rus anlaşmazlığını körükleyerek bu iki büyük gücün Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı hakkında bir uzlaşmaya varmalarını önlemektir. İngiltere ve Rusya arasındaki bir uzlaşma, Almanya'nın pastadan alacağı dilimi büyük ölçüde tehlikeye sokacaktı. Neticede 1895 yazında İngiltere ve Rusya, Ermeni sorunu üzerinde anlaşmaya çalışırken, Alman diplomasisi, Osmanlı Devleti'nin tarafında görünerek, İngiliz-Rus uzlaşmasını engelleyecek bir tavır takındı.²²⁸ Ermeni sorunu da, 1897'de Türk-Yunan Savaşı'nın başlamasından, Balkan Harbi'nin sonuna kadar İngiliz politikalarını fazla işgal etmedi.²²⁹

²²⁵ Rusya, İngiliz diplomasisinin Ermeni sorununu kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını anlamakta gecikmedi. Rus Hükümeti de, İngiltere'nin Ermenilerin buldukları bölgelerle ilgili reformları üstelemesinin gerçek sebebinin, Hıristiyanların koruyucusu rolüne bürünerek, Rusya'nın Osmanlı işlerine müdahalesini önlemek olduğunu anlamıştı. Rus Generali Zelyoni'ye göre; İngiltere'nin Ermeni politikası insancıl bir karakterden ziyade, Rusya'nın Afganistan ve Hindistan'a yönelik ilerleme ihtimali gibi korkularla şekilleniyordu. İngiltere, Türkiye ve Rusya'nın politik arzularına set çekecek bir şekilde Ermeniler için imtiyazlı bir bölge (privileged province) kurmak istiyordu. Rusya ise böyle bir yapıya kesinlikle karşı idi. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.208-209.)

²²⁶ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: IV, s. IX-X. Belki de İngiltere'nin bir Ermeni devlete sıcak bakmasının sinyallerini almış olan Ermeni komite ve militanları, bu bağlamda bir ortam hazırlayacak şekilde faaliyetlerini 1895'in yazından itibaren giderek yoğunlaştırmışlardır. İngiltere de, Türkiye Asyası'ndaki huzursuzlukların artması ile kendi politik bakışı açısından Osmanlı Devleti'ne yönelik tehditkâr tavrını hat safaya çıkarıp donanmasını harekete geçirmiştir. Bu durum, Rus endişesine sebep olmuş, Ruslar da kendi donanmalarını hazır hale getirmişlerdir. (Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: IV, s.XI.)

²²⁷ Henry Coston, Kemal Yaman, **Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller**, İstanbul, 1976², s.60.

²²⁸ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.224.

²²⁹ Gürün, **The Armenian File**, s.166. Bununla beraber Ermeni sorunu 1896 ile 1908 yılları arasında ortaya çıkan her büyük bunalım veya olay sırasında yeniden alevlenmiştir. (Sonyel, **The Turco-Armenian "Adana Incidents" in the Light of Secret British Documents**, s.5.)

C. İngiltere'nin Ermeni Politikasını Etkileyen Unsurlar

1. İngiltere'deki Ermeni Toplumu ve Ermeni Taraftarı Kuruluşlar

İngiliz kamuoyunun, İngiltere'nin dış politikası ve uluslararası ilişkileri üzerindeki etkisi XIX. yüzyıl boyunca artarak devam etmiştir. Kamuoyunu etkileyen başlıca unsurlar arasında ise basın, siyasî kurum, dernek ve kuruluşlar gelmektedir.

İngiliz hükümetlerinin Ermenilere yönelik politikasının şekillenmesinde de, İngiltere'de faaliyet gösteren Ermeni taraftarı dernek ve kuruluşlar ve bunların propaganda faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada Osmanlı Ermenilerinin Hıristiyan kimliği, İngiliz kamuoyu üzerinde etki yapmak yolunda bu organizasyonlar tarafından kullanılan en büyük silah olmuştur. İngiltere'deki Ermeni toplumu ve göçmen gruplarının varlığı ve bunların faaliyetleri ülkede Ermeni sempatanlığının oluşumuna katkıda bulunan temel faktördür.

İngiltere'deki Ermeni nüfusu XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir artış göstermiştir. Yeni gelen Ermenilerin çoğu ticaretle uğraşan veya Osmanlı Devleti'nde isyan hareketlerine girişmiş olan Osmanlı Ermenileridir. Bunların İngiltere'ye göç etmeleri Türk-İngiliz ilişkilerindeki Ermeni pozisyonunu köklü bir değişime uğratmıştır. İngiltere'deki Ermeni göçmenleri, İngiliz kamuoyunu Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmak için olağanüstü çaba harcamışlardır. Sayıca az olmalarına karşın bu Ermeni topluluğu, diğer azınlık gruplarına nazaran İngiliz halkı ve yönetim kurumları üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu etkinlikteki en önemli sebep din faktörüdür.²³⁰

İngiliz toplumu ile ortaklaşa paylaşılan Hıristiyanlık dini, Ermeniler tarafından ustaca kullanılmıştır. Örneğin, sayıca çok az olmalarına karşılık, Manchester Ermeni toplumu kendi kiliselerini kurarak bu kiliseyi İngiliz halkı ile olan ilişkilerinde bir vasıta olarak kullanmışlardır. Kilisenin Ermeniler için ibâdethaneden ziyade sosyal bir kulüp veya politik, kültürel ve ekonomik bir odak noktası olması gerçeği sebebiyle, XIX. yüzyılda bu Ermeni kilisesi, ülkede yaydığı anti-Osmanlı kampanyası ve Türklere karşı lobi faaliyetleriyle İngiltere'deki Ermeni propagandasının en önemli araçlarından biri olmuştur.²³¹ Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni isyanlarını "Haçlı Seferleri" ruhuyla bir din savaşı olarak algılayan kilise, etnik gruplar arasındaki bütün problemler karşısında

²³⁰ The Armenian Diaspora..., s.33.

²³¹ The Armenian Diaspora..., s.33.

Müslümanları suçlamayı kendine bir görev edinmiştir. Bu noktada dinsel dayanışma Ermeni propagandasını daha etkili kılarken, kilise, İngiliz kamuoyunu yönlendirmeye çalışan Ermeni milliyetçileri tarafından bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır. Faaliyetlerinde sınır tanımayan bu kilise, Doğu Anadolu'daki Ermeni isyancıları için yardım kampanyaları düzenlemekten de geri durmamıştır. İngiltere'deki Ermenilerin millî kimliklerini muhafazaya yönelik çalışmalarını da sürdüren Manchester Ermeni Kilisesi, bu amaçla 1860'larda "*Yercraground*" adıyla bir dergi yayınlamaya başlamıştır.²³²

Bu dinî grupların yanı sıra Ermeniler, Hınçak ve Taşnak gibi Türkiye ve Kafkasya'daki silahlı çetelerin kardeş organizasyonları olan bazı politik partiler de kurmuşlardır. Her ne kadar bu kuruluşlar Osmanlı Devleti tarafından terörist ve illegal ilân edilip yasaklanmışsa da, İngiliz hükümetleri bunların faaliyetlerini sürdürmelerine izin vermiştir. Bu siyasi partiler, Osmanlı topraklarındaki Ermeni isyancıları finanse etmek için yardım kampanyaları düzenlemiştir.²³³ Bu Ermeni kuruluşlarının hepsi İngiltere'de Ermeni taraftarı bir kamuoyu yaratmak için kullanacakları bir dergi veya gazeteye sahip idiler.²³⁴

İngiltere'deki Ermeniler, İngiliz kamuoyunu etkilemeye öncelikle Londra'da "*Hayastan*" adıyla bir gazete çıkararak başlamışlardır.²³⁵ Yine Londra'da Hınçak Partisi'nin yayın organı olarak "*Hınçak*" adıyla çıkan ikinci bir gazete daha vardır.²³⁶

²³² **The Armenian Diaspora...**, s.33-4.

²³³ Hınçak ve Taşnak partilerinin yanında İngiltere'de aktif bir şekilde faaliyetlerini sürdüren ve Osmanlı Devleti'ndeki silahlı terör çeteleri ile organik bağları olan diğer organizasyonlar şunlardır: Aptak, (1894-1897), Mart, (1897), Hınçak, (1894,1901-1903). (**The Armenian Diaspora...**, s..34.)

²³⁴ **The Armenian Diaspora...**, s.33.

²³⁵ Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, s.XXI; Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, s.101. Hayastan Gazetesi yapmış olduğu yayınlarda Osmanlı Sultanı'nın Ermenileri yok etmeyi (exterminate) planlamış olduğu yönünde propagandaya başlayınca, 27 Kasım 1888'de Osmanlı Devleti, İngiliz Hükümeti'ne yapmış olduğu bir müracaat ile Londra'daki Hayastan Gazetesi'nin Osmanlı Ermenilerini tahrik edici bir çizgide olduğunu belirterek, yayınlarının kontrol altına alınmasını istemişse de, İngiliz Hükümeti, politik bir sebepten dolayı herhangi bir gazeteyi yasaklama hakkı olmadığı gerekçesiyle bu isteği geri çevirmiştir. (**BOA. YA. HUS. 220/35, 1888.12.17; PRO. FO. 424/145, No: 207, p.106, 'den naklen: Kirakossian, British Diplomacy and the Armenian Question, s.152-153.)**

²³⁶ Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.281.

Bu faaliyetlerin genel amacı, tercihen İngiltere gözetimi altında, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığını gerçekleştirecek bir Ermeni devleti kurmaktır.²³⁷

İngiliz kamuoyu, İngiltere'deki yoğun Ermeni propagandasının sonucunda Ermeni isyanlarını Osmanlı Devleti'nin despot politikaları sonucunda gelişen olaylar şeklinde algılamıştır. Özellikle 1890'lardan sonra Osmanlı Devleti'nde yoğunlaşan Ermeni terör ve isyan hareketlerinin İngiliz basını tarafından kasıtlı ve bilinçli olarak, "Hristiyan Ermenilerin Katledilmesi" şeklinde sunulması İngiliz kamuoyu üzerinde büyük bir etki yapmıştır.²³⁸

İngiliz liberallerinin konuşma ve tavırları da İngiliz kamuoyunun Ermenilere karşı sempatisinin artmasına yardımcı olmuştur.²³⁹ Kamuoyu, Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi'nin altına imza atmış olan hükümetlerinin Ermenilere yönelik büyük bir sorumluluk taşıdığını düşünür hale gelmiştir. Bu bağlamda İngiliz hükümetleri, kamuoyunun bu tepkilerini ve iç politika kriterlerini göz önünde bulundurmamak zorunda kalmışlardır.²⁴⁰

Ermeni toplumu tarafından yapılan propaganda ve dinî dayanışma sonucunda İngiltere'de XIX. yüzyılın sonlarına doğru çeşitli Ermeni taraftarı dernek ve organizasyonlar kurulmaya başlar. 1888'de Londra'da, Garabet Hogapian'ın başkanlığında "*Ermeni Vatanperver Komitesi*",²⁴¹ 1893'te, Londra'da James

²³⁷ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.281.

²³⁸ İngiliz gazetelerinin Türkiye muhabirleri, Anadolu'da meydana gelen küçük olayları abartılı bir şekilde gazetelerine göndererek, Hristiyan Ermeniler lehine yazılarla bir kamuoyu oluşmasına yardımcı olmuşlardır. *Times*, *Standart*, *Daily Telegraph*, *Daily Chronicle* gibi İngiliz gazeteleri "Hristiyan Ermenilerin" durumu konusunda İngiliz kamuoyunu oldukça etkilemişlerdir. (İlter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü" Ankara Üniversitesi, *OTAM*, Sayı: 6, Ankara, 1995, s.169-170.) Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi, 8 Mayıs 1895 tarihli telgrafında, Londra'da Ermeni sorunu ile ilgili olarak Osmanlı Devleti aleyhine düzenlenmiş olan bir mitingle ilgili geniş değerlendirmelere yer veren *İngiliz Daily News*, *Daily Telegraph*, *Morning Post* ve *Standart* Gazeteleri'nin olumsuz ve tahrik edici tutumlarından dolayı Osmanlı Dışişleri'nin dikkatini çekmiştir. (*BOA. YPRK. EŞA. 21/60.1*, 8 Mayıs 1895.)

²³⁹ Zeidner, "Britain and the Launching of the Armenian Question", *IJMES*, Volume: VII, No: 4, (October, 1976), s.473-474.

²⁴⁰ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.194.

²⁴¹ *BOA. HR. SYS. 2822/28*, 1888.2.25; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.45; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.281. Bilâl Şimşir, bu derneğin kuruluş yılını 1885 olarak verirken ismini de "Armenian Patriotic Society of Europe" olarak belirtmiştir. (Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, s.XX.) Bu dernekle ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi, Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda şu noktalara değinmiştir: "*Ermenistan meselesi ile ilgili olarak kışkırtıcı ve yönlendirici faaliyetlerde bulunmak maksadıyla Londra'da "Ermeni Vatanperver Komitesi" adında bir komite kurulduğunu haber aldığımdan, söz konusu komitenin nasıl oluştuğunu ve maksadını anlamaya*

Bryce'in²⁴² başkanlığında "İngiliz-Ermeni Komitesi" kurulur.²⁴³ Başkanlığını İngiliz parlamenter Aneurin Williams'ın yaptığı İngiliz-Ermeni Komitesi'nin üyeleri arasında I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni karalama kampanyasının bir parçası olarak derlenen "Mavi Kitap"ın²⁴⁴ editörü Arnold J. Toynbee de bulunmaktadır.²⁴⁵

İngiliz Liberal Partisi'nin önde gelen mensuplarının da yer aldığı İngiliz-Ermeni Komitesi, Londra'da bundan sonra önemli propaganda kurumlarından biri olan "The Armenian Gazette"yi çıkarmaya başlamıştır.²⁴⁶ Yine, Londra'da düzenlediği miting ve konferanslarla propaganda ve lobi faaliyetlerini sürdüren komite, Osmanlı Ermenilerine karşı siyasî ve dinî baskı uygulandığı gibi gerçek dışı iddialarla İngiliz kamuoyunu

çalıştım... Komitenin başlıca kurucusu ve en gayretli üyesi uzun süredir Londra'da ikamet eden Agopyan adlı kişidir. Bu şahıs ara sıra gazetelere mektuplar yazarak ve bazı kişilere karşı Ermenilerin eğilimlerini destekleyerek kendi fikir ve amaçlarını bir ölçüde yaymaya muvaffak olmuştur... Agopyan ile temasta bulunan kişiler arasında oldukça hatırı sayılır birisi varsa; o da Mösyö Gladstone'un son kabinesinde Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığı yapmış olan parlamento üyesi Mösyö Bryce'dir... Aldığım bilgilere bakılırsa Ermeni Vatanperver Komitesi, henüz pek de ciddi ve sakıncalı değildir. Arasına gazetelere yazı yazmak ve toplantılar yapmak suretiyle varlığını ispata çalışsa da, şimdilik kamuoyunu kendi tarafına çekemeyeceği anlaşılmaktadır." (BOA. HR.SYS. 2822/28, 1888.2.25.)

²⁴² Bryce, James, Viscount, (1838-1922), İngiliz devlet adamı, avukat ve tarihçi. 1874'den beri İngiliz parlamentosunun bir üyesi olan Bryce, 1880'de İngiliz Liberal Parti lideri olmuştur. İngiliz Dışişleri Bakanı Yardımcılığı (1886), İngiltere Ticaret Kurulu Başkanlığı (1894-95), İrlanda Genel Sekreteri (1905-1906), Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi, (1907-1913), 1876'da İngiltere Ermeni Derneğini, 1893'te İngiliz Ermeni Derneği'ni kurmuştur. (Kırakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.171.) Bogos Nubar tarafından "Ermenistan'ın İngiltere'deki arkadaşlarının duayeni olarak tanımlanan Bryce, (Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.50.) 1915'te savaş paropagandası olarak İngiliz Dışişleri tarafından üretilen "The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" adlı eserin editörlüğünü Arnold Toynbee ile beraber yapmıştır. Bryce, 1915 Ermeni olaylarını bir katliam olarak tanımlayan ilk batılı politikacılarıdır.

²⁴³ BOA. YPRK. EŞA, 13/50, 1893.5.14; Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Volume: II, s.XX; Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.45; Kırakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.281. Bu komite tarafından, Mayıs 1893'te James Bryce şerefine verilen yemekte, Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerin bağımsız bir hükümet şeklinde idaresi gündeme getirilmiştir. (BOA. YPRK.EŞA. 17/56, 1893.5.13.)

²⁴⁴ **The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916**, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, HM Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

²⁴⁵ **The Case for Armenia, The British Armenia Committee, 1921**, 96, Victoria Street, London, S.W. 1, s.2.

²⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği'nden, Dışişleri'ne gönderilen bir yazı şu noktalara değinmektedir:

"Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezâretine, 14 Eylül 1893, Numro: 396.

"İngiliz-Ermeni Cemiyeti'nin himayesi altında yayına başlayan "The Anglo-Armenian Gazette" adlı küçük bir gazetenin ilk sayısı ekte gönderilmiştir. Ayda bir kez yayınlanacak olan bu gazete, uzun süreden beri çıkmayan "Haïasdan" gazetesiyle birkaç aydan beri yayınlanmayan "Armenia" gazetesi gibi Ermeni Komitesi'nin fikirlerine tercüman olan eski gazetelerin yerini alacak gibi görünmektedir..." (BOA, YA. HUS, 281/3, 1893.9.14.)

etkilemeye çalışmıştır.²⁴⁷ I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında da faaliyetlerini sürdürecektir. Bu komite, İngiliz hükümetlerini devamlı olarak Ermeniler lehinde sıkıştıran önemli baskı merkezlerinden biri olacaktır.

1896'da kurulan "*Ermeni İstihbarat Bürosu*"ndan sonra, 1897'de Londra'da kurulan "*Ermenistan'ın Arkadaşları*" adlı dernek aynı isimde aylık bir yayın organına sahiptir. Bir yardım kuruluşu olmasına rağmen, politik meselelere de kafa yoran bu derneğin en önemli amacı Ermenistan'ın canlandırılması olmuştur.²⁴⁸

Londra'da kurulan başka bir Ermeni kuruluşu, 1898'de kurulup, 1913'te tekrar yapılandırılan "*Londra Ermeni Birleşik Dernekleri*"dir. "*Ararat: A Searchlight on Armenia*" adındaki propaganda dergisi bu kuruluş tarafından çıkarılmaya başlanmıştır.²⁴⁹

Bu organizasyonların hepsi, İngiliz basını ve bürokrasisi ile çok iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. İngiliz kamuoyunun önde gelen şahsiyetleri, politikacılar ve din adamları 1890'larda bu İngiliz-Ermeni derneklerinin üyeleri idiler.²⁵⁰

Ermeni isyan ve tahrikleri sonucu Türkiye'de gerçekleşen olaylar, bu kuruluşlar tarafından İngiliz basınına "Hıristiyan Ermenilerin katliamı" şeklinde yansıtılarak, İngiliz kamuoyunun Ermenilere karşı hassasiyeti artırılmaya çalışılmıştır.²⁵¹ Bu kuruluşların nüfuzlu ve prestijli mensupları, Ermeni lobi faaliyetlerinin etkisini artırarak İngiliz parlamentosu üzerinde yoğun bir baskı oluşturmuşlardır. "Ermenilerin nüfuzlu İngiliz arkadaşları" Ermenilerin sorunlarını parlamentolara taşımış, başbakanlara dek iletmişlerdir. Örneğin İngiliz Başbakanı Gladstone, Ermeni sorununda özellikle Ermeni

²⁴⁷ BOA. HR. SYS. 2753/21, 1893.12.4.

²⁴⁸ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.44.

²⁴⁹ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.45-46; Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.281.

²⁵⁰ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.281; *The Armenian Diaspora*, s.34.

²⁵¹ Osmanlı Devleti içerisinde Ermeni ihtilâlcilerinin sebep oldukları olaylar en çok İngiltere'de derin akis uyandırmış, halk büyük bir heyecana kapılmıştır. Olaylardan Osmanlı Sultanı sorumlu tutulmuş, tahttan indirilerek cezalandırılması istenmiştir. Hatta İngiliz gazeteleri arasında İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi gereğinden bile söz edilir olmuştur. (Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri*, Erzurum, 1984, s.24.)

kaynakları vasıyasıyla bilgilendirilmiş, bu durum sonucunda da Türkleri, Osmanlı Ermenilerini katletmekle suçlamıştır.²⁵²

Bu kurumlar, yaptıkları propaganda ve lobi faaliyetleriyle Anadolu'da gerçekleşen olaylar hakkında o kadar abartılı bir tutum sergilemişlerdir ki; İngiliz kamuoyunun baskısından endişe eden dönemin İngiliz hükümeti zaman zaman bu haberlerin abartılı veya asılsız olduğu noktasındaki düşüncelerini açıklamaktan kendini alamamıştır.²⁵³

2. İngiliz İmparatorluğu'nun Müslüman Dünyası ve Kamuoyu

Ermenilere ilişkin politik tutumları, Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri sonucunda oldukça etkilenen İngiliz hükümetleri, yine onlara yönelik politikalarında bir unsur daha görmemezlikten gelememişlerdir. Bu unsur İngiliz İmparatorluğu bünyesinde bulunan Müslümanlar ve özellikle Hindistan'daki kamuoyunun tepki, beklenti ve düşünceleridir.

Öyle ki, İngiltere, neredeyse İslâm dünyasının yarısına hâkimdi. Hindistan ve Mısır'daki Müslümanların toplam sayısı yüz milyon civarında idi.²⁵⁴ Yalnızca Hindistan'da bile yetmiş milyon Müslüman vardı ve Müslümanlar, İngiliz Hint ordusunun önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı. İngiltere, gerek Mısır ve Sudan'da, gerekse Hindistan'a giden deniz yolunu oluşturan Süveyş Kanalı boyunca yaşayan daha milyonlarca Müslümanı yönetmekteydi. Bu on milyonlarca yerli halkın polisliğini küçük İngiliz garnizonları yapmaktaydılar. Bunlar arasında çıkabilecek bir isyan, İngiliz imparatorluğu için üstesinden gelemeyeceği neticeler doğurabilirdi.²⁵⁵ Dolayısıyla İngiliz hükümetleri, özellikle Yakın Doğu'ya yönelik tasarladıkları politikalarda Müslüman dünyasının hassasiyetini de daima göz önünde bulundurmak zorunda idi.²⁵⁶

Bu noktada Ermeni lobi ve propaganda faaliyetleri sonucu İngiltere'de dillere dolanan Ermeni sorununun ve Asya'da Hristiyanların katledildiğine dair haberlerin

²⁵² Andrew Wheatcroft, *The Ottomans, Dissolving Images*, London, 1995, s.234-235, 'den naklen: *The Armenian Diaspora...*, s.34.

²⁵³ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.194.

²⁵⁴ Ameer Ali, "The Turkish Question", *The Asiatic Review*, Volume: XVI, (April, 1920), s. 185.

²⁵⁵ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.18.

²⁵⁶ C. P. Spanoudi, "The Problems of the Near East", *The Asiatic Review*, Volume: XVII, Nos: 49-52, (January-October, 1921), s.373-375; Ameer Ali, "The Turkish Question", *The Asiatic Review*, s.186.

aslıının olmadığına dair Hintli Müslümanlar arasında yoğun düşünceler vardı.²⁵⁷ Ayrıca, Londra'da faaliyet sürdüren Müslüman toplumuna ait dernekler zaman zaman bu konuda çıkış yaparak tepkilerini dile getirmeye başlamışlardı. “*Cemiyet-i İslamiye*” bu konuda yapmış olduğu çalışmalarla, İngiliz gazetelerinin Ermeni sorununa yönelik tutumlarını eleştirirken, İngiltere'deki Ermeni komitelerinin faaliyet ve söylemlerine de gerekli cevapları vermeye çalışıyordu. Örneğin; *Layor Gazetesi*'nin 13 Mayıs 1893 tarihli nüshasında Cemiyet Reisi Abdullah Bey, şu değerlendirmelerde bulunmuştu.²⁵⁸

“Londra'da teşekkül eden Ermeni Fesat Komitelerine Müdafaa: Türkiye ve Ermeni Meselesi:

“Bazı İngiltere gazetelerinin mütâlaâlarından anlaşılımdır ki; Türkiye'de bir takım facialar zuhur etmiş ve bunları bir takım fesad komiteleri İngiltere parlamentosuna haber vermek efkârında bulunuyorlar imiş. İşbu erbab-ı fesadın efkârına nazaran Devlet-i Aliyye'nin işlerine Düvel-i Muazzama tarafından artık müdahale etme vakti gelmiş imiş gibi bazı neşriyat vuku bulmuştur. Avrupa'nın sulh ve asayişine ve İngiltere devletinin menafine bu tür neşriyattan daha munzir bir şey olabilir mi? Hamd olsun ki, şu aralık Sason Nahiyesi'ni ziyaret etmiş olan Amerika Başkâtibi tarafından verilen rapor vaktiyle yedimize vasil olup, İngiliz ve Ermenilerden mürekkep komitenin ittihaz eyledikleri planları güzelce tekzip etmiştir...”

Yine, 14 Ocak 1985'de, Londra'da faaliyet gösteren “*Millî İslâm Derneği*”, İngiltere'nin Müslüman unsurları adına İngiltere'deki Osmanlı karşıtı kampanyaları protesto ederek İngiliz Dışişleri'nin dikkatini çekiyordu. Müslümanların Halifesi ve İngiliz İmparatorluğu'nun eski dostu olan Osmanlı Sultanı'nın oldukça abartılı bir şekilde Ermeni katliamına yönelik suçlanması, oldukça çirkin bir saldırı idi. Millî İslâm Derneği, bu gibi faaliyet ve tahriklerin İslâm dünyasını gücendirdiği gibi Müslüman toplumun kızgınlığına sebep olduğunu düşünmekteydi. Derneğe göre; bu düşünceler İngiliz İmparatorluğu için çok önemli olan 60 milyon Müslüman tarafından paylaşılmaktaydı ve bu şekilde devam edecek olan anti-Müslüman propagandalar

²⁵⁷ BOA. YPRK. AZJ. 30/57, 1895.1.14.

²⁵⁸ BOA. YPRK.TKM. 27/48, 1893.5.27.

Hristiyanlık ve Müslümanlık dünyasının huzurlu birlikteliğine karşı çok tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi.²⁵⁹

Gerek XIX. yüzyılın sonlarında gerekse I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında İngiltere'nin Ermenilere ilişkin politik tutumlarında Hristiyan ve Müslüman dünyasının tepkileri belirleyici birer faktör olmuştur. Ama bu tepki ve beklentiler hiçbir zaman İngiltere'nin menfaatlerinden daha önemli değildir. Bu noktada gereken hazırlıkları yapacak olan İngiliz hükümetleri, İngiltere'nin menfaatleri söz konusu olunca Ermeni politikalarında çoğu kez Müslüman dünyasının tepkilerini dengeleyecek metodlar üretecek, beklentiler ise göz ardı edilecektir.

İngiltere, daha sonraki dönemlerde kendi menfaat ve politik çıkarlarını yine ön planda tutarak bir noktada propagandalarla etkilenen ve şartlandırılan Hristiyan dünyasının Ermenilere yönelik beklentilerine de cevap veremeyecektir. Özellikle I. Dünya Savaşı esnasında politik bir araç olarak kullandığı Ermeni olgusunun ve "Bağımsız Ermenistan Projesi"nin yükümlülüklerinden savaştan sonra bir an evvel kurtulmaya çalışacak olan İngiltere, Hristiyan dünyasının tepkilerini elindeki paketi ABD'ye havale ederek geçiştirmeye çalışacaktır.

II. XX. YÜZYIL'IN BAŞLARINDA İNGİLTERE VE ERMENİLER

A. İngiliz Diplomasisi ve Osmanlı Devleti

Avrupalı güçlerin mamülleri için önemli bir pazar konumunda olan Osmanlı Devleti, aynı zamanda Avrupa tarafından önemli bir hammadde kaynağı olarak görülmekteydi. Osmanlı Devleti üzerinde süre gelen nüfuz mücadeleleri de 1900'lü yılların başında çok önemli boyutlara ulaştı. Osmanlı Devleti'nin güçten düşmesi ve uzak topraklarına yönelik hakimiyet kabiliyetinin zayıflaması, üzerindeki bu Avrupa rekabetini oldukça heyecanlı bir çizgiye taşıdı.

Olayların İngiltere boyutuna gelince; XX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik politikalarında Asya Türkiyesi'nin önemi daha da arttı. Bölgede, İngiltere'yi XIX. yüzyıl boyunca rahatsız etmiş olan Rus tehdidinin yerini ise artık Almanya almıştı. İngiltere'nin Osmanlı bünyesindeki siyasi

²⁵⁹ PRO. FO. 424/181, No: 50, pp. 37-38, Belgeden aktaran: Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.200.

etkinliği azalırken Almanya, Bağdat Demiryolu projesiyle daha etkin bir pozisyona geçti. Alman sermayesinin Türk ekonomisine yönelik yatırımları ve İstanbul-Bağdat Demiryolu inşasında önemli ayrıcalıklar elde etmesi Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmiş ve Alman Hükümeti'ni, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü etkileyecek hareketlere karşı hassas bir pozisyona sevk etmişti.

1907'de imzalanan İngiliz-Rus Anlaşması²⁶⁰ ve İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Haziran 1908'de Reval'de buluşmaları ise Yakın Doğu'daki İngiliz-Rus çatışmasını uzlaşmacı bir sürece soktu.²⁶¹ Bu süreç, Osmanlı Devleti'ni de endişeye sevk edip, II. Meşrutiyet'in ilânına gidecek olan gelişmelerde önemli bir rol oynadı.²⁶² İngiltere, Reval Görüşmeleri'nde, XIX. yüzyıl boyunca göz önünde bulundurduğu "Doğu sorununda Avrupanın ahenkli hareketi" çizgisinden artık ayrılmaya başlayacağını sinyallerini vermişti.²⁶³

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı Devleti, parçalanmayı önlemek için bir yandan denge unsuru olarak Almanya'yı yanına alırken, diğer yandan İngiltere ile ilişkilerini düzeltme yollarına başvurdu. Öyle ki, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı ve Avusturya'nın Bosna Hersek'i, Yunanistan'ın ise Girit'i ilhâk etmesi, anayasal yönetimin bile devletin dağılmasının önüne geçemeyeceği düşüncelerini ortaya çıkarmıştı.²⁶⁴ Osmanlı Devleti ile bir yakınlaşmaya girmekten çekinen İngiltere ise 1908'den sonra Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı dış sorunlarda genel olarak daha pasif bir tutum izliyordu. İngiliz politikalarının Osmanlı topraklarında

²⁶⁰ Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, I**, s.265-267.

²⁶¹ Yakın Doğu'daki İngiliz-Alman mücadelesi, İngiltere'yi İran, Tibet ve Afganistan'da Rusya ile olan meselelerini halletmeye yönelik çalışmalarına itici bir güç olmuştur.

²⁶² Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.30.

²⁶³ Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.4-5.

²⁶⁴ Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.18-19. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti en felâketli yıllarını yaşıyordu. Ardı arkası kesilmeyen iç ve dış olaylarla sarsılan devlet, artık yıkılma sürecinin sonuna gelmiş gibi görünüyordu. "Bu imparatorluk yıkılmaktan nasıl kurtarılır?" sorusuna cevap aranırken, mutlakiyet rejimini ortadan kaldırmaya yönelik yurtiçi ve dışında gizli cemiyetler kurularak faaliyete geçiyordu. Yunan Savaşı'ndan sonra büyük devletlerin müdahaleleri sonucu Girit'in muhtariyeti tanınıyor, 1901'de Fransa, Midilli'ye asker çıkarırken, 1902'de Makedonya isyanı ile karşılaşan imparatorluğun Arap Yarımadası da kaynamaya başlıyordu. İttihat Terakkî Cemiyeti'nin bu gidişata bir son vermek amacıyla başlattığı mücadele 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı ile sonuçlanıyor, ancak bu durum yıkılmakta olan devlet için bir çare olmuyordu. (Gürün, **The Armenian File**, s.166-167.)

dikkatlerini yoğunlaştırmaya başladığı alan ise Mezopotamya, dolayısıyla petrol bölgeleri idi.²⁶⁵

Bölgedeki İngiliz ticaretini etkileyeceğinden, ayrıca Basra Körfezi'nin düzenini, stratejik durumuna zarar verecek şekilde değiştireceğinden endişe eden İngiltere, Bağdat Demiryolu projesine karşı olumsuz tavrını 1913'e kadar sürdürerek bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ve Almanya ile ilişkilerini daha olumlu bir çizgide tutmaya çalıştı. Neticede 1913 Temmuz'unda Basra Körfezi'ndeki pozisyonunu korumak amacı ile Osmanlı Devleti nezdinde girişimde bulunan İngiltere,²⁶⁶ 1914'ün ilk aylarında Almanya ile de uzlaşır bir tutum sergileyerek bölgedeki petrol üzerinde etkin bir duruma geçti.²⁶⁷

²⁶⁵ “Orta Doğu'nun petrol kaynaklarının önem kazanması için petrolün merhem yapımı ya da gaz lambalarını yakmanın ötesinde bir işe yaraması gerekiyordu. Bu önemli adım, Almanya'yı denizde yenmenin önemli olduğuna ve bunun için de İngiliz donanmasının modernleştirilmesi gerektiğine inanan iki kişinin 1911'de Bahriye'nin başına getirilmesiyle atıldı. Bu kişiler Winston Churchill ve Amiral Fisher idi. Böylece, İngilizlerin gücünü takviye etmesi beklenen yakıt, savaşın en hayati nesnesi ve bir devlet meselesi oluyordu.” (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.123.) Yine, 1913'de W. Churchill'in görevlendirdiği bir heyetin hazırladığı raporda, Mezopotamya ve İran'daki petrol yataklarının İngiliz donanması için bir yakıt kaynağı olduğu belirtiliyordu. (Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.31.) İngiltere'nin Orta Doğu politikalarında petrolün önemini vurgulayan bir çalışmaya için bkz. Marian Kent, **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil**, London, 1976.

²⁶⁶ Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, I, s.269; Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.32.

²⁶⁷ Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.90-92. 19 Mart 1914'de İngiliz Dışişleri'nin girişimleriyle “Türk Petrol Şirketi” İngiliz ve Alman hükümet temsilcilerinin de imzaladığı bir protokol ile yeniden düzenleniyor ve İngiltere, Almanya ile eşit ortaklık hakkı elde etmeyi başarıyordu. (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.128.) Yapılan bu düzenlemeler için bkz. **Arrangement for the Reorganizing of the Turkish Petroleum Company: by the D'Arcy Group, the Deutsche Bank and the Anglo Saxon Petroleum Company, 19 March 1914**, Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, I, s.276-278. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden elli gün önce, 15 Haziran 1914'de, Londra'da imzalanan başka bir anlaşma ile İngiliz Hükümeti, Almanya'nın Basra Vilâyeti ve Basra Körfezi'nde, İngilizlerin Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri hakları tanınması koşuluyla, Almanların Bağdat Demiryolunu inşâ etmelerine yeşil ışık yaktı. (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.128-129.) I. Dünya Savaşı öncesinde bu İngiliz-Alman anlaşmaları hakkında Stefanos Yerasimos şunları kaydetmektedir: “*Foreign Office'in hesabı basitti. Almanya ile yapılan anlaşmaların hepsi eli kulağında olan savaşa ve bunu kimin kazanacağına bağlı olarak uygulanacaktı. Buna karşılık bu anlaşmalar sayesinde arazide elde edilmiş olan bütün haklar, ileride hak iddia edebilecek taraflara karşı, kazanılmış hak olarak kalacaktı. İngilizler bu hesabı yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan sonra ayakta kalıp kalmayacağı konusunda herhangi bir peşin hükme sahip görünmüyorlardı. Öte yandan, savaş sonucuna göre devletler yıkılır ya da haklarını kaybederlerse özel şirketler ayakta kalmayı sürdürecekti ve hatta İngiliz çıkarlarını savunmak için Truva atı görevi görebileceklerdi. Böylece yakın bir gelecekte Almanya'yı mağlup edeceğinden emin görünen İngiltere, işine gelmeyen kişi ya da ortaklıkları tasfiye edebilmek için Almanya ile işbirliği yapmakta hiç sakınca görmedi.*” (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.129.)

İngiltere'nin I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik politikası, kısmen ekonomik ve ticarî çıkarları doğrultusunda şekillenmişti. İngiliz diplomasisi yoğun bir şekilde Bağdat Demiryolu projesinden, Musul ve Bağdat'taki petrol kuyularından ve Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki ticaret ve sulama projelerinden ayrıcalıklar koparmaya çalıştı. Alman Hükümeti ise İngiltere'nin Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne yönelik tutumlarına karşı direnen bir çizgide duruyordu.

Demiryolu projeleri ile ilgili herhangi bir sonuca ulaşamayacağını anlayan İngiltere, dikkatini Musul ve Bağdat'taki petrol imtiyazlarına çevirdi. Çünkü İngiliz Dışişleri, petrol imtiyazlarının potansiyel olarak Basra demiryolundan daha önemli olduğu sonucuna varmıştı.²⁶⁸

İngiltere, 1911-12 yıllarında Türk-İtalyan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişecek şekilde tarafsız bir tavır sergilerken, Balkanlar'da sorunlar hat safhaya ulaşmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya tarafından desteklenen Sırp-Bulgar ittifakı (Mart 1912), İngiltere'yi bir ikileme karşı karşıya bıraktı. Bir yandan Rusya ile olan ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyen İngiltere, diğer taraftan Balkanlardaki anti-Türk ittifakını açıkça destekleyerek Türkiye üzerinde zaten sarsılmış olan etki ve pozisyonunu kaybetmekten çekiniyordu. İngiliz Dışişleri ayrıca Osmanlı kaynaklı pan-islâm hareketinin İngiltere'nin Müslüman unsurları arasındaki tesirlerinden de endişe etmekteydi.²⁶⁹

Bununla beraber, Rusya'nın Balkan devletlerine vermiş olduğu açık desteği onaylayan İngiltere, Osmanlı Devleti'nin artık Avrupa'daki varlığının sonu geldiğini düşünmeye başladı. Bu noktada İngiltere ve Rusya arasındaki asıl farklılık İstanbul konusunda belirginleşmişti. İstanbul ve Boğazlarda uluslararası bir kontrol kurulmasını teklif eden Rusya'nın aksine, İngiltere, İstanbul'un tarafsız ve serbest bir liman olarak kalmasında ısrar ediyordu.²⁷⁰ Bu dönemde İngiliz-Rus ve İngiliz-Fransız ittifaklarının korunması İngiltere için Müslüman unsurları arasında potansiyel olarak bir reaksiyon yaratacak olan İstanbul'un işgalinden daha önemli idi.²⁷¹

²⁶⁸ Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire*, s.90-92.

²⁶⁹ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.308.

²⁷⁰ Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire*, s.74.

²⁷¹ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.309.

Londra Antlaşması ile sonuçlanan I. Balkan Savaşı ile Osmanlı Devleti Avrupa'daki topraklarını Balkan devletlerine kaptırdı. II. Balkan Savaşı sonucunda ise Edirne tekrar devlet sınırlarına dahil ediliyordu. Bu savaş esnasında İngiliz Başbakanı Herbert Asquith²⁷² Kafkaslarda ikinci bir cephe açılması yönündeki Rus teklifini Osmanlı Devleti'nin çeşitli problemlere sebep olacak şekilde tam ve ani bir yıkımına yol açacağı yönündeki endişeleri ile geri çevirmişti.²⁷³

1914 yılı boyunca da Osmanlı Devleti'ne yönelik olumsuz hareketlere, özellikle Mezopotamya'daki ekonomik çıkarları açısından fazla sıcak bakmayan İngiltere, artık Osmanlı Devleti ile eski dostça ilişkileri tesis edecek bir durumda değildi. İngiltere bu pozisyonu ile, Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş esnasındaki tarafsızlığını da sağlayamadı. İngiltere'nin müttefik olarak Fransa ve Rusya ile olan ilişkileri ve Balkan sorunundaki olumsuz tavrı Türk-İngiliz ilişkilerini, Palmerston İngiltere'sinin rüyasında görse de inanamayacağı bir boyuta soktu.²⁷⁴

Bu süreçte Talat ve Cemal Paşa'ların Rusya veya Fransa ile sonuçlandıramadıkları ittifak girişimleri ve Enver Paşa'nın Alman taraftarı yaklaşımı ile gelişen olaylar, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin savaş pozisyonunu ve dahası kaderini belirledi.

B. I. Dünya Savaşı Öncesinde İngiltere ve Ermeni Sorunu

XIX. yüzyılda olduğu gibi XX. yüzyılın başlarında da İngiltere'nin Ermeni sorununa yönelik tutumunu Yakın Doğu'da büyük devletlerle giriştiği nüfuz mücadeleleri ekseninde Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri belirliyordu.

İngiltere, XX. yüzyılın I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarında ilgisini Uzak Doğu'dan Yakın Doğu'ya yönlendirmiş olan Rusya'nın, Osmanlı Ermenilerini kendi ihtirasları yönünde kullanma çabalarını dengeleyerek, Osmanlı Devleti'nin ani bir şekilde parçalanmasının karşısında duran politik bir tutum izledi. İngiltere'nin bu

²⁷² *Asquith Sir Herbert (1852-1928):* İngiliz politikacı ve Liberal Parti lideri. 1892-95 yılları arasında İngiliz İçişleri Bakanı olarak kabinede görev aldı. 1905-08 arasında Maliye Bakanı idi. 1908-1916 yılları arasında İngiliz Başbakanlığı yaptı. (Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.308.)

²⁷³ Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.80-81.

²⁷⁴ İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, I. Dünya Savaşı esnasında Türkiye'deki İngiliz çıkarlarını temsil etmesi için Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nden ricada bulunacaktı. (Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.140.)

tutumu, Dünya Savaşı'nda farklı cephelerde bulunacak olmalarına rağmen, Alman Hükümeti'nin politikaları ile de bir paralellik arz etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin ani parçalanması bir Avrupa çatışması doğurabileceği gibi, İngiliz ekonomik ve ticarî menfaatleriyle de pek uyuşmamaktaydı. Dolayısıyla, XX. yüzyılın başlarından I. Dünya Savaşı'na kadar İngiltere'nin Ermenilere yönelik yaklaşımını belirleyen unsurlar, öncelikli olarak Rusya'nın Ermeni politikası ve İngiliz-Osmanlı ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Bununla beraber bölgede XIX. yüzyıl boyunca devam eden İngiliz-Rus rekabetine XX. yüzyıl başlarında Almanya'nın da katılması, olayların gelişimini etkileyerek daha da şiddetlendirdi.²⁷⁵ Almanya'nın bu mücadele içinde yer almaya başlaması, XX. yüzyılın başlarında stratejik noktaları hâlâ Osmanlı hakimiyetinde olan Yakın Doğu'ya karşı büyük devletlerce duyulan ilginin artmasına sebep oldu. Almanya'nın, Rus ve İngiliz menfaatleri aksine bölgedeki varlığını belirginleştirmesi Londra ve Saint-Petersbourg'u ittifak sürecine sokarken, Osmanlı topraklarının paylaşılması serüveni de İngiliz ve Rus politikalarının gündemine girmeye başladı.²⁷⁶

Sonuçta, XX. yüzyılın başlarında Avrupalı güçlerin Yakın Doğu'daki alevlenen nüfuz mücadeleleri sonucu Avrupa, I. Dünya Savaşı'na giden yolda bloklara ayrıldı.²⁷⁷ Bu noktada Osmanlı Ermenileri, yıkılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturmak yönünde kullanılabilir en değerli malzeme özelliğini hâlâ korumaktaydı.

²⁷⁵ XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kuran II. Wilhelm Almanya'sının amacı, Osmanlı Devleti'nin Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan toprakları ile İngiltere'nin imparatorluk yoluna çıkmaktı. Bu noktada Berlin-Bağdat Demiryolu projesini ortaya atan Almanya, Osmanlı toprakları içinde Bağdat'a kadar uzanan bir demiryolu yaparak Basra Körfezi'ne ulaşmak istemiştir. Almanya'nın bu politikası İngiltere'yi oldukça endişelendirmişti. (Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.46.)

²⁷⁶ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.122-123. Almanya'nın Türkiye ve özellikle de Doğu Anadolu'da nüfuzunu artırmaya başlamasının, dolaylı olarak İngiliz menfaatlerine hizmet ettiği yönünde de bazı izlenimler mevcuttur. Öyle ki; Rusya'nın Kafkasya'daki tehdidini dengeleyen Almanya, bölgede Rusya'yı meşgul ederek, Basra Körfezi'ne yönelik Rus tehdidini sınırlamıştır. (Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.73.)

²⁷⁷ XIX. yüzyılın son döneminde gerçekleşen 1894 Fransız-Rus ittifakını, XX. yüzyılın başlarında İngiliz-Fransız Anlaşması (1904) ve İngiliz Rus-Anlaşması (1907) izlemiştir. Bu anlaşmalar Avrupa'da İtilâf bloğunu oluştururken bu bloğun karşısına ittifak anlaşmaları ile Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya çıkacaktır. XX. yüzyılın başlarından itibaren bloklar arasında başlayacak olan çatışmalar, I. Dünya Savaşı ile hat safaya ulaşacaktır. (Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.37.)

I.Balkan Savaşı, Ermeni sorununa yeni bir boyut kazandırırken, 1912 yılının sonlarına doğru Rusya'nın Ermeni sorununa ve Ermenilere karşı artan ilgisi İngiltere'yi harekete geçirdi. Böylece Ermeni sorunu, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda son kez İngiliz Dışişleri'nin gündemine oturuyordu. Bu noktada İngiltere'nin soruna bakışını etkileyen temel faktör, Rus politikaları ve Rusların Ermenilere yönelik düşünce ve planları idi.

1912'yi 1913'e bağlayan aylarda Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşımı söylentileri oldukça hız kazandı. Ancak paylaşım sorunu, büyük güçler arasındaki çatışmaları Balkan sorunundan daha fazla alevlendirecek boyuttaydı. Olayın içine stratejik, ekonomik ve kültürel nüfuz bölgeleri ve bu bölgeler arasındaki mücadeleler giriyordu. Bu mücadeleler içerisinde eski Ermeni sorununun makyajlanarak ortaya atılan yeni versiyonu, büyük güçlerin kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri eski cazibesini hâlâ korumaktaydı.

1911-1912 yıllarında, Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerindeki askerî birliklerin Balkan karışıklıkları sebebiyle batıya kaydırılmaları, Doğu'daki durumu hassas bir noktaya getirmişti. Bu arada Ermeni siyasi komiteleri, yurt içi ve dışındaki faaliyetleri ile "Bağımsız Ermenistan" isteklerini daha sesli bir hale getirmeye başladılar. Aslında Taşnak komitesinin bazı üyeleri dahi, Ermenistan olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu topraklarının Türkiye'den tam olarak ayrılmasının coğrafi ve etnolojik olarak imkânsız olduğunu bilmekteydiler.²⁸⁶

Balkan savaşlarının patlak vermesi Ermeniler tarafından hem bağımsızlık yönünde ortaya koyulan bir mücadele örneği, hem de harekete geçmek için uygun bir fırsat olarak algılandı. Tahrikler artırılarak, mücadeleye hız verildi. Paris'te *Pro Armenia* adında bir dergi çıkarıldı. Amerika'daki Ermeniler, çeşitli makaleleri yayın organlarının sütunlarına taşıdılar.²⁸⁷ İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'ne reform maskesi

²⁸⁶ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.182. 29 Kasım 1912'de Ermeni Balkan Komitesi dahi, İngiltere'nin Ermeni sorununa ilgisini yoğunlaştırabilmek amacı ile İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda; Türkiye var oldukça tarihî, coğrafi ve etnolojik sebeplerden dolayı Ermenistan'ın (Doğu Anadolu) onun bir parçası olarak kalacağı gerçeğinin altını çiziyordu. (IOR, L/PS/10/345, P. 246/1913: "Kurdish and Armenian Affairs", *The Balkan Committee to Sir Edward Grey, November 29, 1912.*) Dolayısıyla böyle bir yapılanma ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile gerçekleştirilebilirdi.

²⁸⁷ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.183.

altında başvurular artırılarak İngiltere'nin meseleye ilişkin ilgisi yoğunlaştırılmaya çalışıldı.²⁸⁸

Erzurum, Van, Bitlis ve diğer şehirlerdeki İngiliz konsolosları, bölgedeki Ermenilerin beklentilerinin oldukça arttığını vurgularken, Paris, Amerika, Marsilya ve özellikle de Kafkasya'daki Ermeni toplumları oldukça umutlanmışlardı. Konsoloslara göre; Balkanlardaki olaylar Ermeniler tarafından, yaşadıkları Asya vilâyetlerinin geleceği açısından çok önemli bir dönemi başlatacak olaylar silsilesi olarak algılanmaktaydı. Taşnaklar artık İttihât ve Terâkki ile işbirliğine son vermişlerdi.²⁸⁹

Böylece Ermeni sorununun uluslararası diplomaside tekrar canlandırılması süreci başlamış oldu. Ancak sorunun ses bulması için Rusya'nın faaliyet ve politikalarına kadar bir süre daha beklenilecekti. Balkan sorunları ile daha çok alakadar olan Avrupalı güçler, kendilerini Ermeni sorununa fazla bulaştırmamayı uygun gördüler. Bununla beraber Rusya'nın hareketleri dikkatlerin Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasına yardımcı oldu.

Burada ilginç olan nokta, 1895 yılında Ermeni reformları sorunundan hiçte hoşlanmayan Rusya'nın, artık reformların öncülüğünü yapmak istemesiydi.²⁹⁰ İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin ilk tercümanı *Mandelstam*, Rus politikasındaki bu değişikliği her ne kadar Türkiye'deki Ermenilerin güvenlik ve özgürlüklerini sağlamaya yönelik insancıl gerekçelerle açıklamalaya çalışmışsa da,²⁹¹ Rus Hükümeti'nin bu konudaki öncelikli amacı; Doğu Anadolu'daki reform yönetimi üzerinde Rus kontrolünü tesis ederek, otonom bir eyâlet şeklinde bölgeyi Türkiye'den ayırmaktı. Reform çabalarının etkisizliği durumunda ise bölgenin askerî işgali tasarlanmıştı. Rusya'yı böyle bir harekete iç ve dış politik sebepler yönlendirmişti.²⁹²

²⁸⁸ **BDOW, 1898-1914**, Volume: X, Part: I, The Near and Middle East on the Eve of War, Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, London, 1936, No: 567.

²⁸⁹ **IOR, L/PS/10/345, P. 246/1913: "Kurdish and Armenian Affairs"**, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No: 1129, Constantinople, December 31, 1912; **PRO. FO. 371/1173/570**, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No: 1129, Constantinople, December 31, 1912.

²⁹⁰ Somakian, **Armenia and the Great Powers**, s.46

²⁹¹ Somakian, **Armenia and the Great Powers**, s.46; Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.183.

²⁹² Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.183.

C. İngiltere'nin Ermeni Politikasında Rusya Faktörü

I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda İngiltere'nin Ermeni sorununa bakış açısını ve Ermeni politikasını etkileyen temel faktör; Rusya'nın XX. yüzyılın başlarında tekrar yöneldiği Yakın Doğu'da, güç dengesini rahatsız edecek şekilde tasarladığı politikalarında Ermenilere biçtiği rol idi. Dolayısıyla bu dönemde Rusya faktörünü incelemeden İngiltere'nin Ermeni sorununa yönelik tavırlarını değerlendirmek mümkün değildir.

1. XX. Yüzyıl'ın Başlarında Rusya'nın Ermeni Politikası

İstanbul ve Boğazları ele geçirmek Rus Hükümetleri'nin ısrarcı ve devamlı bir şekilde takip ettikleri geleneksel politikaları idi. Limanları yılın çoğu bölümünde buzla kaplı olan Rus İmparatorluğu, sıcak denizlere açılmak için Boğazları ticarî bir hayat kaynağı olarak algılıyordu. Bununla beraber Rusya'nın, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne yönelik savaşları, Rus çarlarının Boğazlar konusundaki beklentilerini tatmin etmemişti. Özellikle İngiltere tarafından Rusya'nın bu politikalarına karşı ortaya koyulan direnç ve muhalefet, Osmanlı Devleti'ni desteklemek yönünde ortaya koyuldu. Sonuçta Osmanlı Devleti, Rus etki ve yayılması için XIX. yüzyıl boyunca sağlam bir engel olmuştu.

Rusya'nın ortadaki bu engeli aşabilmesi için önünde iki rota vardı; Boğazlar veya Doğu Anadolu. Rus İmparatorluğu, emperyalist politikaları uğruna Boğazlar istikametinden başarılı olamadığı projelerine XX. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu güzergahıyla ulaşmaya ağırlık gösterdi.

Emperyalist politikalarında kısıtlı sermayesinden ziyade insan gücünü kullanan Rusya, belirli bir toprak parçasını nüfuz alanına dahil etmekten çok, doğrudan işgal politikası taraftarı idi. Sıcak bölgelere inebilmek için Anadolu'nun doğusunda göz diktiği topraklarda yaşayan halkın bir kısmını ise ateşli bir milliyetçilik duygusuna sahip olan Ermeniler oluşturuyordu. Bu yüzden Rusya'nın Osmanlı topraklarına gösterdiği ilginin odak merkezinde Ermeniler ve onların sorunları yer alıyordu.²⁹³

²⁹³ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.129-130.

Rusya, tarihî emellerine ulaşmak için Osmanlı Hristiyan unsurlarının yönetim problemlerini kullanılacak değerli bir potansiyel olarak algıladı.²⁹⁴

Ancak burada gözden uzak tutulmaması gereken nokta, Rus İmparatorluğu'nun da kendi bünyesi içerisinde bir Ermeni unsuruna sahip olduğu gerçeği idi. Rusya'nın Transkafkasya'daki kendi Ermeni azınlığına yönelik davranışları daha çok Rusya'nın iç siyaseti ve sebepleri ile şekilleniyordu.

Rus Çarı II. Aleksander'in politikaları sonucu, milliyetçilik duyguları oldukça artan Rusya Ermenileri için, III. Alexander'ın 1881'de iş başına geçmesi büyük bir felaket döneminin başlangıcı oldu. III. Alexander, koyu bir baskı politikasına başvurarak Ermenileri Ruslaştırma siyaseti uygulamıştı. Haziran 1903'te, Çar II. Nikola tarafından yönlendirilen Kafkasya Genel Valisi *Gregorii Golitsyn*'in faaliyetleri ile Kafkasya Ermenileri üzerinde büyük bir baskı kuruldu, millî duyguları yok etmek için kiliselere müdahale edilerek okullar kapatıldı. Sosyal, politik ve kültürel yönlerden Ermeniler baskı altına alındı.²⁹⁵ Kendi bünyesindeki Ermenilere bu şekilde yaklaşan Rusya, Osmanlı Ermenilerinin durumu ile yakından ilgileniyordu. Osmanlı Ermenilerini devlete karşı kışkırtma politikası izleyerek, tarihi emellerine ulaşmaya çalıştı.²⁹⁶

1905'e kadar Rusya'nın kendi bünyesindeki Ermenilere karşı davranışları acımasız bir şekilde politik baskılarla devam etti ve 1905 yılında bu baskılar en üst noktaya ulaştı. Ermeni kiliselerine ait mallara el konuldu. Rusya'nın bu hareketleri, Ermeni komiteleri tarafından hükümete karşı ortaya koyulan ihtilâlcî hareketlerin artması ile sonuçlandı.²⁹⁷

1905'den sonra Kafkasların yeni valisi, *Vorontsov-Daşkov* ise Ermenilere karşı daha uzlaşıcı bir politika izleyerek, Ermeni ayrılıkçı arzularını dizginlemesini bildi. Vorontsov, bir yandan Transkafkasya'yı Ruslarla kolonize ederken, diğer yandan Ermenilere bazı millî haklar tanıyarak barış, huzur ve adâlet ortamı sağlamaya çalıştı.

²⁹⁴ Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.46. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda İngiltere gibi Rusya da, kesinlikle Osmanlı Ermenilerinin kaderleri ile ilgilenmiyordu. Rus ilgi kaynağı, Akdeniz sahilinde bulunan İskenderun rotası idi. Ermeniler, sadece bu rota üzerinde kullanıma potansiyeli olan bir azınlığı oluşturuyorlardı. Dolayısıyla 1905 Rus-Japon Savaşı felaketinden sonra, Türkiye'nin Doğu vilayetleri üzerinde Rus hegemonyasını oluşturmak Rus Hükümetleri'nin temel görevi oldu. (Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.47-48.)

²⁹⁵ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.64-65.

²⁹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, s.133.

²⁹⁷ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.184; Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s. 65.

Ermeni Kilisesi eskiden sahip olduğu bazı haklara tekrar kavuşturuldu.²⁹⁸ Ancak Ermeniler hâlâ Rusya tarafından bir diken olarak algılanmaktaydı. Rusya dahilindeki Ermeni siyasî komitelerinin ve bazı Ermeni sempatizanların gönlünü alabilmek, ayrıca Rusya Ermenilerinin sadakatini sağlayarak, Transkafkasya’da meydana gelebilecek bir anarşi ortamını önlemek için Rus Hükümeti tarafından Türkiye’deki Ermenilerin durumu ile ilgilenmek çok önemli bir metod olarak kullanıldı.²⁹⁹

Balkan Savaşları patlak verdiğinde Rusya kendi politikaları için Ermenilere başvurmadan çekinmedi. Kendi Ermeni unsurlarının da ayaklanabileceğini düşünen Rusya, onların Türkiye’deki kardeşleriyle daha fazla ilgilenme gereği duydu. Rus Hükümeti, kendi Ermenilerine, Türkiye’deki Ermenilere yardım edeceği yönünde vaatler vermeye başlarken, bir çok Rus Ermenisi, “Türk Ermenistanı” olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’nun Rusya tarafından ilhâk edilmesini istemekteydi.³⁰⁰

Kafkasya’nın önde gelen gazeteleri, Rusya’nın Doğu Anadolu’daki işlere yönelik daha aktif bir tutum sergilemesini öngören büyük bir kampanya dahi başlattı. Gazetelere göre; 1878’deki sözleşme ile Kıbrıs pastasını alan İngiltere, son dönemlerdeki imtiyaz anlaşmalarıyla da Osmanlı üzerindeki çıkarlarını sağlamlaştırırken, artık Küçük Asya’daki Hristiyanları Türklerin ellerinde kendi kaderleriyle baş başa bırakmıştı. Bu yüzden Rusya, Kafkasya’daki kendi unsurlarının kardeşleri olan Osmanlı Ermenilerinin himayesini bir an evvel üstlenmeliydi.³⁰¹

²⁹⁸ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s.423; Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.65.

²⁹⁹ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s.423. Rusya, gerek kendi bünyesindeki, gerekse nüfuzu altında bulunan Kuzey İran’daki Ermenilerin, Türkiye’deki kardeşlerine yardım etmek ve millî bir devlet oluşturmaya çalışmak için ayaklanabileceklerinden korkuyordu. Böyle bir hareketlenme, Rusya’yı da etkileyecek büyük bir yangına sebep olabilirdi. Bu Rus endişesi, Kafkas Valisi Daşkov tarafından Rus Dışişleri Bakanı S. Sazanov gönderilen gizli bir yazı ile ortaya koyulmuştu. Daşkov, gerek onları Rusya tarafına çekmek, gerekse Rus Ermenilerinin Rusya’ya karşı hareketlerini önlemek için, Türkiye Ermenilerine yardım edilmesinin zaruriyetini ortaya koydu. Kafkas Valisi, “sadece savunma amaçlı kullanılmak kaydı ile” Türkiye Ermenilerinin silahlandırılmaları önerisinde bile bulundu. Dahası çok önem taşıyan bir durum olarak Daşkov, şunları söylüyordu: “*Komşu vilâyetler üzerinde tam bir Rus nüfuzu oluşturmaya çalışmalıyız. Bu bölgelerin sakinleri genelde Ermeni ve Kürt olduklarından, onları kendi tarafımıza çekmeliyiz.*” (Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.47.)

³⁰⁰ Davison, “The Armenian Crisis, 1912-1914”, s.184.

³⁰¹ **IOR, L/PS/10/345, P. 246/1913: “Kurdish and Armenian Affairs”, Consul Stevens to Sir Edward Grey, No: 2, Batoum, June 17, 1913; PRO. FO. 371/1773/29222, “Views of Caucasian Press on Russian Protection of Christian Population of Asia Minor”, June 26, 1913.**

1905’de yönünü Uzak Doğu’dan tekrar Yakın Doğu’ya çeviren Rusya, faaliyetlerini artık bu bölgeye yönlendirdi. Rusya, başarılı bir şekilde İran’da bir nüfuz sahası elde ettiyse de³⁰² Boğazları açmaya muktedir olamadığı gibi, Balkan savaşlarından da pek fazla kazanç elde edememişti. Kamuoyunu yatıştırmak ve yapmış olduğu bütün hataları telâfi edebilmek psikolojisi ile hareket eden Rusya, dış politika alanında büyük bir başarıya ihtiyaç duymaktaydı. Osmanlı’nın Asya topraklarına yönelik başlatacağı aktif bir politika, onun için pratik değerler taşıyabilirdi. Öyle ki, bölgenin mineral ve ziraî hammadde yatakları oldukça değerli idi. Ayrıca bölgenin stratejik önemi, ekonomik değerini gölgede bırakacak bir özellik taşımaktaydı. Doğu Anadolu üzerindeki Rus kontrolü, İran nüfuz bölgesinin ve Transkafkasya’nın güvenliğini sağlayacağı gibi, gelecekte güney ve batı istikametinde şekillenecek olan Rus yayılcılığına bir zemin oluşturabilirdi.³⁰³

Bütün bu stratejik değerlendirmeler arasında Erzurum, Rusya tarafından temel nokta olarak algılanıyordu. 1877 Savaşı bu şehrin değerini Rusya’ya göstermişti.

Rusya, Uzak Doğu işleri ve 1905’deki kendi iç olayları ile meşgulken, yabancı devletleri Doğu Anadolu’dan uzak tutmaya yönelik, Osmanlı Devleti ile yaptığı 1900 tarihli anlaşmaya güveniyordu. Bu anlaşma ile, Osmanlı Devleti, Rusya’nın rızası olmadan, Türkiye’nin Rusya ile bitişik bölgelerinde Avrupalı devletlere herhangi bir demiryolu imtiyazı veremeyecekti.³⁰⁴

1912’ye gelindiğinde ise Rusya, bir dereceye kadar gücünü toplamış iken, Osmanlı Devleti ise gücünün son demlerini Balkanlarda tüketmekteydi. Yine de 1912-1914 yılları arasında Rusya’nın Doğu Anadolu’yu acil işgali ve buradan İskenderun veya Boğazlara doğru harekete geçmesi pek muhtemel görünmüyordu. Her şeyden önce Rusya’nın Kafkas demiryolları henüz tamamlanmamıştı ve bu durum Rusya’nın Türkiye içerisinde etkili bir hareket kabiliyetini sınırlamaktaydı. Ermeni reformlarını ortaya atan Rusya, savaş kabiliyetini yükseltecek alt yapı çalışmaları için vakit

³⁰² İngiliz-Rus Anlaşması (1907)

³⁰³ Davison, “The Armenian Crisis, 1912-1914”, s.184.

³⁰⁴ **BDOW**, X/I, s.545-546.

kazanmak istemekteydi. Neticede askerî müdahale, beklenen Ermeni reformlarının başarısızlığı sonucunda tasarlanmıştı.³⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda acil Rus politikası, Doğu Anadolu'da nüfuz sahası oluşturarak, Almanya'yı bu sahanın dışında tutacak yöntemler geliştirme şeklinde belirlenmişti. Ancak İstanbul'daki Alman Elçisi *Wangenheim*'e göre; Rusya, askerî bir müdahaleye kapı açacak şekilde bölgedeki çatışmaları artırmak için, Kürt ve Ermenileri ayaklandırmaya çalışmaktaydı. Aslında Alman elçisinin bu düşünceleri pek de yersiz sayılmazdı. Öyle ki, bazı konsolos yetkililerinin de aralarında bulunduğu bir kısım Rus tahrikçileri, Kürt ve Ermenileri silah ve para ile donatarak, onları etkilemeye çalışmışlardı.³⁰⁶

Rus Hükümeti, bu yöndeki politikaları doğrultusunda ayaklanarak huzursuzluk çıkarmaları için bölgedeki Kürtleri tahrik ve teşvik etmekteydi. Rusya, reformlar vasıtasıyla Türkiye Ermenileri üzerinde kontrol tesis etme projesinin başarısızlığa uğraması durumunda, arkasından kendi askerî müdahalesinin geleceği şekilde Kürt isyanlarını başlatmak üzere gerekli hazırlıkları da yapmıştı.³⁰⁷ Bölgede yoğun bir şekilde faaliyet gösteren Rus ajanları, "*Ermeniler bağımsızlık yönünde mücadeleye başladılar, siz neyi bekliyorsunuz*" şeklindeki tahriklerle, Kürtleri de aynı amaç uğrunda harekete geçirmeye çalışmışlardı.³⁰⁸

Aslında, reform maskesiyle Osmanlı bünyesindeki Ermenilerin saâdetleri için çalışıyor görünen Rus politikasının asıl amacı, Doğu Türkiye'deki Ermenileri devamlı olarak katliam tehdidi altında tutmaktı. Zirâ, böyle bir durum Rusya için hayati derecede önem taşıyan bir bölgeye müdahale bağlamında kullanabileceği çok elverişli bir diplomatik bahane idi. Zaten Ermeniler ve Kürtler arasındaki huzursuzluğun farkında olan Rusya, onların arasındaki bu durumu körüklemek yönünde önemli çabalar harcayarak, Osmanlı Devleti'ne karşı bir güvensizlik ortamı yaratı. Öyle görünüyor ki,

³⁰⁵ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.185. I. Dünya Savaşı, Rusya'ya bu askerî planlarını uygulama yönünde büyük bir fırsat sağlayacak ve savaşın ilk yıllarında Doğu Anadolu'nun stratejik noktaları Rusya tarafından işgal edilecektir.

³⁰⁶ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.185.

³⁰⁷ Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s. 49.

³⁰⁸ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.70.

Rusya'nın bu çabaları Ermeni ve Kürtlerin hükümete karşı düşmanlıklarını artırarak büyük bir başarı kaydetmişti.³⁰⁹

Bu iç ve dış politik değerlendirmeler ışığında harekete geçen Rus Dışişleri Bakanı *Sazanov*, artık Ermeni sorununun sponsorluğunu yapmaya kendini hazır hissediyordu. Sazanov, bu yöndeki politikasını öncelikle bir çok Ermeninin bağlı olduğu Gregoryan Kilise'sinin başında bulunan *Katalikos George V* vasıtasıyla uygulamaya koydu. Katalikos'un Rusya sınırları içerisinde, Eçmiadzin'de bulunması, onun hareketleri üzerindeki Rus etkisini kolaylaştıran bir faktör idi. Ayrıca, 1905'den beri Rus Ermenisi Gregoryanların Rusya'ya karşı sadakatkâr bir tutum izlemeleri ve George V'in de bu ruhun öncülüğünü yapmış olması, Rus politikalarındaki Rus-Ermeni işbirliğini kolaylaştıran başka bir etkendi. George V, bir yandan Türkiye'deki kardeşlerine yardım için resmen Çar Hükümeti'ne başvururken,³¹⁰ diğer taraftan Ermeni durumunu Avrupa'ya sunmak ve Rus denetimi altında bir reforma batı kamuoyunu hazırlamak amacıyla Bughos Nubar Paşa³¹¹ başkanlığında bir delegasyon oluşturdu. Katalikos'un bu düşünceleri, Rus Çarı tarafından uygun bulundu ve Nubar, 1913 yılı boyunca Avrupa'da bu işle uğraştı.³¹²

Bu arada Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, Rusların Ermenilere ilişkin politikalarının ivme kazanmasında oldukça etkili oldu. 1913 yılının ortalarında bir çok Alman vatandaşının Doğu Anadolu'da gezi ve ticaret amaçlı başlattıkları misyonerlik faaliyetleri, Ermenilerin buldukları bölgelerde okullar açmak ve onları Rusya aleyhine çevirmek gibi bir potansiyele ulaşmıştı. Ayrıca Van'daki Alman konsolosu, 1913 yılı boyunca daha aktif bir şekilde çalışmaya başlarken Berlin, Erzurum'da yeni bir konsolosluk açmak için gerekli hazırlıkları yapmaktaydı.³¹³ Rusya, bu noktada bir an evvel meseleye ağırlığını koyma ihtiyacı hissetti.

³⁰⁹ Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.50. Kürt isyanları ve Kürt-Ermeni çatışmasında Rus politikalarının rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.49-57.

³¹⁰ Katolikos, bu başvurusunda Türkiye'de yaşayan Ermenilerin Rus "protektorası" altına alınmasını talep etmiştir. (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.130.)

³¹¹ *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918, Documents*, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, USA, 1996, s.XIX.

³¹² Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.186.

³¹³ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.72-73.

Rusya'nın I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yönelik tutumları da bu çerçevede gelişmiştir. Ermeniler ise Rusya'nın bu politikasının pek farkında değillerdir. Ermenilerin gözleri ancak iş işten geçtikten sonra, I. Dünya Savaşı esnasında Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etmeleri ile açılacaktır. Bölgede bir Ermeni yapılanmasına izin vermeyen Rusya, Ermenilerin bölgeye yerleşmesine karşı çıkıp, Doğu Anadolu'da işgal ettikleri toprakları doğrudan Rusya'ya bağlayacak şekilde kolonileştirme faaliyetlerine girişecektir.³¹⁴

I. Dünya Savaşı'ndan önceki son Ermeni reform programı da, öncelikle Doğu Anadolu'da hakim duruma geçecek bir nüfuz alanı oluşturma yönünde, sonra da askerî işgale bir zemin yaratacak şekilde Rusya tarafından ortaya atılmıştır.³¹⁵ Dolayısıyla, I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede trajik olayların yaşanmasının temel sebebi olan Rusya'nın Osmanlı Ermenilerine yönelik bu politikası ve bu politikanın farkında olmayan Ermeni işbirlikçilerinin hareketleri başta Almanya ve İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler tarafından büyük bir ilgi ve endişe ile karşılanmıştır.

2. Rusya'nın Ermeni Politikası Karşısında İngiltere'nin Ermeni Sorununa Yaklaşımı

İngiltere, prensip olarak Rusya'nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'yu ilhâk etmesine karşı idi. Bu yüzden Rusya'nın Doğu Anadolu'ya müdahalesine bir bahane yaratacak Ermeni huzursuzluğunun giderilmesi için 1877'den beri reform programlarının önderliğini yapmıştı. Bu yönde hareket eden İngiltere, konsolos raporlarından Ermeni huzursuzluklarının bizzat Rusya tarafından körüklendiğinin de farkındaydı. Dolayısıyla Ermeni sorunu hakkındaki gerçek Rus niyetleri, İngiliz diplomasisinin yabancı olduğu bir konu değildi. 1907 de yapılan İngiliz-Rus Anlaşması dahi iki güç arasındaki bu rekabete son noktayı koyamamıştı.³¹⁶

³¹⁴ Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.107.

³¹⁵ Rusya'nın Kafkas Valisi Daşkov, Rus Çarı II. Nikola'ya gönderdiği bir telgrafta; Rusya'nın Osmanlı Ermenilerinin şampiyonluğunu yapması gerektiğini, bunun Rusya'nın çıkarına olduğunu, Rus Hükümeti'nin Ermeni reformunun öncülüğünü yapmaması durumunda, Ermenilerin Batı nüfuzu altına gireceğini ve bunun da Rus prestijine zarar vererek telafisi imkânsız sonuçlar doğuracağını belirtiyordu. (Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.47.)

³¹⁶ Joseph Heller, "Britain and the Armenian Question, 1912-1914: A Study in Realpolitik", *Middle Eastern Studies*, XVI/1, (January, 1980), s.3.

1912'de, I. Balkan Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı felâket, bu devletin Asya topraklarının kaderini tekrar gündeme getirdi. Bu durum, aynı zamanda paylaşım noktasında büyük güçlerin çatışma sürecini de hat safhaya soktu. Her ne kadar Londra'daki Dışişleri yetkilileri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemeye devam ediyor olsalar da, onlar da artık bu politik tutumun bir çözüm olmadığını fark eder olmuşlardı.³¹⁷

Rusya'nın, 1912'nin son ayında Ermeni reformu konusunda Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı oluşturarak tehdidkâr bir tutum sergilemesi sonucu reform konusu tekrar gündeme geldi.³¹⁸ Ancak Rusya'nın Ermeni politikası ve Ermeni sorununa karşı artan ilgisi, İngiltere'nin gözünden kaçmadı.

Bu arada İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi'ne ve onun aracılığı ile de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Anadolu'daki İngiliz konsoloslarından bölgedeki Rus ve Ermeni psikolojilerini açıklığa kavuşturur raporlar gelmeye başladı.

Van Konsolosu *J. Molyneux-Seel*, 6 Aralık 1912'de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi G. Lowther'a ilettiği bilgede; Rusya'nın bölgedeki Hıristiyanları koruma bahanesiyle Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerini işgal etme olasılığının ve bölgede buna yönelik söylentilerin oldukça arttığını ifade ediyordu. Konsolosun belirttiğine göre; Taşnak Komitesi, Rusya'nın bu müdahalesinin bir an evvel gerçekleşmesi için Ermenilere yönelik bir hareketlenme oluşturacak şekilde, bölgede tahrik faaliyetlerini artırmıştı. Herhangi bir karışıklık çıkması durumunda doğrudan Taşnaklar sorumlu tutulmalıydı.³¹⁹

Bölgedeki gelişmeleri aktarmaya devam eden Konsolos *J. Molyneux-Seel*, "*Birjavo ve Vedomosti*" Gazetesi'nden bir Rus muhabirin 1913 Mart'ında, Bitlis ve Diyarbakır'a giderken Van'a uğradığını ve bu ziyaretin bölgedeki Ermeniler arasında büyük bir heyecana sebep olduğunu belirtiyordu. Van'da prensler gibi karşılanan bu Rus muhabir, halka yönelik yapmış olduğu uzun bir konuşmasında, Rusya kamuoyunun ve Rus Hükümeti'nin Türkiye'ye ve Ermeni sorununa karşı tavır değişikliğinin

³¹⁷ Heller, "Britain and the Armenian Question, s.3-4

³¹⁸ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.55; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.130-131.

³¹⁹ **IOR, L/PS/10/345, P. 246/1913: "Kurdish and Armenian Affairs", Vice-Consul Molyneux-Seel to Sir G. Lowther, No:15, Van, December 6, 1912.**

sebeplerini açıklamıştı. Rus muhabir, Balkan Savaşı'ndan sonra, Türkiye'nin asıl gücünü Doğu'da, Rus sınırlarında yoğunlaştıracağını, bu yüzden Rusya'nın "İslâm fanatizmine" karşı kendisini koruyabilmesi için bir bariyere ihtiyacı olduğunu ve bu bariyeri de ancak fiziksel olarak güçlü bir Ermeni milletinin oluşturabileceğini ifade etmişti.³²⁰

Bu arada Anadolu'nun güney bölgesindeki Ermeni ihtilâl komitelerinin faaliyetleri de oldukça artmaya başladı. İşin dozunu kaçırarak bazı Ermeniler, Nisan 1913'de Adana ve İskenderun'daki İngiliz konsolosluklarına başvurarak İngiltere tarafından Kilikya bölgesinin işgal edilmesini istediler³²¹ Aynı ay içerisinde The Times Gazetesi, İngiliz kamuoyunu muhtemel olaylara hazırlamak istemişcesine Adana'da Anti-Hıristiyan hareketlenmelerin olduğuna dair makaleler yayınladı.³²² Görünen o ki; Balkan olayları ile heyecanlanmış olan Londra'daki Ermeniler ve destekçileri de işlerini çok iyi yapmaktaydılar.

Bu noktada 1913 Nisan ayı içerisinde Londra'da, İngiliz-Ermeni Komitesi önderliğinde Ermeni sorununu görüşmek üzere Fransız, Alman ve İsveç Millî Ermeni Delegasyonu ile Boghos Nubar başkanlığındaki Ermeni Millî Delegasyonu'nun katılımıyla gerçekleşen bir konferansta önemli kararlara varıldı. Öyle ki; Türkiye'deki şartların değişmiş olması, artık 1895 reform taslağının uygulanabilirliğini ortadan kaldırmıştı. Konferansa katılan delegeler, Balkan savaşlarından sonra Ermeni sorununun çözümüne yönelik propagandalarla hükümetleri üzerinde baskı unsuru oluşturma yönünde bir karar aldılar.³²³

Rusya'nın Osmanlı Ermenilerin tahrikleri yanında Ermenilerin sabırsızlıkları ve Avrupa'daki propaganda faaliyetleri bu noktalara ulaşmış iken İngiliz Hükümeti, Ermeni sorununun Balkan problemleri halloluncaya kadar ertelenmesi taraftarıydı. Çünkü, bu sırada Ermeni sorununun ortaya atılması İngiltere için Asya Türkiye'si'nin

³²⁰ IOR, L/PS/10/345, P. 1788/1913: "Kurdish and Armenian Affairs", Vice-Consul Molyneux-Seel to Sir G. Lowther, No: 5, Van, March 10, 1913; PRO. FO. 371/1773/16735, "Russia and Armenia" April 12, 1913.

³²¹ PRO. FO. 371/1773/16736, Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, No: 279, April 5, 1913.

³²² The Times, April 26, 1913; The Times, April 28, 1913; PRO. FO. 371/1773/19502.

³²³ PRO. FO. 371/1773/19706, Report of the Conference on the Question of Armenia, held in a Committee Room of the House of Commons, London, on Friday, April 25, 1913. Bu konferansa Almanya delegesi olarak Dr. J. Lepsius katılmıştı.

paylaşılması anlamına geliyordu. İngiliz politik çevrelerinde Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından işgaline artık bir an meselesi olarak bakılmaktaydı.³²⁴

Ancak İngiltere'nin bu tutumu Rusya'nın ekmeğine yağ sürecektir bir nitelikteydi. Rusya, kendi reform programını Osmanlı Devleti'ne sunabilir veya bölgedeki asayışı koruma bahanesiyle birkaç Rus birliğini Doğu Anadolu'ya gönderebilirdi. Bu noktada sesini yükselten devlet İngiltere'den ziyade Almanya oldu. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bozulması, Alman ekonomik imtiyazlarına büyük bir darbe vuracaktı.³²⁵

Bu arada Osmanlı Hükümeti'nde harekete geçerek, muhtemel Rus müdahalesini önlemek için reform planlarını değerlendirmeye başladı. Bu planlardan biri Aralık 1912'de tasarlandı. Mart 1913'te ise vilâyet yönetimleri tekrar düzenlenerek vilâyetlere yerel yönetimler kapsamında önemli haklar sağlandı.³²⁶

İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Osmanlı Hükümeti'ne Anadolu'daki reformları devam ettirmesi için zaman tanınması taraftarıydı. Balkan Devletleri ile Türkiye arasında barış anlaşması imzalanıncaya kadar Ermeni sorununun ateşlenmesi uygun görülüyordu.³²⁷

Bununla beraber Nisan 1913'de, Ermeni Patrikhanesi ve Taşnak Komitesi'nden reform programlarının taslağını almış olan Rus Elçiliği, kendi reform programı üzerinde baskı oluşturmaya başlarken Osmanlı Hükümeti, Mayıs ayı başlarında İngiltere'ye müracaat ederek, Ermenilerin yaşadıkları bölgede uygulanacak olan Osmanlı reform paketine İngiliz uzmanlarının yardım etmesini istedi. Doğu'daki 6 vilâyette İngiliz komutası altında bir jandarma gücünün kurulması ve valilere yardımcı olmak üzere bölgeye İngiliz müfettişler atanması önerildi.³²⁸

³²⁴ Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.314.

³²⁵ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.74. Almanya'da yayınlanan *Deutsch-Asiatische Gesellschaft*, gazetesi "*Rus Ayısı Ermeni Balı İstiyor*" başlığı altındaki değerlendirmeleriyle Rus politikasına büyük bir tepki gösteriyordu. Dahası, Ermeni olaylarını yatıştırmak için Almanya, Osmanlı'yı I. Dünya Savaşı'na sokacak olan savaş gemisi *Goeben*'i Mersin Limanı'na göndermişti. (Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.187.)

³²⁶ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.188.

³²⁷ **BDOW**, X/I, s.424.

³²⁸ **British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers from the Foreign Office Confidential Print**, Part: I, Series: B, The Near and Middle East, 1856-1914, Volume: 20, Editor: David Gillard, Her Britannic Majesty's Stationary Office, 1985, s. 432: **BDOW**, X/I, s.430.

Mallet'in, bu teklifin reddedilmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin Berlin'e daha sıkı bağlanacağı yönündeki uyarılarına rağmen³²⁹ Türk teklifi, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın arasını açma yönünde bir girişim olarak algılanarak İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından reddedildi.³³⁰

Osmanlı Devleti, İngiltere'ye bu teklifi götürürken yaklaşan savaş şartları içerisinde oluşan yeni güç dengesini hesaba katmış gözüküyordu. Zirâ, İngiltere, Mezopotamya'daki çıkarlarını güvenceye alma karşılığında "bir lütüfda bulunarak" sorunu Ruslara devretmeye daha sıcak bakar bir hale gelmişti. Londra, Osmanlı'nın yapmış olduğu bu öneriyi Rusya'ya iletirken, İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, "Rus meslektaşının konuyla ilgili çözümün bulunmasında sorumluluğu üstlenmesini memnuniyetle karşıladığını" açıkladı.³³¹

İngiltere, ilk planda Osmanlı'nın teklifine olumlu yaklaşmasına rağmen, bu durumdan bir an evvel Rusya'yı haberdar etme gereği duymuştu. Çünkü İngiltere, kendi yetkililerinin birden bire Rus sınırında görünmeye başlamasını Rusya'ya açıklamakta zorluk çekebilirdi. Durum Rusya'ya açıklanınca Rus tarafından büyük bir gürültü koptu. Rusya, sınırlarına yakın bir bölge için geçerli olan Ermeni reform programlarında asla ikinci planda kalamazdı. XIX. yüzyıldaki dengeler artık değişmişti. Rusya, bu sorunun kullanma potansiyelinde ve sonucunda da meyvelerini toplama sürecinde bizzat bulunmak istiyordu. Zaten kendi bünyesinde bulunan Ermenilere de bu konuyla ilgileneceğine dair bir söz vermişti. İngiltere ise I. Dünya Savaşı'na yaklaşan yıllarda Rusya'nın arkadaşlığını kaybedecek bir risk alacak durumda değildi.³³²

İngiltere, aslında nüfuz bölgesi olarak Doğu Anadolu'yu hiç düşünmemişti. Kıbrıs ve Mısır'a yerleşerek imparatorluk yolunun bekçiliğini bizzat kendisi üstlenen İngiltere için artık Basra Körfezi ve Mezopotamya oldukça cazip geliyordu. Ancak bu bölgelerle ilgili bir takım düzenlemeleri -petrol ve imtiyaz anlaşmaları- yapmadan Osmanlı Devleti'nin bir oldu bitti ile parçalanmasına da sıcak bakmıyordu. Balkan Savaşları esnasında Ermeni sorununun gündeme getirilmesine İngiltere'nin sıcak bakmamasının temelinde de bu nokta yatıyordu. Ancak artık Osmanlı Devleti'nin

³²⁹ Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire*, s.85.

³³⁰ *BDOW*, X/I, s.447, 471; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.14.

³³¹ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.131.

³³² Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.189.

dağılma sürecini geleneksel politikalarla durduramayacağını anlayan İngiltere, yavaş yavaş kendi nüfuz bölgelerine yönelik çalışmalarını hızlandırmış ve sonuçta XIX. yüzyılda Rus hegemonyasından kurtardığı Ermeni sorununun kullanılma potansiyelini tekrar Rusya'nın avuçlarına bırakmıştı. İngiltere'nin XIX. yüzyıldaki Ermeni sorununa yönelik tavrını bu seferde, Osmanlı ile savaşa beraber girecek olan Almanya, Avusturya-Macaristan ve hatta İtalya sürdürmeye çalışacaktı.

Bu sıralarda İngiliz Büyükelçisi'nin yapmış olduğu bir öneri, adeta I. Dünya Savaşı esnasında müttefikler arasında yapılan gizli anlaşmaların izlerini taşıyordu. Lowther, Türkiye'nin Asya topraklarının dört sorumluluk bölgesine ayrılmasını önererek, bu alanları şöyle tespit etti; Rusya: Ermenilerin buldukları vilâyetler, İngiltere: Mezopotamya, Fransa: Suriye, Batı Anadolu ve Almanya: Adana.³³³

İngiltere, Osmanlı'nın parçalanması durumunda kendi menfaat alanlarını belirlemiş gibi görünüyordu. Dışişleri ajandasında Doğu Anadolu yoktu. Hedef Mezopotamya; Basra Körfezi ve petrol idi.

Ermeni sorununa yönelik İngiltere'den yeşil ışığın sinyallerini alan Rusya'nın konu ile ilgili çözüm önerisi, İstanbul'da bulunan büyük güçlerin büyükelçilerinin katılacakları bir konferans toplamak oldu.³³⁴ Alman ve Avusturya hükümetleri, İstanbul'da yapılması tasarlanan bu konferansa, Osmanlı Hükümeti'nin de temsil edilmesini önerince, "Türkiye temsilcisinin toplantıya katılacağı haberinin Ermeniler arasında derin bir memnuniyetsizlik yaratacağı" gerekçesiyle Rusya bu öneriye karşı çıktı.³³⁵ Ruslar konferansta kendi reform programları üzerinde karara varılması üzerinde

³³³ **BDOV**, XI, s.448; Heller, **British Policy Towards the Ottoman Empire**, s.86; Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question**, s.318; Heller, "Britain and the Armenian Question", s. 9. Lowther'in yapmış olduğu bu öneri Almanya bir tarafa bırakılırsa, I. Dünya Savaşı esnasında, 1916'da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Osmanlı topraklarının paylaşımına yönelik yapılacak olan Sykes-Picot Anlaşması'nın içeriği ile bire bir örtüşmektedir. Dolayısıyla, savaşa kadar Ermeni sorunu ve reformu maskesi altında yürütülen emperyalist politikalar yine gizli anlaşmalarla da olsa gerçek görünüşlerine ancak Dünya Savaşı yıllarında kavuşacaktır.

³³⁴ İngiltere, 9 Haziran 1913'te Rusya'nın reform konusunun büyük güçler arasında tartışılması yönündeki isteğini resmen kabul ediyordu. (Nunn, **Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914**, s.85.)

³³⁵ **BDBA**, I, Volume: 20, s.433; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.132. Rus diplomasisi bu konferans esnasında Doğu Anadolu'da tekeli bir şekilde hakimiyet kabiliyeti elde etmeye çalışmış, bu konuda karşısına her defasında Almanya çıkmıştır. (Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.190.)

ısrarcı bir politika uygulamışlardı.³³⁶ Neticede adı geçen konferans, 3 Temmuz'da toplandı. Almanlarla Rusların ortak önerisi doğrultusunda, Doğu vilâyetlerine iki Avrupalı genel müfettiş atanması ve Ermenilerin, vilâyet meclislerinde %50 oranında temsil edilmeleri yolunda bir karara varıldı.³³⁷

Oldukça uzun süren tartışmalardan sonra, bu program 8 Şubat 1914'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan bir antlaşma ile Osmanlı Hükümeti tarafından kabul edildi.³³⁸ Birkaç ay sonra, "yeni Ermenistan"ı oluşturmakla görevlendirilen" bir Norveçli ile bir Hollandalı, bölgeye müfettiş olarak atandılar.³³⁹

Bu antlaşma yapılırken hem Rusya, hem de Osmanlı Hükümeti bir şekilde uzlaşıcı bir politika izlemişti. Osmanlı Hükümeti, dış kontrolü asgari seviyede tutarak Ermeni tahriklerini bir müddet daha dizginlemeyi başardı. Dolayısıyla önemli bir potansiyel olarak Ermenilerin kullanılması sonucu imparatorluğun acil bir paylaşımının önüne geçildi. Rusya ise çok gerekli gördüğü Doğu Anadolu'da nüfuz bölgesi oluşturma planını tam olarak gerçekleştiremediyse de, bir güç olarak ön plana çıktı. Ayrıca reformların öncülüğünü yapmış olan Rusya, kendi Ermeni unsurlarını yatıştırdı.

1914'deki Türk-Rus Antlaşması Osmanlı Ermenileri tarafından da büyük bir zafer olarak algılandı. Bu zaferin özellikle Rus diplomasisine ait olduğu düşünülüyordu.

³³⁶ Rus reform planının yaratıcısı, İstanbul Rus Elçiliği Tercümanı Mandelstam idi. Bu programa göre, Ermenilerin yaşadıkları 6 vilâyet tek bir bölge ve başında da genel bir vali olarak birleştiriliyordu. (BDFA, I, Volume: 20, s.433.) Rus planına karşılık olarak, Osmanlı Hükümeti tarafında ortaya koyulan planda ise Ermenilerin yaşadıkları vilâyetler iki bölüme ayrılmıştı. (Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.191.) Alman Büyükelçisi Wangenheim, Rus planını Türk hakimiyetine vurulan bir darbe ve Anadolu'nun paylaşılması sinyalleri olarak algıladı. Ona göre; böyle bir yapılanma Rus ilhâkı ile aynı anlama geliyordu. Aslında Rus planı da bir Ermeni otonomisi yaratmak üzere tasarlanmıştı. Hatta Rusya, bu otonominin başında bir Rus valisi görmek taraftarıydı. Ermeniler de, sadece Rus denetiminde olan bir reform planından yana idiler. Bu durumun farkında olan İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, bir noktaya kadar Almanya'yı destekler silik bir profil çizdi, kısmen de Rusya'yı destekledi. Hem Rusya, hem de Almanya ile ilişkilerini tehlikeye atmak istemeyen İngiltere, Rusya ile Almanya arasında uzlaşıcı bir politikaya başvurdu. (Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.321; Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.123.) İngiltere, artık Ermeni sorunu ile ilgili tartışmalarda baş rollerde pek fazla görünmek istemese de Osmanlı'nın parçalanmasının Hindistan Müslümanları üzerinde yapacağı etki, İngiliz Dışişleri'nin aklını meşgul ediyor gibi idi. (Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.190-191; Heller, "Britain and the Armenian Question", s.10-11,13.)

³³⁷ BDOW, X/I, s. 531-532; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.132.

³³⁸ BDOW, X/I, s. 545-546; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s.38-39. Osmanlı Hükümeti, bu anlaşmayı yaparak, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etme yönünde kullanacağı bir bahaneyi bir süreliğine de olsa ortadan kaldırmayı başarmıştı. (Aram Raffi, "The Armenian Question", *The Asiatic Review*, Volume: XVI, Nos: 45-48, (January-October, 1920), s.106.)

³³⁹ BDOW, X/I, s.548; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.132.

Çünkü, 1878'den beri ilk defa³⁴⁰ "Ermeni sorunu", Rusya ile Türkiye arasında ikili bir antlaşma ile ele alınmıştı. Dolayısıyla Berlin Antlaşması ile İngiltere'nin katkıları sonucu Rus hegemonyasından çıkarılmış olan Ermeniler, 1914 antlaşması ile tekrar Rus politikalarına hizmet edecek bir duruma ve Rus nüfuzu altına giriyordu.

İngiltere'ye gelince; o da kazançlı idi. Türk-Rus Antlaşması Londra'da büyük bir iyimserlikle karşılandı.³⁴¹ Osmanlı'ya karşı politikası artık netlik kazanmaya başlamışsa da bu devletin ani bir şekilde parçalanıp paylaşılması İngiltere için hâlâ sakıncalı görünüyordu. Bu noktada özellikle Hindistan Müslümanları'nın tepkileri de önemli bir faktördü.³⁴² 1913 yılında sömürgelerindeki yüz milyonu aşkın Müslüman unsuruyla İngiliz İmparatorluğu dünyanın en büyük Müslüman gücünü oluşturuyordu.³⁴³ Dolayısıyla Osmanlı-Rus uzlaşması, İngiltere'nin de işine geldi.³⁴⁴

Ancak, I. Dünya Savaşı'nın çıkıp, Osmanlı Devleti'nin de bu savaşta yerini alması, bu antlaşmanın uygulanmasına fırsat vermediği gibi, Ermeni reform maskesi olarak kullanılan Osmanlı üzerinde nüfuz kurma ve devleti parçalama projelerini başka bir platforma soktu. Bu noktada Rusya'nın kendi emperyalist politikaları uygulamaya geçerken, bu politikaları tahlil edemeyen Ermeni işbirlikçilerinin bir maşa konumunda,³⁴⁵ "İtilâf devletleri'nin küçük müttefikleri" olmaları; gerek Ermeniler, gerekse Türkler açısından bölgede trajik olayların yaşanmasına sebep olacaktı.

Savaş esnasında bu trajik olayları da en iyi şekilde kendi politikaları yönünde kullanacak olan İngiltere, genel itibariyle XIX. yüzyılın başı ile XX. yüzyılın başları arasında Yakın Doğu'ya yönelik belirlemiş olduğu politikalarında başarılı olmuştu. İngiliz diplomasisi, İngiliz Hükümetleri'nin Rusya'nın Boğazları, İstanbul'u ve Doğu Anadolu'yu ele geçirme çabalarını büyük bir ustalıklı engellemişti. Bu dönemde İngiltere'nin Ermenilere yönelik tutumları da bu genel politik çizgi altında şekillendi.

³⁴⁰ Ayestafanos Antlaşması.

³⁴¹ Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire*, s.110.

³⁴² Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.322.

³⁴³ Nunn, *Great Britain and the Armenian Crisis, 1912-1914*, s.52.

³⁴⁴ Davison, "The Armenian Crisis, 1912-1914", s.196.

³⁴⁵ Ermeniler savaş esnasında gönüllü birlikler oluşturarak Rus ordularının Doğu Anadolu'ya girmelerine öncülük edeceklerdir. (Raffi, "The Armenian Question", s.107.)

II.BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI

(1914-1918)

XX. yüzyılın başlarında hızlanan çatışma ve bloklaşmaların sonucunda 1914'ün sonlarında ortaya çıkan I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin karşı cephelerde yer alması, İngiltere'nin Ermeni politikasını tamamen farklı bir çerçeveye soktu. Savaş dönemi İngiliz politik yaklaşımlarının bu çerçevesini askerî değerlendirmeler belirledi.

XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarında, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak eksenli genel İngiliz politikasında daha çok devlet üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturmak amacıyla baskı unsuru olarak kullanılan Ermeniler, I. Dünya Savaşı ile beraber, genel İngiliz savaş politikalarına ve bu politikaların başarıya ulaşmasına katkıda bulunacak bir malzeme olarak ortaya çıktılar. Savaşın başlarında, İngiliz savaş propaganda faaliyetleri içerisinde değerlendirilen Ermeniler; savaşın sonuna doğru, bizzat İngiliz askerî ve politik yaklaşımları ile belirlenen İngiliz çıkarlarının korunması endişesi içerisinde Kafkasya ve Mezopotamya'da¹ askerî bir güç olarak önemli görevler üstlendiler.

Bu noktada Ermeni beklentileri de göz önüne alınırsa İngiliz-Ermeni ilişkilerinin karşılıklı kullanma ve kullanıma özelliği savaş ile beraber en üst noktasına ulaştı.

I. Dünya Savaşı'nı "bağımsız Ermenistan" yolunda nihai hedeflerine ulaşmak için önemli bir fırsat olarak algılayan Ermenilerin, İtilâf devletlerinin "Küçük Müttefikleri" halinde savaşın başından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almaları ve önce Rusya, daha sonra da İngiltere ile askerî bir işbirliğine girip isyan bayrağı açmaları sonucunda Türk-Ermeni ilişkileri tarihin en bunalımlı dönemine girdi.

Osmanlı Hükümeti, savaşın henüz başlarında İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı yürüttüğü mücadelelerin çok hassas bir dönemde, oldukça artan ve giderek de hızlanacağı yönünde deliller olan bu iç tehdiye karşı savunma refleksi olarak Ermeni

¹ Mezopotamya terimi İngilizler tarafından Osmanlı vilâyetlerinden Musul, Bağdat ve Basra'nın tümü için gevşek anlamda kullanılan bir terim idi. (Margaret MacMillan, **Paris, 1919, 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayn Hikâyesi**, Çeviren: Belkıs Dişbudak, Ankara, 2001, s.387.)

komitelerini kapatıp önderlerini göz altına aldı. Olayların yatışmaması sonucunda da imparatorluk bünyesindeki bazı Ermenilerin yerlerini değiştiren önemli bir karara başvurdu. Bu kararın uygulanma sürecinde, imparatorluğun güney bölgelerine sevk edilen bazı Ermenilerin karşılaştığı güçlükler ve bunlardan kaynaklanan insan kayıpları, İngiliz Hükümeti tarafından, Ermenilerin “Hıristiyan kimlikleri” ön plana çıkarılıp Amerika ve Avrupa ve de Asya’da savaş propagandası olarak kullanılmaya başlandı.

İngiltere tarafından, 1915 ve 1916’da Rusya ve Fransa ile Osmanlı Devleti’nin topraklarını paylaşmaya yönelik yapılan gizli görüşmeler ve varılan anlaşmalarda; Ermenileri, “bağımsız Ermenistan” hayallerine kavuşturacak hiçbir düzenlemeden bahsedilmez iken, 1917’de Bolşevik İhtilâli ile Rus ordusunun dağılmaya başlamasından sonra Ermeniler, gerek İngiltere’nin Hindistan yolunu korumak, gerekse bir Pan-Türk hareketini engellemek amacıyla Kafkas cephesini Türk ve Almanlara karşı savunmak üzere İngiltere tarafından ön plana çıkarıldı. İngiltere’nin Ermeni beklentilerini karşılayıp, onların savaş kabiliyetini artırmak yönünde Ermenilere verdiği çeşitli vaatlerle, “bağımsız Ermenistan” projeleri gündeme getirilmeye başlandı. Hayallerine ulaşma noktasında artık Rusya’dan ziyade İngiltere’yi asıl yardımcı dış güç olarak gören Ermeniler ise, İngiliz savaş politikalarına önemli katkılar sağlayacak faaliyetlerde bulundular.

İngiliz-Ermeni işbirliği sürecindeki karşılıklı beklentiler farklı olmasına rağmen İngiltere, savaş esnasındaki tutumu ve Ermenilerin geleceğine ilişkin vaatleri ile “bağımsız Ermenistan”ın hayata geçirilmesi noktasında büyük sorumluluklar yüklendi.

Savaş dönemini kapsayan bu bölümde incelenecek olan İngiltere’nin Ermenilere yönelik politikaları iki ana başlık altında verilecektir. Bunlardan ilki, savaşın gidişatını büyük ölçüde etkileyen 1917 Bolşevik İhtilâli’ne kadar sürecek olan dönem, diğeri ise; 1917’den Osmanlı Devleti ile İtilâf devletleri arasında I. Dünya Savaşı’nı sonuçlandıran Mondros Mütarekesi ile bitecek olan süreçtir.

I. SAVAŞIN BAŞLANGICINDAN BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'NE KADAR İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (1914-1917)

A- I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı Devleti

1- Savaş Öncesi Beklenti ve Arayışlar

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yavaş yavaş yolları ayrılmaya başlayan Osmanlı Devleti ve İngiltere, 1914 yazında patlak veren I. Dünya Savaşı'nda karşıt cephelerde yerlerini aldılar. Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1914'de Almanya'nın yanında İngiltere'ye karşı savaşa girmesiyle Türk-İngiliz ilişkileri, tarihindeki tek doğrudan savaş dönemine girdi.²

Aslında Osmanlı yöneticileri savaşın hemen öncesinde İngiltere ve Fransa ile ittifak yolunda önemli çabalar gösterdyseler de bunlardan bir sonuç alamadılar. Çünkü, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı politikası, artık parçalamasına kaçınılmaz olarak bakılan bu devletten gereken payı almak esasına dayanıyordu.³ Dolayısıyla İngiltere, Osmanlı Devleti'nin ittifak tekliflerine pek kulak asmamıştı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma noktasında izlediği politikanın odak noktası Rusya'ya karşı şekillenmişti. Oysa, 1907'den beri gelişen İngiliz-Rus ilişkileri sonucunda, I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Rusya aynı cephede yer aldılar. İngiltere için yüzyıllardır Osmanlı'nın Boğazları ve Asya topraklarında ihtiraslı emellere sahip olan müttefik Rusya'nın düşmanı ile bir ittifak anlaşması yapmak elbette uygun olmazdı.⁴

² Kürkcüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.33.

³ Kürkcüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.34. Savaştan hemen önce İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında İngiltere'nin tutumu sebebiyle yaşanan gemi krizi iki devlet arasındaki gerginliği hat safhaya çıkarmıştı. O sıralarda İngiliz tersanelerinde Türk donanması için iki savaş gemisi inşa edilmekteydi. Türk donanmasının en büyük ve modern gemilerinin bedeli, devletin çağrısı üzerine halk tarafından ödenmişti. Hatta Osmanlı Devleti'nin her düzeydeki memurları, bu gemilerin masrafları için aylıklarından kesinti yapılmasını dahi kabul etmişlerdi. Öyle ki, bu gemiler Osmanlı donanmasının gururu olacak ve Rusya'nın Karadeniz filosuna karşı bir denge oluşturabilecekti. Ancak yapımı tamamlanmış olan gemiler İngiltere tarafından Türkiye'ye teslim edilmedi. Bahriye Bakanı Winston Churchill, Türk gemilerine Kraliyet Donanması tarafından el koyulduğunu açıkladı. Gemilerin gelmeyeceğinin Türkiye'de duyulması, İngiltere'ye karşı büyük bir öfkeye sebep oldu. Gemilerin alınması için harçlıklarını bağışlayan binlerce öğrenci, İngiliz Hükümeti'nin bu kararına tepki olarak yürüyüşler düzenledi. Olaylar bu çerçevede gelişirken, Türk-İngiliz ilişkileri oldukça kritik bir seviyeye inmişti. (Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.82-83; Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.44-45.)

⁴ I. Dünya Savaşı'ndan önce İngiltere'ye ittifak teklifi Maliye Bakanı Cavit Bey tarafından yapılmış ancak İngiliz Dışişleri'nden olumlu bir yanıt alınmamıştı. Aynı şekilde Bahriye Bakanı Cemal Paşa'nın Fransa yönündeki girişimleri de sonuçsuz kaldı. İçişleri Bakanı Talat Paşa, büyük bir

İngiliz Bahriye Bakanı Churchill, 1914 Ağustos'unda Osmanlı Devleti'nin düşman olmasının yararlarına işaret etmeye başlamıştı. İmparatorluğu parçalama ve bazı bölümlerini ilerideki bir barış anlaşmasında başka ülkelere dağıtma fırsatını ele geçiren İngiltere, şimdi bu toprakları yem olarak kullanıp İtalya'yı ve Balkan ülkelerini kendi yanında savaşa sokabilirdi.⁵

İngiliz Dışişleri'nde Osmanlı uzmanı olan *Sir Mark Sykes*'ın, 1914 başlarında Avam Kamarası'nı, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması bizim de ortadan kalkmamızın ilk adımıdır*" şeklinde uyarmasına rağmen,⁶ İngiliz Hükümeti, Wellington, Canning, Palmerston ve Disraeli tarafından İngiltere için yararlı olduğuna inanılarak uygulanan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik asırlık politikayı yüzyıl geçmeden tümüyle tersine çevirmişti ve eski İngiliz hükümetlerinin korumak için savaflara girdiği büyük tampon imparatorluğu yok etmeye çabalayacaktı.⁷

İngiliz Hükümeti'nin yeni politikası, Türkiye'nin İngiliz koruması konusundaki haklarını kaybettiği kuramına dayandırılıyordu. Savaş kargaşası içinde geleneksel İngiliz politikasının en önemli gerçeklerinden biri göz ardı edilmişti; Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması Osmanlı Devleti'nin değil, İngiltere'nin çıkarları içindi.⁸

Öte yandan İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni yıkma kararı, Avrupalı güçler arasında yüzlerce yıldan beri süre gelen Osmanlı sonrası Orta Doğu'nun paylaşım tartışmalarını gündeme getirmişti. İngiliz liderlerinin kesin bir berraklıkla görebildikleri

umutsuzluk içerisinde ezeli düşmanı Rusya'ya bile başvurdu. Sonuçta Osmanlı Devleti'nin savaş içerisindeki konumunu Alman taraftarı Enver Paşa'nın yaklaşımları belirledi. (Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.37.)

⁵ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 64.

⁶ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.66. Osmanlı Devleti'nin savaş pozisyonu hakkında duyulan endişe sadece Sykes tarafından hissedilmemişti. Almanya ve Avusturya Macaristan ile İtilâf devletleri arasında savaş deklarasyonundan sonra İngiliz Kabinesi'nde en çok sorulan sorulardan biri Türkiye'nin davranışının ne olacağı idi. Özellikle Savaş Bakanı Lord Kitchener ve Hindistan Bakanı Lord Crewe, Mısır ve Hindistan'daki Müslümanların Osmanlı Devleti'ne yönelik hassasiyetleri üzerinde duruyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanı Grey dahi müttefiklerin karşısında olan Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Hindistan'da yapacağı etkiyi düşünmekten kendini alıkoyamıyordu. (Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.68.)

⁷ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.66.

⁸ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.66. 1917'de, İngiliz Başbakanı Lloyd George, Türkiye ile savaş hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştu; "Britanya İmparatorluğu için Türkiye ile savaşın özel bir önemi vardır. Türk İmparatorluğu, Doğu'daki büyük topraklarımızın; Hindistan, Burma, Malaya, Borneo, Hong Kong, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın yolunun ortasındadır." (Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.277.)

tek şey ise Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin Orta Doğu'nun yeniden biçimlendirilmesi yolunda ilk adım olduğu idi.⁹

İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti ile olası bir savaşa bu değerlendirmeler ışığı altında bakarken, 1914 yılının ortalarında Osmanlı Devleti'nin dış politikası çalkantılar içerisindeydi. Bir taraftan İngiltere ve Fransa ile ittifak girişimlerinden bir sonuç alamayan Osmanlı Hükümeti, diğer taraftan Rusya, Bulgaristan ve Romanya ile ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Askerî bakımdan Rusya ile başa çıkılamayacağı yönünde belirgin görüşler vardı.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin dış politikada, dayanak noktasında bir arayış içerisinde olmasının sebebi, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası ilişkilerde güç dengesi politikasında kullandığı Almanya ile ilişkilerinin sarsılmış olması idi. 1908 Bosna-Hersek krizinde Almanya'nın müttefiki olan Avusturya'nın bu bölgeyi ele geçirmesi ve yine 1911 yılında Almanya'nın diğer müttefiki İtalya'nın Trablusgarp'ı alması Almanya'ya karşı bir tepki yaratmıştı. Öte yandan Almanya'nın Rusya ile olan ilişkilerine önem verip, Ermeni sorunu ile ilgilenmeye başlaması da Türk-Alman ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen faktörlerdendi.¹¹

Savaşın hemen öncesinde Osmanlı dış politikasındaki kararsızlığının bir nedeni de; hükümet içindeki görüş ayrılığıydı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın önderliğindeki bir grup Almanya ile ittifaktan yana iken, Mâliye Nazırı Cavit Bey ve bazı hükümet üyeleri İngiltere ve Fransa taraftarıydı. Ancak asıl amacı Kafkasya üzerinden Türk birliğini gerçekleştirmek olan Enver Paşa, bu politikasının zorunlu kıldığı Alman ittifakını elde etmeyi başardı.¹²

⁹ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.66.

¹⁰ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.35.

¹¹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.35.

¹² 2 Ağustos 1914'te imzalanan Osmanlı-Almanya ittifak anlaşmasında Almanya, Osmanlı Devleti'ni Üçlü İttifak'a bağlayarak, Bulgaristan'ı da tarafına çekmeyi ve dolayısıyla da Balkanlardaki durumunu sağlamlaştırmayı düşünürken (Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.36.) Osmanlı Devleti'nin ilk plandaki amacı Rus tehdidine karşı koyacak bir dayanak sağlamaktı. Almanya, Osmanlı topraklarını tehdit edildiği takdirde gerekirse silahla savunma yükümlülüğünü üstlenmişti. (Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.48.) 26 Aralık 1917 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna göre de Osmanlı Devleti'nin savaş amaçları İstanbul, Boğazlar, Doğu Anadolu, İskenderun ve imparatorluğun tüm kuzey bölgelerine yönelik hissedilen Rus tehlikesini bertaraf edecek şekilde tasarlanmıştı. Savaş döneminde müttefikler arasında yapılacak olan gizli anlaşmalar Osmanlı'nın bu endişelerini haklı çıkaracak mahiyettedir. (Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, 2000, s.92.)

Almanya ile yaptığı ittifak, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini gerektirmiyordu ve o da öncelikle öyle yaptı. Ayrıca İtilâf devletleri de, Boğazlar gibi stratejik bir bölgeyi elinde bulunduran bir devletin karşı cephede savaşa girmesini sakıncalı buluyorlardı.

Burada yine Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik birbiriyle çelişen politikalarını fark etmek mümkündür. Bir yandan Doğu sorununun halledilmesi yönünde Osmanlı'nın savaşa girmesini arzulayan güçler, diğer taraftan da öncelikle Müslüman sömürgelerindeki tepkinin boyutundan endişe ederek¹³ Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamaya çalışmışlardır.¹⁴ Ancak tarafsızlık noktasında Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü istekler özellikle İngiltere tarafından reddedilmiştir.¹⁵

2- Osmanlı Devleti ile Savaş Durumu ve İngiltere'nin Savaş Amaçları: De Bunsen Raporu (1915)

1914 Eylül'ünün sonlarında Alman kontrolünün İstanbul'da ağırlıklı bir şekilde hissediliyor olması İngiliz Hükümeti'ni büyük bir hoşnutsuzluğa soktu. Artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin gerek Asya, gerekse Avrupa'daki toprak bütünlüğüne yönelik politikasından vazgeçmesi bir an meselesi idi.¹⁶ Olaylar bir açmazda iken Alman savaş gemilerinin Boğazları geçerek Karadeniz'de Rus limanlarını ateşe tutması sonucu 30 Ekim 1914'de Osmanlı Devleti, İtilâf devletlerine karşı savaşa girdi. Aynı gün İstanbul'daki Fransız ve İngiliz Büyükelçileri, Osmanlı Hükümeti'nden pasaportlarının iadesini istediler ve kendi uyruklarını ülkeyi terke çağırdılar.¹⁷ Rusya, 2 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etti.¹⁸ İngiliz Başbakanı Asquith, 4 Kasım'da artık Türkiye ile savaş halindeyiz derken,¹⁹ 9 Kasım 1914'te Londra'da yaptığı bir konuşmada da savaşın, "Osmanlı egemenliği bakımından sadece Avrupa'da

¹³ Diğer taraftan Hindistan birliklerinin Fransa'ya geçirilmesi noktasında kullanılacak olan Süveyş Kanalı'na yönelik bir askeri tehdit de İngiltere ve Fransa'yı rahatsız ediyordu. (Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.68)

¹⁴ **HC. PP. LXVIII**, s.4

¹⁵ Osmanlı Devleti, İngiltere'den kapitülasyonların kaldırılmasını, Ege Adalarının geri verilmesini ve Mısır konusunun çözüme kavuşturulmasını istemişti. (Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.37.)

¹⁶ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.69.

¹⁷ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.85

¹⁸ Sonyel, **The Great War and the Tragedy of Anatolia**, s.92.

¹⁹ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.63.

değil, Asya'da da ölüm çanı demek olduğunu" iddia ederek,²⁰ İngiltere'nin bu duruma hazırlıklı olması gerektiğini vurguladı.²¹

İngiliz Başbakanı'nın sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti savaşa girince İngiltere, artık Türkiye'yi parçalama politikası üzerinde yoğunlaşmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı savaşın başlaması, Mısır ve Kıbrıs'taki İngiliz varlığının durumuna bir açıklık getirilmesini gerektirdi. İngiltere, her iki ülkeyi de ilhâk ettiğini açıkladı.²² 10 Kasım 1914 tarihli İngiliz *The Times* Gazetesi ise, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile ilgili değerlendirmeleri, "*Yakın Doğu Problemi*" başlığı altında, Ermeni sorununu da gündeme getirecek tarzda İngiliz kamuoyuna şu şekilde aktarıyordu:²³

"Türkiye'nin savaşa Almanya ve Avusturya'nın bir aracı olarak girmesi öyle ümit ediyoruz ki, son defa Yakın Doğu'nun tüm problemlerini gündeme getirmiştir. Bunun ilk sonucu, İngiltere tarafından Kıbrıs'ın ilhâkı ve Rus ordusunun "Türkiye Ermenistanı" ve Erzurum'un kurtarılmasına yönelik hızlı bir şekilde ilerlemesi olmuştur...Kıbrıs Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti, Ermeni unsurlarına karşı sorumluluklarını yerine getirmemiş ve Ermenileri sıkıntılı bir pozisyona sokmuşken, Rusya'nın Kafkasya Valisi Vorontzoff-Dashkoff'un Ermenilere yönelik tutumu oldukça iyi bir çizgide gelişmiştir. Türkiye Ermenileri, Kafkas Ermenilerinin bu durumlarına gıpta ile bakmaya başlamışlardır..."

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, İtilâf devletlerinin nihâi savaş amaçları ile ilgili problemlerin daha karışık bir hale gelmesine sebep olmuştur. Savaş alanı bir yandan Orta Doğu'ya kadar uzanırken, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Asya

²⁰ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s. 66. Osmanlı Devleti savaş pozisyonuna bu şekilde geçerken, İngiltere ve müttefiklerine karşı Sultan tarafından resmen "Cihâd" ilân edildi. Sultan'ın bu çağrısı Osmanlı Devleti'nin bütün camilerinde okundu ve bütün gazetelerde yayımlandı. Ancak, Almanya ve Osmanlı Devleti, Sultan'ın fetvasının İngiliz ve Rus hakimiyeti altında yaşayan milyonlarca Müslümanı kapsamasını istiyordu. Cihad bayrağı altında oralarda ihtilâlciler ayaklanmalar başlatmayı İngiliz ve Rus ordusundaki Müslüman birliklerin Türkiye, ya da müttefiki Almanya'ya karşı savaşmayı reddetmelerini istemekteydiler. Bu nedenle İstanbul matbaalarında Mısır ve Hindistan'a, Kafkasya ve Orta Asya'ya ve diğer İslâm ülkelerine gizlice sokulmak üzere binlerce broşür hazırlandı. Eğer, Hindistan, Mısır ve diğer İngiliz sömürgelerinde ayaklanmalar başlatılabilirse, İngiltere'nin savaştan çekilmek zorunda kalacağı düşünülüyordu.(Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.86,88.)

²¹ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.67.

²² Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.75.

²³ *The Times*, 10 November 1914, Tuesday, p. 9.

topraklarının paylaşılması sorunu İtilâf devletlerinin gündemlerini işgal etmiştir. Özellikle Osmanlı topraklarının paylaşım meselesi, savaşın başlamasından hemen birkaç ay sonra Londra, Paris ve Petrograd hükümetlerinin gizli ama ana gündemlerini oluşturmuştur.²⁴

İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı topraklarına yönelik ilgi ve nüfuz alanlarını belirlemeye başlaması, Rusya'nın kendi nüfuz bölgelerini belirleme doğrultusundaki baskılarından kaynaklanmıştır. Başka bir ifade ile İngiliz Hükümeti'ni Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ilişkin planlar için harekete geçiren şey Rusların İstanbul'u istemeleridir.²⁵ İngiltere, daha sonraki barış görüşmelerine temel oluşturacak şekilde ileri sürmeyi tasarladığı öncelikli tekliflerini tartışmaya başlamıştır. İngiltere'nin Yakın Doğu'daki istekleri konusunda İngiliz Hükümeti'ne öneri sunmak üzere İngiliz Başbakanı Asquith'in kurduğu *Sir Maurice de Bunsen*'in başkanlığındaki komite, 8 Nisan 1915'de çalışmalarına başlamış ve konu ile ilgili raporunu 30 Haziran 1915'te İngiliz Hükümeti'ne sunmuştur.²⁶

Bu rapor I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Yakın Doğu'daki toprak arzularını belirlemek için yaptığı ilk girişimdir. Ayrıca Lord Palmerston döneminden itibaren Türkiye'ye yönelik koruyucu İngiliz politikasından ayrılışın da en somut örneğidir. Bu haliyle rapor, 1915'den sonra İngiltere ile müttefikleri ve ayrıca Araplar ve Yahudilerle yapılacak savaş dönemi anlaşmaları için çok önemli bir önsöz olmuştur.²⁷

Bunsen Komitesi, genel ifadesi ile paylaşım noktasında İngiliz önceliklerini şu şekilde belirliyordu: Basra'nın, Bağdat'ın ve Doğu Akdeniz üzerinde bir liman olan Hayfa ile beraber Musul Vilâyeti'nin büyük bir bölümünün ilhâkı ve Basra Körfezi ile

²⁴ Aaron S. Klieman, "Britain War Aims in the Middle East in 1915", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 3, (July, 1968), s.237.

²⁵ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.133.

²⁶ **PRO. CABINET, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia, Report, Proceedings and Appendices of A Committee Appointed by the Prime Minister, 1915**, s.1-29. De Bunsen Komitesi, Nisan ve Haziran ayları arasında yapmış olduğu 13 toplantı sonucunda 29 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. İngiliz Milli Arşivi Public Record Office'den kopyası temin edilen *British Desiderata in Turkey in Asia*, başlıklı bu kabine belgesinde aynı zamanda komite toplantı metinleri, ekler ve Osmanlı'nın Asya toprakları ile ilgili çok ayrıntılı haritalar bulunmaktadır. İngiliz Kabinesi'ne sunulan bu gizli belge ve toplantı tutanakları toplam 151 sayfadır.

²⁷ Klieman, "Britain War Aims in the Middle East in 1915", *JCH*, s.237.

Hayfa arasındaki demiryolu hattına yönelik İngiliz kontrolü. Komiteye göre; İngiliz etki ve kontrolü Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı.²⁸

Yine komite tarafından böyle bir paylaşımın avantajları şu şekilde açıklanıyordu:²⁹

“Mezopotamya'daki zayıf bir yönetim Rusya'nın güneye doğru yayılmacı ihtiraslarını cesaretlendirir. Bizim bölgedeki varlığımız ise Rus tehdidini sınırlandıracak bir özelliktedir. Yine böyle bir paylaşım durumunda Viyana, Sofya, İstanbul ve Bağdat vasıtasıyla gerçekleştirilmesi düşünülen Almanya'nın, Berlin'den Hindistan'a ulaşmayı hayal ettiği yola ve bölgedeki Alman ayrıcalıklarının kaderine bir son verilmiş olur.”

Mark Sykes'ın da bir üyesi olarak toplantılarında bulunduğu Bunsen Komitesi, merkeziyetçilikten uzaklaşmış Osmanlı Devleti'nde beş büyük özerk vilâyet oluşturulmasını tavsiye etmişti. Bunlar: Suriye, Filistin, “Ermenistan”, Anadolu ve Cezire-i Irak (Mezopotamya'nın Kuzeyi ve güneyi) olarak belirlenmişti.³⁰

Bunsen Komitesi'nin bu raporunu dikkatsizce okuyan bir kişi, komitenin Osmanlı topraklarında bir “Ermenistan” oluşturma girişiminde bulunduğunu düşünebilir. Ancak durum öyle değildir. Gerek bu raporda, gerekse İngiliz Dışişleri belgeleri başta olmak üzere diğer arşiv materyallerinde ayrıca İngiliz gazetelerinde “Ermenistan”dan kasıt Doğu Anadolu bölgesidir. “Ermenistan” coğrafi bir bölge ismi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bu bölge de Türklerin, Ermenilerin, Kürtlerin ve ayrıca az da olsa başka unsurların beraber yaşadıkları, bununla birlikte Ermenilerin, “Ermenistan” olarak adlandırılan bu bölgede azınlık konumunda oldukları bölgenin etnolojik ve tarihî durumu ile ilgili düzenlenmiş İngiliz istihbarat raporlarında da belirtilmektedir.³¹

²⁸ **PRO. CAB, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia**, s.11. İmparatorluk Savunma Komitesi de, 1915 Mart'ında yapmış olduğu bir toplantıda özellikle Musul, Bağdat ve Basra'yı Türkiye'den ayrılacak vilâyetler olarak belirlemişti. Ancak bu bölgelerin direk olarak Büyük Britanya tarafından ilhâk edilmesinin ortaya çıkaracağı tepkilerden çekinen İmparatorluk Savunma Komitesi, bu bölgelerde ilhâk yerine manda/koruma (protectorate) formülünün uygulanmasını öneriyordu. (**PRO. CAB, 24/1, Committee of Imperial Defence, The War, “The Future Settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia”, March 14, 1915**, s.5,13.)

²⁹ **PRO. CAB, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia**, s.28-29.

³⁰ **PRO. CAB, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia**, s.24 ayrıca Harita No: 5.

³¹ **PRO. FO. 371/3405/204335**, “Historical and Ethnological Notes on the Armenians by Department of Military Intelligence”, December 12, 1918, Appendix I, s.8-9.

“Ermenistan”dan kasıt konusuna bu şekilde açıklık getirdikten sonra, De Bunsen Raporu’nun önerisinde var olan bu bölge ile ilgili düşüncelere daha yakından bakıldığında, raporun bu bölgeyi kaçınılmaz bir şekilde Rus etki ve nüfuz alanına terk ettiği ve buradaki yönetim prensiplerini Rusya’nın inisiyatifine bıraktığı görülmektedir. Bu bölgenin kaderi Rusya’nın tutumuna göre değişebilir.³²

De Bunsen Komitesi’nin raporunda ortaya koyulan öneriler İngiliz Hükümeti tarafından tam olarak uygulanmamışsa da, raporun önde gelen bazı ilke ve değerlendirmeleri Orta Doğu’daki nihai İngiliz politik gelişimlerine büyük bir etkide bulunmuştur.³³ Özellikle daha sonra (1916) gizli anlaşmalarla belirlenecek olan Mezopotamya ve Filistin’deki İngiliz menfaat bölgelerinin izlerine bu raporda rastlamak mümkündür.

Bunsen Komitesi’nin önde gelen üyelerinden biri olan İngiliz Dışişleri Orta Doğu uzmanı Mark Sykes, 1 Nisan 1915 tarihinde, yakın dostu ve Türk yanlısı İngiliz Parlamento üyesi Aubrey Herbert’e şöyle yazıyordu:³⁴

“Mektubundan hâlâ Türk yanlısı olduğunu anladım...Politikan tümüyle yanlış. Türkiye diye bir şey artık var olmamalı. İzmir Yunanlılar’ın olacaktır. Adana İtalyan, Güney Toroslar ve Kuzey Suriye Fransız, Filistin ve Mezopotamya İngiliz ve geri kalan İstanbul da dahil Rus...”

Osmanlı Devleti, İngiltere ile Mısır’da, Mezopotamya’da ve Çanakkale’de savaştı.³⁵ Dört yıl sürecek olan savaş esnasında İngiltere ile müttefikleri arasında yapılan gizli anlaşmalarla Osmanlı toprakları menfaat bölgelerine göre paylaşıldı.³⁶ Ama her nedense Avrupalı devletler, yarım yüzyıldan beri ilgileniyor göründükleri Ermeniler hakkında bu anlaşmalar sürecinde hiçte cömert davranmadılar.

³² PRO. CAB, 27/1, **British Desiderata in Turkey in Asia**, s.22.

³³ Klieman, “Britain War Aims in the Middle East in 1915”, **JCH**, s.250.

³⁴ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.140.

³⁵ Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.39.

³⁶ J. C Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956**, Volume, II, Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London, 1956, s.7, 11-12, 18-22, 23-25; A. J. P. Taylor, **English History, 1914-1945**, Oxford, 1965, s.50, 70-71; A. J. P. Taylor, “The War Aims of the Allies in the First World War” **Essays Presented to Sir Lewis Namier**, edited by Richard Pares and A. J. P. Taylor, (London, 1956), s.482-487; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı, 1908-1918**, Ankara, 1996, s.541-546; Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1970, s.9-10; Barbara Jean Keller, **The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate**, Master’s Thesis, California State College, 1969, s.40-41.

B- Savaşın İlk Yıllarında Türkiye'ye Karşı Ermeni Hareketleri ve İngiliz Politikası

1- Savaş Öncesi ve Esnası'nda Ermeni Hareketleri ve Psikolojisi

Son dönemlerde konu ile ilgili yerli ve yabancı arşivlerde yapılan çalışmaların artması ve bu çalışmalarda ortaya koyulan belgelerin içerikleri I. Dünya Savaşı esnasında gerek yurt içinde, gerekse yurt dışındaki Ermenilerin, İtilâf askerlerinin Türkiye'ye girmelerini kolaylaştıracak şekilde; Anadolu'da, özellikle Rusya'ya sınır bölgelerde ve Kilikya olarak adlandırılan Çukurova bölgesinde Osmanlı Devleti'ne karşı genel bir isyan çıkaracak yönde hazırlıklarının olduğunu ortaya koymuştur. İngiliz, Fransız, Rus, Amerikan, Alman, İtalyan, Ermeni ve Türk arşivleri Ermeni hareket ve psikolojisinin bu yönü ile ilgili kanıt olarak ortaya koyulabilecek bir çok bilgi ve belge ihtiva etmektedirler.³⁷

Özellikle Londra'daki İngiliz Milli Arşivi'nde (*Public Record Office*) Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*) belgeleri arasında Ermenilerin bu pozisyonunu ortaya koyacak belgelerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden tam 12 gün sonra, Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar, İngiliz Dışişleri Bakanı'na iletilmek üzere kaleme almış olduğu bir yazıda, özellikle Çukurova bölgesindeki Ermenilerin silah ve para yardımı yapılması durumunda, Osmanlı Devleti'ne karşı İtilâf güçleri tarafında savaşabileceklerini belirtmiştir.³⁸ Yine daha savaş başlamadan önce Ermeni hareketleri ile ilgili İngiliz Dışişleri belgelerinde açıkça rastlanabilir bir durum da, Türkiye'ye karşı muhtemel askerî bir operasyon esnasında ortaya koyulması planlanan Rus-Ermeni işbirliğidir.³⁹ Kafkasya'da, Ruslardan gerekli silah yardımını almış olan 60 bin civarındaki Ermeni, savaşın patlak vermesi durumunda Türklerle savaşmaya gönüllü bir şekilde hazır beklemektedirler. Bu durumda Anadolu'daki ve Türkiye'nin genelindeki Ermenilerin de Rus koruması altında

³⁷ Salâhi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Bellekten*, LVIII/222, (Ağustos, 1994), s.395.

³⁸ **PRO. FO. 371/2146/70404**, *Mr. Cheetham to Sir Edward Grey, No: 257, Cairo, November 12, 1914*. Özellikle Çukurova bölgesindeki Ermenilerin Sevk ve İskân Kararı'ndan önce bölgede Türkiye'ye karşı savaşacak gönüllü çeteler kurdukları ve bölgenin İngiltere tarafından işgal edilmesi için ardı arkası kesilmeyen isteklerde buldukları yönünde elimizde aşırı sayıda İngiliz Dışişleri belgesi bulunmaktadır. Bu belgeler, bir sonraki İngiliz-Ermeni İlişkileri başlığı altında değerlendirilecektir.

³⁹ **PRO. FO. 371/2147/74733**, *Consul Stevens (Batoum), to Foreign Office, October 29, 1914*.

“Ermenistan”ın bağımsızlığını elde edebilmek için ayaklanmalarına kesin olarak bakılmaktadır.⁴⁰

Konu ile ilgili Türk arşivlerinde bulunabilecek sayısız belge ve bilgiler de savaş öncesi, başı ve esnasındaki Ermeni davranış ve psikolojisini Rusya ile ortak hareket tarzında ve Anadolu’da isyan hareketleri çıkarmaya yönelik tanımlamaktadırlar.⁴¹

Ağustos 1914 başlarında Almanya’nın Rusya’ya savaş ilân etmesiyle yakında Türkiye’nin de savaşa girmesine kesin gözü ile bakan ve bu konuda büyük ümitler besleyen Ermeni elebaşları, çatışma çıkarma yönündeki hazırlıklarını yoğunlaştırmışlardır. Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni liderleri savaşa karşı iki tutum izlemişlerdir. Ermeni işadamları, ruhban ve eğitim sınıfı daha sonra tarafsız bir tutum sergileyecek olmalarına rağmen, Osmanlı Hükümeti’ni bireysel olarak destekleyecekleri yönünde vaatlerde bulunurlarken, Ermeni çete ve militanlarından oluşan Ermeni uç (extremist) grupları ise Osmanlı Hükümeti karşıtı faaliyetlerini hızlandırarak Doğu Anadolu’nun başlıca şehirlerini silah depolarına çevirmişlerdir. Rusya bünyesinde bulunan Ermenilerin tutumlarında ise bir çelişki yoktur. Bunlar, açık bir şekilde savaş esnasında Türkiye’nin Doğu vilâyetlerini işgal etmek ve “Batı Ermenistan” olarak adlandırdıkları bu bölgeyi kendi bölgeleri ile birleştirmek niyetiyle Rus kuvvetleri içinde yer alıp Rus Çarı’nı desteklemişlerdir.⁴²

5 Ağustos 1914’te yani, Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilânından iki gün sonra Eçmiyazin Katolikosu Kevork V, Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov’a yazdığı mektubunda; gerek Kafkasya, gerekse Türkiye’deki Ermenilerin Rus Çarı’na karşı sadakat ve bağlılıklarını ileterek İstanbul Patrikhanesi ile Eçmiyazin’in işbirliği

⁴⁰ PRO. FO. 371/2146/68443, Francis Kinby (Ruster on Don) to Foreign Office, November 7, 1914.

⁴¹ Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu, Klasör No: 520, Dosya No: 2024 Fihrist: 1/1, Dahiliye Nezâreti’nden Ordu-yu Hümayûn Başkumandanlığı Vekâletine, 16 Ağustos 1330; ATASE-BDH, Klasör No: 44 Dosya No: 207 Fihrist: 2/1, 19.02.331; BOA, HR. SYS, 2872/1, 1915.03.07; BOA-DH-ŞFR, 45/166, 03.10.1914; BOA-DH-ŞFR, 45/115, 28.09.1914; BOA-DH-ŞFR, 52/96-97-98, 24.04.1915; BOA, HR. SYS, 2879/48, 03.08.1915.

⁴² The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more, The Manifesto of Hovhannes Katchaznoui, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic, Translated from the original by Matthew A. Callender, Edited by John Roy Carlson, Published by the Armenian Information Service, New York, 1955, s.5-6; Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, s.395.

içerisinde olduğunun sinyallerini vermiştir.⁴³ Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov, Katolikos'a verdiği cevapta, Ermenilerin kendi emirleri doğrultusunda hareket etmelerinin önemini belirttikten sonra, gelecekteki bir Rus-Türk savaşı durumunda kendilerine vereceği görevleri aynen yerine getirmelerini istemiştir.⁴⁴

Kafkasya Valisi'nin bu tutumu İngiliz Dışişleri belgeleri tarafından da doğrulanmaktadır. İngiliz Dışişleri'nden R. McDonell, savaşın başlarında Daşkov'un Türkiye'ye yönelik gizli Rus amaçları doğrultusunda Küçük Asya'daki Türklere karşı isyan çıkartmak yolunda Ermenileri azamî ölçüde kullandığını belirtmektedir.⁴⁵

Kafkasya Genel Valisi Daşkov'un yukarıdaki cevabı üzerine Katolikos, bu defa Rus Çarı II. Nikola'ya yazdığı mektubunda Ermenilerin Rus korumasını arzu ettiklerini bildirmiştir. Çar'ın bu mektuba cevabı oldukça ilgi çekicidir: "*Cemaatinize söyleyin, oldukça parlak bir gelecek Ermenileri beklemektedir!*"⁴⁶ Ancak daha öncede üzerinde durulduğu gibi, aslında Rusya'yı ilgilendiren şey Ermeniler değildir. Ermeniler, sadece Rusya tarafından yayılmacı politikaları için kullanılan bir araçtır. Bunun farkında olmayan Ermeniler ise gelecek savaşın kendileri için nelere mal olacağını hesabını iyi yapamamışlardır. Rus ordularının Doğu Anadolu'yu işgallerinin sebebini kendilerini kurtarmaya gelen bir güç olarak algılayan Ermeniler⁴⁷ Dünya Savaşı yıllarında bu işgalin gerçekleşmesinden sonra, bölgede bir Ermeni yapılanmasına izin vermeyecek olan Rus politikaları ile şaşkına döneceklerdir. Ruslar, işgal ettiği bölgeleri doğrudan Rusya'ya bağlayacak şekilde kolonileştirmeye çalışacaktır.⁴⁸

⁴³ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s.197; Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", s.397.

⁴⁴ Gürün, **Ermeni Dosyası**, s.197.

⁴⁵ **PRO. FO. 371/4974/E2404**, *Memorandum by McDonell on "Armenian Society Dachnacksutiun"*, *Foreign Office*, 25.03.1920'den naklen Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", s.397.

⁴⁶ **The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more**, s.7; Gürün, **The Armenian File**, s.285; : Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", s.397.

⁴⁷ **The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more**, s.8.

⁴⁸ Somakian, **Armenia and the Great Powers**, s.107. "Çarlık Rusyası, Haziran 1916'da çıkarmış olduğu bir kanunla savaş sırasında Osmanlı Devleti'nden koparılan toprakların idaresini yeni bir idari teşekküle devretti. Nitekim, "Savaş Hakkıyla Zaptedilen Türkiye Arazilerinin Geçici İdaresi Hakkında Kanun" adını taşıyan yeni düzenlemeyle Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sırasında zaptedilmiş Doğu vilâyetleri "düzenin muhafazası ve savaşa yardım" amacıyla askerî bir genel valiliğe havale edilmiştir. Küçük bölgesel memuriyetlere önemli sivil memurlar doldurulurken genel vali, yardımcıları ve muhtelif bölgesel birimlerin yöneticilerinin tamamı yüksek rütbeli subaylar olacaktı. Fakat kararda "Ermenistan" ve "Ermeniler" tabirine rastlanmıyordu. İşte

Dolayısıyla I. Dünya Savaşı başlarında ve esnasında tasvirine çalıştığımız Ermeni hareket ve psikolojisi sağlıklı bir değerlendirme sonucu şekillenmemiştir. Özellikle emperyalist güçlerin Ermenilerle ilgili politikalarının farkına varılmamış veya savaşın sonundaki hedefleri olan “Bağımsız Ermenistan” hayali, bu gerçeği görseler bile Ermenilerin basiretlerinin bağlanmasına sebep olmuştur. Bu durumu, Taşnak Partisi’nin önde gelen liderlerinden biri olup, daha sonra bağımsız Ermeni Cumhuriyeti’nin ilk başbakanlığını yapmış olan Hovhannes Katchaznoui de, 1923’te parti kuruluna yaptığı konuşmasında doğrulamaktadır.⁴⁹

Ermenilerin bu hareket ve psikolojisinin farkında olan Osmanlı Hükümeti, 1914’ün Sonbaharı’nda, Erzurum’da toplanan Osmanlı Ermenileri Millî Kongresi’ne gönderdikleri elçilerle, Ermenilerin savaşta Türkiye’yi desteklemeleri durumunda Türk ve Rus toprakları içerisinde bir otonomi ile ödüllendirileceklerini bildirmiş olmasına rağmen Ermeniler, bireysel bir şekilde Osmanlı unsuru olarak görevlerini yapacaklarını, ancak millet olarak Türkiye ve müttefikleri hesabına çalışamayacaklarını söyleyip tavırlarını ortaya koymuşlardır.⁵⁰

Ermeni tarihçi Papazian Ermenilerin bu tavırları hakkında şunları ifade etmektedir:⁵¹

“Avrupa’da Dünya Harbi patlak verince Türkler, Almanlarla birleşmek için hareketli bir hazırlığa giriştiler. Genç Türkler, 1914 Ağustos’unda Erzurum’da toplantı halinde olan Taşnak Kongresi’nde, 1907 mutabakatının tatbik edilmesini ve Kafkasya Ermenilerinin Rusya’ya karşı isyana sevk edilmesini istediler. Taşnaklar bunu reddetti ancak Türkiye ile Rusya arasında bir harp çıkarsa sadık vatandaşlar olarak Türkiye’yi destekleyeceklerini söylediler. Buna karşılık, Rusya Ermenileri için mesûl

Ermenilerin memnun olmadıkları ve Çar ile hükümetini suçladıkları nokta buradaydı. Onlara göre bu bölgelerde uzun zamandır Ermeni hakları vardı ve bölge için böyle bir idarenin kurulması sırasında Ermeniler de söz sahibi olmalıydı. Ermenilerin bu tepkilerine rağmen 1916 yazında genel valilik görevine tayin edilen General Peshkov, geniş Romanov İmparatorluğu’na adı geçen bu bölgelerin doğrudan doğruya ve kayıtsız şartsız ilhâkı için hazırlıklara başlamıştı.” (Enis ŞAHİN, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları, (1917-1918)**, Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s.248. Dip. 41.)

⁴⁹ The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoutiun) has nothing to do any more, s.4-11.

⁵⁰ PRO. FO. 371/6561/E 14000, The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921, s.3; PRO. FO. 371/3404/162647, Foreign Office Minute by A. J. Toynbee, September 24, 1918.

⁵¹ Gürün, The Armenian File, s.188.

tutulamayacaklarını ilave ettiler. Ne var ki, Türkiye harbe girince Taşnakların Türkiye şubesi liderleri Türkiye'ye karşı sadakat vaatlerini tutmadılar. Hareketlerini Rus Hükümeti'nin menfaatlerine uydurdular ve savaşın Türkiye'deki Ermeniler için yaratacağı tehlikeleri tamamen unuttular. İhtiyat elden bırakılmış, hatta kendi Erzurum kongrelerinin kararları bile unutulmuş ve Kafkasya cephesinde Türklerle çarpışmak üzere gönüllülere çağrı yapılmıştı.”

Osmanlı hakimiyetinden kurtulup bağımsızlıklarına kavuşacakları şeklinde vaatler verilen Ermeniler, 1914 Eylül'ünün ortalarından itibaren Kafkasya'daki Ermeniler vasıtasıyla Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde ayaklanmaları yönünde, Rusya tarafından etkili bir provokasyona tabi tutulmuşlardır. Böyle bir teşvike dahi lüzum görmeden daha önceleri Türk ordusu saflarından ayrılan bazı Ermeniler ise sınırı geçerek Rus ordusuna katılmışlardır. Bu Ermeni hareketleri, Londra'da, İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından da doğrulanmaktadır.⁵²

Batum'daki İngiliz Konsolosu P. Stevens, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği 29 Ekim 1914 tarihli yazıda; 45 bin kişilik Ermeni gönüllü birliğinin savaş durumunda Küçük Asya'daki Rus kuvvetleri ile birlikte ortak hareketde bulunacağını belirterek, bölgedeki yerel Ermeni gazetelerinin vakit geldiği zaman Ermenilere silaha sarılıp, Ruslara yardımda bulunmaları doğrultusunda nasihatler verdikleri hakkında İngiliz Dışişleri'ni bilgilendirmiştir.⁵³

Kasım 1914'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı ile Rusya Ermenileri, Türkiye Ermenilerinin özgürlüklerine kavuşturulacağı yönünde söz veren Rus Çarı II. Nikola'ya derhal bağlılıklarını arz ettiler. Çok geçmeden Tiflis'teki Ermeni Millî Bürosu Başkanı Alexander Hatissian, Rus Çarı'na başvurup, tüm ülkelerdeki Ermenilerin muhteşem Rus orduları safında yer alabilmek için heyecanlandıklarını bildirirken şu ifadeleri kullanmaktaydı:⁵⁴ “... *Hıristiyanlık inancından dolayı acılar çekmiş Türkiye Ermenilerinin Rusya koruması altında yeni bir yaşama başlamaları için yardım edin...*”

⁵² PRO. FO. 371/2116/51007, Aneurin Williams to Grey, London, 18.9.1914,'den naklen Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, s.398.

⁵³ PRO. FO. 371/2147/74733, P. Stevens to Foreign Office, 29.10.1914.

⁵⁴ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.45.

Bu arada Batum'da Rus, Ermeni ve Rumlardan oluşan bir komite, Türkiye'ye silâh, cephane ve patlayıcı sokmaya başladı. Amaç; bölgedeki isyan hareketlerine yardım ile bu hareketleri tahrik etmektir. Türkiye'nin Rus sınırına yakın bölgelerindeki Ermeniler ise askerden kaçıp Rusya'ya geçtiler ve bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelelerini sürdüren Ermeni organizasyonlarına katıldılar. Bu arada Ermeni kilise, okul ve evlerinde çok miktarda Rus silah ve cephane malzemesi ortaya çıktı. Çoğu asker kaçaklarından oluşan Ermeni çeteleri, masum Müslüman köylüleri katletmeye başladılar.⁵⁵ Ermenilerin bu hareketleri daha sonra Anadolu'nun bir çok yerinde genel bir isyan havasına bürünecekti.

1915 Şubat'ında Tiflis'te toplanan Ermeni Milli Kongresi'nde, Türkiye Ermenilerini silahlandırmak ve vakit geldiğinde genel bir isyana teşvik etmek için Rus Hükümeti'nin Taşnaklara 242 bin ruble verdiği açıklandı.⁵⁶ Bu psikoloji içerisinde Kasım 1914-Mayıs 1915 tarihleri arasında Ermeni komite ve militanları Osmanlı Devleti'nde bir çok olaylara sebep oldular. Mayıs ayı başlarındaki Ermeni isyanlarının boyutu Mısır'daki İngiliz yetkilisi McMahon tarafından İngiliz Dışişleri'ne gönderilen yazıda şu şekilde aktarılmıştır.⁵⁷

“Taşnak liderlerinden elimize ulaşan bilgiler, Türkiye'nin bir çok yerinde ayaklanan Ermenilerin Türklerin başını belaya soktuklarını ortaya koyuyor...”

İngiliz Dışişleri tarafından McMahon'a gönderilen cevap yazısında da Türkiye'de yoğunlaşan Ermeni isyanlarına atıfta bulunulduktan başka, özellikle Van'da Ermenilerin açık bir şekilde ayaklandığına dair bilgiler alındığı, bunun ötesinde şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşılamadığı ifade edildi.⁵⁸

Stefanos Yerasimos savaş esnasındaki bu Ermeni davranışları ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁵⁹

“Ağustos 1914'te Avrupa'da savaş başladığında Osmanlı yönetimi seferberlik ilân eder. Eçmiadzin Ermeni Katolikos'u ile Kafkasya Çar Naibi, Osmanlı Ermenilerine Rus saflarında savaşmak için çağrıda bulunurlar. Topyekün seferberlik Osmanlı

⁵⁵ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, s.405; Mcarthy, *Turks and Armenians*, s.48-49.

⁵⁶ Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951, s.26.

⁵⁷ **PRO. FO. 371/2488/59096**, *Sir H. McMahon (Cairo) to Foreign Office, No: 180, May 12, 1915.*

⁵⁸ **PRO. FO. 371/2488/59096**, *Foreign Office to Sir McMahon, No:251, May 14, 1915.*

⁵⁹ Stefanos Yerasimos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002, s.13.

toplumu için yeni bir olaydır ve özellikle askerlik yapmamaya alışmış olan gayri Müslimler tarafından tepki ile karşılanır. 1893-1894 olaylarından bu yana devlete karşı tepkilerini sürdüren Ermenilerin yoğun olduğu dağlık bölgelerde, Haçin, Zeytun ve Sasun'da askerden kaçanlar çevre dağlarına sığınır. Rus sınırına yakın olanların bir kısmı Taşnak yöneticilerinin yardımıyla da karşı tarafa kaçarlar ve Ruslar öncelikle onlardan 4 tane gönüllü tabur oluşturur. Bunlar sayıları fazla olmamalarına rağmen öncü kuvvetler olarak önemli bir rol oynayacaklardır.”

Yerasimos tarafından ılımlı bir şekilde yaklaşılan bu Ermeni hareketleri hakkında, Fransız tarihçi *Gaston Gaillard*, 1920'de yayınladığı kitabında daha belirgin çizgiler kullanmaktadır. Gaillard'ın bu çizgileri, “Ermeniler: Sürgün ve Göç isimli eserde şu şekilde aktarılmıştır.⁶⁰

“Hezimetle biten bir savaştan çıkar çıkmaz bir başkasına giren Osmanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanmak maksadıyla, komitelerin, Zeytun'da, Maraş ve Kayseri'de özellikle de Van, Bitlis, Talori, Muş ve Erzurum'da ayaklanmalar çıkardıklarını, Erzurum ve Doğu Beyazıt'taki Ermenilerin çoğunun, seferberlik emriyle birlikte Rus tarafına geçtiğini ve orada silahla donatıldıktan sonra Türklere karşı savaşa gönderildiklerini, Erzincan'da da Ermenilerin dörtte üçünün Rusya'ya geçerek Rus saflarında savaşa katıldıklarını ifade eder. Ma'muretül-aziz (Harput) vilâyetindeki Ermenilerin de silahlanarak askerî birlikler oluşturduklarını ve Ruslar tarafından Van'a ve İran sınırına gönderildiklerini, İstanbul'dan ve Rusya'dan Dersim çevresine gönderilen habercilerin, bu bölgedeki Kürtleri Osmanlı Hükümetine karşı ayaklanmaya çağırdıklarını belirtir.. Karahisar bölgesi Ermenileri de, Rusların gelişini bekleyerek isyana hazırlanmışlardır. Aynı şekilde Ankara Vilâyeti'nde de Türklere karşı saldırılar, seferberliğe uyan Müslüman ailelere tehditler ve benzeri karışıklıklar görülür.”

Rafael de Nogales, ise konu ili ilgili olarak şunları kaydetmiştir.⁶¹

“Muhasamat fiilen başlayınca, Meclis'teki Erzurum Mebusu Garo Pasdermichan (Pastırmacıyan) Üçüncü Ordu'daki bütün Ermeni subay ve askerlerle öte tarafa Rusya'ya geçti. Kısa bir süre sonra onlarla geri dönerek, köyleri yakmaya, ellerine geçen bütün masum Müslümanları insafsız şekilde kılıçtan geçirmeye başladı.

⁶⁰ **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Yayına Hazırlayanlar: Hikmet Özdemir vd., Ankara, 2004², s.57.

⁶¹ **Gürün, Ermeni Dosyası**, s.198.

Bu kanlı mezalimin zaruri karşılığı, Osmanlı makamlarının her halde henüz kaçmağa muvaffak olamadıkları için, el'an orduda bulunan Ermeni askerlerle jandarmaları silahtan tecrid ederek, onları yol inşaatında ve malzeme nakliyatında kullanmak üzere iş taburlarına nakletmesi oldu. Ermeni birliklerinin zaten haklı gösterilemeyecek olan bu firarları, bilahare Başkale, Saray ve Bayazıt bölgesinde yaptıkları mezalim, Türkleri endişeye düşürmekte gecikmedi ve Erzurum ve Van gibi hudut vilâyetlerindeki mütebaki Ermenilerin aynı şekilde isyan ederek kendilerine saldıraabilecekleri korkusunu uyandırdı. Benim gelişimden birkaç hafta sonra bu da hakikaten vuku buldu. Van vilâyetindeki Ermeniler, kitle halinde, İran'daki heyet-i seferiyemize karşı isyan ettiler..."

2- Savaş Başında Ermeni Beklentileri ve İngiliz Politikası

Şimdiye kadar Ermenilerin I. Dünya Savaşı başındaki hareketleri ile ilgili yapılmış olan çalışmalar Rus-Ermeni işbirliği çerçevesinde yoğunluk kazanmış olmasına rağmen, özellikle 1914'ün sonlarından itibaren savaş başlarında İngiliz Dışişleri belgeleri yoğun bir İngiliz-Ermeni iletişimini de gözler önüne sermektedir.

I. Dünya Savaşı'na kadar Rusya ve İngiltere arasındaki stratejik nüfuz mücadelesinden oldukça etkilenen ve bir türlü amaçlarına ulaşamayan Ermeniler, I.Dünya Savaşı'nı ve özellikle bu savaşta İngiltere ve Rusya'nın müttefik oluşunu eşsiz bir fırsat olarak algılamışlardır. Ermeniler bağımsız bir devlet kurma doğrultusundaki amaçlarına ulaşabilmek için her iki gücün de savaş politikalarını ve Türkiye'yi işgallerini kolaylaştırmaya çalışmışlardır.

Türkiye'nin Doğu bölgelerinde bulunan Ermeniler bu hizmetlerini Rusya ile ortak bir hareket tarzı ile sunarken, Türkiye'nin güneyinde, Çukurova bölgesindeki Ermeniler ise İskenderun'a bir İngiliz çıkarması yapılması yolundaki beklentilerini ve bu çıkarma yapıldıktan sonraki yardım vaatlerini ardı arkası kesilmeyen yazışmalarla dile getirdiler. İngiliz Dışişleri yetkilileri ile temasa geçen Ermeni liderleri, "Ermenistan" diye adlandırdıkları Türkiye'nin Doğu bölgelerinin geleceğine ilişkin beklentileri doğrultusunda İngiltere'nin ilgisini çekmeye çalıştılar.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Ermeni liderlerle İngiliz Dışişleri arasındaki ilk iletişim Bugos Nubar tarafından kurulmuştu. 12 Kasım 1914'te İngiliz

Dışişleri'ne ulaşan değerlendirmelerinde Bugos Nubar, Kilikya bölgesindeki Ermenilerin Türkiye ile anlaşma umutlarının kalmadığını ve İskenderun, Mersin veya Adana'ya İtilâf güçleri tarafından muhtemel bir çıkarma yapılması durumunda, bölgedeki Ermenilerin bu askerî harekâtı desteklemek için gönüllü birlikler oluşturmaya hazır olduklarını ifade etti. Bugos Nubar'a göre; dağlık bölgelerdeki Ermeniler, silah ve cephane sağlanması durumunda müttefiklerin savaş planlarına katkıda bulunacak şekilde Türkiye'ye karşı ayaklanacaklardı. Bu harekete Mısır'da bulunan Ermeniler tarafından da destek verileceğini ifade eden Nubar, böyle bir girişimin hayatiyet bulması için İngiltere'nin rızasını birinci şart olarak görmekteydi.⁶²

Bugos Nubar'ın bu talep ve beklentileri İngiliz Dışişleri'nde de oldukça etki yarattı. Adı geçen Dışişleri belgesi üzerine, askerî uzmanların görüşü alındıktan sonra düşünülen bir notta; Ermenilerin bu yöndeki talepleri doğrultusunda harekete geçmek için henüz erken olduğu, öncelikle Rusya'nın bir girişimde bulunmasını beklemenin daha doğru olacağı belirtilmişti. Yine aynı nota göre; Rusya'nın Erzurum yakınlarındaki bir başarısının bölgedeki Ermenileri büyük ölçüde cesaretlendireceği düşünülmesine rağmen, bölgedeki Ermeni hareketlerini destekleme yolundaki en önemli sorun; ulaşım imkânlarının kısıtlı olması dolayısıyla bölgedeki Ermenileri silahlandırmada karşılaşılabilecek zorluklar olarak ifade edilmişti.⁶³

Görünen o ki, İngiliz yetkililer, Ermenilerin bu talepleri doğrultusunda öncelikle Rusya'nın harekete geçmesini uygun gördüler.

Bu arada yurt dışındaki Ermeni dernek ve komitelerinin de "Ermenistan"ın geleceğine yönelik baskı ve lobi faaliyetleri oldukça hız kazanmıştı. "Ermeni Vatansever Birliği" Başkanı G. Hagopian, I. Dünya Savaşı'nı ve bu savaştaki İngiliz-Rus ittifâkını fırsat bilerek İngiltere'nin dikkatini savaş sonrası "Ermenistan"ın durumuna çekmeye çalıştı. Hagopian, 31 Mart 1915'te İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda; "bu korkunç savaşın küçük milletlerin haklarını ve bağımsızlıklarını koruma sorununun bir parçası olarak çıktığını" ifade ile, savaş sonunda "Ermenistan"ın geleceği sorununun İngiliz Dışişleri tarafından ele alınacağını ve olması gerektiği gibi çözüleceğini umduğunu ifade etmekteydi. Hagopian'a göre; en iyi çözüm yolu, "*Rus ve*

⁶² PRO. FO. 371/2146/70404, *Mr. Cheetham to Sir Edward Grey, No: 257, Cairo, November 12, 1914.*

⁶³ PRO. FO. 371/2146/70404, *Foreign Office Minutes, November 12, 1914.*

İngiliz koruması, ayrıca İngiliz finansmanı altında otonom bir Ermenistan kurulması" idi.⁶⁴ Bu girişimden iki hafta sonra Paris'teki Ermeni Komitesi de, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği mektupla, "Rusya korumasında otonom bir Ermenistan" kurulması arzusunu dile getirdi.⁶⁵

Bu arada Londra'da Ermeni yanlısı İngiliz politikacılar da Ermenileri devamlı olarak İngiliz siyasetinde canlı tutmaya çalışıyorlardı. 1915 Mart'ı başlarında Lord James Bryce, İngiliz Dışişleri'nde yapılan bir toplantıda otonom bir "Ermenistan"a razı olduğu noktasında Rusya tarafından bir bildirinın yayınlanması gerektiğini ifade etti. Bryce, böyle bir bildirinın Türkiye ile çatışma halinde olan müttefiklere yönelik Ermeni yardımını etkinleştirecek şekilde Ermenileri memnun edeceğini düşünmekteydi. Ona göre; özellikle Amerika'da bulunan ve sayıları binleri aşan Ermeniler, böyle bir hizmette bulunmak için gönüllüydüler ve eğitilmek üzere Mısır veya Kıbrıs'a gönderilebilirlerdi.⁶⁶

Londra'da, Aneurin Williams başkanlığındaki İngiliz-Ermeni Komitesi de boş durmuyordu. A. Williams, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği 3 Nisan 1915 tarihli yazıda, "Ermenistan"ın geleceğine ilişkin Ermeni endişelerini dile getirdi. Williams'a göre; savaş esnası veya sonrasında "Ermenistan" üzerinde Rus koruması sağlansa bile diğer büyük güçlerin ve özellikle İngiltere'nin olaylara seyirci kalmaması gerekmektedir. Öyle ki, Ermeniler, Ruslardan ziyade İngiliz yönetimi taraftarıydılar.⁶⁷

A. Williams'ın İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bu mektubunda oldukça ilgi çekici bilgiler de yer almaktadır. Williams, Ermenilerin Doğu Anadolu'da azınlıkta olduklarını kabul ettiklerini ve bu yüzden bağımsız bir devlet (self-government) istemediklerini, dolayısıyla bu şartlar altında böyle bir yapılanmanın imkânsız olduğunu ifade etmesine rağmen,⁶⁸ bölgedeki Ermeniler, bağımsız bir devlete ulaşma yolundaki bu imkânsız şartları kendi lehlerine çevirmek için faaliyetlere başlamışlardı.⁶⁹

⁶⁴ **PRO. FO. 371/2485/38359**, M. G. Hagopian, *Armenian Patriotic Association, to Foreign Office, No: 64791/14, 31st March, 1915.*

⁶⁵ **PRO. FO. 371/2485/43561**, *Aneurin Williams to Foreign Office, April 13, 1915.*

⁶⁶ Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", s.414.

⁶⁷ **PRO. FO. 371/2485/40247**, *Aneurin Williams to Foreign Office, April 6, 1915.*

⁶⁸ **PRO. FO. 371/2485/40247**, *Aneurin Williams to Foreign Office, April 6, 1915.*

⁶⁹ Özellikle daha sonraki dönemlerde Ermeni beklentileri sonucunda ele alınacak olan "bağımsız Ermenistan" projelerinde Ermeniler, bölgedeki Ermeni nüfusunun bu yöndeki bir yapılanma ile ters orantılı olmasını tehcir olayına bağlayacaklardır. Oysa tehcirden önce de bölgenin "bağımsız

A. Williams'tan alınan bu mektup üzerine, İngiliz Dışişleri'nde adı geçen belge dosyasının üzerine düşülen bir notta şu ifadeler bulunmaktadır:⁷⁰ “*Belki 14 Nisan'a kadar Ermenistan'ın geleceğine dair belirli bir fikir elde edilebilir. Ancak şu noktada Williams'a tatminkâr bir cevap verecek durumda değiliz.*”

Aynı şekilde A. Williams, 1915 Nisanı'nın başlarında Avam Kamarası'nda “Ermenistan”ın geleceği hakkında savaş sonunda İngiliz Hükümeti'nin tavrına yönelik somut bir cevap ararken, İngiliz Hükümeti adına A.Williams'a cevap veren Neil Primrose, hükümetin Asya Türkiyesi'nde bulunan Ermeni toplumu ile son derece alakalı olduğunu, ancak şu anda onların geleceklerine ilişkin düzenlemelerin mümkün olmadığını ifade etti.⁷¹

Görünen o ki, I. Dünya Savaşı'nın hemen başlarında, kendi menfaat bölgelerini Doğu Anadolu'nun ötesinde belirleyip,⁷² Ermenileri ve kullanılma potansiyellerini müttefiki Rusya'ya havale eden İngiliz Hükümeti, Ermenilerin geleceği gibi oldukça karışık olan bir meseleye kendini fazla bulaştırarak bir sorumluluk üstlenmek istemiyordu. Öyle ki, bütün dikkatler savaş politikalarına yoğunlaştırılmıştı. Ancak Ermeni hareketlerinin savaşın hemen başlarında, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı savaş planlarına yardım edecek bir potansiyel oluşturması üzerine Ermeniler, İngiliz askerî ve politik çevrelerinin gündemine tekrar girdiler.

bir Ermenistan” için gerekli olan Ermeni çoğunluğu konusunda elverişli imkânları sunmadığı ve Ermenilerin de bunun farkında olduğu A. Williams'ın bu mektubunda da göze çarpmaktadır. Bu noktada 25 Mart 1915 tarihli İngiliz Askerî İstihbaratı tarafından İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir rapor tehcir kararından önceki dönemde (1914) gerek Anadolu, gerekse Doğu Anadolu'daki Müslüman ve Hıristiyan nüfuslarıyla ilgili bilgiler taşımaktadır. Bu rapora göre; Anadolu'da, 7.179.900 Müslüman'a karşılık Hıristiyanların nüfusu: 1.548.500, Yahudi ve diğer unsurlar ise: 184.600 olarak belirtilmiştir. Aynı raporda, Doğu Anadolu'da 1.795.800 Müslüman'a karşı 645.900 Hıristiyan ve 30.700 Yahudi ve diğer unsurların bulunduğu belirtilerek, Anadolu'daki nüfusun özellikle Türklerden oluştuğunun altı çizilmiştir. (PRO. FO. 371/2485/34427, *Military Intelligence Service to Foreign Office, “Statistic of Population”, March 24, 1915.*

70

PRO. FO. 371/2485/40247, *Foreign Office, Minutes, 07.04.1915.*

71

The Times, Thursday, April 15, p.14.

72

İngiliz İmparatorluk Savunma Komitesi, Mart 1915 tarihli oturumunda olası bir yakın barış durumunda Türkiye'ye yönelik politikaları şekillendirmeye çalışıyordu. Komitenin 16 Mart tarihli oturumunda, Ermenistan'ın (Doğu Anadolu) kaçınılmaz bir şekilde Rusya'ya bırakılacağı belirtilirken, İngiltere'nin Basra Vilâyeti'ni, Fransa'nın ise Lübnan'ı ele geçireceği üzerinde durulmuştu. Yine bu toplantıda İngiltere'nin isteklerini ekonomik ve askerî kapasitesine göre sınırlandırması gerektiği belirtilmişti. (PRO. CAB, 24/1, *Committee of Imperial Defence, The War, “The Future Settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia”, March 14, 1915, s.15-16.*)

3-İskenderun Körfezi'ne Yönelik İngiliz Askerî Harekât Planları ve İngiliz-Ermeni İlişkileri (Şubat-Aralık 1915)

Osmanlı Ordusu'nun Sarıkamış operasyonundan sonra Rusya'nın, kendi savaş yükünü azaltacak şekilde İngiltere'den Türkiye'de ikinci bir cephe açılması yolunda istek ve girişimleri sonucu⁷³ 1915 Mart'ında Çanakkale'de bir müttefik operasyonu başlamıştır. Ancak Rusya, Türkiye'de ikinci bir cephe açılması ile ilgili olarak öncelikle İskenderun Körfezini düşünmüştür.⁷⁴ Bu nokta da Çanakkale operasyonlarından önce, İskenderun Körfezi'ne çıkarma ile Ermenilerin de kullanılacağı bir savaş planı İngiltere'nin gündemini yoğun bir şekilde işgal etmiştir. Olayların gelişim süreci ve bu yöndeki İngiliz politikası şu şekilde incelenebilir:

24 Şubat 1915'te, Londra'daki Rus Büyükelçisi Count Benckendorff, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda, Ermenilerin Türkiye'ye karşı mücadelelerinde kullanmaları için İngiltere'nin Fransa ile beraber, İskenderun'a silah ve cephane gönderip gönderemeyecekleri yolunda İngiliz Hükümeti'nin görüşünü almak istemiştir.⁷⁵ Durum üzerine harekete geçen İngiliz Dışişleri, Savaş Konseyi'ne ilettiği bilgide, Rusya'nın bu önerisini dile getirdikten sonra bölgeye silah gönderme konusunda karşılaşılabilecek güçlüklerden bahsetmiştir. İngiliz Dışişleri, Rusya'nın bu önerisinin pratik bir değeri bulunmadığını düşünmektedir. Eğer Rusya, Ermeni isyancılarının müttefik savaş amaçları için gerçek bir değer taşıdığını düşünüyor ise onlara silah ve cephane gönderme noktasında kendisinin pozisyonu daha uygundur.⁷⁶

İngiliz siyâsî ve askerî çevrelerinde konu bu şekilde gündeme gelirken, Rusya tarafından yapılması muhtemel bir operasyon hakkında bilgilendirilen Ermeniler ise İngiltere'nin İskenderun'a çıkartma yapması için İngiliz Dışişleri nezdinde faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardır.

Bulgaristan'daki Ermeni Komitesi delegasyonu, mart ayı başlarında İngiliz Dışişleri'ne müracaatla, İngiltere'nin İskenderun'a çıkartma yapması durumunda 20 bin kişilik Ermeni gönüllü birliğinin İngiliz ordusu hizmetine gireceğini, bu Ermenilerin

⁷³ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.286-287.

⁷⁴ Yerasimos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, s.32.

⁷⁵ **PRO. FO. 371/2484/22083**, *Communicated by Count Benckendorf, Feb. 24. 1915, Londres, le 24 Fevrier, 1915.*

⁷⁶ **PRO. FO. 371/2484/22083**, *Foreign Office to Army Council, 1st March, 1915.*

Amerika ve Balkanlar'da hazır bir şekilde beklediklerini ifade etmiştir. Komite delegesi Varandian, sözlerine devamlı; faaliyet halinde olan bir çok Ermeni komitesinin, İngiliz Hükümeti'nin belirleyeceği bir bölgeye birlikler gönderebileceğini, kendilerinin bu iş için Kıbrıs'ı çok uygun gördüklerini belirtmektedir. Varandian, bu işbirliği sonucunda ele geçirilecek bölgelerin İngiliz koruması altında Ermenilere bırakılması umudunu taşımaktan da kendini alıkoyamamıştır.⁷⁷

Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni bir avukat olan *Miran Sevasly* ise 22 Mart 1915'te Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Cecil Spring-Rice'a müracaat ile Türkiye'ye karşı Kilikya'da bir isyanı organize etmek için bazı Ermenilerin Kıbrıs'a gönderilmesi hususunda izin istemiştir. Kıbrıs'a gönderilecek bu Ermeniler, Osmanlı uyruklu olup, Hınçak Partisi mensubudurlar. Miran Sevasly'nin Ermenilerin içinde buldukları psikoloji ile ilgili olarak söyledikleri de oldukça ilginçtir.⁷⁸

“Devamlı olarak itilâf devletlerinin yanında Fransız ve Rus ordularına katılmak için Fransa, Almanya ve Kafkasya'ya binlerce gönüllü gönderen Ermeniler, şimdi de itilâf devletleri güçleri için kanlarını akıtmak istiyorlar. Onların bu hareketleri Türkiye'yi ortadan kaldırmak için Müttefiklere yardım edecek vatansever bir karakter taşımaktadır.”

Ermenilerin bu yaklaşımları konusunda İngiliz Dışişleri Bakanı'nın yaptığı ilk şey savaş politikaları dahilinde değerlendirilmesi gereken bu önerileri Savaş Konseyi'ne aktarmak olmuştur.⁷⁹

İngiliz Savaş Bakanlığı, Dışişleri tarafından iletilen Ermenilerin bu pozisyonu ile ilgili olarak Ermeni liderlerinden kimin sorumlu olduğunu Dışişleri'ne sormuştur. Ayrıca silahlandırıldıkları takdirde Ermenilerin İskenderun'u ele geçirme ihtimalleri üzerinde durulmuştur. Bununla beraber, Savaş Bakanlığı'nın mesele üzerindeki

⁷⁷ **PRO. FO. 371/2484/25167**, *Sir H. Bax Ironside (Sofia) to Foreign Office, March 3rd, 1915.* İngiltere'nin Sofya'daki Orta Elçisi, daha sonraki tarihlerde Taşnak Komitesi'nin de İskenderun çıkarmasına yönelik yardıma bulunmak için oldukça yoğun bir şekilde kendisine başvurduğunu ve “Ermenistan”ın geleceğine dair tartışmalara girildiğini İngiliz Dışişleri'ne iletmiştir. 6 Mart'ta konu hakkında Dışişleri'ne gönderdiği yazıya Taşnak Merkez Komitesi'nin Ermeni gönüllülerinin sabırsızlıklarını ifade eden orijinal bir mektubu da iletmiştir. (**PRO. FO. 371/2484/37609**, *British Legation, Sofia to Sir Edward Grey, 6th March 1915, Enclosure Copy: The letter of “Federation Revolutionnaire Armenienne Daschnaktioun”*)

⁷⁸ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, s.414-415.

⁷⁹ **PRO. FO. 371/2484/25167**, *Foreign Office to the Army Council, March 5th, 1915.*

değerlendirmesi gayet açıktır: “Bölgedeki Ermenileri silahlandırmak İskenderun’un işgal planının içerisindeydir. Ancak askerî otoriteler tarafından şu anda İskenderun’un işgaline yönelik herhangi bir girişim söz konusu değildir.”⁸⁰

Bununla beraber İngiliz Dışişleri tarafından, ileride İskenderun’a yönelik muhtemel bir operasyonda askerî planlar çerçevesinde kullanılmalrı öngörülen Ermenilerin durumu ve bu isyan hareketinin (insurgent movement) kapasitesi hakkında daha sağlıklı bilgiler edinmek üzere Londra’daki Rus Büyükelçisi’ne yazılan mektupta; herhangi bir birlik gönderilmeksizin silah sağlanması durumunda bölgenin Ermeniler tarafından ele geçirilip geçirilemeyeceği sorulmuştur.⁸¹

Bu konuda değerlendirilen İngiliz belgeleri bir noktayı açığa kavuşturacak niteliktedir. Ermeniler ve isyan hareketleri Türkiye’ye karşı yapılacak bir operasyonda İngiltere’nin savaş amaçlarına ulaşması noktasında çok değerli bir potansiyel oluşturmaktadır. Öyle ki, bu potansiyel Ermeni çevrelerince de bizzat dile getirilmiştir. Ancak İskenderun bölgesinin işgali İngiliz savaş politikasının gündeminde olmadığından, İngiliz otoriteleri Türkiye içerisindeki bu Ermeni potansiyelini 1915 başlarında kullanma gereği duymamışlardır.

İngiltere’nin İskenderun’a yönelik bir operasyon düzenlememesinin sebepleri ise yine İngiliz belgelerinden takip edilebilir. Hatırlanacağı üzere 1915 yılının başlarında oluşturulan *De Bunsen Komitesi*, Orta Doğu’daki İngiliz menfaat bölgelerinin şekillenmesine ilişkin çok önemli çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti’nin parçalanması durumunda İngiliz menfaat bölgeleri belirlenmiş ve bu alan Akdeniz’den Basra Körfezi’ne kadar geniş bir bölgeyi içine alacak şekilde çizilmiştir. Bir Akdeniz limanından Mezopotamya’ya ulaşacak bir demiryolunun, İngiltere’nin bu geniş bölgedeki hakimiyet kabiliyetini artıracığı düşünülmüştür. Bu Akdeniz Limanı’nın İskenderun mu yoksa Hayfa mı olması noktasında yapılan tartışmalardan sonra Hayfa üzerinde karar verilmiştir.⁸² Dolayısıyla 1915’in başlarında İskenderun, İngiliz menfaat bölgesi tanımlamasının dışındadır. Bu yüzden İngiliz öncelikleri doğrultusunda İskenderun’un işgaline ve bu noktada Ermeni isyan hareketlerinden yararlanmaya sıcak

⁸⁰ PRO. FO. 371/2484/25073, *War Office to Foreign Office, 0152/4747. (M.O.1), March, 1915.*

⁸¹ PRO. FO. 371/2484/25073, *Foreign Office to His Excellency Count Benkendorff, No: 25073/15, March 6th, 1915.*

⁸² PRO. CAB, 27/1, *British Desiderata in Turkey in Asia*, s.11.

bakılmamıştır. 14 Mart 1915 tarihli *İngiliz İmparatorluk Savunma Komitesi* toplantı tutanaklarında da İskenderun'un işgalinin İngiltere'nin menfaatleri doğrultusunda bir girişim olmadığının altı çizilmiştir.⁸³

İngiltere, bu potansiyelden yani savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması durumundan 1917'de Bolşevik İhtilali'nin çıkmasından sonra özellikle Kafkasya ve Mezopotamya'da yararlanacaktır.

Neticede 1915 başında İskenderun yerine Çanakkale'de bir müttefik cephesi açılmıştır. Ancak Ermeniler, bu cephenin açılmasından sonra bile İskenderun bölgesinin İngiltere tarafından işgal edilmesine yönelik girişimlerinden vazgeçmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bir yandan Çanakkale'de İngiliz ve Fransızlarla, diğer taraftan da Doğu'da Ruslarla savaştığı bir sırada Türkiye'de artan Ermeni olayları sonucunda Osmanlı Devleti'nin aldığı kararla Ermeniler, savaş alanlarının dışındaki bölgelere sevk edilmişlerdir. Ancak bundan sonra da Ermenilerin Türkiye karşıtı faaliyetleri hızlanarak devam etmiştir.

Ermeni General Torcom, Ağustos 1915'te Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi'ne müracaatla, Türkiye'ye karşı gönüllü bir Ermeni birliği oluşturma teklifinde bulunmuş, İngiliz Elçisi'nin, Ermenilere silah sağlama yolundaki sıkıntı ile cephane kıtlığını, ayrıca Ermenilerin eğitilme durumunu ileri sürmesi üzerine Torcom, İngiliz Hükümeti'nin maddî destek sağlaması durumunda silah ve cephaneleri Amerika Birleşik Devletleri'nde kolay bir şekilde bulabileceklerini belirtmiştir.⁸⁴ Torcom'un Türkiye'ye karşı Balkan, Mısır, İtalya, Fransa, İngiltere ve Amerika'daki Ermenilerden bir Ermeni lejyonu oluşturma teklifi ve bu yöndeki planları İngiliz basınında da oldukça önemli bir etki yapmıştır. The Times Gazetesi, Torcom'un bu projelerini İngiliz kamuoyu ile paylaşmış ve onun, İngiliz yetkililerle planın detayları hakkında görüşmek üzere Londra'ya doğru yola çıktığını belirtmiştir.⁸⁵

Ermenilerin bu tutumu İngiliz makamları arasında bazı tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

⁸³ **PRO. CAB, 24/1**, *Committee of Imperial Defence, The War, "The Future Settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia"*, March 14, 1915, s.13.

⁸⁴ **PRO. FO. 371/2485/126836**, G. Buchanan, *Petrograd to Sir Edward Grey, No: 120, August 26, 1915*.

⁸⁵ **The Times**, Tuesday, October 19, 1915, p.8.

Londra’da, Savaş Bakanlığı her ne kadar İskenderun’a bir çıkarma yapılmasını ve bu çıkarma esnasında Ermenilerden yararlanılması projesini uygun görmese de, Mısır’daki Ermeni toplumu ile iletişim halinde olan İngiliz Orduları Başkomutanı General John Maxvell, Londra’nın bu görüşünü paylaşmamaktadır. Öyle ki, Maxvell, 15 Eylül 1915’de İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener’e göndermiş olduğu yazıda “Ermeni isyanlarına yardım için her şeyin yapılması gerektiğini” belirtmiştir.⁸⁶ Türkiye’deki Ermeni isyanları ile ilgili 1915 yılının başından beri alınan bilgiler Mısır’daki askerî otoriteler için oldukça değerli ve önemli bir hareket olarak algılanmaktadır.⁸⁷

Bu arada, Antakya civarındaki *Cebel Musa*’da 6 bin Ermeni Türklere karşı savaş halindedir ve Suriye kıyılarındaki Fransız Amirali, bu Ermenilere cephane sağlamaktadır.⁸⁸ Cebel Musa’daki Ermeni isyanını Çanakkale cephesinin yönünü değiştirecek önemli bir olay olarak tanımlayan General Maxvell, bu harekete destek vermek için İngiliz Hükümeti’nin elinden gelen her şeyi yapmak zorunda olduğunu düşünmektedir.⁸⁹ Maxvell’in bu yöndeki tavrına rağmen, hem Savaş, hem de Dışişleri Bakanlığı, İngiliz savaş politikaları ve dahası İngiliz menfaatleri ile pek fazla uyuşmadığından dolayı Kilikya bölgesindeki bu Ermeni isyanına destek vermenin durumu karmakarışık bir hale getirip, İngiltere üzerine büyük sorumluluk yükleyeceği endişesini taşımışlardır.⁹⁰

Hatta Cebel Musa’daki Ermeni isyancılarından bir kısmının Kıbrıs’ta iskân ettirilmesine ilişkin Fransız Amirali’nin isteği, Kıbrıs’taki İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından reddedilmiştir. Yine General Maxvell’in ısrarlarına rağmen İngiliz Dışişleri Bakanı Grey de, Ermeni mültecilerin Müslüman toplumu bulunan Mısır veya Kıbrıs’a

⁸⁶ PRO. FO. 371/2490/130257, *Lieutenant General Sir J. Maxwell to Earl Kitchener, No:1831. E, September 10, 1915.*

⁸⁷ PRO. FO. 371/2488/59096, *Sir H. McMahon (Cairo) to Foreign Office, No: 180, May 12, 1915.*

⁸⁸ PRO. FO. 371/2490/129419, *Sir H. McMahon to Foreign Office, No: 516, September 10, 1915.*

⁸⁹ PRO. FO. 371/2490/130257, *Lieutenant General Sir J. Maxwell to Earl Kitchener, No:1831. E, September 10, 1915.*

⁹⁰ Bununla beraber 1915 Kasım’ında İngiliz Dışişleri’nde yapılan bir toplantıda Kilikya, Suriye ve Anadolu sahillerindeki İngiliz savaş gemisi kumandanlarına Ermeni isyancılarını gözetmek ve onlara yardım etmek için talimat verilmesi yönünde bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. (PRO. FO. 371/2488/51009, *Foreign Office Minute, November 15, 1915.*)

yerleştirilmeleri taraftarı değildir.⁹¹ Grey'in bu doğrultudaki talimatları eline geç ulaşan Fransız Amiralî'nin, yaklaşık 5 bin kişilik Ermeni mülteciyi Mısır'a yerleştirmesi üzerine İngiliz Dışişleri, bu Ermenilerin derhal başka bir yere gönderilmesi hususunda Fransız Hükümeti'ni uyarılmış, neticede Mısır'daki Ermeniler Fransız askerî birlikleri içerisinde değerlendirilerek Gelibolu'ya gönderilmişlerdir.⁹²

İngiliz Hükümeti'nin meseleye karşı resmi tavrı bu şekilde olmasına rağmen, İngiliz Dışişleri uzmanlarından bazıları da Türkiye'ye yönelik bir işgal esnasında Ermenilerden yararlanılmasına olumlu bakmaktadırlar. Örneğin, bu dönemde Mısır'da bulunan İngiliz Dışişleri Orta Doğu uzmanı Sir Mark Sykes, 3 Ağustos 1915'te Dışişleri'ne ilettiği yazıda, Mısır'da Bugos Nubar'ın Sekreteri M. Malezian ve Hınçak lideri M. Damadian ile görüşüğünü bildirerek, İtilâf güçleri tarafından uygun görülerek desteklenmesi durumunda 5000 kişilik bir Ermeni birliğinin Türkiye'ye karşı yapılacak operasyonda kullanılmak üzere, ekim ayının ortalarında hazır hale getirilebileceğinin kendisine söylendiğini belirtmiştir. Aynı yazıda, Ermeni teklifleri ile ilgili kendi görüşlerini de dile getiren Sykes, Adana ve Çukurova'nın işgali için bu gönüllülerden yararlanılabileceğini, özellikle İstanbul'un düşmesinden sonra Anadolu'daki Türklerin Suriye ve Irak'la ilişkisinin kesilmesi gerektiğini düşünmektedir. Öyle ki, iki bölge arasındaki tek geçit Amanos Tünelleri iken Ermenilerin sadece silah, cephane ve ulaşım hizmetlerine ihtiyaçları vardır. Türkiye'ye karşı işgal planında kullanılmasa bile bu kuvvetin Kıbrıs'a yerleştirilmesinin önemli avantajları olacaktır. Bu Ermeni kuvvetinin Kıbrıs'taki varlığı ile ilgili ortaya çıkacak söylenti ve raporlar devamlı bir şekilde Türkleri huzursuz edip, belki de diğer operasyonlar için yanıltıcı bir potansiyel oluşturacaktır.⁹³

Bu arada Ermeni liderlerinden İngiliz Dışişleri'ne çeşitli mesajlar ulaşmaya devam etmektedir. 15 Temmuz 1915'te Bugos Nubar, İngiliz Dışişleri'nden Sir Arthur Nicolson'a ilettiği mektupta Ermeni beklentilerini netleştirmiştir. Buna göre; Ermeniler, Türkiye'nin doğusundaki 6 vilâyet ile Kilikya'nın da dahil olduğu ve Mersin'le de

⁹¹ **PRO. FO. 371/2490/130257**, *Lieutenant General Sir J. Maxwell to Earl Kitchener, No:1831. E, September 10, 1915.*

⁹² Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.93.

⁹³ **PRO. FO. 371/2485/115866**, *Lt. Colonel Sir Mark Sykes, Shepherds Hotel, Cairo, August 3rd, 1915 to Lt. General Sir John Maxwell, War Office, Cairo.*

ticarî bir çıkışı olan “otonom bir Ermenistan” arzu etmektedirler. Bugos Nubar, böyle bir yapılanmanın İngiltere’nin Hindistan rotası için çok elverişli bir durum sağlayacağı inancındadır.⁹⁴ 5 Aralık 1915’te İngiltere’deki Ermeni liderlerinden biri olan *Krikor Behesnilian* da, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e yazmış olduğu mektubunda Türkiye karşıtı Ermeni psikolojisini şu şekilde tasvir etmektedir:⁹⁵

“*Dünyadaki bütün Ermeniler müttefiklerin yanında, onların zaferleri için dua ederek Türkiye’nin parçalanması yönünde büyük bir beklenti içerisinde...*”

Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ermeni isyancı ve gönüllüleri ile iletişim noktasında çok önemli bir uyarıda bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Öyle ki, Dışişleri, “İngiliz Hükümeti’nin Ermeni isyancıları ile olan ilişki ve yazışmalarının Türklerin eline, Ermenilere karşı aldıkları askerî önlemlerin (sevk) sorumluluklarını İngiltere’ye yüklemek gibi bir koz verebileceğini” düşünmektedir. Bu noktada Dışişleri, asi Ermenilerle iletişim halinde olan ilgili İngiliz şahıs ve kumandanlarının bu yazışmalarını daha dikkatli ve gizli yapmaları yönünde onları uyarmıştır.⁹⁶

Belgelerin bu şekilde analizinden sonra savaşın başlarında, özellikle 1915 yılı içerisindeki İngiliz-Ermeni ilişkileri bağlamında genel olarak şunlar söylenebilir. Savaşın hemen başlarında, Türk hakimiyetinden kurtulma noktasında büyük ümitlere kapılan gerek Türkiye, gerekse Türkiye dışındaki Ermeniler, Rusya ve İngiltere’nin Türkiye’ye karşı savaş planlarına yardımcı olabilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Ancak savaşın başlangıcında bu yönde ortaya koyulan Ermeni-Rus işbirliğinin başarısı İngiliz-Ermeni işbirliği noktasında gerçekleşmemiştir. Bunun sebebi ise İngiliz çıkar ve nüfuz bölgeleri dışında kalan Türkiye’nin güney bölgesinin, özellikle Adana, İskenderun ve Mersin’in işgalinin, İngiliz savaş planları içerisinde yer almayışıdır. Ermeniler ise gelecekleri ile ilgili kendi politik arzu ve menfaatleri doğrultusunda bu bölgeye bir İngiliz çıkarması yapılması amacıyla ellerinden gelen her

⁹⁴ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda...”, s.431.

⁹⁵ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda...”, s.405.

⁹⁶ **PRO. FO. 371/2488/51009**, *Foreign Office Minute, November 15, 1915*. Stefanos Yerasimos, özellikle savaşın başlarında, Mısır’daki İngiliz komutanları ile Ermeniler arasında İskenderun’un işgaline yönelik yazışmaların Osmanlı makamlarının eline geçmesi sebebiyle Zeytun ve Maraş çevresindeki Ermenilerin bölgeden uzaklaştırıldığını böylece Şubat 1915’te, daha bu konuda genel bir karar alınmadan Ermenilerin yerel tehcirlerinin başladığını ifade eder. (Yerasimos, **I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, s.14.)

şeyi yapmışlardır.⁹⁷ Türkiye'nin doğusunda, ayrı amaçlara yönelik olsa da Rusları ve Ermenileri ortak bir çizgide buluşturan birliktelik, güney bölgelerinde menfaat farklılıklarından dolayı İngiltere ile Ermeniler arasında yaşanmamıştır. Bölgedeki Ermeni isyan hareketleri Türkiye'ye karşı müttefik savaş planlarına yardımcı olacak bir tarzda gelişmesine rağmen, özellikle İngiliz menfaatleri açısından İngiltere'nin bunları destekleyerek büyük bir sorumluluk üstlenmesini gerektirmemiştir. Dolayısıyla İngiltere, Ermeni komiteleri ve isyancılarından bu doğrultuda gelen teklif ve önerileri, “coğrafi, stratejik ve diğer sebeplerden” ve ayrıca “Ermeni isyancılarına acil askerî destek sağlama pozisyonunda olmamasından dolayı” değerlendirme gereği hissetmemiştir.⁹⁸

Bunun yanında 1917'de Kafkasya'da İngiliz savaş politikalarına hizmet edecek bir durum söz konusu olunca, 1915'te ki “coğrafi, stratejik ve diğer olumsuzluklar” birden bire ortadan kalkacak ve Ermeniler yoğun bir şekilde İngiltere tarafından silahlandırılıp askerî bir güç halinde İngiliz menfaatlerine hizmet edeceklerdir.⁹⁹ Bu noktada Ermenileri destekleme yolunda İngiliz Hükümeti'nin yapamayacağı hiçbir fedakârlık olmayacaktır. Başta Lord Bryce ve Lord Robert Cecil olmak üzere Ermeni taraftarı İngiliz politik şahsiyetlerinin bir çoğu savaş esnasında müttefik hesapları doğrultusunda savaşmaları için Ermenilerin gönüllüler oluşturmak üzere silahlandırılıp teşvik edildiklerini kabul etmektedirler.¹⁰⁰

Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar da, 27 Ocak 1919'da *The Times*'in editörüne ileteceği bir mektupta Müttefik savaş amaçları doğrultusunda ortaya koyulan Ermeni katkılarından bahsetmiştir.¹⁰¹

⁹⁷ Ermeniler bu tutumlarında o kadar ısrarcı olmuşlardır ki, Brezilya'daki Ermeni topluluğu bile İngiliz birlikleri içerisinde savaşma yönünde bir talepte bulunmuştur. (PRO.FO. 371/2485/196024, Buenos Aires to Foreign Office, No: 193, November 23rd, 1915.

⁹⁸ PRO. FO. 371/2488/51009/172811, Foreign Office Minute, November 15, 1915.

⁹⁹ PRO. FO. 371/6561/E 14000, The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921, s.3.

¹⁰⁰ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda...”, s.405.

¹⁰¹ The Times, January 30, 1919, Thursday, p.6.

C- 1915 Ermeni Olayları Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler ve İngiltere

1- Osmanlı Devleti'nin Ermeni Hareketlerine Karşı Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden önce başlayan ve İtilâf devletleri ile işbirliği boyutunda gelişen Ermeni hareket ve isyanları, 1915'in ilk aylarında akıl almaz boyutlara ulaştı. Bazı Ermeniler ve Ermeni önderleri düşüncesizce davranıp Ermeni toplumunu aldatmış, kendi öz yurtları Türkiye'ye ihanet etmişlerdi.

1914'ün kışında Kafkas cephesinde başlayan Türk taarruzu, 1915'in başlarında felâketle sonuçlandı. Bu felâket esnasında Transkafkasya'daki Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordusunun savaş planları içerisinde büyük hizmetler görüp¹⁰² Rus basınında "Kafkasya Kurtarıcıları" unvanını almaya hak kazanırlarken,¹⁰³ Taşnaklar, 17 Nisan'da Ermenilerin Rus Çarı'na sadakat göstererek Müslümanları kovmaları durumunda, Rus askerî yardımının kavuşacağı doğrultusundaki vaatlerle Van'da bir isyan organize ettiler.¹⁰⁴ Bu isyan kısa süre içerisinde bölgede yaşanan bir iç savaş halini aldı.¹⁰⁵ Bu arada içinde çok miktarda Ermeni gönüllüsünü barındıran Kafkasya Rus ordusu Van'a doğru hareketine başlamıştı. Ermeni ajanlar Van'daki durumdan Rus Kafkas Ordusu Kumandanı Yudenich'i haberdar ettiler.¹⁰⁶ Rus ordularının Doğu Anadolu'ya ilerlemeleri için çok uygun bir ortam oluştu. Osmanlı Devleti'ne karşı açık bir isyan, Rus savaş amaçlarına oldukça katkıda bulundu. 28 Nisan'da Erivan'dan ayrılan Rus ordusu, 14 Mayıs'ta Van'a ulaştı. Bu Rus hareketi Van'daki Ermeni isyancıları için büyük bir rahatlama demektir.¹⁰⁷ Daha sonraki iki gün boyunca Van, yerel Müslüman unsurların Ermeniler tarafından genel bir katliamına şahitlik etti.¹⁰⁸ Van'a bir Ermeni vali atandı ve bütün Doğu Ermenilerin kurulan bu yeni "Ermenistan"a gelmeleri istendi.¹⁰⁹ Daha sonra Rus ordusunun Bitlis vilâyetine yönelik ilerlemesini

¹⁰² Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.242,291; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.47.

¹⁰³ PRO. FO. 371/6561/E 14000, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, s.4.

¹⁰⁴ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.299.

¹⁰⁵ McCarthy, *Turks and Armenians*, s.49.

¹⁰⁶ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.299.

¹⁰⁷ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.300.

¹⁰⁸ Vértie, *Sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les Mesures Gouvernementales*, Constantinople, 1916. s.12.

¹⁰⁹ McCarthy, *Turks and Armenians*, s.50.

kolaylaştıracak şekilde, Van Gölü'nün güney kıyılarındaki bütün Türkleri kovmak (expel) için Ermeni lejyonları oluşturuldu.¹¹⁰

Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri dahi, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği 12 Mayıs 1915 tarihli telgrafında, “*bir çok bölgede ayaklanmış olan Ermenilerin Türklerin başını belaya soktuğunu*” itiraf ediyordu.¹¹¹ İki gün sonra İngiliz Dışişleri'nden Kahire'ye gönderilen yazıda da, özellikle Van'da ortaya çıkan Ermeni isyanı hakkında ifadeler yer aldı.¹¹²

Anlaşılan o ki; Rusya tarafından cesaretlendirilen Ermeniler, Türk hatlarının arkasında büyük bir tehlike oluşturacak şekilde hareketlerini hızlandırmışlardı. Diğer bir çok bölgede de isyan eden ve Gelibolu'ya çıkarma yapmış müttefik güçleri ile de iletişim halinde bulunan Ermeniler, Türkiye karşıtı casusluk ve sabotaj faaliyetlerini artırdılar.¹¹³ Osmanlı Devleti'nin gerek Çanakkale, gerekse doğudaki askerî yükümlülüklerini fırsat bilen Ermeniler, bu durumu bir zayıflık pozisyonu şeklinde algılayarak amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.¹¹⁴

Osmanlı Devleti, düşmanları ile -özellikle Çarlık Rusya'sı- bir ölüm-kalım mücadelesi verirken, kendi iç hatlarında yoğunlaşan bu tehlikeyi bertaraf etmek için savaş şartları altında askerî gerekçelerle bir takım önlemler almak zorunda kaldı. Ermeni isyanlarına karşı Osmanlı Devleti'nin belirlemiş olduğu tutum “isyan bölgelerini pasifize etmek için kullanılan klasik bir Orta Doğu taktiği idi.” Bu taktik, göç ettirmek idi.¹¹⁵

¹¹⁰ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.55-56; Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.301. Dahilye Nazırı Talat Paşa, Van'daki olaylarla ilgili olarak hatıralarında şunları kaydetmektedir: “*Bir süre sonra Van, Ruslar, daha doğrusu Ermeni gönüllü çeteleri tarafından işgal edildi. Bu çetelerin Taşnak Komitesi'nin Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında da üye bulunan iki reisi Pastırmacıyan ve Papazyan'ın buyruğu altında oldukları sonradan öğrenildi. Canlarını kurtarmayı başaran bazı kimselerin verdikleri ifadeden, Van'ın işgali sırasında kaçmamış Müslüman halkın öldürüldükleri, kadınların namuslarıyla oynandığı ve bir çok evli kadınlarla kızların evlerde toplattırılarak bu evlere genelev gözüyle bakıldığı anlaşılıyor. Van'dan kaçan binlerce kadın, erkek ve çocuktan oluşan, silahları bulunmayan halk üzerine Ermeniler tarafından makineli tüfek ateşi açılmıştır.*” (Talat Paşa'nın Anıları, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000, s.67.)

¹¹¹ PRO. FO. 371/2488/59096, Sir H. McMahon (Cairo) to Foreign Office, No: 180, May 12, 1915.

¹¹² PRO. FO. 371/2488/59096, Foreign Office to Sir McMahon, No:251, May 14, 1915.

¹¹³ Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.298.

¹¹⁴ *The Armenian Issue*, s.24.

¹¹⁵ McCarthy, *Turks and Armenians*, s.52. Gerek İngiliz belgelerinde, gerekse konu ile ilgili yabancı kaynakların çoğunda bu göç, “deportation” kelimesi ile tanımlanmıştır. Ama sınır dışı etme, sürme anlamına gelen “deportation” kelimesinin Ermeni sevkıyatına yönelik kullanılması yanlıştır. Öyle

Aslında hükümet, savaş başlar başlamaz Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını biliyordu. Ama olayların bir süre sonra yatışacağını düşünerek meseleye yönelik kesin bir tedbir alma yoluna gitmemişti. Ancak Ermeni isyan ve katliamlarının yoğunluk kazanması üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey, Osmanlı Meclisi'nde Erzurum Mebusu olan Varteks Efendi'ye, Ermenilerin düşmanla işbirliğini sürdürmeleri durumunda çok şiddetli tedbirlere başvurulacağını bildirdi.¹¹⁶

Ermeni hareketlerinin yatışmaması üzerine Osmanlı Devleti, konuya daha sıkı tedbirlerle yaklaşmak zorunda kaldı. Öncelikle Doğu vilâyetlerinde Ermenilerin eğitimi ile ilgilenen yabancı kuruluşların ve bu kuruluş mensuplarının başka bölgelere gönderilmeleri gündeme geldi. Daha sonra Zeytun ve Maraş gibi isyanların yoğunlaştığı bölge Ermenileri, Konya'ya sevk edildiler.¹¹⁷ Bunun dışında 1915 Nisan'ının ortalarına doğru Van'da ortaya çıkan Ermeni isyanından önce, Ermenilere karşı sıkı tedbirler alınmadı.¹¹⁸

Bununla birlikte Van'da, Rus ordusunun hareketlerine paralel olarak gelişen Ermeni isyanı üzerine olayların sorumlularını ve Ermenileri silahlandıran komiteleri dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde vilâyetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge gönderildi.¹¹⁹ Olaylardan sorumlu oldukları tespit edilen 2345 kişi tutuklandı.¹²⁰

ki, Ermeniler, Osmanlı ülkesinden sınır dışı edilmemişler, ülke içerisinde yerleri değiştirilmiştir. Bazı kaynaklarda da rastlanıldığı gibi "deportation" yerine yer değiştirme anlamına gelen "re-location" kelimesi 1915 Ermeni sevkıyatını tanımlamak için daha doğru bir seçim olacaktır.

¹¹⁶ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (1915-1920)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 14, Ankara, 1995, s.6.

¹¹⁷ **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s.61.

¹¹⁸ **Vértie, Sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les Mesures Gouvernementales**, s.15.

¹¹⁹ Konu hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgede şu ifadeler yer alır: "*Rusya ordusunun gönüllü alaylarında bulunan Ermenilerin muhtariyet elde etmek için Osmanlı sınırları içerisindeki Ermenilerle birleşip devleti arkadan vurma gibi hainane faaliyetlerinin olabileceği, böyle bir hale hazırlıklı olunup halkın bu olaylara karıştırılmaması, Osmanlı sınırları içerisindeki şüpheli ve komite üyesi kişilerin takip ve göz altına alınmaları...*" (**BOA. DH-ŞFR. 52/96-97-98, (1333.C.9)**, 24 Nisan 1915.)

¹²⁰ **Gürün, Ermeni Dosyası**, s.213; **OBE**, s.7. "Bu tutuklanan Ermenilerin sıradan vatandaş olmayıp, komite mensupları oldukları İngiliz İstihbaratı tarafından da doğrulanmaktadır. Mısır'daki İngiliz Askerî Ofisi'ne Dedeoğaç üzerinden ulaşan bir bilgiye göre: "24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi, Ermeni gazetesi Puzantion'un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni yakalanarak Ankara'ya gönderileceklerdir. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanlar da Ramgavar partizanlarıdır" denilmektedir. Tutuklanan Ermenilerin müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya Müslüman katliamı sorunluları olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir." (**Ermeniler: Sürgün ve Göç**, s.62.)

Ancak Van'daki isyanın önü alınamadı. Dahası diğer bölgelerdeki Ermeni isyan ve katliamları da devam ediyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği yazıda, Ermenilerin isyan çıkarmayacak şekilde çeşitli bölgelere dağıtılmalarını istedi. Bu dağıtım sadece isyan ve karışıklıkların yoğunlaştığı bölgelerdeki Ermenilere uygulanacaktı. Neticede, durumun aciliyeti karşısında Talat Bey, Bakanlar Kurulu kararı olmaksızın bütün sorumluluğu üzerine alarak bazı bölgelerde Ermeni sevkıyatını uygulamaya koydu.¹²¹ Ancak İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Anadolu'da Ermenilerin katledildiği iddiasında bulunmaları üzerine bu konudaki sorumluluğu daha fazla taşımak istemeyen Talat Paşa'nın Sadaret'e verdiği tezkire üzerine 27 Mayıs 1915'te "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" adıyla Ermenilerin sevk ve iskânlarına dair 4 maddelik geçici bir kanun çıkarıldı. Bu kanunla, askerî gerekçelerle casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak memleketin diğer bölgelerine sevk etme noktasında orduya yetki verildi.¹²²

Ermenilerin sevkıyatına doğrudan doğruya cephelerin güvenlikleri ile ilgili bölgelerden başlanıldı. Öncelikle Van, Bitlis ve Erzurum'dan sevkıyat yapılırken, bu Ermenilerin hükümetin tayin ettiği yerlere yerleştirilmesi, mal ve canlarının korunmasına ilişkin önlemler alındı.¹²³ Sevkıyat daha sonra İngiliz-Ermeni işbirliği ve iletişiminin yoğun olarak yaşandığı Mersin ve İskenderun bölgelerinde uygulandı.¹²⁴

¹²¹ OBE, s.8.

¹²² OBE, s.8. "Tehcir Kanunu" olarak anılan bu kanun 27 Mayıs'ta Padişah Mehmet Reşat, Sadrazam Sait Halim Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın imzalarıyla *Takvim-i Vekâyi*'nin 18 Recep 1333/1 Haziran 1915 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Ermenilerin adının geçmediği kanun şöyledir: 1- *Vakt-i seferde ordu, kolordu, firka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir surette evâmir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse der-akab kuvva-yı askeriyeye ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me'zun ve mecburdurlar. 2- Ordu, müstakil kolordu ve firka kumandanları cabat-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyanetleri hissettikleri kura ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemien diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler. 3- İş bu kanun tarih-i neşrinden muteberdir. 4- İş bu kanun mer'iyet-i ahkâmına Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur. Meclis-i Umuminin içtimasında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lahyihâ-i kanuniyetin muvakkaten mevki-i mer'iyete vazını ve kavanin-i devlete ilavesini irade eyledim."* (İsmail Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, s.41-42.)

¹²³ BOA, DH-ŞFR, 53-91 (1333. B. 9); *Displacement of the Armenians*, Ankara, 1978, s.1-13; McCarthy, *Turks and Armenians*, s.52. Erzurum'dan ihraç olunan Ermenilerden bir kafilenin Erzurum ile Erzincan arasında bazı Kürt aşiretleri tarafından öldürülmeleri üzerine, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Diyarbakır, Ma'muret'ül Aziz ve Bitlis Vilâyetleri'ne çektiği telgraflarla gerekli tedbirlerin alınması ve bu gibi olaylara meydan verilmemesine dair vilâyet yöneticilerinin

Dolayısıyla Ermenilerin bazı bölgelerden sevk edilmesine yönelik Osmanlı Hükümeti'nin niyeti, Ermeni isyan hareketlerinin dış güçlerle işbirliği oluşturacak şekilde tehlikeli bir boyuta ulaşmasını engellemektir. Bu niyet tamamen askerî güvenlik gerekçeleriyle şekillenmişti. Ermenilerin stratejik bölgelerdeki varlıklarını imparatorluk için tehlikeli gören hükümet, onları bu bölgelerin dışında tutmayı düşündü.¹²⁵

Başta sevk ve iskân kararı olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin düşmanla işbirliği çerçevesinde isyan ve katliam hareketlerinin yoğunlaşması üzerine askerî gerekçelerle aldığı bu tedbirler ve bu tedbirlerin uygulanması esnasında çeşitli sebeplerden dolayı meydana gelen Ermeni kayıpları,¹²⁶ Ermeniler tarafından yine yabancı güçlerin ilgi ve müdahalelerini çekmek için önemli bir koz olarak kullanıldı. Bizzat Müslüman halka karşı kırım kampanyaları açan Ermeniler, katledilenlerin kendileri olduğu yolunda başlattıkları yoğun propaganda kampanyası ile Hıristiyanlık dünyasını etkilemeye çalıştılar.¹²⁷ Aslında Ermenilerin bu yöndeki propagandaları bir bakıma İtilâf devletlerinin de duymak istedikleri bir boyutta gelişti. Onlar için bu

dikkatlerini çekmiştir. (BOA, DH-ŞFR, 54/9, (1333. L.1) Yine Ermenilerin nakil ve seferleri esnasında velisiz kalmış çocukların bakım ve terbiyeleri ve iaşelerinin sağlanması hakkında gerekenin yapılması için İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti, Adana, Erzurum, Van, Trabzon, Sivas, Edirne vs. vilâyetlere bazı telgraflar göndermiştir. (BOA, DH-ŞFR, 54/411, (1333. Ş. 29)

124

OBE, s.9. Ermeni sevkıyatı ve karşılaşılan güçlükler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. OBE, s.9-12. McCarthy, *Turks and Armenians*, s.52.

125

126

Osmanlı Devleti, gerek sevkıyat esnasında, gerekse sevkıyata son verildikten sonra Ermenileri korumaya, haklarının zayi olmamasına özen göstermiştir. Buna rağmen, savaş şartları altında gerçekleştirilen sevkıyat esnasında bazı eşkıyaların saldırıları, ayrıca salgın hastalıklardan kaynaklanan Ermeni kayıpları meydana gelmiştir. (OBE, s.13.) Osmanlı bünyesinde, 1917 yılının ilk aylarına kadar yaklaşık olarak 700 bin Ermenin yerlerinin değiştirildiği tahmin edilmektedir. Bunlardan yaklaşık olarak 300 bin ile 400 bin arasındaki bir nüfusun bir bölümü genel asayişsizlik ortamı içerisinde Ermenilerin geçtikleri bölgelerde haydutluk ve özellikle Kürt kabileleri ile Ermeniler arasındaki kan davası çatışmaları sebebiyle hayatlarını kaybetmiştir. Buna ilaveten Ermenilerin yer değiştirilerek yeniden iskân ettirilmelerinin, Osmanlı Devleti'nin yiyecek, mazot, ilaç ve diğer gereksinimlerinin çok kısıtlı olduğu bir dönemde gerçekleştiği unutulmamalıdır. Bu rakamlar değerlendirilirken kıtlık, seyahat zorlukları, iklim şartları ve salgın hastalıkların etkisi de muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. (The Armenian Issue, s.25; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.300; Sonyel, *Falsification and Disinformation*, s.34) Bu durum, Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar'ın Ocak 1919 tarihli bir söyleminde de doğrulanacaktır: “... Ermeni kayıpları oldukça fazla olmasına rağmen, savaş şartları altında Türklerinki de hiç az olmadı. Bir Alman raporu, savaş, açlık ve ayrıca hastane mensubu ve ilaç kütüğünden kaynaklanan salgınlar dolayısıyla Türk kayıplarını 2.500.000 olarak göstermektedir...” (Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.301.) Kamuran Gürün'ün bu Ermeni kayıpları ile ilgili değerlendirmesi ise oldukça ilginçtir: “Bu ölü rakamı 1915'lerde 300.000'den başlamış, 1980'lerde 2.000.000'u bulmuştur. Seneler geçtikçe bir toplumun nüfusunun artışı normal bir olay ise de, belirli bir tarihte ölmüş kişilerin seneler geçtikçe üremesi bu olaya has bir icâd. (Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.223.) Konu ile ilgili son dönemlerde yapılan bir çalışma için bkz. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004.

127

Salâhi R. Sonyel, “How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection with the Deportations and Massacres”, *Bellekten*, XLI, 161, (Ocak-1977), s.137.

çığırkanlıklar, kendi savaş amaçları doğrultusunda kullanacakları bir propaganda silahına dönüştü.

2-Osmanlı Devleti'nin Ermeni İsyan ve Hareketlerine Karşı Aldığı Önlemlerin İngiltere'deki Akisleri ve İngiltere'nin Politik Tutumu

1915'in Nisan ayında Türkiye'deki Ermeni isyan ve hareketleri yoğunlaşırken, İngiliz kamuoyu ve parlamentosunda "Ermenistan"ın geleceği hakkındaki tartışmalar gündem maddelerini oluşturmaya başladı. İngiltere'nin önde gelen gazetelerinden biri olan *Manchester Guardian*'ın 23 Nisan 1915 tarihli nüshasında, "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili verilen bir haberde, İstanbul ve "Ermenistan"ın kesin bir şekilde Türkiye'den ayrılması Asya'nın batısındaki barış için ön şart olarak belirtiliyordu. Türkiye'nin kuzey-doğusunda bir Ermeni devleti kurulmasını vazgeçilmez olarak yorumlayan gazete, bu noktada "vahşi Kürt" ve "aptal Türk" tanımlaması içerisinde sunduğu bölgedeki Müslüman nüfusun böyle bir yapılanmada ortaya koyduğu problemleri de görmemezlikten gelemiyordu.¹²⁸

İngiliz Dışişleri Bakanı, Ermenilerin arzuladıkları bağımsız "Ermenistan"a kavuşacaklarına dair vaatlerde bulunurken,¹²⁹ Avrupa Ermeni Komiteleri Birliği, Sir Edward Grey'e gönderdiği mesajında, Avam Kamarası'nda Ermenilerin Türk boyunduruğundan kurtarılmasına yönelik yapmış olduğu konuşmasından dolayı Dışişleri Bakanı'nı tebrik etti.¹³⁰

Bu arada Anadolu'da Ermeni isyanları devam ederken ve henüz Osmanlı Devleti tarafından Ermeni sevkıyatına yönelik genel bir politikaya başvurulmamışken, 1915 Nisan'ında Türkiye Ermenilerinin katledildiklerine dair Rus Hükümeti'ne bilgiler göndermeye başlayan Eçmiyazin Katolikosu,¹³¹ Ermeni katliamları ile ilgili olarak

¹²⁸ "The Future of Turkey", *Manchester Guardian*, 23rd April, 1915; PRO. FO. 371/2485/56472, *Future of Armenia*, May 5, 1915.

¹²⁹ BOA, HR.SYS. 2879/27-1.

¹³⁰ PRO. FO. 371/2485/48572, *Armenian Communities of Europe to Foreign Office*, 21 April 1915.

¹³¹ Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda...", *Bellekten*, s.423. Salâhi Sonyel, Doğu Anadolu'da bir çok ajanı olan, Rusya, İngiltere ve A.B.D.'nin Ermeni katliamlarından Ermeni Katolikos'u tarafından haberdar edilmelerinin oldukça mânidar olduğunu ifade etmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri ve İtalyan Hükümetleri'nin Osmanlı Devleti nezdinde müdahalede bulunmalarını istedi.¹³²

Rus Hükümeti, Washington ve Roma'daki büyükelçilerine Katolikos'un bu isteklerini desteklemeleri yönünde talimat verirken,¹³³ İngiliz Dışişleri'ni de Anadolu'daki Ermenilerin katledildiklerine dair bilgilendirdi. Londra'daki Rus Büyükelçisi aracılığı ile İngiliz Dışişleri'ne ulaştırılan yazıda; Fransız, İngiliz ve Rus Hükümetleri'nin katliamlardan Türk yetkililerinin sorumlu tutulduğuna dair ortak bir kınama deklarasyonu yayınlanması gerektiği ifade edildi.¹³⁴

İngiliz Dışişleri, bu Rus önerisi karşısında tereddütlü bir tavır takındı. Dışişleri, herhangi bir harekete geçmeden önce, rapor edilen katliamlar hakkında ne yapılabileceğinin belirlenmesini tartışırken¹³⁵ öncelikle Ermeni Katolikosu'nun istekleri doğrultusunda ABD ve İtalyan Hükümetleri'nin tepkilerinin beklenmesi gerektiği yönünde Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi'ne talimat verildi.¹³⁶

İngiliz Dışişleri bu noktada müttefik Fransa'nın tutumu ile de yakından ilgileniyordu. Foreign Office, Türkiye'de gerçekleştiği ifade edilen Ermeni katliamları ile ilgili bir kınama deklarasyonu yapılması konusunda Rus Dışişleri ile aynı fikri paylaşmasına rağmen, bu konuda Rusya kadar kesin kararlı görünmüyordu.¹³⁷ Rusya, özellikle askerî sebeplerden dolayı kendi bünyesindeki Ermenileri tatmin etmek için bir an evvel ortak bir deklarasyonun yayınlanması için çaba harcarken,¹³⁸ Londra, böyle bir deklarasyonun hazırlanması için bu seferde Fransız Hükümeti'nin bu işe razı olması

¹³² **PRO. FO. 371/2488/51010**, *Foreign Office to Spring-Rice, (Washington), No:373, to Sir R. Rodd, (Rome), No: 387, April 29th, 1915.*

¹³³ **PRO. FO. 371/2488/51010**, *Foreign Office to Spring-Rice, (Washington), No:373, to Sir R. Rodd, (Rome), No: 387, April 29th, 1915.*

¹³⁴ **PRO. FO. 371/2488/51009**, *Russian Ambassador to Foreign Office, 27 Nisan 1915.* İngiliz Millî Arşivi'nde (Public Record Office) Foreign Office'nin siyasi yazışmaları olan FO 371 sınıfının bütün dosyalarına ulaşmak oldukça kolay iken, özellikle 1915-1916 Ermeni olayları ve bu olaylara yönelik İngiliz Dışişleri'nin resmî tutum ve yazışmalarını ihtiva eden **FO. 371/2488** ve **FO. 371/2768** referanslı dosyaları temin etmek için 6 hafta beklemek zorunda kaldı. İngiliz Arşivi yetkilileri, bazı dosyaların resmi gözetim altında olduğunu, bunlara ulaşılabilmesi için İngiliz Hükümeti'nin gerekli mercilerine dilekçe yazılması gerektiğini ifade ettiler. Sonuçta yazılan bu dilekçe ve ısrarlı takipler sonucu 6 hafta sonra da olsa bu dosyalara ulaşılabilirdi.

¹³⁵ **PRO. FO. 371/2488/51010**, *Foreign Office Minutes, 28 April, 1915.*

¹³⁶ **PRO. FO. 371/2488/51010**, *Foreign Office to Sir G. Buchanan, (Petrograd), No: 751, April 29th, 1915.*

¹³⁷ Rusya, Osmanlı Hükümeti'ni katliamlardan sorumlu tutmaya yönelik yapılacak bu ortak deklarasyonun kabataslağını 11 Mayıs'ta İngiliz Dışişleri'ne göndermişti. (**PRO.FO. 371/2488/58387**, *Sir G. Buchanan to Sir Edward Grey, No: 652, Petrograd, May 11, 1915.*)

¹³⁸ **PRO. FO. 371/2488/59097**, *Foreign Office to F. Bertie (Paris), No: 1235, May 18, 1915.*

gerektiğini Rus Hükümeti'ne bildirdi.¹³⁹ “Ermenistan Merkezî Ermeni Komitesi”nin Ermeni katliamlarından Türk Hükümeti'nin sorumlu tutulması için İngiliz Hükümeti'ne müracaatta bulunmasına rağmen İngiliz Dışişleri, Paris'ten haber gelene kadar konu hakkında bir şey yapılmaması gerektiği kanaatindeydi.¹⁴⁰

Rus orduları içerisinde 150 bin Ermeni'nin ve Türkiye'den ve dünyanın çeşitli taraflarından binlerce Ermeni'nin de gönüllü olarak Türkiye'ye karşı müttefik orduları içerisinde savaştığı düşünüldüğünde, İtilâf devletleri, bu Ermeni gücünün savaştaki desteğini kaybetmemek için tamamen askerî değerlendirmeler altında Türk yetkililerini Ermeni katliamlarına yönelik kınama zorunluluğu hissetmişlerdi.¹⁴¹

Müttefik Fransa'yı da özellikle bu gibi bir işte yanına çekerek konuya ortak bir hareket ve sorumluluk tarzı ile yaklaşan İngiliz Hükümeti, neticede Rus taslağı üzerinde yapılan çeşitli düzenlemelerden sonra¹⁴² 23 Mayıs 1915'te Fransız ve Rus Hükümetleri ile beraber Türkiye'deki Ermeni katliamlarından Türk yetkililerinin sorumlu tutulduklarına dair *Monday Morning's Papers* vasıtasıyla kamuoyuna bir bildiri yayınladı:¹⁴³

“Yüksek Majesteleri Hükümeti, Fransız ve Rus Hükümetleri ile ortak bir hareket tarzında kamuoyuna şu bildiriye yayınlar:

“Ermenistan'ın Türk ve Kürt sakinleri, Osmanlı yetkililerinin göz yumma ve çoğu kez de yardımı ile geçen aydan beri Ermenileri katletmektedirler. Erzurum, Tercan, Bitlis, Sasun, Muş ve Zeytun ayrıca Kilikya'nın her yerinde nisanın ortalarından itibaren benzeri katliamlar meydana gelmiştir.”

¹³⁹ **PRO. FO. 371/2488/59097**, *Foreign Office to G. Buchanan (Petrograd), No: 938, May 18, 1915.*

¹⁴⁰ **PRO. FO. 371/2488/62479**, *Central Armenian Committee of Armenia to Foreign Office, May 18, 1915.*

¹⁴¹ Nassibian, **Britain and Armenian Question**, s.71.

¹⁴² İngiliz Hükümeti, Rus taslak deklarasyonunda geçen “İnsanlık ve Medeniyet” kelimelerini “Hıristiyanlık ve Medeniyet” olarak değiştirdi. Ayrıca genel olarak kullanılan “katliam” yerine de “Ermenilerin Katliamı”nı (massacres of Armenians) kullanmayı uygun buldu. (**PRO.FO. 371/2488/65759**, *Foreign Office to Sir F. Bertie (Paris), No: 327, May24th, 1915.*) Ancak *Monday Morning's Papers*'da yayınlanmış olan bildiri de “Türkiye tarafından Hıristiyanlık ve medeniyete karşı işlenen suçlar” şeklinde bir ifade yer almamış sadece “Türkiye tarafından işlenen suçlardan” bahsedilmiştir.

¹⁴³ **PRO. FO. 371/2488/63095**, *For Publication in Monday Mornings's Papers, Serial No: B. 790, 23rd May, 1915.*

“Van yakınlarında bulunan yaklaşık 100 köyün sakinleri öldürülürken, Van’daki Ermeni bölgeleri Kürtler tarafından kuşatılmıştır. İstanbul’da bulunan Osmanlı Hükümeti de savunmasız Ermenilere karşı öfke saçmaktadır.”

“Türkiye tarafından işlenen bu suçlar karşısında Müttefik hükümetleri, gerek Osmanlı Hükümeti’ni, gerekse kişisel olarak bu işe karışmış ajanlarını bu katliamdan sorumlu tutacaklardır. Bu durum Osmanlı Hükümeti’ne bildirilir.”

İngiliz Hükümeti bu deklarasyonu yayınlarken, bundan 10 gün önce genel olarak Türkiye’de başlamış olan Ermeni hareketleri ve özellikle de Van’daki Ermeni isyanı hakkında Dışişleri Bakanlığı’nın elindeki bilgilerden¹⁴⁴ fazla esinlenmediği anlaşıldığı gibi, yeni başlamış olan bir Ermeni sevkıyatının bir katliama dönüşeceğine peşinen karar verilerek, bunların sorumlularından hesap sorulacağı belirtiliyordu. Bu bildiri üzerine Bugos Nubar’ın İngiliz Dışişleri’ne ulaşacak teşekkür mektubu fazla zaman almadı.¹⁴⁵

1915’in yaz aylarından itibaren Avam Kamarası’nda Ermeni taraftarı parlamenterler Türkiye’de bir Ermeni katliamının yapıldığına dair parlamentonun ilgisini çekmeye çalıştılar. İngiliz-Ermeni Komitesi’nin kurucusu Lord Bryce ve bu komitenin başkanı Aneurin Williams, İngiliz parlamentosunda konuyu devamlı olarak gündeme getiren başlıca şahsiyetlerdi. İlerleyen aylarda gerek Avam, gerekse Lordlar Kamarası, Türkiye’deki Ermeni katliamlarına yönelik Ermeni kaynaklarından aldıkları

¹⁴⁴ **PRO. FO. 371/2488/59096**, *Sir H. McMahon (Cairo) to Foreign Office, No: 180, May 12, 1915*; **PRO. FO. 371/2488/59096**, *Foreign Office to Sir McMahon, No: 251, May 14, 1915*.

¹⁴⁵ **PRO. FO. 371/2488/69556**, *“Letter of Boghos Nubar Thanking for Declaration of Three Powers”, F. Bertie, to Foreign Office, No. 200, May 27th, 1915*. Kamuran Gürün, Ermeni sevkıyatına yönelik İngiliz, Fransız, ve Rus tepkilerini şu şekilde değerlendirmektedir: “İngiltere, Fransa ve Rusya hiç şüphesiz göç kararından memnun olmamışlardı. Zirâ bu şekilde Osmanlı ordusuna ciddi müşkilât çıkaran bir problem ortadan kalkıyordu. Osmanlı vatandaşı bir kısım Ermeniler, dördüncü bir müttefik gibi, ya Rus ordularının içinde, yahut çeteler halinde Osmanlılara karşı harp ediyorlardı. Zaten bu muhariplik sıfatlarını kabul ettirerek, Sevres Anlaşmasını imza da edeceklerdi. Ancak tehcir kararının bizatihî kendisini tenkit ve takbih etmek de mümkün değildi. Zirâ, İngiltere’de de Almanların toplanması lüzumu hissedilmiş, hatta Amirallik I. Lordu Louis Battenberg, Habsburg hanedanına mensup olduğundan görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. Bir harp halinde, düşman tebaasına veya düşmanca davranışlarda bulunanlara yahut böyle davranışlarda bulunacaklarından korkulacak kişilere karşı tedbirler alınması, devletler hukukunun kabul ettiği normal bir tutumdur. Nitekim, yıllar sonra, İkinci Cihan Harbi’nde de Fransa’da Loren’liler, ABD’de Japonlar toplanıp temerküz kamplarına gönderileceklerdir. (Kamuran Gürün, “İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi”, **Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I**, (Ankara, 2003) s.55.)

3- İngiliz Savaş Propagandaları ve Ermeni Sorununa Etkileri

a- İngiliz Savaş Propagandası Açısından Ermeniler

Gerek savaş, gerek soğuk savaş, gerekse barış dönemlerinde propaganda faaliyetlerini sistematikleştirerek profesyonel bir çizgide yürüten nadir ülkelerden biri de İngiltere'dir. İngiltere'nin bu propaganda faaliyetleri I. Dünya Savaşı esnasında savaş amaçlarına paralel olarak oldukça yoğunlaşmış, yapılan bütün propaganda çalışmaları İngiliz Dışişleri'nin görüşleriyle uyumlu bir çizgide işlemiştir.¹⁵¹

Savaşın ilk aylarında İngiliz propaganda hizmetleri birbirleriyle işbirliği halinde olan üç kurum tarafından yürütülmektedir: *News Department of the Foreign Office* (Dışişleri Haber Servisi), *Wellington House-War Propaganda Bureau* (Savaş Propaganda Bürosu) ve "*Neutral Press Committee*" (Tarafsız Basın Komitesi)¹⁵² Bu kurumların kontrolü İngiliz Dışişleri Bakanı'nın elindedir ve bunlardan en meşhur olanı ve Türk kaynaklarında da sıkça adı geçen "Savaş Propaganda Bürosu Wellington House'dur."¹⁵³ 1917 Şubat'ında bu bölümlerin hepsi birleştirilerek *Department of Information* oluşturulmuş, daha sonra 1918'de propaganda hizmetleri *Ministry of Information* tarafından yürütülmüştür. 1918'in Kasım ayına kadar propaganda hizmetleri bu bakanlık bünyesinde toplanmış, daha sonra denizaşırı ve diğer ülkelerdeki bilgi, propaganda ve yayınlara yönelik sorumluluklar tekrar "Foreign Office News Department"ın sorumluluğuna bırakılmıştır.¹⁵⁴

I. Dünya Savaşı esnasında propaganda yapmak için bir çok sebep olduğu söylenebilir ama bu sebeplerden en önde geleni düşmanı kötü göstermek arzusudur. Herhangi bir propaganda birimi, düşmanın kötü yanlarını ortaya çıkarmaya çalışırken kendisinin de bir melek olduğunu hissettirecek çalışmalar yapar. Bunun en güzel örneği I. Dünya Savaşı'nda işlenen Alman karşıtı İngiliz propagandasıdır. Açlıktan ölen

¹⁵¹ PRO. CAB 24/3, G. 128, "Propaganda- A Department of Information" memorandum by John Buchan, February, 1917, s.2.

¹⁵² PRO. CAB. 24/3, G.102, "British Propaganda in Allied and Neutral Countries" note by Lord Robert Cecil, January, 1917, s.2.

¹⁵³ PRO. CAB. 24/3, G.102, s. 2.

¹⁵⁴ The National Archives (UK), Leaflet, "British Propaganda in the 20th Century", s.1. İngiliz Millî Arşivi Public Record Office'den kolaylıkla elde edilebilecek olan bu broşürde XX. yüzyıldaki İngiliz propaganda faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca propaganda hizmetleri üzerinde arşivde çalışacak olan araştırmacılara ilgilendikleri dönem ile ilgili arşiv kataloglarına dair özet bilgiler sunulmaktadır. 1915-1916 yıllarına ait kayıtlar FO.371' de 1916-1939 arası belgeler ise FO. 395'te bulunmaktadır. Araştırmacılar ilgilendikleri ülke veya konu ile ilgili belgelere ulaşabilmek için alt katalog numaralarını kendileri tespit etmelidirler.

Belçikalılar, süngülenen bebekler, tecavüz edilen rahibeler vs. Bu propagandanın amacı, savaş esnasında tarafsız ülkeleri İngiltere'nin yanına çekebilmektir. Bu tarafsız ülkelerden en önde geleni ise Amerika Birleşik Devletleri'dir.¹⁵⁵

Savaş esnası İngiliz propagandalarının başka bir amacı da, özellikle ABD'deki kötü Rus imajını dengelemeye çalışmak olmuştur. İngiltere, ABD'nin kendi tarafında savaşa girmesini istemektedir. Ancak İngiltere, Rusya'nın Yahudilere karşı yaptığı işkence ve zulümlerden dolayı ABD'de kötü bir imaja sahiptir. Öyle ki, Rus askerleri, özellikle 1915 yılında Almanya'ya karşı yürütülen savaş sürecinde bir çok Yahudi'yi katletmiştir. Yahudi katliam raporlarının ABD'ye ulaşması üzerine İngiltere'nin savaş esnasındaki müttefiki olan Rusya, ABD'yi savaşa çekme noktasında İngiltere için olumsuz bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Amerika'daki Yahudi etkisinin çok önemli olduğu ve Rusya'nın Yahudilere yönelik bu davranışlarının İngiltere'ye zarar vereceği düşünülmüştür. Bu Yahudi etkisini olumlu yönde kullanma isteği ve dolayısıyla da ABD'yi savaşa kendi tarafında sokma çabaları İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un Yahudilere yönelik deklarasyonu için (Balfour Deklarasyonu) önemli bir sebep oluşturmuştur.¹⁵⁶

Savaş esnasında İngiliz propaganda organizasyonlarının özellikle üzerinde durdukları bir nokta da, İngiliz İmparatorluğu'nun Müslüman unsurlarının Osmanlı'ya ile savaşa karşı tepkileri olmuştur. Özellikle Hindistan hakkında büyük endişeler söz konusudur. Hindistan Müslümanları'nın bu kutsal savaşta Osmanlı Devleti'ndeki kardeşleriyle beraber *Cihad*'a katılarak İngiltere'nin karşısında yer alabilecekleri ihtimali İngiliz devlet adamlarının uykularını kaçırmıştır. İngiliz Hükümeti olası bir Müslüman isyanından korkmaktadır. Eğer Türkler şeytan olarak gösterilebilir ise Hindistan Müslümanları'na Türklerin oldukça kötü Müslüman oldukları, ne savaşta ne de başka bir zamanda arkalarından gidilecek insanlar olmadığı anlatılabilir.¹⁵⁷

Almanya, ABD ve Müslüman dünyasına yönelik çalışan İngiliz propaganda bürolarının gündemini en fazla Amerika ile olan ilişkiler ve Amerika'nın savaşa

¹⁵⁵ Justin McCarthy, "Tall Armenian Tale: The Other Side of The Falsified Genocide" **Presentation Made at the School of Oriental and African Studies, London, January 19, 2001, s.2-3.** Bu bildiri, 11 Nisan 2005'de www.tallarmentale.com/mccarthy-britishprop.html adresinden temin edilmiştir.

¹⁵⁶ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.3.

¹⁵⁷ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.3.

çekilmesi konusu oluşturmuştur. Bu noktada propaganda faaliyetleri özellikle Amerikan kamuoyu üzerinde yoğunlaştırılmıştır.¹⁵⁸ İngiltere'nin savaştığı düşmanların aynı zamanda ABD'nin karşısındaki güçler olduğu yönünde kullanılan en değerli argüman ise Türkler ve onların Anadolu'nun Hıristiyan unsuru Ermeniler ile olan ilişkileri olmuştur. Öyle ki, Türklere karşı yapılacak propaganda faaliyetlerinde zaten halihazırda bir kaynak söz konusudur. Bu kaynak, Türkiye'de bulunan Amerikan misyonerlerinin propagandalarıdır. Türkiye'ye gitmiş olan misyonerlerin ABD'de önemli saygınlıkları söz konusudur. Amerikan gazetelerinde bunlardan sık sık "*Hıristiyan milletinin milli kahramanları*" olarak bahsedilir. Türklerin portresi Hıristiyan katilleri olarak çizilebilirse bu çerçevenin içine misyonerler de girecek ve dolayısıyla Amerikan kamuoyunu harekete geçirmek daha kolay olacaktır.¹⁵⁹

Kısacası İngiltere, düşmanlarına karşı yürüttüğü savaşı başarılı bir şekilde tamamlamak için sadece maddi kaynaklarını harekete geçirmemiş, moral güçlerini de devreye sokmak zorunda kalmıştır. Öncelikle İngiliz İmparatorluğu'nun halkları, karşısında savaşmaları istenen düşmanın ne tür bir düşman olduğu yönünde bilgilendirilmeleri gerekmektedir. "Şeytani kuvvetlere karşı daha iyi bir dünya yaratma uğrunda verilen mücadele tanımlaması" bu noktada savaşan milyonlar için önemli bir teşvik olacaktır. Lord Robert Cecil, propaganda ile bir şeyin zararlı veya kötü bir şey olduğunu göstermeye çalışmanın, onun iyi olduğunu göstermeye çalışmaktan daha kolay olduğunu düşünmektedir.¹⁶⁰ İngiliz Başbakanı Lloyd George'un bu savaşı doğru ile yanlış arasında ki mücadele¹⁶¹ olarak tanımlaması da bu düşünce içerisindedir.

İngiliz Hükümeti, savaş için yapılması istenilen fedakârlıkların gerçekten haklı ve kayda değer bir amaç uğruna istendiğini göstererek savaş çabalarını etkinleştirmek zorunda kalmıştır.¹⁶² Ayrıca İngiliz İmparatorluğu'nun Osmanlı orduları ile savaşan

¹⁵⁸ Wellington House'un bir ajanı olan Sir Gilbert Parker, ABD'de İngiltere adına propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Parker'ın başlıca görevi Amerika'daki nüfuzlu arkadaşları vasıtasıyla Amerikan basınına çeşitli yazı ve bilgilerin ulaşmasını sağlamaktır. Parker, yapılacak propaganda faaliyetleri için ABD'de özel ve gizli bir organizasyona başkanlık etmektedir. (PRO. CAB. 24/3, G.102, s.2.)

¹⁵⁹ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.4.

¹⁶⁰ PRO. CAB. 24/3, G.102, s.1.

¹⁶¹ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.69.

¹⁶² İngiliz Propaganda Komitesi'nin isteği üzerine, özellikle tarafsız ülke basınlarında yayınlanmak üzere Lord Bryce tarafından kaleme alınan "Savaşta İngiliz Davranış ve Amaçları" başlıklı

Müslüman unsurlarının sadakatini de devam ettirmek zorundadır. Bu noktada savaşın İslâm'a karşı değil, Türk Hükümeti'nin baskı ve zulmüne karşı yapıldığı işlenmiştir. Savaş döneminde Müslümanlar arasında propaganda veya karşı propaganda hizmetleri içerisinde İngiliz Dışişleri, Hindistan Bakanlığı ile bağlantılı olarak dağıtımı oldukça geniş bölgelere yapılan bir propaganda gazetesi çıkarmaktadır. "*El Hakikat*" isimindeki bu gazete, Arapça, Farsça, Türkçe ve Hintçe olarak yayımlanmıştır.¹⁶³

Yine özellikle Balkanlar'da olmak üzere savaşın eşiğinde bulunan ama henüz belli bir tarafı seçmemiş olan ülkeler üzerinde de bir kontrol mekanizmasının sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla İngiltere, I. Dünya Savaşı esnasında tarafsız ülkelerin ve özellikle bu ülkeler içerisinde çok önemli bir yeri olan Amerika Birleşik Devletleri'nin kamuoylarını kazanmak yolunda önemli çabalar sarf etmiştir. Bu bağlamda, zafer için gerekli görülen Almanya'nın ablukaya alınması meselesi çok önemli bir sorun olarak algılanmıştır.¹⁶⁴

İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, savaş kaynakları noktasında Almanya ve Avusturya'nın kendi kendilerine yeteceklerini, oysa İtilâf devletlerinin bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne bağlı olacaklarını düşünmektedir. Bu yüzden İtilâf devletlerinin ve özellikle de İngiltere'nin, tarafsız ülkelerdeki olumlu yöndeki etkisinin kaybedilmemesi bir gerekliliktir.¹⁶⁵

Bunların ötesinde Alman ajanları tarafından savaşın esas sebebini İngiltere olarak gösteren propagandalar da sınırlanarak bunlara karşı argümanlar oluşturulmalıdır.¹⁶⁶ Dolayısıyla, savaş dönemi İngiliz liderleri, hem kendi halklarını, hem de tarafsız ülke kamuoylarını -özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ni- etkilemek için İngiltere'nin sadece adâletsizlik, baskı ve zulüm saçan vahşi güçlere karşı savaştığı temalarını işlemişlerdir.¹⁶⁷ Bu noktada savaş dönemi İngiliz propaganda faaliyetlerinin üzerine büyük görev düşmüştür.

makale bu yöndeki çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. (PRO. FO. 371/2488/153610, *Foreign Office to Mr. Grant Duff (Berne), No: 153610, October 23, 1915.*

¹⁶³ PRO. CAB. 24/3, G.102, s.16.

¹⁶⁴ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.69.

¹⁶⁵ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.69-70.

¹⁶⁶ PRO. CAB 24/3, G. 128, "*Propaganda- A Department of Information*" memorandum by John Buchan, February 1917, s. 3.

¹⁶⁷ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.70.

1915 yılı içerisinde Türkiye’de meydana gelen Ermeni olayları, bu amaca ulaşma yolunda İngiltere’ye çok önemli fırsatlar sundu. İngiltere’nin üzerine düşen de propaganda faaliyetleri açısından bu olayları değerlendirmek oldu. Gerek Almanya ve Osmanlı Devleti’nin kredilerini düşürmek, gerek Müslüman dünyasını dizginleyecek argümanlar ortaya koymak ve gerekse tarafsız ülkelerin ve özellikle de ABD’nin savaşa müttefik cephesinde girmesini sağlamak için savaş esnasında yapılan İngiliz propaganda faaliyetlerinde kullanılan en önemli argüman ise Ermeniler ve onların Türkiye’deki “kıırım ve katliamları” idi.

Türk-Ermeni ilişkilerinin İngiltere tarafından bu şekilde istismar edilmesine yönelik gelişen olaylar daha yakından takip edildiğinde, özellikle İngiliz belgelerinde bu tezi doğrulayacak sayısız bilgilerin olduğu görülmektedir.

Lordlar Kamarası’nın 28 Temmuz 1915 tarihli oturumunda Türkiye’deki Ermeni katliamlarından bahseden Lord Bryce, “Ermenistan”daki Hıristiyanların kurtarılmasına ilişkin İngiliz Hükümeti’nin atacağı adımı sorması üzerine¹⁶⁸ İngiliz Dışişleri’nde konu ile ilgili ortaya konulan yaklaşım oldukça ilginçtir;¹⁶⁹

“Bu konuyu Lord Bryce ile tartıştık. O, bu konuda bizden çok ayrıntılı bir politika beyanı beklemiyor. Bu durumu sadece reklam ve propaganda amacı ile ortaya koyuyor. İngiliz Hükümeti’ne de propaganda için bir fırsat vermek istiyor. Lord Bryce, savaştan sonra Türk yönetiminin kaderine karar verilirken, İngiliz Hükümeti’nin bu olayları bir koz olarak kullanabileceğini düşünüyor. “Bu olaylar unutulmadı edasıyla” masaya oturacak olan İngiliz Hükümeti’nin elinin çok güçlü olacağını belirtiyor. E. P. Temmuz 1915.”

2 Ekim 1915’de her ikisi de İngiliz parlamentosunun üyesi olan Lord Cromer’in Lord Crewe’e yazdığı mektupta da, Ermeni olaylarının propaganda olarak kullanılma potansiyelinden bahsediliyordu. Lord Cromer’e göre; parlamentoda Türkiye ile ilgili görüşmelere yoğunluk verilmesi ve bu olayların halka açıklanması Hindistan’daki Müslümanların Türk Hükümeti’ne bakışlarını değiştirebilir ve bu yolla İslâm’la Türkiye’yi özdeşleştirmenin ne kadar hatalı olduğu anlatılabilirdi.¹⁷⁰ Yani, İngiltere’nin

¹⁶⁸ PD. HL, 5/ XIX, s.774.

¹⁶⁹ PRO. FO. 371/2488/108070, Foreign Office Minutes on Parliamentary Question, July 28, 1915.

¹⁷⁰ PRO. FO. 371/2488/143621, Lord Cromer to Lord Crewe, October 2, 1915.

karşısında savaştığı şeyin İslâm olmadığı, verilen mücadelenin suçlu bir yönetime karşı olduğu durumunu ortaya koymada Ermeni olayları kullanılacaktı.

Bu düşünce doğrultusunda harekete geçen Lord Cromer, Lordlar Kamarası'nın 6 Ekim 1915 tarihli oturumunda meseleyi gündeme getirerek, basında sıkça yer alan Ermeni katliamları ile ilgili İngiliz Hükümeti'nin gerçek bilgisi olup olmadığını ve Almanya'nın bu katliamlardaki rolünü sordu.¹⁷¹ Cromer'in bu sorusu, İngiliz-Ermeni Komitesi'nin kurucu Lord Bryce tarafından cevaplandı. Olaylar hakkında sadece bazı misyonerlerden ve Ermeni kaynaklarından bilgiler¹⁷² alınabilir olduğunu söyleyen Bryce, bu kaynaklardan yola çıkarak Mayıs ayından beri 800 bin Ermeninin sistematik bir şekilde katledildiğini ifade ediyordu.¹⁷³ Konuşmasına devam eden Bryce, bir çok Ermeni'nin savaş esnasında Rus Kafkas ordusunda savaştığını, bunların Kafkasya'daki Ermeniler olduğunu, ancak Türkiye Ermenilerinin de sınırı geçerek kardeşlerine yardım etmiş olabileceklerini söylerken, her durumda Ermenilerin bu hareketlerinin Türk Hükümeti'nin davranışı haklı göstermeyeceğini savundu.¹⁷⁴ Lord Cromer'in, Almanya'nın Ermeni katliamındaki rolü sorusuna verdiği cevapta ise, katliamların Almanya tarafından teşvik edildiğine dair gerçek bir bilgi alınmadığını söyleyen Bryce, olayların propagandaya yönelik kullanılma durumunu örtbas etmek için de¹⁷⁵ sağ kalan Ermenileri kurtarmanın tek yolunu, durumu özellikle tarafsız ülkelerin kamuoylarına açıklamak olarak gösteriyordu. Tarafsız ülkelerin baskılarına maruz kalacak olan Almanya, olaylara son verilmesi için Türkiye'ye çok ileri gittiğini söyleyebilirdi.¹⁷⁶

Ermeni katliamları hakkında yapılan parlamento görüşmelerinde dikkat çeken önemli bir nokta da, bu katliamlar ile ilgili Alman sorumluluğunun devamlı gündeme getirilmesi idi. Basında, bazı Alman konsoloslarının Ermeni katliamlarını teşvik ve

¹⁷¹ PD. HL, 5/ XIX, s. 994.

¹⁷² Kaynakları bizzat Bryce tarafından Lordlar Kamarası'nda açıklanmış olan bu bilgilerden yola çıkılarak 1916 yılında önemli bir propaganda kitabı olan *Treatment of Armenians of Ottoman Empire, 1915-1916* oluşturulacaktır.

¹⁷³ PD. HL, 5/ XIX, s.1001.

¹⁷⁴ PD. HL, 5/ XIX, s.1003.

¹⁷⁵ PRO. FO. 371/2488/108070, *Foreign Office Minutes on Parliamentary Question, July 28, 1915.*

¹⁷⁶ PD. HL, 5/ XIX, s.1004.

organize ettiği yönünde haberler olduğuna değinen İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, Almanya'nın Belçika'da yaptıklarının unutulmaması gerektiğini düşünüyordu.¹⁷⁷

İngiltere, Washington'da bulunan İngiliz Büyükelçisi C. Spring Rice'in ekim ayı başlarında İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıdan sonra, ABD'yi savaşa çekebilmek için Türkiye'de Ermeni katliamı yapıldığına ve Almanya'nın da bu olaylardan sorumlu olduğuna dair propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırdı.

Ermenilerin katledilmediğine ve Ermeni tahrikleri sebebiyle Türk Hükümeti'nin bazı önlemler almak zorunda kaldığına dair Trabzon'daki Alman Konsolosu'nun raporunun Amerikan basınında büyük yankı uyandırması ve bu durumun Spring Rice tarafından İngiliz Dışişleri'ne iletilmesi¹⁷⁸ üzerine İngiliz Dışişleri, Amerika'da kullanılmak için Ermeni katliamı ve Ermeni göçmenleri ile ilgili fotoğraf temin etmek üzere Rus yetkililerden ve Batum'daki İngiliz konsolosundan yardım istedi.¹⁷⁹ Ancak İngiliz Dışişleri'nin bu çabaları bir sonuç vermedi. Bununla beraber propaganda faaliyetleri için Türk-Ermeni ilişkilerini sömürme noktasında oldukça azimli görünen Dışişleri, Ermeni katliamları ile ilgili İngiliz Hükümeti'nin elinde Ermeniler ve misyonerlerden alınanlardan başka resmi bir bilgi olmamasına rağmen¹⁸⁰ Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Spring-Rice vasıtasıyla Amerikan basınına bu katliamlar hakkında hikâyeler yaymaya başladı. 1915'in Temmuz ayından başlamak üzere 1916 yılı boyunca Amerikan basını yoğun bir şekilde Ermeni katliam hikâyelerine

¹⁷⁷ **PD. HL**, 5/ XIX, s.995. Dışişleri Bakanı Grey, olaylarla yönelik Alman bakış açısını göstermek için bir Alman gazetesi haberini Lordlar Kamarası'na sunuyordu; "Eğer Türk otoriteleri kana susanmış, hırçın ve güvenilmez Ermeni unsurlarına karşı şiddetli önlemler almanın zamanı geldiğine inanıyorlarsa, bu onların sadece hakkı değil, aynı zamanda bir görevidir. Türkiye bilmelidir ki; Almanya, bu olayın sadece Türkleri ilgilendirdiğini düşünmektedir." (**PD. HL**, 5/ XIX, s.995.) Arnold Toynbee de, İngiliz savaş amaçları doğrultusunda kaleme aldığı, "Ermeni Katliamları, Bir Milleti Ortadan Kaldırılması" adlı propaganda çalışmasında bazı Alman konsoloslarının Ermeni katliamlarını teşvik ettikleri yönünde bilgiler sunmuştur. (Arnold J. Toynbee, **Armenian Atrocities, The Murder of a Nation**, London, New York, Toronto, 1915, s.106) Daha sonra özellikle İngiliz Dışişleri ve askerî istihbarat birimleri Ermeni katliamları ile ilgili propaganda faaliyetlerini Almanya'nın sorumluluğunu ortaya koyma yönünde yoğunlaştırmışlardır. (**PRO. FO. 371/3052/88066**, *Consul General Sir Cecil Hertslet (Zurich) to Foreign Office, No: 82, April 26, 1917*; **PRO. FO. 371/3052/97911**, *War Office to Foreign Office, 14th May, 1917*; *Foreign Office to Director of Military Intelligence, No:17, May 18, 1917*.)

¹⁷⁸ **PRO. FO. 371/2488/145049**, *Sir C. Spring-Rice (Washington) to Foreign Office, No: 1988, October 5, 1915*.

¹⁷⁹ **PRO. FO. 371/2488/148680**, *Foreign Office to Sir G. Buchanan (Petrograd), No: 2361, October 11, 1915*.

¹⁸⁰ Avam Kamarası'nın 15 Aralık 1915 tarihli oturumunda konu ile ilgili hükümete yöneltilen bir soruyu cevaplayan Lord Robert Cecil, bunu açık bir şekilde ifade edecekti. (**PD. HC. 5/LXXVI**, s.2032; **PRO. FO. 371/2488/193801**, *Parliamentary Question, December 18, 1915*.)

ve bu konuda Amerikan halkının duyarlılığının artırılma çabalarına tanıklık etti.¹⁸¹ Her ne kadar bu hikâyelere karşı Alman ve Türk kaynaklı açıklamalarla Amerikan kamuoyu bilgilendirilmeye çalışıldıysa da,¹⁸² savaşta ABD'yi yanında görmek isteyen İngiltere'nin özellikle Amerikan basını üzerinden sürdürdüğü propaganda çalışmaları meyyvesini vermeye başladı. ABD, ekim ayı başlarında Osmanlı Hükümeti'ne Ermeni olaylarından dolayı resmi bir protestoda bulunurken, katliamların devam etmesi durumunda sert önlemlere başvuracağını açıkladı.¹⁸³

İngiliz-Ermeni propaganda faaliyetleri sonucunda olayların bu noktaya varması Osmanlı Devleti'ni büyük bir endişeye sevk etti. Bu konuda özellikle tarafsız ülkelerde yapılan propagandanın etkisini azaltmak için olayların gerçek yüzünü anlatmak mecburiyeti hissedildi. Öncelikle Gülahak'taki (İran) Türk Elçiliği, Türkiye'deki Ermenilerle ilgili bir bildiri yayınladı. Bölgedeki İngiliz yetkililer tarafından 13 Ağustos 1915'de İngiliz Dışişleri'ne iletilen bu bildiri de, Ermenileri masum göstermek isteyen Türkiye'nin düşmanları tarafından, Ermeni sevkıyatının tarafsız ülkelere yanlış anlatıldığına altı çiziliyordu. Ruslarla işbirliği içerisinde olan Ermenilerin, Müslümanların buldukları köylere saldırılarından bahsedilen aynı bildiri de, Osmanlı Hükümeti'nin sınır bölgelerindeki Ermenileri ülkenin iç kesimlerine sevk etmek yolunda mecbur kaldığı belirtildi.¹⁸⁴

¹⁸¹ "Bryce Asks us to Aid Armenia", *The New York Times*, September 21, 1915; "Rescued 5,000 Armenians", *The New York Times*, September 23, 1915; "Reported Massacres in Armenia", *The New York Times*, July 29, 1915; "Wholesale Massacres of Armenians", *The New York Times*, July 29, 1915; "800,000 Armenians Counted Destroyed", *The New York Times*, October 7, 1915; "Letters Tell of Outrages", *The New York Times*, October 10, 1915, "Armenian Appeal by Bryce", *The New York Times*, October 10, 1915; "Bryce Asks America", *The New York Times*, January 26, 1916; "Promising to Hang Some Turks", *The New York Times*, February 22, 1916; "Bryce Trusts America", *The New York Times*, February 23, 1916; "Lord Bryce on the Armenian Atrocities", *The Outlook*, October 18, 1916.

¹⁸² Türk Hükümeti, Berlin vasıtasıyla, Türkiye'de gelişen olayların kargaşayı bastırmak için alınan askerî önlemler olduğunu açıklarken, yine Amerikan basınında yer bulan Alman kaynaklı bazı haberlerde de, ortada bir katliam olmadığı ve Ermenilerin isyankâr davranışlarıyla bu cezalandırmaları hak ettikleri vurgulanıyordu. Bölgede düzenin sağlandığını belirten aynı kaynaklı haberlere göre; Almanlar, harap olan köylerin rehabilitasyonu için yardım ve tavsiyelere devam etmekte idiler. (PRO. FO. 371/2768/45923, *Sir C. Spring-Rice (Washington) to Foreign Office, No: 198, February 26th, 1916.*) Alman Hükümeti'ne göre; Türkiye'deki Ermeniler sistematik bir şekilde katliama maruz kalmamışlardır. (PRO. FO. 371/2488/157481, *Parliamentary Question, October 25, 1915.*)

¹⁸³ PRO. FO. 371/2488/145049, *Sir C. Spring-Rice (Washington) to Foreign Office, No: 1988, October 5, 1915.*

¹⁸⁴ PRO. FO. 371/2488/127223, "Copy of Notice Issued by Turkish Embassy Regarding Armenians in Turkey", *Charles Marling to Foreign Office, No: 108, 13 August, 1915.*

Bulgaristan'ın harbe girmesiyle *The Times* başta olmak üzere diğer İngiliz gazeteleri Ermeniler hakkındaki zulüm iddialarının dozunu artırdılar. Osmanlı Devleti de olayların gerçek yüzünü anlatmak için daha aktif bir politikaya yöneldi. Öyle ki, Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi, Osmanlı Hariciyesi'ne ilettiği yazıda, Ermenilerin durumunun Amerikan kamuoyunda ulaştığı boyutun endişe verici olduğunu ve Ermenilerle el ele veren İngiltere'nin bu hususu kendi çıkarları için kullandığını belirtiyordu. Neticede Osmanlı Devleti, Avrupa ve Amerika kamuoyunu aydınlatmak için savaş esnasında Ermeni hareketleri ile ilgili kesinlik arz eden bilgileri dış temsilciliklerine gönderme gereği hissetti.¹⁸⁵

Bu arada *La Patrie Egyptienne* editörü Mısırlı Doktor Rıfat'ın Ermeni sorunu hakkında yazdığı bir makalenin Danimarka basınında yer alması İngiltere'yi oldukça rahatsız etti. Ermeni isyanlarında İngiltere'nin rolünden bahisle, müttefiklerin Çanakkale'ye yüklenmesinden sonra bu isyanlarının başladığını ifade eden Dr. Rıfat, Ermeni isyancılarının İngiliz Hükümeti tarafından silahlandırıldığını belirtiyordu.¹⁸⁶ Durum karşısında İngiliz Dışişleri, İngiliz basınına dağıtılacak bir reddiye ile bunun derhal Reuther Ajansı ile Avrupa gazetelerine aktarılması gereğini duydu.¹⁸⁷

Aslında Doktor Rıfat bu düşüncelerinde yalnız değildi. İsveç'in Gothembourg şehrinde yayınlanan *Göteborg Morgen Post* Gazetesi Başyazarı H. Wigert Lundestorm da, "*Ermenistan'da Kıtaller*" başlıklı yazısında Ermeni olaylarının arkasında Rusya ve

¹⁸⁵ BOA, HR. SYS. 2881/3, 1915.10.07.

¹⁸⁶ Osmanlı Devleti'nin Stockholm Büyükelçisi Mustafa Şekip Bey, 29 Ekim 1915'te Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Dr. Rıfat'ın makalesini şöyle değerlendiriyordu: "... Doktor Rıfat bu makalesiyle Ermenileri İngiltere'nin teşvik eylediğini, kendi eliyle teslim (silahlandırma) edip Hükümet-i Osmaniye aleyhine kıyam ettirdiğini, dahil-i memlekette iğtişaş ve ihtilâl çıkararak emel-i ihanetkâranesine vusul-i esbabını (tehir) maksadıyla ihtilal mürettibliğini deruhte eylemiş olduğunu ve Hükümet-i Seniyye'nin ihtilâlde... olan Ermeniler hakkında tedabir-i şedideye tevessül eylemesi ancak mevcudiyetini muhafaza emniyesiyle vuku' bulduğunu ve bu da her hükümetin bir hakk-ı meşruu' olduğunu tafsilen beyan ve bu meseleden ancak İngiltere'nin mes'ul olduğunu iddia eylemekte ve iddiasını evrak-ı vesaik-i resmiye ile isbata hazır olduğu gibi Hükümet-i Seniyye'nin dahi hakikate kesb-i itla' arzusunu izhar eden her kim olursa olsun nazar-ı emanete bu evrak ve vesaike vaza' amade bulunduğunu dermeyan eylemektedir..." (BOA, HR. SYS. 2881/21, 1915.10.29.)

¹⁸⁷ PRO. FO. 371/2488/149875, Sir H. Lowther (Copenhagen) to Foreign Office, No: 1659, October 13th, 1915; BOA, HR. SYS. 2882/16, 1916.01.08.

İngiltere'nin olduğuna işaret ederek dikkatleri İngiliz konsolos raporlarının güvenilirlikleri sorununa çekiyordu.¹⁸⁸

İngiltere, Ermenileri kullanarak büyük bir propaganda kampanyası başlatmışken, bazı Avrupa ülkelerinin basınlarında Ermeni isyanları ile ilgili İngiliz sorumluluğu hakkında yer alan haberler üzerine İngiliz Dışişleri, derhal kendini temize çıkarmak için Vatikan'a Ermeni isyanları ile hiçbir ilgisinin olmadığını ilettiler.¹⁸⁹ Dışişleri Bakanlığı adına Avam Kamarası'nın 16 Kasım 1915 tarihli oturumunda, Türkiye'de hiçbir Ermeni isyanı ve ayaklanması olmadığını dile getiren Lord Robert Cecil ise İngiltere'nin bu isyanları teşvik ettiği konusundaki söylentileri tamamen asılsız olarak niteledi.¹⁹⁰

Ermeni olayları hakkında kendisine yönelik bu suçlama ve değerlendirmeler devam ederken İngiliz Hükümeti, Almanya'yı köşeye sıkıştırarak, Amerika'yı ise kendi tarafında savaşa çekecek şekilde propaganda faaliyetlerine tekrar hız verdi. İngiliz Dışişleri'nin Ermeni sorununu ABD'ye karşı propaganda malzemesi olarak kullandığını

¹⁸⁸ Özellikle Rusya'nın Kafkasya, İngiltere'nin ise Hindistan'daki çıkarlarını dile getiren H. Wigert, İngiltere tarafından ortaya atılan Ermeni katliamları konusunda şu değerlendirmelerde bulunuyordu: “ İran'daki İngiliz konsoloslarının raporları gibi şayan-ı vesik (kuvvetli) ve itimâd görünen bir takım vesaik esasına istinaden, bu kere İngiltere Parlamentosu'nda Ermeniler hakkındaki Türk mezalim ve i'tisafatına (yolsuzluklarına) karşı protestolarla beraber büyük bir kelim tertip olunmuş ve maktûllerin miktarı takriben bir milyona balığ olduğu ve Türklerin bütün Ermeni ahaliyi tagrip (memleketten uzaklaştırma) etmek üzere buldukları ve saire yolunda beyanatta bulunmuş. Yani Rusların ahiren Rusya'da meskun Almanlara karşı yapmış oldukları şeyler tekrar edilmiştir. Balâda söylendiği vechle işbu kitaller hakkındaki malumatın istinad eylediği menba'lar İran'daki İngiliz konsoloslarının raporlarıdır. İngiliz İstihbarat-ı Resmîyesi Heyet-i Teşkilatı'nın mahiyet-i malumesine nazaran bu raporlar münderecatının ne yolda telakki edilmesi lazım geleceği tecarib-i adide (çoğu denemeler) ile artık anlaşılmıştır... Zaten Gladstone zamanından beri İngiltere siyasetinin Devlet-i Aliye'ye karşı en büyük silah-ı müdafaaı daima Türkleri mevcudiyetleriyle alem-i medeniyet içine mucip-i şüphe olan gaddar ve zalim vahşiler suretinde göstermek olmuştur. İngilizlerin Türkler hakkındaki (tutum ve tasarıfları) Türkiye'nin mukasemesine teşebbüs için makul bir vesile ve bahaneler istihzar etmek gibi aşikâr sebeplere bağlı olduğuna göre eskâr ve hissiyat-ı insaniyetperveraneye müracaattan daha münasip bahaneler bulunamayacağı derkardır... Binaenaleyh, İngiliz konsolos memurlarının El Cezire ve Arabistan'da ve Rus konsolos memurlarının da Ermenilerin sakin oldukları Vilâyet-i Osmaniye'de bir çok senelerden beri iğtişâş ve ihtilâl tertip ve ifa etmekten başka bir şey yapmamış olmaları ve Türklerin de bu iğtişâşat ve ihtilâlatı Rusların Şark-i Prusya'da tatbik ettikleri aynı usullerle bastırılmış bulunmaları şayan-ı taaccüp görülmemelidir. İşte bu minval üzere devletler diplomatlarına daima birer vesile-i müdahale vermiş olmak için bir takım sebepler bulmuş ve Türkiye'nin emr-i mukasemesinin suret-i katıyyede mevki-i fiile konulması tedricen uygulanmıştır...” (BOA, HR. SYS. 2881/12, 1915.10.20.)

¹⁸⁹ PRO. FO. 371/2488/152040, Foreign Office to Mr. Gregory (Vatican), No: 15, October 21, 1915.

¹⁹⁰ PD. HC, 5/LXXV, s.1774.

Dışişleri yetkililerinden *Lancelot Oliphant* dahi itiraf etmişti.¹⁹¹ İngiliz Dışişleri, savaş şartları altında Ermeni katliamları hakkında kaynakları malum olan haberleri, Merkezi Güçler'e karşı özellikle Amerikan sempatisini azaltmak yolunda önemli bir propaganda aracı olarak kullandı.

İngiltere, kendi ülkesinde düşmana karşı savaş çabalarını etkinleştirmek için de Ermeni olaylarına başvurmuştu. İngiliz Dışişleri, İngiliz elçilerinden ve konsoloslarından temin ettiği katliam hikâyeleri ve sürgün olaylarını İngiliz basınına aktarmakta oldukça hevesli davrandı. Özellikle Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens, Ermeniler hakkında detaylı bilgiler göndererek İngiliz Dışişleri'nin bu ihtiyaçlarını karşılamada çok önemli bir rol oynuyordu.¹⁹²

İngiltere'nin, Ermeniler ve onların perişan halleriyle ilgilenmediğini, sadece katliam hikâyeleriyle onları propaganda malzemesi olarak kullandığını yine İngiliz Dışişleri belgeleri ortaya koymaktadır. Londra'daki Rus Büyükelçisi, Türkiye'deki Ermenilere yardım için ortaklaşa toplanılması düşünülen 1 milyon frankın yarısını İngiliz Hükümeti'nin sağlayıp sağlayamayacağını sorması üzerine,¹⁹³ öneriyi İngiliz çıkarlarıyla alakalı bulmayan İngiliz Hükümeti, bu yardım organizasyonuna katılmayacağını belirtmiştir.¹⁹⁴

b-Wellington House ve Bir Propaganda Çalışması Örneği: “Blue Book”

Dünyada Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında Türklere karşı bir önyargının oluşmasının iki sebebi vardır. Bunlardan biri; Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri, diğeri ise; I. Dünya Savaşı esnası ve hemen sonrasındaki İngiliz savaş propaganda faaliyetleridir.¹⁹⁵

1915'in ikinci yarısından itibaren, İngiltere'de İngiliz istihbarat ve bilgi servisleri, bazı siyasî ve askerî uzmanlar ayrıca Lord Bryce, Arnold Toynbee ve Aneurin Williams gibi Ermeni taraftarı nüfuzlu şahsiyetler, İngiliz Hükümeti'nin Ermeni katliam rapor ve bilgilerini yayınlaması yolunda ısrarcı bir tutum izlemişlerdir.

¹⁹¹ Salâhi R. Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, *Bellefen*, s.441.

¹⁹² *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s.193-194, 199-208.

¹⁹³ **PRO. FO. 371/2768/20335**, *Foreign Office to The Secretary of the Treasury, No.16, February 7th, 1916*.

¹⁹⁴ **PRO. FO. 371/2768/35658**, *Foreign Office to Count Benckendorff (Russian Ambassador), No: 16, March 3rd, 1916*.

¹⁹⁵ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s. 2.

İngiliz kamuoyunun, İtilâf devletlerinin küçük müttefikleri olan ve Türklere karşı büyük bir nefret duyan Ermenilere karşı ilgilerini artırmak yolunda iç sebeplere bağlanabileceği bu girişimin dış etkilerinin de oldukça faydalı olduğu düşünülmüştür. Ermeni katliam hikâyelerinin İngiltere'nin müttefiki Rusya'nın savaş esnasında gerçekleştirdiği Yahudi katliamların üzerini örtmek ve bu olaylara yönelik uluslararası ilgi ve heyecanı başka yönlere çevirmek gibi bir misyonu da vardır. Ayrıca böyle bir propaganda faaliyeti, tarafsız ülkelerin Merkezi Devletler'e karşı sempatisini azaltarak, özellikle ABD'nin savaşa dost cephesinde girmesine yardımcı olacak niteliktedir.¹⁹⁶

Bu değerlendirmeler altında İngiliz Savaş Propaganda Bürosu (*Wellington House-War Propaganda Bureau*) ve Dışişleri'nin ortak bir çalışma ile ürettikleri eser; "*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Miscellaneous, No:31*"¹⁹⁷ adlı çalışmadır. Daha sonraları "Mavi Kitap" veya "Blue Book" olarak ün kazanacak olan bu çalışma ile ilgili değerlendirmelere geçmeden önce Savaş Propaganda Bürosu'nun (Wellington House)¹⁹⁸ misyonu ve çalışmaları ile ilgili özet bir bilgi vermek gerekmektedir.

Daha öncede belirtildiği gibi *Wellington House*, savaş esnasında İngiliz propaganda hizmetlerinin yürütüldüğü kurumlardan biridir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Foreign Office'in bir bölümü olan Wellington House'un müdürü *C. F. Masterman*'dir. Şubat 1917'de John Buchan başkanlığındaki *Department of Information* bünyesine alınan *Wellington House*, Mart 1918'de Lord Beaverbrook'un başında olduğu *Ministry of Information*'a bağlanmıştır.¹⁹⁹

Aslında Wellington House'un misyonunu ortaya koymak oldukça kolaydır; İngiltere'nin düşmanlarını olabildiğince kötü göstermek, dostlarını ise göklere çıkarmak.²⁰⁰ Savaş esnasında Wellington House'un propaganda faaliyetlerini

¹⁹⁶ Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Bellefen*, s.441.

¹⁹⁷ **The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916**, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, HM Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

¹⁹⁸ Bundan sonra bu propaganda kurumu "Wellington House" olarak ifade edilecektir.

¹⁹⁹ TNA (UK), Leaflet, "*British Propaganda in the 20th Century*", s.1.

²⁰⁰ Wellington House, İngiliz kaynaklarında "Mr. Masterman Organizasyonu" olarak da geçmektedir. Bu büro, müttefik ve tarafsız ülkelerde yürütülecek propaganda için çeşitli broşür ve bildiriler hazırlayıp dağıtmakla sorumludur. Yaptığı faaliyetlerde İngiliz Dışişleri'nin News Department'i ile yakın bir işbirliği halindedir. Bu büronun özel bir birimi ABD'de Sir Gilbert Parker'in yönetimi

yönlendirdiği asıl hedef Almanya olmasına karşın, oldukça önemli bir çaba da Türklere karşı verilmiştir. Arnold Toynbee, propagandanın bir “Centilmen Oyunu” olmadığını kabul etmesine rağmen,²⁰¹ bu faaliyetler içerisinde yapılması gereken şeyleri ve üzerine düşen görevi fazlasıyla yerine getirmiştir. Wellington House çalışanları, savaş esnasında ortaya koydukları işleri içlerine sindiremediklerinden olsa gerek, savaşın hemen akabinde propaganda bürosunun bütün kayıtları yok edilmiştir. Yok edilmeyen kayıtlara da ancak İngiliz arşivinde şans eseri rastlanılmaktadır. Orjinalleri yok edilmesine rağmen bu kayıtların bazı kopyaları İngiliz Dışişleri’nin ilgili bölüm yazışmalarında ve özellikle ABD ile ilgili belgelerde görülebilir. Bu kopyalar Wellington House’un savaş esnasındaki hizmetlerinin küçük bir bölümü hakkında bize önemli ip uçları verecek niteliktedir.²⁰²

1914’te oldukça sınırlı olan Wellington House’un yayınları savaşın ilerleyen yıllarında oldukça artmış, 1915 ve 1916 yıllarında ortaya koyulan 334 yayının 7 milyon dağıtımı yapılmıştır. Yapılan bu yayınların bazılarının kopyalarına İngiliz Dışişleri Kütüphanesi’nde rastlanılabilir. Çoğu imha edilmiş olan bu yayınlardan yok edilmesine gerek görülmeyen bazılarında ulaşılmıştır. Bu yayınların Türklere ilgili olanlarından bir kaçısı ise şunlardır:²⁰³

Israel Cohen, *The Turkish Persecution of the Jews*.

Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, 1915*.

A. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*.

A. P. Hacobian, *Armenian and the War*.

Germany, Turkey and Armenia: Selections of Documentary Evidence, Anon.

Great Britain, *Palestine and the Jews: A Survey of Christian Opinion*.

Mark Sykes, *The “Clean-Fighting Turk” a Spurious Claim*.

Bu yayınlar gözden geçirildiğinde Wellington House’un ilgi alanlarını özellikle Yahudilerin, Siyonizmin ve Türklerin oluşturduğu açıkça fark edilebilir. Türkler ile

altında faaliyet göstermektedir. Gilbert Parker, Londra’dan aldığı dergi, broşür, yazışma vs. malzemelerin nüfuzlu Amerikalı arkadaşlarını kullanarak Amerikan basınına sızdırılması görevini üstlenmiştir. Parker, Wellington House’a haftalık olarak Amerikan basın özetlerinden derlediği bir rapor göndermektedir. ((**PRO. CAB. 24/3, G.102, s.2.**)

²⁰¹ Sonyel, “Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War”, **Bellekten**, s. 445.

²⁰² McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.4.

²⁰³ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.5-6.

ilgili yayınlarda özellikle Türkleri karalayan bir tutum içerisinde onlara “kötü” imajı verilmeye çalışılmıştır.²⁰⁴ Bu yayınların mimarları içerisinde göze çarpan Arnold Toynbee, bir çok ülke ve çevrelerde büyük ve saygın bir tarihçi olarak değerlendirilmiştir. Ancak Toynbee’nin Ermenilerle ilgili kaleme aldığı eserlerin hiçbirinde onun Wellington House’un bir çalışmanı olduğunu imâ eden veya gösteren bir bilgiye rastlanılmamaktadır.²⁰⁵

Toynbee, Amerikan Komite Raporları ile Ermeni göçmen ve yayın organlarını kaynak olarak kullanıp hazırladığı²⁰⁶ ve girişinde Lord Bryce’in Lordlar Kamarası’nda Ermeni katliamlarına ilişkin yaptığı konuşmasına²⁰⁷ yer verdiği “*Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*” adlı 120 sayfalık eserinde Osmanlı Devleti’nin Ermeni isyan ve hareketlerine karşı almış olduğu önlemleri “tüm Hıristiyan nüfusun ortadan kaldırılması” şeklinde nitelmiştir.²⁰⁸ Bu yayını, “*Türk Kötülüklerinin Bir Katalogu*” olarak değerlendiren Justin McCarthy, Toynbee’nin kitap içerisinde yapmış olduğu bazı hatalardan dolayı daha sonra özür dilediğini ifade etmektedir.²⁰⁹

“Blue Book” veya “Mavi Kitap” olarak daha sonra özellikle Türkleri karalama kampanyaları ve propaganda faaliyetleri içerisinde Ermenilerin el üstünde tuttukları yapıta gelince; bu kitabın yazarı olduğu sanılan Lord Bryce, Ermenilerin duayeni ve çok eski bir dostu olarak²¹⁰ 1893 yılında Londra’da faaliyet göstermeye başlayan İngiliz-Ermeni Komitesi’ni kurucusudur.²¹¹ Kendisi, 1915 Ermeni olaylarını katliam olarak tanımlayan ilk batılı politikacılardandır. Wellington House tarafından önemli bir kişi olarak görülen Bryce’in özellikle ABD’de çok saygın ve önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Ermeni olaylarını katliam olarak değerlendirip bu doğrultuda derlediği *Bryce Raporu* olarak bilinen çalışmasında Türk düşmanlığını zirveye taşımıştır.

²⁰⁴ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.6, 8.

²⁰⁵ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.9.

²⁰⁶ Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, s.29, 33, 36, 37, 41, 63, 65, 77, 88, 92.

²⁰⁷ **PD. HL**, 5/ XIX, s. 1000-1004; Toynbee, *Armenian Atrocities*, s.5-17.

²⁰⁸ Toynbee, *Armenian Atrocities*, s.27.

²⁰⁹ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s. 9.

²¹⁰ Bugos Nubar tarafından “Ermenistan”ın İngiltere’deki arkadaşlarının duayeni” olarak tanımlanan Bryce, (Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.50.) 1876’da İngiltere Ermeni Derneğini, 1893’te İngiliz Ermeni Komitesini kurmuştur. (Kırakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.171.) Bryce hakkında geniş bilgi için bkz. I. Bölüm, s. 62. dip. 242.

²¹¹ **BOA. YPRK. EŞA**, 13/50, 1893.5.14; Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Volume: II, s.XX; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.45; Kırakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question*, s.281.

Bryce'in, Ermeni katliamları ile ilgili "kaynakları belli olan" bu raporu,²¹² Amerika'daki İngiliz propaganda faaliyetlerini gizli olarak yürüten organizasyon tarafından Amerikan basınına aktarılmış ve Amerikan kamuoyu üzerinde önemli etkilere sebep olmuştur.²¹³

"Blue Book"un resmi hikâyesi şöyledir: Bir çok Ermeni arkadaşı olan Bryce'in eline Türkiye'deki olaylarla ilgili bu arkadaşlarından gelen önemli bilgi ve notlar ulaşmıştır. Daha sonra Bryce, gerçekleri bir araya getirerek Ermeni olayları hakkında bir kitap yazmanın iyi olacağı kanaatine varmıştır. Böyle bir eserin ortaya koyulmasında yüksek bir akademik kariyeri olan Mr. Arnold J. Toynbee ile ortak bir çalışma yapmış olması da, Bryce için çok önemli bir şanstır. Toynbee, Ermeni olayları ile ilgili diğer kanıtları da bir araya getirip, tarihî ve coğrafi değerlendirmeleri ile eserin hazırlanmasına büyük katkıda bulunmuştur.²¹⁴ Daha sonra Bryce ve Toynbee vasıtasıyla İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e sunulan eser, Grey tarafından Avam Kamarası'nda tanıtılmış²¹⁵ ve parlamentonun oldukça etkilenmesi üzerine kitap olarak yayınlanmasına karar verilmiştir.²¹⁶

Olayların gelişiminin gerçek boyutu ise tamamen farklıdır. Wellington House, propaganda faaliyetleri açısından Toynbee'nin yardımlarından da yararlanarak Bryce'den Ermeni katliamları hakkında bir eser hazırlamasını istemiş ve neticede 684 sayfalık bir propaganda yapıtı 1 yıldan daha kısa bir süre içerisinde oluşturulmuştur.²¹⁷ Arnold Toynbee, I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1922 yılında yayınladığı "*The Western Question in Greece and Turkey*", adlı eserinde "Blue Book"un İngiliz Hükümeti'nin

²¹² Bu rapor hakkında 23 Ağustos 1916'da Avam Kamarası'nda Mr. Bird'ün Dışişleri'ne yönelttiği soru üzerine Lord Robert Cecil, bu çalışmayı belgesel kanıtların koleksiyonundan oluşan çok değerli bir rapor olarak tanımlamıştır. (PD. HC. 5/LXXXV, s.2650.) Oysa Lord Bryce tarafından raporun kaynakları "şahitler, olayları yaşayanlardan duymuş güvenilir insanlar, farklı bağımsız kaynaklar olarak" belirtilmiş, hiçbir resmi kanıt ve belgeden bahsedilmemiştir. ("*Lord Bryce's Report on Turkish Atrocities in Armenia*", *The New York Times, Current History*, November, 1916, s.173.)

²¹³ "*Lord Bryce's Report on Turkish Atrocities in Armenia*", *Current History*, s.173-186.

²¹⁴ *Treatment of Armenians of Ottoman Empire, 1915-1916*, s.XVI-XVII.

²¹⁵ Avam Kamarası'nın 23 Kasım 1916 tarihli oturumu, PD. HC. 5/LXXXVII, s.1547.

²¹⁶ *Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, s.XVIII; "*The Sufferings of Armenia*", *The Times*, Thursday, December 14, 1916, p.7; McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.10. Aslında kitabın kaynakları göz önüne alındığında İngiliz Dışişleri'nin bunu resmi bir belge olarak yayınlaması oldukça zor görünüyordu. Ancak "resmi bir yayın" özelliği olmayan bir kitabın, Hindistan'da, ABD'de ve tarafsız ülkelerde istenen etkiyi uyandırması da beklenemezdi. (Gürün, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi", *Ermeni Araştırmaları*, I, s.56.)

²¹⁷ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.10; Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Bellekten*, s.444.

görevlendirmesi sonucu savaş propagandası olarak basılıp dağıtıldığını itiraf etmiştir.²¹⁸ Ancak yine kendi ifadesine göre savaş dönemi İngiliz Hükümeti'nin bu planlarından ne kendisi, ne de Bryce haberdardır.²¹⁹

İçinde bir çok hatalar ve tutarsızlıklar bulunan²²⁰ ve Bryce tarafından kaleme alınan bir girişle başlayan bu yapının ilk 589 sayfasında Ermeni katliamları hakkında çeşitli kaynaklardan elde edilen mektup ve raporlar bulunmaktadır. Bu yönüyle kitap, daha ziyade bir mektup ve belge derlemesidir. 591 ile 654 sayfalar arasında Toynbee tarafından kaleme alınmış olan Ermeni tarihi ve 1915 Ermeni sevkleri²²¹ ile ilgili bilgiler verilen kitabın son bölümünde, Ermeni Patrikhanesi'nden temin edilmiş istatistiksel bilgiler²²² ile Ermeni ve Amerikan patentli bazı gazete makalelerine yer verilmiştir.²²³ Kitap içerisinde Toynbee'nin Wellington House adına çalıştığından bahsedilmemiştir.

Kitabın bütünü ile ilgili ayrıntılı bir inceleme yapmak bu çalışmanın sınırlarını zorlayacak bir durum olsa da, özellikle eserin hazırlanmasında başvurulan kaynakların profilini ortaya koyarak bunlar üzerinde değerlendirme yapmak kitabın içindeki bilgilerin güvenilirliklerini tespit etmek açısından yararlıdır.

²¹⁸ Arnold J. Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations**, London, Bombay, Sydney, 1922, s.50. Toynbee, aynı eserinde Fransız Hükümeti'nin ise Ermenileri farklı yollardan kullandığını belirtmektedir. Ermenilere kendi korumaları altında Kilikya'da otonom bir devlet vaadinde bulunan Fransızlar, birkaç bin Ermeni gönüllüsünden oluşan *Legion d'Orient*'i oluşturmuşlardır. (Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey**, s.50-51.)

²¹⁹ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.81. Toynbee'ye göre; 1915 Baharı'nda Polonya sınırından çekilen Rus orduları bu esnada bölgedeki Yahudilere karşı çok vahşi hareketlerde bulunmuşlardı. Olaylara tanıklık eden Alman orduları da Yahudi-Amerikan gazetecilerini bölgeye davet ederek bu katliamı kendi amaçlarına yönelik kullanmaya çalışmışlardır. Bu gazetecilerin İngiltere'nin müttefiki Rusya hakkında Amerikan basınına gönderdikleri raporların içeriği Londra'daki İngiliz Hükümeti'ni büyük bir endişeye sevk eder. Dolayısıyla Almanya'nın bu propagandasına karşılık İngiliz Hükümeti, Ermeni olaylarını Merkezi Devletler'e yönelik karşı-propaganda şeklinde kullanmıştır. (Arnold J. Toynbee, **Acquaintances**, London, 1967, s.149-152'den naklen: Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.81.)

²²⁰ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.10.

²²¹ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s.627-654.

²²² Osmanlı Devleti'nin 6 Vilâyeti'ndeki (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Sivas) 1912 yılı nüfus istatistikleri ile ilgili olarak Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve kitap içerisine koyulan belgedeki rakamlar gerçekten ilginçtir. Bu tabloda adı geçen vilâyetlerdeki Müslüman nüfusla Hıristiyan nüfusun birbirine oranı %50 olarak verilmişken, aynı vilâyetlerde 1.018.000 Ermeni'ye karşılık 666 bin Türk bulunmaktadır. (**Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s. 661.)

²²³ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s.654-684.

“Blue Book” içinde yer alan bir çok belgenin kaynağı güvenlik gerekçesiyle belirtilmemiş bunlar için ya çeşitli simgeler (A, X vs)²²⁴ veya genel olarak “seyyah” veya “yabancı sakin”, “iyi bilgili tarafsız bir kaynak”, “yetkili bir otorite”, aynı kaynak” gibi kelimeler kullanılmıştır.²²⁵ Ayrıca kitap içerisinde olayların adı geçtiği bazı bölge ve şehir isimleri de belirtilmemiştir.²²⁶ Toynbee, Bryce’a yazdığı bir mektubunda kitapta kullanılacak olan belgelerin %23’ünün gerçek kaynaklarının kimler olduğunu bilmediğini ifade etmektedir. Bu kaynakları tespit etmeye çalışan Toynbee, belgeleri kendine gönderen Amerikan misyonerlerinin de bu bilgiden mahrum olduğunu anlamıştır.²²⁷

Kitap içinde bulunan “Editörün Notu” bölümünde belge kaynaklarının çeşitlilik arz ettiğinden bahsedilmektedir.²²⁸ Aynı bilgiye göre, bu kaynaklardan birisi Ermeniler ve Ermeni organizasyonları tarafından yazılan mektuplardır.²²⁹ Kitapta *Ararat* ve *Gotchnag* gibi bazı Ermeni gazeteleri de kaynak olarak kullanılmıştır.²³⁰ Batum’da bulunan İngiliz Konsolosu Stevens’in Kafkasya göçmenleri ile ilgili raporlarının da yer

²²⁴ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s.258, 336, 349, 356, 364, 367, 369, 373, 378, 385.

²²⁵ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s.4, 6, 8, 9, 12, 17, 22, 23, 28, 88.

²²⁶ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, s.331-378. Kitabın 1916 yılındaki orijinal basımında bazı şahıs ve yer isimlerinin belirtilmemesinin sebebi güvenlik önlemi olarak açıklanmış, buna gerekçe olarak da dönem itibarıyla Ermeni katliamları hakkında rapor veren bir çok şahısın hâlâ Türkiye’de bulunduğu argümanı ileri sürülmüştür. Sonuçta “Blue Book”da geçen yer ve isimler listesi aynı yıl (1916) ayrı bir şekilde yayınlanmıştır. (**Great Britain, Parliamentary Papers, Key to Names of Persons and Places Witheld from Publication in “The Treatment of Armenian in the Otoman Empire, 1915-16”den naklen Guenter Lewy, The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide, The University of Utah Press, 2005, s.137, dip.32.**) Burada çelişki arz eden durum ise güvenlik açısından oldukça önemli görülmesine rağmen, orijinal kitap da yer almayan yer ve şahıs isimlerinin aynı yıl içerisinde fakat ayrı bir derleme olarak basılmasıdır. Ara Sarafian tarafından editörlüğü yapılarak 2002 yılında yeniden yayınlanan “Blue Book”da, orijinal basımda yer almayan yer ve şahıs isimleri belirtilmiş, (<http://www.gomidas.org/books/bryce.htm>, 19.02.2006) 2005-6’da ise bu sansürlü basım Türkçe’ye çevrilerek iki cilt halinde Türkiye’de de yayınlanmıştır. (James Bryce-Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele, I, II**, Pencere Yay., İstanbul, 2005, 2006.)

²²⁷ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.15-16.

²²⁸ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, “Memorandum by the Editor”, s.XXXV.

²²⁹ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, “Memorandum by the Editor”, s.XXXVI, XXXVII.

²³⁰ **Treatment of Armenians of Ottoman Empire**, “Memorandum by the Editor”, s.XXXVI.

aldığı²³¹ kitabın en önemli ve geniş bilgi kaynağı ise genel olarak misyonerler ve özellikle de Amerikan misyonerleridir.²³²

Bu noktada misyonerler hakkında bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. *American Committee for Armenian and Syrian Relief*,²³³ 1915 Kasım ayında kurulmuştur. Bundan önce de bazı Ermeni yardım organizasyonlarının olduğu bilinmektedir. Bu ve diğer yardım organizasyonlarının tüm yetkilileri “Amerikan Protestan Misyoner Teşkilatı”nın üyeleridirler. Bunlar, Ermenilere yardım etme yolundaki görevlerine insanların niçin bu organizasyonlara katkıda bulunmaları gerektiğini açıklamak için küçük broşürler hazırlayarak başlamışlardır.²³⁴

Bu misyoner organizasyonlarının zor şartlar altında bulunan Ermenilere ve diğer Hıristiyan unsurlara yönelik yardım için para toplama faaliyetleri gerçekten kayda değer bir çalışmadır. Ama bu paraları toplama noktasında adı geçen organizasyonların başvurdukları yöntemler hiçte ahlâkî görünmemektedir. Yardım miktarlarını artırmaya çalışan organizasyonlar devamlı şekilde Türkiye'nin portresini vahşi bir düşman şeklinde, Hıristiyan unsurlara baskıda bulunan bir tarzda çizmişlerdir. İnsanların bu organizasyonlara katkıda bulunmamaları durumunda Türkler amaçlarında başarıya ulaşacaklardır. Misyonerlerin bütün yapıtlarında devamlı olarak Ermeniler kurban olarak gösterilmiştir. *“Türkler hiçbir zaman kurban olmamışlardır. Türkler devamlı olarak öldürürler, kimsesiz çocuklara eziyet ederler, yamyamdırlar, Ermeniler Doğu Anadolu'nun tümünde çoğunluğu oluştururlar, bütün genç Ermeni erkekleri Türkler tarafından öldürülmüşlerdir, kadınlara tecavüz edilmiştir, Türkler eğitimden nefret*

²³¹ *Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, s.199-208.

²³² *Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, “Memorandum by the Editor”, s.XXXV. Bryce, kitapta yer alan raporların çoğunun görgü tanıklarına ait olduğunu belirtmesine karşın, kitapla ilgili yapılan son değerlendirmelerde adı geçen olayların kulaktan duymalara dayandığı ifade edilmiştir. (Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, s.138.)

²³³ Başkanlığını James L. Barton'un yaptığı American Board'ın üyelerine ait listeye Blue Book içerisinde de yer verilmiştir. (*Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, “Memorandum by the Editor”, s. XXXV.)

²³⁴ 1915 ile 1923 arasında Ermenilere yardım noktasında faaliyet gösteren organizasyonların en belirgin politikası Türkleri yermek olmuştur. Ancak, verdikleri mücadeleden galip olarak çıkan Türklerin yanında yer almamaları durumunda varlık ve faaliyetlerini devam ettiremeyeceklerini anlayan yardım organizasyonlarının Türkiye'ye karşı politikaları 1923'te bariz bir değişime uğrayacaktır. (McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.11-12.)

ederler ve eğitimli insanları cezalandırırlar!’’²³⁵ Savaş esnasında Amerikan misyonerlerinin bu Ermeni hikâyeleri ile bilgilendirilen İstanbul’daki ABD Büyükelçisi Morgenthau’nun 1918 yılında basılan hatıraları da (Ambassador Morgenthau’s Story) bu çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir.²³⁶

Misyoner kampanyası gerçekten çok büyük bir başarıya imza atmıştır. Öyle ki, faaliyetler sonucu Amerikan tarihinin en başarılı özel yardım kampanyası unvanını almaya hak kazanan bu misyoner kampanyası, toplam 116 milyon dolar para toplamıştır.²³⁷

“Blue Book”un, Ermeni katliamları ile ilgili kaynak sıkıntısını önemli ölçüde gidermiş olan bu misyoner teşkilatlarının kısa bir profilini verdikten sonra Wellington House ve yapıtı ile olan değerlendirmelere devam edilebilir.

Wellington House, Türkiye’deki bu misyonerlerle işbirliği halinde çalışmalarını sürdürmüştür.²³⁸ Gerekli belgeleri Toynbee’ye gönderen misyonerler, daha sonra Wellington House tarafından tasarlanan propaganda materyallerinin dağıtımını görevini yine kendileri üstlenmişlerdir. Örneğin, Toynbee’nin daha öncede bahsettiğimiz Ermeni katliamlarına yönelik derlediği ilk yapıtı olan “*Armenian Atrocities: The Murder of a*

²³⁵ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.12-13. McCarthy, misyonerler hakkında edindikleri izlenimleri şu değerlendirmelerle açıklamaktadır: “Anladığım kadarıyla misyonerlerin en önemli özelliklerinden biri yalan söylemede tereddüt etmemeleridir. Örneğin Van’daki Ermeni isyanına yönelik olarak misyonerler tarafından iki ana kitap yazılmıştır. Bu misyonerler Ussher ve Knapp’tır. Bryce Raporu’nda Knapp’ın kitabından alıntılar vardır. Bu misyonerlere göre Van’da hiçbir Türk veya Kürt ölmemiştir. Sadece Ussher 350 sayfalık kitabında 4 cümle ile Ermenilerin de bazen Müslümanlardan intikam aldıkları yolunda bir bilgi vermektedir. Ussher bu bilgiyi verirken bu Müslümanların ölmeyi hak eden kişiler oldukları yönünde bir yorumda bulunmaktan da kendini alı koyamamıştır. Gerçekte ise Ermeniler Van’da yakaladıkları bütün Müslümanları erkek, kadın ve çocuk ayırt etmeksizin katletmişlerdir. Eğer misyonerler bunları görmemişler ise, onlar ya kördür, ya da olayların gerçekleştiği anda bodrum katında saklanıyorlardır. Bununla beraber tüm misyoner literatürü gözden geçirildiğinde ölen insanların sadece Ermeniler olduğu görülecektir. Peki bu ölen Müslümanlara ne oldu. İntihar mı ettiler?” (McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.13.)

²³⁶ Hasan Köni, “The Research of Arnold Toynbee on Turks and the Birth of Armenian Propaganda”, **Ermeni Araştırmaları, II**, (Ankara, 2001), s.160-161;Gürün, “İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi”, **Ermeni Araştırmaları, 1**, s.54.

²³⁷ McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.13.

²³⁸ Bu dönemde Türklere karşı propaganda faaliyetleri açısından Amerikan misyonerleri ile Wellington House’un propaganda faaliyetlerinin birbirleriyle paralel olarak işlediği görülmektedir. Öyle ki bu organizasyonların faaliyetleri birbirlerini desteklemektedirler. (McCarthy, “The Other Side of The Falsified Genocide”, s.17.) Ara Sarafian da, Blue Book’u, anti- Türk propagandası için Amerikan raporlarının kullanımı açısından mükemmel bir örnek olarak değerlendirmiştir. (Lewy, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide**, s.138.)

Nation, 1915"in ve "Blue Book"un misyoner yardım organizasyonları tarafından Amerika'ya 3000'er kopyası dağıtılmıştır.²³⁹

"Blue Book"u oluştururken Toynbee'ye propaganda materyalleri sağlayan misyoner teşkilatları liderlerinden bu görevi hakkıyla yapanların başında *American Committe for Armenian and Syrian Relief* teşkilatının başkanı James Barton ve yine bu teşkilatın bir üyesi olan William Rockwell gelmektedir. William Rockwell, teşkilatın baş propagandacıdır. Toynbee'nin diğer bir kaynağı ise ismini daha sonra sık sık zikredeceğimiz Ermeni Millî Delegasyonu'nun Başkanı Bugos Nubar'dır. Nubar, Ermeni katliamları ile ilgili, Blue Book'ta yayınlanmak üzere Toynbee'ye gönderdiği bir belgede, özellikle Türklerden iyi şekilde bahseden bir paragrafın çıkarılmasını istemiş, Toynbee ise bu isteği geri çevirmemiştir.²⁴⁰

Bu çerçeve içerisinde hazırlanmış olan "Blue Book"da, madalyonun diğer yüzünü çevirme gereği ise kesinlikle hissedilmemiştir. Zaten kitap ile ilgili asıl problem, bilgi kaynakları ve belgelerin güvenilirliğinden ziyade, karşı tarafın kesinlikle dinlenmemiş olmasıdır. Kitaba göre; hiçbir Türk ölmemiş, hiçbir Ermeni de öldürmemiştir. Osmanlı Parlamentosu'ndaki Ermeni üyelerden veya Ermenilerin Türklere karşı silahlı çeteler oluşturarak Ruslara katıldıklarından, ayrıca Ermenilerin Türk iletişim hatlarını kesecek şekildeki faaliyetlerinden asla bahsedilmemiştir.²⁴¹ Bu kitap içerisinde yer almayan gerçekleri ortaya koymak yolunda harekete geçecek olan Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarının iç yüzünü 1916 yılında yayınlanan fakat "Blue Book" kadar hacimli olmayan 15 sayfalık cevabî bir yapıtta göstermeye çalışmıştır.²⁴²

²³⁹ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.13,17.

²⁴⁰ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.14.

²⁴¹ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.16. Ermeni lobisinin soykırım iddialarına kanıt olarak gösterdiği bu kitabın tek taraflı bir propaganda kitabı olduğunu ve yazarı Toynbee'nin de sonradan bunu itiraf ettiğini İngiliz tarihçi Andrew Mango da itiraf etmektedir. Savaş esnasında çok güçlü olan Alman propagandasını yıkmak ve ABD kamuoyunu müttefiklerin lehine çevirmek için İngiliz Hükümeti tarafından Almanya ve Türkiye'ye yönelik iki kitap yayımlandığını belirten Mango şunları ifade ediyor: "İkisi de savaş zamanı hazırlanmıştı ve propaganda maksatlı idiler. Zaten, Ermeni sorunuyla ilgili kitabın iki yazarından biri olan tarihçi Arnold Toynbee, daha sonra itirafta bulunarak kitabın tek taraflı olduğunu söylemişti. Kitap Ermeniler tarafından o tarihlerde Amerikan Konsoloslugu'na verilen belgeleri içeriyor. Bunların çoğu misyonerlerin görüşlerini içeren belgeler. Türklere ait bilgiler yok. Tek taraflı. Tek taraflı olan bir şey önemli olamaz." (Milliyet, 14 Mart 2005.)

²⁴² Vértic, *Sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les Mesures Gouvernementales*, Constantinople, 1916.

“Blue Book”un Wellington House’un savaş propaganda faaliyetleri içerisinde yayınlanmasının en önemli nedeni, ABD’yi savaşa çekmektir. Neticede Başkan Wilson’un müttefikler yanında savaşa girme kararını vermesindeki en önemli faktörlerden biri de, “Blue Book”tur. 1916-1917 yıllarında müttefikler tarafından yoğun bir şekilde propaganda aracı olarak kullanılan bu kitap, gerek Amerikan kamuoyu üzerinde, gerekse Wilson’un savaşa girme kararını vermesinde çok önemli bir etkide bulunmuştur.²⁴³

Bu kitabı okuyan herkes, Türklerin ne yaptıkları hakkında bilgi edindiklerini zanneder. Aslında onlar, Wellington House’un ve misyoner propagandacıların onların inanmalarını istedikleri şeylerle donanmışlardır. Neticede kitabın giriş bölümünde Bryce’in bu çalışmayı hukukî bir rapor olarak değerlendirmesi ve Ermeni soykırım tezinin ilk ciddi ifadesi olarak tanımlamasına rağmen,²⁴⁴ Bryce’in bu tespiti hakkında Amerikalı tarihçi Guenter Lewy şunları kaydetmektedir:²⁴⁵

“Bu haksız (unwarranted) bir sonuçtur. Öncelikle Ermeni sevkleri her yerde aynı yöntemle yapılmamıştır. İkinci olarak, hiç kimse sevk emirlerinin İstanbul’daki merkezi hükümet tarafından verildiğini inkâr etmemesine rağmen Blue Book, meydana gelen katliamlara yönelik bu hükümetin sorumluluğunu kanıtlayan hiçbir delil içermemektedir. Bryce ve Toynbee tarafından toplanan materyal koleksiyonu önemlidir, fakat Sarafian’ın ileri sürdüğü şekilde bu koleksiyonu “akademik çalışmalara bir model” göstermek ve “Ermeni soykırımı tarihçiliğinin sağlam bir kilometre taşı” olarak ortaya koymak son derece güçtür.”

Wellington House’un, Türklere karşı yaptığı propaganda çalışmalarının bir benzerini Almanya’ya yönelik olarak da ele aldığı bilinmektedir. Bryce, Wellington House’un propaganda faaliyetleri açısından Belçika’daki Alman katliamları ile ilgili başka bir kitap da oluşturmuştur.²⁴⁶ Ancak savaştan sonra Belçikalıların yaptığı araştırma sonucu kitabın asılsız ve tümüyle yalan bilgilerden derlendiğinin ortaya

²⁴³ Mosa Anderson, Noel Buxton, **A Life**, With a Foreword by Dr. G. P. Gooch C.H, London, 1952, s. 110.

²⁴⁴ Bryce-Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele, I**, s.74.

²⁴⁵ Lewy, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide**, s.139.

²⁴⁶ **Report of the Committee on Alleged German Outrages**, 1915.

çıkması üzerine bu kitabın düzeltilmesi yoluna gidilmiştir.²⁴⁷ Hatta savaşın sonunda Alman katliamları ile ilgili yazılan raporun savaş propagandası olarak hazırlanıp yayınlandığı, savaş esnasında bu gibi davranışların mübah olduğu açıklanarak, Almanya'dan bir tür özür bile dilenmiştir.²⁴⁸

Savaş esnasında Almanya'ya karşı ortaya konulan propagandanın mahiyeti savaştan sonra anlaşılmış ise de, Bryce ile Toynbee'nin Türkiye'ye karşı aynı amaçla ortaya koydukları "Blue Book", İngiltere ve Amerika'da genel bir kabul görerek radikal milliyetçi Ermeni grupların başvurdukları ana yapıtlardan biri haline gelmiştir. Ara Sarafyan tarafından editörlüğü yapılan "Blue Book"un son zamanlarda yeni bir basımı yapılmıştır. Sarafyan da, bu yeni basım da Wellington House ile ilgili herhangi bir bilgi vermediği gibi kitaptaki katliam hikâyelerinin kaynaklarının güvenilirliği ile ilgili de hiçbir açıklamada bulunmamıştır.²⁴⁹ Oysa İngiltere savaştan sonra Malta Adası'na götürdüğü Türk esirlerinden bazılarını Ermeni katliamına yönelik suçlamış, ancak delil toplama noktasında başarısız olmuştur.²⁵⁰ İngiltere'nin, Türkleri Ermeni katliamından sorumlu tutup cezalandırması için başvuramadığı bu kitap, daha sonra bazı Ermeniler için, "*Türk Katliamları El Kitabı*" olarak çok önemli bir kaynak haline gelmiştir.²⁵¹

²⁴⁷ McCarthy, "The Other Side of The Falsified Genocide", s.18-19. I. Dünya Savaşı esnasındaki Alman katliamına yönelik haber ve yayınların uydurma olduğu 1925'te Avam Kamarası'nda yapılan tartışmalar esnasında ifade edilecektir.(Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War", *Bellekten*, s.445.)

²⁴⁸ Gürün, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi", *Ermeni Araştırmaları*, 1, s.54.

²⁴⁹ "Notes on a Lecture by Professor Justin McCarthy of Louisville Kentucky to the Turkish Area Studies Group (TASG) on Friday January 19, 2001 at School of Oriental and African Studies (SAOS), London, UK", www.dcs.qmw.ac.uk/turgay/tobi/2023/2023-3/2023-3-sup.htm 11.04.2005.

²⁵⁰ Bilâl N. Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Question*, Ankara, 1984, s.37-43; Bilâl N. Şimşir, "The Deportees of Malta and the Armenian Question", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, Boğaziçi University, s.32-41.

²⁵¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, 28 Nisan 2005 tarihinde, İngiliz Avam ve Lordlar Kamaraları'na yazdığı bir mektup ile İngiltere'den, Mavi Kitap hakkında resmî bir açıklama yaparak; bunun bir propaganda yapıtı olduğunu, taraflı ve tek kutuplu kaynaklardan sağlanan doğruluğu ispat edilmemiş anlatımlardan oluştuğunu deklere etmesini istemiştir. (**Letter to the British Parliament by the Grand National Assembly of Turkey**, <http://www.accc.org.uk>) 8 ay sonra, 29 Ocak 2006'da adı geçen mektuba verilen ve 33 İngiliz parlamenterin imzasının bulunduğu cevapta ise; Türk Parlamentosu'nun Mavi Kitap hakkında iyi bilgilendirilmediği ifade edilerek, gönderilmiş olan bu mektubun geri çekilmesi istenmiştir. (**British Parliamentarians Respond to Turkish Counterparts' Letter Blue Book**, <http://www.hyetert.com/prnhaber3.asp?Id=19719>.)

Kamuran Gürün, İngiltere'nin Bryce Alman Raporu ile ilgili yaptığı açıklamayı "Blue Book" için neden yapmamış olduğunu şöyle ifade eder:²⁵²

"İngiltere, Bryce'ın Alman Raporu için yapıldığı şekilde, bu kitabın harp propagandası olarak basıldığını, harp içerisinde bu gibi davranışların mübah olduğunu belirtir bir açıklamayı Mavi Kitap için yapmadı. Bunun sebebi gayet açıktır. İngiltere, harp sonrasında Almanya'nın toprak bütünlüğünün adeta müdafii durumundadır. Fransa'nın tek başına, Ren'in batı sahilini, hatta kısıtlı bir süre için işgal etmek talebine bile karşı çıkmıştır. Alman hegemonyasını yaktıktan sonra Avrupa'da onun yerine geçecek bir Fransa hegemonyası istememektedir."

"Osmanlı İmparatorluğu'na gelince durum tamamen değişiktir. Osmanlı ülkesi harp sürerken yapılan gizli anlaşmalarla zaten taksim edilmiştir. Şimdi bu paylaşma uygulanacaktır. Dünya efkârına ama daha önce kendi kamuoyuna, Almanya ile Osmanlı Devleti hakkındaki bu birbirine zıt iki uygulamanın sebeplerini izah edebilmek için, Türklerin devlet olarak mevcudiyetini sürdürmeye lâyık bir toplum olmadığı ileri sürülebilmesi gerekmektedir. Bu sebeple de, harp sürerken söylenip yazılanların hakikatle ilgisi bulunmayan harp propagandası oldukları hususu ifade edilememektedir."

Son olarak Arnold Toynbee ile ilgili bir şeyler söylemek gerekirse;

Oxford Üniversitesi'nin genç bir tarihçisi olan Toynbee, 1916'da ortaya koyduğu eseriyle bütün Ermeniler üzerinde önemli bir sempatiye sahip olmuştur. Ancak Toynbee, daha sonraları Ermenilerin kendisine yönelik sempatiyelerine pek de karşılık vermemiştir. 1916'da ortaya koyduğu eser hakkında daha sonraları kendisinde başka düşünceler de oluşmuştur. Özellikle savaştan sonra Toynbee'nin Ermenilere ve onların faaliyetlerine yönelik ilgi ve gayretleri giderek azalmıştır. Onun Ermeniler lehinde yaptığı son şey, muhtemelen 13 Ekim 1920 tarihinde İngiliz-Ermeni Komitesi adına İngiliz Dışişleri'ne yazmış olduğu bir mektuptur. Toynbee, bu mektubunda İngiliz Dışişleri'den Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı yaptığı hareketi karşılamak için sınırlı ekonomik ve siyasî yardım talebinde bulunmaktadır.²⁵³

²⁵² Gürün, "İngiliz Mavi Kitabı ve İstanbul Divan-ı Harbi", **Ermeni Araştırmaları, I**, s.57.

²⁵³ **PRO. FO. 371/ 4960/E 12619**, "Memorandum from British-Armenia Committee on the Invasion of the Republic of Erivan by the Turkish Nationalist", Toynbee to Sir E. Crowe, Foreign Office, 13.10.1920.

1921 yılında sempatisi Türklere yönelen Toynbee, onlardan özür dileme yolları aramaya başlamıştır. 1922 yılında yayınladığı *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, adlı eserinde Toynbee'nin Türklere yönelik bu yaklaşımlarının izlerine rastlamak mümkündür.²⁵⁴ Daha sonraları Ermenilere karşı ilgisi daha da azalacak olan Toynbee, 1928 den sonra onları tamamen unutmış görünmektedir.²⁵⁵ 1967'de Londra'da yayınladığı "*Acquaintances*" adlı eserinde tekrar "*1916 Blue Book*"una atıflarda bulunan Toynbee, bu kitabın hazırlanmasında Lord Bryce'a yardım etmiş olmasından dolayı özür diler bir tavır takınmıştır.²⁵⁶ Toynbee'nin bu tavrını içlerine sindirememiş olan bazı Ermeni tarihçileri "onun emperyalizmin bir aracı olup olmadığı" yolunda tartışmalara girmişlerdir.²⁵⁷

D- Sykes-Picot Antlaşması ve İngiltere'nin "Ermenistan"ın Geleceğine İlişkin Tasarıları (1916)

İngiltere, 1915 ve 1916 yıllarında Rusya'nın Yahudi katliamının üstünü örtüp ABD'yi savaşa kendi tarafında çekebilme, ayrıca Almanya ve Osmanlı Devleti'ni aşağılayarak Müslüman dünyasını etkilemek için propaganda faaliyetleri içerisinde Ermenilere oldukça fazla yer vermişti. Ancak bu yıllar içerisinde İngiltere, enerjisini başka bir alanda da harcadı.

Bu alan Osmanlı topraklarının paylaşım meselesi ile ilgili idi. Gizli diplomasi ile çözümlenmeye çalışılan bu süreç içerisinde İngiltere, her nedense propaganda faaliyetlerinin baş figüranı olan Ermenilere ve onların bağımsız devlet yolundaki özlemlerine ilişkin hiçbir tasarımda bulunmamış, daha sonra bağımsız bir Ermeni devleti oluşturma noktasındaki sorumluluklar Rusya ve Fransa'nın üzerine atılmıştı. Gizli diplomasi gelişim safhalarına gelince;

Savaş Bakanı Lord Kitchener başta olmak üzere İngiliz Hükümet üyelerinin çoğunun paylaştığı nokta, Osmanlı Devleti'ni bölüp, bu devletten iri bir parça almanın

²⁵⁴ *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922, s.266 vd.

²⁵⁵ Gulbekian, "Was Toynbee an Imperialist Tool?", *Ararat*, s.29.

²⁵⁶ Toynbee, *Acquaintances*, s.149-152'den aktaran; Gulbekian, "Was Toynbee an Imperialist Tool?", *Ararat*, s.30.

²⁵⁷ Gulbekian, "Was Toynbee an Imperialist Tool?", *Ararat*, s. 29-32; Lillian Etnekjian, *Toynbee, Turks and Armenians*, Zoryan Institute, Cambridge, 1985, s.1-7.

İngiltere'nin çıkarına olduğu idi. Önceleri tereddüt etmesine rağmen bu yaklaşım İngiliz Başbakanı Asquith'in ifadeleri ile şöyle şekillenmişti:²⁵⁸

"Eğer başka devletlerin Türkiye'den toprak almalarına göz yumup kendimize bir şey almazsak görevimizi yapıyor sayılmayız."

Savaşın hemen başlarında Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşılması sorunu özellikle Rusya'nın girişimleri sonucu İtilâf devletlerinin gündemlerini işgal etmeye başladı. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına ve bu pastadan gerekli payın alınması ile ilgili çalışmaları da bu Rus tavrı ile hızlanıyordu. Osmanlı toprakları üzerindeki İngiliz hedef ve çıkarları Bunsen Komitesi'nin Nisan-Haziran 1915 arasındaki çalışmaları ile şekillendi.²⁵⁹

Çanakkale'ye yönelik müttefik harekâtı her ne kadar Rus istekleri doğrultusunda planlanmışsa da, hareketten sonra İstanbul'un İngilizlerin eline geçebileceği düşüncesi, yüzyıllık Rus korkularını harekete geçirdi. Rus Dışişleri Bakanı Sergei Sazanov, mart ayı başında Londra ve Paris'e gönderdiği telgraflarla İstanbul ile Boğazların ve her iki yanının Rusya'ya verilmesi isteğinde bulundu.²⁶⁰ Rusya, buna karşılık olarak İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde kendi emellerine ulaşmaları yolunda yaptıkları plan ve anlaşmaları anlayışla karşılayacaktı. Rus istekleri, 12 Mart'ta İngiltere tarafından kabul edildi.²⁶¹ Böylece İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Osmanlı topraklarının paylaşılması süreci de başlamış oldu. Bu süreç, 1916'da Sykes-Picot Anlaşması ile noktalandı. Daha sonra müttefiklerin yanında savaşa giren İtalya'ya da, bu pastadan bir pay verildi.²⁶²

²⁵⁸ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.131-132.

²⁵⁹ **PRO. CAB, 27/1, British Desiderata in Turkey in Asia**, s.1-29. Bunsen Komitesi çalışmaları ile ilgili olarak bkz. s.95-100.

²⁶⁰ Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, New York, 1969, s.155.

²⁶¹ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.127,130. Ashında Ruslar bu yöndeki taleplerinin İngiltere tarafından kabul edilmeyeceğini düşünmüşlerdi. Ancak Ruslar bu düşüncelerinde hatalı idiler. İngilizler, Boğazlar üzerindeki eski ilgilerine artık bir çizgi çekmişlerdi. Ayrıca İngilizler, kendileri Çanakkale'de savaşırken Rusya'yı doğu cephesinde aktif bir durumda tutma endişesi de taşıyorlardı. Her ne kadar Rusya'nın İstanbul'a yönelik isteği İngiliz politik çevrelerinde tartışmaya sebep olduysa da, 12 Mart'da İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, muhalefet liderlerinin de onayı ile bu Rus isteğine olumlu bir cevap verdi. (Taylor, "The War Aims of the Allies in the First World War", *Essays presented to Sir Lewis Namier*, s.482.)

²⁶² G. H. Bennett, *British Foreign Policy During the Curzon Period, 1919-1924*, London, 1995, s. 76; Paul W. Doerr, *British Foreign Policy, 1919-1939*, Manchester and New York, 1998, s.14.

İngiliz ve Fransız temsilcileri, Mark Sykes ve George Picot arasındaki görüşmeler 23 Kasım 1915'te başladı ve Ocak 1916'da Osmanlı topraklarının paylaşımına dair ön bir anlaşma sağlandı. Genel çizgileri ile Suriye'yi Fransa, Mezopotamya'yı da İngiltere alıyordu. İngiliz nüfuz alanı, Akdeniz'e çıkış noktasında Hayfa'yı da kapsamaktaydı. Bu İngiliz-Fransız anlaşması Rusya'nın onayı gibi bir şarta bağlandı. İstanbul ve Boğazlar üzerindeki çıkarları daha önceden kabul edilmiş olan Rusya'nın bu anlaşmaya yönelik onayı ise, Doğu Anadolu topraklarının bir bölümünün Rusya'ya tahsis edilmesi sonucunda, Mayıs 1916'da alınıyordu.²⁶³

10-23 Ekim 1916 tarihleri arasında son şeklini alan²⁶⁴ Sykes-Picot Anlaşması, Türkiye'nin Asya bölümünde İngiliz, Fransız ve Rus paylarını belirlemekteydi. Anlaşmaya göre; İngiltere ve Fransa'nın tanıyacağı ve koruyacağı bir Arap devleti veya federasyonu kurulacak,²⁶⁵ Filistin uluslar arası yönetim altına girecek, Irak'ta ise İngiliz yönetimi etkisi hakim olacaktı. Anlaşmanın bu maddeleri ile, Mezopotamya'nın iki vilâyeti Basra ve Bağdat'ta çıkarlarını sağlama alan İngiltere, Süveyş Kanalı'nı koruyup Hindistan yolunu güvence altına alabilme olanağını da elde etti. Ayrıca Irak'ın denetimi ile Manchester fabrikaları için pamuk, İngiliz filoları için de petrol sağlanacaktı. Bunlardan başka İstanbul Ruslara ait olacağından, ortada halifelik merkezi diye bir şey olmayacaktı. Kurulacak olan Arap Devleti, İngiliz himayesinde yaşayacaktı. Yine anlaşma ile Fransa, Anadolu'nun önemli bir kısmı ile Suriye'yi ele geçiriyor; Sivas, Harput, Diyarbakır, Adana (Kilikya) ve Lübnan dahil olmak üzere Akka'nın kuzeyindeki Suriye kıyıları Fransız nüfuz bölgesinin içerisinde yer alıyordu.²⁶⁶

Bu anlaşma ile belirlenen Rus nüfuz bölgesi ile aynı anlama gelen Rus işgal bölgesi, savaş esnasında Türklerin Doğu Anadolu'da yitirdikleri toprakları kapsayacaktı. Rusları tedirgin eden tek husus bölgenin Karadeniz kıyısındaki batı sınırı idi. Sonunda nihai memorandumda "Trabzon'un batısında kararlaştırılacak bir nokta" ifadesine yer verilmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Böylece İngiltere, Rusya ve

²⁶³ Taylor, **English History**, "Note A. *The Partition of Turkey in Asia*", s.70. İngiltere, Rusya ve Fransa arasında bu anlaşmaya yönelik yazışmalar için bkz. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956**, Volume, II, s.18-22.

²⁶⁴ Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.42.

²⁶⁵ Bu Arap Devleti'nin Musul'u da içine alacak şekilde kuzey bölgesi Fransız nüfuz alanı olarak şekillenirken, güney bölgesinde İngilizler söz sahibi olacaktı. (Bennett, **British Foreign Policy During the Curzon Period**, s.95-96.)

²⁶⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX, s.544; Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.181-185.

Fransa arasında süre gelen gizli diplomasi trafiği sonucunda Türkiye'nin I. Dünya Savaşı esnasında paylaşımı tamamlanmış oldu.²⁶⁷

Bu görüşmeler sürecinde İngiltere'nin Ermenilere yönelik yaklaşımları mercek altına alınacak olursa;

Konuya başlanırken de belirtildiği gibi İngiltere, propaganda faaliyetleri içerisinde yoğun bir şekilde kullandığı Ermenilerin geleceklerine ilişkin herhangi bir sorumluluk almamaya oldukça özen gösteriyordu. Sykes Picot, Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi'ne gönderdiği notta; bu anlaşma ile Ermeniler tarafından talep edilen bölgelerin ikiye bölünerek Rusya ve Fransa arasında paylaşılmasını İngiltere için büyük bir avantaj olarak değerlendirdi. Böylece bir Ermeni devleti kurma yükümlülüğü Rusya'ya havale edilebilirdi.²⁶⁸

Ermenilere yönelik hazırlamış olduğu bir memorandumda, onların bir daha asla "Osmanlı köleliği" altında bırakılmayacağını belirten Sykes,²⁶⁹ Ermenilerin gelecekleri ile ilgili dört formül ortaya koydu. Bunlardan ilki; Türk hakimiyeti altında bir Ermeni idaresinin oluşturulması idi ki; ikinci bir Bulgaristan örneği teşkil edecek bu yapılanma, Ermenilerin bölgedeki Kürtlerle mücadele edemeyecek olmalarından dolayı pratik bir plan değildi. Uluslararası koruma altında bir Ermeni idaresinin oluşturulması ise Sykes'in ortaya koyduğu ikinci yoldu. Ancak bu formül de bölgeyi devamlı olarak bir entrika merkezine dönüştürecek ve bu cazip ortamdan da er veya geç Almanlar yararlanacaktı. Sykes'in üçüncü formülü ise, "Ermenistan"²⁷⁰ olarak adlandırdığı Doğu Anadolu ve Kilikya'nın Rusya'ya eklenmesi idi. Ancak Sykes, İran ve Kafkasya'daki

²⁶⁷ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.152. Bu paylaşım içerisinde Rusya, Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon'un bir bölümü ile, Harput'u alıyordu. (Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.60.)

²⁶⁸ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.151-152.

²⁶⁹ İngiltere'nin genç Ortadoğu uzmanı Sykes, Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı unsurların (Araplar-Yahudiler-Ermeniler) birbirleriyle olan ilişkilerini kuvvetlendirmelerinden yana idi. Hatta Londra'da bu ayrılıkçı unsurların temsilcileriyle bir çok kez görüşmelerde bulunmuştu. Sykes, bu unsurlara yönelik tasarladığı işbirliği projesinden şöyle bahseder: "Biz kendimizi siyonizme, Ermeni hürriyetine ve Arap bağımsızlığına adadık. Siyonizm kilidi açacak anahtardır. Her üç unsurun birbirine arka çıkıp Osmanlı'ya karşı ortak bir cephe oluşturabileceğini dünyaya sergilemeliyiz." Sykes'in bu gayretkeşliğini pek fazla benimsemeyecek olan İngiliz Dışişleri, savaş sonrası taksim projelerinin gerçekleştirilmesini güçleştirme ihtimalini göz önünde bulundurarak bu ayrılıkçı unsurlar arasında bir ittifaka pek sıcak bakmayacaktı. Ayrıca ortak bir cephenin oluşturulması noktasında pratik zorluklarda vardı. (Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara, 1991, s.92.)

²⁷⁰ İngiliz belgeleri başta olmak üzere konu ile ilgili yabancı literatürde "Ermenistan", Doğu Anadolu'yu, "Küçük Ermenistan" ise Çukurova Bölgesi'ni tanımlamada kullanılmıştır.

Ermeni ihtilâlcilerinin tahrip edici faaliyetlerini göz önünde bulundurarak bu durumun da Rusya'ya aşırı bir yük getireceğini düşünüyordu. Bütün bu formüllerden sonra Sykes için "Ermenistan"ın geleceğine yönelik en iyi çözüm şekli "Ermenistan"ın Rusya ve Fransa arasında bölüşülmesi idi. Fransa "Küçük Ermenistanı" (Kilikya) Rusya ise "Ermenistan"ın diğer bölümlerini (Armenian Plateau) kontrolleri altına almalı idi. Ona göre; özellikle Rusya'nın payına düşen bölgede Kürtler ve Lazlar bölgede çoğunluğu oluşturduklarından Ermeniler, Rusya'ya daha az ayak bağı olacaklardı. Çünkü bu bölge Ermenileri sosyalist ve anarşist karakterli idiler. Fransız idaresi altındaki "Ermenistan" ise bu bölgede daha ılımlı olan Ermenilerin millî duygu ve düşünce merkezi haline gelebilirdi.²⁷¹

İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey, 15 Mayıs 1916'da Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi'ne ilettiği yazıda, İngilizlerin Ermenilere karşı ilgilerinin yalnızca duygusallık ve yardımseverlik boyutunda olduğunu belirtirken, İngiltere'nin Ermeni otonomisi için kesinlikle bir yükümlülük altına girmemesi gerektiğini ifade etti. Yine Grey'in ifadelerine göre; Rusya'nın "Ermenistan"a bir otonomi vermesi durumunda İngiltere bunu memnuniyetle karşılayabilirdi.²⁷²

13 Eylül 1916'da İngiliz Dışişleri'nden Hindistan Bakanlığı'na gönderilen başka bir yazı da ise, savaştan sonra "Ermenistan"ın Türk boyunduruğundan kurtarılıp sakinlerinin bağımsız olacağı umulmasına rağmen, "Bağımsız Ermenistan" yolunda şimdiden yapılacak bir propagandanın hayalperestlikten başka bir şey olmayacağı ifade ediliyordu.²⁷³ Bu noktada İngiliz Dışişleri'nin, Ermenilerin gelecekleri hakkında sorumluluk almama çabalarına, Hindistan kamuoyunda konuya yönelik tepki yaratmama endişesi de eklenmiş görünmektedir.

1916 yılının sonlarına doğru Sykes-Picot Antlaşması'nın genel çerçevesi hakkındaki bilgiler dışarı sızınca Rusya veya müttefik koruması altında "*birleşik bir Ermenistan*" hayali de hızlı bir şekilde buharlaştı. Bu anlaşma hakkında yeterli bilgiye sahip olan Lord Bryce, Ermenilerin tüm "Ermenistan" için (Doğu Anadolu ve Kilikya)

²⁷¹ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.60, 62.

²⁷² PRO. CAB. 37/147/48, "Future of Armenia and Poland, Alice Peace Terms signed in May 15, 1916", *Sir Edward Grey to Sir G. Buchanan*, No: 112, May 15, 1916.

²⁷³ IOR/L/PS/11/109&P3748/1916, *Foreign Office to Indian Office*, September 13 1916, "Regarding a Proposed Pres Campaign for Free and Independent Armenia."

bir otonomi sağlamak yolunda propaganda yapmamalarını uygun görüyordu. Bryce'a göre; Ermeniler, barışın sağlanmasından sonra bütün özlemlerine ulaşmasalar da, yüzyıllardır mahrum oldukları güvenlik problemleri ile artık karşılaşmayacaklardı.²⁷⁴

Sykes-Picot Antlaşması, İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki çıkar bölgelerini kesin bir şekilde açığa çıkardı. İmparatorluğun güney-doğu topraklarında bulunan bu bölgeler Mezopotamya ve Filistin'di. İngilizler, Mısır'ın devamı saydıkları Mezopotamya bölgesinde de aynı nüfuza sahip olmak amacını gütmüşlerdi.²⁷⁵ XIX. yüzyılda Doğu Anadolu'daki bir Rus varlığına şiddetle karşı olan İngiltere için artık Doğu Anadolu'daki Rus hakimiyeti önemli değildi. Aşağı Mezopotamya'nın kontrolünü eline geçiren İngiltere'nin, kuzeydeki Rusya'yı tehdit olarak algılaması anlamsız görünüyordu.²⁷⁶

Yine bu anlaşma ile Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri toprakların kuzey bölümü (Doğu Anadolu) Rusya'ya, güney bölümü ise (Kilikya) Fransızlara verilmiş, herhangi bir Ermeni yapılanmasından bahsedilmemişti. Bu noktada İngiltere ve Rusya başta olmak üzere büyük güçlerin genel politikalarında Ermenilere sadece bir araç olarak yaklaştıkları gerçeği açık bir şekilde ortaya çıktı.

Sykes'ın "Ermenistan"ın geleceğine ilişkin beyin jimnastiklerinden ve İngiliz Dışişleri'nin tavırlarından da anlaşılacağı üzere, İngiliz menfaat alanlarının dışında kalan bölgenin (Doğu Anadolu ve Kilikya) geleceği hakkında hiçbir İngiliz etki ve sorumluluğu ortaya koyulmuyordu. Ermeniler, savaş propagandası açısından azamî ölçüde değerlendirilmişlerdi. İngilizlerin onların geleceklerine yönelik bir yük altına girmeleri için, Ermenilerin yine İngiliz savaş politikalarına katkıda bulunacak bir rol üstlenmeleri gerekiyordu. Karşılıklı bu işbirliği süreci ancak Bolşevik İhtilâli ile Rus İmparatorluğu'nun savaş sahnesinden çekilmesinden sonra başladı.

²⁷⁴ Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.55.

²⁷⁵ Laurance Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)**, İstanbul, 2003, s.58.

²⁷⁶ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920**, s.102.

II- BOLŞEVİK İHTİLALİ'NDEN MONDROS MÜTAREKESİ'NE ERMENİLERE YÖNELİK İNGİLİZ POLİTİKASI (1917-1918)

A- Bolşevik İhtilâli Sonucunda Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Gelişmeler

Osmanlı Devleti, 1916 sonbaharı ile 1917 sonbaharı arasında sarsılmasına rağmen ayakları üzerinde durabiliyor iken, İtilâf devletlerinin Hükümetleri²⁷⁷ birer birer düşmekteydi. Osmanlı ordusunun Çanakkale savunmasındaki başarısı İngiltere'de Başbakan Asquith Hükümeti'nin, Rusya'da ise Çar Nikola'nın devrilmesine doğrudan etkide bulundu. 7 Aralık 1916'da İngiliz Hükümeti'nin Başbakanı olan Lloyd George, savaşa devam ederek kesin bir sonuç alma noktasında oldukça azimli görünüyordu.²⁷⁸ Öyle ki, Lloyd George, göreve başlar başlamaz bir savaş diktatörlüğü kurma yoluna gitti. Savaş yönetimi, başlangıçta beş kişiden oluşan ve başında yeni başbakanın bulunduğu Savaş Kabinesi'ne²⁷⁹ verildi. Yeni İngiliz Hükümeti'ndeki Dışişleri Bakanı ise eski İngiliz başbakanlarından Arthur Balfour idi.²⁸⁰

Lloyd George'u Ortadoğu'nun geleceği konusunda yönlendiren en büyük etkenlerden biri, Türk rejimine karşı duyduğu nefretti. İlk politik lideri olan XIX. yüzyıl liberali William Ewart Gladstone'dan Osmanlı Devleti'ne karşı duyulan nefret mirasını alan Lloyd George, Anadolu'da toprak emelleri olan unsurlara karşı oldukça sempatik duygular içerisinde idi.²⁸¹ Ancak ilerleyen yıllarda Rusya içerisinde meydana gelen iç gelişmelerin dış etkileri, savaş esnasında Lloyd George ve Savaş Kabinesi'nin üzerinde yoğunlaştıkları temel konuları oluşturdu.

I. Dünya Savaşı'nda 1917 yılı çok önemli bir dönüm noktası idi. Bu yıl içerisinde Rus imparatorluğu'nun çöküşü müttefikler açısından önemli bir etkide

²⁷⁷ İtilâf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa sokan hükümetler; İngiltere'de Asquith, Fransa'da Rene Viviani, Rusya'da Çar ve bakanı Sazanov hükümetleri. (Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.243.)

²⁷⁸ Doerr, **British Foreign Policy, 1919-1939**, s.15.

²⁷⁹ Beş ile yedi arasında üyeden oluşan İngiliz Savaş Kabinesi, çok sayıdaki savaş dönemi sorununa yanıt verebilmek için kurulmuştu. Bunun yanında bir de İngiliz sömürgeleri ve Hindistan temsilcilerinden oluşan İmparatorluk Savaş Kabinesi vardı. (Bülent Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)**, İstanbul, 1997, s.11, dip. 10.)

²⁸⁰ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.225,228.

²⁸¹ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.229. 1916'nın 1917'ye döndüğü günlerde göreve gelen yeni İngiliz Başbakanı, gerici Osmanlı Devleti'nin yok edilmesi gibi yeni ortaya çıkan savaş hedeflerine yönelik daha radikal bir tavır sergileyecekti. Başbakan olur olmaz yaptığı ilk işlerden biri Mısır'daki ordularına saldırıya geçme emri vermek olmuştu. İngiliz İstihbarat Müdürlüğü'ne savaşın başlıca hedefinin Osmanlı Devleti'ni yıkmak olduğunu gösteren bir propaganda kampanyası başlatılmasını emretti. (Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.259.)

bulundu.²⁸² Bu yılın başlarına gelindiğinde kesin olan tek şey, Rusya'nın savaşta Osmanlı Devleti'nden üstün olduğu idi. Enver Paşa'nın, 1915 yılında Kafkasya cephesindeki feci yenilgisinin ardından 1916'da Doğu Anadolu'yu başarı ile işgal eden Ruslar, aynı zamanda Karadeniz'de üstünlüğü ele geçirmek ve Kafkaslardan Türkiye'nin doğusundaki yeni sınırlarına kadar demiryolu hattı çekmek yoluyla stratejik konumlarını güçlendirmişlerdi. Yapılacak ikinci bir Rus saldırısı 1917 yazında Türkiye'yi savaş dışı bırakabilirdi.²⁸³ Ancak Petrograd ihtilallerini savaşın sona ermek üzere olduğu yönünde algılayan Rus orduları ikinci bir saldırıdan vazgeçmişlerdi.²⁸⁴

Çar ordularının çöküşüne ve ülkenin savaştan çekilmesine yol açan 1917 Mart'ındaki Rus İhtilâli, hiç kuşkusuz Türk orduları için büyük bir rahatlama demektir. 1916'da Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerini işgal etmiş olan Rus Kafkas Ordusu'nun, Bağdat'ın kuzeyinde bulunan 150 bin kişilik İngiliz kuvveti ile birleşmesi durumunda o sırada oldukça yıpranmış olan Türk ordusu bu kıskacın içinde yok olabilirdi.²⁸⁵

Rusya'nın çökerek savaş dışı kalması 1914 Eylül'ünden beri İngiltere'nin karabasanı olmuştu. Bu karabasanın gerçeğe dönüşüp 1917'de Rusya'nın savaşı terk etmesi İngiltere ve müttefiklerine büyük bir darbe iken, sadece Almanya için değil, Osmanlı Devleti için de büyük bir zafer anlamına geliyordu. 1917 de Rusya'da meydana gelen gelişmeler hem savaşın gidişatına, hem İngiliz, Rus ve Türk savaş politikalarına, hem de Ermeni sorununa büyük etkilerde bulundu.

İngiltere, müttefik Rusya'nın cephedeki yerini doldurabilmek amacıyla savaş politikalarına Kafkasya'daki gelişmelere ilişkin stratejiler eklemeye başlarken, karşılarındaki cephenin sarsılmasıyla oldukça moral kazanan Türk orduları için işgal altındaki topraklarına tekrar kavuşma ihtimali belirdi. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Ermeni sorunu da sadece Anadolu merkezli olmaktan çıkıp Kafkasya eksenine de

²⁸² Doerr, *British Foreign Policy, 1919-1939*, s.15.

²⁸³ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.233.

²⁸⁴ Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.242.

²⁸⁵ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, s.313. Ruslar savaşın ilk yıllarında Türk taarruzunu durdurmakla kalmamış aynı zamanda karşı bir taarruzla Van, Trabzon, Erzurum ve Erzincan'ı işgal etmişlerdi. Bu geniş toprakların işgali sonucunda Ruslar, Mezopotamya'daki İngiliz güçleri ile birleşme umudu içerisine girmişlerdi. (Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.386-389.)

belirgin bir şekilde sıçrayacaktı. Dolayısıyla şimdiye kadar daha çok Osmanlı bünyesindeki Ermenilere yönelik politikalar belirleyen İngiliz Hükümeti, Kafkasya eksenli politikaları uyarınca artık Rusya Ermenilerini de hesaba katmak zorunda kalacaktı.

1917 Mart'ının ilk haftasında St. Petersburg'da açlık yüzünden baş göstererek ihtilâli tetikleyen ayaklanmalar Çar II. Nikola'nın tahttan inmesine sebep oldu. Rus tahtında üç yüz yıldan fazla kalan Romanov hanedanının düşüşü ile beliren boşluk Kerenski Geçici Hükümeti tarafından dolduruldu. Kerensky'nin yeni hükümeti, Rusya'nın savaşta kalacağına ve müttefiklerine olan yükümlülüklerini sadakatle yerine getireceğine söz verdi. Ne de olsa Türklerin yenilmeleri durumunda İstanbul'un anahtarı kendilerine teslim edilecekti. Ayrıca o sırada ihtilâl virüsü etkisini daha çok geri bölgelerdeki askerler arasında göstermişti. Doğu Türkiye'deki Rus orduları, ancak Bolşeviklerin 1917 Ekim'indeki darbelerinden sonra çökecek, askerler vaat edilen topraklardan paylarına düşeni almakta geç kalmamak için birliklerini terk edip memleketlerine dönmeye başlayacaklardı.²⁸⁶

1917'deki ilk devrimden sonra Kafkasya Çar Naibi Dük Nikolas, Kerensky Geçici Hükümeti tarafından görevinden alındı. 22 Mart'ta Güney Kafkasya Hükümeti kuruldu.²⁸⁷ Kerensky Hükümeti'nin her milletin kültürel ve ekonomik hayatının millî çizgide garanti edileceği yönündeki özgürlükçü yaklaşımları doğal olarak millî isteklerin artmasına sebep oluyordu.²⁸⁸ Bununla beraber Rusya'da Şubat ve Ekim devrimleri arasında meydana gelen en önemli olay 1917 yazı ve sonbaharı boyunca tamamen çözülen Kafkasya ordusunun kendi kendisini dağıtmasıydı.

25 Ekim 1917'de Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik Partisi, Petrograd'da yaptığı bir hükümet darbesi ile Geçici Kerensky Hükümeti'ni devirerek iktidarı ele geçirdi. Başta Moskova olmak üzere birkaç gün içerisinde Rusya'nın belli başlı şehirlerinde devlet idaresi Bolşeviklerin eline geçti. Rusya'da Sovyetler (Şuralar)

²⁸⁶ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.316-317.

²⁸⁷ Kurulan bu geçici hükümette Kafkasya'da etkili olan üç büyük parti, Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnak Partisi ve Azeri Musavat Partisi yer alıyordu. (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.289.)

²⁸⁸ Millî istekler yönünden Gürcistan, daha devrimin ilk haftasında ilk sırayı aldı. Dinî, eğitim ve politik otonomi istekleri Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri tarafından da kısa bir süre içerisinde dile getirilmeye başlanacaktı. (Kaya Tuncer Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia, 1917-1921**, Phd., The University of Edinburg, June, 1997, s.16.)

sistemine dayanan Bolşevik Partisi'nin idaresi altında bir rejim kurulmaya başlandı. Bu sistemin en yüksek organı ise başında Lenin olan *Halk Komiserleri Sovyeti* idi.²⁸⁹ Ekim Devrimi'nin ilk sonucu olarak Kafkasya'da 28 Kasım 1917'de *Transkafkasya Komiserliği* kuruldu.²⁹⁰ Bolşevikler tarafından darbenin ertesi günü yayınlanan "Barış Dekreti" ile "savaş halinde bulunan bütün devletlerin hiçbir arazi ilhâkı ve tazminat talebinde bulunmaksızın" barış akdetmeleri istendi. Sovyetlerin "ilhaksız, tazminatsız" bu barış dekretleri ve Çarlık Rusyası'nın İngiltere ve Fransa ile savaş esnasında yaptığı gizli anlaşmaları yayınlaması hem İngiltere ve Fransa'da, hem de Türkiye'de büyük bir etki yaptı. Sovyet Hükümeti, Almanya ile savaşı sona erdirmek için derhal müzakereye girişme yollarını aramaya başladı.²⁹¹ Brest Litovsk'da Rusya ile Almanya, Avusturya, Türkiye ve Bulgaristan arasında genel ateşkesin imzalanmasından üç gün sonra, 17 Aralık'ta Kafkasya cephesi ile ilgili olarak Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Türk-Rus Savaşı sona eriyordu.²⁹²

B- Bolşevik İhtilâli'nin İngiliz Savaş Politikasına Etkisi ve İngiltere'nin Kafkasya Politikası

1917'nin ilk aylarında İngiltere'nin Orta Doğu'ya ilişkin planları artık şekillenmiş görünüyordu. Sadece Mısır'ın savunulması ile yetinilmemiş, aynı zamanda Filistin'e yönelik başarılı bir karşı taarruz ortaya koyulmuştu. Bir çok sonuçsuz teşebbüsten ve Kut ül-Ammare'de General Townshend'in onikibini aşkın İngiliz askeri ile Türklere şaşırtıcı bir şekilde teslimiyetinden sonra Mart 1917'de Bağdat ele geçirildi. Bu arada İngiltere tarafından ateşlenen ve Osmanlı Devleti'ne karşı askerî ve politik

²⁸⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.325-326.

²⁹⁰ Bolşevikler kuvvet kullanarak sadece Novorossik ve Bakü'de hakim duruma gelmişlerdi. Onların başı Menşevikler (Sosyal Demokratlar) ve Ermeni Taşnakları ile dertte idi. Kafkasya'da oluşturulan Transkafkasya Komiserliği, fes edilen Rus iktidarı yerine kendi otoritelerini kurmayı uman, Azeri önderler, Gürcü toprak sahipleri ve millî özemler besleyerek geleceğin yönetici sınıfını oluşturmayı amaçlayan radikaller arasında güçlkle oluşturulan bir koalisyondur. Yapısı ve yönelimi bakımından Gürcü ağırlıklı bir kuruluş olan bu komiserlik, başlangıçta bir hükümet kurmaya, ya da Transkafkasya'nın bağımsızlığını talep etmeye kalkışmadı. Bununla birlikte komiserliğin bakış açısı esas itibarıyla Bolşevik aleyhtarı idi. (E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi I*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s.312.)

²⁹¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.327-328, 330.

²⁹² Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.295; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 331-334. Brest Litovsk barış müzakereleri ve varılan anlaşma için bkz. Selami KILIÇ, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.

olarak kullanılan Arap isyanı da meyvelerini vermeye başlamıştı. İngiliz İmparatorluğu'nun en değerli hazinesi olan Hindistan, Merkezi Güçler tarafından ortaya koyulacak herhangi bir tehdide karşı güvenli durumda idi. İran ise güneyden İngiltere ve kuzeyden Rusya tarafından önemli ölçüde kontrol altında tutuluyordu. Fakat bütün bu başarılar Rusya'daki politik gelişmeler sonucu gölgelenip, hüsrana uğrayabilirdi.²⁹³

1917 yılının başlarında Rusya'da meydana gelen politik olaylar, İngiliz savaş üstünlüğünü ve planlarını tehdit edecek bir karakter taşıyordu. Askerî plan Mezopotamya'nın İngiliz ve Rus birlikleri ile beraber işgali şeklinde tasarlanmıştı. Bağdat'ı işgal etmiş olan İngilizler, Kafkasya ordusu ile Musul'a doğru ilerleyecek olan Ruslarla işbirliğini göz önünde bulundurmışlardı.²⁹⁴ Bu plana göre; Bağdat, İngiliz kuvvetlerince işgal edilecek ve kuzeyden hareket edecek Rus birlikleri ile temasa geçilecekti. Ancak bu plan Rusya'daki devrimin sonucunda meydana gelen gelişmelerle sonuçsuz kaldı. Kafkas cephesindeki bu çözülme, Osmanlı Devleti'ne karşı genel bir taarruz için stratejik ilkelerden birinin ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ayrıca Türklerin yakın bir zamanda Bağdat'ı ele geçiren İngilizlerden burayı tekrar alma durumu da belirlediği gibi,²⁹⁵ Rusya gelişmeleri Türklerin Pan-Turan arzularını cesaretlendirebilecek nitelikteydi.²⁹⁶

Rusya'da, Çar II. Nikola'nın tahttan indirilerek Krensky ve Prens Lwov idaresinde geçici demokratik bir hükümet oluşturulması bütün dikkatleri bu yöne çekmişti. Uluslararası açıdan yeni hükümetin savaşa karşı tutumu çok önemli idi. Rusya, devasa ordusu ve toprakları ile müttefikler ve özellikle de İngiltere için vazgeçilmez bir unsurdu. Dolayısıyla Rusya'daki bu yeni rejimin savaşa karşı sergileyeceği tavır İngiltere'yi oldukça endişelendiriyordu. Krensky Hükümeti'nin "zafere kadar savaş" sloganı İngiliz yetkililerinin yüreğine su serperken, yeni Rusya'nın dış politikasının radikal bir şekilde değişmeyeceği umuldu.²⁹⁷ Ancak Muratoff'un da

²⁹³ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.8.

²⁹⁴ R. Ewans, *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia, 1914-1918*, London, 1930, s.120.

²⁹⁵ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.94; Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.38.

²⁹⁶ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.457.

²⁹⁷ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.11.

belirttiği gibi, Mayıs 1917'den beri Türk-Rus sınırında zaten gayr-i resmi bir mütareke durumu söz konusu idi.²⁹⁸

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 27 Haziran 1917 tarihli toplantısında ise Rusya tarafından ortaya koyulacak ilhâksız ve tazminatsız barış förmülü durumunda her ne sebeple olursa olsun "Ermenistan" (Doğu Anadolu) ve Mezopotamya'nın tekrar Türk hakimiyetine dönmemesi gerektiği belirtilerek, Rusya hâlâ müttefik zincirinin bir halkası olarak değerlendiriliyordu.²⁹⁹ Ancak Krensky Hükümeti'nin Rusya'da düzeni ve otoriteyi sağlama yolunda bazı problemleri vardı ve hükümetin durumu gerçekten umutsuzdu. Bu umutsuzluğa bir son verip dengeyi yakalamanın tek yolu savaşa son verecek acil bir barış olmasına rağmen, savaşa devam kararı düzensizlikleri daha da artırdı.³⁰⁰

Bu arada Rusya'da, işçi, köylü ve asker sınıfını temsil eden Duma'daki milletvekilleri savaşa sıcak bakmıyorlardı. Nitekim işçi ve köylü sınıfının propaganda faaliyetleri ile bölgedeki savaş kabiliyeti oldukça etkilenen Rus ordusunun pasifize olması Türk ve Alman ordularına Kafkasya'da büyük bir avantaj sağlarken, olaylar İngiltere ve müttefikleri için bir kabus görünümüne girdi.

Rusya'da cereyan eden politik gelişmeler, Kafkasya'yı da siyasî, askerî ve ekonomik yönden kargaşaya sokmuştu. Bölgedeki bu kaos ortamı İngiltere tarafından büyük bir tehlike olarak algılanıyordu.³⁰¹ Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens, Nisan 1917'de Dışişleri'ne ilettiği bilgide, bir uçurumun eşiğinde olan Rusya'nın, ya ayrı bir barış imzalayacağını, ya da, Anadolu'da elde ettiği topraklardan vazgeçeceğini ifade ediyordu.³⁰²

1917 Ekim'inin sonlarında meydana gelen Bolşevik İhtilâli, İngilizler açısından durumu daha da kötüleştirdi. Bolşevikler, müffetikleri pahasına ayrı bir barışla savaşı

²⁹⁸ Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s.457.

²⁹⁹ **PRO. CAB. 23/03, War Cabinet, 171, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Wednesday, June 27, 1917, at 9:30 P.M, s.1-2.**

³⁰⁰ C. F. Cruttwell, *A History of the Great War, 1914-1918*, London, 1986², s.427.

³⁰¹ Mezopotamya gibi Transkafkasya'nın da stratejik konumu İngiltere için çok değerli idi. Bölge Hazar Denizi vasıtası ile Merkezi Asya ve İran'a açılan bir kapı idi. Bölgenin bu pozisyonu Hindistan'a ulaşmak bakımından da çok önemli bir rota sağlıyordu. Bölgedeki kaos ve anarşi İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan yolunu düşmana açabilirdi. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.38.) Kafkasya gibi İngiliz menfaatleri açısından eşsiz bir değere sahip olan Mezopotamya'nın bu konumu ile ilgili bir değerlendirme için ayrıca bkz. Ewans, *A Brief Outline of the Campaign in Mesopotamia*, s.1-14.

³⁰² Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.18.

sona erdirmek niyetinde olduklarını açıkladılar. Bu deklarasyon İngilizler üzerinde soğuk bir duş etkisi yaptı.³⁰³ Öyle ki, Almanya, askerî güçlerini Rus cephesinden batıya kaydırabilir, Osmanlı Devleti ise, Almanya'nın da yardımı ile İngiltere'nin Mezopotamya ve Filistin'deki kazançlarına el koyabilirdi. Ayrıca sadece Anadolu'da Ruslara bıraktığı toprakları geri almakla kalmayacak olan Osmanlı Devleti'nin Hazar Denizi'nin ötesine doğru ilerleme ihtimali de belirmişti. Ciddi bir problemle karşı karşıya kalan İngiltere, Rusya'daki yeni rejimi tanımama kararı almalarına rağmen, Bolşevikleri savaşta tutacak gayr-i resmi ilişkileri devam ettirip, Sırbistan ve "Ermenistan"ı yok olmaktan kurtarmak yönünde verilmiş kutsal sözleri hatırlatarak Bolşevikleri motive etmeye çalıştı.³⁰⁴ Ancak, Rus askeri cephesinin artık etkinliğinin kalmadığının anlaşılması üzerine İngilizler, Kafkas cephesinde felakete uğramamak için bir şeyler yapma ihtiyacı hissettiler.

29 Kasım 1917'de Petrograd'daki İngiliz Askerî Ateşesi Genaral Knox'un, bütün önemli Kazak orduları temsilcilerinin Güney Rusya'da bir Güney Doğu Birliği kurduğunu ve bu birliğin amacının "Tüm Rusya Kurucu Meclisi" toplanana kadar bölgede kanun ve düzeni korumak olduğunu bildirmesi, İngiliz Dışişleri'nde oldukça ilgi ile karşılandı. Öyle ki, bu Kazak girişimi Bolşevik kontrolü dışındaki Rus topraklarından en azından bir kısmının birleştirilmesine dair ilk ciddi çabayı ifade ediyordu. Bu birliğin güçlendirilmesi ve maddî olarak desteklenmesi bölgede İtilâf güçleri için yararlı sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca Kazakların da yardımı ile Gürcüler ve Ermeniler Kafkasya cephesinde Türklere karşı takviye edilebileceklerdi. Oluşturulan bu kuvvet birliği, Bolşeviklerin ayrı bir barış yapmaları durumunda dahi, savaşı sürdürmek için İtilâf güçlerine büyük katkıda bulunabilirdi. Güney'deki bu Hristiyan kuvvetlerin organize edilmeleri durumunda Alman ve Türk kuvvetlerinin Rusya'dan kömür, demir ve petrol gibi önemli maddeleri temin etmelerinin önüne de geçilebilirdi.³⁰⁵

³⁰³ İngiltere, Bolşeviklerin barış çağrısını cephelerde yaratacağı sonuçlar nedeniyle İtilâf güçlerinin savaş çabalarına karşı doğrudan bir darbe olarak değerlendirmişti. Büyük güçlerden bir olan Rusya, savaş cephesinden çekiliyordu. İngiltere için bu durum İngiliz-Rus işbirliğinin sonu ve Güney Rusya ile Kafkasların düşman etkisine açılması demektir. (Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, s.11.

³⁰⁴ Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia**, s.19, 20, 23.

³⁰⁵ Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, s.12.

Ancak, askerî birimler Rusya taşrasındaki anti-bolşevik güçleri desteklerken, Petrograd'daki İngiliz Büyük Elçiliği'nin Bolşeviklerle arayış bulmaya çalışması İngiliz politikalarında bir ikiliği ortaya koyuyordu. Bu tutarsızlık Lloyd George'un Savaş Kabinesi'nde de büyük bir telaşla izleniyordu. İngiltere'nin Rusya'ya yönelik yaklaşımını netleştirmek üzere 21 Aralık 1917'de Savaş Kabinesi tarafından ortaya koyulan memorandumdan³⁰⁶ sonra 23 Aralık'ta bir İngiliz-Fransız sözleşmesi yapıldı.³⁰⁷ Sözleşme, İtilâf politikasının iki temel ilkesini öne çıkarıyordu. Bunlardan biri; Almanya ve müttefiklerinin bölgenin zengin maddî kaynaklarını (Azerbaycan petrolü ve Ukrayna buğdayı) ele geçirmelerini önlemek, ötekisi ise; bölgede Türk etkisinin yayılmasını durdurarak Türkiye'den Kafkasların kalbine uzanacak Pan-Türkçü ve İslâmcı bir harekete karşı koymaktı.³⁰⁸

Öyle ki, İstanbul'dan Çin'e kadar uzanacak Turancı bir hareket, İngiltere başta olmak üzere müttefikler için büyük bir korku kaynağı idi. Bolşeviklerin barış dekretinden cesaret alan Osmanlı Devleti, 1916 yazından beri Rus ordularının işgali altında bulunan Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki toprakların çoğunu geri alabileceği umuduna kapılmıştı. Bu şekilde bölgede yakın bir gelecekte Türk egemenliği kurulması olasılığı İngiltere'nin Doğu'daki konumu için "yeni ve tümüyle gerçek bir tehlike" idi.³⁰⁹

Bu bağlamda aralık ayındaki İngiliz-Fransız sözleşmesi, dikkatleri özellikle bölgeye yönelik Türk tehdidi sorununa çekti. Bölgeyi iki nüfuz alanına ayıran bu sözleşme, Kazak toprakları, Kafkaslar ve "Kürdistan" şeklinde bahsedilen bir bölgeyi İngiltere'nin sorumluluğuna bırakırken, Ukrayna ve Besarabya Fransız nüfuz bölgesi olarak belirledi. Yine bu sözleşmede, İngiltere'nin çabalarını asıl olarak Kafkas dağlarının güneyinde, Türklere karşı yoğunlaştıracağı açıkça belirtilmişti. Öncelikli

³⁰⁶ Memorandum, İtilâf devletlerinin Bolşeviklerle Rusya'nın iç işlerine hiçbir şekilde karışma niyetinde olmadığını belirtirken, Ukrayna, Kazaklar, Finlandiya, Sibirya ve Kafkasya ile sürdürülen düzenli ilişkilerin hem ahlâki zorunluluk, hem de bu bölgelerin stratejik önemi açısından gerekli olduğunu ifade ediyordu. Bu memorandumda ayrıca; "anti-bolşevik hareketler ve onların silahlı kuvvetleriyle ilişkiler Bolşeviklerle savaşa hazırlandığı şeklinde bir zan altında kalmadan mümkün olduğunca sessizce gerçekleştirilmelidir" şeklinde bir ifade de yer alıyordu. (Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.16-17.)

³⁰⁷ **PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, Eastern Committee Memoranda**, Volume: XII, E.2243, "Future Settlement of Transcaucasia" *General Staff, War Office, 5th December, 1918.*

³⁰⁸ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.17.

³⁰⁹ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.18.

hedef bu bölgeleri ve zengin kaynaklarını Türk ve Almanlara karşı korumaktı. Transkafkasya'daki yönetimlere ve savaşa devam edecekleri düşünülen anti-bolşevik ordulara danışmanlık yapmak ve destek vermek üzere bölgeye İngiliz temsilci ve subayları gönderilecekti.³¹⁰

Görünen o ki, bütün bu gelişmeler ışığında; Bolşevik İhtilâli'nden hemen sonra Kafkasya, İngiliz çıkarları açısından son derece hayati bir bölge olarak ortaya çıkmıştı. İngiliz İmparatorluğu, Kafkasları stratejik açıdan İran, Afganistan ve hepsinden önemlisi Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görüyordu. Bolşeviklerin ateşkes önerileri bölgede bir kaos yaşanacağı beklentisini de beraberinde getirmişti. Bu da, Kafkasları hem Alman, hem de Türk orduları karşısında korumasız bırakacaktı. Kafkasya'yı Alman ve Türk güçlerine kaptırma olasılığı İngiltere'nin bölgesel olduğu kadar genel çıkarları açısından da ciddi sonuçlar doğurabilir, Azerbaycan'daki petrol yatakları ve Gürcüstan'daki maden ve kömür kaynakları başta olmak üzere Alman ve Türk güçlerine sınırsız kaynak sağlayabilecek olan Kafkasya problemi, İtilâf devletlerinin savaş plan ve amaçlarını alt üst edebilirdi.³¹¹

İşte 1917'nin ortalarından itibaren İngiltere'nin Kafkasya'ya ilişkin politik ve askeri değerlendirmeleri bu bakış açısı altında şekillendi. Konumuzun esas noktası olan İngiltere'nin Ermeni politikası da, bölgeye yönelik bu genel değerlendirmeler içerisinde ele alındı.

C-İngiltere'nin Kafkasya Politikası Kapsamında Ermenilere Yüklelen Misyon: Destek ve İşbirliği

1917 Rus İhtilâli, savaşın rotasını Kafkasya'nın da dahil olduğu doğu sınırına çevirdi. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin kendilerini Hazar Denizi'ne doğru ilerleyebilecek bir pozisyonda bulmaları, Doğu'ya yönelik İngiliz çıkarları için potansiyel bir tehdit oluşturdu. Neticede İngiltere, Kafkaslara ilişkin savunma önlemleri

³¹⁰ PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s.6; İngiltere, Kafkaslar ve Güney Rusya'daki bu bölgeler üzerinde sıkı bir kontrol kurmak için eş zamanlı başka çabalar da sergileyecekti. Savaş Kabinesi, önemli miktarda bir paranın Ukrayna, Romanya ve Don cephelerindeki direnişlerini sürdürebilmeleri için Kafkasya'da olduğu gibi anti-bolşevik Rus güçlerine verilmesini kabul ediyordu. (Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, s.18.)

³¹¹ Gökay, **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye**, s.18-19.

almak zorunda kaldı.³¹² Öncelikle finansal ve askerî ihtiyaçlarını karşılayarak Rus birliklerini cephede tutmaya çalışan İngiltere'nin bu yöndeki beklentilerine, disiplinlerini ve savaş arzularını kaybetmiş olan Rus askerleri cevap vermediler. Savaşın ilk yıllarında Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeleri savunma azminde olduklarını belirten Ermeniler ve Gürcüler ise İngilizlerin Kafkasya'daki Türk-Alman tehlikesini bertaraf etme yolunda başvuracağı ikinci bir seçenek oldu.³¹³ 1914 ve 1915'te Rusların denedikleri Hıristiyanları aynı cephede bir araya getirme planına bu sefer İngilizler tarafından başvurulmaktaydı.³¹⁴

İngiliz yönetimi, stratejik konumlarını ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarını İttifak güçlerine kaptırma korkusu ile bölgenin Hristiyan unsurlarını sağlam bir set oluşturacak şekilde teşvik etmeye başladı. Bu genel İngiliz politikası içerisinde özellikle bölgede bulunan Ermeniler, Türklere karşı verilecek mücadelede oldukça azimli idiler. Savaşın başlarında, Türkiye'nin güney bölgesinde gerçekleştirilemeyen İngiliz-Ermeni işbirliği, Rusya'daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşamak üzereydi. Her zaman olduğu gibi bu işbirliği sürecinde tarafların birbirlerini kullanma durumu bu sefer de Kafkasya boyutu ile açıkça ortaya çıktı.

Mısır ve Bağdat'ta bulunan İngiliz orduları içerisinde, Fransız denetimi altında eğitim gören bazı Ermenilerin istihdam edilmesi ile ilgili ilk tasarımlara, mayıs ve haziran ayları (1917) içerisinde, İngiliz Dışişleri ile Hindistan Bakanlığı arasında yapılan yazışmalarda rastlamak mümkündür.³¹⁵ Ancak Ermenilerin direk ve yoğun bir şekilde İngiliz savaş amaçları içerisinde kullanılmaya başlandığı dönem 1917'nin sonlarına doğru Bolşevik İhtilâli ile başlamıştır.

³¹² Rus İhtilâli, İngiltere'nin bütün hesaplarını alt üst etti. İngiltere'nin, Kuzey ve Kuzey Batı İran'ın kontrolünün sağlanmasında güvendiği en önemli dayanak olan Rusya, sadece etkili bir müttefik olma durumunu yitirmekle kalmayacak, aynı zamanda daha sonra tehlikeli bir düşman halini alacaktı. Bu durum bölgedeki İngiliz çıkarları için çok önemli bir tehdit oluşturdu. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.40.)

³¹³ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.364.

³¹⁴ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.291.

³¹⁵ *IOR/L/PS/11/123&P 2251/1917*, Sir R. Wingate (Cairo) to Foreign Office, India Office, No: 556, May 26, 1917; Foreign Office to India Office, W.106204/17, May 30, 1917; Sir P. Cox to Foreign Office, War Office, India Office, June 12, 1917; Foreign Office to India Office, W120361/1, June 21, 1917.

Kafkasya'da, Rus ordusunun etkisinin azalmasından sonra İngiliz savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması süreci, Rus Genel Karargâhı'ndaki İngiliz misyonunun başkanı General Barter'in İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 15 Ekim 1917 tarihli telgrafla gündeme geldi.

General Barter'a göre; tek umutları Rus başarısına bağlı olan Ermeniler, Kafkasya birlikleri içerisinde güvenilebilecek tek unsurdur. Ayrıca Ermeni komitesinin önde gelen üyeleri de savaş arzularını sürdürmekteydiler. Rus ordusu içerisinde bulunan 150 bin Ermeni'den 35. bini Kafkas cephesinde bulunmaktaydı. Bununla beraber bölgede yeni Ermeni birliklerinin oluşturulmaya başlanmasını zaruret olarak gören Barter, Rus Askeri Karargâhı'na da müracaat ederek Kafkas ordusunun mümkün olduğu kadar Ermeni birliklerinden oluşturulmasını önermişti. İngiliz Savaş Bakanlığı'nı da bu doğrultuda haberdar eden Barter, cephede yeni Ermeni birlikleri oluşturulmasına yardım etmek için Savaş Kabinesi'nin onayını istiyordu. Yine Barter'e göre; bazı Ermeni birliklerinin Mezopotamya'daki İngiliz orduları içerisinde istihdam edilmesi de oldukça iyi bir plandı. General Barter, telgrafını oldukça ilginç bir öneri ile tamamlamıştı: *"Amerika'daki Ermenilerin, General Maude'nin komutasındaki Mezopotamya kuvvetlerimize kayd olmaları için Amerika'nın rızasını elde etmek mümkün değildir?"*³¹⁶

İngiliz Genel Kurmay'ından General Barter'e gönderilen 19 Ekim 1917 tarihli cevap yazısında, General Barter'in düşüncelerinin paylaşıldığı görülmektedir. Genel Kurmay, Kafkasya ve Kuzey İran'da bulunan Rus kuvvetlerinin içinde mümkün olduğu kadar Ermeni birliklerinin bulunmasından yanadır. Özellikle Rus kuvvetlerinin dağılmasını bir avantaj olarak değerlendiren birliklerin Kafkasya'da yoğun bir Pan-Turanist propaganda başlatması, İngiliz askerî çevrelerini oldukça rahatsız etmektedir. Bu açıdan Kafkas ordusunun mümkün olduğu kadar çok sayıda Ermeniden oluşturulması fikri İngiliz Genel Kurmayı tarafından da paylaşılmaktadır. Nitekim Kafkaslarda Ermeni birliklerinin oluşturulmasına yönelik Amerika ve İngiliz hükümetlerinin birleşik yardımının temin edilmesi için Savaş Kabine'sine konu ile ilgili müracaatta bulunulmuştur. Kafkas cephesinde Ermeni birliklerinin oluşturup

³¹⁶ PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, General Barter, Russia to C.I.G.S., War Office, No:1310, 15/10/1917.

artırılmasına yardım etmek için bir İngiliz veya İngiliz-Amerikan misyonununun Rus Hükümeti tarafından kabul edilmesi için de diplomatik faaliyetlere ihtiyaç duyulmaktadır.³¹⁷

Genel Kurmay, bu yazışmalardan Savaş Kabinesi'ni haberdar etmek üzere 20 Ekim 1917'de Kabine Sekreterliği'ne ilettiği yazıda konuyu özetleyerek şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "*Asya'daki Rus birliklerinin ani dağılması sonucunda düşmanın etkin Pan-Turanist propagandasını kontrol etmek için Kafkasya ve Kuzey İran'daki Rus kuvvetlerinin içinde bulunan çok sayıdaki Ermeni unsurunun kullanılması politikası oldukça önemli görülmektedir.*"³¹⁸

Ermenilerin Kafkas cephesinde yoğunlaştırılmalarına ilişkin yazışmalardan sonra Savaş Kabinesi'nin, 23 Ekim 1917 tarihli toplantısında konu ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Kafkas Cephesi'nde Ermeni birliklerinin kullanılması doğrultusunda bir karar alınan toplantıda, Savaş Kabinesi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, hakkında Rus Hükümeti üzerinde diplomatik baskıda bulunmak üzere ABD Hükümeti ile ortak bir tarzda hareket etmesi için yetki vermiştir. Yine bu toplantıda alınan karar üzerine İngiliz Dışişleri, Ermeni birliklerinin Kafkasya'ya gönderilmesi ve bu cephede Ermeni birliklerinin oluşturulması yönünde harekete geçirilmiştir.³¹⁹ Aynı gün Savaş Bakanlığı tarafından, Dışişleri Bakanı Balfour'a gönderilen gizli yazıda ise, adı geçen Savaş Kabinesi toplantısı hakkında bilgi verilerek, ABD'nin bu konu hakkındaki işbirliğini reddetmesi durumunda, yine aynı çizgide olmak üzere bağımsız faaliyette bulunulması için Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Sir George Buchanan'a talimat verilmesi gereği ifade edilmiştir.³²⁰

Savaş Kabinesi'nden gerekli talimatları alan Dışişleri Bakanlığı, bu toplantıdan iki gün sonra Washington'daki İngiliz Büyükelçisi S. Rice'a aktardığı yazı ile, ABD'nin

³¹⁷ **PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, C.I.G.S., War Office to General Barter, Russia, 19th October, 1917.** Amerika ve İngiliz hükümetlerinin Rus ordusunda dağılık bir halde bulunan Ermenilerin Kafkas cephesinde yoğunlaştırılması için Rus Hükümeti'ne diplomatik baskıda bulunma girişimlerinin sebebi, Krensky Hükümeti'nin ve özellikle de Krensky'nin cephede Ermeni birlikleri oluşturma faaliyetine pek sıcak bakmamasıdır. (**PRO. FO. 371/3062/219773, Lord Bryce to Lord Robert Cecil, November 5, 1917.**)

³¹⁸ **PRO. CAB. 24/29, G.T. 2347, W. R. Robertson, C.I.G.S. to Secretary of War Cabinet, 20th October, 1917.**

³¹⁹ **PRO. CAB. 23/4, War Cabinet, 255, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Tuesday, October 23, 1917, at 11:30 A.M., s.55 vd.**

³²⁰ **PRO. FO. 371/3016/204952, War Office to Mr. Balfour, Secret, 0.1/128/367, 23rd October, 1917.**

Kafkasya cephesinde Ermeni birlikleri oluşturmak için finansal destekte bulunup bulunmayacağını araştırılması talimatını verdiği gibi, Ermeni birliklerinin organizasyonu için Kafkasya'ya bir Amerikalı temsilci gönderilmesi durumu hakkında da bilgi edinmek istemiştir. Washington'a gönderilen bu yazıya, Kafkasya'daki askerî değerlendirmeler ve Ermenilerin pozisyonları ile ilgili daha önce adı geçen bilgilerin de ilave edildiği görülmektedir.³²¹

İngiliz Dışişleri'ni hayal kırıklığına uğratan cevap Washington'dan yaklaşık iki hafta sonra gelmiştir. I. Dünya Savaşı'na müttefik cephesinde katılmış olmasına rağmen, Türkiye ile savaş halinde olmayan ABD, Ermenileri Kafkasya cephesinde silah altına toplama projesine ve bu konuda kendi üzerine yazılan görevlere sıcak bakmamaktadır. Aynı zamanda ABD, bu fikrin şu anki şartlarda uygulanabilir olmadığını düşünmektedir.³²² ABD, Ermeniler konusunda resmî yollardan Rusya'ya bir yaklaşımda bulunması önerisini de reddederek, sadece Washington'daki Rus Elçisi'ne konunun çok önem arz ettiği hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.³²³

Anlaşıldığı üzere; İngiltere, Kafkas cephesinde Ermenilere yönelik tasarladığı projelerinde eski dostu ve yeni müttefiki³²⁴ ABD'den pek fazla destek sağlayamayacaktır. Ancak ABD'nin bu tavrını önceden sezinlemiş olan İngiltere'nin, Kafkasya'da Ermeni birliklerini oluşturma faaliyetlerine önceden başladığı görülmektedir. Öyle ki, bu durum Kafkasya Rus Genel Kurmay Karargâhı'nda görevlendirilmiş olan İngiliz Generali Shore'un, Askeri İstihbarat Müdürlüğü'ne göndermiş olduğu 28 Ekim tarihli telgraftan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Shore, bu telgrafında; altı Ermeni taburunun oluşturulması çalışmalarının sürdüğünü belirtirken, Ermenilerin Mezopotamya gibi uzak cephelerde savaşa niyetinde olmadıklarını, onların sadece Kafkasya'da kullanılabileceklerinin altını çizmiştir.³²⁵

³²¹ **PRO. FO. 371/3016/204952**, *Foreign Office to Sir C. Spring Rice (Washington)*, No:4516, October 25th, 1917.

³²² **PRO. FO. 371/3016/215402**, *Sir C. Spring Rice (Washington) to Foreign Office*, No:3417, November 11th, 1917.

³²³ **PRO. FO. 371/3062/244111**, *Sir C. Spring Rice (Washington) to Foreign Office*, No:667, November 15th, 1917.

³²⁴ ABD, 1917 Baharı'nda müttefikler yanında savaşa dahil olmuştu.

³²⁵ **PRO. FO. 371/3016/209437**, *General Shore to Department of Military Intelligence*, No: UL. 30, 28.10.17; **PRO. FO. 371/3016/209437**, *War Office to Foreign Office*, No: 0149/4786. (M.O.2), November 1, 1917.

Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Buchanan ise kasım ayı başlarında İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda; Bolşevik İhtilâli'nden sonra Rus ordularının savaş gücünün tükenme noktasına geldiğini, ayrıca Rus ordusu içinde savaş karşıtı propagandaların arttığını ifade ile, şu anda savaşa arzularını muhafaza eden cephedeki Ermenilerin artırılması gerektiği yolundaki düşüncelerini ortaya koymuştu.³²⁶

Aynı günlerde Batum'daki İngiliz Konsolosu Stevens'dan da benzer bilgiler gelmekteydi. Stevens, Kafkasya'daki askerî durum hakkında Dışişleri'ne gönderdiği raporda, Kafkas cephesinde beliren boşluğun özellikle Gürcü ve Ermenilerden yararlanılarak doldurulabileceğini belirtti. Bölgedeki en sadık ve güvenilir kuvveti Ermeniler olarak değerlendiren Stevens, onların direnebilecek, hatta gerektiği takdirde Türklere karşı taarruza geçebilecek şekilde artırılabilirlerini bile iddia ediyordu.³²⁷

Aslında savaş noktasında azim ve isteklerini sürdüren Ermeniler de, İngiliz birimlerine bu konuda değerlendirilmeleri yönünde yoğun bir şekilde müracaatlarda bulundular. Bu müracaatlardan birinde, Ermeniler, General Shore'a belirttiklerine göre ilk etapta 30, daha sonra da 90 bin kişilik bir birlik oluşturabilirlerdi.³²⁸

Ancak Kafkasya'da beliren bu İngiliz-Ermeni işbirliği sürecinde, Ermenilerin, savaşa yolundaki arzu ve azimlerine karşılık ve belki de koşut olarak bir takım beklentiler içerisinde oldukları fark edildi. Karşılıklı kullanma ve kullanılma sürecinde taraflardan biri -Ermeniler-, beklentilerinin diğeri tarafından karşılanması çabasına girmişti. Ermenilerin politik durumları belirleninceye kadar Petrograd'daki Ermeni Komitesi'nin, Kafkas cephesinde Ermeni askerî birlikleri oluşturulması için Ermeniler üzerinde baskı yapmayacağı anlaşıldı. Lord Bryce'a göre; bu problemi halletmenin tek yolu; Londra ve New York'taki Ermeni komiteleri vasıtasıyla, Ermeni birliklerinin Mezopotamya, İran ve Kafkasya'da istihdam edilmeleri yolunda Petrograd Ermeni Komitesi üzerinde baskı kurmaktı. Nitekim ABD Hükümeti, 2 Kasım'da New York Ermeni Komitesi'ne bu yönde bir yaklaşımda bulundu. İngiliz Hükümeti de Paris'te bulunan Bugos Nubar ile temasa geçti. Bununla birlikte, "Ermenistan"ın geleceği Batılı

³²⁶ **PRO. FO. 371/3012/218506**, *Sir George Buchanan (Petrograd) to Foreign Office, No: 235, November 1, 1917.*

³²⁷ **PRO. FO. 371/3012/225901**, "*Military Situation in the Caucasus by Consul Stevens*", *Sir G. Buchanan (Petrograd) to Mr Balfour, No: 247, November 17, 1917.*

³²⁸ **PRO. FO. 371/3016/219307**, *General Shore to Department of Military Intelligence, November 14, 1917; War Office to Foreign Office, No: C 149/4786 (M.O.2), November 15, 1917.*

güçler tarafından garanti edilmedikçe, Ermenilerin Kafkas cephesinde kullanılmalarına ilişkin bu çabalardan bir sonuç alınamayacak gibiydi.³²⁹ İngiltere, olayların bu kavşak noktasında, askerî değerlendirmeler sonucunda başvuracağı Ermenilerin, politik geleceklerine yönelik de büyük bir sorumluluk almak üzereydi.

Bundan sonra gelişecek olaylar incelendiğinde, 1915 yılı içerisindeki İngiliz-Ermeni işbirliğinde gözlemlenen taraf tutumlarının yer değiştirdiği fark edilmektedir. Hatırlanacağı üzere, 1915'in başlarında İskenderun'a yapılacak harekât için gönüllü birliklerinin kullanılması konusunda İngiliz Dışişleri'nin kapısını defalarca çalmış olan Ermeniler, İskenderun'un işgal planının İngiliz askerî değerlendirmeleri dışında olması sebebiyle bu beklentilerine pek karşılık bulamamışlardı. Şimdi roller değişiyordu. İngiliz Hükümeti, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'da Ermeni kuvvetlerinden yararlanmak için Amerika ve Avrupa'da önde gelen Ermeni komitelerinin ve Ermeni önderlerinin gönüllerini almaya çalışıyordu. Aslında Ermeniler de, I.Dünya Savaşı'ndan itibaren Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sonucu savaşmaktan başka çarelerinin olmadıklarını çok iyi biliyordu. Onların bu noktada nazlanmalarının sebebi, politik geleceklerine yönelik Batılı güçlerden bazı belirgin sinyaller almaktı. Ne de olsa işbirliği süreci, menfaatlerin karşılıklı uyuşması anlamına gelen bir pazarlıktı.

Ermeniler ile bu konudaki pazarlık sürecini Londra'da bulunan James Malcolm³³⁰ vasıtasıyla başlatan İngiliz Dışişleri, Ermeni gücünden yararlanmak üzere Malcolm'un tüm desteğini almayı başardı. Ancak bu yeterli değildi. Asıl girişim Petrograd'daki Ermeni Komitesi üzerinde yapılmalıydı. James Malcolm'a göre; Petrograd'daki bu komitenin boyun eğeceği tek kişi Bugos Nubar idi. Ayrıca Nubar, Tiflis'teki Amerikan Konsolosu vasiyasıyla Ermeni Katolikosu'na bir mesaj da

³²⁹ **PRO. FO. 371/3062/219773**, *War Office to Mr. Balfour, Secret, No: 0149/4786 (M.O.2), 29th October, 1917; Lord Bryce to Lord Robert Cecil, November 5, 1917; PRO. FO. 371/3016/208687, General Barter to C. I. G. S., No: 1332, 24 October 1917; Foreign Office to Sir C. Spring Rice (Washington), No: 4687, 2 November 1917.*

³³⁰ Oxford mezunu bir Ermeni olan James Malcolm, I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz Hükümeti'nin Doğu işlerinde çalışmaktadır. İngiliz Hükümeti başta olmak üzere, İngiliz Dışişleri ile Londra ve Paris'teki elçilerle arası çok iyi olan Malcolm'un temel amacı, savaştan sonra Türk ve Rus sınırları içerisindeki Ermenilerin bağımsızlıklarını garanti altına almaktır. (**Ermeni Araştırmaları**, I, s.170, dip. 13.)

gönderebilirdi. Dolayısıyla Paris'te bulunan İngiliz Büyükelçisi vasıtasıyla Bugos Nubar'la derhal iletişime geçilmeliydi.³³¹

Nitekim Paris'te bulunan ve Petrograd'daki Ermeni Komitesi üzerinde büyük bir etkisi olduğu düşünülen Ermeni Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar ile temasa geçen İngiliz Dışişleri, Kafkasya, Mezopotamya ve İran'da Ermeni gücünden yararlanılması yönünde onu ikna etmek için Kafkasya, İran ve Mezopotamya hareketlerinin hepsinin "Ermenistan"ın geleceğini ilgilendirdiğini belirtti. Ancak Nubar, Ermenilerin sadece Kafkasya'da savaşmaları gerektiğini düşünüyordu. Türklerle Ruslar arasında işbirliği sürecinin başladığını sezinleyen -ilhâksız tazminatsız barış- Nubar, Rusya ile beraber Ermeniler tarafından işgal edilen toprakların Türklere geri verilebileceğinden korkuyor, bu yüzden barış görüşmelerinde Türklere bırakılması kesin olarak görünen bu toprakların savunulması için Ermenilerin Kafkas cephesinde savaşmak azminde olduklarını İngiliz Dışişleri'ne iletliyordu. Bununla beraber Nubar, Mezopotamya ve İran cephelerinde Ermenilerin kullanılması ile ilgili elinden geleni yapacağına dair söz verdi.³³²

İngiliz Dışişleri'nin teşvik ve tavsiyesi ile harekete geçen Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar, adı geçen görüşmeden iki gün sonra Ermenilerin İran ve Mezopotamya'da kullanılmaları hususunda Petrograd Ermeni Komitesi ve Katoligos'a çok uzun bir mektup yazdı.³³³

Bu arada Kafkas cephesinde olayların ciddi bir durum alması üzerine cephedeki Ermeni ve Gürcüler bölgeyi savunma azminde olduklarını dile getirdiler. Rus Kafkas Ordusu içerisinde cephe terkinde yönelik propagandalar ve cephenin dağılma durumu karşısında Ermeni ve Gürcü liderleri Kafkas sınırını savunmak üzere ortak bir karar almışlardı.³³⁴

³³¹ **PRO. FO. 371/3016/208687**, *Lord Hardinge to Foreign Office, No: 459, November 8th, 1917.*

³³² **PRO. FO. 371/3016/208687**, *Foreign Office to Lord Bertie (Paris), No: 2686, November 10th, 1917; Lord Bertie (Paris) to Foreign Office, No: 1265, November 15th, 1917.*

³³³ Fransızca kaleme alınan mektup toplam beş sayfadan oluşmaktadır. Mektubun bir örneği Paris'teki İngiliz Büyükelçisi tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a da gönderilmiştir. (**PRO. FO. 371/3016/221496**, *Bertie (Paris) to A. J. Balfour, No:615, November 17th, 1917.*)

³³⁴ Liderler arasında alınan bu kararlar şöyleydi; 1- Rus ordusu çekilirse Ermeniler ve Gürcüler bu çekilmeyi engellemek ve Türklere karşı direnip bölgeyi savunmak için kanlarının son damlalarına kadar savaşacaklardır, 2- Bu süreç içerisinde Ermeniler ve Gürcüler arasında silah ve cephaneye işbirliği yapılacaktır. (**PRO. FO. 371/3008/221189**, "*Memorandum on Georgia (Caucasus) by Intelligence Bureau Department of Information*", November 19, 1917.)

Cephenin bu vaziyeti karşısında Ruslar tarafından işgal edilen vilâyetlerin Türklere teslim edileceğinden korkan Bugos Nubar, İngiliz çevreleri ile yaptığı görüşmelerde dikkatlerin kesinlikle Kafkas cephesine çekilmesi gerektiğini belirtiyordu. İngiliz-Ermeni işbirliği sürecinde artık tarafların menfaatleri kesişme noktasına geldi. Nubar da, Rus ordusunda dağınk halde bulunan 150 bin civarındaki Ermeni'nin Kafkaslar'da toplatılması gerektiğini düşünmeye başlamıştı. Hali hazırda zaten Kafkaslarda 35 bin kişilik Ermeni kuvveti bulunmaktaydı. Nubar'a göre; "ünlü Ermeni şefi Antranik" dahi silah, cephane ve para sağlanması durumunda bölgede savaştacak 50-60 bin gönüllü Ermeni toplayabilirdi.³³⁵

Bu noktada Londra'daki Ermeni taraftarları nüfuzlu kişi ve kurumlar da faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladılar. İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams, 4 Aralık 1917'de İngiliz Dışişleri'nden Lord Robert Cecil'e gönderdiği mektupta çok çarpıcı değerlendirmelerde bulunmuştu.

Kafkaslarda Türk sınırını korumak, ayrıca bölgede bir Müslüman isyanını önlemek için Ermenilere yardım edilmesi gerektiğini vurgulayan Williams'a göre; *"Evlerine dönen veya dönmüş olan Ermeniler kesinlikle silahlandırılmalı ve Antranik gibi "Ermeni gerilla liderlerinden" yararlanılmalıdır. "Türkiye Ermenistanı"nda 30 bin civarında "Ermeni gerillası" bulunmaktadır."* İfadelerine devam eden Williams, konu ile ilgili düşüncelerini aktarmaya şu şekilde devam etmektedir: *"Van'da olduğu gibi Erzurum, Erzincan, Eleşkirt, ve Bayezid'de de yerel Ermeni askerî güçlerinin kurulması gerekmektedir. Öyle ki, bu yerel Ermeni birlikleri, "yeni Ermenistan" için kurulacak düzenli jandarma teşkilatının çekirdeğini oluşturacaklardır. Bu noktada İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetleri, bölgedeki Ermeni birlikleri için para desteğinde bulunmalıdırlar. Ayrıca bölge dışında olan Ermeniler de para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya getirilebilirler. Ermeniler savaşacakları için çocuk ve kadınlara bakılmalı, bu konu için Tiflis'teki İngiliz konsolosu görevlendirilmelidir."*³³⁶

A. Williams'ın bu öneri ve değerlendirmelerine 10 gün sonra karşılık veren İngiliz Dışişleri'nden Robert Cecil, Williams tarafından kendisine iletilen önerilerin

³³⁵ **PRO. FO. 371/3062/240614**, *Department of Military Intelligence to Foreign Office, No: E.L.S, 1292, 16th December 1917.*

³³⁶ **PRO. FO. 371/3062/231202**, *Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th. 1917.*

hepsinin şu an askerî değerlendirme altında olduğunu belirterek, “çoluk, çocuk ve kadınlarla ilgili olarak” şimdiden herhangi bir düzenleme yapılamayacağını ifade etmiştir.³³⁷

1917’in aralık ayının ilk günleri, Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar ile İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’un strateji belirleme noktasındaki görüşmelerine de tanıklık etmiştir.

Bugos ile Balfour arasında yapılan bu görüşmede, Ermeniler için gerçek tehlikenin, Rus çekilmesi sonucunda başlayacak Türk ilerlemesi ile Kafkasya’daki toprakların kaybedilmesi olduğunu yeniden dile getiren Bugos Nubar, Antranik ve “Ermeni gönüllülerinin” İran ve Mezopotamya’da kullanılamayacağını ifade etmiştir. Ancak Nubar, bu noktada İngiliz Dışişleri Bakanı’nın gönlünü almaya da çalışarak, “Ermenistan’ın” güvenliği sağlandıktan sonra “Ermeni gönüllülerinin” Mezopotamya ve İran’da da konuşlandırılacaklarını belirtmiştir. Nubar’a göre; Majesteleri Hükümeti bölgede Ermenilerden yararlanmayı düşünüyor ise bu iş için para ve silah temin etmek zorundadır. “*Ruslar silahlarını satıyorlar, biz almazsak Türkler alacak*” şeklindeki ifadelerle de İngiliz Dışişleri Bakanı’nın dikkatleri çekilmiştir.³³⁸

İngiliz Dışişleri Bakanı, Bugos Nubar’ın bu önerileri karşısında Savaş Bakanlığı’nın görüşünü alma gereğini hisseder. Dışişleri’nin dünden razı olduğu bu duruma Savaş Bakanlığı’nın onay vermesi halinde Tiflis’teki İngiliz askerî temsilcisine talimat gönderilmeli ve Ermeniler için gerekli olan para hakkında bir tahmin yapılmalıdır. İngiliz Dışişleri Bakanı’na göre; gerekli olan bu para İran’daki bakır madenlerinden sağlanabilir, ayrıca Bugos Nubar bu işbirliğinden bir an evvel Eçmiyazın Ermeni Katolikos’unu haberdar etmelidir.³³⁹

Askerî değerlendirmeler doğrultusunda bu plana sıcak bakan İngiliz Savaş Kabinesi de, 7 Aralık 1917 tarihli oturumunda Ermenilere finansal destek verilmesi kararını aldı ve bu desteğin sağlanması için kendisi tarafından belirleyeceği kanallarla General Macdonogh ile de ortak bir işbirliği halinde olmak üzere İngiliz Dışişleri

³³⁷ PRO. FO. 371/3062/231202, Lord Robert Cecil to A. Williams, December 14th, 1917.

³³⁸ PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No. 1265, December 5, 1917.

³³⁹ PRO. FO. 371/3016/230983, Balfour to Lord Robert Cecil, No. 1265, December 5, 1917.

Bakanî'na yetki verdi.³⁴⁰ Adı geçen toplantıdan bir gün sonra, Bugos Nubar'ın, İngiliz Dışişleri Bakanı ile Ermeni kuvvetlerinin kullanımı ve Antranik'in durumu hakkında paylaştığı düşünceleri Tiflis'teki General Offley Shore'a ileten Askerî İstihbarat Birimi ise bu güçlerinin oluşturulması için gereken paranın miktarı hakkında bir tahminde bulunması için General Shore'dan yardım istedi.³⁴¹

General Offleey Shore, 13 Aralık 1917'de Londra'ya, Askerî İstihbarat Birimi'ne gönderdiği yazıda, bölgede bulunan Ermeniler ile ilgili değerlendirmelerini aktarıyordu. Antranik ile de görüştüğünü belirten Shore, Türkiye Ermenilerinin bir ay içerisinde 10 bin kişilik bir birlik oluşturmayı istediklerini ve hatta İngilizler tarafından kontrol edilip dağıtılmak üzere 5 ile 10 milyon ruble arasında bir meblağı toplayabileceklerini ifade etti. Antranik'e göre; bütün silah ve cephanenin İngiltere ve Rusya tarafından sağlanması durumunda kendisi 20 bin kişilik bir birlik oluşturabilirdi. Ancak bu birlikler için 40 İngiliz görevlisi ve 300 bin ruble gerekiyordu. Ancak General Shore, Rusya Ermenileri ile dışarıdaki Ermenilerin beraber hareket etmeye pek gönülleri olmadığını düşünmekteydi. Ona göre; Rusya Ermenileri, diğer Ermenilerden pek hoşlanmıyorlardı.³⁴²

General Shore'un, Rusya Ermenilerinin diğer Ermenilere yönelik tavırları hakkındaki izlenimlerinin Bugos Nubar tarafından pek paylaşılmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Nubar, bazı Ermeni gönüllülerinin Kafkasya'ya gitmelerini ve Kafkasya'ya Ermeni geçişinin İngiliz Dışişleri tarafından kolaylaştırılmasını istemiştir. Bugos Nubar'ın bu isteği, Kafkaslardaki durumu lehlerine çevirmek konusunda yapılabilecek her şeyi yapmaya azimli olan İngiliz Dışişleri tarafından olumlu karşılanmıştır.³⁴³ İngiliz Hükümeti, Türklerle merkezî Asya arasında oluşturulabilecek tek muhtemel bariyerin artık Ermeniler olduğunu anlamıştı.³⁴⁴

³⁴⁰ **PRO. CAB. 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, at 5:30 P.M., s.101.**

³⁴¹ **PRO. FO. 371/3016/234179, Director of Military Intelligence to Brigadier-General Offley-Shore (Tiflis), No: 47492, 8/12/1.**

³⁴² **PRO. FO. 371/3016/235937, General Shore (Tiflis) to D.M.I (London), No: 133, December 10th; War Office to Foreign Office, No: 690/12 (M.I.2), 12 December, 1917.**

³⁴³ **PRO. FO. 371/3016/237541, J. A. Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917; Foreign Office Minutes on Boghos Nubar's Letter, December 11, 1917.**

³⁴⁴ Somakian, **Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers**, s.132.

Tiflis'te bulunan General Shore'dan Londra'ya gönderilen 16 Aralık tarihli ikinci bir telgrafta, bölgedeki Ermenilerin durumları hakkında başka bilgilere de yer veriliyordu. Shore'un belirttiğine göre; işgal edilmiş toprakların "Başkomutanı" olduğunu belirten General Averionov, 20 milyon ruble karşılığında derhal Van ve Trabzon bölgesinde Türkiye Ermenilerinden oluşan askerî birlikler kurabileceğini kendisine söylemişti. Emri altında bulunan subaylarla beraber bu işin yapılabileceklerden en iyisi olduğunu düşünen General Shore, müttefik hükümetlerinin bu parayı temin edip etmeyecekleri hususunda İngiliz Askerî İstihbaratı'nın dikkatini çekti.³⁴⁵ General Shore'un Averionov hakkındaki düşüncelerini paylaşan Savaş Bakanlığı, bu hareketin Kafkasya'da oluşturulmaya çalışılan birliklerle uyum içerisinde olması gerektiğini vurguladı.³⁴⁶

Bu arada Savaş Kabinesi'nde alınan karar doğrultusunda çalışmalarını hızlandıran İngiliz Genel Kurmay Başkanlığı, 16 Aralık 1917'de Tiflis'e ilettiği yazı ile General Shore'dan, "Ruslardan silah, teçhizat ve cephane alma konusunda bölgedeki Ermeni ve Gürcü önderlerini yetkilendirmesini" istedi. Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin organizasyonuna yardım etmek üzere bölgeye İngiliz yetkililerinin gönderileceğini belirten İngiliz Genel Kurmay'ı, yapılacak harcamalarda dikkatli olunması istiyordu.³⁴⁷ General Shore, silah, cephane ve teçhizat satın alabilmeleri hususunda Kafkasya'daki Ermeni şeflerine finansal destek sözü vermesi için yetkili kılındı.³⁴⁸

Bu sırada, Fransa'da bulunan Ermeniler'den Kafkasya'da müttefikler safında savaşmak için yoğun bir istek belirtmeye başlarken İngiliz Dışişleri, Ermenilere finansal destek sağlama yolunda müttefik Faransa'nın da katkıda bulunması yönünde girişimlerde bulundu.³⁴⁹ Ancak daha önce yapılan anlaşma uyarınca, Baserabya ve Ukrayna'daki kuvvetlerin finansal sorumluluğunu üstlenmiş olduğunu belirten Fransa,

³⁴⁵ **PRO. FO. 371/3062/238982**, *Brig-General Shore to D.M.I, Tiflis, 16th December 1917.*

³⁴⁶ **PRO. FO. 371/3062/238982**, *War Office to Foreign Office, No: 149/4831, (M.I.2), December 18th, 1917.* Bu arada kendi istihbarat kaynaklarından edindiği bilgileri Foreign Office ile paylaşan İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams, Kafkasya'da, Türk cephesinde savaşa devam etmek isteyen Ermeni ve Gürcülerin sayılarının 100.000'e ulaştığını belirtiyordu. (**PRO. FO. 371/3062/240777**, *A. Williams to R. Cecil, December 15, 1917.*

³⁴⁷ **PRO. FO. 371/3018/236815**, *Foreign Office to Sir C. Marling (Tehran), No: 441, December 14th, 1917; **PRO. FO. 371/3018/237859**, *Foreign Office to Sir C. Marling (Tehran), No: 353, December 16th, 1917.**

³⁴⁸ **PRO. FO. 371/3062/240614**, *Foreign Office to Sir G. Barclay (Jassy), 20th December, 1917.*

³⁴⁹ **PRO. FO. 371/3019/241388**, *"Armenian Army in the Caucasus" note by Lieut.- Colonel Spiers, Paris, 18th December, 1917.*

Kafkaslardaki Ermeni organizasyonlarının finansal yükünün İngiliz Hükümeti'nin sorumluluğunda olduğunu bildirdi.³⁵⁰

İngiliz Dışişleri, Ermenilerin finansmanı konusunda çalışmalarını sürdürürken, İngiliz Askeri İstihbarat yetkilileri ile görüşen Bugos Nubar, bazı değerlendirmelerde bulunuyordu. Ona göre; Rus ordusundaki tüm Ermenileri "Ermenistan"a sevk etme projesi başarı ile sürdürülüyor olmasına rağmen orta da büyük çapta organizasyon eksikliği ve para sıkıntısı vardı. Ermenilere silah ve cephane göndermenin imkânsız olduğunun farkında olan Nubar, bozulan Rus ordusundan savaş malzemesi alınabilmesi için Ermenilere para gönderilebileceğini söyledi. Ayrıca İngiliz Hükümeti, organizasyon ve iletişim için bölgeye hem iyi bir asker, hem de iyi bir diplomat olan birinin başkanlığında bir İngiliz misyonunu gönderilmeliydi. Türkiye'deki Ermenilerin organizasyonuna yönelik olarak General Averionov'un teklifine pek sıcak bakmayan Nubar, Kafkasya Geçici Hükümeti'nin de durumunu değerlendirerek Türklere karşı direnme güçlerinin azalmaması için özellikle Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri'nin çatışır bir pozisyonda olmamaları gerektiğini düşünüyordu.³⁵¹

İngiliz-Ermeni işbirliği sürecinde çeşitli düzenlemeler yapılırken, Almanların Kafkasya'da korkunç organizasyonlar içerisinde bulduklarına dair haberler alınmaya başlandı. İngiltere, Güney Kafkasya'ya yönelik şekillendireceği politikalarında oldukça seri hareket etmek zorunda idi. İngiltere için bölgedeki en önemli problem Gürcülerin, Azerbaycan Türkleri'nin, Ermenilerin ve dağlık bölge kabilelerinin tanıyacağı merkezî bir otorite oluşturmaktı. Bu amaca ulaşmak yolunda en iyi yöntem ise bölgeye 1000 kişilik bir İngiliz kuvvetinin gönderilmesi olarak görülüyordu. Bölgeden gelen raporlarda Türk yönetiminin dezavantajlarını anlayan bazı Azerbaycan Türkleri'nden söz edilerek bu hoşnutsuzluğun artırılarak kullanılması gereğinden bahsedilmekteydi. Bu Azerbaycan Türkleri ile Mezopotamya ve Hindistan'daki sadık Müslüman unsurlar bir blok oluşturabilecek şekilde iletişime geçirilebilirlerdi. Bu politikanın gerçekleşmesini sağlamak için bölgedeki Azerbaycan Türkleri ile Ermeni çıkarları

³⁵⁰ **PRO. FO. 371/3062/240614**, *War Office to Foreign Office, No: 0149/4831 (M.I.2), 20th December 1917.*

³⁵¹ **PRO. FO. 371/3062/244368**, *"Secret Notes on a Conversation between the Director of Military Intelligence and Boghos Pasha", December 20th, 1917.*

uzlaştırılmalıydı.³⁵² Ancak bölgeye ilişkin bu genel politika içerisinde İngilizlerin net bir şekilde yaptıkları bir şey vardı ki; o da çeşitli kaynaklardan ulaşan Türk- Rus mütareke söylentileri içerisinde Ermenileri maddî ve manevî yönden desteklemeye devam etmeleri idi.³⁵³ Bu destek sadece Mezopotamya'daki İngiliz birliklerinin güvenliğini sağlamak için değil, aynı zamanda Ermeni ve Gürcüler arasında oluşacak bir birlikteliğin, İstanbul'dan Çin'e kadar uzanabilecek Pan-Turanizm tehlikesine karşı bir bariyer teşkil edebileceği sebebiyle verilecekti. Bu bağlamda bölgedeki Ermeniler korunmalı ve desteklenmeliydi.³⁵⁴

Bolşevik İhtilâli ile beraber beliren Türk tehlikesi ile İngiltere'nin bölgeye yönelik politikaları ve bu politikalar içerisinde Ermenileri kullanma durumları Versailles'daki Yüksek Savaş Konseyi İngiliz askerî uzmanlarının bölgedeki durum hakkında düzenledikleri memorandumdan da takip edilebilir:³⁵⁵

“Türkler, Rus İhtilâli'ne rağmen Ermeniler tarafından savaş esnasında işgal edilen “3 Ermeni vilâyetini” geri almaya yönelik bir çaba içerisinde değiller. Ancak bu durum ilgisizlikten kaynaklanmıyor. Erzurum, sadece Türkiye'nin önemli merkezlerinden biri değil, aynı zamanda Küçük Asya'daki Türkleri, Güney Kafkasya'daki Azerbaycan Türklerine, Kuzey- Batı İran'daki Türklere ve Hazar'ın ötesinde Türkistan Türklerine bağlayacak Pan-Turanist bir programın merkezi olması sebebiyle çok önemli. Bu noktada öncelikli olarak “Ermenistan”ın (3 vilâyet) ele geçirilmesi gerekiyor. Türklerin bu konudaki pasiflikleri muhtemelen onların askerî zayıflıklarından ve ulaşım imkânlarındaki eksikliklerden kaynaklanıyor. Büyük bir ihtimalle baharda “Ermenistan” ve Kafkasya'ya yönelik operasyonlar başlayacak.”

“Bu arada uzun zamandan beri Rus askerleri, Türklerle bir arkadaşlık içerisinde. Rusların evlerine dönerken cepheyi Türklere bırakmaları ve onlara yapmak istedikleri şeyi yapma imkânı vermeleri yönünde büyük bir tehlike söz konusu. Bu durumda Türkler, sadece “Ermenistan”ı geçmekle kalmayacaklar, aynı zamanda Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a ve hatta bir ihtimal Afganistan ve Merkezi Asya'ya

³⁵² PRO. FO. 371/3019/243139, Sir P. Cox to Sir R Graham, 23rd December, 1917.

³⁵³ PRO. FO. 371/3062/243529, Lord Bryce to E. Drummond (Foreign Office), December 31, 1917.

³⁵⁴ PRO. FO. 371/3018/245628, Foreign Office to Sir G. Buchanan, December 30, 1917.

³⁵⁵ PRO. CAB. 25/120, S.W.C.1, Secret, “Note on the Military Situation in Armenia” by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

kadar ilerleyeceklerdir. Sonuçta, 5-6 milyon Müslüman ve Türk insan gücüne ve bölge rezervine sahip olacaklardır. Bu tehlikeli durumu önlemenin tek yolu, bölgede Rus olmayan ırkların ülkelerini savunmaları istemindeki milliyetçilik duygularını kullanmaktır.”

“Halihazırda “Ermenistan” sınırında Rus ordusunun bir bölümünü oluşturan 35 bin Ermeni askeri mevcuttur. Ermenilerin yoğunlaştığı taburlar genelde Ermeni komutanlar tarafından idare ediliyor. Ayrıca önemli bir Ermeni lideri olarak şöhret kazanmış olan Antranik komutasında birkaç bin gönüllü Ermeni mevcut. Dahası Rus ordusu içerisinde dağınmış bir halde bulunan 150 bin Ermeninin varlığı biliniyor. Rus ordusunun Avrupa’da dağılması sonucunda muhtemelen bu Ermeniler Kafkasya’ya doğru yönelecekler ve topraklarını savunma durumu karşısında bunların büyük bir kısmı gönüllü olarak Ermeni kuvvetlerine katılacaklardır. Rus ordusunun şu anki dağınmış ve bozuk hali göz önüne alındığında silah, cephane ve para sağlanması durumunda Ermenileri bu yönde teşvik etmek fazla zor olmayacaktır. Bu silah ve cephaneler Rus ordusundan da satın alınabilir. Asıl dikkatli olunması gereken tehlikeli nokta şudur; bu silah ve cephaneleri temin edebilmeleri için Ermenilere yeterli parayı sağlayamazsak, malzemeler Türkiye ve Azerbaycan Türkleri’nin eline geçecektir.”

“Bu yönde bir Ermeni kuvveti oluşturmak için şüphesiz enerjik görevlilere ihtiyaç vardır. Bunların bir kısmı Rus ordusu içerisindeki Ermeni görevlilerden temin edilebilir ki, bunların arasında birkaç general ve bazı da küçük rütbeli subaylar mevcuttur. Aynı zamanda bu konuda Mezopotamya ve İran’da bulunan askeri temsilcilerden de yararlanılmalıdır.”

“Ermenilerin yanında Gürcülerin desteği sağlanabilir ve hatta kendi kendine yeten “Otonom Kafkasya”nın Almanlaştırılmış Türkiye ile işbirliği pozisyonundan daha refah ve huzurlu bir tercih olacağı yönünde ikna edilmiş Azerbaycan Türkleri’nden bile yararlanılabilir.”

“Ermeni liderlerine, Ermeni gönüllülerinden bir kısmını Mezopotamya’daki İngiliz güçlerine yardım etmeleri için İran’a göndermeleri önerilmiştir. Ancak onlar öncelikli görevlerinin kendi ülkelerini savunmak olduğu argümanını ileri sürerek buna razı olmamışlardır. Bununla beraber önemli ölçüde Ermeni kuvveti organizasyonu durumunda bu birlikler Ermeni sınırındaki Türkleri meşgul edip, Transkafkasya’dan

uzak tutarak bizim Mezopotamya'daki durumumuza yardım edecekleri gibi, daha sonra Batı İran sınırını da kontrol altında tutabileceklerdir. Dahası bu Ermeni birlikleri Diyarbakır'a ilerleyerek Türklerin Musul ile iletişimini kesecekler ve bizlere bu yönde ilerleme imkânı sağlayıp Diyarbakır'dan Musul'un batı kesimlerine uzanan hat üzerinde kendileriyle buluşmamızı sağlayacaklardır. Bu noktada İskenderun'a tarafımızdan yapılması muhtemel olan bir çıkarma şu anki şartlardan daha kolay olacaktır."

"Her durumda, sadece işgal ettikleri bölgelerde savaşıacak olsalar bile Ermenilere silah, para ve cephane tedariki İngiliz politikalarının menfaatinedir. Bu denemenin başarılı olması sonucunda Ermeni kuvvetleri ileride iyi ve faydalı bir müttefik durumuna gelebilir ve Türk hakimiyetini tüm Arap bölgelerinden silerek Türkleri dize getirmek için kullanılabilirler."

D- "Ermenistan"ın* Geleceğine Yönelik İngiliz Yaklaşımları (1917)

İngiltere, Bolşevik İhtilâli sonucu Kafkas cephesinde beliren tehlikeyi giderme noktasında yoğun olarak Ermeni gücüne yönelik planlarda bulunurken, Ermeniler ise politik kaderleri hakkında İngiltere tarafından ortaya koyulacak net politikalar görmek istiyorlardı. Öyle ki, Rusların Doğu Anadolu'yu işgallerinden sonra kendilerine karşı sergilenen Rus politik tavırları³⁵⁶ ve Rus ihtilâli'nden sonra "ilhâksız, tazminatsız" barış

* Daha öncede ifade edildiği gibi İngiliz belgelerinde "Ermenistan" coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Bu noktada Doğu Anadolu bölgesi de İngiliz belgelerinde çoklukla "Ermenistan" olarak geçmektedir. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden "Rus Ermenistanı", Doğu Anadolu'dan da "Türkiye Ermenistanı" veya "Batı Ermenistan" olarak bahsedilir. "Birleşik" ve "Büyük Ermenistan" ise Rus Ermenistanı, Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesini içerisine alan bir tanımlamadır. Olayların ve belgelerin aktarım sürecinde geçen bu ifadelere özellikle dikkat edilmesi gerekmektedir. Örneğin İngiliz belgelerinde Rus işgali altında olan Doğu Anadolu topraklarının geleceği "Ermenistan"ın geleceği şeklinde ifade edilmektedir. İngiliz *The Times* Gazetesi'nin Rus işgali esnasında Doğu Anadolu ile ilgili vermiş olduğu haberlerin tümünde de Doğu Anadolu'dan "Ermenistan" olarak bahsedilmiştir. "*Russian Victory in Armenia*", **The Times**, Wednesday, February 2, 1916; "*The Victories in Armenia*"s, **The Times**, Tuesday, April 25, 1916.

³⁵⁶ Ruslar, 1916 yılı içerisinde Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerini işgal ettiklerinde 1915 kararı ile sevk edilmiş Ermenilerin bölgeye dönüp yerleşmelerine izin vermemiş, bölgeyi doğrudan kendi bünyesine bağlamak için Rusya'dan getirdiği Kazaklarla kolonileştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Rusya'nın politik tavrı "Rus topraklarında mümkün olduğunca az Ermeni bulunması" hatta "Ermenisiz Ermenistan" sloganı doğrultusunda ortaya koyulmuştu. (S. Torossian, "Soviet Policy in the Armenian Question", **Caucasian Review**, IV, (Münich, 1957), s.10-11; Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", **Transcaucasia**, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and

formülü ile gelecekleri hakkında büyük bir şok geçiren Ermeniler,³⁵⁷ dayanacakları en önemli dış güç olarak İngiltere'yi görüyorlardı. Bu noktada 1915 ve 1916'da İngiliz Dışişleri ve Savaş Propaganda Bürosu tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılan Ermenilerin gelecekleri ile ilgili 1917 yılı içerisinde İngiliz siyasi çevrelerinde bir takım değerlendirmeler yapılması gereği hissedildi.

Aslında 1916 yılındaki Sykes-Picot Anlaşması ile bölgeyi Rus nüfuzuna bırakarak bu yöndeki sorunları ve üzerine düşen yükümlülükleri hallettiğini sanan İngiltere,³⁵⁸ 1917'de Rusya'nın savaştan çekilmesi ile Ermenilerin ve onların "Batı Ermenistan" olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu'nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa kalmıştı. Üstelik bu o kadar kritik bir süreçti ki, bu dönemde İngiltere'nin Ermeni gücüne Kafkasya ve Doğu Anadolu'da önemli ölçüde ihtiyacı vardı. 1917 yılı, savaş etkilerini artırmak bağlamında İngiltere'nin Ermenilerin geleceğine yönelik bazı sempatik plan ve düşüncelerini ortaya koymak zorunda kaldığı sürecin başlangıcı idi.³⁵⁹

Ermeni taraftarı ve Türk düşmanı bazı İngiliz şahsiyet ve kurumlarının zaten bu yöndeki değerlendirme ve çabalarına yağ sürecek olan bu süreç içerisinde İngiliz askerî çevrelerini oldukça sıkıntılı anlar bekliyordu. İngiliz Dışişleri ise genelde Ermenileri hoşnut edecek bir tutumda olmasına karşın, İngiliz Hükümeti'nin de etkisi ile İngiliz menfaatlerini gözetir bir tutum sergiledi. Ermeniler, askerî şartların ve değerlendirmelerin hakim olduğu bir dönem içerisinde İngiltere'den politik bir mesele olan gelecekleri ile ilgili somut bir şeyler duymak isterken İngiltere, onları genel çizgide tatmin edecek ama İngiliz sorumluluğunu ve katkısını asgari seviyede tutacak politikalar benimsedi.

Bu dönemde Ermenilerin gelecekleri hakkındaki ilk değerlendirmelere İngiliz-Ermeni Komitesi kurucusu Lord Bryce'mın adının sıkça geçtiği bir plan hakkında İngiltere ile ABD arasındaki yazışmalarda rastlanılmaktadır. Bu plan hakkında daha ayrıntılı bilgiler edinmek isteyen ABD'de *Boston Christian Science Monitor*'un editörü

Georgia, Edited by Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s.260; Somakian, *Armenia and the Great Powers*, s.102-103.)

³⁵⁷ PRO. FO. 371/3016/208687, *Foreign Office to Lord Bertie (Paris)*, No: 2686, November 10th, 1917; *Lord Bertie (Paris) to Foreign Office*, No: 1265, November 15th, 1917; Torossian, "Soviet Policy in the Armenian Question", *Caucasian Review*, IV, s.12; "New Chapter of Armenian Massacres; Betrayal by the Bolshevists", *The Times*, Monday, February 18, 1918, p.5.

³⁵⁸ George, *The Truth About The Peace Treaties*, II, s.1252-1253.

³⁵⁹ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.97.

Frederic Dixon, İngiliz Dışışleri'nden Lord Robert Cecil'e yazdığı mektupta, Lord Bryce'in tasarısını yaptığı otonom bir Ermenistan kurulması ile ilgili kendisine bazı bilgilerin ulaştığını belirtmiştir. Lord Bryce planına göre; otonom Ermenistan'ın ABD koruması altına verilmesi gerekmektedir. Ermeni delegasyonuna önerilen ve onlar tarafından da olumlu karşılanan bu plan hakkında Frederic Dixon daha ayıntılı bilgi edinmek niyetindedir. Bu mektup hakkında Lord Bryce'ı haberdar eden Lord Robert Cecil ise ABD'nin bu konuda gönüllü hareket edeceğini düşünmemektedir.³⁶⁰

İşin peşini bırakmak niyetinde olmayan Frederick Dixon, bu sefer Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Cecil Spring Rice'in kapısını çalmıştır. İstihbarat kaynaklarından aldığı duyuları C. Spring ile paylaşan Dixon'a göre; son günlerde Türkiye üzerinde mükemmel oyunlar oynanmaktadır ve Ermenistan hakkında iki plan söz konusudur. Bu planlardan ilki Morgenthau planıdır ki; daha çok Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sağlayıp Ermenileri zor bir duruma sokacak niteliktedir. Bryce planında ise, ABD'nin koruması altında bağımsız bir Ermenistan tasarlanmaktadır. Her iki plan hakkında da ABD'de oldukça konuşulduğunu ifade eden Dixon, ABD'de bir Ermeni delegasyonu bulunduğunu ve bu delegasyonun en önemli üyesinin son Türk parlamentosunda Erzurum milletvekili olduğunu kaydetmektedir. Bu Ermeni delegasyonu, kesinlikle Bryce planı taraftarıdır. Dixon'un, C. Spring'den öğrenmek istediği iki şey vardır. Bunlardan ilki Bryce planının samimi bir plan olup olmadığı, diğeri ise İngiliz Hükümeti'nin bu plana destek verip vermeyeceğidir.³⁶¹ Spring Rice, Dixon'un bu sorularını, Londra'ya ileterek konu hakkında kendisinin bilgilendirilmesini istemiştir.³⁶²

İngiliz Hükümeti'nin bu planla ilgili hiçbir resmi bağlantısının olmadığını ifade eden İngiliz Dışışleri Bakanı Lord Balfour'a göre; Lord Bryce'in bu düşünce ve planları tamamen kendisine aittir. Ancak, Washington'daki İngiliz Elçisi'ne yazdığı mektupta konu ile ilgili kendi düşüncelerini de ifade eden Dışışleri Bakanı, ABD'nin rızası durumunda ABD koruması altında otonom bir Ermenistan'ın oldukça uygun olduğunu

³⁶⁰ **PRO. FO. 371/3062/227539**, *Frederick Dixon to Lord Robert Cecil, October 29, 1917; Lord Robert Cecil to Lord Bryce, November 2, 1917.*

³⁶¹ **PRO. FO. 371/3062/229789**, *Frederick Dixon to Sir Cecil Spring Rice, The British Embassy, Washington, D.C., October 29, 1917.*

³⁶² **PRO. FO. 371/3062/229789**, *The British Embassy, Washington to Foreign Office, No:629, November 6, 1917.*

düşünmektedir. Ancak Rusya'nın bu duruma itiraz edip etmeyeceği bir soru işaretidir.³⁶³

Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarı ile İngiliz Hükümeti'nin konu üzerinde şimdilik resmî bir tutumu olmasa da İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour, Ermenistan'ın geleceğine yönelik ABD sorumluluğu taraftandır.

Londra'da politik çevrelerde konuya yaklaşım bu çerçevede iken Kafkasya'dan gelen bazı haberler Ermenilerin gelecekleri konusunda sabırsızlandıklarını ortaya koymaktadır. Türklerle bir mütareke durumunda "Ermenistan"ın tekrar Türk yönetimine girmesinden endişe eden Ermeni Millî Savunma Komitesi, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın koruması altında otonom bir Ermenistan'ın derhal oluşturulması için Tiflis'teki İngiliz Konsolosu Stevens'a ısrarlı baskılarda bulunmaya başlamıştır.³⁶⁴

Ermenilerin bu yöndeki isteklerinin Stevens tarafından İngiliz Dışişleri'ne aktarılması üzerine Stevens'e gelen cevaplar Ermenilerin savaş etkilerini artıracak niteliktedir. Dışişleri, Stevens'dan Ermeni Millî Savunma Komitesi'ne İngiliz Hükümeti'nin Ermenileri Türk hakimiyetinden kurtarmak için elinden gelen her şeyi yaptığını ve Ermenilere yardım hazırlığında olduğunu söylemesini istemiştir.³⁶⁵ Aslında bu noktada Dışişleri'ni ilgilendiren en önemli şey, Savaş Bakanlığı ile de ortak bir hareket tarzında cephedeki Ermenilerin savaş gücünü motive ederek artırmaktır. Onları motive etmede kullanılmak üzere geleceklerine ilişkin bir takım sözler verilmeye başlanmıştır.

Olayların gelişim sürecinde İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Ermenistan'ın geleceği ile ilgili konuları yine propaganda amaçlı olarak ele aldığı görülmektedir. Askerî İstihbarat Servisi Müdürü Tümgeneral Sir George Macdonogh, Almanya ile Türkiye'nin arasını açmak ve Türk ordusundaki anti-Alman duyguları körüklemek için Almanya tarafından Osmanlı Hükümeti'ne otonom Ermenistan'ın tanınması yönünde baskı yapıldığının yoğun olarak işlenmesini istemektedir.³⁶⁶ Savaş Bakanlığı'nın bu

³⁶³ PRO. FO. 371/3062/231416, *Foreign Office to Sir C. Spring Rice, No: 496, November 6, 1917.*

³⁶⁴ PRO. FO. 371/3062/234125, *Mr. Stevens (Tiflis) to Foreign Office, December 10, 1917.*

³⁶⁵ PRO. FO. 371/3018/237859, *Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No:5, December 13th, 1917;*

PRO. FO. 371/3062/234125, *Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) , December 13th, 1917*

³⁶⁶ PRO. FO. 371/3062/236541, *War Office to Foreign Office, No: 704/12, December 13th, 1917.*

propagandadaki amacı Almanlar ile Türklerin arasını açarak onların Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik savaş kabiliyetlerini zayıflatmaktır.

İngiltere'deki askerî çevreler propaganda potansiyelini hâlâ muhafaza eden Ermenilerle ilgili bir takım planlar içine girmişken, Petrograd'dan gelen haberler Ermenilerin, gelecekleri hakkında daha heyecanlı ve agresif bir tutum sergilediklerini göstermektedir. Gelecekleri ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılmış yuvarlak ve belirsiz açıklamalardan ziyade daha somut ve tutarlı açıklama ve davranış beklentisi içerisine giren Ermeniler, müttefiklerin savaştan sonra Ermeni statüsünü ortaya koyacak bir bildiri yayınlamalarını istemektedirler. Öyle ki, savaştan sonra bir otonomiye mi sahip olacaklar, kendi yönetimleri mi olacak, Rusya'ya mı bağlanacaklar veya Rus koruması altında mı yaşayacaklar gibi sorulara cevap bulmak niyetinde olan Ermenilerin akılları çok karışıktır. Bu noktada Ermenilerin gelecekleri ile ilgili kesin bir açıklama yapmanın zorluğunu dile getiren Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Buchanan'a göre; Avam Kamarası'nda Ermeniler hakkında sempatik açıklamaların yapılması daha doğru olacaktır. Buchanan'ın Avam Kamarası'na yönelik bu düşüncelerini İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve parlamento üyesi A. Williams da paylaşmaktadır.³⁶⁷

Bu konu hakkında Dışişleri belgesi üzerine düşülen değerlendirme notu ise oldukça ilgi çekicidir. Ermeniler tarafından arzu edilse de şu anda "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili kamuoyuna açıklama yapmanın uygun olmayacağını düşünen Dışişleri yetkilileri, "Ermenistan"ın Rusya'ya bağlanmasında herhangi bir sakınca görmemektedirler.³⁶⁸ Bununla beraber Dışişleri'nin, Ermenilerin savaş güçlerini artırmak bağlamında onların gelecekleri ile ilgili sempatik açıklamalar yapmaktan geri durmadığı anlaşılmaktadır.³⁶⁹

³⁶⁷ PRO. FO. 371/3062/237702, *Sir G. Buchanan (Petrograd) to Foreign Office, No:2022, December 14th, 1917.*

³⁶⁸ PRO. FO. 371/3062/237702, *Foreign Office Minutes, 17. XII. 1917.*

³⁶⁹ PRO. FO. 371/6561/E14000, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, s.6-8; Richard G. Hovannisian, "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia*, s.263; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.112-116,120-121. Savaş esnasında Ermenilerin geleceklerine yönelik İngiliz vaatleri ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529; Aneurin Williams, "Armenia, British Pledges, and the Near East", *The Contemporary Review*, Volume: CXXI, (January-June, 1922), s.418-425; Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 1, (January, 1968), s.145-168.

Bu dönemde İngiliz askerî çevreleri arasında geçen yazışmalarda da İngiltere'nin gerek Kafkasya'nın, gerekse Doğu Anadolu'nun geleceği ile ilgili bir yükümlülük altına girmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Örneğin, Güney Kafkasya Federasyonu'nun bağımsız bir devlet olarak tanınamayacağını belirten İngiliz Genel Kurmayı, sadece bölgenin Türk ve Almanlara karşı savunulması yolunda gereken yardımın verilesini uygun bulmaktadır.³⁷⁰

1917 yılının son gününde Londra'da toplanan Savaş Kabinesi, İngiliz savaş amaçlarına ilişkin bir takım değerlendirmeler yaparak bazı kararlar almıştır. "İngiltere'nin savaş amacının emperyalist bir karakter taşımadığı, hem düşman, hem de müttefik ülkelere demokrasiyi tanıtmak olduğu" yönünde bir bildiri yayınlanmasına karar verilen toplantıda İngiliz Savaş Kabinesi, Filistin ve Mezopotamya'yı bırakmak niyetinde olmadığını açıklamıştır. Aynı toplantıda "Ermenistan"ın geleceğine yönelik hiçbir sorumluluk almamaya özen gösteren Savaş Kabinesi, Ermenistan için ABD korumasını önermiştir.³⁷¹

E-Türk İleri Harekâtı Esnasında İngiliz-Ermeni İlişkileri (1918)

1918'in ilk aylarında savaş bölgelerinde yaşanan en önemli gelişme Türk ordusunun 1916 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiş topraklarını geri almak istemesi ile başlayan askeri harekâtlardır. Rus kuvvetlerinin çekilmesi ile beraber Türk ordusunun Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik muhtemel hareketinden endişelenen içerisinde bölgedeki Ermeni çeteleri İngilizler tarafından desteklenirken,³⁷² Türkler ise Ruslar tarafından işgal edilmiş topraklarını geri almak istemektedirler. Türk ileri harekâtı üzerine Doğu Anadolu'da "İngiliz destekli" Ermeni çetelerinin bölgeden çekilmeleri esnasında Türkleri katletmeleri bölge insanın savaş dönemi trajedisini zirve noktasına ulaştırmıştır.³⁷³

³⁷⁰ **PRO. FO. 371/3018/237859**, *C.I.G.S to General Shore, December 17th, 1917; Foreign Office to Sir C. Marling (Teheran), No: 353, December 16th, 1917.*

³⁷¹ **PRO. CAB. 23/13, War Cabinet 308** ^a **Secret**, "Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, December 31, 1917 at 4 P.M., s. 2-4.

³⁷² **PRO. FO. 371/ 3993/48749**, "Weekly Memorandum on Turkey" March 11th, 1918; **PRO. FO. 371/3300/19679**, *Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918.*

³⁷³ Betül ASLAN, **Erzurum'da Ermeni Olayları, (1918-1920), (Hatıralar, Belgeler, Kazılar)**, Erzurum, 2004, s.93-102.

1- Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Ermeniler Tarafından Türklere Yapılan Katliamlar ve Başarısız Bir Propaganda Örneği: "II. Blue Book" Girişimi

1918 yılının başlarında gerek Güney Kafkasya'da, gerekse Doğu Anadolu'da beliren siyasî ve askerî gelişmeler, İngiltere'nin bölgeye ilişkin politikalarına daha da hareketlilik getirdi. Bolşevikler, Ocak 1918'de Rus Anayasal Meclisi'ni dağıtırken, Gürcü-Ermeni ve Azerbaycan Türkleri'nden oluşan Tiflis merkezli Transkafkasya Geçici Hükümeti de Rus yönetiminden fiilî olarak ayrıldı.³⁷⁴ Rus kuvvetlerinin kısa bir süre içerisinde işgal bölgelerinden çekilmesine kesin gözle bakılırken³⁷⁵ bu durumu fırsat bilecek olan Türk ordusunun Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya yönelik muhtemel bir harekâtı askerî uzmanlar tarafından dile getiriliyordu.³⁷⁶

Gelişmeler, İngiltere'nin 1917 Sonbaharı'ndan beri Kafkasya'nın savunulmasına dair şekillendirdiği politikalarında daha hızlı hareket etmesini gerektiriyordu. Kafkasya'daki ani gelişmeler üzerine İngiliz Dışişleri'nde konu tekrar masaya yatırıldı. Dışişleri yetkililerinden Clerk, Kafkasya'da kullanılabilir iki şey olduğunu ifade etti. Bunlardan birincisi; para, diğeri ise; Ermeniler idi. Doğu Anadolu'daki Antranik ve etrafındaki Ermeni çetelerini desteklemeyi de öne süren Clerk, İngiliz karşıtı Müslüman hareketini İran'dan uzak tutup, Mezopotamya'daki İngiliz varlığını korumak için bölgede Ermeni kordonu oluşturmayı hayafî bir mesele olarak nitelendirmişti.³⁷⁷

Bölgeye ilişkin politikalarda Güney Kafkas Federasyonu'nu desteklemeyi düşünen ve bu noktada daha önceden özellikle Ermeniler için maddî ve manevî yardımda bulunmaya başlamış olan İngiltere, bu konuda bazı problemlerle karşı karşıya kaldı. Azerbaycan Türkleri, İngiltere'nin Ermenilere karşı fazlaca ortaya koyduğu destek ve ilgiden rahatsız olmaya başlamışlardı. Kendilerine İngiltere tarafından verilen destek hakkında Ermenilerin yaptıkları boşboğazlıklar Azerbaycan Türkleri'ni oldukça sinirlendirmişti. Ermenilerin bu tutumları bölgedeki İngiliz politikasının İslâm karşıtı olduğu yönünde izlenimlere sebep oluyor ve İngiltere ile Azerbaycan Türkleri

³⁷⁴ **PRO. FO. 371/3300/12134**, *Consul Stevens (Batoum) to Foreign Office, No: 35, January 19, 1918.*

³⁷⁵ **PRO. FO. 371/3300/19679**, *Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918.*

³⁷⁶ **PRO. CAB.25/120, S.W.C.1, Secret**, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

³⁷⁷ **PRO. FO. 371/3283/4022**, *Foreign Office Minutes on "South East Russia", January 4, 1918.*

arasındaki ilişkiler kötüleştiriyordu. İngiltere'nin Tahran'daki elçisine göre; Azerbaycan Türkleri giderek Türkiye Türklerine daha çok meyilli hale gelmeye başlamışlardı.³⁷⁸

Bu problemi aşmak yolunda İngiltere'de özellikle askerî çevreler tarafından tasarlanan planlar ile meseleye yaklaşıldı. Öncelikle Azerbaycan Türkleri'ne bir milleti diğerinden ayırt etmek niyetinde olmadıklarını anlatacak olan İngilizler, tek amaçlarının Birleşik Kafkasya bloğunu desteklemek olduğunu ifade edeceklerdi. İngilizler, Azerbaycan Türkleri'nin millî kuvvetlerini organize etme yolundaki bir talebi karşısında da, gerekirse finansal destek ve yetkili kişiler göndermeyi tasarlamıştı. Öyle ki, İngiliz Savaş Bakanlığı, Müslüman askerlerin sempatisini kazanmak yolunda deneyim sahibi olan General Dunsterville gibi bir çok elemana sahipti.³⁷⁹

Olayların gelişim süreci takip edilecek olursa; 1917'nin Aralık ayındaki mütareke ile cephedeki Türk- Rus savaşına son verilmiş ise de, Türklerle Sovyetler arasında Brest Litovsk'da süren barış görüşmeleri sağlıklı devam etmemektedir.³⁸⁰ Üstelik mütarekeyi müteakip cepheyi boşaltan Rus kuvvetlerinin yerini doldurmaya çalışan Ermeni birlikleri, bölgenin Türklere iadesini önlemek azmindedirler.³⁸¹ Bu noktada Ermenilerin bölgedeki sivil Türklere karşı sergiledikleri tavır oldukça endişe vericidir.

Bu arada Ermenilerin bölgede çoğunluğu oluşturmadığını söyleyen "İttihâtçılar" onların haklarından daha fazlasını istemelerini doğru bulmuyorlardı. Onlara göre; eğer Ermeni otonomisinden bahsediliyorsa bu, Ermenilerin çoğunluğu oluşturabilecekleri

³⁷⁸ **PRO. FO. 371/3300/19679**, *Sir C. Marling (Teheran) to Foreign Office, No: 76, January 30th, 1918.*

³⁷⁹ **PRO. FO. 371/3300/19679**, *D.M.I to Colonel Pike, repeated Rowlandson for Dunsterville; Foreign Office to Sir C. Marling (Teheran), No.72, February 2nd, 1918.*

³⁸⁰ Barış görüşmeleri esnasında Türklerle Sovyetlerin arasındaki ilk problem Ermeni sorunu konusunda yaşanmıştır. Sovyetler, işgal altında bulunan topraklarda halkların kaderlerini kendilerinin belirlemesi ilkesi ile bir plebisit yapılmasını isterken bu teklif, kendi içişlerine karışılma noktasında dirençli olan Türkler tarafından reddedilir. "Bu sırada 31 Aralık'ta Sovyetlerin milliyetler sorunu komiseri Stalin, "Türkiye Ermenistanı" ile (Türkiye sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerle) ilgili bildirisini yayınladı. Bu bildiri, Ermenilere sorunlarının çözümünü Sovyetler temelinde oluşan yeni Rusya içinde aramaları yönünde bir çağrı yapmaktadır. Bildiriyi, 11 Ocak 1918 tarihinde yayınlanan "Ermeni Kararnamesi" izler. Kararname, Türkiye sınırları içinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki Rus ordularının geri çekilmesini; sivil halkın korunması için bir Ermeni milis gücünün oluşturulmasını; göç etmiş ya da sürgüne gönderilmiş Ermenilerin yurtlarına dönmekte özgür olmalarını; başında Stepan Şaumyan'ın bulunacağı bir "Daimi Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti" kurulmasını öngörüyordu." (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.296.)

³⁸¹ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921)*, Ankara, 2001, s.9.

Rus Ermenistanı'nda olmalı idi. Türkler, bu değerlendirmeler altında Rus Kafkasyası'nın Müslümanlarla sakin bölgelerini ele geçirmeye karar verdiklerini deklere ederken, Türklerin bu tutumları Almanlar tarafından destek görüyordu.³⁸²

Rus işgali altında bulunan bölgede dindaşlarının Ermeniler tarafından katledilmesine seyirci kalamayacağını bildiren Kafkasya Cephesi Kumandanı Vehip Paşa da, 12 Şubat 1918'de bölgeye yönelik askerî harekât başlattı.³⁸³ Bu harekât içerisinde Şubat ve Mart aylarında Erzincan ve Erzurum ele geçirildi.³⁸⁴ Türk ordusu Mart ayı sonlarında 1914 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaştı.³⁸⁵ Diplomatik alanda ise 3 Mart 1918'de, Brest Litovsk'da imzalanan Türk-Rus Antlaşması ile Ruslar, 4 yıl 213 gün süren savaşa son vererek Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini kabul etmişlerdi. Barış, İngiliz basınında büyük bir yankı yaptı.³⁸⁶

Türk ordusunun ileri harekâtı esnasında bölgede bu ilerleyişi durdurmaya çalışan Ermeniler başarısız olmuşlar ve bölgeyi boşaltmadan önce katliam ve yağma hareketlerine girişmişlerdi. Olayların gelişim süreci İngiliz Dışişleri'nde de oldukça ilgi ve endişe ile takip ediliyordu. İngiltere'de, başrolünü, İngiliz propaganda makinesinin etkili silahı olan Arnold Toynbee'nin oynayacağı bir senaryo yazılmak üzereydi.

4 Şubat 1918 tarihli İstanbul referanslı ajans telgrafının Alman ve Avusturya basınında yayınlanması, bölgede gelişen olayların mahiyetini ortaya koydu. İngiliz İstihbarat Servisi tarafından Dışişleri'ne gönderilen bu yarı resmî belgeye göre; mütarekeden sonra Kafkas cephesindeki Ruslar bölgeyi terk ederken onların yeri silahlı Ermeni çeteleri ile dolduruluyordu. Firar eden Türk savaş tutsaklarının ifadelerine de yer verilen bu ajans haberinde, işgal edilen topraklarda Müslümanların Ermeni

³⁸² **PRO. FO. 371/3393/32551**, "Conditions on Turkey" Sir H. Rumbold (Berne) to Foreign Office, February 13th, 1918; **PRO. FO. 371/3393/45897**, "Conditions on Turkey" Sir H. Rumbold (Berne) to Foreign Office, March 12th, 1918.

³⁸³ Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s. 460.

³⁸⁴ Kâzım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum, 1990, s. 84, 146.

³⁸⁵ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 301.

³⁸⁶ "Russia Signs Peace: New Demands in Caucasus", **The Times**, Monday, March 4, 1918, p.8; "What the Bolsheviks Have Signed", **The Times**, Friday, March 8, 1918, p.5; "Caucasus and Brest Treaty", **The Times**, Thursday, March 14, 1918, p.5; Allen-Muratoff, **Caucasian Battlefields**, s.462.

katliamına uğradıkları belirtiliyordu. Rus Genel Komutanı'na yapılan protestolara rağmen bölgedeki Ermeni katliamlarının önü alınamıyordu.³⁸⁷

Bu bilgilerle ilgili İngiliz politik çevrelerindeki ilk değerlendirmeler, A. Toynbee tarafından yapıldı. Ona göre; bu ajans haberi karşı (Türk) propaganda kampanyasının bir ürünü idi. 1915'de Ermenilere karşı işledikleri katliamların tüm dünyadaki tesirlerini ortadan kaldırmaya çalışan Türkler, Arap sorunu karşısında uzlaşma yanlısı idilerse de, sınırlı da olsa bir Ermeni otonomisini asla kabul etmeyeceklerdi. İngiliz Dışişleri'nin ve İstahbarat Servisi'nin dikkatlerini bu konuya çekmeye çalışan A. Toynbee, Ermenilerin yaptıkları katliamlarla ilgili haberlerin aslı olup olmadığı konusunda gereken araştırmaların yapılmasını istedi. Toynbee'ye göre; ne olursa olsun Türklerin bu iddiaları cevapsız bırakılmamalı idi. Rus İhtilâli'nden sonra Ermenilerin bölgede hakim bir konuma gelerek, adaletsiz ve şiddetli tavırlar sergilemiş olabileceklerini de ifade eden Toynbee, Ermeniler tarafından yapılan katliamlarının doğru olması durumunda izlenmesi gereken politik basamakları şu şekilde özetledi:³⁸⁸

1- Bölgedeki askerî ve politik temsilcilerimize Ermeni katliamını durdurmak için talimat verilmeli,

2- Derhal karşı bir propaganda hareketi olarak "*Rus İşgalinden Beri Türkiye Ermenistanı'nda Müslüman-Ermeni İlişkileri*" adında birinci el kanıt ve kaynaklardan oluşan bir kitap hazırlanmalı.

A. Toynbee'ye göre; hazırlanacak bu propaganda kitabı Türklerin iddialarını dengelemeye yardımcı olacaktı. Yine, bu kitapta; özellikle Rus işgalinin 1915 Ermeni katliamından sonra geliştiği ve Ermenileri rahatlatmak için yapıldığı vurgulanmalıydı. Bu propaganda faaliyetinin kesinlikle yapılması gerektiğini ifade eden Toynbee, aksi takdirde Türklerin barış konferansında Ermenistan meselesinde ellerinin güçlü duruma geçeceğini söylemektedir. Toynbee'nin konu hakkındaki değerlendirmeleri şu şekilde devam eder:³⁸⁹

³⁸⁷ PRO. FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 18.2.1918.*

³⁸⁸ PRO. FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 19.2.1918.*

³⁸⁹ PRO. FO. 371/3400/36460, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 18.2.1918.*

“Öyle ki, Türkler ve Almanlar dünyadaki bütün Müslüman kamuoyunu İngiltere'nin aleyhine çevirmek istiyorlar. Eğer bizim Ermenilere aktif olarak yardımda bulunduğumuz ve onların da savunmasız Müslümanları katlettiği argümanını kullanırlarsa durum bizim açımızdan hiç te iyi sonuçlar doğurmaz. Türkler, ayrıca Ermenilerin bu olumsuz hareketlerini tekrar İslâm'ın şampiyonu olma şöhretlerini kazanmak için kullanabilirler.”

Bölgede gelişen olayları yine propaganda faaliyetleri açısından değerlendirmeyi düşünmüş olan İngiliz Hükümeti, “II. Blue Book”unu oluşturamadığına göre yeterince karşı delil bulamadığı anlaşılmaktadır. Türk ileri harekâtı esnasında bölgede Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar ise Toynbee'nin hazırlamayı tasarladığı yeni propaganda kitabının özellik ve amacı ile bağdaşmayacak niteliktedir. Neticede bölgede Ermeni trajedisini ön plana çıkaracak türde bir propaganda kitabının hazırlanmasından vazgeçilmiş, Türklerin maruz kaldığı katliamların ise üzeri örtülmüştür.

2- Ermenilerin Yaptıkları Katliamlarda İngiltere'nin Sorumluluğu

İngiliz Dışişleri, bölgedeki Müslüman katliamı trajedisi karşısında İngiltere'nin savaş amaçlarına hizmet edecek bir propaganda kitabı oluşturma çabaları içerisinde iken, bölgedeki olayların gerçek mahiyeti ile ilgili eline ulaşan belgeler bu çabaları sonuçsuz kılacak içeriğe sahipti. İngiliz Dışişleri'ne ulaşan bu belgeler, Türkler tarafından iddia edildiği üzere bölgedeki Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştikleri katliamları doğrulamaktaydılar.

İngiliz İstihbarat Servisi, 12 Mart 1918'de Dışişleri'ne gönderdiği raporda bölgedeki gelişmeler hakkında bilgi vermişti. Türk ordusunun Ermeni cephesindeki ilerleyişinin devam ettiğini bildiren bu istihbarat raporuna göre; Erzurum ve Van'ın Türklerin eline geçmesi kaçınılmazdı. Düzenli bir ordu kuramayan ve dağılan Rus ordusunun teçhizatları ile silahlanmış olan çeteler halindeki Ermeniler ise Türklere karşı direnememekte ve “maalesef çekildikleri bölgelerdeki Müslümanlara karşı

katliamlara girişmekteydiler.” İngiliz Dışişleri’ne gönderilen bu istihbarat raporu şu ifadelerle devam ediyor:³⁹⁰

“Türk Hükümeti tarafından Şubat ayı başlarında Ermenilerce yapıldığı iddia edilen katliamları şimdi Kafkaslardaki İngiliz askerî temsilcileri de onaylıyor...Tiflis, 21.2.18 tarihli Savaş Bakanlığı telgraftı sadece Erzincan’da 800’den fazla Müslümanın Ermeniler tarafından katledildiğini ortaya koyuyor...Şu anda Türklerin ilerlemelerine devam etmeleri yönünde müthiş bir bahaneleri var; onlar işgal edilmiş bölgelerde ve Transkafkasya’daki bütün Müslüman unsurlar için kalıcı bir politik güvence arzuyorlar.”

İngiliz İstihbarat Servisi’nden Dışişleri’ne gönderilen 19 Mart tarihli diğer yazıda da; ciddi bir Ermeni direnişinden sonra Türkler tarafından Erzurum’un ele geçirildiği bildiriliyordu. Aynı yazıya göre; artık Transkafkasya hattı Türk işgaline açık bir hale gelmişti. Ermeni birliklerinin direnmesi ve “talihsizce yaptıkları katliamlar” Türklere iyi bir bahane vermekteydi.³⁹¹

The Times ise Erzurum’un Türkler tarafından ele geçirilişini puntosu büyük harflerle İngiliz kamuoyuna açıkladı. Habere göre; Ermeniler şehri terk etmeden önce ateşe vermişlerdi.³⁹² *The Times*’ın ilerleyen günlerdeki haberleri ise A. Toynbee’nin karşı propaganda çalışmalarının izlerini taşıyordu. Bölgedeki gerçekleri çarpıtan gazete, İngiliz kamuoyuna devamlı olarak Ermenilerin yeniden Türkler tarafından katledilmeye başladığını duyuruyordu.³⁹³

İngiliz istihbaratının verilerine karşılık olarak İngiliz Dışişleri Bakanı’nın ABD Büyükelçisi’ne gönderdiği bir yazıda takındığı tavır da oldukça ilgi çekiciydi. İstihbarat servisi Ermeni katliamlarını gerçek olarak nitelese de Balfour, bunların kulaktan duyma şeyler olduğunu, bunlara fazla itibar edilmemesi gerektiğini düşünmekteydi.³⁹⁴

³⁹⁰ **PRO. FO. 371/3400/37581**, “*Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 12th 1918*”, Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, Secret, BTW/003, March 13th, 1918.

³⁹¹ **PRO. FO. 371/3400/37581**, “*Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th 1918*”, Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, Secret, BTW/04, March 19th, 1918

³⁹² “*Turks Retake Erzurum: City Set on Fire*”, **The Times**, Friday, March 15, 1918, p. 8.

³⁹³ “*Turks’ Booty at Erzurum: More Armenian Atrocities*”, **The Times**, Monday March 18, 1918, p.7; “*Betrayed Armenia: The New Atrocities*”, **The Times**, Wednesday, March 27, 1918, p.5.

³⁹⁴ **PRO. FO. 371/3400/37581**, *Foreign Office to United States Ambassador, April 2, 1918.*

İngiliz Dışişleri Bakanı, kendi istihbarat servisini göz ardı ede dursun bu noktada Arnold Toynbee'nin korktuğu durum açıkça ortaya çıkmıştı. Bölgede Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları katliamlar gerçektir ve bu katliamı yapan Ermenilere İngiliz Hükümeti tarafından yoğun bir şekilde destek verilmişti. Dünya'daki bütün Müslüman kamuoyu İngiltere'nin aleyhine dönebilirdi.³⁹⁵

Öyle ki, İngiltere, Bolşevik İhtilâli ile beraber Kafkas cephesini Türklere karşı savunmak için özellikle Ermeni kuvvetine güvenmiş ve bu noktada gerek Kafkasya'da bulunan Ermenilere, gerekse Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerine açık bir destekte bulunmuştu. Hatırlanacağı üzere İngiliz Savaş Kabinesi, 7 Aralık 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a Ermenilere askerî istihbarat fonlarından destek sağlama yetkisi vermişti.³⁹⁶ Yine 14 Aralık 1917'de General Macdonogh, İngiliz Savaş Kabinesi'ne Kafkas cephesinde Türklere savaşacak en etkili unsurların Ermeniler olduğunu söylemesi üzerine Tiflis'te bulunan General Shore'a silah, cephane ve teçhizat satın alabilmeleri hususunda Kafkasya'daki Ermeni şeflerine finansal destek sözü vermesi için yetki verilmişti.³⁹⁷ Ayrıca Savaş Kabinesi aynı gün "derhal Ermenilere yardımda bulunmak için" Tahran'daki İngiliz Elçisi Marling'e de kredi açma yetkisi veriyordu.³⁹⁸ İngilizlerin, Ermenilerin desteklenmesi projesine ayırdıkları para 20 milyon sterlin gibi oldukça yüksek bir miktardı.³⁹⁹

İngiltere'nin öncelikli amacı, Kafkasya'daki çeşitli etnik ve dinsel gruplar içerisinde hangisinin Türklere karşı ciddi direnişi gösterebileceğini, dolayısıyla da, Müttefik desteğine hak kazanacağını saptamaktı. Türk yanlısı eğilimleriyle Azerbaycan Türkleri'ne güvenilemeyeceği belli idi. Türklere düşman olan Hristiyan Gürcülerin ise Almanlarla XIX. yüzyılın başında kalan kaygılandırıcı bir takım bağları vardı. Sonuçta İngiliz desteğinin en belirgin adayı, Bakü'ye ilerleyecek Türklerin yolu üzerinde olan

³⁹⁵ **PRO. FO. 371/3400/36460**, *Intelligence Bureau, Department of Information to Foreign Office, 18.2.1918.*

³⁹⁶ **PRO. CAB. 23/4, War Cabinet, 294**, *Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917, at 5:30 P.M., s. 101.*

³⁹⁷ **PRO. FO. 371/3018/236815**, *Foreign Office to Sir C. Marling (Tehran), No: 441, December 14th, 1917; PRO. FO. 371/3018/237859, *Foreign Office to Sir C. Marling (Tehran), No: 353, December 16th, 1917; PRO. FO. 371/3062/240614, *Foreign Office to Sir G. Barclay (Jassy), 20th December, 1917.***

³⁹⁸ Artin H. Arslanian, "The British Decision to Intervene in Transcaucasia During World War I", **The Armenian Review**, Vol. XXVII, No: 2-106, (Summer, 1974), s.151.

³⁹⁹ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.293.

Hristiyan Ermeniler idi. Ayrıca Ermenilerden çoğu Çarlık ordusunda bulunmuşlar ve gerek Türklerden korktukları için, gerekse savaş kazanıldıktan sonra St. Petersburg kendilerine Rus İmparatorluğu'nda bir tür bağımsızlık vaad ettiğinden kararlılıkla çarpışacaklarını kanıtlamışlardı ve Ermenilerin sonuna kadar savaşmaları için her türlü nedenleri vardı. Çünkü onlar İtilâf devletlerine katılarak Türklere karşı yaptıkları ihanetin sıkıntısı içerisinde idiler. Rus askerleri Erzurum cephesinden çekilirken Ermeniler bu yüzden onların yerine mevzilere yerleşmişlerdi ve başka yerlerde çarpışan Ermeni birliklerini Kafkasya'ya aktarmak için girişimler yapıyordu. Ermeniler, bir Türk zaferi karşısında çok şey kaybedecekler ama müttefik zaferinde ise çok şey kazanacaklardı. Ancak bu noktada İngilizlerin planları daha başka idi. Onların öncelikli olarak endişeleri; bölgeyi Türk ve Almanlara karşı savunacak önemleri tertiplemekti ve bu önlemler içerisinde Ermenilere büyük bir rol vererek onları maddî ve manevî yönden desteklemişlerdi.⁴⁰⁰

1917'nin son ayı içerisinde Dışişleri Bakanlığı'nın onayı ile kendisine binbaşı rütbesi verilerek "özel bir görevle" Tiflis'teki İngiliz misyonuna atanan MacDonell, bölgede direnişi gerçekleştirecek en ciddi adayın Erzurum ve çevresinde hâlâ Türklere karşı direnen Ermeniler olduğunu söylemişti. Sonuçta bu kanaldan da gizlilik içerisinde Ermenilere bir milyon ruble iletildi.⁴⁰¹ Daha sonra MacDonell, "benim küçük trenim" adını verdiği katarlarla Bakü-Tiflis yolunda Ermenilere dağıtılacak altın ve rubleleri taşımakla uğraştı.⁴⁰² McDonell'a bu gizli görevinde, 1918 Şubat'ında bir süreliğine İran'dan gönderilmiş olan İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı Edward Noel de yardımcı oldu. 1917 sonları ve 1918 başlarında İngiltere tarafından Tahran'dan Bakü'ye, oradan da Ermenilere verilmek üzere Tiflis'e önemli miktarda altın ve ruble taşındı.⁴⁰³ Bu noktada 1917 başlarından 1918 Nisan'ına kadar Ermenilerin finanse edilip

⁴⁰⁰ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.323-324.

⁴⁰¹ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.329.

⁴⁰² Tren içerisinde bu altınlar aynaların arkasına, vantilatörlerin içine ve diğer gizli yerlere saklanırdı. MacDonell yaptıklarının Azerbaycan Türkleri tarafından bilinmesini istemiyordu. Öyle ki, paralar geleneksel düşmanları olan Ermenilere gittiği için tren Azeriler tarafından pusuya düşerelerek soyulabilirdi. (Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.330-331.)

⁴⁰³ Ranald MacDonell, hatıralarında Bakü ile Tiflis arasındaki bu maceralarına da yer vermiştir. (Ranald MacDonell, **"...And Nothing Long"**, London, 1938, s.150-200.)

desteklenmeleri ile ilgili İngiliz Genel Kurmay Başkanlığı tarafından verilen memorandum şu şekilde kaleme alınmıştı:⁴⁰⁴

“Aralık 1917'nin başlarından itibaren Kafkaslar'da “Ermenistan”ı savunmak için Rus ordusuna artık güvenilemeyeceği açık bir hale geldi. 18 Aralık 1917'de bütün Kafkas cephesinde bir ateşkes deklere edildi ve kararlar barış görüşmelerine bırakıldı.

“Bu arada 15 Aralık'ta bir önceki gün toplanan Savaş Kabinesi kararı uyarınca Kafkasya askerî temsilcimize Ermeni ve Gürcülerin Rus ordusundan gerekli silah ve cephaneleri satın almaları konusunda yetkilendirilmesi talimatı verildi. Ermeniler bu konuda ekonomik sıkıntılarını gidereceğimiz yönünde temin edildiler.

“Neticede;

- Aralık 1917'nin sonunda 1 bir milyon ruble Türkiye Ermenileri Komitesi'ne ödendi.

- 3 milyon ruble Ermeni ve Gürcü birliklerin silah, cephane ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamak için harcandı.

- Ayrıca 2.808.000 ruble Ocak 1918'in ortalarında Tahran'dan Tiflis'e gönderildi.

“Ancak yine de yapılan yardımlar hakkında tam bir rakam veremiyoruz. Ekonomik yardımın yanında General Dunsterville ile Kafkasya'da milli kuvvetlerin organizasyonu için 450 İngiliz yetkilisi gönderilmek üzere gerekli planlar da yapıldı.

“Tiflis'te Albay Pike tarafından yapılan faaliyetler, bölgedeki çeşitli milliyetler arasındaki çatışmalar sebebiyle aksadı. Başlangıcından beri bölgedeki tek başarının Ermenilerin, Gürcülerin ve Azerbaycan Türkleri'nin Türkiye Türkleri'ne karşı ortak bir birlikteliği ile sağlanacağına inanılıyordu. Bu amaç uğrunda hem Transkafkasya'da, hem de dışarıda bulunan milli konseyler ve liderler vasıtasıyla çaba sarf edildiyse de sonuç hiç te iç açıcı olmadı. Bakü Azerleri Türk yanlısı bir tutumdalar, Gürcülerin bir kısmı da öyle. Sadece Ermenilere güvenebiliriz. Fakat sonunda Antranik bile kendisinin hainler tarafından kuşatıldığını deklere etti. 11 Mart'ta Erzurum, 13 Nisan'da da Batum Türklerin eline geçti. Tarabzon'daki barış görüşmeleri Gürcü delegelerin arzularına rağmen Transkafkasya Hükümeti tarafından kesildi. Kaçınılmaz son

⁴⁰⁴ **PRO. FO. 371/3284/75611**, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.

yakında. Bununla beraber "Ermenistan"ın Türkler tarafından ele geçirilmesi sadece savaşın trajedilerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Şu ortaya koyulmalıdır ki; Bolşevik İhtilâli'nden ve Rus ordusunun dağılmasının etkilerinden Ermenileri kurtarmak için elde olan her şey yapılmıştır.

Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı, 28 Nisan 1918."

Görüldüğü üzere İngiliz Genel Kurmay memorandumunun son cümleleri oldukça ilginçtir. Türklerin Doğu Anadolu'daki şehirlerine tekrar kavuşmalarını savaşın trajedilerinden bir olarak değerlendiren Genel Kurmay, Ermenilere sağlanan maddi desteklerin ise onları kurtarmak için verildiğini ifade etmektedir. Bu tamamıyla hayal ürünü bir açıklamadır. İngiliz Genel Kurmay'ının bölgesel stratejiler ile ilgili düşüneceği en son şey Ermenilerin durumudur. Ermenilere sağlanan destek özellikle onların bölgeyi Türklere karşı savunma etkilerini artırmak için verilmiştir.⁴⁰⁵ İngilizlerin bu destekleri ile hareket kabiliyetlerini artıran ve Rus askerlerinden de önemli ölçüde silah, cephane ve mühimmat elde eden Ermeniler⁴⁰⁶ 1918 yılı boyunca gerek Doğu Anadolu'da, gerekse Kafkaslarda Müslüman kıyımı sergilemişlerdir. Her ne kadar bu insan kıyımı İngiliz planları içerisinde tasarlanmamışsa da bu konuda İngiliz altın ve sterlinlerinin etkisini göz ardı etmek mümkün değildir. İngiltere'nin, bölgeye yönelik askerî değerlendirmelerle şekillendirdiği politikaları sonucunda beklenen

⁴⁰⁵ Antranik Çelebyan, "Antranik Paşa" adlı çalışmasında Antranik'in Doğu Anadolu'yu savunma planı ile İngiltere'nin bu plana yönelik tavrını ortaya koyacak bazı bilgiler vermektedir: "29 Mayıs 1917 tarihinde Antranik, Tiflis'teki Amerikan Elçisi Mr. Smith ile bir görüşmede bulunur... Mr Smith, "Rus büyük devrimi geldi. Ermeni üç eyaletleri (üç Ermeni eyaletini) (Erzurum, Van, Bitlis) korumak Müttefik ordularının Türklere karşı zaferini kolaylaştıracak, neler düşünmektesiniz ve ne gibi planlarınız bulunmaktadır." der. Antranik ise; "İngilizler Kıbrıs'tan İskenderun'a kara çıkartmasında bulunmalı bu noktadan saldırıya geçmeli, Müttefikler de kendi otuzbin kişilik Batı Ermenileri (Türkiye) ordusunu oluşturmaları onlar da Doğu cephesinden Türkiye'ye yönelmeli" cevabında bulunur...Antranik'in açıklamalarını dinledikten sonra elçi (Mr. Smith) komutandan ilgili ayrıntılar ile yolları vurgulayan bir harita çizmesini ve en kısa zamanda kendisine teslim etmesi ricasında bulunur. Antranik, bir iki Batı-Ermenisi subaylarla birlikte üç gün üç gece çalışır ve planı Mr. Smith'e teslim eder. Mr. Smith aynı gün Moskova'ya hareket ederek planı İngiliz, Fransız ve Rus askeri ateşelerine sunar. Bu planın kopyaları derhal Londra ve Paris'e yollanır. O günlerde İngilizler General Shor'u (Shore) Tiflis'e yollamışlardı. General Shor, Komutan Antranik ile görüşerek; "İngiliz, Fransız ve Rus Hükümetleri sizin planınızı büyük bir memnuniyetle kabul etti. Rusya Devleti 30 bin kişilik Ermeni ordusunun askerî mühimmat ve giyeceğini garantiyecek, İngiltere para verecek, Amerikan elçisi ise her askerin ailesine aylık yirmi rubli (on dolar) ödeyecek. Bu devletler tarafından siz ordunun genel komutanlığını üstlenmiş durumdasınız." açıklamasında bulunur. (Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, Ermeniceden Türkçeye Çeviren: Mariam Arpi, Nairi Arek, İstanbul, 2003.)

⁴⁰⁶ Çelebyan, **Antranik Paşa**, s.221-222.

direniş gösteremeyen Ermeni çeteleri, bölgeden geri çekilirken büyük bir Müslüman katliamı gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰⁷ Bu nokta da İngiliz politikaları bölge insanları için zaten bir trajediye sahne olan savaşın bu boyutunu daha üst bir seviyeye çıkarmıştır.

Ancak savaşın Ermeniler kadar Müslüman nüfus üzerine de yüklediği sıkıntılar ve Müslüman kayıpları her nedense İngiliz politik çevrelerinde ses bulmamıştır. Bu Müslüman kayıplarında İngiliz politikasının bölgeye ilişkin politikaları önemli etkenlerden biri olduğu için adı geçen trajedinin üzeri itina ile örtülmeye çalışılmıştır.

3- Türk Ordusu'nun Kafkasya İleri Harekâtı Karşısında İngiliz Politikasında Ermeniler

3 Mart 1918'de, Brest Litovsk'da Türk-Rus barışı ile Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılması Transkafkasya Komiserliği tarafından kabul edilmemişti. 13 Mart 1918'de, İsveç basınında, Ermeni cephesindeki Türk Komutanı Vehip Paşa'ya iletmek üzere Transkafkasya Komiserliği'nden Transkafkasya Orduları Genel Komutanı General Odişelidze'ye gönderilen bir mesaj yayınlandı. Bu mesajda Transkafkasya Komiserliği, Transkafkasya'nın durumu ve şartları hakkında ne Petrograd Hükümeti'nin, ne de başka bir merciin sorumluluğunu tanımadığını açıklıyordu.⁴⁰⁸

Brest Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un kendilerine verildiğini belirten Türk tarafı ile bu anlaşmayı tanımayan Transkafkasya Komiserliği arasında

⁴⁰⁷ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, 8 Aralık 1918'de Türk Dışişleri'nden İngiliz Akdeniz Orduları Komutanı Visamiral Calthorpe'a gönderilen hacimli bir raporda Brest Litovsk Antlaşması'ndan sonra Rus ordusu çekilirken Atranik gibi Ermenilerin savunmasız Müslümanlara yaptığı katliamlar detayları ile açıklanacaktır. (PRO. FO. 371/3657/3404, *British High Commission, Constantinople to A. J. Balfour, No: 76/1212, 22nd December, 1918*) Özellikle 1918 ve 1919 yıllarında Ermeniler tarafından Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yapılan katliamlar hakkında bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1914-1919), I, Documents on Massacre Perpetrated by Armenians*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I, (1906-1918), Armenian Violence and Massacre in the Caucasus and Anatolia Based on Archives*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.

⁴⁰⁸ PRO. FO. 371/3400/3758, "Weekly Report on Turkey and Other Moslem Countries, March 20th, 1918", D.I.I.B to Foreign Office, March 21th, 1918.

Nisan ve Mart ayı içerisinde Trabzon'da yürütülen görüşmelerden bir sonuca varılamadı.⁴⁰⁹

Bu arada Ermeni Savunma Komitesi, Türk Hükümeti ile Transkafkasya Hükümeti arasındaki barış görüşmeleri ile olan ilişkisini yalanlayarak Türklere karşı koymak üzere Türkiye Ermenilerine yardım hususunda Tiflis'teki İngiliz Konsolosluğu'na başvurdu. Ermeniler, İngiliz Hükümeti'nin konuya daha ciddi yaklaşmasını ve daha çok yardım etmesini istiyorlardı. Dolayısıyla da Türkiye Ermenilerinin tekrar Türk hakimiyetine girmesini engellemek noktasında İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekiyorlardı. Ermenilerin bu isteklerine karşılık olarak Tiflis'teki İngiliz Konsolosu bütün imkân ve kuvvetlerin sarf edileceğini söyledi.⁴¹⁰

Türk ordusu 1918 Mart'ının sonuna kadar Erzurum, Erzincan ve Trabzon'u işgal ile 1914 sınırlarına dayanmışken Mart ayının sonlarında da amaçları müttefikler için savaşmak ve Türklere direnmek azminde olan Transkafkasya Hükümeti ve özellikle de Ermeniler İngilizlerden yardım istemekteydiler.⁴¹¹ Bu arada Tiflis'ten alınan bilgiler de iç açıcı değildi. Bu bilgilere göre; Kafkasya'nın politik durumu çok kritikti ve Türkiye ile barış şartları yönünde umutsuz bir durum söz konusu idi. İngiliz Kafkas misyonunun bölgeye yönelik çabaları yetersiz kalıyordu. Batum ve Kars'ta kuvvetlerin artırılması için bütün önlemler alınmalı ve bölgede önemli bir potansiyel oluşturacak Ermenilere daha fazla yardım edilmeli idi. Öyle ki, İngiltere'nin yardım etmemesi durumunda bölgede Türklere karşı direnme azminde olan Ermeni ve Gürcüler hiçbir şey yapamayacaklardı. Yine bölgedeki gelişmeler hakkında gönderilen raporlarda, Batum,

⁴⁰⁹ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.130-134; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.93-94. Trabzon Konferansı ve bu süreçte meydana gelen gelişmeler için bkz. Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları*, s.140-355.

⁴¹⁰ **PRO. FO. 371/3404/55708**, *British Consul (Tiflis via Teheran), March 25th, 1918.*

⁴¹¹ **PRO. FO. 371/3404/57063**, *Mr. Lockhart (Moscow) to Foreign Office, March 29th, 1918.* Bolşevik İhtilâli'nden sonra Transkafkasya'da federatif bir hükümet kurulmasına rağmen hükümeti oluşturan her üç milletin uyumlu bir birlikteliğinden bahsetmek çok güçtü. Her üç millet de kendisini destekleyecek bir dış kuvvet arayışı içerisindeydiler. Ermeniler, Rusya veya İtilâf devletleri yanısı olarak bilhassa İngiltere ve ABD'nin yardımıyla Kafkasya'da ve Türkiye'nin Doğu vilâyetlerinde bağımsız bir cumhuriyet kurmak istiyorlardı. Bunun yanında onlar, Kilikya'yı da içine alacak şekilde Akdeniz'e kadar uzanan "Büyük "Ermenistan" umutlarını da taşımaktaydılar. (Enis ŞAHİN, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları*, s. 89.)

Bakü, Kars ve Tiflis'in tehlikede olduğu belirtiliyor, İngilizler tarafından Tiflis'teki İngiliz misyonuna derhal 2 milyon ruble gönderilmesi isteniyordu.⁴¹²

Bölgeye yönelik kritik haberler devam ederken Trabzon'daki barış görüşmelerinden bir sonuç alınamaması üzerine harekete geçen Türk ordusunun, 1918'in Nisan ayı içerisinde Kars, Batum ve Beyazıt'a girmesi üzerine durumu kaçınılmaz bir son olarak değerlendiren İngiliz Genel Kurmayı, Ermenilere yardım için her şeyin yapıldığını söylerken⁴¹³ İngiliz yardımına ilişkin Ermeni istekleri hâlâ devam etmekteydi.⁴¹⁴

Bu arada Bakü, Mart ve Nisan ayları içerisinde Ermeniler tarafından yapılan Müslüman katliamlarına tanıklık etti. Ortada 9000 Müslümanın cesedi kaldığı belirtiliyordu.⁴¹⁵

22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya'da Federatif Transkafkasya Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân ederken⁴¹⁶ bu bağımsız oluşum Türkiye tarafından kabul edildi.⁴¹⁷ Mayıs ayı içerisinde Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti ile Türk Hükümeti arasındaki ikinci görüşme platformu Batum oldu. Ancak Türk kuvvetlerinin Kafkasya'da 1878 sınırını da aşarak 1828 sınırına ulaşma yolundaki istekleri ve Gürcülerin Almanya'ya yaklaşp Gürcistan üzerinde bir Alman koruması kurmayı kararlaştırması üzerine Nisan ayının son günlerinde Transkafkasya Hükümeti kendini dağıtıyor ve aynı gün Gürcistan bağımsızlığını ilân ediyordu. Türklere karşı zor durumda olan Ermeni cephesinde, Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar, medeni dünyaya Ermenistan'a yardım için bir bildiri yayınlarken⁴¹⁸ Gürcüleri izleyen Ermeniler de Hovhannes

⁴¹² **PRO. FO.371/3301/75682**, "Summary of Information contained in Recent Telegrams from American Consul at Tiflis, April 9th, 1918."

⁴¹³ **PRO. FO. 371/3284/75611**, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th, 1918.

⁴¹⁴ **PRO. FO. 371/3404/77303**, R. Graham (Teheran) to Foreign Office, May 7th, 1918.

⁴¹⁵ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 301-302. 1909 Rus istatiklerine göre; Bakü'de 63 bin Ermeni'ye karşılık 593. bin "Azeri" bulunmaktaydı. (**PRO. FO. 371/3301/210638**, "Population of Trans-Caucasia", War Office to Foreign Office, 22 December, 1918.) Bakü'deki "Mart Olayları" ile ilgili olarak bkz. Erol Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s.106-109; Ronald Grigor Suny, **Bakü Komünü**, İstanbul, 1990, s.212-230.

⁴¹⁶ **PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58**, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s.7.

⁴¹⁷ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.303; Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia**, s.108.

⁴¹⁸ "Armenia Day: A Suffering Nation's Appeal", **The Times**, Wednesday, June 13, 1917, p.3; **PRO. FO. 371/3304/81712**, British Armenia Committee to A. J. Balfour, May 7 th, 1918.

Kachaznuni önderliğinde 30 Mayıs'ta Bağımsız Ermeni Cumhuriyetini ilân ettiler.⁴¹⁹ Ermeni Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı M. A. Hatisyan idi.⁴²⁰

Türkiye ile olan ilişkilerini düzeltmek durumunda olan üç yeni cumhuriyetle (Gürcistan-Ermenistan-Azerbaycan) Türk Hükümeti arasında 4 Haziran'da Batum'da üç ayrı anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar ile Gürcistan ve Ermenistan'ın bir bölümü ve Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'nin eline geçti.⁴²¹ Gürcistan, her ne kadar Alman desteğini arkasına almış olsa da Brest Litovsk'da Türkiye'ye bırakılan topraklara ek olarak Ahıska ve Ahıkelek'ten de vazgeçmek zorunda kaldı.⁴²²

Yine Batum'da Ermeni Cumhuriyeti, ilk uluslararası anlaşmasını Türkiye ile imzalıyordu.⁴²³ Bu anlaşma ile Ermenistan'ı ilk defa sınırları dışında bağımsız bir devlet olarak tanıyan Türkiye,⁴²⁴ Gürcistan üzerindeki Alman koruması nedeni ile Tiflis üzerinden Bakü'ye ulaşmayı sağlayan demiryolundan yararlanma olanağını kaybettiğinden, Bakü'ye ulaşacak alternatif yollardan yararlanma hakkı elde etti.⁴²⁵ Artık her şey Türk kuvvetlerinin Bakü'ye yönelik hareketleri için hazır gibi idi.⁴²⁶ Türkiye, imzaladığı bu anlaşmalarla Azerbaycan⁴²⁷ ile bir sınır tesis ettiği gibi, Brest Litovsk'daki kazançlarına ek olarak Ahıkelek'ten Nahçıvan'a kadar 12.421 km²'lik ve 655 bin nüfuslu bir bölgeyi elde etmişti. Bu durumda Ermenistan'ın arazisi 400 bin kişinin yaşadığı Erivan⁴²⁸ ve Eçmiadzin'den ibaret kalmıştı.⁴²⁹

⁴¹⁹ **PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58**, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s. 8.

⁴²⁰ "Armenian Independence", **The Times**, Saturday, June 29, 1918, p. 6; Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s.201; Nassibian, **Britain and the Armenian Question**, s.105; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.305; Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia**, s.123.

⁴²¹ **PRO. FO. 371/3411158228**, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918.

⁴²² Batum Anlaşmaları için bkz. ŞAHİN, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları**, s.513-522.

⁴²³ **PRO. FO. 371/9158/ E 5523/44**, "Turkish Treaties with Georgia and Armenia", Mr. Henderson (Constantinople) to Mr. Oliphant, May 29th 1918; Hovannisian, **Armenia on the Road to Independence, 1918**, s.196.

⁴²⁴ Somakian, **Armenia and the Great Powers**, s.169.

⁴²⁵ Bu yollar Aleksandropol-Dilican-Akstafa-Gence yolu ile Zangezür ve Karabağ'daki Nahçıvan-Gerus ve Şuşa üzerinden geçen karayolları idi. (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.307.)

⁴²⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 307.

⁴²⁷ Batum Anlaşmaları'nda Azerbaycan'ın kaderi Türkiye'nin koruyuculuğunun sağlanması yönünde gelişmişti. Azerbaycan ile yapılan anlaşmanın 4. maddesinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu yönde bir talepte bulunması üzerine Osmanlı Hükümeti'nin askeri yardımında bulunacağı ön görülmüştü. (Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 306.)

⁴²⁸ 1909 Rus istatistiklerine göre Erivan'da 502.000 Ermeniye karşılık 357.000 "Türkçe konuşan insan" bulunuyordu. (**PRO. FO. 371/3301/210638**, "Population of Trans-Caucasia", War Office to

Bununla beraber Batum Anlaşması'ndan sonra dahi çeşitli Ermeni çeteleri Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırları dışında Türklerle savaşmaya devam ettiler. Örneğin İngiliz Savaş Bakanlığı'nın oldukça önem verdiği, Erzurum'dan Karabağ'a çekilinceye kadar Türklerle savaşmış olan Antranik, Zangezur'da hâlâ silahını indirmemişti.⁴³⁰

Rus ordusunun bozulmasından sonra Kafkas cephesinde İngiliz destekli Ermeni birlikleri Şubat-Haziran 1918 arasında Mezopotamya'daki İngiliz ordusu için çok önemli bir vazife görüp Türk ordusunun Kafkasya hareketini yavaşlatmışlardı. Ancak Türk kuvvetlerinin Batum'a kadar ilerlemeleri durdurulamadı.⁴³¹

4- Bakü Savunmasında Dunsterforce ve Ermeniler: İngiliz-Ermeni Gerginliği

Görüldüğü üzere İngilizlerin Ermeni ve Gürcüleri destekleyerek, düşmanı Kafkasya'ya ulaşmadan durdurma yönündeki politikaları başarısız oldu. Bölgeyi savunmak amacıyla Ermenilere sağlanan İngiliz desteği Müslüman kanının akıtılmasından başka bir işe yaramadı. Bir bariyer şeklinde oluşturulması düşünülen Kafkas cephesi Batum Anlaşmaları ile çökmüştü. Bu şartlar altında İngiltere, bu kez de Kuzeybatı İran ve Hazar Denizi'ne ulaşmadan önce düşmanı karşılama yollarını aramaya başvurdu. Bu görevi başarmak için Dunsterforce ve Malleson Misyonu Kuzey-Batı İran'a yerleştirildi. İngilizler, Hazar Denizi'nin kontrolüne oldukça önem veriyorlardı. Pan-Turanizm tehdidi artık daha yakından hissedilmeye başlanmıştı.⁴³²

İngiliz-Ermeni cephesine tekrar dönülecek olursa; Kafkaslarda küçük bir Ermeni Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Haziran 1918 tarihli Türk-Ermeni antlaşması ile

Foreign Office, 22 December, 1918.) Yavuz Aslan, Rus kaynakları ve Rusya Devleti'nin nüfus istatistiklerine dayanarak yapmış olduğu bir çalışmada tarihi süreç içerisinde Erivan Vilâyeti'nin demografik durumu üzerinde durmuş ve 1827-1922 yıllarını kapsayan çok önemli istatistiksel veriler vermiştir. Buna göre; 1886-1915 yılları arasında Erivan Vilâyeti'ndeki Müslüman nüfus ortalama olarak toplam nüfusun %40.4'ünü oluşturmuştur. Aynı vilâyetin 1908 yılı istatistikleri ise bölgede %42.4'lük bir Müslüman nüfusunu göstermektedir. (Yavuz ASLAN, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'na Erivan (Revan) Vilâyeti'nin Demografik Yapısı, (1827-1922)," *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II*, (Mart-Nisan, 2001), Yıl: 7, Sayı: 38, s. 1022.)

⁴²⁹ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s.19.

⁴³⁰ Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s.194; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.106.

⁴³¹ "Turks Occupy Batum", *The Times*, Thursday April 18, 1918, p.6.

⁴³² Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 143-146, 365.

ilgili ilk yorumlar İngiliz Hükümeti'nin Doğu işlerinde çalışan Ermenilerin sözcüsü James Malcolm tarafından yapıldı. Malcolm, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği mektupta Ermenilerin Türk ve Almanlara olan yaklaşımlarının mecburiyetten kaynaklandığını ifade ederek, savaş esnasında Ermenilerin müttefikler lehindeki tavırlarından bahsediyordu. Malcolm'a göre; Bolşeviklerin cepheyi dağıtmaları ve Brest Litovsk'da Kars, Ardahan ve Batum'un Türklere bırakılması⁴³³ Türk-Alman selinin Kafkaslarda serbest kalmasına zemin hazırlamıştı. Silahlandırılmalarına rağmen bu sele karşı koyamayan Ermeniler, İtilâf devletlerine sempati duymalarına karşın Türklerle yapabilecekleri en iyi anlaşmayı yapmaya çalışmışlardı. Kafkasya'nın bu durumunu Brest Litovsk'un eseri olarak niteleyen Malcolm, İtilâf devletleri ve ABD tarafından tanınmamış olan bu anlaşma sonrasında gelişen Türk-Ermeni barışının kalıcı olmadığını düşünmekteydi. Şu anda Kafkasya'daki Ermeni Devleti, Alman ve Türk koruması altındaydı.⁴³⁴

Bu arada Kafkas cephesinde Bakü'yü kimin işgal edeceği noktasında Türk-Alman gerginliği yaşanırken İngiliz Savaş Kabinesi'nin 24 Haziran 1918 tarihli oturumunda İngiliz Başbakanı Lloyd George, Kafkasya'da gelişen olaylar karşısında çok ilginç alternatif fikirler öne sürdü. Türklerin bu zengin bölgeyi (Bakü) ele geçirme noktasında Mezopotamya ve Filistin'i geri almakdan çok daha azimli olduğunu düşünen Lloyd George, "*Turan toprakları onlara verilerek Türklerle barış anlaşması yapılabilir*" noktasına gelmişti. Gelecekte yeniden ayağa kalkan Rusya'yı İngiltere için daha önemli bir tehdit olarak algılayan Lloyd George, Bakü'ye sahip olan Türklerin İngilizlerin Doğu'daki çıkarları için daha az tehdit oluşturacaklarını düşünmekteydi.⁴³⁵ Buna rağmen ileride görüleceği üzere İngilizler, Bakü savunmasında Ermenilerin yanında yer alarak onlara destek vereceklerdi.

İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı A. Williams, Ağustos ayının hemen başında, The Times Gazetesi'nde yayınlanan beyanında Ermenilerin kötü durumda olduklarını ifade etmesine karşın⁴³⁶ İngiliz Savaş Kabinesi, bölgenin geleceği hakkında alternatif

⁴³³ PRO. FO. 371/6296/E 3432/55/58, "Transcaucasia" memorandum by Foreign Office, December 24, 1919, s. 7.

⁴³⁴ PRO. FO. 371/3404/140263, James Malcolm to Sir Walter Langley (Foreign Office).

⁴³⁵ PRO. CAB. 23/06, War Cabinet, 435, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Monday, June 24, 1918, at 12 noon.

⁴³⁶ "Turco-Armenian Peace", The Times, Thursday, August 1, 1918, p.5.

fikirleri tartışırken Kafkasya’da Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlar İngiliz Hükümeti’ni de rahatsız edecek bir boyuta ulaştı. Ermenilerin hem “Ermenistan”da, hem de Bakü’de yaptığı katliamlarla ilgili raporların ardı arkası kesilmemesi üzerine İngiliz Hükümeti bu konuda Bugos Nubar Paşa’yı uyarmak zorunda kaldı. Bu noktada İngiliz Hükümeti, Ermeniler tarafından bölgede yapılan katliamların Ermenilere karşı müttefik hükümetlerinin sempatisini azaltarak İngiltere’nin durumunu daha da zora sokacağını düşünüp, Bugos Nubar’dan Bakü’deki Ermenilerin katliamlara son vermeleri yolunda uyarılmalarını istedi.⁴³⁷

Gerçekte Ermeniler, gerek Doğu Anadolu, gerekse Kafkasya’da İngilizlerin prestij ve pozisyonuna zarar verecek tutumlar sergiliyorlardı. Ermenilerin, İngiliz özel koruması altında oldukları yönündeki ifade ve davranışları Azerbaycan Türkleri’ne büyük rahatsızlık vermeye başlamıştı. Azerbaycan Türkleri, Ermenilerin bir çok Türkü katletmesi sebebiyle de İngiliz Hükümeti’nin bölgede açıkça bir anti-İslâm politikası uyguladığını daha sık düşünür hale gelmişlerdi.⁴³⁸

Buna rağmen Ermenilerin İngiliz yardımına yönelik beklentileri dinmek bilmiyordu. Ağustos ayının ortalarında Bakü Ermeni Millî Konseyi Başkanı Dr. Araratian’dan İngilizlere iletilmek üzere Boghos Nubar’a yazılan bir mektup bölgedeki Ermeni tutumları hakkında önemli ipuçları vermekteydi. Ermeni delegasyonunun sözde barış şartlarını onaylamak için İstanbul’a gönderildiği ifade edilen mektupta; Erivan’da Nazarbekov’un kumandasında 25 bin Ermenin olduğu, ayrıca Antranik’in Nahçıvan’da bulunduğu ancak silah ve cephane yönünden sıkıntısı olan bu Ermenilerin “Dereleyez-Culfa” hattını tutmaları için İngilizlerin yardım etmeleri gerektiği belirtiliyordu. Düşmanın Bakü kapılarına dayandığı belirtilen aynı mektuba göre; Ermeniler Türklere karşı zor şartlar altında direniyorlar ve bu petrol bölgesini dost İngiltere’ye bir üss sağlamak için korumaya çalışıyorlardı. Bölgedeki Ermeniler, Türklere karşı direnmek için Bolşeviklerle işbirliğine mecbur kalmışlardı. Mektupta müttefiklerin Kafkasya’daki en değerli destekçilerinin Ermeniler olduğu da belirtilmişti.⁴³⁹

⁴³⁷ PRO. FO. 371/3301/131359, *Foreign Office to Lord Derby (Paris), No: 1540, July 27th, 1918.*

⁴³⁸ PRO. FO. 371/3301/131359, *C-in-C. India to War Office, No: 56896, July 20th, 1918.*

⁴³⁹ PRO. FO. 371/3301/3404/145722, *G.O.C.-in-C. Mesopotamia to D.M.I. London, No: X. 1326, August 18th, 1918.*

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Bakü'deki Ermeni Millî Konseyi'nin üyeleri Türklerle haziran başlarında ortaya çıkan uzlaşma sürecine hiçte sıcak bakmıyorlardı. Aslında Tiflis Millî Konseyi de Batum Anlaşması'nı düzeltme yolunda azimli idi ve İngilizlerin yardımıyla işgal bölgelerindeki vatandaşlarının bağımsızlığa kavuşmasını istiyordu. Bu noktada gereken yardım için gözler İngiltere'ye çevrilmişti. Ancak Türklere karşı savaşma noktasında bölgede Antranik dışındaki Ermenilere güvenmeyen İngiliz askerî yetkilileri, Türkler tarafından ele geçirilen bölgelerde onlara çete faaliyetleri ile karşılık vermeyi artık mantıksız görüyorlardı.⁴⁴⁰

Aslında Bakü'süz Hazar Denizi'nin kontrolünü sağlamayı imkânsız gören İngiltere de, burayı koruma noktasında oldukça heyecanlanmaya başlamıştı. Öyle ki, geniş petrol yataklarını⁴⁴¹ ele geçirecek düşmanın Kafkasya demiryollarını kullanma pozisyonu ve Asya ile Afganistan'a yönelik savaş kabiliyeti artabilirdi. Bu yüzden İngiltere, Bakü'yü korumak için bütün riskleri göz önüne almak durumundaydı.⁴⁴² Bölgede gelişen olaylar Bakü'yü savunma noktasında İngiliz-Ermeni işbirliği sürecini tekrar hızlandırırken her iki taraf da bu sürecin hüsrarla son bulacağını pek düşünmemişlerdi.

Batum'un doğusundaki bölgeleri ele geçiren Türkler, Tiflis'te Almanlar tarafından durdurulmuşlardı. Türk-Alman anlaşmazlığı Bakü'ye doğru ilerleyen Türk birliklerinin hareketini iki ay geciktirdi. Ancak içinde Azerbaycan Türkleri'nin de bulunduğu Türk ordusu harekettten vazgeçmeyerek yoluna devam etti. Çoğunluğu 7500 civarında Ermeniden oluşan Bakü Sovyet Birlikleri ise endişe verici bu durum karşısında geri çekilmekteydiler. Bakü'de 10 bin civarında Ermeni ve binlerce Rus gücü bulunuyordu. Ayrıca yeterince teçhizat ve cephane vardı. Gerekli olan şey liderlik

⁴⁴⁰ **PRO. FO. 371/3411158228**, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918.

⁴⁴¹ General Dunsterville, 1920 yılında yayınladığı kitabında "Bakü'nün denizden görünüşü çok etkileyicidir" diye yazar. Kentin tam ortasında altın küresi ve haçıyla Rus Ortadoks Katedrali'nin gösterişli kubbesi yer alır. Hazar Denizi kıyısında bir zamanlar burada servetler kazanmış olan ailelere ait dizi dizi binalar uzanır. Bakü, geçen yüzyılın sonunda dünyanın en zengin kentlerinden biriydi. Çarlığın bu ıssız köşesinde büyük petrol yataklarının bulunması her milletten girişimci ve serüvenciyi cezp etmişti. Uzmanlar, Bakü'de dünyanın tümünü aydınlatacak ve ısıtacak kadar petrol olduğunu hesaplamıştı. Toprak petrole öylesine doymuştu ki; Bakü açıklarında Hazar Denizi'ne bir yanar kibrit atmak denizin tutuşup dakikalarca yanması için yeterli idi. (Major-General L. C. Dunsterville, **The Adventures of Dunsterforce**, London, 1920, s.226-227; Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, s.411.)

⁴⁴² Dunsterville, **The Adventures of Dunsterforce**, s.140-141.

göstererek birliklerin moralini ve eğitimini gerçekleştirecek bir kumanda birliği idi. 1918 Mayıs'ından Temmuz'una kadar Londra'daki İngiliz yetkililer, Bakü'ye İngiliz birliği gönderme noktasında olumsuz tavır sergilemelerine rağmen Bakü'nün savunmasında görev alacak General Dunsterville, şehirde kumanda birliğinin sağlanması durumunda düşmana karşı koyulabileceğini düşünüyordu. İngiliz Askerî Servisi Müdürü General Macdonogh, Dunsterville'nin bu tavrını gerçekçi bulmazken⁴⁴³ Binbaşı Macdonnel, Bakü'den gönderdiği telgrafında, şehirde İngiltere'ye sempati duyan unsurları kolayca takviye edip güçlendirecek bir İngiliz yetkilisinin görevlendirilmesini acil olarak niteliyordu.⁴⁴⁴

Ancak İngiliz Dışişleri'nin de sıcak baktığı bu planın uygulamaya geçirilmesi noktasında bazı engeller söz konusu idi. Öncelikle Türkler, İngilizler tarafından Bakü'ye yönlendirilebilecek herhangi bir hareketi, İngiliz iletişim hatlarına saldırıp keserek tehlikeye atabilirlerdi. Bunun yanı sıra Bakü ve Orta Asya'daki pozisyonları güvenilmez olan Bolşeviklerle bir ilişkiye girmenin uygun olmayacağı düşünülüyordu. Bu yüzden İngiliz Savaş Bakanlığı, Dunsterforce'un General Marshall ile beraber bazı hazırlıklara başlamasını onayladı ise de Dunsterforce'a Bakü vizesi verilmedi.⁴⁴⁵

Bu arada Kazemzadeh tarafından "*anti-Bolşevik denizinde bir Bolşevik adası*"⁴⁴⁶ olarak tasvir edilen Bakü'de durum çok karışıktı ve Bakü bir Ermeni-Bolşevik koalisyonu tarafından idare ediliyordu.⁴⁴⁷ Ermeni Komünist Stepan Şaumyan⁴⁴⁸ ve onun Bolşevik arkadaşlarını bir yönetim kurmak amacıyla açıkça destekleyen Ermeniler, kendilerini "İslâm Ordusu"ndan korumak için gereken güçlerin merkezî Rusya'da

⁴⁴³ Artin H. Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, Vol: 12, No: 2, (September 1980), s.205.

⁴⁴⁴ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s. 93-95.

⁴⁴⁵ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s 95-97.

⁴⁴⁶ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.128.

⁴⁴⁷ Bakü'de en güçlü silahlı birlikler Ermenilere aitti. Ermeni Konseyi, Bakü Sovyeti'ne verdiği genel desteğine rağmen Ermeni birlikleri üzerindeki kontrolünden vazgeçmeyi reddederek onları Kızıl birliklerden ayırmıştı. Şehirde 1918'in başlarında üç ayrı askeri organizasyon bulunmaktaydı: Kızıl Birlikler, Azeri ve Ermeni birlikleri. Bakü Sovyeti içerisinde Bolşevikler azınlıkta olmalarına rağmen, Ermenilerin desteğini de arkalarına alarak nüfuzlu bir duruma geçmişlerdi. Buna rağmen şehirdeki en önemli askeri güç Ermenilerin elinde bulunuyordu. Azerileri Türklerin bir müttefiki olarak gören Ermenilerin Kızıl birliklere verdiği destek sonucu 1918 Mart'ında yaklaşık 3000 Azeri katledilmişti. Zaten bu olaylardan sonra Bakü'de Bolşevik otoritesi kurulmuştu.(Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.201,203.) Bakü gelişmelerinin bir değerlendirmesi için bkz. Suny, *Bakü Komünü*, s.173-212.

⁴⁴⁸ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.289.

bulunan Bolşevikler tarafından gönderilebileceğini umut etmekteydiler. Bununla beraber Moskava'daki Bolşevik rejiminin Bakü'nün savunulmasına ilişkin gereken desteği tam olarak sağlayamaması Ermenilerin bu yöndeki beklentilerini boşa çıkarmıştı. Sonuçta, yönlerini 1918 Haziran'ının sonlarına doğru Enzeli'ye ulaşmış olan General Dunsterville'ye çeviren Ermeniler, İngiliz generalinden yardım istemesi için Stepan Şaumyan üzerinde bir baskı oluşturmaya başladılar. İngiliz yardımını arzuladıkları yönünde Dunsterville'yi bilgilendirmek üzere de gizli temsilciler vasıyasıyla İngiliz generali ile özel bir iletişim kurdular. Dunsterville, hemen hemen her gün İngiliz desteğini isteyen Ermenilerden mesajlar almaya başladı.⁴⁴⁹

İngiliz Doğu Komitesi ve Mezopotamya'daki İngiliz Orduları Komutanı General Marshall'ın fazla iyimser olmayan değerlendirmelerine rağmen General Dunsterville, küçük bir İngiliz kuvvetinin Bakü'yü Türklere karşı savunabileceğini düşünüyordu.⁴⁵⁰ Onun bu görüşünü destekleyen Ermeniler de bu noktada generali teşvik etmeye başlamışlardı. Fakat Bakü'deki Bolşevikler, İngiliz niyetlerinden kuşkuluyorlar ve İngiliz üniformalarına itiraz ederek petrol karşılığında silah ve para takası öneriyorlardı. Ermenilerin ve Sosyal Devrimci Rusların Bolşevikleri İngiliz yardımı konusunda ikna edici çabaları sonuç vermedi. Aynı zamanda merkezî Rusya'daki Bolşevikler de Almanya ve Türk Hükümetleri ile barış yapmış olduklarından dolayı, Stepan Şaumyan, İngiltere ile işbirliğine girecek pozisyonda değildi.⁴⁵¹ Şaumyan'ın Moskova'daki yöneticileri şehrin petrol yataklarında İngiliz kontrolü görmek istemeyen Almanlar tarafından sıkı bir baskı altında tutuluyorlardı. Bolşeviklerin bu tutumları karşısında alternatif yollar arayan Ermeniler ise Bakü'de sosyalist devrimcilerle beraber Bolşevikleri devirme yolluna başvurdular. Şehir işleri üzerinde hiçbir etkisi kalmayan Müslüman Konsülü dışında bütün partilerin katılımıyla Bakü'de gerçekleştirilen bir toplantıda Ermeniler, Enzeli'deki Dunsterville ve Bakü'deki İngiliz Konsolosu Binbaşı McDonell tarafından desteklenmek suretiyle, Bakü'nün savunulması için İngiliz yardımının istenmesi önerisini ortaya attılar. 16 Temmuz'da yapılan toplantıda İngiliz yardım teklifi, çoğunluğunu Ermeniler ve Sosyalist devrimcilerin oluşturduğu gurup tarafından kabul edilirken, karşı oy kullanan

⁴⁴⁹ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.98.

⁴⁵⁰ Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.206.

⁴⁵¹ Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.203.

Bolşevikler 25 Temmuz'da düşürülerek Bakü'de "Merkezi Hazar Diktatoryası" adı altında yeni bir hükümet kuruldu. Bu durum Bakü'de Ermeni-Bolşevik koalisyonunun sonu idi.⁴⁵² Ermeni milliyetçileri, Rus Sosyal Devrimcileri ve Menşeviklerden oluşan bir koalisyon Bakü Sovyeti'nin yerini almıştı. Yeni hükümet Dunsterville ile çok sıkı iletişime geçti ve yaptığı ilk iş İngiliz yardımını istemek oldu. Dusterville tarafından bu isteğin kabul edilmesi üzerine Albay Stokes'un kumandasındaki ilk İngiliz birliği 4 Ağustos'da Bakü'ye ulaştı.⁴⁵³ Ancak onlar bu şehirdeki maceralarınının 42 gün süreceğini bilmiyorlardı.⁴⁵⁴

Dunsterforce'un Bakü savunmasında yer almasının asıl sebebi, Türklerin Orta Asya'ya ilerlemesinde önemli bir kapı olacak Hazar'ın kontrolünü ele geçirmektir. Öyle ki, Orta Asya'da düşmanı durduracak yeteri kuvvet yoktu. Bakü, Hazar'ı kontrol etmede İngiliz politikalarının önemli bir anahtar kenti oldu. Ancak İngiltere'nin Bakü'ye konuşlandıracağı kuvvet oldukça yetersizdi. Dunsterville'nin 1000 kişilik kuvvetinin şehrin tüm savunmasını gerçekleştirmesi beklenemezdi. Bu noktada Dunsterville'nin yapacağı şey, etkili bir kumanda birliği sağlayıp Bakü birliklerini organize etmek ve bu birlikleri küçük fakat etkili misyonu ile güçlendirmektir.⁴⁵⁵ Zaten İngiliz Genel Kurmayı'nın talimatlarına göre; Dunsterville misyonunun bölgeye gönderilmesinin amacı, "Pan Turanist" eğilimleri önlemek üzere ve dolaylı olarak Mezopotamya'daki İngiliz güçlerine yardımcı olmak için Kafkasya halklarının askeri güçlerini teçhiz edip, eğiterek onları organize etmektir.⁴⁵⁶

Dunsterforce Bakü'ye gelince şehirdeki İngiliz yardımına karşı olan Bolşevikler⁴⁵⁷ 12 Ağustos'da gemilerle Bakü'den ayrıldılar. Böylece Dunsterforce, Bakü savunma kuvvetlerinin önemli bir bölümünü kaybederek şehirde çok sayıda Ermeni ve az miktardaki Ruslarla baş başa kaldı. Ruslarla Ermeniler arasındaki ırkî kin

⁴⁵² Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.98-99.

⁴⁵³ **PRO. FO. 371/7729/E8378/58**, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", *Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonnell, May 31, 1922*, s.9; **PRO. FO. 371/3411158228**, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", *D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918*; Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.207; C. Elis, *The Transcaspiian Episode, 1918-1919*, London, 1963, s.37.

⁴⁵⁴ Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s.208.

⁴⁵⁵ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.105.

⁴⁵⁶ Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.102-103.

⁴⁵⁷ **PRO. FO. 371/3411158228**, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", *D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918*.

Dunsterville'yi bekleyen diğer bir zorluktu. Bütün bunlara şehirdeki yiyecek ve ulaşım sorunu eklenecekti.⁴⁵⁸ Ancak Dunsterville, artık dönüşü olmayan bir yolculuğa çıkmış, zaten güçlerinin bir bölümünü Ağustos ayının başlarında Bakü'ye göndermişti. 16 Ağustos'da Enzeli'den yola çıkan Dunsterville, 17 Ağustos'da Bakü'ye vardı. Daha yoldayken bile üstlerine hareketin başarısız olabileceği yönünde sinyaller vermekten kendini alı koyamamıştı.⁴⁵⁹ Dunsterville'nin elindeki birlik bir kaynağa göre 900 değerine göre ise 1400 kişilikti.⁴⁶⁰

Dunsterville'nin Bakü'ye varmasından yaklaşık on gün sonra Türk atağı başladı. Öncelikle şehirde bölünmüş askerî kumandayı tek merkezde toplamaya çalışan Dunsterville, yapılacak tek şeyi pasif bir müdafaa olarak niteliyordu. Ancak Erivan Ermenilerin Türk hatları gerisinde yapabileceği bir hareket ümidini de muhafaza eden Dunsterville'e göre; şehrin düşüşü an meselesi idi.⁴⁶¹ Generalin korktuğunun başına gelmesi uzun sürmeyecekti. Bağdat'tan daha fazla destek sağlamak yolunda teşebbüste bulundu ise de bir sonuç elde edemedi. Dunsterville'nin başarısı için en önemli engel, başta Ermeniler olmak üzere Bakü güçlerinin güvensiz bir tutum sergilemeleriydi. Çoğu kez emirlere itaat etmeyen Ermeniler, ateş altındaki cepheyi terke yönelmişlerdi. Bu halleriyle Ermeniler, İngilizlere Türklerden daha fazla zarar verdiler. Ermeniler, yaklaşık 9000 kişi olmalarına rağmen gerçekten savaşanlarının sayısı 3000'i geçmiyordu. Öyle ki, asker olarak daha kalifiye ve sayıları yaklaşık 1000 civarında olan Rus birlikleri, Ermenileri "değersiz ödleler" olarak tanımlıyorlardı. Ruslar, savaş esnasında düşmandan daha fazla olarak sık sık geri çekilen Ermeniler üzerine ateş açmışlardı.⁴⁶² Savaş esnasında bazı Ermeniler de kaçarak evlerine dönmüşlerdi.⁴⁶³

Bu arada şehre iyice yaklaşan Türk ordusu, Ermeniler savaşmak yerine evlerine döndükleri için 20 ve 31 Ağustos'ta olmak üzere iki başarılı taarruzda bulundular.

⁴⁵⁸ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.110; Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s.225.

⁴⁵⁹ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.110.

⁴⁶⁰ C. H. Elis, *The Transcaspian Episode, 1918-1919*, London, 1963, s.39; Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.139.

⁴⁶¹ Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s.235-236.

⁴⁶² Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.113. Bu noktada Bakü savunmasındaki başarısızlık İngilizler ile Ermenilerin birbirlerini suçlamaları şeklinde bir tartışmaya sebep olmuştu. Bu tartışmalar hakkında ortaya konulan bir makale için bkz. Arslanian, "Dunsterville's Adventures: A Reappraisal", *IJMES*, s. 199-215.

⁴⁶³ **PRO. FO. 371/3411158228**, "Memorandum on the Military Position in Armenia and the Caucasus", *D.M.I to Foreign Office, September 16th, 1918*.

Dunsterville, 31 Ağustos'ta azimli bir şekilde savaşmadıkları müddetçe, Bakü'nün daha fazla savunulmasının zaman ve hayat kaybından başka bir şey olmayacağı yönünde Bakü idarecilerini bir mesajla uyardı ve iyi şartlar karşılığında onlara şehri teslim etmelerini önerdi.⁴⁶⁴ Bu şartlar altında yapılacak bir şeyin olmadığına karar veren Dunsterville, şehirden çekilme planı yapmaya başlamıştı. Zaten ortada ağustos ayının sonlarında Bağdat'tan, General Marshall'dan şehri terk etmesine yönelik bir de emir vardı. İngiliz Savaş Bakanlığı da bu çekilmeyi onaylıyordu. Bu arada Bakü'de, 10 Eylül'de toplanan asker ve işçi mitinginde Ermeni birliklerinin “faydasız ve ödle” olmaları sebebiyle cepheden çıkarılıp yerlerini Rusların veya İngilizlerin doldurması gerektiği görüşüne varılmasına rağmen bunu reddeden Dunsterville, 15 Eylül gecesi şehri terk ederek Enzeli'ye çekildi. 16 Eylül'de Türkler şehri ele geçirdiler.⁴⁶⁵ Dolayısıyla İngiliz birliklerinin Bakü savunmasına kalkışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Şehir kaybedilmiş, petrol rezervleri imha edilmeden Türklere bırakılmıştı.⁴⁶⁶ Geriye 180 ölü İngiliz askeri, çok sayıda yaralı ve kayıp kaldı.⁴⁶⁷

Dunsterville, bu başarısızlığın sorumlusu olarak özellikle Ermeni yerel güçlerini gösteriyordu. Ona göre; Ermeniler savaş alanında disiplinsiz, aptal ve güvenilmezlerdi. Cephedeki düşman ateşi karşısında pozisyonlarını terk etmişlerdi. Ermeni taburlarının davranışları korkakça idi. Dunsterville'nin savaş günlükleri bu suçlamalarla doludur.⁴⁶⁸ Bununla beraber Ermeniler de kendilerine gereken İngiliz desteğinin verilmediği argümanını ileri sürmüşlerdir.⁴⁶⁹

İngiliz güçlerinin çekilmesi ve Bakü'nün düşüşü İngiltere başta olmak üzere İtilâf devletleri bünyesinde büyük bir etki yaptı. İngiliz Savaş Bakanlığı, bu durumun

⁴⁶⁴ Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, s. 273-276.

⁴⁶⁵ “*Baku: Turkish Version*”, *The Times*, Saturday, September, 21, 1918, p.7; Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, s.257. Arslanian'a göre; Türklerin şehri ele geçirmesi, Mart olaylarının intikamını almaya çalışan şehirdeki Müslümanların Ermenilere yönelik katliamlarını durdurmuştu. (Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.212.)

⁴⁶⁶ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.119-122; Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s. 208.

⁴⁶⁷ Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.212.

⁴⁶⁸ Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.208.

⁴⁶⁹ Arslanian, “Dunsterville's Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.209-212. Ermenilerin Dunsterville'nin Bakü halkına ihanet ettiği yönündeki suçlamaları pek adil görünmüyor. Dunsterville üstlerini Bakü'nün güçlendirilmesine ikna etmek için çok uğraşmıştı ve hatta bu ısrarında tartışmalara girerek kariyerini bile riske attı. Fakat iletişim yollarının düşman kontrolü altında bulunması İngiliz Hükümeti'nin herhangi bir faaliyette bulunmasını imkânsızlaştırdı. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.117.)

tüm sorumluluğunu Ermenilere yükledi. Savaş Bakanlığı'nın suçlamaları basında da oldukça geniş bir yer buldu. Bir anda gerilen İngiliz-Ermeni ilişkileri, bu çizgisinden gerek İngiliz Dışişleri Bakanlığı, gerekse önde gelen Ermeni önderlerinin çabaları ile kurtarılmaya çalışılacaktı. Sir Mark Sykes ve Arnold Toynbe'nin ön plana çıkacağı bu süreç ilginç tavrılara sahne oldu.

The Times'ın, 20 Eylül 1918 tarihli nüshasında “İngilizler Bakü’den Ayrılıyor: Ermenilerin Kabahatleri” başlığı altında verdiği haberde; Ermenilerin isteği üzerine İran’dan Bakü’ye gönderilen İngiliz kuvvetlerinin, Ermenilerin kabahatleri yüzünden başarılı olamadığı belirtiliyordu. Olayların gelişimi ile ilgili detaylara girmekten de sakınmayan *The Times*, haberine şu bilgilerle devam ediyor:⁴⁷⁰

“Bakü seferi, 25 Temmuz gecesi şehirdeki Bolşeviklerin hükümetten çıkarılmaları sonucu gündeme geldi. Bakü’de kurulan yeni hükümet derhal İngilizlere yetkililer ve birlik göndermeleri hususunda bir istekte bulundu. Bu yardım Enzeli’den gönderildi...Bakü’deki yerel birliklerden 7500’ünü Ermeniler, 3000’ini de Ruslar oluşturmaktaydılar...Ermeni birliklerinin kısa bir süre içinde güvenilmez oldukları ortaya çıktı. 17 Ağustos’ta savaşmayı reddederek evlerine dağıldılar. Onların bu hareketleri Türklere karşı organize bir hareketin başarısızlığına sebep oldu...Ağustos’un sonlarına doğru yerel birliklerle İngiliz güçlerinin etkili bir hareket ortaya koyamayacağı anlaşıldı. Eylül başlarında İngiliz birliklerinin Bakü’yü tahliye etmeleri yönünde kesin emirler verildi... Bu arada Ermeniler, kasabayı düşmana teslim etmek için görüşmelerde bulunurlarken 14 Eylül’de yeni bir Türk atağı başladı. 16 saat süren çarpışmalardan sonra birliklerimiz Bakü’yü tahliye etti...”

The Times yanında, 20 Eylül tarihli diğer önde gelen İngiliz gazetelerinin Bakü ile ilgili vermiş olduğu haberlerde de özellikle Ermenilerin savunma esnasındaki olumsuz davranışları ön plana çıkarılıyordu. Örneğin Daily Mail, “Bakü Tahliye Edildi: İngilizlere Ermeni İhaneti” başlığı ile verdiği haberde *The Times*’in Ermenilere yönelik çizdiği profili devam ettiriyor, Ermenilerin savaşmaktan kaçarak Türklere görüşmeler içerisine girdikleri ifade ediliyordu. *Daily Mail*’e göre; Ermeniler, bu hareketleri ile kasabaya ihanet etmişlerdi.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ “British Leave Baku: Defection of the Armenians”, *The Times*, Friday, September 20, 1918, p.6.

⁴⁷¹ “Baku Evacuated: Armenian Treachery to British”, *Daily Mail*, September 20, 1918.

Aynı tarihli Daily Express’de de benzer haberler yer aldı. “İngilizler Bakü’de İhanete Uğradı” başlığı ile verilen habere göre; General Dunsterville komutasındaki küçük İngiliz birliği, Ermenilere yardım etmek ve petrol merkezinin düşman eline geçmesini önlemek amacı ile Bağdat’tan Bakü’ye 700 millik dramatik bir yolculuktan sonra şehirden çekilmek zorunda kalmıştı. Daily Express de savaşa noktasında güvenilir olmayan Ermenilerin Türklerle görüşmelere girdiği üzerinde duruyordu. Şehirdeki Ruslar dahi Ermenilerin bu tutum ve hareketlerinden oldukça rahatsız olmuşlardı.⁴⁷²

İngiliz gazetelerinde çıkan bu haberlerin kaynağı Savaş Bakanlığı idi.⁴⁷³ Bakü’nün tahliyesi sonucu İngiliz basınında Ermenileri küçük düşürücü yazıların çıkması üzerine, Londra’daki Ermeni delegasyonu sekreteri İngiliz Dışişleri’ne müracaatla bir teessüf mektubu iletti. Bu mektupta, Bakü olayının tüm Ermenilere mal edilmemesi gerektiği ifade ediliyordu. Ermeni delegasyonunun bu isteklerini Askerî İstihbarat Servisi’ne ileten Dışişleri Bakanlığı, Bakü’nün tahliyesiyle ilgili bildirin İngiliz kamuoyunda Ermenistan’a yönelik genel bakışı etkileyeceğini ve “İngiliz Hükümeti’nin Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarma politikasını” çıkmaza sokacağını düşünmekteydi. Dışişleri Bakanlığı, bundan sonra herhangi bir bildiri yayınlanmadan önce kendi görüşünün alınması gerektiğini vurguladı.⁴⁷⁴

Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz basınında yer alan haberler İngiliz Dışişleri’ni de rahatsız etmişti. Dışişleri yetkilileri bu tür haberleri uygun bulmuyordu. Konuyla ilgili Dışişleri’nde ilk değerlendirmeler Sir Mark Sykes tarafından yapıldı. Dikkatleri İngiliz gazetelerindeki Ermenilere yönelik başlıklara çeken Sykes, bildirilerin doğru olduğunu düşünmesine rağmen, bu tür haberlerin genel olarak bütün Ermenilere çok büyük zararlar vereceğini belirtiyordu. Sykes, şöyle devam ediyor:⁴⁷⁵

“Bakü’de gerçekleştiği üzere yerel olaylar hiçbir şart altında tamamen Ermeni ırkına yönelik kötü izlenimler sergileyecek bir tarzda kullanılmamalıydı...Gazete manşetlerinin ve bildirilerin etkileri şüphesiz dünyadaki tüm Ermeniler arasında

⁴⁷² “British Betrayed at Baku: Armenian Treachery with Turks”, **Daily Express**, September 20, 1918.

⁴⁷³ **PRO. FO. 371/3404/162647**, *Foreign Office Minute by A. J. Toynbee, September 24, 1918.*

Arslanian, “Dunsterville’s Adventures: A Reappraisal”, **IJMES**, s.212.

⁴⁷⁴ **PRO. FO. 371/3404/160092**, *Foreign Office to Department of Military Intelligence, Draft, September 20/21, 1918.*

⁴⁷⁵ **PRO. FO. 371/3404/160092**, *Foreign Office Minute by Sir Mark Sykes, September 20, 1918.*

ayrılıkları körükleyecek ve bizim Ermeni politikamızı da sarsacak, halk arasında yanlış bir şekilde durum değerlendirmelerine neden olacak ve belki de Türkiye'de Ermenilere karşı yapılan katliamların gerekçelerinin mantıklı olabileceği hissini uyandıracaktır... Ben derhal bu bildirin yayımlanması ile oluşan zararı hafifletmek ve İngiliz Hükümeti'nin davranışının değişmediğini imâ etmek için bir şeyler yapılması gerektiğini arz ediyorum..."

Gazetelerde yer alan ve şimdiye kadar İngiliz Dışişleri'nin Ermenilere karşı politikalarını alt üst edecek tarzda kaleme alınmış olan Ermenilere ilişkin bu bildiri ve haberlerle ilgili ikinci bir değerlendirme Arnold Toynbe tarafından yapıldı. Konuya yönelik İngiliz politikalarını da şekillendirecek olan Toynbe, değerlendirmelerini daha uzun bir rapor ile ortaya koymuştu. Genel çizgileri ile o da Sir Mark Sykes'ın düşüncelerini paylaşıyor ve bunun İngiliz çıkarlarına çok büyük zarar verdiğini iddia ediyordu. İçerisinde İngiliz-Ermeni ilişkileri, 1915 yılı ve Ermenilerin son olaylara bakış açısı ile ilgili çok ilginç değerlendirmelerin yer aldığı ve *Blue Book*'un izlerini taşıyan bu raporu aynen vermeyi uygun görüyoruz.⁴⁷⁶

"Politik İstihbarat Bölümü

"24 Eylül 1918

"1- Bu sabah Aram Raffi (Londra Ermeni İstihbarat Bürosu Müdürü) ve H. Kamberian (Manchester Ermeni Komitesi Sekreteri) buraya geldi. Geçen Cuma (20.09.08.) Bakü'nin tahliyesi üzerine Savaş Kabinesi tarafından yayımlanıp basında yer alan bildiri hakkında görüştük. Mahvolmuş görünüyordular. Basındaki bu haberlerin savaşın başından beri yapmış oldukları çaba ve faaliyetleri yok ettiğini söylediler. Rezil olmuşlar ve kimsenin yüzüne bakacak yüzleri kalmamış. Basında çıkan haberler üzerine karşı bir bildiri/açıklama yapılmadıkça Ermeni milli geleceği hakkında bir uzlaşmaya varmanın imkânsız olduğunu ifade ediyorlar. Onların bu durumu abarttıklarını zannetmiyorum. Şüphe yok ki; basındaki bu haberler bir derecede bizim için de zararlı.

"2- İsviçre'de güvenilir bir kaynaktan aldığımız bilgiye göre -ki bu konudan Ermeni temsilcilerine bahsetmedim- Türk ve Almanlar, Haziran'dan beri bütün dünyadaki ve özellikle tarafsız ülkelerdeki Ermeni kolonileri (diasporası) kamuoyunda

⁴⁷⁶ PRO. FO. 371/3404/162647, Foreign Office Minute by A. J. Toynbee, September 24, 1918.

bir uzlaşma politikası yönünde çaba sarf ediyorlarmış. Bu Ermeni kolonileri bizim için uluslararası bir güç değerindedirler ve kalben müttefiklerin yanındadırlar. Onlar bu sadakatleri uğruna diğer küçük milletlerden daha fazla bedel ödemişlerdir. Kafkasya'nın düşman tarafından işgal edilmesi ve onların (Türk ve Almanlar) orada küçük otonom bir Ermeni Devleti'ne müsaade etmeleri genel olarak bütün Ermenileri, Ermenistan'ın kaderinin artık Türklerin ve Almanların elinde olduğu yönünde bir düşünceye sevk edebilir ve bu durumda onların önerecekleri şartlar üzerinden (kendi korumaları altındaki bir Ermeni Devleti) bir uzlaşmaya yanaşma ihtimali ortaya çıkabilir.

“Bakü Bildirisi” (İngilizlerin Bakü'yü tahliye etmelerine yönelik Savaş Kabinesi'nin bildirisi ve gazetelerdeki yansımaları) yeni çerçeveli bir Ermeni politikası lanse ederek, kesinlikle düşmanın (Türklerin) bu propagandalarına yardımcı olacak niteliktedir.

“3- Türkler Bakü bildirisini İngiliz Hükümeti'nin Ermeniler pahasına ortaya koyduğu ayrı bir barış teklifi olarak algılayacaklardır. Ermenilere, İngiliz Hükümeti'nin onlara yönelik politikasında bir değişiklik olmadığını açıklamak zor olacak.

“Türkler bizim tarafımızdan işgal edilen topraklar (Mezopotamya) karşılığında Kafkaslar ve Azerbaycan'ı elde tutmak istiyorlar ve Bakü bildirisini bizim tarafımızdan Ermeniler pahasına bu yönde yapılan bir teklif olarak algılayacaklar.

“4- Ermenilerin itibarlarının azaltılması Türk meselesi üzerinde elimizin zayıflamasına sebep olacaktır...”

“Ermenistan”, Türkiye'nin kilit noktasıdır. Eğer o özgürleştirilirse coğrafi olarak Suriye, Mezopotamya ve Filistin peşinden gelir. Eğer Ermenilerin iddiaları zayıflatılırsa diğer bölgelerin kaderi de güç bir durum içerisine girer.

“5- Lord Robert Cecil veya basında demeç verebilecek başka bir yetkili “Türkiye'nin şu andaki kritik durumu ve Ermeni-Müttefik ilişkileri” bağlamında bazı konuşmalar yapmalıdırlar. Yapılacak olan bu konuşmalar esnasında şu noktaların altının çizilmesini öneriyorum:

“Ermenistan'ın resmi temsilcileri, 1913'te Katogikos tarafından atanan ve şu an Paris'te bulunan Bugos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki Milli Delegasyon ve Erivan'daki Millî Konsey'dir. Paris'teki delegasyon aktif olarak müttefik taraftadır.

Erivan'daki konsey ise Rusya'nın çöküşünden sonra Kafkaslar'da Şubat'tan Haziran'a kadar Türklere karşı direnme faaliyetlerinin akabinde izole edilmiş bir haldedir.

Verilecek olan bu demeç veya bildiride, Ermenilerin savaş esnasında Müttefikler için neler yapmış oldukları 4 madde altında vurgulanabilir. Öyle ki, bu maddeler;

"a- Türkler, 1914 Eylül'ünde Erzurum'daki Türkiye Ermenileri Kongresi'ne Ermenilere, Türk ve Rus bölgelerini içine alan otonom bir Ermenistan önererek savaşta Türkiye'ye destek olmalarını istemişlerdir. Ermeniler bu teklifi kabul etmemişlerdir.

"b- Müttefiklere olan sempatik tavırlarından dolayı, 1915'de Türk Ermenilerinin 2/3'ü Türk Hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır ki; bu tarihin en şeytani katliamıdır.

"c- Rusya Ermenileri gönüllüler organize ederek Kafkasya'daki Rus cephe hareketinin yükünü omuzlamışlardır. Bu tutumları kritik bir dönemde Müttefiklere büyük bir yardım niteliği taşımaktadır.

"d- Rusya Ermenileri, Bolşevik Devrimi'nden sonra Kafkas cephesini tutmuşlar ve şubattan hazirana kadar Ermeni Millî Konseyi'nin liderliği altında Türk ilerlemesini geciktirmişlerdir. Ermenilerin bu tutumları Mezopotamya ve İran'daki İngiliz birliklerine bu tehdidi karşılayacak hazırlıklar yapmak yönünde zaman kazandırmıştır.

"Ermeniler, bizim lehimize sıkıntı çekmeleri ve yardımları dolayısıyla bizden özel beklentilere sahiptirler. Biz defalarca onların bu beklentilerini tatmin edecek deklarasyonlarda bulunduk. Nihai zafer yakındadır.

24.09.1918

A.J.T"

Toynbee'nin bu değerlendirmelerinde açıkça görülen şey; Ermenilerin hâlâ müttefikler için değerli bir propaganda malzemesi olma potansiyelini muhafaza ettikleridir. Onların bu potansiyelini kullanma noktasında Bakü bildirisi ile ortaya çıkan gerginlik bir an önce aşılmalı ve İngiliz Hükümeti'nin onlara karşı politikalarının değişmediği derhal belirtilmelidir. Öyle ki, Toynbee'ye göre; Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i koparma noktasında İngiliz Hükümeti'nin baş vurabileceği yegane unsur "Ermenistan" ve onun özgürleştirilmesi meselesidir. Son olaylardan ötürü kırılan Ermeni kalpleri bir an evvel onarılmalı, düşmana bu yönde bir propaganda yapma imkânı verilmemeli ve dünyadaki Ermeni potansiyeli ve propagandalarla onlara karşı

sempatisti artırılmış olan Hristiyan kamuoyunun tetikleyici gücü müttefik savaş amaçları için kullanılmalıdır.

Dolayısıyla Toynbee, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere yönelik politikasının değişmediğini ortaya koymak yolunda hükümetin önemli yetkilileri tarafından bir bildiri veya demeç ortaya koyulmasını önermiş, bu bildiriye altı çizilecek noktaları da bizzat kendi tasarlamıştır. Öyle ki, Toynbee, hala İngiliz propaganda servisinin en önemli elemanlarından biridir. Eylül sonlarında ve Ekim ayı başlarında *The Times*'da Bakü olayları ve Ermeniler hakkında daha önce verilmiş olan haberleri unutturacak şekilde Ermenilerin lehine derlenen haberlerin de bu propaganda faaliyetinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Öyle ki, 27 Eylül tarihli *The Times*, İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams tarafından derlenen Bakü'deki Ermenilerle ilgili bir açıklamaya yer verirken, onlarla ilgili gazetelerde çıkan önceki haberler yalanlanmış, Ermenilerin savaş esnasında kahramanca müttefiklerin yanında savaştıkları ifade edilmiştir.⁴⁷⁷ Aynı bağlamda 3 Ekim de *The Times*'da çıkan "Ermeniler ve Bakü" başlıklı bir haberde de, Bakü'de ne olmuşsa olsun bunun Ermeni halkının kapısının önüne koyulamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁷⁸

Neticede Toynbee'nin değerlendirmeleri İngiliz Dışişleri'nde Lord Robert Cecil tarafından Lord Bryce'a iletilerek Bakü bildirisinden sonra Müttefiklerin Ermenilere yönelik politikasının değişmediği yolunda bir fikir birliği kılınmıştır. Lord Robert Cecil, Bryce'a gönderdiği yazıda; 4 yıl boyunca Müttefikler yanında savaşan Ermenilerin hâlâ kendi yanlarında olduğunu, hatta General Allenby'nin Filistin'deki zaferinde büyük bir rol oynadıklarını belirtmiştir. Cecil, Bryce'dan Ermenilere karşı İngiliz yaklaşımının değişmediği konusunda Bugos Nubar'ı haberdar etmesini istemektedir.⁴⁷⁹

Bu noktada İngiliz Dışişleri'nin işi daha da sağlama aldığı görülüyor. Öyle ki; doğrudan İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'dan Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı Bugos Nubar'a iletilen yazıyla İngiliz basınında Bakü bildirisi ile ilgili düzeltici

⁴⁷⁷ "The Armenians at Baku", *The Times*, Friday, September 27, 1918, p.8.

⁴⁷⁸ "Armenians and Baku", *The Times*, Friday, October 4, 1918, p.8.

⁴⁷⁹ PRO. FO. 371/3404/164439, Lord Robert Cecil to Lord Bryce, Draft, October 3rd, 1918.

açıklamalar yapıldığı bildirilerek, “*Ermenistan’ın bağımsızlığının Müttefiklerin savaş amaçlarından biri olduğu*” kalın puntolarla ifade edilmiştir.⁴⁸⁰

Bütün bu gelişmelerden ortaya çıkan şu ki; İngiliz Savaş Bakanlığı, Bakü savunması ile ilgili olarak Ermeniler tarafından ortaya koyulan kapasitesizliği net bir şekilde ifade ederken ve belki de kendi stratejik hatalarını da ört bas etmeye çalışırken,⁴⁸¹ Ermeni kamuoyunu büyük bir hüsrana uğrattı. Ancak, İngiltere’nin dış politika uzmanları ve Dışişleri Bakanlığı olaylara daha geniş bir çerçeveden bakarak İngiliz-Ermeni ilişkilerini yumuşatma ve Ermenilerin gönlünü alma faaliyeti içerisine girdiler. Savaşın kritik bir döneminde bütün dünyadaki Ermeni kamuoyunun desteğini kaybetmek ve belkide onların Merkezi Güçler’e yönelik ortaya koyabilecekleri eğilimleri önlemek amacı ile bir hafta içerisinde “talihsiz olay ve açıklamalar” düzeltilme yoluna gidildi, İngiltere’nin Ermenilere karşı tutum ve politikalarının değişmediği vurgulandı. Ermenilerin gönlünü almak için de; “Ermenistan’ın bağımsızlığı -direk olarak İngiltere’nin olmasa da- müttefik savaş amaçlarının içerisinde” gibi yuvarlak ifadelerle işbirliği sürecindeki bu kaza atlatılmaya çalışıldı.

F-Türkiye ile Barış Durumu ve Mondros Mütarekesi’nden Önce İngiltere’de Ermenilerin Geleceğine İlişkin Politik Yaklaşımlar

Bakü olayından sonra İngiltere’nin Kafkasya, Trans-Hazar ve İran’daki pozisyonu kritik bir hale gelmişti. Ancak Türkiye’nin talihi doğuda yaver gidiyorsa da, güneyde ve batıda durum çok kötüydü. Türk ordusunun kaynak eksikliği ve Eylül 1918 sonlarında General Allenby’nin Filistin ve Suriye’de Türk savunmasını parçalaması Transkafkasya’daki Türk askerî harekâtı üzerinde önemli etkilerde bulundu. Gelişen olaylar İngiltere’nin Kuzey Batı İran’daki durumunu oldukça rahatlattı. Artık Türkiye, Almanya’nın yenilgisini telafi edemeyeceğini anlamıştı. Dahası 29 Eylül’de Bulgaristan’ın İtilâf devletlerine teslim olması Türkiye’nin savaştaki pozisyonunu katlanılmaz bir duruma soktu.

⁴⁸⁰ PRO. FO. 371/3404/162745, *Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris), October 12, 1918.*

⁴⁸¹ Arslanian, “Dunsterville’s Adventures: A Reappraisal”, *IJMES*, s.208-211.

Bu arada İngiliz cephesinde de oldukça kritik günler yaşanmaktaydı. 1918’de Lloyd George’a verilen gizli bir raporda; Enver Paşa’nın Osmanlı Devleti’ni Adriyatik’ten Hindistan’a kadar genişletmeyi düşündüğü belirtilmişti.⁴⁸² Dolayısıyla her iki taraf da artık savaşın sonunu görme telaşı içerisinde idi. Hatırlanacağı üzere 1918 Haziran’ında, İngiliz Savaş Kabinesi toplantısında güney bölgelerindeki İngiliz işgal alanlarına karşılık, kuzeyde Türklerin işgal ettikleri Kafkasya’yı onlara bırakarak, Türklerle ayrı bir barış durumu bile Lloyd George tarafından dile getirilmişti.⁴⁸³ Türklerle bu ayrı barış durumu İngiliz Başbakanı tarafından Ekim ayının başlarında Savaş Kabinesi’ne ikinci kez sunuldu.

Aslında Ekim ayının başlarında Türkiye’den de barış sinyalleri alınmıştı. Dolayısıyla İngiliz Hükümeti, muhtemel bir barış durumunda takip edeceği politikaları oluşturmaya başladı. Bu süreç içerisinde Ermeniler ve “Ermenistan” a yönelik bir takım değerlendirmeler de ortaya koyuldu.

3 Ekim 1918’de toplanan İngiliz Savaş Kabinesi, bu yönde önemli adımların atıldığı görüşmelere sahne oldu.⁴⁸⁴ İngiliz Başbakanı’nın Türkiye ile ayrı bir barış yapma argümanını yenilediği bu toplantıda İngiliz öncelikleri Mezopotamya’da odaklanmıştı. Türkiye ile barış yapılması durumunda Mezopotamya meselesinin barış konferansına bırakılarak Türklerin elinden alınabileceği, Müttefiklerin orada düzeni kendilerinin oluşturacağı ve bu düzenleme içerisinde Türkiye’nin söz sahibi olamayacağı ifade ediliyordu.⁴⁸⁵

Savaş Kabinesi tutanaklarından anlaşıldığı üzere “Ermenistan” olarak ifade edilen Doğu Anadolu ve Kilikya bölgeleri Lloyd George’un umrunda değildi. Ancak Lloyd George’un Türkiye ile ayrı barış projesine kabinenin diğer üyeleri tarafından pek sıcak bakılmadı. Öyle ki; Dışişleri Bakanı Balfour, Türkiye ile bir mütareke yerine ayrı bir barış durumunun gündeme getirilmesi sonucunda Lloyd George’un kendini, Sykes-Picot Antlaşması ile bağlantılı karışık tartışmaların içinde bulabileceğini ifade

⁴⁸² Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.359.

⁴⁸³ **PRO. CAB. 23/06, War Cabinet, 435**, *Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Monday, June 24, 1918, at 12 noon.*

⁴⁸⁴ **PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A**, *Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 P.M.*

⁴⁸⁵ **PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A**, s.5.

ediyordu.⁴⁸⁶ Neticede Savaş Kabinesi'nin bu oturumunda Mezopotamya üzerindeki Fransız- İngiliz rekabeti ile ilgili sorunlar sebebiyle Türkiye ile ayrı bir barıştan ziyade mütareke yapılmasına karar verildi ve bir mütareke taslağı oluşturuldu.⁴⁸⁷

Bu mütareke taslağında, Savaş Kabinesi'nin özellikle üzerinde durduğu bölgeler de ortaya çıktı. Yaklaşık 18 madde olarak hazırlanan bu taslakda Ermenilere ilişkin hiçbir kıstas ortaya koyulmamıştı. Daha belirgin ifadelerle, sonraları üzerinde hem Ermenilerin, hem de Türklerin duracakları Mondros Mütareke'sinin ne VII., ne de XXIV. maddeleri ile ilgili bir düzenleme yapılmamıştı. İngiliz öncelikleri, İstanbul, Boğazlar, Karadeniz, Transkafkasya (Bakü, Batum ve demiryolları) ve Mezopotamya olarak ön plana çıkmıştı. Özellikle Boğazların açılarak Karadeniz'in kontrolü ile Türk ordusunun Kuzey-Batı İran ve Transkafkasya'dan 1914 sınırlarına çekilmesi ve bölge demiryollarının kontrolü, hayati bir durum olarak nitelendirilmişti. Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal düşünülüyordu. Daha açık bir ifade ile bu taslakta, Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik savaş esnasındaki İngiliz söylemlerinin pratiğe geçirilmesine dair hiçbir düzenlemeye yer verilmemişti.⁴⁸⁸

Savaş Bakanlığı'nın ortaya koyduğu Türkiye ile mütareke koşulları hakkında ilk değerlendirmeler A. Toynbee tarafından yapıldı. Savaş Bakanlığı'nın Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da askerî bir işgal düşünmediğini ifade eden Toynbee, politik sorunlar kaygısı ile "6 vilâyet"ten söz edilmemesini oldukça göze çarpar buldu. Bu noktada savaş esnasında kullanılmış olan Ermenilere bakacak bir yüz arayışına giren Toynbee, mütareke maddeleri içerisinde "insancıl bir arzu olarak" 6 vilâyetteki polis kontrolünün eklenmesini uygun bulmaktaydı.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ **PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A, s.7.**

⁴⁸⁷ Savaş Kabinesi tutanaklarında öncelikle bir taslağın meydana getirildiği daha sonra bunun üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılarak geliştirildiği görülmektedir. Tutanaklarda, ana çizgileri sabit kalmakla beraber üzerinde oynanmış üç adet taslak olduğu görülüyor. (**PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A, s.13-17.**)

⁴⁸⁸ **PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A, s.13-17.**

⁴⁸⁹ **PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918.** Toynbee, Dışişleri'ne sunduğu bu memorandumun sonunda 6 vilâyetin tarihi geçmişi hakkında da bilgiler vermektedir. Toynbee'ye göre; Türkiye'de dört büyük Ermeni katliamı yapılmıştır. Bunlardan ilki 1893-96 yıllarında, ikincisi, 1909'da, üçüncüsü, 1912'de ve sonuncusu da, 1915 yılında gerçekleşmiştir.

Arnold Toynbee'nin bu konuya oldukça ehemmiyet verdiği görülmektedir. Toynbee, aynı gün İngiliz Dışişleri'ne ilettiği yazıyla Bakü bildirisi,⁴⁹⁰ Ermeni sorunu ve Türklerle mütareke şartları bağlamındaki değerlendirmelerini Dışişleri ile paylaşmıştır. Toynbee'nin bu raporu, daha sonra Türklerle yapılacak mütareke şartlarının içerisine 6 vilâyetle ilgili maddelerin neden koyulduğu hakkında bazı ipuçları içermektedir.

Toynbee'ye göre; öncelikle Ermeni sorunu bağlamında Türkiye ile mütareke yapılmadan önce Bakü bildirisinin etkisini ortadan kaldıracak resmi bir açıklama yapılması gerekmektedir.⁴⁹¹ Ayrıca Dünya'da ve İngiltere'de Ermeni sorumluluğuna yönelik eleştirilere maruz kalmamak için mütareke maddeleri içerisine 6 vilâyet ile ilgili, vurgulu garantiler koyulmalıdır. Öyle ki, mütareke şartları içerisinde Mezopotamya ve Filistin ile ilgili düzenlemeler yer alırken "Ermenistan" hakkında hiçbir şey söylenmemesi İngiltere'nin başını ağrıtacaktır.⁴⁹²

Bu noktada Toynbee'nin değerlendirmeleri yine propaganda çizgileri taşımaktadır. Nitekim o, Ermenilerin dünya çapındaki nüfuzlarının İngiltere'nin Orta Doğu politikası için çok değerli olduğunu düşünmektedir. Ünlü Oxford tarihçisi ve Savaş Propaganda Bürosu elemanının şu ifadeleri oldukça ilgi çekicidir.⁴⁹³

"Mütareke ile Musul ve Kilikya'nın işgal edilerek "6 Ermeni Vilâyetinin" Türklere bırakılması durumunda İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskun olmayan bölgelerinden, -Arabistan, Filistin, Suriye ve Mezopotamya- Türkleri çıkardığı, yalnızca "Ermenistan"ı ortada koyduğu gibi bir düşünce ortaya çıkabilir."

Toynbee, -her ne kadar askerî değerlendirmelerle şekillense ve gelecekteki barış anlaşması maddelerini etkilemeyecek olsa da- Ermenileri tatmin etmeyen bir mütareke anlaşmasının kamuoyuna açıklanması durumunda paniğe kapılacak olan Ermenilerin, İngiltere'nin diğer bölgelerdeki üstünlüklerini kabul ettirmek için "Ermenistan" üzerinden Türklerle pazarlığa oturduklarını düşünmelerine sebep olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla Toynbee, bu Ermeni huzursuzluklarının ortaya

⁴⁹⁰ İngilizlerin Bakü'yü tahliye etmeleri üzerine Savaş Bakanlığı'nın Ermenileri suçladığı ve basında da yer alan bildiri.

⁴⁹¹ Bu resmi bildiri 12 Ekim 1918'de yapılmıştır. (PRO. FO. 371/3404/162745, Arthur James Balfour to Boghos Nubar Pasha, (12, Avenue du Trocadero, Paris, October 12, 1918.)

⁴⁹² PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

⁴⁹³ PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

çıkıp, barış görüşmeleri esnasında İngilizlerin elindeki Ermeni jokerini kaybetmemek düşüncesi ile mütareke maddeleri içerisine onları tatmin edecek bir şeyler koyulması taraftarıdır. Öyle ki; *“Filistin ve Mezopotamya’da emperyalist politikalarını sağlama alan İngiltere, “Ermenistan” için hiçbir sorumluluk altına girmedi”* şeklindeki karşı propagandalar ve basın kampanyaları Müttefik barış şartları için çok tehlikeli sonuçlar doğuracaktır.⁴⁹⁴

Toynbee tarafından altı çizilen bu noktalara rağmen İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 7 Ekim 1918’de Dışişleri’ne gönderilen 18 maddelik Türk mütareke taslağında da Ermeniler ile ilgili hiçbir düzenleme ve eklemenin olmadığı görülmektedir.⁴⁹⁵

Savaş Bakanlığı, Türkiye ile muhtemel mütareke koşullarına yönelik tasarılarını Dışişleri Bakanlığı ile paylaşırken, yaklaşan mütareke söylentileri içerisinde harekete geçen Londra’daki İngiliz-Ermeni Komitesi, Türkiye ile yapılacak mütareke maddelerine Ermenilerle ilgili eklenmesi gereken noktalar bağlamında, 2 Ekim 1918 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı’na memorandum iletmiştir. İngiliz-Ermeni Komitesi, bu memorandumda İngiliz Dışişleri Bakanı’ndan mütareke ile ilgili özetle şu isteklerde bulunmaktadır.⁴⁹⁶

- “1- Türkler tarafından Kilikya’nın ve 6 vilâyetin (Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır) derhal tahliyesi,
- 2- Tahliye edilen bu bölgelerin İngiliz ve müttefik askerî güçleri tarafından işgal edilmesi,
- 3- Müttefik ve İngiliz güçlerinin nezâreti altında Ermenilerin yerlerine geri gönderilmeleri için bütün imkânların sağlanması,
- 4- Türk aileleri içinde “köle olarak çalıştırılan” ve “haremlerde bulunan” Ermeni kadınlarının özgürleştirilmesi.”

Memorandum üzerinde bazı değerlendirmelerde bulunulacak olursa; öncelikle İngiliz-Ermeni Komitesi’nin, bu memorandumu İngiliz Hükümeti’ni zor durumda bırakacak ve onu savaş esnasındaki tutum ve beyanları ile yüzleştirecek bir boyutta ele

⁴⁹⁴ PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

⁴⁹⁵ PRO. FO. 371/3448/168408, “Draft Conditions of an Armistice with Turkey”, War Office to Foreign Office, No. 0152/4857 (M.I.2), 7th October 1918.

⁴⁹⁶ PRO. FO. 371/3404/177074, Memorandum of the British Armenia Committee”October 3, 1918.

aldığı görülmektedir. Bu noktada, İngiliz Hükümeti'nin sorumluluk üstlenmemesinin büyük bir kusur olacağı belirtilen memorandumda, böyle bir durum karşısında hükümetin, dünyanın her yerinden tepkiler alacağı işlenerek, bir bakıma tehditkâr bir üslûp kullanılmıştır. Yine memorandumda, acıklı Ermeni hikâyeleri tekrar edilip, bir milyona yakın Ermeninin katledildiği söylenerek, Ermenilerin savaşta İngilizlere yaptığı hizmetler sıralanmıştır. Dahası bu memorandum ile Ermenilerin geleceklerinin düzenlenmesine ilişkin konularda İngilizlerin sorumluluk almaktan kaçamayacakları belirtilmiştir. Ermenilere şimdiye kadar yeterince yardım edilemediği vurgulanan bu memoranduma göre; "Ermenistan" Türk boyunduruğundan kurtarılmalı ve bu noktada İngiliz Hükümeti elini taşın altına sokmalıdır.⁴⁹⁷

Türkiye ile mütareke öncesinde Ermeni taraftarı organizasyonlar ve Ermenilerin başlattıkları lobi faaliyetlerine 4 Ekim'de Bugos Nubar Paşa da katılmıştır. Onun Türkiye ile mütareke durumunda Ermeniler lehine istekleri de aşağı yukarı İngiliz-Ermeni Komitesi'nin istekleri ile aynı doğrultudadır. Öncelikle bütün Ermeniler evlerine döndürülmeli, 6 vilâyet ve Kilikya'nın stratejik noktaları işgal edilerek koruma altında bir "Ermenistan" oluşturulmalıdır.⁴⁹⁸ İngiliz Dışişleri'nin Bugos'a cevap yazısı ise onu oldukça keyiflendirecek niteliktedir:⁴⁹⁹ *"Mektubunuzdaki tavsiye ve öneriler İngiliz Hükümeti'nin sempati ve değerlendirmeleri doğrultusundadır."*

Bu arada Bugos Nubar'ın bu teklifleri hakkında adı geçen İngiliz Dışişleri belgesi dosyası içerisinde bulunan ve Toynbee tarafından el yazısı ile kaleme alınan değerlendirmelere göz atmak faydalı olacaktır,⁵⁰⁰

"Kuzey-Batı Anadolu'daki Ermeniler muhtemelen Türk yönetiminde kalacak bölgelere dönmek istemeyecekler ve kurulması tasarlanan "Bağımsız Ermenistan"da yeni evler arayacaklardır... Eğer biz Ermenilerin 6 vilâyet ve Kilikya'ya dönmelerini kendi birliklerimiz korumasında gerçekleştirirsek, doğal olarak (ahlâken) barış görüşmelerinde bu bölgeleri Türkiye'den ayırmak yükümlülüğünü üstlenmiş oluruz...Bugos Nubar'ın istediği; dış güç yardımı ile bağımsız bir Ermeni Devleti'nin

⁴⁹⁷ PRO. FO. 371/3404/177074, *Memorandum of the British Armenia Committee* "October 3, 1918.

⁴⁹⁸ PRO. FO. 371/3404/169332, *Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.*

⁴⁹⁹ PRO. FO. 371/3404/169332, *Foreign Office to His Excellency Boghos Nubar Pasha, October 17, 1918.*

⁵⁰⁰ PRO. FO. 371/3404/169332, *Minute by A.J Toynbee, October 1918.*

kurulmasıdır. Ancak "Ermenistan"ın güney-batı bölümünün savaş esnasındaki anlaşma ile Fransa'ya verildiği unutulmamalıdır...Dikkat edilirse Nubar Paşa, "Rus Ermenistan"ı ile ilgili hiçbirşey söylemiyor fakat şu andaki bağımsız Ermeni Cumhuriyeti, Türkiye'deki Ermeni bölgelerinden ayrı kalmaya razı olmayabilir ..."

Ekim ayı içerisinde, Türkiye ile mütarekeden önce "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili kafa yormaya devam eden Arnold Toynbee, 6 vilâyete yönelik İngiliz taahhütlerinin Türkiye'nin diğer bölgelerine (Arap) nazaran daha köklü ve eski olduğunu düşünüyordu. Öyle ki, İngilizler savaş esnasında 6 vilâyetle oldukça ilgilenmişlerdi. Toynbee'ye göre; bağımsız "Ermenistan"ın doğal sınırları Milletler Cemiyeti mandeterliği altında "Ermenistan"ın yeniden inşa edilmesini gerektiriyordu. Kilikya bölgesi hakkında ise Araplarla Türkleri birbirinden ayırmayı oldukça önemli gören Toynbee, Tarsus ve Amanus arasındaki bağımsız "Ermenistan" için, yabancı bir gücün desteği yanında Akdeniz'e bir çıkışı zaruret olarak nitelendiriyordu.⁵⁰¹

Mondros Mütarekesi'nden 5 gün önce Ermenilerin geleceği hakkındaki fikir jimnastiklerine İngiliz Dışişleri'nin ünlü Orta Doğu uzmanı Sir Mark Sykes da katılmaya başladı. Sykes, Doğu Anadolu ve Kilikya bağlamında "Ermenistan" meselesi ile ilgili ortaya koyduğu yaklaşımlarında bu bölgelerin geleceği hakkında özellikle iki planın altını çiziyordu. Bunlar;

- a- Kilikya'da bir Ermeni bölgesinin oluşturulması,
- b- Doğu Anadolu'da bir Kürt-Ermeni bölgesinin oluşturulması idi.

Birinci plan için kısıtlı bir yabancı desteğe ihtiyaç olduğunu ve bu desteğin sağlanması durumunda bölgede bir Ermeni milli devleti kurulacağını düşünen Sykes'a göre; ikinci plan, yani Doğu Anadolu'nun durumu biraz güçlük arz ediyordu. Çünkü bölge "milli bir Ermeni Devleti" kurulmasına imkân sağlayacak özellikler içermiyordu. Sykes, Doğu Anadolu için bütün milliyetlerin (Türk-Kürt-Ermeni) eşit statüde olduğu yabancı bir yönetimden yanaydı. Bu ikinci plana yönelik oldukça ilginç bir düşüncesini ifade eden Orta Doğu uzmanı şunları belirtiyor: *"Bu bölge içinde Kızılbaş (Kizilbash) olan bir çok Kürt, Hıristiyanlaştırılarak Ermeniler içerisinde asimile edilebilirler.*

⁵⁰¹ PRO. FO. 371/3448/169045, *Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 10.10.18.*

Ancak bu politik bir baskı ile olur ve zaman gerektirir. Bu politik baskı bölgeyi yönetecek yabancı güç tarafından sağlanabilir."⁵⁰²

Sir Mark Sykes'in "Ermenistan" ile ilgili tasarımlarından açıkça ortaya çıkan iki durum söz konusudur. Bunlardan biri; gerek Kilikya bölgesinin, gerekse Doğu Anadolu'nun gerçek şartlarının -etnolojik/coğrafik- bağımsız bir Ermeni Devleti kurulması için müsait olmadığıdır. Bölgede Ermeni nüfusu başlı başına bir problemdir. Ermeni sorunu içerisinde bu problem XIX. yüzyıldan beri İngiliz politik çevreleri tarafından da dile getirilmiştir. Sykes'in tasarımlarından ortaya çıkarılabilecek ikinci durum ise; adı geçen ilk durumun olumsuz şartları göz önünde bulundurulmasına rağmen, politik gerekçelerle yola çıkılarak Doğu Anadolu ve Kilikya'da bağımsız bir Ermenistan oluşturulmak isteniyorsa bunun yalnızca tek bir yolu vardır. Bu da, yabancı bir devletin büyük bir sorumluluk üstlenip oluşturulması düşünülen bu devlet için maddî, manevî ve askerî destek sağlamasıdır. Siyasî ve askerî baskılarla kurulacak milli bir Ermeni Devleti sınırları içerisinde Ermeni nüfusunu istenilen seviyeye getirmek hiç te zor olmasa gerekir. Bugos Nubar Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı'na yazdığı mektupta adı geçen istek de bu doğrultudadır.

Mark Sykes'in "Ermenistan"ın geleceğine ilişkin planları hakkında yapılan bu değerlendirmelerin aşağı yukarı A.Toynbee tarafından da paylaşıldığı görülmektedir.⁵⁰³

"...Ermenilerin istedikleri şey, mümkün olduğu kadar geniş bir bölge üzerinde etkili, tek parça ve bölünmez bir yabancı yönetimdir...Mark Sykes'in planı Kilikya bölgesi için Ermenilere self-determinasyon olanağı sağlayabilir. Fakat onun (Sykes) Doğu Anadolu'ya yönelik planı bölgede Türk ve Kürt nüfusu çok fazla olduğu için Ermenilere kendi yönetimlerinde milli bir devlet imkânı sunmaz..."

Bu noktada Toynbee'nin "Rus Ermenistanı" hakkındaki görüşleri de şöyle şekillenmiştir.⁵⁰⁴

"Rus Ermenistanı'nın geleceği çok daha karışık bir boyuttadır. Buradaki esas nokta şudur; belirlenmiş sınırları ile Kafkasya'daki cumhuriyet bağımsız bir devlet haline gelmiştir. İngiliz Hükümeti, varlığını Türk ve Almanlara borçlu olan Erivan Cumhuriyeti'ni tanınamalıdır. Sınırın diğer tarafında yabancı bir resim oluşturulursa

⁵⁰² PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18

⁵⁰³ PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.

⁵⁰⁴ PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.

Erivan buraya bağlandığını deklere edebilir. İngiliz Hükümeti'nin de bunu engelleme niyeti olmayacaktır."

Bu ifadelerden Erivan Cumhuriyeti bağlamında kafasının hayli karışık olduğu gözlenen Toynbee, Doğu Anadolu ile ilgili net konuşmuştur: "*Bölge, Ermenilere kendi yönetimlerinde millî bir devlet imkânı sunmamaktadır.*"⁵⁰⁵

Türkiye ile muhtemel bir mütareke durumunda, I. Dünya Savaşı'nın son yılı içerisinde Kafkasya'da ortaya çıkan Erivan Cumhuriyeti ile ilgili İngiliz Dışişleri belgeleri arasında bulunan Toynbee'ye ait bir rapor da bu doğrultudaki İngiliz arzularına ışık tutacak niteliktedir. Bu rapora göre; Gürcistan'dan daha çok yardıma ihtiyacı olduğu düşünülen Ermeni Cumhuriyeti, yaşanan olaylar sebebiyle "gelecekteki bağımsız Ermeni Devleti'nin çekirdeği haline gelmiştir ve bu Rusya Ermenileri, Türkiye'deki Ermenilerle birleşmek isteğinde bulunabilirler. Ancak bu durumda ortaya bir de Rusya problemi çıkmaktadır. Bu noktada yeniden inşa edilmesi için bir düzene ihtiyaç duyulacak olan "Ermenistan" meselesi Rusya ile alakalı genel meselelerin çözümünden sonraya bırakılmalıdır. "Rus Ermenistanı" Rusya için Bakü kadar vazgeçilmez değildir ve onun Rus topraklarından ayrılması coğrafi olarak Gürcistan veya Azerbaycan'ın ayrılmasından daha kolay olabilir."⁵⁰⁶

Bütün bu beyin fırtınaları bir tarafa bırakılacak olursa Türkiye ile yapılacak mütarekeye 4 gün kala Ermenilerin geleceklerine yönelik ilginç bir yazışma da Paris ile Londra arasında gerçekleşti. Paris'ten İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda Lord Derby, Bugos Nubar'dan mütarekeye yönelik bazı uyarılar içeren bir telgraf aldığı hakkında İngiliz Dışişleri'ni bilgilendirdi. Türkiye ile mütarekenin imzalanmak üzere olduğu bu günlerde yapılan bağımsızlık bildirisinde Filistin ve Mezopotamya'ya yer verilirken "Ermenistan" dan bahsedilmemesi Bugos Nubar'ı oldukça telaşlandırmıştı. Lord Derby, "Ermenistan"ın çıkarlarından hem mütareke metninde, hem de bağımsızlık bildirisinde söz edilmesi gerektiğini vurguluyordu.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ **PRO. FO. 371/3407/174037**, *Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.*

⁵⁰⁶ **PRO. FO. 371/3411/166030**, "*Desiderata for a Possible Armistice with Turkey*", by Mr. Toynbee, October 02, 1918.

⁵⁰⁷ **PRO. FO. 371/3448/178219**, *Lord Derby (Paris) to Foreign Office, 25th October, 1918.*

Mütareke'den önceki bu Ermeni feryatları üzerine İngiliz Dışişleri'nden Mr. Kidson'a yazdığı mektup ile belki de Dışişleri adına mesele hakkında son değerlendirmeleri ortaya koyan yine A. J. Toynbee idi;⁵⁰⁸

“Ermenilere yönelik olarak Orta Doğu'daki çıkarlarımıza ve şöhretimize zarar verecek bir pozisyona giriyoruz... Politikamız, “Ermenistan”ı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır. Bu noktadaki çıkarlarımız şunlardır;

“1-Etkili bir şekilde Turan hareketini engellemek,

“2-Türk ve Müslüman olmayan bir bariyer oluşturmak suretiyle Türkleri Araplardan ayırmak.

“...Bu bağlamda (mütareke içerisinde) “Ermenistan” için bazı referansların vurgulanması önemlidir. Aksi takdirde Orta Doğu'da politik olarak kullandığımız bir argümanı kaybedeceğiz...”

İngiliz Dışişleri'nde Ermenilerin geleceklere ile ilgili bu değerlendirmeler yapılırken, Savaş Bakanlığı saflarında bu konular hakkında bir endişe taşınmadığı görülmektedir. Savaş Kabinesi'nin 25 Ekim 1918 tarihli oturumunda Türkiye ile ilgili mütareke maddeleri hakkındaki öncelikler net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Boğazların işgali ve Karadenizin kontrolünün sağlanması durumunda diğer şartlar hakkında fazla endişe edilmemektedir.⁵⁰⁹ Aynı oturumda Lord Curzon, Mondros'taki Amiral Calthorpe'un Türk delegeleri ile diğer maddeler üzerinde anlaşamasa dahi ilk dört madde üzerinde ısrarcı olması yönünde talimatlandırılması gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹⁰ Taslak metinde mütareke maddelerinin ilk dördü Boğazların, İstanbul'un ve Karadenizin kontrolü ile ilgilidir.

Ancak bir sonraki gün toplanan Savaş Kabinesi'nde⁵¹¹ İngiliz Dışişleri'nin olaya el attığı görülüyor. Öyle ki, bu toplantıda Dışişleri tarafından iletilen bazı Ermeni otoritelerinin “Ermenistan”ın ihmal edilmemesi yönündeki telgafları görüşmeler içerisinde değerlendirilmiştir. Ancak toplantı tutanakları incelendiğinde Savaş Kabinesi'nin hâlâ “Ermenistan” ile ilgili çok özel bir tutum içerisine girmediği fark

⁵⁰⁸ PRO. FO. 371/3448/178219, A. J. Toynbee to Mr. Kidson, 26.10.18

⁵⁰⁹ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 A, Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, October 25, 1918, at 5 P.M., s.2.

⁵¹⁰ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 A, s.7.

⁵¹¹ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 B, Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Friday, October 26, 1918, at 11 A.M.

edilmektedir. Lloyd George, Müttefiklerin İstanbul'da olmaları durumunda "Ermenistan"a dair istedikleri her şeyi yaptırabilecekleri kanısındadır.⁵¹² Savaş Kabinesi'nin aynı oturumunda İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un düşüncelerinin de Başbakan'la paralel olduğu görülüyor. Ermeniler ve Kafkasya için güvenli bir ortamı sağlamayı zorunlu gören Balfour da, İstanbul'da olmaları durumunda bütün isteklerinin yerine getirileceğinden emindir. Ancak yine de tehlikeli bir durum olarak Balfour, mütareke süresince Türklerin Doğu Anadolu, Kilikya⁵¹³ ve Kafkaslarda "aptalca şeyler" yapabileceklerini, ancak onların bu kadar "ahmak olduklarını" sanmadığını düşünmektedir.⁵¹⁴ Bu noktada Lord Curzon, Türkleri Kafkaslardan, İskenderun'dan ve Musul'dan çıkarmak için bir bedel ödenmesi gerektiğini ifade ederken, Başbakan Lloyd George, Amiral Calthorpe'un İstanbul'a ulaşması durumunda başka hiçbir şeyin önemli olmadığını altını çizmiştir. Onun görüşleri Lord Curzon tarafından da paylaşılmıştır.⁵¹⁵

Savaş Kabinesi'ndeki görüşmeler masaya yatırıldığında, genel çizgileri ile İngiltere için İstanbul ve Boğazların vazgeçilmez olduğu, bunun yanında "Ermenistan" sorununun İngiliz politikalarında öncelikli olmadığı görülüyordu. Yine de Özellikle Dışişleri'nin etkisi sonucu mütareke maddeleri içerisine Ermenileri ve bazı Dışişleri yetkililerini tatmin edecek maddeler yerleştirilecekti.

Bu arada İngiliz Dışişleri İstihbarat Servisi'nin Türkiye ile bir mütareke durumunda ortaya çıkabilecek bazı sorunlarla ilgili hazırlamış olduğu bir rapor oldukça ilginçtir. 30 Ekim tarihli bu rapor İngiliz Dışişleri'nin Ermenileri hâlâ bir propaganda malzemesi olarak kullanma azmini gözler önüne sermektedir. Dışişleri istihbaratı, mütareke sonunda Türkiye'nin İngiliz askerî kontrolü altına girmesi durumunda halkın güvenliği ve iletişimin kontrolü meselesi ile karşı karşıya kalınacağını ve özellikle Türk olmayan unsurların yardım işleriyle uğraşmak durumunun ortaya çıkacağını düşünüyordu. Bu milliyetler içerisinde Ermenilerin özel bir iddiada bulunacaklarını belirten Dışişleri istihbaratı, muhtaç insanları doyurmak ve giydirmenin, broşür, film ve fotoğraflardan daha etkili bir propaganda faaliyeti olacağını ifade etmişti. Rapora göre;

⁵¹² PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 B, s.23.

⁵¹³ Bu bölgeleri tanımlamak için Balfour tarafından da "Ermenistan" tabiri kullanılmıştır.

⁵¹⁴ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 B, s.25.

⁵¹⁵ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 491 B, s.25.

bu yardım faaliyetleri ABD'nin Ortadoğu işlerine katılımını sağlamak yolunda çok iyi bir fırsat sunmaktaydı.⁵¹⁶

G- Mondros Mütarekesi ve İngiltere'nin Ermenilere Yönelik Politikaları

1- Mondros Mütarekesi ve "6 Doğu Vilâyeti Meselesi"

Bir önceki bölümde üzerinde durulduğu gibi Savaş Bakanlığı, her ne kadar askerî değerlendirmelere öncelik vererek bir mütareke taslağı oluşturmaya çalışmışsa da, özellikle Ermenilerle yoğun iletişim içerisinde bulunan Dışişleri yetkilileri ve uzmanlarının girişimleri sonucu mütareke maddeleri içerisinde Ermenilere yönelik politik uzantıları olacağı düşünülen bazı maddeler koyulmuştur.

Olayların gelişimine bakılacak olursa; 27 Ekim 1918'de Mondros Limanı'nda İngiliz Hükümeti adına İngiliz Akdeniz Orduları Başkomutanı *Visamiral Sir Sommerset Arthur Gog Calthorpe* ile Türk Hükümeti adına Bahriye Nazırı *Rauf Bey* önderliğindeki heyet arasında başlayan mütareke görüşmelerinden⁵¹⁷ sonra "Avrupa'nın Hasta Adamı" Osmanlı Devleti'nin resmi ölümünü simgeleyen Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalandı.⁵¹⁸

Mütareke ile İtilâf devletlerinin gerçek niyetleri açıkça ortaya çıkmıştı. Türk ordusu silahlarını bırakacak, Boğazlar, İstanbul, ve bütün demiryollarında tam bir müttefik kontrolü sağlanacak, Kafkasya tahliye edilerek 1914 sınırına dönülecek, Türkiye'nin önemli noktaları işgal olunacaktı.⁵¹⁹ Karadeniz ve Kafkasya'nın

⁵¹⁶ **PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, E.C.M, Vol. XII, E. 2339, "Memorandum on Relief Work that may Arise out of an Armistice with Turkey", Political Intelligence Department, Foreign Office, October 30, 1918.** Bu Dışişleri istihbarat raporunda "Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da Ermeni Göçmenleri" başlığı altında verilen bilgilere göre; 1915 bahar ve sonbahar ayları arasında Kuzey Türkiye'den 1 milyon Ermeni'nin güneye sürüldüğü ve bunların 600 bininin canlı olarak bölgeye vardığı belirtilirken, "Kafkasya" başlığı altında da; 1915 boyunca Türkiye'den ve Kuzey-Batı İran'dan 300.000 Ermeni ve Nasturinin Kafkasya'ya yerleştirildiği belirtiliyordu. Yine aynı istihbarat raporunda göçmenler arasındaki hastalık ve salgınlardan kaynaklanan ölüm oranlarının çok fazla olduğu noktasına dikkat çekiliyordu.

⁵¹⁷ Mondros Mütarekesi görüşmeleri ile ilgili olarak bkz. **PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 494 A, Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31, 1918, at 12 Noon, s.1-9; Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Gnkur. Bşk. Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Ankara, 1962, s. 32-43.**

⁵¹⁸ **PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, 30th October-30th November, 1918.**

⁵¹⁹ **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.33.** Mütareke maddeleri için bkz. **PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, Appendix I, s.26; PRO. FO. 371/3449/181740; November 1, 1918; PRO. FO. 371/3449/210536, December 23, 1918; Türk**

kontrolünün İngilizler için çok önemli olduğu anlaşıldı.⁵²⁰ Mütareke şartları Türkler için son derece ağır idi. İtilâf devletleri, Türkiye'yi taksim hususunda son derece kararlı görünüyorlardı. Aralarındaki rekabete rağmen kendilerine düşen payları elde etmek için bütün imkânlarını seferber edecekleri ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin mirasından en büyük hisseyi alacak olan İngiltere'nin bu mütarekenin gürültüsüz bir şekilde kabul ve imza edilmesi için her şeyi yapacağı düşünülmekteydi. Çünkü, Türk ordusunun silahsızlandırılmasını, terhisini ve Türkiye'nin savunmasız bir hale getirilmesini olanca kuvvetiyle takip eden yalnızca İngiltere olmuştu. Türkiye ile yapılan mütareke, I. Dünya Savaşı sonunda imza edilmiş olan diğer bazıları gibi etki ve sürekliliği bakımından geçici karakterde olmaktan çok uzak görünüyordu.⁵²¹ Askerî değerlendirmelerle ortaya koyulan mütareke içerisinde, ileride barış görüşmeleri esnasında açıklanacak olan bazı projelerin politik açılımlarını da görmek mümkündür.

Türklerin şartsız teslimi anlamına gelen 25 maddelik Mondros Mütarekesi'nin bazı maddelerine yakından bakılacak olursa; mütarekenin ilk maddesi ile Boğazları açarak Karadenizin kontrolünü ele geçiren İngiltere ve müttefikleri, VII. madde ile güvenliklerini tehdit edebilecek bir durumda Türkiye'nin herhangi bir noktasını işgal hakkına sahip oluyorlardı. Ayrıca ateşkesin XI. ve XV. maddeleri ile Türk kuvvetleri Kuzey-Batı İran ve Kafkasya'dan 1914 sınırlarına⁵²² gönderiliyor ve Müttefikler, Transkafkasya demiryolları üzerinde hakimiyet sağladığı gibi Bakü ve Batum'u da işgal hakkı elde ediyorlardı. Ateşkes'in XXIV. maddesi, İngiliz ve Ermenilerin "Ermenistan" olarak tanımladıkları Doğu Anadolu ile ilgili di. 6 vilâyette karışıklık çıkması durumunda Müttefikler bu vilâyetlerin herhangi bir bölümünü işgal edebileceklerdi.⁵²³

Mondros'ta mütarekenin imzalanması ile ilgili değerlendirmeler İngiliz Savaş Kabinesi'nin 31 Ekim 1918 tarihli oturumunda yapıldı.⁵²⁴ Mütarekenin ilk 4 maddesi

İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.41-43; *“Terms to Turkey: Text of Armistice”*, **The Times**, Saturday, November 2, 1918, p.6.

⁵²⁰ Bülent Gökay, “Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 32, Number; 2, (April 1996), s.46.

⁵²¹ **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s.45-46.

⁵²² XI. Madde ile Türk ordusunun kuzey-batı İran'dan çekilmesi ön görülüyordu. Transkafkasya'nın tahliyesi ve 1914 sınırları ise sonradan kararlaştırılacaktı. (**PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey**, s.3.)

⁵²³ **PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey**, Appendix I, , s.26.

⁵²⁴ **PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 494 A, Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12. Noon.**

dışındaki maddelerin Türkler tarafından kabul edilmeyeceğini düşünen Savaş Kabinesi, Amiral Calthorpe'un, kabine beklentilerinden daha iyi bir mütareke yaptığında hem fikirdi.

Mütareke görüşmeleri esnasında İngiliz taslağındaki ilk 4 madde aynen kabul edilmişti.⁵²⁵ Bunlar, İstanbul, Boğazlar, Karadeniz ve İtilaf ve Ermeni esirleri⁵²⁶ ile ilgili maddelerdi. VII. madde ile ilgili olarak "Müttefikler tarafından önemli stratejik noktaların işgali" durumu Türk delegasyonunun isteği üzerine "Müttefiklerin güvenliklerini tehdit edebilecek herhangi bir durumda müttefikler herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkına sahiptirler" şeklinde düzeltilmişti.⁵²⁷

Mütarekenin Doğu Anadolu ile ilgili XXIV. maddesi şu şekilde belirlenmişti: "6 Ermeni vilâyetinde karışıklık durumunda müttefikler bu vilayetlerin herhangi bir parçasını işgal hakkına sahiptir." Aslında İngilizlerin mütareke taslağında XXIV. madde bu kadarla kalmıyordu. Taslak madde de İngilizler, ateşkesin VII. X. Ve XV. maddeleri ile ilişkili oldukları gerekçesiyle, Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntap'ında işgal olunacağını ifade etmişlerdi. Ancak mütareke görüşmeleri esnasında Türk delegasyonunun isteği ile Kilikya bölgesinin madde içerisinde değerlendirilmesine karşı çıkmış, sonuçta XXIV. maddenin son şeklinde Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntap yer almamıştı.⁵²⁸

Mütareke müzakereleri esnasında XXIV. madde ile ilgili tartışmalar bu kadarla da kalmamıştı. Bu madde ile ilgili olarak Mondros'taki Türk delegasyonu, bölgedeki durumu ve Ermenilere yapılan muameleleri araştırmak için "Ermenistan"a bir İngiliz heyetinin gönderilebileceğini, ayrıca bölgedeki Ermeni çetelerini tahrik edeceği

⁵²⁵ Türk kaynakların da ilk üç maddenin aynen kabul edildiği belirtilmektedir. Türk delegasyonu İtilâf ve Ermeni esirleri ile ilgili İngiliz taslağını bazı değişikliklerden geçirdikten sonra kabul etmiştir. (Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.39.) İngilizlerin bu değişikliği o kadar da önemsememiş olduğu görülüyor.

⁵²⁶ Ateşkesin IV. maddesi, "İtilâf devletlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutukluları İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız İtilâf devletlerine teslim edileceklerdir." şeklinde düzenlenmesine rağmen, ilerleyen aylarda İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri, bu maddede yer almamasına karşın her ne sebeple olursa olsun ceza ve tutuk evlerinde hapis bulunan Ermenilerin tamamının İstanbul'a getirilip İngilizlere teslim edilmesini isteyecektir. (Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri, (1896-1922), IV, Ankara, 2006, Belge No: 58, s.119-120.)

⁵²⁷ PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 494 A, s.2.

⁵²⁸ Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s.41.

gerekçesiyle XXIV. maddenin yayınlanmamasını istemişti.⁵²⁹ İngilizler, Türklerin ilk teklifine olumlu bakmakla beraber, bu maddenin yayınlanmaması diye bir şeyi kabul etmediler.⁵³⁰

İngiliz Savaş Kabinesi, mütareke anlaşmasının imzalanması üzerine Calthorpe’u yürekten kutluyordu.⁵³¹

Mütareke ile İngiltere, özellikle kendi çıkarlarını garanti altına alacağı maddelerde açık kapı bırakmayacak bir tutum izlemiştir. Kafkasya, Karadeniz ve Boğazların kontrolünü ele geçirmiş, güney bölgelerindeki çıkarlarını da hesaba katarak Türk ordusunu terhis etmişti. Mütareke, İtilâf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmasına rağmen İngiliz öncelikleri kolaylıkla fark ediliyordu. Zaten görüşmeler İngiliz taslak maddeleri üzerinden yapılmıştı.

Mütareke maddelerinin ilk 4 taslağı içerisinde Doğu Anadolu ve Ermenilerin adının geçtiği bir madde olmadığı ifade edilmişti. Savaş Bakanlığı, Torosların kuzeyinde bir işgale sıcak bakmamıştı. Ama anlaşıldığı kadarıyla Dışişleri Bakanlığı, uzmanlarının ve Ermeni dostlarının tavsiyeleri doğrultusunda “Ermenileri” ve “Ermeni vilâyetleri” olarak ifade edilen Türkiye’nin doğusundaki 6 vilâyeti mütareke maddeleri içerisine sokmada başarılı olmuştu. Mütareke ile, Türklere kayıtsız ve şartsız bir teslimiyet önerilmiş ve arzu edilen bir kısım Türk topraklarının işgal vizesi alınmıştı. Mütareke maddeleri daha sonra yapılacak işgallerin hukukî zemin ve gerekçelerini oluşturacak şekilde dizayn edilmişti. Bu haliyle mütareke ile Türkiye’nin işgal edilmemiş diğer bölümlerini de paylaşma hazırlığı yapılmıştı.

Bu noktada Savaş Bakanlığı, her ne kadar askerî önceliklerle hareket ederek mütareke hazırlığı içerisine girmişse de Dışişleri Bakanlığı’nın etkisi maddelere bir takım politik uzantılar da yüklemişti. Özellikle XXIV. madde bu noktada hem Ermenileri hoşnut edeceği düşünülen, hem de gelecekte muhtemel bir “Ermenisin” için oldukça önemli bir zemin hazırlayacağı umulan önemli bir girişimdi. Ancak bugirişim mütareke öncesi beliren Ermeni istek ve beklentilerini karşılayacak seviyede olmadığı

⁵²⁹ **PRO. FO. 371/3449/18110**, *British Commander in Chief, Mediterranean at Mudros to Amiralty, October 31, 1918.*

⁵³⁰ **PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 494 A, s.8.**

⁵³¹ **PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 494 A, s.7.**

gibi Türkiye'deki milliyetçilerin de şimşeklerini mütareke üzerine doğrultacak nitelikte olmuştu.

2- Mondros Mütarekesi'ne Yönelik Ermeni ve Türk Tepkileri Karşısında İngiltere'de "Ermenistan" Politikaları

İlk dört maddesi ile bile İngiliz beklentilerini karşılayacağı düşünülen Mondros Mütarekesi, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etti. Mütareke maddelerine yönelik Türk yorumları kayıtsız ve şartsız bir teslimiyet içerisinde Türkiye'nin geri kalan topraklarının parçalanması ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulacağı şeklinde ortaya çıkmıştı ki; bu yorumlar son derece geçekci idi. Öyle ki, mütarekeden hemen sonra başlayan İtilâf işgalleri Türklerin bu düşüncelerini doğru çıkaracak nitelikteydi.⁵³²

"Ermenistan" meselesi ise düşünüldüğü kadar basit değildi. Mütarekeden önce İngiliz Dışişleri ve Ortadoğu uzmanları, bölgenin geleceğine ilişkin fikir jimnastiklerinden bölgede Ermeni devleti kurulabilmesi için kesinlikle yabancı bir gücün maddî ve manevî desteğine ihtiyaç duyulduğunu tespit etmişlerdi. İngiliz Dışişleri, ileride bu gücün bulunacağını hesaba katarak, mütareke içerisine hem bu yöndeki bir yapılanmaya zemin oluşturacak bazı maddeleri koymuş, hem de savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullandıkları Ermenilerin mütarekeden önceki beklentilerini karşılamak için bazı aşilar yapmıştı. Bu noktada İngiltere, oluşturulacak bir "Ermenistan" için kesinlikle yükümlülük altına girmeyecekti. Bu tamamen İngiliz menfaatlerine aykırı idi. Bölgede Batum, Bakü, ve Musul'da olduğu gibi İngiliz çıkarımı ön plana çıkaracak bir hazine yoktu. Mondros'tan hemen sonra Bakü, Batum ve bazı stratejik bölgeleri işgal edecek olan İngiltere, Doğu Anadolu'yu neden işgal etmemişti? Öyle ki, mütarekeden hemen sonra bölgede milliyetçi bir direniş de organize olmamıştı.

Ancak gerekli şartlar sağlanıp ve de Doğu Anadolu ve Kilikya'da kurulacak "Ermenistan"ın yükünü taşıyacak yabancı bir güç bulunduğu takdirde İngiltere, özellikle de Dışişleri bölgede bu yönde bir yapılanmaya dünden razı görünüyordu. Bir

⁵³² Mondros Mütarekesi'ne yönelik Türk tepkileri için bkz. **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s.48-56.

bakıma İngiltere için bu razı görünme durumu bir zaruriyetti. Çünkü savaş dönemi içerisinde küçük müttefikleri Ermenilerin savaş gücünü artırmak için “Ermenistan”ın geleceğine yönelik sempatik açıklamalarla bazı sorumluluklar üstlenilmişti. Ama bu konudaki yükümlülükler noktasında “eli taşın altına sokmak” İngiliz yüksek politik menfaatleri içerisinde yoktu. Elverdiğince şartlar hazırlanacak, Dışişleri uzmanları tarafından bazı projeler kaleme alınacaksa da “Ermenistan”ın yükümlülüğü hiçbir zaman İngiltere tarafından kabul edilmeyecekti. Bu noktada kullanma ve kullanılma süreci karşılıklı menfaatlerin sona erdiği döneme kadar sürüp gidecek, İngiltere, “Ermenistan”ın geleceğine dair savaş esnasında üzerine aldığı sorumlulukları birilerine havale etmeye çalışacaktı. Birilerinin içerisinde özellikle başından beri bu politikada İngiltere’nin yönelmiş olduğu dostlarından en önde geleni ise ABD idi.

Bu çerçeve ile de bağlantılı olarak Mondros’tan hemen sonra mütarekeye yönelik Ermeni huzursuzluğu ve tepkileri ortaya çıktı.⁵³³ Hatırlanacak olursa Bugos Nubar, İngiliz Dışişleri Bakanı’ndan mütareke maddelerinin Doğu Anadolu ve Kilikya’nın işgali ile bir Ermeni Devleti’nin kurulmasını ön gören şartlar içermesini istemişti.⁵³⁴ Ancak mütareke maddeleri Ermeni beklentilerini karşılamaktan çok uzaktı.

Mütarekenin içeriğine yönelik ilk Ermeni tepkisi XI. ve VII. maddeler ile ilgili idi. Öyle ki; mütarekenin XI. maddesinde, Türk ordusunun kuzey-batı İran’dan çekilmesi ön görülümüşse de, Transkafkasya’nın tahliyesine ilişkin bir düzenleme yapılmamıştı. VII. madde ile ilgili olarak da, “*bir karışıklık çıkmaması durumunda İtilâf devletlerinin “6 Ermeni vilâyetini” işgale hakları olmayacakları*” ifade ediliyordu. Müttefiklerin kendilerini kurban edip Türk hakimiyeti altında bıraktıkları yönünde Ermeniler ve onların İngiltere’deki dostları arasında büyük bir tedirginlik ortaya çıkmıştı.⁵³⁵

Bu arada Bugos Nubar’la bir görüşme yapmış olan Mark Sykes, onun Türk mütarekesi hakkındaki hoşnutsuzluk ifadelerine tanıklık etti. Mütarekenin Ermeni sorununa dair bir uzlaşma ortaya koymadığını düşünen Nubar, derhal ortak bir deklarasyonla Ermenilerin Türk hakimiyetinde bırakılmayacaklarının açıklanmasını

⁵³³ PRO. FO. 371/3405/191921, Lord Bryce to Balfour, November 19, 1918; PRO. FO. 371/3405/191913, Mr. Malcolm to William Ormsby Gore, November 19, 1918.

⁵³⁴ PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.

⁵³⁵ PRO. FO. 371/3404/182396, A. J. Toynbee to Sir William Tyrrell, 1.11.18.

istiyordu. Bugos Nubar, mütareke maddelerinin Ermeniler için düşündüklerinden daha kötü olduklarını şu gerekçelerle açıkladı.⁵³⁶

“Madde 5; Türklerin Ermeni vilâyetlerini yönetme kapasitesini kabul ediyor. Türklere, Ermeniler üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirmelerini sağlayacak derecede kuvvet sağlıyor,

“Madde 24; “Ermenistan” a müdahaleyi sadece yeni katliamlar karşısında ön görüyor. Önceden işlenmiş katliamlar bir geçerlilik sağlamıyor,

“Madde 16; Mütteliklerin ekonomik ve politik çıkarları ile ilgili olan başlıca bölgelerin kesin tahliyesi sağlanırken, Kilikya’da sınırlı bir tahliye ön görüyor ve bölgede düzeni sağlayacak derecede Türk askeri bırakıyor. Bu madde ile Yemen derhal tahliye ettiriliyor ancak bir komisyon karar verinceye kadar Türklerin “Rus Ermenistanı” nı işgallerine devam etmeleri sağlanıyor.

“Ateşkes ve Ermenilerle ilgili basında dolaşan haberler “Ermenistan” ın Osmanlı hakimiyetinde bırakıldığı şeklinde değerlendiriliyor.”

Bu şikâyetler karşısında Mark Sykes, belki de ona hak vererek, Ermeni yaklaşımlarını hafifletmek için Bugos Nubar’ın önerdiği gibi Ermenilerin Türk hakimiyetinde bırakılmayacaklarına dair bir deklarasyon yayınlanmasını önerdi. Mütarekenin askerî maddelerinin teknik olarak Türkler üzerinde İngiliz/Müttelik hakimiyetini sağladığını düşünen Sykes da, Nubar gibi mütarekenin Arap eyaletlerine karşılık olarak, Türk hakimiyetinin Kafkas bölgeleri ve Ermeniler üzerindeki devamını sağlıyor gibi göründüğünü düşünüyordu.⁵³⁷

Bu arada Ermenilerin Londra’daki nüfuzlü dostları da mütareke hakkında sıkıntılı durumları ortaya koymaya başladılar. İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı ve parlamento üyesi A. Williams, Avam Kamarası’nda Ermenilerin XXIV. madde ile ilgili endişelerini dile getirirken, İngiliz Hükümeti’nin, Kilikya’yı da içine alacak şekilde “Ermenistan”ın garanti altına alınması hakkında bir güvence vermesi gerektiğini ifade

⁵³⁶ PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

⁵³⁷ PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

ediyordu.⁵³⁸ Dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplumlarından gönderilen mesajlarda da mütarekeye yönelik Ermeni hoşnutsuzluğu dile getirilmeye başlanmıştı.

Örneğin; İtalya Ermeni Komitesi Başkanı, İngiliz Dışişleri'ne göndermiş olduğu telgrafta mütarekenin XVI. ve XXIV. maddelerini protesto ederken⁵³⁹ Amerika Ermeni Milli Komitesi de, Dışişleri'ne ilettiği yazı ile Kanada ve Amerika Ermenileri adına İtilâf devletlerinin zaferlerini kutladıktan sonra, XXIV. maddenin Ermeni isteklerini tamamen karşılamadığını, Kilikya ve 6 vilâyetin işgal edilmesi gerektiğini bildiriyordu. Ayrıca komiteye göre; Türk ordusu bir an önce "Rus Ermenistanı" olarak ifade edilen Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmalı idi.⁵⁴⁰

California Ermenilerinden İngiliz Hükümeti'ne gönderilen bir telgraf da aynı çizgileri taşıyordu. California Ermenileri, geçmişte İngiliz Hükümeti tarafından kendilerine verilen desteği minnetle anıyor ve şu anda İngiltere'nin kendilerini bırakmayacağına emin olduklarını yineliyorlardı. Bu bağlamda, Ermenilerin savaş esnasında Kafkaslar'da, Filistin'de ve Fransa'da Müttefiklere verdikleri askerî destekleri de hatırlatmak ihtiyacı duyan Ermeniler, İngiliz Hükümeti'nden barış konferansında "tarihi Ermenistan" ve Kilikya'nın Türk hakimiyetinden çıkarılmasını istiyorlardı. California Ermenilerinin bu istekleri, gerekirse Ermeni birliklerini de göndermeye hazır oldukları ifade edilen Mısır Ermeni Millî Birliği tarafından da paylaşıyordu.⁵⁴¹ Brezilya'da bulunan Ermeniler ise kendi ırklarını Türk boyunduruğundan kurtarmış olan İngiliz ordularını tebrik ederek, her zaman Ermenilerin yanında olarak onları korumuş olan büyük İngiltere'nin bundan sonra da üzerine düşeni yapacağına inanıyorlardı.⁵⁴²

İngiliz Dışişleri, bu yöndeki Ermeni tepki ve beklentilerine yönelik olarak Buenos Aires'teki Ermeni Millî Birliği'ne iletilmek üzere kaleme aldığı bir mektupta Ermenilerin gönüllerini hoş tutacak açıklamalarda bulundu. Buna göre; Savaş esnasındaki Ermeni kurbanlarını unutmamış olan İngiliz Hükümeti, Türk olmayan

⁵³⁸ **PRO. FO. 371/3404/188094**, *Parliamentary Question, Thursday 7 November, 1918.*

⁵³⁹ **PRO. FO. 371/3404/184500**, "Armenia, Mondros", No: 453, November 7, 1918.

⁵⁴⁰ **PRO. FO. 371/3404/186609**, *Telegram from the Armenian National Union of America to the Foreign Secretary, 10th of November, 1918, No:44.*

⁵⁴¹ **PRO. FO. 371/3405/191265**, *Sir R. Wingate (Cairo) to Foreign Office, No. 1716, November 18th, 1918.*

⁵⁴² **PRO. FO. 371/3405/200606**, *British Legation (Rio de Koneiro) to Balfour, November 4, 1918.*

halklar üzerindeki Türk hakimiyetinin her bir zerresini ortadan kaldırmaya azimli idi. Ermenilerin bağımsızlık ve birliğine de çok sıcak bakılıyordu. Bu uğurda Müttefiklerden de yardım temin edilecekti.⁵⁴³

Mütarekeden sonra Ermeni tepkileri bu doğrultuda gelişirken Aralık ayı başlarında Paris'ten İngiliz Dışişleri Bakanı'na iletilen bir telgraf Ermenilerin militan yönlerinin de işin içine girebileceği sinyallerini veriyordu. Mr. Graham, Paris'ten Balfour'a gönderdiği yazıda, Bugos Nubar'ın Müttefikler tarafından "altı Ermeni vilâyetinin" derhal işgal edilmesi gerektiğini bildiren ifadelerini iletirken çok önemli bir hatırlatmada bulunma ihtiyacı da hissetmişti. Ermenilerin bu isteklerinin dikkate alınmaması durumunda bazı Ermenilerin, önemli Müttefik devlet adamlarına suikastla, şartlarını zorla İtilâf devletleri gündemine getirebileceklerini, bu yöntemin daha önce Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası havaya uçurularak kullanıldığının unutulmaması gerektiği ifade ediliyordu.⁵⁴⁴

Bu noktada Müttefikler'in 6 vilâyeti işgal etmeleri için İngiltere'deki Ermeni dostlarının farklı bir yönteme başvurdukları görüldü. Bölgede Ermenilere yönelik şiddetli bir katliamın başladığından bahisle, Müttefiklerin bu katliamları önlemek için bazı bölgelere asker gönderip göndermeyecekleri ortaya atıldı ve bu durum Avam Kamarası'nda dile getirilmeye başlandı.⁵⁴⁵ Mr. Bryce'ın başını çektiği bazı parlamenterler İngiliz Hükümeti'nin, düzeni sağlamak için "Ermenistan" olarak adlandırılan Doğu Anadolu ve Kilikya'yı işgal edip etmeyeceğini öğrenmek istiyorlardı.⁵⁴⁶

Neticede İngiliz Dışişleri, Kilikya'nın ve 6 vilâyetin işgal durumu hakkında Londra'da esen bu rüzgarlarla ilgili olarak Savaş Bakanlığı'nın kapısını çalma gereği hissetti. Aralık ayının sonlarında Savaş Bakanlığı tarafından Dışişleri'ne aktarılan yazıda şu noktalar vurgulanıyordu:⁵⁴⁷

⁵⁴³ **PRO. FO. 371/3405/203239**, *Foreign Office to R. Tower (Buenos Aires), No:103, December 23, 1918.*

⁵⁴⁴ **PRO. FO. 371/3405/199791**, *Mr. Grahame to Mr. Balfour, No: 918, Secret, Paris, December 2, 1918.*

⁵⁴⁵ **PRO. FO. 371/3404/190611**, *Parliamentary Question, 12 November, 1918.*

⁵⁴⁶ **PRO. FO. 371/3405/192528**, *Parliamentary Question, 13 November, 1918.*

⁵⁴⁷ **PRO. FO. 371/3405/214058**, *War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December, 1918.*

"1- Adana, Maraş ve Antep'in Türkler tarafından askerî tahliyesine ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bölgedeki bütün şehirlerin etkili bir işgaline -şu an değerlendirmeler dahilinde olsa da- çok sıcak bakılmamaktadır. Adana vilâyetine yönelik olarak General Allenby tarafından Türklerin Toros tünellerinin gerisine çekilmesini sağlayacak önlemler alınmış, şehir 20 Aralık'ta işgal edilmiştir."

"2- 6 vilâyetin işgal sorunu şu anda haledilemez. Türklerin bu vilâyetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundadır."

Bazı İngiliz politikacılarının katliamları ters yüz ederek bölgenin işgali doğrultusunda propaganda amaçlı başlattıkları hareketin ömrünün fazla uzun sürmediği görülmektedir. Öyle ki; 18 Kasım tarihinde İngiliz Askerî İstihbaratı'ndan Dışişleri'ne iletilen yazıda; Mezopotamya İngiliz Kuvvetleri Genel Komutanı'nın Ermenilerin Müslümanlara yönelik katliamları ile ilgili raporundan bahsedilmiştir. Ancak bu raporun Bugos Nubar'a iletilmesi için zamanın pek de uygun olmadığı düşünülmektedir.⁵⁴⁸

Bu arada Türk Dışişleri'nden Amiral Calthorpe'a gönderilen bir raporda da, Brest Litowsk'tan sonra bölgede Ermeniler tarafından Türklere yapılmış olan katliamlardan söz edilerek, mütareke sonucu Kafkasya'nın tahliye edilen bölgelerinde yine bir Ermeni katliamından korkulduğu ifade edilmektedir. Aslında Türkler bu korkularında haksız değillerdir. Zirâ, 28 Kasım 1918'de İngiliz Askerî İstihbaratı'ndan Dışişleri'ne iletilen telgrafta, Türklerin çekilmesini fırsat bilen *Antranik* hakkında devamlı katliam raporları alındığı ifade edilmiştir. Bu katliamların sorumluluğunu üzerine almaya hevesli olmayan İngiliz yetkilileri, olaylardan yalnızca Antranik'i sorumlu tutmayı düşünmekle beraber⁵⁴⁹ onun bu hareketlerine son vermesi için bazı uyarılarda bulunmak zorunda kalmışlardır.⁵⁵⁰ Bu noktada Türk Dışişleri, Ermeniler tarafından bölgede yapılan katliamları önlemenin tek çaresinin, İngiliz yetkililerinin kontrolü altında Gürcülerden, Ermenilerden ve Müslümanlardan oluşacak bir jandarma teşkilatının kurulması olduğunu belirtmiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ **PRO. FO. 371/3404/190683**, *War Office to Foreign Office, No: 814/13, (M.I.2), 18th November, 1918.*

⁵⁴⁹ **PRO. FO. 371/3405/196800**, *D.M.I. to Foreign Office, 28 November 1918.*

⁵⁵⁰ **PRO. FO. 371/3405/198286**, *D.M.I. to Foreign Office, No. B.I/140 (M.I.2), 30 November, 1918.*

⁵⁵¹ **PRO. FO. 371/3657/3404**, *British High Commission, Constantinople to A. J. Balfour, No: 76/1212, 22nd December, 1918*

Dolayısıyla İngiliz parlamenterlerin tutumları bölgenin müttefikler tarafından işgalini sağlayacak şekilde tamamen yalan ve propagandadan ibarettir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz parlamentosundaki görüşmelerde Aneurin Williams başta olmak üzere Ermeni taraftarı parlamenterlerin ileri sürdükleri argümanlar şu şekilde özetlenebilir.⁵⁵²

- *Doğu Anadolu'da mandater gücün denetiminde bir hükümet kurmalıdır,*
- *Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da bir Hristiyan devletin kurulması zorunludur,*
- *Bizim takip edeceğimiz politikanın temelinde Türkleri Avrupa'dan ve Asya'dan, Hristiyanlara zulm ettikleri yerlerden çıkarmak olmalıdır.*

18 Kasım 1918'de, İngiliz parlamentosunda Ermenilerle ilgili bazı dialoglar gözden geçirildiğinde İngiliz Hükümeti'nin kendisine yönlendirilen sorulara ilginç cevaplar verdiği de görülecektir. Bu cevaplar, İngiliz Dışişleri'nin Ermeniler ve "Ermenistan"a yönelik politikaları hakkında net ipuçları vermektedirler.

Örneğin; İngiliz Dışişleri'nden Lord Robert Cecil'e, "Ermenistan'daki durumu rahatlatmak ve insanları doyurmak için İngiliz Hükümeti'nin bir adım atıp atmayacağı sorulduğunda Cecil; *"bu büyük bir problem dünyanın her yerinde yardım bekleyen insan var "Ermenistan" için sanırım askeri yetkililer bir şeyler yapacak"* cevabını vermiştir. Ermeni sempatzı parlamenterlerin Ermeniler hakkında ne yapıldığı ve bundan sonrada ne yapılacağına yönelik soruları ile karşılaşan Cecil, İngiliz Dışişleri'nin de görüşlerini ortaya koyduğu oldukça ilginç açıklamalarına şöyle devam ediyor: ⁵⁵³

"Ermenilerin geleceklerine ilişkin sorular bir tarafa bırakılacak olursa, şu an Türkler tarafından esir edilmiş olan veya tutulan Ermenilerin iadesi diğer milliyetlerden ayrı olarak İngiliz askerleri ile aynı katagori ve statüde Mondros Mütarekesi maddelerine eklenmiştir...Mütareke maddelerinin içine, gereği dışındaki Türk askerinin Kilikya bölgesinden çekilmesi eklenmiştir. Türklerin Kilikya'ya dönmeyeceklerini belli etmek için bu bölge derhal işgal edilecek ve İstanbul ile bütün ilişkileri kesilecektir..."Ermenistan'ın gelecek yönetimine gelince; meselenin kökü

⁵⁵² **PD. HC. 5/110**, 18 November 1918, s.3239-3270; **PRO. FO. 371/3404/190638**, *Parliamentary Question, November 19, 1918.*

⁵⁵³ **PD. HC. 5/110**, 18 November 1918, s.3263-3270; **PRO. FO. 371/3404/190638**, *Parliamentary Question, November 19, 1918.*

Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları ile ilgilidir. Fakat unutulmamalıdır ki; İstanbul ağırlıklı olarak bir Türk şehridir... Açık olarak ifade etmek gerekirse, "Ermenistan"ın gelecekteki yönetim meselesi Milletler Cemiyeti'nin kontrolü ve liderliğine havale edilmesi gereken bir niteliktedir... Yeni "Ermenistan" Devleti'nin sınırlarını burada belirtmem son derece güç...Türkiye'nin yönetimi dahilinde dağınık halde bulunan birçok milliyet var, bunların hepsine ayrı bir hükümet tesis etmek mümkün değil."

Cecil'in bu değerlendirmelerindeki bazı cümlelerin altını tekrar çizmekte fayda vardır: "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili kapının Türklerin İstanbul'dan çıkarılması anahtarı ile açılabileceğini düşünen Cecil'e göre; bu durum biraz zor görünmektedir. "Ermenistan"nın geleceğine yönelik yükümlülükler de İngiliz Dışişleri'nin değil, Milletler Cemiyeti'nin sorumluluğu altında olmalıdır.

Lord Robert Cecil'in Avam Kamarası'nda dile getirdiği düşüncelerinden 3 gün sonra, 21 Kasım 1918'de, İngiliz Dışişleri İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan bir raporda "Ermenistan" meselesi hakkında arzu edilen çözüm şekli, ayrıca uygulanması gereken politika bağlamında çok net bilgilere rastlanılmaktadır. Oldukça önemli olan bu rapor şu şekilde kaleme alınmıştır:⁵⁵⁴

"Türkiye ve Arap Yarımadası Sorunlarının Çözümüne Yönelik Memorandum

"Ermenistan"⁵⁵⁵ ***(Arzu edilen Çözüm Şekli):*** *"Ermenistan"da bütün milliyetler ve dinler için eşit haklar sağlayan bağımsız bir devletin kurulması arzu ediliyor. Bu devlet nihayetinde özgür ve kendi kendini yöneten bir hal alacak fakat; yıllarca sürebilecek bir inşa dönemi için büyük bir güce ihtiyaç var. Bu güç İngiltere'ye dost bir güç olmalı ve "Ermenistan"ı Pan Turanizme ve ayrıca yabancı güçlerin Arap bölgelerine yönelik saldırılarına karşı etkili bir bariyer olarak inşa edebilecek kapasiteye sahip olmalıdır. Bir dış güç tarafından etkili bir şekilde oluşturulması için "Ermenistan"ın Akdeniz sahilinde bir kıyıya sahip olması gerekecek, bu da iç kesimlere geçişi mümkün bir hale getirecek. Bölgedeki bütün unsurlar arasında eşitlik sağlandığı sürece "Ermenistan"a Anadolu istikametinde geniş bir uzanma alanı verilebilir. Ancak*

⁵⁵⁴ **PRO. CAB. 27/37, War Cabinet, Eastern Committe Memoranda, Volume: XIII, E.C.2525, "Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula", Political Intelligence Department, Foreign Office, Special I, November 21, 1918, Part Two: Desiderata in Different Areas, s.10; Part III: Policy, s.20.**

⁵⁵⁵ Bu İngiliz raporundaki ifadeden kastın Doğu Anadolu ve Kilikya olduğunu tekrar hatırlatmakta fayda var.

“Ermenistan”ın bu sınırları Türklerin kesin bir şekilde çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde sonlanmalıdır.

“Ermenistan” (Politika): *“Ermenistan”a self-determinasyonun genel prensipleri uygulanacak. Ancak burada kendine has bir durum söz konusu. Bölgede bütün milletlere eşit hak prensibi sağlanacak. Öyle ki; bölge kültürel ve ekonomik özellikleri birbirinden tamamıyla farklı ve karışık bir nüfusa sahip. Bu durum bölgenin kolay bir şekilde Türk yönetiminden koparılmasını engelleyecek bir özellikte. Bu nedenle bütün milliyetlere eşit haklar prensibinin uygulanması mandater gücün ilk ve temel görevi olmalıdır.*

“Pek fazla doğru olmamakla beraber bir çare olarak “Ermenistan”ın sınırları, Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin karışık bir tarzda nüfusu oluşturdukları Arap sınırının kuzey bölgelerini de içine alacak şekilde mümkün olduğu kadar genişletilecektir. Bu durum bölgede istikrarlı bir düzen oluşturarak, dolaylı yollardan da İngiliz Hükümeti'nin çıkarlarına hizmet edecektir. Mandater devlet tercihi hemen hemen iki devlet arasından yapılacaktır: Fransa ve ABD. Eğer Fransa seçilirse, kendisi, 1916 (Sykes-Picot) anlaşması ile sağlanan bölgeden daha geniş bir alana nüfuz etme fırsatını yakalayacaktır. Bu durum Fransa'nın Suriye bölgesindeki iddialarından vazgeçmesini de kolaylaştırabilir. Aynı sebepten dolayı “Rus Ermenistanı”nı “Türkiye Ermenistanı” ile tek bir rejim altında birleşmek yönünde teşvik etmek ve Fransız kontrolünü diğer Kafkas devletlerini de içine alacak şekilde genişletmek bizim çıkarımıza olacaktır.

“Ermenilerin tavırlarına yönelik izlenimler, son zamanlarda Paris'teki Ermeni Millî Delegasyonu'nun İngiliz ve Fransız Hükümetleri'ne gönderdikleri telgraftan anlaşılabilir. Ermeniler, Müttefik güçlerin ortak koruması ve güçlerden birinin mandaterliği altında bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını ve mandater gücün, organizasyon ve yönetim işlerini bir süreliğine üstlenmesini istiyorlar. Mandater güç tarafından hazırlanan bir anayasa geçiş süresi boyunca yeni devletin temel idare hatlarını belirleyecek ve genel meclis tarafından onaylandıktan sonra mandater gücün görüşü ile tatbik edilecek yönetim şekli ortaya koyulacaktır. Geçici yönetim şeklinin süresi hayatta kalmış olan göçmen Ermenilerin ve millî yurtlarına dönmek isteyen diğer Ermenilerin bölgeye dönüşlerine fırsat verecek şekilde belirlenmesi gerekmektedir.

“Bu yapılanmada bütün unsurların eşitliği ilkesi tartışılmaz. Diğer taraftan bölgedeki çeşitli unsurların oransal iddialarını çözümde, ölmüş ve sürgüne gönderilmiş Ermeniler kesinlikle hesaba katılmalıdır. Ayrıca, dünyanın diğer bölgelerinden göç edecek Ermeniler için de –tıpkı Yahudilerin ata yurtlarına yerleşmeleri için Filistin’e gittikleri gibi- gerekli olanaklar sağlanmalıdır.

Dışişleri Bakanlığı, 21 Kasım 1918.”

Dışişleri İstihbarat Servisi tarafından “Ermenistan”ın geleceğine ilişkin ortaya koyulan bu raporun satır araları gözden geçirildiğinde şu noktalar ön plana çıkmaktadır.

Raporda öncelikle; “Ermenistan” denilen bölgenin yani Doğu Anadolu ve Kiliya’nın kesinlikle Türk hakimiyetinden çıkarılarak bölgede, İngiltere’ye dost bir dış güç koruması altında bütün din ve milliyetlerden olan insanlara eşit haklar sağlayacak bağımsız bir devletin kurulması arzu edilmektedir. Doğu Anadolu ve Kilikya’da kurulması arzu edilen bu devlet bir “Ermeni millî devleti” değildir. Diğer İngiliz Orta Doğu uzmanlarının da daha önce üzerinde durdukları gibi bölgenin şartları böyle bir yapılmaya imkân kılacak bir özellik sunmamaktadır.⁵⁵⁶ Raporda, Hıristiyan bir gücün desteği ve kontrolü altında kurulması arzu edilen “Ermenistan”da bütün milliyetlere eşit haklar sağlayacak bir yapılanmadan bahsedilmektedir. Bölgenin bu şekilde Türkiye’den ayrılarak bir yapılmaya kavuşturulmasındaki esas amaç Türkiye’nin kuzey ve güney doğrultusunda yönlendirebileceği hareketleri engellemek için bir bariyer oluşturmaktır. “Ermenistan” olarak ifade edilen bölgede kurulacak devletin sınırları, kesif bir Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde sonlandırılmıştır. Mandater bir güç tarafından oluşturulacak olan bu yönetimin kuzeydeki “Rus Ermenistanı” ile birleştirilmesine de İngiliz Dışişleri istihbaratı sıcak bakmaktadır.

Bununla beraber bölgeye yönelik Ermeni beklentilerinin de tartışıldığı bu istihbarat raporunda, Ermenilerin, yine bir mandater güç kontrolünde bölgede “millî bir Ermeni devleti” oluşturulmasından yana oldukları belirtilmiştir. Bu Ermeni beklentilerine de fazla soğuk bakmayan Dışişleri istihbaratı, onların beklentileri doğrultusunda hareket edilmesi halinde mandater güce çok önemli işler düşeceğinin

⁵⁵⁶ Hatırlanacağı üzere Sykes’a göre de, bölge “millî bir Ermeni devleti” kurulmasına imkân sağlayacak özellikler içermiyordu. O da, Doğu Anadolu için bütün milliyetlerin (Türk-Kürt-Ermeni) eşit statüde olduğu yabancı bir yönetimden yanaydı. (PRO. FO. 371/3407/174037, *Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.*)

altını çizmiştir. Bu noktada özellikle millî bir yapılanma için bölgedeki Ermeni nüfusunun artırılması gereği raporun üzerinde durduğu önemli sorunlardan biridir.

Bununla beraber bu sorunları fazla göz önünde bulundurmadığı anlaşılan Paris'teki Ermeni Millî Delegasyonu, 30 Kasım 1918'de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a ilettiği bir yazı ile Müttefiklerin veya oluşturulduğu zaman Milletler Cemiyeti'nin kontrollü altında Doğu Anadolu ve Kafkasya'da "bağımsız ve birleşik bir Ermeni devleti" oluşturulması yönündeki beklentilerini somutlaştırarak deklere etmiştir.⁵⁵⁷

Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilen 10 Aralık 1918 tarihli yazıda ise, özellikle Ermeni göçmenlerin yerlerine gönderilmesi bağlamında karşılaşılabilecek bazı zorluklar üzerinde durulmuştur. İngiliz Savaş Bakanlığı, bölgede istikrarlı bir hükümet (protectroate) kurulmadan önce Ermenilerin 6 vilâyete gönderilmeleri halinde bölgede sıkıntılı olaylar ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Yine Savaş Bakanlığı'na göre; Ermenileri yurtlarına göndermede uygulanabilecek en iyi politika, onları Suriye ve Mezopotamya'daki kamplarda toplayarak bunları kıştan sonra güvenli bir şekilde evlerine yollamaktır.⁵⁵⁸ Ancak bu meseleyi halletmek için de barış konferansını beklemek gerekmektedir.⁵⁵⁹

Mondros Mütarekesi'nin hemen sonrasında Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine yönelik Ermeni istekleri ve bu isteklerin uluslararası politik arenalarda değerlendirme altına alınması noktasında İngiliz Hükümeti, başka bir sorunla da karşı karşıya kalmıştır. Bu sorun, bölgedeki Türk ve Müslüman halkın tepkileridir. Mondros Mütarekesi'ni ve özellikle de mütarekenin VII. ve XXIV. maddelerini bölgede oluşturulması planlanan bir Ermeni devletinin ilk basamağı olarak değerlendiren Türkler, gerek basın aracılığıyla, gerekse kurmaya başladıkları bölgesel direniş dernekleri ile haklarını aramak için büyük bir mücadele başlatacaklardır. Aslında bu

⁵⁵⁷ **PRO. FO. 371/3405/198498**, *National Armenian Delegation to Mr. Balfour, 30 November, 1918*. Aslında Ermeniler, kurulması planlanan bu devletin mandaterinin İngiltere olmasını istiyorlardı. Ancak bu mandaterliğe İngilizler tarafından fazla sıcak bakılmayacağını da hesaba katan Ermeni önderleri, Fransa'ya da müracaatta bulunmuşlardı. Ermeniler bu dış gücün seçimi için barış konferansı kararlarını beklemeye başlayacaklardı. (**PRO. FO. 371/3405/200194**, *L. Mallet to Foreign Office, No: 1445, December 9th, 1918.*)

⁵⁵⁸ **PRO. FO. 371/3405/204331**, *War Office to Foreign Office, No: 980/13(M.I.2), 10th December 1918.*

⁵⁵⁹ **PRO. FO. 371/3405/214058**, *War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.*

mücadele İngiltere'nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye'yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil edecektir. Bu hareket Türk Milleti'nin bağımsızlık mücadelesidir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Hükümeti tarafından İstanbul'a yüksek komiser olarak atanan Calthorpe, aralık ayı (1918) ortalarından itibaren İngiliz Dışişleri'ne, kurulması tasarlanan "Ermenistan"a yönelik Türk tepkilerini dile getiren mesaj ve bilgiler göndermeye başlamıştır. Bu bağlamda 17 Aralık'taki yazısında; son zamanlarda Türk basınında, "6 vilâyette ve Kilikya'da Müslüman-Türk çoğunluğu vurgusu ile bölgelerin Osmanlı bünyesinden ayrılmayacağı yönünde şiddetli bir akımın başladığını" ifade eden Calthorpe, bölge insanların geleceğini Türkiye bütünlüğü içerisinde gördüklerini ifade etmiştir. İstanbul'da yayınlanan Hadisat Gazetesi'nde yer alan ve "Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"nin toplantı ve kararlarını ortaya koyan gazete küpürü başta olmak üzere diğer gazetelerde çıkan haberleri de İngiliz Dışişleri'ne ileten Calthorpe, bu hareketlenmeler hakkında İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmiştir. Bu haberlerde, Doğu vilâyetlerindeki nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu, 6 vilâyette 3 milyon Müslümana karşı 583.500 Ermeni bulunduğu,⁵⁶⁰ Adana'da ise 490 bin kişilik toplam nüfusun 426 binini Müslümanların oluşturduğu⁵⁶¹ gibi bilgiler yer almaktadır. Adı geçen haberlerde bölgenin kesinlikle Osmanlı bünyesinden ayrılmak gibi bir niyeti olmadığı kalın puntolarla vurgulanmış, bu vurgular Amiral Calthorpe tarafından İngiliz Dışişleri'ne aktarılmıştır.⁵⁶² Görünen o ki, I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, Türkiye ve Kafkaslarda, bölgesel meselelerin çözümüne yönelik girilecek politik süreçte İngiltere'yi oldukça uzun, karışık ve sürprizlerle dolu ve en az I. Dünya Savaşı kadar uzun sürecek bir yolculuk beklemektedir. Barış döneminde savaşlara sahne olacak bu yolculuk esnasında İngiltere'nin Ermeni politikası çalışmanın son bölümün ana başlığını oluşturmaktadır.

⁵⁶⁰ **Hadisat**, 14 Aralık 1918.

⁵⁶¹ **Tasvir-i Efkar**, 15 Aralık 1918.

⁵⁶² **PRO. FO. 371/3657/512**, *Sir Amiral Calthorpe to A. J. Balfour*, No: 62/1151, 17th, December, 1918.

III. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI (1918-1923)

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede politik bir güç boşluğu ortaya çıkarken, bu bölgedeki Türk ve Alman ordularının hakimiyeti de İngiltere ve müttefiklerinin eline geçti. Savaş esnasındaki tüm rakiplerinin yenilmesi ve Bolşeviklerin Rusya'da sivil savaş ile meşgul olmaları İngiltere'yi, doğuda Hazar'dan, batıda Karadeniz boğazlarının Avrupa hinterlandına kadar geniş bir alan içinde bölgenin politik kaderini şekillendirecek bir güç haline getirmişti. Dolayısıyla savaştan sonra İngiliz imparatorluk nüfuz bölgesi daha da genişledi. Orta ve Yakın Doğu'daki yeni topraklara ek olarak Afrika ve Pasifik'teki eski Alman kolonileri de İngiliz kontrolü altına girdi.¹ İngiliz Dışişleri Bakanı, Britanya İmparatorluğu'nun tarihin hiçbir devrinde bu kadar güçlü ve birlik halinde olmadığını, dünyanın kaderini biçimlendirme kudretinin de en yüksek düzeyde olduğunu söylemekteydi.²

Osmanlı Devleti ile mütareke esnasında Mezopotamya, Filistin, Suriye ve diğer Arap vilâyetleri zaten Müttefik birlikleri tarafından işgal edilmiş, dolayısıyla bu bölgelerin imparatorluktan nihai ayrımları tasarlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki topraklarından geri kalanı ise nüfusun çoğunu Türklerin oluşturduğu imparatorluğun tüm kuzey yarısı idi.

Kafkaslarda ise karışık bir durum söz konusu idi. Öyle ki, savaşın son yılı içerisinde Türk ordusu bölgede hakimiyeti ele geçirmişti. Ancak Mondros Mütarekesi, Kafkas topraklarını da İngiliz birliklerinin kontrolüne soktu. Bu doğrultuda I. Dünya

¹ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *Middle Eastern Studies*, s.45. Aslında İngiltere ve Fransa savaşı büyük bir zaferle sonuçlandırmış olmalarına rağmen bu zafer onlara çok pahalıya mal olmuş, müttefikler savaştan bitkin bir durumda çıkmışlardı. Bu yüzden zafer ganimetleri barış anlaşmaları ile elde edilinceye kadar gerekli miktardaki askeri silah altında tutmak bile önemli bir mesele olmuştu. İngiliz sömürgeleri de, İngiliz İmparatorluğu'nun savaşta nasıl sarsıldığını, yorgun düştüğünü görmüşler ve bir anda İngiliz yenilmezliğinin efsane olduğu gerçeğini fark etmişlerdi. Daha savaş esnasında Nisan 1916'da İrlanda'da bir ayaklanma baş göstermiş ve 1918'in son ayı içerisinde de İrlanda bağımsızlığını ilân etmişti. Daha sonra yaşanan gelişmeler İngiltere'yi bir iç savaşa sokacaktı. Yine 1917'de Hindistan'da özerklik yolunda beliren hareketlenmeler 1919 yılı içerisinde doruk noktaya ulaştı. Aynı yıl içerisinde Afganistan'ın İngiliz karşıtı davranışları sonucunda İngiltere, Afganistan'ın bağımsızlığını ve başka ülkelerle siyasal ilişkiler kurma hakkını tanıdı. Dolayısıyla savaş sonrası dönemde İngiltere için her şey toz pembe değildi. (Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Ankara, 1998, s.220-222.)

² Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.48.

Savaşı sonunda Türkiye ile yapılan mütareke sadece Anadolu'nun Türk topraklarının ve Trakya'nın kapılarını açmakla kalmıyor, aynı zamanda kuzey-doğudaki Kafkasya topraklarının anahtarını da Müttefikler eline veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu, başka bir ifade ile "Avrupa'nın hasta adamı" 30 Ekim 1918'de Mondros'ta resmen öldü.³

Mütareke esnasında Osmanlı'nın cenaze merasimi için gerekli olan bütün düzenlemeler İngiltere'nin öncülüğünde yapılmıştı. Daha sonra Türkiye ve Kafkaslara ilişkin politikalarda da İngiliz inisiyatifi ve üstünlüğü söz konusu oldu.

Mütarekeden hemen sonra İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Mezopotamya'daki İngiliz Kumandanlığı'na emri ile *General William Montgomery Thomson*, 17 Kasım'da kuzey İran'dan hareketle Bakü'yü işgal etti.⁴ Selanik cephesinde, içerisinde 4 İngiliz tümeninin bulunduğu Müttefik birlikleri ise aynı ay içerisinde İstanbul'a ulaşıp Boğazın her iki yakasında konuşlandı. Müttefik güçlerinin kumandanı *Amiral Calthorpe*, İngiliz Yüksek Komiseri olarak İstanbul'da göreve başlarken, Boğazlardan Hazar'a kadar olan tüm bölgenin kontrolü Karadeniz Ordularına havale edildi. Selanik cephesinden İstanbul'a varmış olan üç İngiliz tümeni, *General George Francis Milne* komutasındaki İngiliz Karadeniz Ordusu'nun omurgasını oluşturuyordu. İstanbul'daki Karadeniz Orduları Karargahı'ndan *General G. T. Forestier Walker*'ın 27. tümeni ise Transkafkasya'nın batı bölümündeki önemli merkezleri korumakla görevlendirildi.⁵ İstanbul'un yanında, bazı kıyı şehirlerinin ve stratejik noktaların da İngiliz ve Müttefik kuvvetleri tarafından işgal edilmesiyle Türkiye, Müttefik güçlerin merhameti altına girdi.⁶

I. Dünya Savaşı esnasında yapılan gizli anlaşmalarla Türkiye'nin yabancı güçler arasındaki taksimi yönünde başlayan uygulamalar, Paris'teki barış konferansında başka formüllerle -mandaterlik- halledilmeye çalışılan bu süreç içerisinde Türkiye'de oluşan bağımsızlık direncinin organize olması Müttefik hesaplarını alt üst edecekti.

Bu genel çerçevede içinde İngiltere'nin gerek Kafkasya, gerekse Türkiye bağlamında Ermenilere karşı politik tutumları da savaş dönemi değerlendirmelerinden

³ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *Middle Eastern Studies*, s.45-46.

⁴ **PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey**, s.14.

⁵ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *Middle Eastern Studies*, s.47.

⁶ İngiliz Başbakanı Lloyd George, bölgedeki Rus ve Türk gücünün yıkılmasının Boğazlarda yarattığı boşluğu doldurmak için 1919 yılında Yunanlıların İzmir'e çıkmasını teşvik edecekti. (Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.48.)

çıkarak politik bir süreç içerisinde şekillenmeye başladı. Ancak bu süreç içerisinde Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasının gecikmesi sonucunda özellikle Kafkasya ve Anadolu eksenli İngiliz politikalarında ağırlıklı olarak askerî değerlendirmelerin izlerine de rastlamak mümkündür. Bu askerî değerlendirmeler Ermenilere ilişkin politikalarda da hissedildi.

Bu dönemde İngiltere'nin Ermeni politikası, İngiltere'nin Kafkasya ve Türkiye'ye yönelik genel politikaları içerisinde şekillenmiştir.⁷ Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler ve bölgede bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulması, ayrıca İngiltere'nin bu cumhuriyete karşı politik tutumu da konunun çerçevesini daha geniş bir zemine oturtmaktadır.

Genel çizgileri ile savaş esnasında İngiliz-Ermeni işbirliği ve "Ermenistan"a dair İngiliz vaatleri sonucunda savaş sonrası dönemde Ermenilerin İngiltere'den büyük beklentileri olmuştur. Ermeni beklentilerini karşılama noktasında İngiliz Dışişleri tarafından çeşitli plan ve projeler ortaya koyulmuşsa da, kendi çıkarlarını düşünen İngiliz Hükümeti, Türkiye'den de toprak verilecek şekilde oluşturulması düşünülen bağımsız bir "Ermenistan" yükünün altına asla girmemiştir. Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti dahi 1920'nin ilk aylarına kadar İngiltere tarafından tanınmamıştır. İngiltere, gerek Rusya'da, gerekse Türkiye'de İngiliz politikacılarının planlarını alt üst eden gelişmeler karşısında savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullandığı ve bu uğurda gelecekleri hakkında bazı sorumluluklar aldığı Ermenileri ve politik isteklerini "mandaterlik" sistemi altında Milletler Cemiyeti ve Amerika Birleşik Devletleri'ne havale etmeye çalışmıştır.

Bu noktada İngiltere'nin Ermeni politikasını etkileyen en önemli gelişme; mütarekeden sonra Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ortaya çıkan millîyetçi hareket ve bu hareket tarafından ortaya konulan bağımsızlık mücadelesi oldu. Bu mücadele İngiltere'nin Türkiye'ye karşı genel politikasını alt üst ettiği gibi, Ermenilere

⁷ I. Dünya Savaşı esnasında doğrudan savaş dönemine girmiş olan Türk-İngiliz ilişkileri, savaşın sonu, 1919-1922 yılları arasında dolaylı bir savaş dönemi yaşamıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'de bağımsızlık çizgisinde ortaya çıkan Millî Mücadele Hareketi, doğuda Ermeni Cumhuriyeti'ne, batıda ise Yunanistan'a karşı savaşa girerken aslında bu güçleri destekleyen İngiltere ve müttefiklerine karşı mücadeleye girmiştir. (Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.45.)

yönelik tavır ve sözler de gözden geçirilmek zorunda kalındı. Sevr ile zorlanan ancak Lozan Antlaşması ile kapanan bu süreç, karşılıklı kullanma ve kullanılma doğrultusunda gelişen İngiliz-Ermeni ilişkilerini, ayrıca İngiltere'nin Ermenilere ilişkin politikalarının gerçek yüzünü ortaya koyan önemli pasajlara sahne oldu.

I- MONDROS'TAN SEVR'E İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI

(1918-1920)

A- Kafkasya Bağlamında İngiliz Politikaları ve Ermeniler

1- Kafkasya'nın İngiliz Birlikleri Tarafından İşgali ve "Ermenistan"a

Yönelik Düşünceler

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da ortaya çıkan politik boşluk İngiltere tarafından bölgenin önemli noktalarının işgal edilmesi ile dolduruldu. 17 Kasım 1918'de Bakü İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edildi. Bu işgali 1918'in son günlerinde Batum ve Tiflis izlerken⁸ 23 Aralık 1918'de General Forester Walker kumandasında Tiflis'te bir karargah kuruldu.⁹ General Thomson, 29 Aralık 1918'de Bakü'de yayınladığı bir bildiri ile Azerbaycan Hükümeti'nin yasallığını kabul ediyordu. Dunsterforce'un Bakü'den çekilmesinden 6 hafta sonra İngiliz askerleri tekrar Bakü'ye girmişti. Bununla beraber Azerbaycan topraklarının geri kalan bölümü Azerbaycan Hükümeti'ne bırakıldı. Bakü'nün İngilizler tarafından işgali, sadece Türkleri geri çekilmeye zorlamakla kalmıyor, aynı zamanda Hazar'daki İngiliz donanması için bir dayanak ve petrol kaynağı oluşturuyordu. Kafkasya'daki bu İngiliz işgallerinden sonra bölgedeki sorumluluk ikiye bölündü. Gürcistan ve Ermenistan'ın bir bölümü Walker'ın

⁸ ATASE, ISH-II, Kutu No: 32, Gömlek No: 118, Belge No: 118 (1:3). Batum'a çıkan İngiliz askerlerinin mevcudu 2150 olup bunların yarısı Hintli, yarısı ise Britanyalı'dır. İngilizler bölgedeki Türk birliklerine karşı hiçte hoş olmayan davranışlarda bulunmuşlardır. Postane ve hastanede bulunan bütün memurlar dışarı çıkarılıp Batum'un tahliyesine zamanından önce başladığı gibi, asker yerine Ermeni ve Rumlardan oluşan milis kuvvetleri şehir içinde güvenliği temin etmekle görevlendirilmişler, bu durum ise bölgede her gün bir katliamın yaşanmasına sebep olmuştur. (ATASE, ISH-8, Kutu No: 393, Gömlek No: 175, Belge No: 175 (1); ATASE, ISH-I, Kutu No: 5, Gömlek No: 170, Belge No: 170 (1:2); ATASE, ISH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 69, Belge No: 69 (1:2); ATASE, ISH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 26, Belge No: 26 (1:4); ATASE, ISH-6, Kutu No: 267, Gömlek No: 63, Belge No: 63 (4)

⁹ PRO. FO. 371/7729/E 8378/58, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", Foreign Office Memorandum by Mr. Childs and Mr. McDonnell, May 31, 1922, s.10-11; IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Collection, I.D.C.E., 11th Minutes, Microfilm Location: NEG 8214, Minutes of a Conference held at Foreign Office on Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M., s.25.

sorumluluğunda iken, General Thomson, Azerbaycan ve Dağıstan'ın sorumluluğunu üzerine aldı.¹⁰

Savaşın sonra Kafkaslarda İngiltere'nin karşılaştığı bir problem mütarekeden sonra bile Türk askerî yetkililerinin bölgede Pan-Türkist propagandalarla yapmış olduğu faaliyetlerdi. Önemli sayıdaki Türk askerî ve resmi yetkilileri, artık Azerbaycan ve Dağıstan Hükümetleri'nin tebaası olduklarını iddia ederek, bölgede kalmışlardı. Bu faaliyetler kaçınılmaz olarak Londra ve Hindistan'da endişeye sebep oluyordu. Dahası ateşkes üzerine bölgeden çekilmesi gereken Türk birlikleri, bu çekilmeyi ağırdan almaktaydı.¹¹

Bu arada bölgenin İngiliz askerî işgali altına girmiş olması, Londra'daki politik çevrelerin Kafkasya'nın geleceğine ilişkin planlar yapmasını kaçınılmaz kılıyordu. İngiltere için barış antlaşmasını etkilemeksizin Türkiye ile bir ateşkes yapmak önemli bir mesele olarak algılanmış, bu sebeple hemen hemen bütün politik konular bir tarafa bırakılmıştı. Bununla beraber savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da beliren cumhuriyetlere karşı kesin politikalar belirlemek bir zaruret halini aldı. Öyle ki, Ocak 1919'da Paris'te toplanacak konferansın açılmasına bir şey kalmamıştı.¹²

İngiltere'nin Ermenilere ve bölgedeki Ermeni Cumhuriyeti'ne yönelik politik tavırları da Transkafkasya politikası ve Türkiye ile barış şartları içerisinde ele alınacaktı. Nihai çözüme barış anlaşması ile karar verileceği ifade edilen bölge ile ilgili sorunlar, barış anlaşmasına kadar daha çok bölgedeki İngiliz askerî yetkilileri tarafından halledilmeye çalışıldı.

Mondros Mütarekesi'nin Karadeniz'i İngiliz donanmasına açması, İngiltere'nin Transkafkasya'ya yönelik politikalarının şekillenmesini zaruri kılmıştı. Öyle ki, bölge coğrafi ve stratejik açıdan İngiltere için oldukça önemli idi. Bölgede savaşın son yılı içerisinde ortaya çıkan bağımsız devletçikler¹³ ve aralarındaki sürtüşmeler ayrıca bölgedeki düzenin sağlanması savaşın hemen sonunda kendini Kafkasya'da bulan İngiltere için çok önemli idi. Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nde 1918 yılının son ayı içerisinde Kafkasya'ya yönelik askerî ve politik kontrol önlemleri hakkında yapılan

¹⁰ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.142-143, 150-153.

¹¹ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.153-154.

¹² Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.156.

¹³ Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Dağıstan.

toplantılarda özellikle bölgenin Hindistan ve Mezopotamya'daki İngiliz varlığı için çok stratejik bir konuma sahip olduğunun altı çizilmektedir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Dışişleri İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan 1 Kasım 1918 tarihli memorandumda; Transkafkasya'ya yönelik çözümlerin odağında self-determinasyon ilkesi olması gerektiği ileri sürülürken Ermenilerin büyük ve birleşik Ermenistan'a yönelik genel beklentileri de tekrar masaya yatırıldı. Dışişleri istihbaratına göre, "Ermenistan"ın bağımsızlık iddiası, başka bir ifade ile bir mandater güç ile uluslararası garanti altında bir Ermeni bölgesi oluşturulma isteği "altı Türk vilâyetinin"¹⁴ Kilikya'nın ve "Rus Ermenistanı"nın birleştirilmesini kapsayacaktı. Ancak bu durumda "Türkiye Ermenistanı" ile bir ilişkisi olmayan ve ilgi duymayan bazı Rusya Ermenilerinin tavrı merak edilmekteydi. Bu Ermeniler, birleşik Ermenistan'dan ziyade Rusya'ya bağlı kalmayı yeğleyebilirlerdi. Aynı istihbarat raporuna göre; Karadeniz'e Trabzon ile bir çıkış bulacak olan büyük ve birleşik Ermenistan'ın durumu bölgedeki Ermeni nüfusu ile de çelişki içerisinde idi. Öyle ki, bölgede çok fazla Kürt vardı ve onların hakları da garanti altına alınmalı idi.¹⁵

Dışişleri'nde, birleşik ve bağımsız Ermenistan ile ilgili değerlendirmeler bu çerçevede ortaya koyulurken İngiltere'nin Kafkasya ve "Rus Ermenistanı" bağlamındaki politik tavırları da yavaş yavaş şekillenmeye başlıyordu. Savaş Kabinesi'nde Dışişleri'nden Sir Eyre A. Crowe tarafından İngiltere'nin Kafkasya ve "Rus Ermenistanı"na yönelik politikaları doğrultusunda ortaya koyulan memorandumda; "Türkiye Ermenistanı"nın ayrı bir sorun oluşturduğu ifade edilmekte, Güney Kafkasya'da Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunulmaktaydı. Buna göre; Transkafkasya'da, kuruldukları bölgelerde bu milli hükümetler tanınmalı, ancak bu tanıma onların Rusya'ya bağlanmaları durumu veya kalıcı bağımsızlıklarına yönelik bir önyargıya sahip olmamalı idi. Öyle ki, ileride tekrar ayağı kalkacak Rusya, federal bir sistemle bu bölgeleri kendine bağlamak isteyebilir veya bölgede süren anarşi sonucunda bölgenin şu

¹⁴ İngiliz belgelerinde genelde "6 Ermeni vilâyeti" olarak geçen tanımlamaya Mondros Mütarekesi içerisinde de rastlanılmasına rağmen, adı geçen Dışişleri istihbarat belgesinde bu vilâyetlerin "6 Türk vilâyeti" şeklinde ifade edilmesi oldukça ilgi çekicidir.

¹⁵ **PRO. FO. 371/3301/184665**, "The Future Settlement of Trans-Caucasia with Special Regard to British Interests" Political Intelligence Department, Foreign Office, 1 November, 1918.

anki ayrı durumu kalıcı olabilirdi. Memoranduma göre; İngiltere'nin bölgeye yönelik politikası her iki duruma göre ayarlanmalı ve İngiliz çıkarları göz önüne alınarak bölgede anarşi ortamına izin verilmemeli idi.¹⁶

Aynı memorandumda "Rus Ermenistanı"¹⁷ ile ilgili, daha özel olarak da; bölgede homojen bir yapının olmadığı, Ermeni unsurun Azeri ve Kürtlerle karışık bir durumda olduğu belirtilmekteydi.¹⁸ Ayrıca Rusya Ermenilerinin Türkiye Ermenileriyle bir bütünlük oluşturma yönündeki muhtemel arzuları, durumu daha karışık bir hale sokabilirdi. Bu noktada İngiliz Hükümeti'nin doğal politikası, Erivan Cumhuriyeti'nin özgürlüğünü tanımak ve onun "Türkiye Ermenistanı" ile birleşme isteğine karşı olmamaktı. Ancak bu iki kısmı birleştirme sorumluluğu ve görevi "Türkiye Ermenistanı"nın mandaterliğini üstlenecek olan güce ait olacaktı. Dışişleri istihbaratına göre bu noktadaki asıl problem mandater gücün belirlenmesi ile ilgili idi. Muhtemel aday ülkeler arasında ise Fransa ve ABD bulunmaktaydı. Memoranduma göre; Fransa'yı Sykes-Picot Antlaşması'ndan (Suriye, Filistin ve Mezopotamya'dan) vazgeçirmek için en iyi çözüm yolu; onun "Ermenistan" ve Güney Kafkasya'nın mandaterliğini üstlenmesiydi. Bu noktada Fransa, kuzeye yönlendirilerek, güneydeki İngiliz nüfuz bölgesinden uzaklaştırılmak isteniyordu.¹⁹

Kafkasya'ya ve Ermenilere yönelik İngiliz politikaları, 1918 Aralık ayı içerisinde toplanan Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nde ayrıntılı olarak masaya

¹⁶ **PRO. CAB. 27/36, War Cab, E.C.M.**, Volume: XII, E2359, "Memorandum on a Possible Territorial Policy in the Caucasus Regions" by Sir Eyre A Crove, Foreign Office, November 7, 1918.

¹⁷ 1909 Rus istatistiklerine göre; Erivan ile beraber Kars'ı da içine alan "Rus Ermenistanı" sınırları içerisindeki toplam nüfus 1.308.400'dür. Bölgedeki Ermeniler nüfusun %45'ini, Türkler ve Türkçe konuşan halk ise nüfusun %37'sini oluşturmaktadırlar. Aynı istatistik kaynağına göre; Erivan'da 502.000 Ermeniye karşılık 357.000 Türk bulunurken, Kars'ta 91.000 Ermeni, 131.000 de Türk yaşamaktadır. (**PRO. FO. 371/3301/210638**, "Population of Trans-Caucasia", War Office to Foreign Office, 22 December, 1918.)

¹⁸ 1919'un Mart ayı başlarında İngiliz Dışişleri'ndeki bir toplantıda "Rus Ermenistanı" hakkında, bölgede Gürcü, Ermeni ve Azerilerin karışık olarak nüfusu oluşturdukları ve bunlar arasındaki ilişkilerin çok kötü olduğu ifade edilmektedir. Aynı toplantıda belirtildiğine göre; bölgedeki sivil savaşı engelleyecek tek güç İngiliz varlığıdır ve bölgenin geleceğine ilişkin bir politika tam olarak şekillenmemiştir. (**IOR. MSS. EUR.F 112/275, Curzon Collection, I.D.C.E., 11th Minutes**, Minutes of a conference held at Foreign Office on Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M., s.11; **PRO. FO. 371/3661/41025**, "Inter-Departmental Conference on Middle Eastern Affairs", March 6, 1919.)

¹⁹ **PRO. CAB. 27/36, War Cab, E.C.M.**, Volume: XII, E 2359. Memorandumda, bir beyin jimnastiği olarak ayrıca; Fransa'nın Ermenistan mandaterliği, ABD'nin ise Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'ın mandaterliği üzerinde durulmuştur.

yatırılmıştır. 2 Aralık 1918 tarihli 40. toplantıda²⁰ Ermenistan meselesi özellikle Lord Curzon ve Lord Robert Cecil arasında bazı tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Toplantıda ilk sözü alan Lord Curzon, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinden itibaren Ermeni sorunu hakkında bazı bilgiler vererek ifadelerine başlamıştır. 1895-97, 1909 ve 1915'deki Türkiye'deki sözde Ermeni katliamlarından bahseden Curzon, I. Dünya Savaşı başladığından beri bazı İngiliz politikacılarının zaman zaman belirgin olmayan ifadelerle Ermeni halkının bağımsızlığa kavuşturulacağı yönündeki vaatlerini hatırlatmıştır. Özellikle, toplantıda bulunan Lord Robert Cecil'in gerek Avam Kamarası'nda gerekse yayınlanan bazı mektuplarda Ermenileri Türk boyunduruğundan kurtarmanın bu savaşın genel amaçlarından biri olduğu yönündeki ifadelerini hatırlatan Curzon, 1916 Mayıs'nda gerçekleşen Sykes-Picot Antlaşması ve Ermeniler ile ilgili olarak da komiteye şu açıklamalarda bulunmuştur.²¹

“Mayıs 1916'da Sykes Picot Antlaşması ile tasarlanan nüfuz alanlarının taksimine göre; Kilikya'nın tamamı ve “üç Ermeni vilâyeti”; Sivas, Harput ve Diyarbakır'ın büyük bir bölümü Mavi Bölge olarak burada herhangi bir yönetim kurma inisiyatifini ile beraber Fransa'ya tahsis edilmiş, diğer Ermeni vilâyetleri olan Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis ise Rus nüfuz bölgesine bırakılmıştı. Ne söylenirse söylenin anlaşmanın bu bölümünün bir hükmü kalmamıştır. Asya'da, kısmen Ermenilerin yaşadıkları Türkiye'nin veya Ermenistan'ın bu bölümlerine yönelik olarak bizi şu anda bağlayacak hiçbir düzenleme yoktur. Savaş esnasında bu bölgenin kuzey bölümünde, Rus Ermenistanı olarak adlandırılan bölgede bulunan Ermeniler, şu an hâlâ Erivan merkezli olarak varlığını koruyan bir çeşit bağımsız cumhuriyet oluşturmuşlardır... Gelecekteki Ermeni Devleti'nin muhtemel çekirdeği olabilecek Kilikya bölgesinin ise Türklerle yapılan mütareke ile beraber belirsiz bir çizgide de olsa tahliyesi gündeme getirilmiştir.

“Şu anda bizim Ermenistan'a yönelik genel politikamıza gelince; öyle tahmin ediyorum ki, bu konuyu politik çıkarlarımız mı yoksa verdiğimiz vaatler açısından mı ele alacağız noktasında bazı şüphelere sahibiz. Biz şu an olmasa bile gelecekte sınırları

²⁰ **PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, War Cabinet, Eastern Committee, Minutes of a Meeting of the Eastern Committee held in Lord Curzon's Room at the Privy Council Office, on Monday, December 2, 1918, at 3 P.M., Annex, s.4-25.**

²¹ **PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.5-6.**

büyük veya küçük olabilecek bir şekilde kendini yöneten bağımsız bir Ermenistan görmek istiyoruz. Bana göre; bu durumu arzu etmemizin sebeplerini 3 bölümde ele alabiliriz. Bunlardan ilki; Filistin örneğinde olduğu gibi çeşitli bölgelere dağılmış olan Ermeni ırkına mensup insanlar için milli bir yurt sağlamaktır. Ermeniler, genelde Türklerin ve Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde dağınık bir şekilde yaşadıkları müddetçe bölgede onlar için otonom bir yapı inşası mümkün olmayacaktır. İkinci olarak; biz, Kafkasya bölgesine uzanarak, doğu ve Orta Doğu bölgeleri açısından büyük bir tehlike oluşturma potansiyeli olan Türklerin Pan-Turanist arzularına karşı bir çeşit bariyer oluşturmaları için bölgede bir Ermeni Devleti oluşturmak istiyoruz. Üçüncü olarak da; şimdilik olmasa bile gelecekte hırs veya başka motiflerle herhangi bir yabancı gücün bu yönde geliştirip ilerletebileceği saldırılara karşı etkili bir set oluşturmak için böyle bir yapılanmaya sıcak bakıyoruz.

“Meselenin bu noktasında karşımıza iki soru çıkmaktadır. Bunlardan ilki kurulacak olan bu Ermeni Devleti'nin sınırlarıdır ki; bu konuda fazla konuşacağımı sanmıyorum. İkinci problem ise bu devletin kurulabilmesi için gerekli olan büyük bir mandater güç ile ilgilidir. Anlaşıldığı üzere Foreign Office tarafından hazırlanan planlar içerisinde büyük Ermenistan'a sıcak bakılmaktadır. Eğer Foreign Office tarafından tasarlanan haritaya bakacak olursanız Ermenistan sınırları, Akdeniz'in Doğu köşesinde bulunan Mersin'den başlayarak, Toros sıradağları boyunca Sivas'ı da içine alacak şekilde haritada belirlenmiş olan noktada (Cape Yasun) Karadeniz'e ulaşır. Bu alan iki liman içermektedir. Bunlardan daha az öneme sahip olanı Giresun, önemli olanı ise Trabzon'dur. Daha doğu ve güney-doğuya yönelen Ermenistan sınırları; Erzurum, Bayezit, Muş, Bitlis ve Van gibi çok önemli merkezleri içine almaktadır. Ermenistan'ın güney sınırları İskenderun Körfezi'nin güneyinden başlayarak Antakya'nın kuzeyine ulaşır ve Antep, Diyarbakır ve Siirt'i de içine alarak Kürdistan'ın kuzey sınırlarına uzanmaktadır.. Şu anda bu sınırlarla ilgili bir analiz yapma ihtiyacı hissetmiyorum. Sadece komiteye şunu ifade edeyim ki; bu sınırlar içerisinde genel olarak Ermenilerin yaşadıklarını düşünmek büyük bir hata olacaktır. Aramızda bulunan herhangi birinin bu sınırlar içerisindeki nüfus oranı hakkında tam bir fikre sahip olduğunu sanmıyorum. Fakat benim kendi düşüncem şudur ki; özellikle savaş durumu ve katliamların sebep olduğu tahribatlar ışığında, Ermeniler bu bölgede

azınlık komumundadırlar. Bölgede nüfusun çoğunu Türklerin, Kürtlerin Afganların ve diğer Asya kökenli ırkların çeşitli halklarının oluşturduğunu kolaylıkla görebilirsiniz. Şunu belirtmeliyim ki; sınırları geniş olarak belirlenen bu bölge içerisinde nüfusun çeşitliliği durumu dikkate alındığında Ermeniler ancak sayısal üstünlükleri durumunda bölgeye talip olabilirler.

“...Konu üzerinde görüşlerini ifade etmiş olan diğer otoritelerin düşüncelerine değinecek olursak, Komutan Hogarth'ın daha küçük bir Ermenistan taraftarı olduğu görülüyor. Buna göre pratik olarak, bölgenin kuzeyindeki Ermeniler, Kilikya bölgesinde yoğunlaştırılacak şekilde güneye gönderilebilirler. Ancak bu küçük bölge dahi Ermeni olmayan bir çok unsur içerecek olmasına rağmen, buradaki orantısızlık, Foreign Office memorandumunda tespit edilen büyük Ermenistan ile karşılaştırıldığında nispeten daha az olacaktır. Dolayısı ile ortaya koyulan değerlendirmeler gözden geçirildiğinde bunlardan birinin büyük Ermenistan, diğerinin ise küçük Ermenistan yönünde olduğu anlaşılmıştır.

“Daha öncede belirttiğim üzere komuya yönelik ikinci bir büyük sorun, bölgede çeşitli düzenlemelerin altına elini sokup bu sıkıntılı dönem içerisinde Ermenileri koruyacak mandater bir güç ile ilgilidir...Barış konferansında ne olursa olsun biz Ermenistan'ın geleceğinden sorumlu olmak gibi devasa bir görevi üstlenemeyecek kadar bir sürü işle meşgulüz...”

Ermenistan'ın bölgede bir bariyer olarak görülmesinin arzulandığını ifade eden Lord Curzon'un değerlendirmeleri gözden geçirildiğinde, onun Dışişleri tarafından ortaya atılan “Büyük Ermenistan”dan ziyade Kilikya bölgesinde şekillenecek “Küçük Ermenistan” taraftarı olduğu görülmektedir. Curzon'un burada üzerinde durduğu en önemli problem bölgedeki Ermeni nüfusu ile ilgilidir. Ancak bu noktada Doğu Komitesi toplantısında Curzon'un Lord Robert Cecil ile bir tartışma içine girdiği görülmektedir. Öyle ki; Cecil, “Büyük Ermenistan” taraftarıdır ve kendi kaynaklarından aldığı bilgileri ortaya koyarak bölgedeki Ermeni nüfusu ile ilgili komiteye bazı bilgiler sunmuştur. Komite görüşmeleri esnasında Ermenistan için mandater güç olarak da Fransa ve

ABD'nin adı geçmiştir. Curzon'dan sonra Lord Robert Cecil, Doğu Komitesi'nde Ermenistan ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:²²

“...Biz Büyük Ermenistan'dan mı yoksa küçüğünden mi yanayız? Bana verilen ve güvenlikleri hakkında pek fazla bir şey söyleyemeyeceğim rakamlara göre savaştan önce 6 Ermeni vilâyetinde nüfusun %35'i Ermeni, %25'i Türk ve %20'si de Kürt'tür. Bölgede diğer Hıristiyan ve putperestlerden oluşan azınlık nüfus da %20 civarındadır. Bu rakamlar neyin doğru olduğunu düşündüğümü gösteriyor. Savaştan önce 6 Ermeni vilâyetinin tamamında Ermeniler birkaç bölge dışında hiçbir yerde muhtemelen çoğunluğu oluşturamamalarına rağmen, toplam nüfusun en önemli bölümünü teşkil ediyorlardı. Bu, genel olarak kabul edilen bir görüştür... Bu yüzden itiraf etmeliyim ki, ben büyük Ermenistan taraftarıyım. Aksi takdirde ne yapacaksınız? Ermenistan'ın bir parçasını Türklere mi vereceksiniz? Ermeni katliamları göz önüne alındığında bu hareket yapılacak en sakıncalı şey olur. Siz, Komutan Hogarth'ın planına göre bölgedeki Ermenileri kuzeyden güneye kaydandıktan sonra kuzey bölümünü Türklere geri vermeyi düşünüyorsunuz. Bana göstermiş olduğumuz nedenlerden dolayı büyük Ermenistan fikrini bir tarafa bırakacaksanız şunu bilin ki; kuzey bölgesini Türklere vererek onları Anadolu-Kafkas hattı oluşturmada önemli bir pozisyonda bırakacaksınız. Bu da şimdiye kadar yakından ilgilendiğimiz Pan-Turanizmi engelleme arzularımızla ters orantılı bir durumdur. Bölgenin kuzey kesmini Türklere bırakmak her açıdan sakıncalıdır. Biz, mantıklı bir şekilde ele alınabilirse Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan bölgede bir bariyer oluşturmak istiyoruz. Bu yüzden şahsen büyük Ermenistan fikrinden yanayım..”

Toplantının bu noktasında söz alan Lord Curzon, Lord Robert Cecil'in bu fikirlerine karşılık olarak şunları ifade ediyordu:²³

“...Siz sanki 6 vilâyetle özdeşmiş gibi büyük Ermenistan hakkında konuşuyorsunuz. Tabi ki bu durum böyle değildir. Büyük Ermenistan, 6 vilâyetin kapsadığı alanlardan daha büyüktür ve bu vilâyetlerden biri olmayan Trabzon, bir Türk limanı olduğu gibi Türk topraklarının da bir parçasıdır. Sizin tasarladığınız büyük

²² PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.14-15.

²³ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.15.

Ermenistan, liman kenti Trabzon olan Lazistan'ı da Ermenistan sınırlarına dahil ediyor. Ermenistan'a, Ermenilerin oldukça azınlıkta olduğu bir bölgeyi veriyorsunuz."

Lord Curzon'un bu konudaki itirazlarına fazla ses çıkaramadığı görülen Lord Robert Cecil, bir Avrupa ülkesinin müdahale ve kontrolü olmadan büyük Ermenistan projesinin gerçekleşmeyeceğini kabul ediyor ancak bundan daha iyi bir durum göremediğini tekrar belirtiyordu. Lord Cecil'e göre; İngiltere'nin çıkarlarına hizmet ettiği sürece oluşturulması yönünde büyük sorunlar yaşanacak büyük Ermenistan'ın gerçekçi şartları hiçte önemli değildi.²⁴ Curzon ve Cecil'in Ermenistan'a yönelik düşüncelerinden sonra komite tartışmaları Kafkasya bağlamında devam etti.

Lord Curzon, Kafkasya bağlamında yaptığı değerlendirmelerinde bölgenin İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan'a yönelik çıkarları açısından çok önemli olduğunu ve bölge için politik kontrol önlemleri alınması gerektiğini belirtmiştir. Curzon'a göre; bölgeyi eline geçirecek bir düşman kuvvet Asya'daki İngiliz pozisyonunu tehdit edecek bir yönde gelişme gösterebilir. Daha da önemli olarak İngiltere'nin bölgede ticarî ve ekonomik çıkarları söz konusudur. Madem ki, Karadeniz artık İngiliz kontrolü altındadır, Batum'un da gelecekte İran'ın önemli bir ticari limanı olmaması için hiçbir sebep yoktur. Aynı şekilde uluslararası öneme sahip olan büyük petrol yatağı Bakü'yü Dağıstan Cumhuriyeti veya Azerbaycan'a bırakmak da söz konusu değildir.²⁵

Lord Curzon, Savaş Kabinesi'nin aynı oturumunda Rus Ermenistanı ve mandaterlik durumu ile ilgili olarak da şunları ifade etmekteydi.²⁶

"Bu konuda pek fazla konuşmak istemiyorum. Öyle ki; "Büyük Ermenistan"ın kaderi ne olursa olsun onun durumu "Küçük Ermenistan"ı da önemli ölçüde etkileyecek. Rus Ermenileri, ya şu an oldukları yerde kalacaklar ya da, birleşmek için batıya doğru yönelecekler. Öyle zannediyorum ki, her iki durumda da "Rus Ermenistanı", oluşturulması tasarlanan "Büyük Ermenistan"ın bir parçasını oluşturacak...Bununla beraber "Rus Ermenistanı"ni tanımaya yönelik bazı endişeler taşıyorum. Aslında bu sorun daha büyük bir bulmacanın parçasını oluşturduğu için yanıtlanması gereken bir durum arz etmiyor... Suriye politikamıza paralel olarak Fransa'nın Lübnan ve Arabistan'daki enerjisini kuzeye yönlendirme durumu

²⁴ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.15.

²⁵ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.15-17.

²⁶ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.17.

destekleniyor görülüyor. Ancak Fransa, Kafkasya’da bu sorumluluğu üstlenecek mi? Ayrıca bu bizim açımızdan doğru bir seçim mi? Son olarak da, güçlü bir Fransa’yı dünyanın bu kısmında otorite yapmak bizim çıkarlarımız açısından uygun mu?”

Doğu Komitesi’nde Lord Curzon’un özellikle bölgeye yönelik Fransız mandaterliği ile ilgili değerlendirmeleri ve bu alternatife mesafeli duruşunun Lord Rober Cecil tarafından da paylaşıldığı görülüyor. Bölgeyi Hindistan rotasının bir bölümü olarak algılayan Cecil, Fransa’dansa ABD’nin bu bölgeye yönlendirilmesini daha doğru bulmaktadır. Öyle ki, Cecil, ABD’nin bölgede kalıcı olmayacağını düşünmektedir.²⁷

Karşılıklı görüşlerden sonra İngiliz Savaş Kabinesi’nin 2 Aralık tarihli 40. toplantısında fikir birliğine varılan konular şu şekilde sıralanabilir; öncelikle “Ermenistan”ın geleceği büyük bir güce bırakılmalıdır. Bu noktada Fransa ve ABD tartışması işin içine girmiştir. Kafkaslardaki devletçiklere gelince tanıma yolundaki endişeler bir tarafa bırakılacak olursa, bunlara yönelik İngiliz genel politikası bu otonom yapıların güçlendirilmesi doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Bu durum ise bölgede bir süreliğine askeri işgal gerektirmektedir. Bu işgal, bölgede bazı sivil sorumlulukları da içine alacak şekilde gelişecektir ve Batum-Bakü demiryolunun kontrol altına alınması hayati öneme sahiptir.²⁸

Buraya kadar yapılan politik değerlendirmelerde bazı noktalar daha da belirginleştirildiğinde, öncelikle Ermenistan’ın sınırları konusunda gerçek şartlar göz önüne alındığında bunun gerçekleştirilmesi için mandater güce çok önemli görevler düştüğü görülmektedir. İngiltere’nin bu görevi üstlenecek bir lüksü yoktur. İngiliz Dışişleri, yapılan görüşmelerde yine, savaşın son yılında Kafkasya’da meydana gelen bağımsız devletlere yönelik genel bir politik tutum belirlemeye çalışmıştır ki, bunların içerisinde Ermeni Cumhuriyeti de vardır. Bu noktada çerçeveyi biraz daha açacak olursak “Rus Ermenistanı”nın “Türkiye Ermenistanı” ile birleşme arzusuna engel olunmaması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ancak bu yapılanmanın sorumluluğu yine mandater bir güce aittir. Bu güç ile ilgili olarak da Fransa ve ABD’nin adı geçmiştir. Bu noktada Dışişleri’nde yapılan bir değerlendirmede; Akdeniz’den Karadeniz’e kadar

²⁷ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.21.

²⁸ PRO. CAB. 27/24, E.C 40th Meeting, s.23.

ulaşacak bağımsız bir Ermenistan'ın, Türkçe konuşulan bölgeleri (Azerbaycan-Türkiye) birbirinden ayırmada etkili bir bariyer oluşturacağı belirtilmiştir.²⁹ Bunla beraber adı geçen görüşmelerde Kafkasya'daki mandater güç ve Türkiye'deki Ermeni sınırlarına yönelik net bir sonuca ulaşamadığı görülmektedir.

Bu arada bölgede mandater devlet olarak Fransa'nın adının geçmesinden endişe duyan İngiliz Genel Kurmayı'nın Kafkasya ve "Ermenistan"a yönelik politikaları ise yine Aralık ayının başından itibaren belirginleşmeye başlamıştır. Levant'dan Kafkaslara kadar uzanacak bir Fransız etki alanını kesinlikle tehlikeli bulan İngiliz Genel Kurmayı, "Rus Ermenistanı"nın "Türkiye Ermenistanı"ndan ayrılması gerektiğini düşünmektedir. Yine Genel Kurmay'a göre, bu iki bölge arasında amaç ve arzu farklılığı vardır. "Türkiye Ermenistanı"ni Fransa'ya verilse bile, onun etki alanı Kafkasya'ya uzatılmamalıdır.³⁰

Kafkasya'ya yönelik politik tavırlarda bir netliğin oluşmamış olması, bölgede çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmış olan İngiliz askeri temsilcilerini rahatsız etmeye başlamıştır. Öyle ki, bu rahatsızlık Bakü'de bulunan General Thomson'un Kafkasya'ya yönelik durum değerlendirmesi ve önerileri ile ilgili olarak kaleme aldığı bir rapor ile ifade edilmişti. General Thomson, 6 Aralık tarihli bu raporda bölgedeki şartların müsait olmamasından dolayı beklemenin imkânsız olduğunu ifade ederek Kafkaslara yönelik bir politika oluşturulması gereği üzerinde durmuştur. Thomson'a göre, İngilizlerin bölgeyi Rusya'dan ayırmak gibi bir niyeti olmadığı yönündeki bazı söylentiler Traskafkasya halkını endişeye sevk etmektedir. Traskafkasya halkı Ruslardan nefret etmekte ve İngiltere ya da Fransa kalkanı altına girmek istemektedirler. Arzuları

²⁹ **PRO. FO. 371/3321/201883**, "Memorandum on Caucasus", 6 December, 1918.

³⁰ **PRO. CAB. 27/24, E.C 42th Meeting, War Cabinet, Eastern Committee**, *Minutes of a Meeting of the Eastern Committee held in Lord Curzon's Room at the Privy Council Office, on Monday, December 9, 1918, at 3 P.M, Annex, s.5,19*; **PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, Eastern Committee Memoranda**, Volume: XII, E. 2243, "Future Settlement of Transcaucasia" *General Staff, War Office, 5th December, 1918*. Genel Kurmay tarafından bölgede Fransız mandaterliğine yönelik ortaya koyulan olumsuz bakış açısını Paris'te İngiliz Delegasyonu içerisinde bulunan Lord Robert Cecil'in de paylaştığı görülüyor. Lloyd George'a yazdığı mekulla Fransızların Suriye'ye sahip olmamaları gerektiğini ifade eden Cecil, "Ermenistan"da maddî ve manevî büyük çıkarları olan ABD'nin, kendi ülkesinde de ciddi bir Ermeni nüfusu olduğunu söyleyerek onun bu mandaterliği üstlenmesi gerektiğini belirtmektedir. (**The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office, LG/F/6/6/5, Lord Robert Cecil to Prime Ministee, 4 February, 1919.**)

bağımsızlık olan bu küçük milletler, İngiltere'nin self-determinasyon ilkesinden vazgeçtiğini düşünmeye başlamışlardır.³¹

Bu şartlar içerisinde önerileri sıralamaya başlayan Thomson'a göre; ulaşım, telgraf, polis vs. hizmetleri derhal üstlenilmelidir. Bölgeye yönelik askeri işgal planı içerisinde; bölgedeki devletlerin başkentleri ile Kars ve Culfa işgal edilmelidir. Bolşeviklerle savaşımların dışında Kafkasya'daki bütün birliklerin silahsızlandırılması düzeni sağlamak yönünde yapılacak ilk iştir. Barış konferansının kararı ne olursa olsun bölgedeki İngiliz işgali uzatılmalıdır. Kafkasya'daki "devletçiklerin" Rusya'dan bağımsızlıklarını almaları durumunda bu devletler kendi kendilerine yetene kadar yönetilmeli ve idare edilmelidirler.³²

İngiliz Savaş Bakanlığı'nın 11 Aralık'ta İngiliz Karadeniz Orduları Komutanı General Milne'ye gönderdiği bir telgrafta da bölgeye bazı değerlendirmelerin ortaya koyulduğu görülmektedir. Erivan Cumhuriyeti konusunda hala net bir politika oluşturulamadığı yönünde bazı bilgiler içeren telgrafta, bu devletin güçlendirilmesi veya onun Kilikya'ya kadar uzanan büyük Ermenistan'ın bir parçası olarak mı görülmesi gerektiğine henüz karar verilmediği bildirilmiştir. Aynı telgrafta, Paris Konferansı'nın bu konulara çözüm bulacağı ifade edilirken, bölgede İngiltere'ye yükümlülük getirecek her şeyden kaçınılması üzerinde durulmuştur.³³ İngiliz Dışişleri'nde yapılan bir toplantıda da İngiltere'nin bu bölgeleri İngiliz mandası altına almak veya İngiliz güçlerinin bölgede devamlı kalmasını gerektirecek bir yapılanma veya ilhakın kesinlikle düşünülmediği belirtilmiştir.³⁴

Bölgeye yönelik bu değerlendirmeler ışığında Savaş Kabinesi Doğu Komitesi, 16 Aralık 1918'de yapılan toplantı sonrasında Kafkasya ve Ermenistan'a yönelik olarak şu önerilerde bulunmuştur.³⁵

³¹ **PRO. FO. 371/3668/5890**, "Notes on General Situation in Caucasus, 6.12.18. by Major General Thomson, Commanding at Baku"

³² **PRO. FO. 371/3668/5890**, "Notes on General Situation in Caucasus, 6.12.18. by Major General Thomson, Commanding at Baku"

³³ **PRO. FO. 371/3661/32483**, War Office to G.O.C. in C, G.H.Q. Salonika, 11.12.18.

³⁴ **IOR. MSS. EUR. F 112/275**, Curzon Collection, I.D.C.E., 11th Minutes, Minutes of a Conference held at Foreign Office on Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M., s.26.

³⁵ **PRO. CAB. 27/24, E.C 43rd Minutes**, War Cabinet, Eastern Committee, Minutes of a Meeting of the Eastern Committee held in Lord Curzon's Room at the Privy Council Office, on Monday, December 16, 1918, at 5 P.M., s.2.

- 1- Bölgede güçlü ve bağımsız “devletçikler” görmek istiyoruz.
- 2- “Rus Ermenistanı”nın tanınması olayların gelişimine ve onların otonom bir varlık gösterme yolundaki azimlerine bağlıdır.
- 3- “Rus Ermenistanı”nın “Türkiye Ermenistanı”ndan ayrı olup olmayacağı genel olarak bölge halkının tutumu ile belirlenecektir.
- 4- Kafkasya’daki bağımsız devletlerin federasyon durumu veya ayrı kalma tercihleri kendilerinin bilecekleri bir iştir.
- 5- Onların şu anki veya gelecekteki Rus hükümeti ile ilişkileri kendilerini ilgilendirir.
- 6- Paris Konferansı’nın veya kurulacak Milletler Cemiyeti’nin, “ilgili bölgedeki uluslararası çıkarları korumak için büyük bir gücün yardımına ihtiyaç vardır” yönündeki bir talebi durumunda ABD, Fransa’ya tercih edilmelidir. Bir baskı durumunda son çare olarak İngiltere bu görevi geçici olarak kabul edebilir. Ama bu arzu edilen bir durum değildir.
- 7- Bütün şartlar altında bu bölgenin herhangi bir bölümünü ilhâk etmek veya İngiltere’nin koruması altına sokmak gibi bir niyetimiz yoktur. Ayrıca İngiltere’nin bölgede kalıcı olarak kalmasını gerektirecek bir yükümlülük içine giremeyiz.
- 8- Şimdilik Hazar Denizi’nin İngiliz donanması kontrolünde olması önemlidir.
- 9- Bölgeye yönelik nihai çözümler, Batum, Poti, Trabzon ve Bakü’yü serbest liman kılmalı ve Bakü-Batum demiryolu hattının serbest kullanımını sağlayacak nitelikte olmalıdır.
- 10- Bir petrol merkezi olan Bakü’de uluslararası çıkarları korumaya yönelik özel önlemler alınmalıdır.
- 11- “6 Ermeni vilâyetini” içine alacak şekilde veya daha sınırlı bir bölgede bağımsız bir Ermeni devleti oluşturulur ve Milletler Cemiyeti veya bölge halkının talebi üzerine bu Ermeni devletinin koruyucusu olarak hareket edecek bir mandater güce ihtiyaç duyulursa İngiltere kesinlikle böyle bir yükümlülüğün altına girmemeli, bu konuda ABD veya Fransa’yı desteklemelidir. Sykes-Picot Antlaşması’nın revizyonuna yönelik çıkarlarımız açısından Fransa tercih edilebilir.

Bu önerilerden anlaşıldığı kadarıyla bölgede İngiltere için bir yükümlülük getirecek hareket ve düzenlemelerden kaçınılması gerektiği görülmektedir. Bu yükümlülük hem Kafkaslardaki Ermeni Cumhuriyeti, hem de büyük Ermenistan projesi ile ilgilidir. Zira, bu yükümlülüklerin altına girilmesi bölgede kalıcı olmayı gerektirmektedir ki, İngiltere, bu duruma hiçte sıcak bakmamaktadır. Bölgede önemli olan şey Bakü, Batum ve bunlar arasındaki demiryolu hattıdır. Bölgedeki petrol ve kullanıma potansiyeli özellikle İngiliz yetkililerinin üzerinde durdukları noktaların başındadır. Bölgeye yönelik kalıcı çözümler barış konferansı kararları doğrultusunda şekillenecektir. Ancak barış konferansı kararlarına kadar sürecek dönem içerisinde bölgedeki olumsuz şartlar ve Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışma ve geçimsizlikler³⁶ bölgede düzen görmek ve Türk ve Almanları bölgeden çıkarıp mütareke şartlarını uygulamak isteğinde olan İngiltere'nin³⁷ başını ağrıtacaktır. Bu noktada problemler çoğu kez bölgedeki İngiliz askerî yetkililerinin inisiyatiflerine göre halledilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda devletçikler üzerinde askerî valilikler kurularak bunların yönetim ve kontrolleri İngiltere tarafından üstlenilmiştir.³⁸ Bölgedeki politik konular da İngiliz askeri yetkililerini yakından ilgilendirecek bir tarzda gelişmiştir.³⁹

2- Kafkasya'da İngiliz Askerî Uygulamaları, Kars'ın İşgali ve Ermenilere Teslimi

Mondros Mütarekesi'nden önce Doğu Anadolu ve Kilikya'nın işgali ile burada yabancı bir güç korumasında bir devlet kurulması yönünde beklentilere sahip olan Ermeniler, mütareke maddeleri ile tatmin olmamakla beraber, savaştan sonraki ilk yıl içerisinde politik arzularına ulaşmak için faaliyetlerine hız vermişler ve bu konuda İngiliz yetkililerinin dikkatlerini tekrar çekmeye başlamışlardır. Özellikle Paris'te toplanan konferansta delege bulunduramayacak olmaları Ermeniler tarafından tepki ile

³⁶ **PRO. FO. 608/78/13033**, *British Delagation (Paris) to Foreign Office, June 16th, 1919.*

³⁷ **IOR. MSS. EUR.F 112/275, Curzon Colection, I.D.C.E., 11th Minutes, Minutes of a Conference held at Foreign Office an Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M, s.1; PRO. FO. 371/3668/124999, Earl Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919.**

³⁸ **IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Colection, I.D.C.E., 11th Minutes, s.2; PRO. FO. 371/3667/19030, "Situation in the Caucasus" by Lord Curzon, 4 February 1919.**

³⁹ Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia**, s.198, 200.

karşılanmış, bu durum bazı Ermeni çevrelerinde Müttefiklerin bir Ermeni devleti oluşturma niyetlerinden vazgeçişini olarak algılanmıştır. Ermenilere göre; Ermeni sorununun insan hakları eksenindeki tek çözüm şekli Karadeniz'den Akdeniz'e ulaşan, Trabzon ve Mersin'i de içine alan büyük bir Ermenistan kurmaktır.⁴⁰

Mart ayı başlarında (1919) Bogos Nubar ve Kafkas Ermeni Delegasyonu Başkanı M. Aharonian, İngiliz Dışişleri'ne müracaatla, "Türk-Ermeni vilâyetlerine" dönecek olan Ermeni göçmenlerini korumak için Müttefik kontrolü altında birlikler oluşturulması için Erivan Cumhuriyeti'ne izin verilmesini istemişlerdir. Bölgede yaklaşık 300.000 göçmen olduğunu ifade eden Ermeni önderlerine göre, bu göçmenlerin ekinlerini ekebilmeleri için 3 hafta içerisinde evlerine dönmeleri gerekmektedir. Bölgede kontrol sağlanmaz ise bu Ermeni göçmenlerle Müslümanlar arasında büyük bir kan akabilir. M. Aharonian, Ermenilerin döneceği bölgelerde kontrolün sağlanması için Ermeni birliklerinin yerine Müttefik kuvvetlerinin gönderilmesini ön görmekte ve Kafkasya'daki İngiliz birliklerinin bu iş için uygun olduğunu düşünmektedir.⁴¹ Aynı dönemde İngiltere'de bulunan Ermeni askerî misyonunun başkanı General Torkom ise İngiliz Dışişleri'nden Ermeni birliklerinin eğitim ve organizasyonu için yetkililer talep etmektedir.⁴² Torkom, aynı zamanda Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan güçlü bir Ermenistan'ın doğuda İngiliz çıkarlarına hizmet edeceğini düşünmektedir.⁴³

Ermeni önderlerinin Kafkasya sınırındaki "Türk-Ermeni" vilâyetlerinde kontrolü sağlayacak müttefik birliklerine yardım için Ermeni birliklerinin gönderilmesini talep etmesine, İngiliz askerî çevrelerce pek sıcak bakılmamıştır. İngiliz Askerî İstihbaratı'ndan Dışişleri'ne gönderilen 19 Mart tarihli gizli yazıda,

⁴⁰ **PRO. FO. 371/3657/9846**, *Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th, 1919.*

⁴¹ **PRO. FO. 371/3657/39367**, *British Delegation (Paris) to Foreign Office, No: 217, 11th March, 1919.* 1919 yılının hemen başlarında Ermeni Millî Delegasyonu'nun İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan istekleri arasında Almanya'da bulunan eski Rus ordusuna ait 15 bin Ermeni savaş esirinin kurtarılması da vardır. İlgili belgeye göre; Almanlar tarafından akla gelmedik eziyetlere maruz kalan bu Ermenilerin serbest bırakılması için İngiliz Savaş Bakanlığı'nın derhal bir şeyler yapması istenmiştir. Ermeni önderlerine göre; Almanya'daki bu Ermeni savaş esirleri "Rus Ermenistan"ına dönmek istemektedirler. Bunlar Ukrayna yolu ile Odesa'ya, oradan da İngiliz yardımıyla Batum'a gönderilebilirler. (**PRO. FO. 371/3667/7882**, *Armenian National Delegation to Colonel Gribbon, 6th January, 1919.*)

⁴² **PRO. FO. 608/78/1975**, *British Delegation (Paris) to Foreign Office, February 11, 1919.*

⁴³ **PRO. FO. 608/78/17440**, *British Delegation (Paris) to Foreign Office, 8th August, 1919.*

bölgedeki durumu böyle bir girişim için uygun bulmayan İngiliz Askerî İstihbarat Müdürü General Thwaites, 12.500 civarında olan Erivan Cumhuriyeti ordusunun adı geçen bölgeyi kontrol için yeterli olacağını düşünmektedir. Zaten General Milne'ye İngiliz birliklerini Bakü-Batum demiryoluna çekmesi ve bölgedeki askerî yükümlülükleri asgariye indirmesi yönünde talimat verilmiştir. Dolayısı ile General Thwaites, Bogos Nubar'ın bu teklifinin İngiliz Hükümeti'nin şu anki politikasına uymadığı kanısındadır. Dahası G. Thawaties, gelecekteki Ermeni devleti içerisinde Ermenilerin bakım ve rehabilitasyonunun Ermenistan'ın mandaterliğini alacak güce bırakılmasından yanadır. Dolayısıyla bölgedeki asayiş ve düzeni sağlamaya yönelik sorumluluklar da bu mandater güce ait olmalıdır.⁴⁴

Bununla birlikte Transkafkasya'nın batı bölümündeki önemli merkezleri korumakla görevlendirilen ve Tiflis'te karargah kuran General G. T. Forestier Walker'ın bölgede düzeni sağlamak için Erivan Cumhuriyeti ile işbirliği sürecine girmesi ve bu yönde 1 Ocak 1919 da Erivan'a bir telgraf göndermesi bölgedeki durumu Müslümanlar aleyhine çevirmiştir. Bundan özellikle Kars'ta bulunan Müslümanlar etkilenecektir. General Walker tarafından 7 Ocak 1919'da Kars'ın geçici işgaline ve bölgede İngiliz askerî yönetiminin kurulacağına dair IX. Türk Ordusu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya gönderilen talimatlardan⁴⁵ bir gün sonra Kars'ın sivil yönetimi ile ilgili olarak Walker ile Ermenistan Dışişleri Bakanı Togranian arasında yapılan anlaşma, Ermenilerin Mondros Mütarekesi'nden sonra Transkafkasya'nın Türklerden temizlenmesi yönündeki beklentilerini⁴⁶ karşılayacak şekilde gelişmiştir. Bu anlaşma ile Walker, Kars'ın Ermeni yetki ve nüfuz alanı içerisinde olacağını onlara garanti etmiştir.⁴⁷ Adı geçen İngiliz belgesi üzerine düştüğü notta Toyntee, Aharonian ve Bugos Nubar'ın Kars'a yönelik yapılan anlaşmadan oldukça memnun olduklarını kaydeder. Yine Toyntee'ye göre; bu Ermeni önderleri Erzurum, Van ve Bitlis'in de gelecek ay aynı

⁴⁴ **PRO. FO. 371/3658/44541**, *D.M.I. to Foreign Office, No: B.I/2678 (M.I.2), 19th March, 1919*; **PRO. FO. 608/79/5302**, "Request for Despatch of Armenian Troops Under Allied Supervision to Armenian Provinces in Caucasus", *Foreign Office, No: 1672, March 25, 1919*.

⁴⁵ **ATASE, ISH-3, Kutu No: 77, Gömlek No: 7, Belge No: 7 (1:6)**; **ATASE, ISH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 25, Belge No: 25 (4,5)**; **ATASE, ISH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 16, Belge No: 16(1:3)**

⁴⁶ **PRO. FO. 608/78/5936**, *M. Aharonian to Sir Louis Mallet (Foreign Office), March 31th, 1919*; **PRO. FO. 608/78/6037**, *M. Aharonian to Foreign Office, April 1st, 1919*.

⁴⁷ **PRO. FO. 608/78/3681**, "Administration of Kars by British Military Governor", 6th March, 1919.

şartlar altında işgal edilmesini ve Transkafkasya'daki Ermeni göçmenlerinin buralara ekin dönemine kadar yerleştirilmesini beklemektedirler.⁴⁸

Bu arada Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Dışişleri'ne, Türk ordusunun bölgeden çekilmesi ile Kafkasya'da başlayan Ermeni katliamlarına yönelik protestoların ulaştığı görülmektedir. Bölge halkı Türk ordusu çekilirken ordudan aldığı destek ve teşvikle bölgede millî teşkilatlanma oluşturmaya başlamış⁴⁹ ve Kars'ta "Kars Millî Şurası" adı ile bir hükümet teşkil edilerek bölgedeki Müslüman ahalinin hakları savunularak bu konuda İngiliz yetkililerinin dikkatleri çekilmiştir. Amiral Calthorpe'a gönderilen "Millî Şura Başkanı" imzalı ve 1 Ocak 1919 tarihli bir telgrafta; Kars, Batum, Ardahan, İğdır, Kamarlı, Nahçıvan ve Kağızman halkı adına Kafkasya'da yapılan Ermeni katliamları protesto edilmiş ve bölgenin ya Osmanlı koruması altına verilmesi ya da otonom olarak varlıklarının tasdik edilmesi istenmiştir.⁵⁰ Bölgedeki Ermeni katliamlarına yönelik protestolar 18 Ocak 1919'da Kars'ta kurulan Güney-Batı Kafkas Hükümeti tarafından da İngiliz yetkililerine ulaştırılmaya başlanmıştır. 28 Şubat 1919'da, İstanbul'da Amiral Webb'e gönderilen bir telgrafla bölgedeki Ermeni katliamlarının durdurulması yönünde istekler yer almıştır.⁵¹

Bölgedeki Müslümanların bu feryatlarının gerekçelerini İngiliz Askerî İstihbaratı da doğrulamaktadır. 29 Mart 1919 tarihli İngiliz Askerî İstihbaratı'nın Dışişleri'ne gönderdiği raporda; Müslümanların Ermeni katliamlarına yönelik korkularının doğru olduğu ayrıca bölgedeki halkın çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ifade

⁴⁸ **PRO. FO. 608/78/3681**, *Foreign Office Minutes by A. J. Toynbee*, 7.3.19.

⁴⁹ Türk ordusu Kafkasya'dan çekilince bölgede bulunan Türkler vatanlarını savunmak üzere milis teşkilatı esasına dayanan siyasî örgütler kurmuşlardı. Batum, Ahıska, Ahılkelek, Ardahan, Artvin, Oltu, Kars, Kağızman, Sarıkamış, İğdır ve Nahçıvan bölgelerinde kurulan ve "Millî Şura" adı verilen bu oluşumlardan en önemli ve güçlüsü Kars'ta kurulan "İslâm Şurası" idi. 17 Ocak 1919'da Kars'ta toplanan bir kongre, anayasa hazırlayarak Güney-Batı Kafkas Geçici Millî Hükümeti'ni kurmuştu. Bu hükümetin ilk icraatı "milletlere, kendini hür bir şekilde idare etme hakkı tanıyan Wilson Prensipleri'ne dayanarak Güney-Batı Kafkasya'da bulunan toprakların meşru yurtları olduğunu açıkça ilân etmek" olmuştur. (Mim Kemâl Öke, **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu, 1914-1923**, İstanbul, 1996, s.240-241.) Konu hakkında ayrıca bkz. Esin S. DAYI, **Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

⁵⁰ **PRO. FO. 608/84/1707**, "Protest from Turks in Caucasus against Armenian Atrocities" February 10th, 1919.

⁵¹ **PRO. FO. 608/78/4854**, "Appeal for Protection from Republic of S.W. Caucasus (District of Kars), February 28th, 1919.

edilmiştir.⁵² Ancak Paris'teki İngiliz Delegasyonu'nun Dışişleri'ne gönderdiği bir telgrafa göre; Müslümanların Kars'ta çoğunluğu oluşturmalarının sebebi Ermenilerin bölgeden kovulmalarıdır. Şehirdeki durum Kars'ın gelecekteki Ermeni devletine dahil edilmemesi yönünde algılanmamalıdır. Bölgede durumu kontrol edecek güçlü bir devlet olmaksızın Ermeni göçmenlerin yerleştirilmesi ve değişik unsurlar arasında barışın sağlanması mümkün değildir.⁵³

Ermenilerin yaptıkları katliamlara yönelik bölgeden sesler yükselmeye devam ederken,⁵⁴ İngiliz Karadeniz Orduları Komutanı General Milne, Savaş Bakanlığı'na gönderdiği yazıda; Kars'taki durum üzerinde durarak bölge hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. General Milne, 6 Şubat 1919 tarihli yazısında, Kars'ta sözde bir Millî Şura'nın olduğunu ve sivil yönetimin Müslümanları temsil eden bu heyet emirleri altında şekillendiğini ifade etmektedir. Türk ordusunun çekilmesinden sonra Kars'ın İngiliz yönetimine geçmesi gerektiğini düşünen Milne, bölgede kalan bütün insanların Müslüman olduğunu belirterek, Kars'taki "Temsilciler Heyeti"nin şu an için askerî yönetimle arasının iyi olduğunu ifade etmektedir. Ancak, gerek Milli Şura'nın gerekse Kars'taki Müslümanların şehre Ermeni göçmeni sokmamak yolunda kararlı olduklarını düşünen Milne, bu durumun böyle gitmeyeceğini Kars'taki "millî Müslüman hareketinin" ya değiştirileceğini ya da üstesinden gelineceğini belirtmiştir. Ermenilerin, ekinlerini ektikleri Mart ayının sonlarından önce evlerine dönmelerini sağlamak için hazırlanılması gerektiğini düşünen Milne, bunun bir kuvvet gösterisi yapmadan gerçekleştirilmesini imkânsız görmektedir. Öyle ki, Kars'ta, herkeste silah vardır ve bir teşkilatlanma söz konusudur.⁵⁵

Savaş Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta "Rus Ermenistanı" hakkındaki düşüncelerini de ortaya koyan Milne, Erivan Cumhuriyeti'nin İngiliz kumandanlığı ne isterse onu yapacağını belirtmiştir. Genelde Ermenilerden oluşan bölgede azımsanmayacak derecede Müslüman da bulunmaktadır. Milne'ye göre; Ermeni

⁵² **PRO. FO. 371/3658/50074**, *D.M.I to Foreign Office, No: B.I/2819 (M.I.2), 29 March, 1919*; **PRO. FO. 608/78/6171**, *D.M.I to Foreign Office, 29 March, 1919*.

⁵³ **PRO. FO. 608/78/5303**, *British Delegation (Paris) to Foreign Office, April 12th, 1919*.

⁵⁴ **ATASE, ISH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 21, Belge No: 21 (2); ATASE, 1SH-I, Kutu No: 7, Gömlek No: 17, Belge No: 17(1:4)**

⁵⁵ **PRO. FO. 608/84/2870**, *General Milne (Constantinople) to War Office, February 6th, 1919*.

Cumhuriyeti için asıl tehlike bölgedeki Gürcü-Azerbaycan Türkleri ve Ermeni çatışmasıdır.⁵⁶

Bölgedeki İngiliz askerî yetkililerinin Kars'a yönelik düşüncelerinin farkına varılınca⁵⁷ Kars Millî Şurası, 17 Mart 1919'da İngiliz Kralı'na gönderdiği bir mektupta Güney- Batı Kafkasya'da bulunan 3 milyon Müslümanın arzu ve düşüncelerini dile getirmiştir. Mektup içerisindeki bazı bölümler şu şekilde kaleme alınmıştır.⁵⁸

“Güney-Batı Kafkasya'da 3 milyon Müslüman bulunmaktadır...Batım'daki İngiliz Generali Walker Kars'a gelecek heyette Ermeni olmayacağını söylemesine rağmen 13 Ocak 1919'da şehre bazı Ermeniler de gelmiş ve bunlar yönetimde bazı görevlere atanmışlardır... Şuramız demokratik bir yönetim çizgisindedir ve bölgede bir huzur ve güvenlik ortamı söz konusudur... İngiliz komisyonu, daha önceleri birçok katliamda bulunmuş Ermenilerin varlıklarını tanıma yönünde ısrar etmektedir. 3 Milyon Müslüman öldürülmedikçe Ermeniler bu bölgeye asla hakim olamayacaklardır. Eğer Paris Konferansı'nın sonucundan önce Ermenilerin buraya gelmelerine yardım edilip izin verilirse, biz kanımızın son damlasına kadar kendimizi savunmakta ısrar edeceğiz... Wilson prensiplerine göre yasal haklarımızı korumak ve geleceğimizin güvenliğini temin etmek için uluslararası barış konferansına delege göndermeyi düşünmüyoruz..

“Kars, Ardahan, Oltu Kağızman, Batum, Nahçıvan vs. Müslümanları adına Millî Şura Başkanı İbrahim”

⁵⁶ **PRO. FO. 608/84/2870**, General Milne (Constantinople) to War Office, February 6th, 1919.

⁵⁷ Kars'a yönelik İngiliz askerî uygulamaları ile ilgili 19 Ocak 1919'da IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta şu ifadeler yer almaktadır: *“... İngiliz Vali-yi Askerîyesi, Kars İslâm Şura-yı Millîsi'ni nezdlerine celb ederek İngiltere namuna Ermeni Korganof'un Kars Valisi nasb edildiğini ve kendisine inkiyad ve itaat lüzumunu resmen tebliğ etmişse de, Şura-yı Millî Azası, sırf İslâm'dan ibaret olan Kars Vilâyeti'ne bir Ermeni vali tayin etmek ve bu suretle göz göre göre İslâmları Ermenilere katl ettirmenin İngiliz tarihine yakışmayacağını ve Ermenileri asla kabul etmeyerek bu hususta ifna-yı hayat edeceklerini ve Kars tarihini İslâm kanyla yazdırarak namusları ile öleceklerini bildirmişler ve Korganof'un valiliğini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine İngiliz Generali yine Şura-yı Millî murahhaslarını davet ederek hiç olmazsa 3-4 Ermeni memurun kalmasına razı olmalarını söylemiş ve murahhaslar bunu da kabul etmemişlerdir. Buna karşı İngiliz Generali'nin ne vaziyet alacağı malum değildir...”* (ATASE, ISH-3, Kutu No: 77, Gömlek No: 12, Belge No: 12 (1:3); ATASE, ISH-1, Kutu No: 9, Gömlek No: 68, Belge No: 68 (4:5); ATASE, ISH-1, Kutu No: 10, Gömlek No: 14, Belge No: 14 (1:2)

⁵⁸ **PRO. FO. 371/3658/42884**, “Translation of Turkish Cable Sent to His Majesty King George from Kars”, 17 March, 1919; **PRO. FO. 608/78/5303**, “Protest Against Appointment of Armenian Governor&Officials in Kars” 26 March, 1919.

Ancak yazılan bu mektubun İngiliz askerî çevrelerinde fazla bir etki yapmadığı General Milne'nin 6 Nisan 1919'da Kars'ta ki durum ve bazı düzenlemelerle ilgili olarak Savaş Bakanlığı'na gönderdiği yazıdan anlaşılmaktadır. Son zamanlarda Kars'da durumun çok kötü olduğundan bahseden General Milne, Kars'taki Millî Şura'nın "anti-entente"⁵⁹ bir tutum sergilediğini ve Erzurum'da IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile ilişkide olduğunu ve bu ayın sonunda Ermenilerin Kars'a yerleştirileceğini bildirmektedir. Türk Hükümeti'nden Şevki Paşa'yı geri çağırmasını ve yerine Ermenilerle münakaşaya son verecek bir generalin atanmasını isteyen Milne, Kars'taki düzeni sağlamak için iki Hindistan taburu isteyerek,⁶⁰ bölgede İtilâf yanlısı bir hükümet kurulmasını ve şüpheli Türk yetkililerinin tutuklanmasını emretmiştir.⁶¹ İngiliz Dışişleri'nden Louis Mallet'e göre; General Milne'nin bu hareketinin amacı Kars bölgesinin sivil yönetimini resmen Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti'ne devretmektir. Ancak bu durum şimdilik uygulamaya konulmamıştır.⁶²

Netice'de 7 Mart'ta Ermenistan Cumhuriyeti'ne Kars ve Kağızman'ın yönetimini üzerine alması yönünde tavsiyede bulunmuş olan⁶³ General Thomson tarafından, Nisan ayı başlarında Kars'taki Millî Şura Hükümeti dağıtılarak,⁶⁴ Kars'ta bir Ermeni Hükümeti kurulmuş, Albay Korganov sivil vali, General Ossipian'da genel vali atanarak Kars'ın yönetimi Ermenilere teslim edilmiştir.⁶⁵ 4 Nisan 1919'da General Thomson tarafından yayınlanan beyannamede; ahali arasına karışıklık salan Kars Şurâsı'nın azl olunduğu, bundan sonra idarenin tamamen İngiliz kumandanlığı elinde olup, Kars hükümet ve idaresinin kendileri tarafından düzenleneceği belirtilmiştir.⁶⁶ Ancak bölgeden İngiliz kuvvetlerinin çekilmesi ile Kars'ın hükümet idaresi Ermenilere

⁵⁹ İtilâf devletleri karşıtı.

⁶⁰ Kars'ta Hint taburlarının kullanılması, Türk askerî yetkilileri tarafından İngilizlerin, Müslüman Hintlilerle bölgedeki İslâmları elde etmek ve Kars halkını sükut ettirmek planları içerisinde değerlendirilmiştir. (ATASE, ISH-III, Kutu No: 80, Gömlek No: 33, Belge No: 33 (2,6)

⁶¹ PRO. FO. 371/3658/58109, G.O.C in C. Constantinople to War Office, No: I. 5443, April 6th, 1919.

⁶² PRO. FO. 608/78/7050, Louis Mallet to Earl Curzon of Kedleston, No: 524, April 17th, 1919.

⁶³ PRO. FO. 371/3658/80231, "Situation in Armenian Transcaucasia" D.M.I., Weekly Report No: 12, Week Ending April 10th, 1919.

⁶⁴ ATASE, ISH-2, Kutu No: 32, Gömlek No: 140, Belge No: 140 (1:2)

⁶⁵ PRO. FO. 371/3659/98053, "Situation in Transcaucasia & Armenia", G.H.Q. Constantinople to War Office, 16.6.1919; D.M.I. to Foreign Office, 25th June, 1919.

⁶⁶ ATASE, ISH-3, Kutu No: 80, Gömlek No: 40, Belge No: 40 (2:3); ATASE, ISH-II, Kutu No: 32, Gömlek No: 1444, Belge No: 144 (2); Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu No: 77, Belge No: 12.

gececek,⁶⁷ Mayıs ayının sonuna kadar yaklaşık 3000 kişilik bir Ermeni birliği Kars'a gelecektir.⁶⁸

Bu uygulamaların sonucunda Güney-Batı Kafkas Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Fahreddin Bey tarafından İstanbul'da Amiral Calthorpe'a ileilmek üzere kaleme alınan mektupta; General Thomson tarafından Kars'taki hükümetin dağıtılıp üyelerinin tutuklanması ve Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamlar hakkında kuvvetli bir protestoda bulunmuştur.⁶⁹

İngiliz yetkilileri, Kafkasya'yı sivil yönetimleri de içine alacak şekilde askerî kontrollerine aldıktan sonra Kars'ta yapmış olduğu Ermeniler lehindeki bu uygulamaların benzerini Nahçıvan'da da sergilemişler,⁷⁰ bu bölgede de İngiliz yardımı ile Ermeni Demokratik Konsülü kurularak⁷¹ bölgede Ermeni idaresi tesis edilmiştir.⁷² Bazı bölgeler üzerindeki Ermeni-Gürcü ve Ermeni-Azerbaycan Türkü çatışması da İngiliz askerî yetkililerinin aracılığı ile halledilmeye çalışılmıştır.⁷³ Ancak bu dönem içerisinde İngilizlerin, bölgede yapılan Ermeni katliamlarına fazla aldırış etmediği hatta

⁶⁷ **PRO. FO. 371/4159/145863**, *General Staff Intelligence, Constantinople, Weekly Report, No: 36; "Report by the British Military Representative of Kars, on leaving the Province, August 30th, 1919"* **ATASE, ISH-3, Kutu No: 89, Gömlek No: 15, Belge No: 15(2); ATASE, ISH-3, Kutu No: 90, Gömlek No: 79, Belge No: 79(1)**

⁶⁸ **ATASE, ISH-3, Kutu No: 90, Gömlek No: 49, Belge No: 49(1)**

⁶⁹ **PRO. FO. 371/3658/75875**, *"Télégramme de Fahreddin Bey du Gouvernement Républicain de Kars a Son Altesse le Grand Vézir, en date du 18 Avril dernier"*, *British High Commission Constantinople to Foreign Office, No: 678, 6th May, 1919; PRO. FO. 608/78/10793, *"Suppression of Provisional Government Set up in South-Wes Kars"*, *Foreign Office, No: 3294, May 23, 1919; TİTE, Kutu No: 76, Belge No: 2; TİTE, Kutu No: 76, Belge No: 12.**

⁷⁰ **ATASE, ISH-5, Kutu No: 192, Gömlek No: 75, Belge No: 75(1); ATASE, ISH-II, Kutu No: 33, Gömlek No: 11, Belge No: 11(1); BCA, Dosya No: 2898-16, Fon: 930.1, Yer: 6.123.2; BCA, Dosya No: 970-154, Fon: 930.1, Yer: 4. 64. 2; BCA, Dosya No: 277-257, Fon: 930.1, Yer: 2.30.6; IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Collection, I.D.C.E., 11th Minutes, Minutes of a Conference held at Foreign Office on Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M., s.12.**

⁷¹ **PRO. FO. 371/3658/80231**, *"Situation in Armenian Transcaucasia"* *D.M.I., Weekly Report No: 12, Week Ending April 10th, 1919; IOR/L/PS/11/153&P 3247/1919, Mr. Balfour (Paris) to Earl Curzon, No. 889, 4 June, 1919.*

⁷² **IOR/L/PS/11/153&P 3724/1919**, *General Officer Commanding -in- Chief, Army of the Black Sea to British High Commission (Constantinople), 11 August, 1919; Richard G. Hovannissian, The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s.243-249. İngilizlerin Nahçıvan bölgesindeki uygulamaları hakkında bkz. İbrahim Ethem Atınur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, 1918-1921, Ankara, 2001, s.152-184.*

⁷³ Karabağ üzerindeki Ermeni-Azeri çatışması ve General Thomson'un Azerbaycan Türkleri lehinde bazı düzenlemeleri hakkında bkz. **PRO. FO. 608/80/10420**; Artin H. Arslanian, "Britain and the Question of Mountainous Karabagh" *Middle Eastern Studies*, Volume:16, Number:1, (January 1980), s.92-104; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.318; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.155-156.

göz yumduğu yönünde Türk arşivlerinde sayısız bilgi ve belge mevcuttur.⁷⁴ Bu şartlar altında bölgedeki İngiliz işgali daha kuvvetli komşularına karşı Ermenilere bir koruma sağlamıştır.⁷⁵ İngilizlerin bu sessizliği karşısında Antranik önderliğindeki Ermeni çeteleri Karabağ, Nahçıvan ve Erivan bölgesindeki Türk ve İslâm köylerine saldırarak bölge halkını katlederek onları göç etmeye zorlamışlardır.⁷⁶

Bölgedeki İngiliz askerî yetkililerinin Ermenilere yardım ve onlar lehine tavır ve tutumları⁷⁷ 1919 yılının yaz aylarında XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in Harbiye Nezâreti'ne gönderdiği bir şifreden de açıkça anlaşılmaktadır. İçerisinde Ermenistan Kabine Başkanı Hazirof'un İngiliz-Ermeni ilişkileri bağlamında bir nutkuna da yer verilen bu telgraf şu şekilde kaleme alınmıştır.⁷⁸

“Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne Mevrud Şifredir;

“İngilizlerin Ermenileri teşvik edişleri ve bunlara muavenette buldukları hudut haricinden alınan malumattan anlaşılmaktadır.

“Kaymakam Rawlinson seri'an buradan diğer tarafa gitmek için Kars'a bir teyyare gönderdiklerini de söylemişti. Bunun Ermenilere hediye olduğuna şüphe etmiyoruz. Ermenistan Kabine Reisi Hazirof'un parlamentosunda ihbaren irad etmiş olduğu bir nutkun sureti elde edilmiştir. En mühim ve resmî bir vesika olmak üzere berveçh-i ati arz ediyorum. Bununla beraber Amerika'da Ermenilerden kıtaat teşkil edilmekte olduğu bunların günün birinde Adana, Trabzon ve sair yerlerde umum tecavüze başlayarak yedi vilâyeti işgal edip Ermenileri buralara iskâna davet edecekleri de istihbar kılınmış olduğu maruzdur.

“Nutkun Sureti:

“Cenab-ı hakka çok şükür, Ermeni davası her yerde hüsnü kabul görmüştür. Yedi vilâyet Ermenistan'a verilmiş ve bu Paris'te takarrür etmiş bir emr-i vakı'adır.

⁷⁴ ATASE, ISH-5, Kutu No: 193, Gömlek No: 96, Belge No: 96(1); ATASE, ISH-II, Kutu No: 33, Gömlek No: 23, Belge No: 23(1); BCA, Dosya No: 849-465, Fon: 930.1, Yer: 3.48.5; BCA, Dosya No: 849, Fon: 930.1, Yer: 3.48. 7; BCA, Dosya No: 849-465, Fon: 930.1, Yer: 3.48. 8; BCA, Dosya No: 849-10104, Fon: 930.1, Yer: 3. 54. 2; BOA, HR. SYS, 2877/12; BOA, HR. SYS, 2877/57; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1896-1922), IV, Ankara, 2006, Belge No: 76, s.150-154.

⁷⁵ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.181.

⁷⁶ ATASE, ISH-3, Kutu No: 94, Gömlek No: 35, Belge No: 35(1)

⁷⁷ İngilizlerin Mavi Kitap'ına Sovyetlerin Yanıtı; Kızıl Kitap, Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi, Çeviri: Kayhan Yükseler, İstanbul, 2006, s.136.

⁷⁸ ATASE, ISH-II, Kutu No: 33, Gömlek No: 30, Belge No: 30(1:2)

Askerlerimiz heryerde ali-i cenab-ı hamimiz İngiltere'nin cesur askerleri tarafından kıymettar muavenetler görmektedir. Mesela bir yerin askerimiz tarafından işgali ve anavatana ilhâkı lazım gelecek olursa oraya derhal miktar-ı kâfi İngiliz zabıt ve efrâdı giderek Müslümanları iğfal ve ikna ederek ondan sonra bize ihbar-ı keyfiyet ediyorlar. Askerlerimiz onların açtığı yolda resmi geçit yaparak en müşkil mevkilere kolayca dahil olabiliyorlar. İş bu suretledir ki; Nahçıvan ve... havalisindeki icraatımız müntehi muvaffakiyet olmaktadır."

11/12 Ağustos 1335

15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir"

Belgede de ifade edildiği gibi Nahçıvan, Kars ve diğer bölgelerde Ermeniler lehine yapılan uygulamalara İngiliz askerî yetkilileri tarafından karar verilmiştir. Bununla birlikte yapılan bu düzenlemelerin tamamen geçici olduğu ifade edilmektedir.⁷⁹ Aynı şekilde Paris'teki İngiliz Delegasyonu'ndan İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir yazıda da, Erivan Delegasyonu Başkanı'nın şu ana kadar yapılan bütün idarî düzenlemelerin geçici ve mütarekenin uygulanmasına yönelik olduğu konusunda bilgilendirildiği ifade edilmektedir. Aynı yazıya göre, İngiliz birliklerinin bölgeden yaklaşan tahliye durumunu göz önüne alınarak, Ermeni önderlerine, yapılan bu düzenlemelerin halk tarafından politik bir karar olarak algılanmasına sebep olacak hareketlerden kaçınılması önerilmiştir. Bölgeyle ilgili politik çözümlerin İngiliz Hükümeti'nin değil, barış konferansının inisiyatifi altında olduğunun altı çizilmiştir.⁸⁰

Bununla beraber 1919 yılının yaz ayı sonlarında "Rus Ermenistanı"nın güney-batı ve batı sınırları teknik olarak 1914 Türk-Rus sınırına ulaştırılmış,⁸¹ Ermeniler bu bölgelere yerleşmeye başlamışlardır. Kars ve Nahçıvan bölgelerinde Ermeni yönetiminin kurulması üzerine Ermeni önderleri Kafkasya'daki İngiliz Askerî Kumandanlığı'na minnettarlıklarını iletmekten geri kalmamışlardır.⁸² Ancak Amiral Webb'in İstanbul'dan Dışişleri'ne gönderdiği yazıda belirttiği üzere Müslüman

⁷⁹ **PRO. FO. 371/3658/80231**, "Situation in Armenian Transcaucasia" D.M.I., Weekly Report No: 12, Week Ending April 10th, 1919.

⁸⁰ **PRO. FO. 371/3658/60616**, British Delegation (Paris) to Foreign Office, No: 524, April 17th 1919.

⁸¹ Hovannissian, **The Republic of Armenia**, Volume: I, s.249.

⁸² **PRO. FO. 608/78/12884**, "Re-establishment of Armenian Administration in Kars, Nakchivan", M. Aharonian to Mr. Balfour, June 17th, 1919.

çoğunluğun Ermeni yönetimi altına konulması İngilizler bölgeden ayrıldıktan sonra Ermeniler için problemlerin başlangıcını teşkil edecektir.⁸³ “Rus Ermenistanı” ve Kars’taki Ermeni idaresinin güçlü olmadığı yönündeki raporlarla İstanbul’daki İngiliz Genel Karargâhı da bölgedeki sorunların asıl kaynağını Müslümanların aşırı sayısı olarak göstermiştir.⁸⁴

B-Kafkasya’dan Çekiliş Süreci’nde İngiltere’nin Ermeni Politikası

1-İngiltere’nin Kafkasya’da Karşılaştığı Problemler ve Kafkasya’dan Çekilme Kararı

İngiltere, Mondros Mütarekesi’den sonra kendini Kafkasya’nın stratejik noktalarını işgal pozisyonunda bulmuşsa da, bu bölgedeki askerî yükümlülüklerin boyutu ve gelecekteki İngiliz konumu hakkındaki tartışmalar işgallerden sonraki aylar içerisinde İngiliz politik ve askerî çevrelerinde belirmeye başlamıştı. Bu noktada İngiliz Hükümeti ve Başbakanı’nın Kafkasya’dan çekilmeye yönelik niyet ve kararlarının daha 1919 Mart ayının başlarından itibaren ortaya çıktığı görülmektedir.⁸⁵

Öyle ki, Mondros Mütarekesi’ni izleyen aylar içerisinde Kafkasya’daki İngiliz çıkarlarını korumanın hiçte kolay olmayacağı anlaşılmıştı. Buradaki sorun, temelde İngiltere’nin kısa sürede tümüyle içine gömüldüğü bölgesel problemlerin karmaşık labirentleri ile ilgili idi. Türklerle yapılan mütarekeden hemen sonra İngiliz birlikleri Kafkasya’daki tüm kilit noktaları hiçbir direnişle karşılaşmadan etkin bir askerî kontrol altına almıştı. Thomson, Bakü’de, Forestier Walker, Batum’da karargahlarını kurmuş, Bakü-Batum demir yolu denetlenmeye başlanmış, böylece 1918 sonlarında bölgedeki İngiliz birlikleri Karadeniz’den Hazar’a kadar uzanan sağlam bir koridor oluşturmuşlardı. Bu koridor Karadeniz’deki güçlü bir donanma ve Hazar’daki etkili bir

⁸³ **IOR/L/PS/11/154&P 4768/1919**, “*Turkish Complain to Webb for Armenian Minority*”, *Admiral Webb (Constantinople) to Foreign Office, 9 August, 1919.*

⁸⁴ **PRO. FO. 608/78/17107**, *G.H.Q., Constantinople to War Office, No: 1.6607, July 28th, 1919.*

⁸⁵ **IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Colection, I.D.C.E., 11th Minutes, Minutes of a Conference held at Foreign Office an Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M, s.1,3,4.** 1919 yılı başlarında İngiliz İmparatorluğu için genel olarak durum hiçte iç açıcı değildi. Mısır’da mart ayı içerisinde patlak veren millî bir isyan, İrlanda’nın ayrılıkçı hareketi ve Afganistan’ın yeni emirinin mayıs ayı içerisinde İngiltere’ye karşı savaş deklarasyonu, İngiliz yönetimi ve Savaş Bakanlığı tarafından halledilmesi gereken öncelikli konular olarak algılanmıştı. Bunlara ek olarak savaşın İngiltere’nin ekonomik durumuna etkileri de halk üzerinde belirgin olarak görülmeye başlanmıştı. (Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.252.)

güç tarafından da destekleniyordu. Bu perspektif içerisinde İngilizler, bölgede mütarekeyi uygulamaya ve asayişini sağlamaya çalışıyordu. İngiltere, bunu en doğal hakkı olarak algılamıştı. Sonuçta General Dunsterville'nin Ağustos-Eylül 1918'deki Kafkaslardaki macerasının sebebi bölgeye yönelik bir Türk işgal tehdidi idi. Türkiye'nin yenilgiye uğraması ile İngiltere'nin Kafkasya'da hakim bir konuma hak kazandığı düşünülüyordu. Çünkü bu toprakları Türklerden geri alan İngilizlerdi.

Savaşın son yıllarında Transkafkasya'da oluşan cumhuriyetlere gelince; 1918 Eylül ayı içerisinde Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın hepsinin en azından bir kısım toprağı Türk ve Alman ordularının askerî işgali altında idi. Bu cumhuriyetler savaşın bitmesiyle beraber bağımsızlıklarını geri isteme şansı yakalamışlardı. Bununla beraber savaşın sonunda Kafkasya'daki durum en yalın ifade ile karmakarışık bir halde idi. Türk ordusunun Azerbaycan'dan çekilmesi bu ülkeyi ciddi bir denetimden yoksun bırakmıştı. İngilizler, bölgede sükûneti sağlamak için duruma tasarladıklarından daha fazla müdahale etmek zorunda kalmışlardı. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler oldukça bozuktu. Bu devletlerin öteden beri süre gelen toprak talepleri aralarındaki problemlerin temel sebebinin oluşturuyordu. Mütarekeden sonra dış baskıların azalması, bağımsız cumhuriyetler arasındaki düşmanlıkların yeniden öne çıkmasına zemin hazırladı. Bölgeye henüz ulaşmış olan İngiliz askerî yetkilileri ise kontrolü sağlamak için araya girmek ve kuvvet kullanmak zorunda kalmışlardı.⁸⁶

Bölgede cumhuriyetler arasında yaşanan sınır problemleri içerisinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşananlar daha ciddi bir çatışma kaynağı idi. Öyle ki, bölgede çok sayıda Türk ve Ermeni köyü yan yana idi. Belli başlı sorun oluşturan yerler Zangezur, Nahçıvan ve Karabağ bölgeleri idi. Bu tür sorunlar sürekli etnik çatışmalara yol açıyor, bölgedeki istikrara ciddi bir şekilde tehdit oluşturunuyordu.

Bölgede bu tür çatışmaların yanı sıra karşılaşılan diğer bir problem de; Denikin'in gönüllü ordusu ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasındaki çıkar çelişkileri sorunu idi. Tam ve bölünmez bir Rusya yaklaşımına sahip olan Denikin, Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin bölgedeki bağımsızlıklarını tanımayacağını açıklamıştı. Dolayısıyla bölgedeki İngiliz komutanları, kendilerini her ikisi de İngiliz Hükümeti tarafından desteklenen iki karşıt taraf arasında bulmuşlardı. Böylesine istikrarsızlıklar içerisinde

⁸⁶ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.64-65.

bölgede bir yandan İngiliz çıkarlarını korurken, diğer yandan da düzeni sürdürmek İngiliz askerî yetkilileri için oldukça zor bir iş halini almıştı.

Bu şartlar altında Londra'dan gelebilecek net direktifler durumu bir bakıma kolaylaştıracak olmasına rağmen görünürde böyle bir şey de yoktu. Hatta tam tersine Kafkasya'da İngiliz birliklerinin bölgesel olaylara karışarak müdahale etmesi, Londra açısından zaten kararsız bir yapıdaki İngiliz politikasında ek bir karışıklık kaynağı oluşturmuştu. Savaşta Türkiye'ye karşı kazanılan zafer bölgenin İngiliz askerî kontrolü altına girmesinin yolunu açmış, fakat İngiliz birliklerinin bölgede uzun vadede ne yapacağına bir açıklık getirmemişti. Kafkasya'nın geleceği Türk sorununun çözümü ile yakından ilişkili olmakla birlikte esas itibari ile bir Rus meselesi olarak ortaya çıkmıştı. Rusya sorunu konusunda ise ortada tutarlı bir politikadan bahsetmek oldukça güçtü.⁸⁷

Neticede, İngiliz birliklerinin Kafkasya'ya gönderilmesinin üzerinden daha üç ay bile geçmeden Lloyd George Hükümeti bölgeden çekilme kararı aldı. Bu karar Mart ayı başlarında özellikle Savaş Bakanlığı tarafından dile getirilmiş, Nisan'da da Dışişleri tarafından onaylanmıştı.⁸⁸ 1919 yılının sonuna gelindiğinde Batum'daki bir garnizon dışında bütün İngiliz birlikleri Kafkaslardan geri çağırılacak, İngilizler, kendilerini Boğazların ve Rusya'nın hassas güney kesimlerine kadar Karadeniz'in kontrolü ile sınırlayacaklardı. Bu dağılık askerî varlığın daha dar bir alan içerisinde yoğunlaştırılması ile bölgedeki İngiliz çıkarları için sağlam bir çatı kurulması tasarlanacaktı.⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu ile mütarekenin imzalandığı 1918 Ekim'i sonlarından Kafkasları boşaltma kararının alındığı 1919 Mart'ına kadar geçen 4 aylık süre İngiliz Hükümeti için bir sınav dönemi olmuş, geniş Türkiye ve Kafkasya topraklarını bir anda kontrol etmenin çok güç olduğunun farkına varılmıştı. Başlangıçta ortaya çıkmış olan Türkiye ve Kafkaslarda siyasî ve askerî kontrol kurma fırsatı giderek bölgesel denetim için çetin bir mücadeleye dönüşmüştü. Kuzeydoğu'daki Bolşevik güçler ve

⁸⁷ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.66. 1919 yılı başlarında İngiltere'de silah altındaki askerlerin sivil hayata dönmeleri için yoğun bir muhalefet hareketi baş gösterince, İngiltere'nin kendi imparatorluğuna ek olarak bir de Rus İmparatorluğu'nun sorumluluğunu üstlenmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkmıştı. (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.324.)

⁸⁸ **PRO. FO. 371/3668/124999**, *Eral Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919.*

⁸⁹ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.76.

Güneybatı'da son dönemlerde ortaya çıkan Türk Millî Hareketi,⁹⁰ iktidarı silahlı mücadele ile ele geçirmek amacı ile askerî kuvvet toplamaya başlamışlardı.

Bu noktada İngiliz politikasının yeni tarifi, kuvvetlerin Kafkasya'dan çekilerek eldeki bütün birlikler ile İstanbul ve Boğazlar üzerinde yoğunlaşması şeklinde belirlendi. Türkiye'deki İngiliz birlikleri Kafkasya'dan gelenler ile takviye edilecek ve böylece Türkiye meselesinin çözümü hızlandırılabilirdi. Bunun yanı sıra İstanbul, Boğazlar ve Karadeniz'in sağlam bir üst haline getirilmesinin İngiltere'ye Kafkasya'daki etkisini sürdürme olanağı vereceği düşünülmüştü. Ancak bu noktadaki süreklilik bölgedeki anti-Bolşevik Rus güçlerinin desteklenmesi ve Transkafkasya Cumhuriyetleri ile yakın ilişkilerin kazanılması ile sağlanabilirdi. İngiliz birliklerinin bölgeden toptan çekilişinden sonra bile Batum'da küçük bir İngiliz garnizonunun bırakılması⁹¹ şeklen de olsa bölgede bir İngiliz varlığı sürdürme yolundaki niyetlerden kaynaklanmaktaydı. Batum'un da terk edilmesi ile beraber Kafkasya'daki İngiliz varlığı ve kontrolü hakkında söylenecek pek fazla bir şey kalmayacaktı.⁹²

2- Çekiliş Sürecinde Ermeni Huzursuzluğu ve İngiliz Politik Tavırları

Erivan'daki Taşnak Ermeni Hükümeti, İngiltere'nin Transkafkasya'daki stratejik noktaları denetim altına alma kararını sıcak karşılamış ve bölgedeki İngiliz temsilcileri ile doğrudan ilişki içine girmişti.⁹³ İngiliz askerî yetkililerin bölgesel sorunların çözümü noktasında Ermeniler lehine gösterdikleri tutum da onların İngiltere'ye karşı

⁹⁰ Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgaller sonucu ortaya çıkan Millî Mücadele Hareketi, yeni Türk devletinin sınırlarını Brest Litovsk ve 30 Ekim 1918 tarihli mütareke ile belirlenen sınırlar olarak ilân etmişti. Bu durumda İngiltere'nin bir yandan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilen toprakları koruması, diğer yandan Suriye'nin kuzeyini, Musul'u ve Kilikya bölgesini savunması oldukça zor bir durum olacaktı. İngiliz askerî işgali altında olan bu toprakların tümü üzerinden bir seçim yapmak gerekirse, İngilizlerin Musul'u korumaya çalışacakları açıkça ortadaydı. Dolayısıyla İngilizler askerlerini çekmeye kendilerini en az ilgilendiren bölgelerden, Kafkasya'dan başladılar. (Yerasimos, *Millîyetler ve Sınırlar*, s.164.)

⁹¹ **IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Colection, LD.C.E., 32nd Minutes, Minutes of a Meeting held at Foreign Office on Tuesday, November 18, 1919, at 5:30 P.M**

⁹² Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.78.

⁹³ Bununla beraber mart ayı başında Orta Doğu işleri hakkında İngiliz Dışişleri'nde yapılan toplantıda özellikle Taşnak Ermeni politik partisine ilişkin hiçte iç açıcı olmayan bazı söylemlerde bulunulmuş, Ermeni halkına yardım için ortaya çıkan fakat bir intikam taburu halini alan bu partinin tasfiyesi için Paris Konferansı'nda bir şeyler yapılması gerektiği ifade edilmişti. Bu partinin ortadan kalkması durumunda binlerce Ermeni dahi bütün katliam ve zorlukların ortadan kalktığını görebilirdi. (**IOR. MSS. EUR. F 112/275, Curzon Colection, LD.C.E., 11th Minutes, Minutes of a Conference held at Foreign Office on Thursday, March 6, 1919 at 10:30, A.M, s.20.**)

teveccühlerini boşa çıkarmamıştı. Kars ve Nahçıvan başta olmak üzere bölgedeki merkezler üzerinde önce askerî yönetimler kuran İngilizler, daha sonra Ermenilerin azınlıkta oldukları bu merkezleri onlara peşkeş çekmişlerdi.

Ermenilerin buralarda hakim konumda kalıp idareyi sürdürmeleri, bölgedeki İngiliz varlığı ve yardımına bağlı idi. Ancak Mart ayı başlarında İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilmesi ile ilgili kararlarının ilerleyen aylarda uygulama sürecine girmesi üzerine Ermeniler büyük bir şok yaşamışlar ve kendilerinin İngiltere tarafından terk edildiğini düşünerek büyük tepkiler göstermişlerdir.⁹⁴ İngiliz Hükümeti ise Ermeni tepkilerini yatıştırmak için bölgeden çekilişin etkilerin azaltacak bazı askerî ve politik arayışlar içerisine girmiştir. Bölgede İngiltere'nin yerine alacak bir güç olarak öncelikle İtalya'ya bel bağlanmıştır.⁹⁵ Buradaki ana düşünce işgalin yükünü emperyalist ittifakın en zayıf, dolayısıyla en kolay denetlenebilir halkasına yüklemektir. Birkaç ay sonra uygulamaya konulacak olan Anadolu'yu Türk millîyetçilerinden temizlemek için Yunanlıları öne sürme düşüncesi de aynı politikanın bir parçası idi.⁹⁶

İngiltere'nin bölgeden geri çekilişinin etkilerini azaltmak için Paris'teki Yüksek Konsey'in 9 Nisan'da İngiliz birliklerinin yerini İtalyanların almasına karar vermesine rağmen, önceleri teklife olumlu yaklaşan İtalya'nın, 2 Temmuz'da Kafkaslara asker gönderme fikrinden vazgeçmesi, bu noktadaki düşünceleri boşa çıkarmıştır. Bölgeden çekilme üzerine İngiliz Dışişleri'nde Ermeni sorunu ile ilgili ortaya konulan memorandumda ise geri çekilme haberlerinin Ermenilere karşı Türkiye-Azerbaycan koalisyonunu teşvik edip cesaretlendirdiği, bölgede Ermeniler tarafından yapılan katliamların bu durumu daha da körüklediği ifade edilmiştir. Aynı memorandumda Ermenistan ile Azerbaycan arasında, İngiliz askeri otoritelerinin kontrolü altında bulunan sorunlu bölgelerde Ermenilerin yaptıkları taşkınlıklardan da bahsedilmektedir.⁹⁷ General Milne de, Ermenilerin Oltu sınırındaki Müslümanlara

⁹⁴ **The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office, LG/F/89/3/12, P. H. Kerr to Lloyd George, 29th July, 1919.**

⁹⁵ Richard G. Hovannissian, **The Republic of Armenia, Volume:II, From Versailles to London, 1919-1920**, Berkeley, Los Angeles, London, 1982, s.22-24.

⁹⁶ Yerasimos, **Millîyetler ve Sınırlar**, s.324.

⁹⁷ **PRO. FO. 371/3668/124570, "Memorandum on the Armenian Question" Foreign Office Minutes, September 1, 1919.**

yönelik agresif hareketlerinden bahisle, Ermenilerin kontrol edemeyecekleri bölgelerdeki İngiliz birliklerinin derhal çekilmesini düşünmektedir.⁹⁸

İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill tarafından açıklanan ve 16 Temmuz 1919'da seferberliğin sona ermesi ile askerlerin terhisini bildiren memorandumda; Kafkaslarda sonbaharda gerçekleşecek tahliye ile 41.000 kişilik Karadeniz Ordusu'ndaki İngiliz birliklerinden 10.000 kişilik bir eksiltme olacağı yönündeki ifadeler⁹⁹ bölgedeki Ermenileri daha da tedirgin etmeye başlamıştır. Bu tedirginlik İstanbul'da General Milne tarafından da paylaşılmıştır. İngiliz birliklerinin çekilmesi durumunda Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda durumun daha da kötüleşeceğini düşünen Milne, çekilme yönündeki haberlerin yayılmasından beri "Türkiye Ermenistanı"nda milli hareketlenmelerin daha da arttığını ifade etmektedir. Milne, bu endişeler ile Genel Kurmay'a gizli olarak gönderdiği yazıda; sınır bölgelerindeki Ermenilerin Müslümanlara yönelik girişmiş oldukları katliamlar hakkında bilgi vermekten de kendini alı koyamamıştır.¹⁰⁰

Bu arada Paris'teki Yüksek Konsey, ABD ordusundan Albay Haskell'i yardım faaliyetlerini organize etmesi için 6 Temmuz'da Ermenistan'a Müttefik Komiser olarak atamıştır.¹⁰¹ Balfour, bu atamadan hemen sonra İstanbul'da Calthorpe'a gönderdiği yazı ile Albay Haskell ile gereken işbirliği yapılarak ona yardım sağlanması hususunda direktiflerde bulunmuşsa da,¹⁰² İngiliz Hükümeti'nin ilerleyen aylarda Ermenistan'a yardım faaliyeti için gönderilen bu misyon ile ilgili ekonomik bağlamda girdikleri polemikler oldukça ilginçtir.¹⁰³

⁹⁸ **PRO. FO. 608/78/16808**, *G.O.C. Constantinople to War Office, No:1.6606, July 28, 1919.*

⁹⁹ **PRO. FO. 371/3668/107337**, "Demobilization, Memorandum by the Secretary of State for War" *War Office, 16th July, 1919.*

¹⁰⁰ **PRO. FO. 371/3659/121298**, *G.O.C. -in - C. Constantinople to C.I.G.S, 27.7.19, 28.7.19.*

¹⁰¹ **PRO. FO. 371/3668/124999**, *Earl Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919; PRO. FO. 371/3668/117223, *Parliamentary Question, August 18, 1919; PRO. T. 161/94/S. 7006*, *Foreign Office to The Secretary to Treasury, No: 151878, November 20th, 1919; IOR/L/PS/11/154&P 4225, P 3970, 1919.**

¹⁰² **PRO. T. 161/94/S. 7006**, *Mr. Balfour to Admiral Calthorpe, Constantinople, No:52, 8th July, 1919.*

¹⁰³ Aralık 1919'da Paris Barış Konferansı, Albay Haskell Misyonu'nun masraflarının ¾'ünü İngiliz Hükümeti'nin karşılamasını önermesi üzerine İngiliz Hükümeti, İtalya ve Fransa'nın, masrafların yarısını ödemesi durumunda bu öneriyi kabul edeceğini belirtmiştir. Bunun yanında Lord Curzon, General Milne misyonunun masraflarının da Albay Haskell'inkine benzer bir şekilde paylaşılmasını talep etmiştir. Neticede İngiliz Dışişleri, Albay Haksel Misyonu giderlerinden payına düşen 2726 Dolar 58 Centlik tutarın ödenmesi konusunda Hazine'ye yazı yazarak onay

İngiliz Dışişleri, bölgeye yönelik askerî değerlendirmeler yanında, Kafkasya'dan İngiliz birliklerinin çekilmesi ile Ermeniler için oluşacak olumsuzlukları gidermek için bazı politikalar belirlemeye çalışmıştır. Balfour, öncelikle bölgedeki Ermenilerin cephane sıkıntısını da göz önüne alarak tahliyenin 15 Ağustos'a kadar ertelenmesi gereği üzerinde durmuş, ayrıca bölgeden ayrılırken silah ve cephanelerin bir bölümünün Ermenilere bırakılmasını istemiştir.¹⁰⁴ Savaş Bakanlığı ise bu durumda bölgede Müslümanlara yönelik Ermeni katliamlarının daha da artacağını düşünmektedir.¹⁰⁵

İngiliz Dışişleri'nde, Ağustos ayı başlarında yapılan toplantıda, İngiliz tahliyesinin bölgedeki etkilerini azaltmak ve bölge ile iletişimi sağlamak için Mr. Oliver Wardrop misyonunun Kafkasya'da (Tiflis'te) konuşlandırılması planlanmış, bu politik misyon aracılığı ile Bakü, Erivan, Tiflis ve Batum'da kontrolün devam ettirilmesi düşünülmüştür. Wardrop, 1919 yazından itibaren Kafkasya'daki İngiliz Komiseri olarak Tiflis'te bulunacak ve bölgede gerek fiilî otoriteleri resmen tanınmamış olan cumhuriyetler, gerekse cumhuriyetlerle General Denikin arasındaki çatışmaları asgari seviyede tutmaya çalışacaktır. Ermenilere yönelik muhtemel bir katliamı önlemek için gerekli tedbirleri almak da Wardrop misyonu'nun görevleri arasındadır.¹⁰⁶ Aynı şekilde İngiliz Genel Kurmayı tahliyenin sonuçlarını hafifletmek için General Milne'ye şu önerilerde bulunmuştur:¹⁰⁷

- 1- Hindistan birliklerinin bölgeden çekilişleri geciktirilebilir,
- 2-Acil bir durum karşısında İstanbul'da bulunan kuvvetlerden yardım sağlanabilir,
- 3- Albay Stokes Bakü'ye gönderilebilir,
- 4- Tanklar, zırhlı arabalar ve uçaklar bölgede bırakılabilir.

istemiştir. (PRO. T. 161/94/S. 7006, *Appointment of Colnel W. N Haskell as Allied High Commissioner for Armenia*” November-December, 1919.)

¹⁰⁴ PRO. FO. 371/3659/114087, Balfour (British Delegation, Paris) to Foreign Office, 8 August, 1919.

¹⁰⁵ PRO. FO. 371/3668/124570, “Memorandum on the Armenian Question” Foreign Office Minutes, September 1, 1919

¹⁰⁶ PRO. FO. 371/3668/124999, Eral Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919. Wardrop Misyonu bölgede İngiltere açısından oldukça yararlı bir durum sağlamış, geri çekilme kararından sonra bölgede ortaya çıkan İngiliz prestij boşluğunu az da olsa doldurmuştur. Dahası artık İngiliz Dışişleri, bölgedeki politik durum değerlendirmeleri ve önerilerini Savaş Bakanlığı'ndan değil kendi yetkililerinden almaya başlamıştır. (Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia**, s.282.)

¹⁰⁷ PRO. FO. 371/3668/124570, *Foreign Office Minutes by Clarke Cerr*, September 1, 1919.

1919 yazında, gerek İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilme durumu, gerekse Türkiye'de milliyetçi direniş hareketinin organize olmaya başlaması, 1918 mütarekesinden sonra Kafkasya'dan çekilen Türklerin boşalttığı bölgeleri ellerine geçiren Ermenileri oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. Alexander Hatissian, müttefik orduları terhis olurken savaşta onlarla beraber Türklere karşı mücadele etmiş olan Ermenilerin yalnız bırakılmamaları gerektiğini belirtirken¹⁰⁸ bu kritik ortamda Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı M. Aharonian'ın 11 Ağustos'ta İngiliz Başbakanı Lloyd George'a gönderdiği bir mektupta acil olarak İngiliz yardımı istenmektedir. Türklerin Erzurum ve Trabzon'da kuvvetlerini artırdıklarını, ayrıca Transkafkasya'nın güney-batı bölümünde ve Aras vadisinde bir teşkilatlanma olduğunu ifade eden Aharonian, bir İngiliz birliğinin derhal Ermenistan'a gönderilerek askerî açıdan destek istemiştir. İngilizlerden kendilerini terk etmemelerini isteyen Aharonian, İngiliz-Ermeni ilişkilerinin karşılıklı kullanma ve kullanılma boyutu içerisinde İngiliz menfaatlerini de ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Buna göre; Türklerin Ermeni Cumhuriyeti topraklarını işgal etmeleri sonucu büyük bir Türkiye-Azerbaycan birliği kurulacağını ifade eden Aharonian, bu birliğin İngiltere'nin de çıkarlarına ters olarak bağımsız ve birleşik Ermenistan oluşumunu yok edeceğini belirtmiş ve İngiltere'den acil yardım talebinde bulunmuştur.¹⁰⁹

Bu süreç içerisinde İngiltere'deki Ermeniler de, İngiliz çekilmesini Ermenilerin yok olmasına sebep olacak bir hareket olarak yorumlamaya başlamışlardır.¹¹⁰ Ermenistan'ın terk edilmesini politik sonuçları ile insanlık adına bir felaket olarak niteleyen Ermeniler, en azından dost bir güç tarafından düzen kuruluncaya kadar İngiliz birliklerinin Kafkasya'da kalmaları gerektiğini düşünerek İngiliz Hükümeti'nin geri çekilme kararını tekrar gözden geçirmesini istemektedirler.¹¹¹

¹⁰⁸ **PRO. FO. 371/3659/118402**, "Telegraphic Censorship-Constantinople, Daily Report, No: 138, 30.7.19

¹⁰⁹ **PRO. FO. 371/3659/115082**, Aharonian, President Delagation Armenian Republic to His Excellency Lloyd George, August 11, 1919; **IOR/L/PS/11/154&P 4768, 1919.**

¹¹⁰ "Armenia Faced With Massacre", **The Times**, August 16, 1919, Saturday, p. 11; "The Danger to Armenia", **The Times**, August 19, 1919, Tuesday, p. 9; **PRO. CAB. 24/87, G.T. 8006, GT. 8051, War Cabinet, The Danger to Armenia**, 15th August, 1919, 25th August, 1919; **PRO. FO. 371/3668/115619**, Armenian United Association of London to Foreign Office, August 13, 1919.

¹¹¹ **PRO. FO. 371/3668/118562**, The British-Armenian Chamber of Commerce to Arthur James Balfour, August 19th, 1919; **PRO. FO. 608/78/17550**, "Transmits Petition from Armenian

Ancak İngiliz Hükümeti'nin bölgeden çekilme yönündeki ısrarlı tutumu Ermenilerin beklentilerini boşa çıkararak onları hayal kırıklığına uğratmıştır. İngiliz tahliyesinin başladığı 15 Ağustos'ta, Londra'da İngiliz-Ermeni Komitesi adına başkan Aneurin Williams, "*Kafkasya'da Büyük Kriz*" başlığı ile yayınladığı bir bildiri ile konuya yönelik Ermeni tepkilerinin sözcüsü olmuştur. Ermeni ırkının yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığını bir kez daha yineleyen Williams'a göre; bölgedeki felaketi önlemenin tek yolu Kafkasya'da kalmak için gerekli olan maddi yükümlülüğün İngiltere ve ABD tarafından paylaşılıp tahliye sürecinin ertelenmesidir.¹¹²

Aslında Ermenilerin, İngiltere'nin Kafkasya'dan çekilme kararını kendileri için bir felaket olarak yorumlamaları oldukça doğal bir davranıştır. Öyle ki, İngiliz işgali ile bölgede koruma altına alınan Ermenilerin, İngiliz gözetiminde Türk bölgeleri içerisine sürülerek buralarda Türklere karşı akla gelen her türlü katliamı yapmış olmaları bölge ile yakın iletişim halinde olan Albay Rawlinson tarafından da rapor edilmiştir. Rawlinson, İngiltere'nin bölgeden çekilmesi durumunda Müslümanların Ermenilerden intikam alacaklarını muhtemel görmektedir. Bölgede ettiklerini biçeceklerinden emin olan Ermeniler, bu yüzden İngiltere'nin bölgeden ayrılışını felaketleri olarak değerlendirmişlerdir.¹¹³ Ancak daha sonra İngiliz Savaş Bakanlığı ve Hazine'si, geri çekilme sonucunda "bölgedeki bütün Ermenilerin boğazları kesilecek dahi olsa" Kafkaslarda tek bir taburun bile kalmasına izin vermeyecektir.¹¹⁴

İngiltere, Ağustos ayı başlarında Ermenilere karşı yükümlülüklerinden onları bir başka güce havale ederek kurtulmak ve Kafkaslardan çekilişinin etkilerini azaltmak üzere ABD'yi Kafkasya'ya çekmeye ve Ermenistan için bir ABD mandaterliğine yönelik nabız yoklamalarına başlamıştır. Erivan Cumhuriyeti'nin bölgedeki Amerikan yardım heyetine Amerikan mandaterliği yönündeki müracaatları da göz önüne alınacak olursa bu dönemde Ermenilerin de böyle bir beklenti içerisine girdiği görülmektedir.¹¹⁵

Association against British Withdrawl from Caucasus" Armenian United Assocation to Foreign Office, August 14th, 1919.

¹¹² **PRO. FO. 371/3668/120100**, "*The Grave Crisis in the Caucasus*", *For British Armenia Committe. T.P. O'connor&Aneurin Williams, August 15, 1919.*

¹¹³ **PRO. FO. 371/3668/122957**, *Foreign Office to Sir Henry Wilson, August 29th, 1919.*

¹¹⁴ **PRO. FO. 371/3668/123464**, *Mr. Balfour to War Office, August 31st, 1919.*

¹¹⁵ **PRO. FO. 371/3659/118402**, "*Telegraphic Censorship-Constantinople, Daily Report, No: 138, 30.7.19.* Aslında bu dönem içerisinde Ermeni liderlerini ABD'ye yönlendiren Arnold Toynbee idi. İngiltere'nin Kafkasya'dan geri çekilme durumuna ilişkin endişelerini Toynbee ile paylaşan

Bu durum hakkında Londra'daki ABD Büyük Elçisi Mr. Davis ile bir takım yazışmalar içerisinde giren Lord Curzon, Kafkasya ve Ermenistan'daki duruma karşı ABD Hükümeti'nin ilgisini çekmeye çalışmıştır. İngiliz birliklerinin Kafkasya'da daha fazla kalması durumunda ABD'nin İngiliz masraflarını karşılayıp karşılamayacağını öğrenmek isteyen Lord Curzon, mandaterlik konusunda da ABD'den bazı cevaplar istemektedir.¹¹⁶ 18 Ağustos'ta Bonar Law'ın Avam Kamarası'ndaki ifadelerine bakılacak olursa Ermeni sorunu İngilizler'den ziyade Amerikalıları ilgilendiren bir nitelik taşımaktadır.¹¹⁷

Lord Curzon, 19 Ağustos'ta Mr. Davis'e gönderdiği bir başka mektupta; Ermenileri koruma yönünde endişeli olduklarını, ancak aşırı yükümlülükler dolayısı ile bölgede daha uzun süre askerî birlik tutamayacaklarını ifade etmektedir. ABD'nin bölgedeki çıkarlarının daha fazla olduğundan bahisle, bu durumu bir Amerikan sorunu olarak niteleyen Curzon, bölgedeki asayişin İngiltere'ye değil Ermenilerin mandaterliğini alacak güce ait olduğunu belirtmiş ve ABD'nin elini taşın altına sokmasını istemiştir.¹¹⁸ Bu noktada İngiliz Hükümeti, Ermenilere yönelik bütün sorumlulukların ABD'ye düştüğünün altını çizmeye çalışmıştır.¹¹⁹

İngiltere'nin bölgeye ABD'yi çekmeye yönelik beklentileri, Londra'daki Amerikan Büyükelçisi Mr. Davis'in 29 Ağustos tarihli cevap yazısı ile hüsrana uğramıştır. Buna göre öncelikle İngiliz birliklerin Kafkasya'daki varlığının süresini uzatmak için Amerikan Hükümeti maddi bir yükümlülük altına girmek istememektedir. İkinci olarak; ABD, İngiltere'nin bölgeden birliklerini çekmemesi gerektiğini

Bogos Nubar ve Aharonian, bu durumun onların sonu anlamına geleceğini söylediklerinde, Toynbee, onlara ihtiyaçları olan askerî ve ekonomik yardım için devamlı olarak ve yüksek bir sesle ABD'ye müracaat etmelerini tavsiye etmişti. Ermenilerin artık tek başlarına bırakılmayacaklarını düşünen Toynbee, tek çözüm olarak Barış Konferansı'nın bölgede derhal kontrolü üzerine alacak tek bir gücü görevlendirmesi olarak görüyordu. Toynbee'ye göre; bu güç ABD olmalıydı. İngiltere'nin gerek Kafkasya'da, gerekse Doğu Anadolu'da daha fazla sorumluluk alma gibi bir lüksü yoktu. (Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia**, s.261.)

¹¹⁶ **PRO. FO. 371/3659/115267**, *Earl Curzon to Mr. Lindsay, No: 459, August 11, 1919*; **PRO. FO. 371/3659/119101**, *Lord Curzon to Foreign Office, No: 477, August 18, 1919*.

¹¹⁷ **PRO. FO. 371/3668/124999**, *Earl Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919*.

¹¹⁸ **PRO. FO. 371/3659/119103**, *Lord Curzon to American Ambassador, 19 August, 1919*.

¹¹⁹ **HLRO. LG/F/89/3/12**, *P. H. Kerr to Lloyd George, 29th July, 1919*.

düşünmektedir. Çekilme esnasında yaşanacak katliamlar İngiltere'yi dünya kamuoyu gözünde mesul tutacaktır.¹²⁰

Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarı ile İngiltere, Kafkasya'dan çekiliş sürecinde bölgede ABD'ye yönelik bazı tasarılar içerisine girmiş olsa da, Kafkasya'ya yönelik bir yükümlülük altına girmek istemeyen ABD, bölgedeki bütün yükü İngiltere'nin taşıması gerekmektedir. Oysa İngilizler, Kafkasya'ya girişlerinden itibaren bölgede böyle bir pozisyona girmemeleri gerektiğini düşünmüşler ve politik bir manevra olarak da Kafkaslara önce İtalya'yı sonra da ABD'yi çekmek istemişler, ancak bunu başaramamışlardır.¹²¹

Savaş Bakanlığı'nın Kafkasya'dan çekiliş süreci ile ilgili kararlı ve somut uygulamaları devam edip, İngiltere'nin mütarekeden sonra Türkiye'ye karşı askerî ve politik uygulamaları da oldukça şiddetli bir boyuta ulaşmış iken, 29 Ağustos'ta İngiliz Dışişleri'nden Genel Kurmay'a gönderilen yazı da Kafkasya'dan çekilme durumu ve Ermeniler hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bölgenin tahliyesi sonucunda, Ermenileri yüz üstü bıraktıklarından dolayı dünyanın her yerinden tepkiler alınacağını düşünen İngiliz Dışişleri, Ermenilere yönelik sorumluluğun ABD'ye ve İtalya'ya düştüğünü kabul etmekle beraber, bölgede İngiliz askerinin bulunmuş olmasından dolayı tüm sorumlulukların daha sonra İngiltere'nin üstüne atılacağından endişe etmektedir.¹²²

Kafkasya'da beliren bu durum üzerine o sırada Londra'da bulunan Ermeni çete reisi Antranik de Ermenilerin düşmanlarına karşı tek başlarına dayanabilecekleri

¹²⁰ **PRO. FO. 371/3668/122311**, *Earl Curzon to Mr. Lindsay, No: 497, August 29, 1919*. 28 Ağustos 1919'da İstanbul'dan General Milne tarafından Savaş Bakanlığı'na iletilen gizli bir yazıda da Kafkasya'dan çekilmenin ertelenmesi gerektiği ile ilgili ifadeler yer almaktadır. (**PRO. FO. 371/3668/123718**, *G.H.Q. Constantinople to War Office, 28.8.19.*)

¹²¹ **PRO. FO. 371/3668/117227**, *Parliamentary Question, August 18, 1919*. İngiltere'nin bu politik manevrası üzerine ilerleyen aylarda ABD basınının olumsuz bir tutum içerisine girdiği görülmektedir. 1 Ekim 1919 tarihli *New York Tribune*, "Ermenistan'a Amerikan Birlikleri" başlığı ile yayınladığı bir haberde, İngiliz birliklerinin Kafkaslardan çekilirken İngiltere'nin bölgede Amerikan birliklerinin yer almasını istemesini olumsuz karşılamaktadır. Aynı habere göre; Türkiye ile savaş halinde olmayan ve Sibiryada zaten bir sürü yükümlülük altına giren ABD, Kafkasya'da böyle bir görev almamalıdır. Bölgede işgali kurmak ve Amerikan mandaterliğini oluşturmak için 50 bin kişilik bir kuvvet ve 50 milyon dolara ihtiyaç olacaktır. Bu haliyle Amerika basını İngiltere'nin birliklerini bölgede tutması gerektiğini ifade eden çizgilerle doludur. (**PRO. FO. 608/78/2063**, *British Embassy, Washington to Earl Curzon of Kedleston, October 7th, 1919*; **PRO. FO. 608/79/18557**, *British Delegation (Paris) to Foreign Office, August 30, 1919.*)

¹²² **PRO. FO. 371/3668/122957**, *Foreign Office to Sir Henry Wilson, August 29th, 1919*.

zamana kadar Kafkasya'daki İngiliz güçlerinin çekilmemesi gerektiği konusunda Savaş Bakanlığı'nın dikkatini çekmiştir. Kendilerinin 4 yıl Türklere karşı savaştığını ve küçük milletlerin bağımsızlıklarını savunan müttefiklerin bu noktada kendilerini terk etmeyeceklerini uman Antranik, çekilmeye karar verilmiş olsa bile İngiltere'den silah ve cephane konusunda yardım istemektedir. Gerekli silah ve cephanenin verilmesi durumunda Ermenistan'a giderek Türklere savaşacağını belirten Antranik, organizasyon için 20-40 Genel Kurmay yetkilisine ihtiyacı olduğu kanısındadır. Yine Antranik'in İngiltere'yi bu konuda ikna etmeye çalışan ifadelerine göre; Barış Konferansı, Ermenistan için ABD mandasını tasarlıyorsa da, Ermeniler devamlı olarak gerçek yardımı İngilizlerden almışlardır ve gönüllerindeki gerçek koruyucu da İngiltere'dir. Ermenistan'ın düşmanlarının zaferi bölgede en çok İngiltere'nin hayati çıkarlarını etkileyecektir.¹²³

İngiliz Dışişleri ve Ermeniler konuya yönelik endişelerini bu şekilde ortaya koyarken Kafkasya'daki İngiliz askeri heyeti 28 Ağustos 1919'da Erivan'ı,¹²⁴ 30 Ağustos'ta da Kars'ı terk etmiştir.¹²⁵ Erivan'daki İngiliz bayrağının indirilmesi esnasında göz yaşlarını tutamayan Ermenistan Başbakanı Hatissian, İngiliz askerî yetkililerinin geri gönderilmesi için Tiflis'teki İngiliz politik misyonu başkanı Mr. Wardrop'a yalvarırken¹²⁶ Ermeniler, Kars'ın İngiliz askerî birlikleri tarafından tahliyesi esnasında kendilerini Türklere karşı korumak için hala yardım istemektedirler.¹²⁷

¹²³ **PRO. CAB. 24/87, War Cabinet, G.T. 8080, The Danger to Armenia, Memorandum by the Secretary of State for War, 30th August, 1919.**

¹²⁴ **PRO. FO. 371/4159/145863, Weekly Report, No: 36, Appendix D, Issued by General Staff Intelligence, Army of the Black Sea, Constantinople, 2.10.19; PRO. FO. 371/3669/136642, G.H.Q., Constantinople to War Office, 29.9.19.**

¹²⁵ **PRO. FO. 371/4159/145863, Weekly Report, No: 36, Appendix C, Issued by General Staff Intelligence, Army of the Black Sea, Constantinople, 2.10.19**

¹²⁶ **PRO. FO. 371/3659/129090, Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office, No. 12, September 12th, 1919.** Ermeni Cumhuriyeti Başbakanı Hatisyan, İngiliz askerinin bölgeden çekilmesinden sonra bile Wardrop ile yaptığı görüşmelerde devamlı bir şekilde ondan İngiliz yardımı hususunda ricalarda bulunacaktır. Ekim ayı içerisinde Wardrop'un Ermeni Cumhuriyeti'ne bir gezisi esnasında ondan, İngiltere'nin bağımsızlıklarını acil olarak tanınması için aracı olmasını isteyen Hatisyan, hâlâ "Ermenistan'a yönelik İngiliz mandası umutlarını taşıyor görünmektedir. Bunun olmaması durumunda Hatisyan, İngiliz-Amerikan veya sadece Amerikan mandası taraftarı olduğunu Wardrop'a bildirmiş, Wardrop ise bu ifadeleri İngiliz Dışişleri'ne iletmekten öte bir şey yapamamıştır. **(IOR/L/PS/11/158&P6847/1919, "Mr. Wardrop's Journey in Armenia", Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office, No: 84, October 22, 1919.**

¹²⁷ **PRO. FO. 608/78/18955, Secreteriat General (Paris) to Foreign Office, September 22, 1919.**

Erivan'daki Amerikan Yardım Heyeti Başkanı John Elder ise "New Armenia" dergisinde yayınlanan bir makalesinde bir çok yardım vaadinden sonra İngiliz birliklerinin Ermenileri kaderine bırakıp Ermenistan'ı terk etmesini kınayarak bu noktada İngiltere'yi suçlamıştır.¹²⁸

Aynı günlerde, Ermenistan'a yardım misyonu içerisinde müttefik komiseri olarak Kafkasya'ya gönderilen Albay Haskell, Erivan Parlamentosu'nda yapmış olduğu bir konuşmada Ermenilerin tedirginliklerini gidermeye çalışmıştır. Ermenistan için askerî bir yardımın gerekli olduğunu düşünen Haskell'e göre; yerlerini bir kuvvet dolduruncaya kadar İngilizler Kafkasya'da kalmak zorundadırlar. Parlamentoda yaptığı konuşmasında İngilizlerin bölgeden çekilmeleri durumunda onların yerini dolduracak bir güç bulunacağını ifade eden Haskell, bu konuda Tiflis'teki İngiliz komutanı ile acilen askeri yardım sorununu tartışacağını ifade etmiştir.¹²⁹ Aynı şekilde Barış Konferansı Başkanlık Konseyi'ne bir mektup da gönderen Haskell, Ermenistan'da durumun çok kötü olduğunu ifade ile çekilmekte ısrar eden İngiltere yerine bölgeye başka birlikler gönderilmesi gerektiğinin altını çizerek¹³⁰ "etrafi düşmanlar tarafından sarılan Ermenilere" silah ve cephane temin edilmesini talep etmiştir.¹³¹

Tiflis'e gönderilmiş olan İngiliz politik misyonu başkanı Oliver Wardrop da gerek Haskell ile gerekse bölgedeki Amerikan yardım heyetinin önde gelenleri ile koordineli bir ilişki halinde olmamasına rağmen¹³² Haskell'in bu görüşlerini paylaştığı görülmektedir. Bölgedeki Müslümanların Albay Haskell'i bir çeşit zararsız misyoner olarak gördüklerinin altını çizen Wardrop, Ermenistan Başbakanı Hatissian ile görüşmesinden sonra kaleme alarak Dışişleri'ne gönderdiği raporda; İngiliz görevlilerinin bölgeden ayrılmasının Türkleri cesaretlendirdiğini belirtmiş, İngiltere'nin

¹²⁸ **PRO. FO. 371/4958/E9090/134/58**, "Alleged British Treachery in Armenia" Extract from Review of Reviews, August, 1919.

¹²⁹ **PRO. FO. 371/3659/135256**, "Tiflis Press Extracts: August 28th, 1919, Colonel Haskell's Speech in the Erivan Parliament", A. de Robeck, Constantinople to Foreign Office, 30 September, 1919.

¹³⁰ **PRO. FO. 371/3668/130719**, "N. Haskell, Allied High Commissioner to Armenia, Tiflis to President Council of Peace, Paris, 28.8.19", R. Webb, Constantinople to Foreign Office, 7 September, 1919; **PRO. FO. 608/78/18471**, Secreteriat General (Paris) to Foreign Office, August 29th, 1919.

¹³¹ **PRO. FO. 371/3659/134122**, "Assistance for Armenians" Tilley to Foreign Office, 20 September, 1919; **PRO. FO. 608/78/16807**, American Mission, Tiflis to Foreign Office, July, 19, 22, 23, 28, 1919.

¹³² **IOR/L/PS/11/153&P8066/1919**, Captain Gracey to Wardrop, 7 November, 1919; Wardrop to Foreign Office, 10 November, 1919.

Ermenistan'a karşı muhtemel bir hareketi kontrol altına alabilmesi için Erzurum'a güçlü bir askerî misyon göndermesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³³

Olayların gelişimi bu boyutta cereyan ederken, Fransız Hükümeti'nin Ermenileri korumak için İskenderun'a 12.000 kişilik bir Fransız kuvvetini göndereceğini belirtmesi¹³⁴ ise İngiliz askerî ve politik çevreleri tarafından olumlu karşılanmamıştır. Fransızların 12.000 kişilik bir kuvveti İskenderun'a konuşlandırmasının Kars'a ve Erivan'a bir yardım sağlayamayacağını düşünen İngiliz Hükümeti, Fransa'nın bu teklifinin arkasında Sykes-Picot Antlaşması'nın politik özelemleri yattığını düşünmektedir. İngiliz Savaş Kabinesi'ne göre; eğer Fransızlar gerçekten Ermenilere yardım etmek istiyorlarsa bu kuvvetleri İskenderun'da değil, Karadeniz limanlarından birinde, Batum veya Trabzon'da konuşlandırması gerekmektedir. Aynı şekilde Fransa'nın İskenderun'dan Ermenistan'a yardım sağlayamayacağını düşünen Bonar Law, Fransa'nın Ermenileri koruma sorumluluğunu üstlendiklerine dair kamuoyuna bir bildiri yayınlaması gerektiğini belirtmekte ve Fransız askerlerinin İskenderun'a değil Van'a gönderilmesini daha doğru bulmaktadır.¹³⁵ Neticede Fransızların bu yöndeki teklifi bölgedeki İngiliz çıkarları açısından değerlendirilerek olumlu karşılanmamıştır.¹³⁶ Fransızların, İskenderun'a çıktıktan sonra kuzeye değil, güneye, Musul'a doğru bazı eğilimler gösterebileceklerini düşünen İngiliz Başbakanı Lloyd George, ABD veya

¹³³ **PRO. FO. 371/3659/129090**, *Mr. Wardrop (Tiflis) to Foreign Office, No:12, September 12th, 1919*. Tiflis'te bulunan Wardrop, görevi boyunca bölgedeki gelişmeler ve Ermenilerin düşünceleri ile ilgili gözlemlerini düzenli olarak İngiliz Dışişleri'ne iletmiştir. Tiflis'te çıkan "*Haiastani Ashkhatavor*" adlı Ermeni gazetesinin 19 Ekim 1919 tarihli nüshasında yer alan "İngiltere ve Yakın Doğu" başlıklı bir makaleyi de Dışişleri'ne aktaran Wardrop, özellikle bu makalede İngiltere'nin bölgedeki politikaları aleyhine çıkan yazılardan ve bu bağlamda Ermenilerin gittikçe artan hayal kırıklıklarından Dışişleri'ni haberdar etmiştir. (**IOR/L/PS/11/160&P7634/1919**, "*Transcaucasia: An Armenian View of British Policy in the Near East*", *O. Wardrop to Foreign Office, No: 55, 20 October 1919*).

¹³⁴ **PRO. FO. 608/78/18473**, "*French Delegation, Paris to Foreign Office, August 29, 1919*."

¹³⁵ **HLRO. Bonar Law Papers, 101/3/142**, *Bonar Law to A. J Balfour, 4th September, 1919*; **HLRO. LG/F/31/1/8**, *Bonar Law to A. J Balfour, 4th September, 1919*; **HLRO. LG/F/31/1/9**, *Bonar Law to David Lloyd George, 5th September, 1919*; **HLRO. BLP/101/3/143**, *Bonar Law to David Lloyd George, 5th September, 1919*.

¹³⁶ **PRO. FO. 371/3668/124999**, "*War Cabinet 621, Draft Conclusions of a meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Tuesday, 2nd September, 1919, at 11:30, A.M.*"; **PRO. FO. 371/3668/123979**, *Mr. Balfour (Paris) to Foreign Office, No: 1128, September 2nd, 1919*; **PRO. FO. 608/78/18579**, *Mr. Balfour to Lord Curzon, No: 1317, 2 September, 1919*; *Mr. Balfour to Foreign Office, No: 1319, September 3rd, 1919*.

Fransa'nın kesin ve net bir şekilde bölgedeki masraflara yönelik sorumluluk aldıklarını dile getirmediği Kafkaslardan ayrılmanın geciktirilmesini mümkün görmemektedir.¹³⁷

İngiliz kuvvetleri hâlâ Transkafkasya'da bulduklarından pratik olarak Ermenistan'a yardım edecek konumda olan tek ülkenin İngiltere olmasına ve bu durumun İngiltere'deki Ermeni taraftarı çevreler tarafından da desteklenmesine rağmen İngiltere bölgeden askerini çekme noktasında kararlılık göstermiştir. Tahliyenin Kafkasya'daki İngiliz prestijine zarar vereceği kesin olmakla birlikte bölgede kalarak Ermenilere yardım etmenin bazı sakıncaları da ortaya çıkmıştır. İngiltere için öncelikle milli ekonomiyi İngiliz çıkarları çizgisinde tutmak çok önemlidir. Bölgedeki askerî operasyonların devamı İngiliz ekonomisi için son derece masraflı olacak bir boyuttur. Üstelik bölgede İngilizlerin çıkarları açısından pratik bir durum da söz konusu değildir. Ermenistan'da bir operasyon yükümlülüğü üstlenilmesi halinde, bu durumun ne zaman son bulacağı, İngiltere'nin bölgeden ne zaman çekileceği belli değildir. Bölgede devam ettirilecek operasyonlar İngiltere'nin Ermeni mandaterliğini alacağı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bölgedeki İngiliz askerleri eve dönmek istemektedirler ve onların aileleri de aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Kısaca, bu şartlar altında İngiltere, bölgede bir maceraya girmek istememiştir. Çözüm olarak ise, bölgede İngiltere'ye bir yükümlülük getirmeyecek şekilde masrafların paylaşıldığı ortak bir müttefik hareketi düşünülmüştür.¹³⁸

İngilizlerin bölgeden ayrılışlarının kaçınılmaz olduğunun farkına varan Paris'teki Ermeni Delegasyonu'nun bundan sonra İngiliz Hükümeti'nden istekleri ise düşmanlarına karşı koymak için kendilerine silah ve cephane yardımı yapılmasıdır. Öyle ki, Ağustos ayı başlarında Nahçıvan bölgesinde ortaya çıkan ve Türk yetkililer tarafından organize edilen hareketlenmeler¹³⁹ Ermenileri oldukça tedirgin etmeye başlamıştır.¹⁴⁰ İngiliz Dışişleri, Paris'teki Ermeni Delegasyonu'nun askeri temsilcisi

¹³⁷ **HLRO. LG/F/85/1/10**, *Lloyd George to Sir John Davies*, 3.9.1919.

¹³⁸ **HLRO. LG/F/24/1/10**, *M. P. A. Hankey to Lloyd George*, September 4, 1919.

¹³⁹ **PRO. FO. 371/3659/113178**, "Anti-Entente Activities at Erzurum" *Calthorpe to Foreign Office*, No: 138, 26 July, 1919.

¹⁴⁰ **PRO. FO. 608/78/171111**, *G.O.C. Constantinople to War Office*, No: 6612, 28th July, 1919; **PRO. FO. 608/78/17550**, "Musulman Revolt in Armenia" *Armenian Delegation (Paris) to Foreign Office*, August 8, 1919.

olan General Korganoff'un silah ve cephane yönündeki isteklerini bu konuda tek yetkili otorite olan Savaş Bakanlığı'na yönlendirmiştir.¹⁴¹

Ermenilerin silah ve cephane isteklerine karşı İngiliz Savaş Konseyi'nin cevabı ise Ermenileri hayal kırıklığına uğratacak niteliktedir. Ermenilere verilecek ne silah ne de teçhizat olduğunu, üstelik Ermenileri silahlandırmanın şu anki durumu daha da karışık bir hale getireceğini düşünen Savaş Konseyi, bunların ötesinde büyük Ermenistan fikrinden vazgeçilmesi gerektiğini ifade ile bunun yerine Kafkaslar'da ve Kilikya'da ayrı iki Ermeni devleti kurulmasına yönelik tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁴² Savaş Bakanlığı'nın bu tavsiyelerine rağmen İngiliz Dışişleri'nin hâlâ Ermeniler ve Ermenistan için iyimser bir tutum içerisinde olduğu Paris'teki İngiliz Delegasyonu'nun Dışişleri'ne gönderdiği 17 Kasım 1919 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır:¹⁴³

“Savaş Bakanlığı'nın belirttiği üzere Ermenileri silahlandırmak tehlikeli olabilir ancak bölgeye bunları organize edecek yetkililer pekâla gönderilebilir... Geçmişte yapılan beyanatlar ve Kafkasya'dan çekilme durumumuz Ermenilere karşı üzerimize bir takım sorumluluklar yüklemektedir...Rumları, Ermenileri ve Kürtleri de kapsayan olabildiğince geniş ve bağımsız bir Türkiye tutumu izleyen Savaş Bakanlığı'nın bu çizgisi ne İngiliz Hükümeti'ni ne de Barış Konferansı'nı etkilemeyecektir... Azınlıklarla ilgili olarak Barış Konferansı, Türklere anlaşmayı empoze edecek yollar mutlaka bulacaktır..”

İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Ermenilere silah sağlama projesine karşı tavrı alması Paris ve Londra'daki Dışişleri çevrelerinde bir gücenmeye sebep olmuş, Savaş Bakanlığı'nın bu olumsuz yanıtı esef verici olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁴ Öyle ki, çeşitli Ermeni askeri çevrelerinden çok sayıda başvuru üzerine, İngiliz Dışişleri, Savaş Bakanlığı'ndan Ermenilere silah sağlanmasına yönelik önceki görüşünü tekrar gözden geçirmesini istemiştir. Bu arada daha önce Ermenilerin silahlandırılmalarının neticeleri

¹⁴¹ **PRO. FO. 371/3659/126946**, *Le Général Korganoff, Military Advisor to the Delegation of the Armenian Republic at the Peace Conference to the Director of Military Intelligence, The War Office, 1e 2nd September, 1919*; **PRO. FO. 371/3659/126440**, *République Arménienne, Délégation a la Conference de la Paix to Earl Curzon of Kedleston, 5th September, 1919.*

¹⁴² **IOR/L/PS/11/158&P 6206/1919**, *“Armenia, Arms and Equipment”, War Office to Foreign Office, No: 145108, 23 October, 1919*; **PRO. FO. 608/78/20367**, *“Arms & Equipment for Armenia”, November 11, 1919.*

¹⁴³ **PRO. FO. 608/78/20367**, *British Delegation, Paris, to Mr. Kidson, Foreign Office, November 17, 1919.*

¹⁴⁴ Çağlayan, **British Policy Towards to Transcaucasia**, s.289-290.

ve tutarlılığı hakkında kendisinden bilgi istenen Tiflis'teki İngiliz politik misyonu başkanı Oliver Wardrop, Ermenilerin silah ve cephane yönündeki başvurularına sempatik cevaplar verilebileceğini önerirken, onlara silah ve cephane sağlama işinin ABD'ye bırakılmasını düşünmektedir.

Dışişleri Bakanlığı, 30 Eylül 1919'da Ermenistan'a silah ve teçhizat yardımı ile ilgili ikinci defa bir nabız yoklamasına girişmiş ise de Savaş Konseyi, Ermenilere silah sağlamanın bölgede provakatif hareketlere sebep olacağı ve zor durumu daha da karıştıracığı yönündeki daha önce ileri sürdüğü itirazlardan dolayı olumlu bir tutum sergilememiştir.

Savaş Bakanlığı bu reddiye için ayrıca iki sebep daha ileri sürmüştü. Bunlar, bölgedeki komşu devletler arasında oluşması muhtemel olan kıskançlıklar ve Türkiye'deki Müslümanların düşmanlığının hem Ermenilere, hem de müttefiklere karşı körüklenmesi tehlikesi idi.¹⁴⁵ Öyle ki 1919'un sonlarına doğru Türkiye'de organize olmaya başlayan millî direnç, İngilizlerin bölgeye yönelik politikalarını her yönden etkileyecek bir karakter taşımakta idi.¹⁴⁶

C. Türkiye'ye Yönelik Politikalar Bağlamında İngiltere ve Ermeni Sorunu

1- Savaşın Sonra İngiltere'nin Türkiye'ye Yönelik Genel Politikası

Türkiye, Mondros Mütarekesi maddeleri uyarınca açıkça İngilizlerin ve müttefiklerin kontrolü altına girmişti. Mütareke ile yenik imparatorluğun yerini İtilâf kontrolündeki bölgelere bırakması öngörülmüş ve bu noktada herhangi bir direniş ile karşılaşılacağı düşünülmemişti. Türkiye, mütarekeden sonra yapılan stratejik değerlendirmeler içerisinde de Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve en önemli olarak da Hindistan'da çok büyük yükümlülükleri olan İngiltere açısından hâlâ önemini

¹⁴⁵ Çağlayan, *British Policy Towards to Transcaucasia*, s.291.

¹⁴⁶ Savaş Bakanlığı'nın Ermenilerin silahlandırılması fikrine sıcak bakmamasına rağmen Paris'te bulunan İngiltere Dışişleri Bakan Yardımcısı Sir E. Crowe'un Dışişleri'nde Mr. Kidston'a iletildiği bir mektupta; Ermenileri silahlandırmanın sakıncalı ve tehlikeli olacağı yönündeki Savaş Bakanlığı görüşüne cevap olarak şu noktaların altı çizilmiştir: 1- Saldırı için değil savunma için Ermenileri silahlandırmanın uygun olacağı, çünkü Ermenilerin Türklere, Kürtlere ve Azerbaycan Türklerine karşı savunulmaları gerektiği, 2- Ermenilerin silahlandırılmaları halinde M. Kemal'in Ermenilere ve İtilâf devletlerine karşı düşmanlığının artacağı görüşünün yersiz olduğu, çünkü M. Kemal hareketinin zaten İtilâf devletlerine düşman olduğu, bu düşmanlığın Türkiye ile yapılacak barış anlaşması şartları açıklanınca daha da artabileceği, 3- Kafkasya'dan Kilikya'ya uzanacak "Büyük Ermenistan" fikrinden vazgeçilmemesi gerektiği, İtilâf devletlerinin böyle bir politikayı uygulayabilecek ve Türklere kabul ettirebilecek güce sahip buldukları. (Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, (1919-1938)*, I, Ankara, 1973, s.215-19.)

korumaktaydı. Bu yüzden İngiltere, Türkiye sorununun kendisinin aktif katılımı olmadan çözülmesine razı olmayarak İtilâf güçlerinin bölgedeki liderliğini ve en büyük yükümlülükleri üstlenmişti.¹⁴⁷

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Türkiye'ye yönelik politikalarını bir an evvel uygulamaya koymak niyetinde olan İngiltere, Kafkaslarda giriştiği macera ile eş zamanlı olarak mütarekenin imzalanmasından 4 gün sonra yani 3 Kasım 1918'de Musul'u işgal ederken¹⁴⁸ Aralık ayı içerisinde Amiral Calthorpe başkanlığında İstanbul'da oluşturulan Müttefik idaresi de Türk ordusunun silahsızlandırılması faaliyetleri ile yerel polis ve jandarma birliklerinin düzenlenmesi işlerine koyulmuştu. Bu uygulamaları, İtilâf Devletleri tarafından Türkiye'nin muhtelif yerlerinin işgali izleyecek ve Türkiye, İtilâf Devletleri'nin kontrolü altına girecekti.¹⁴⁹

İngiltere tarafından savaşın iki yıl daha uzamasına ve bünyesinde bulunan Hıristiyanlara kötü muamele etmekle suçlanan Osmanlı İmparatorluğu artık parçalanma sürecine girmişti. İngiliz Başbakanı açıkça Türkiye'ye karşı verilen savaşta yükün en önemli kısmını Gelibolu, Mısır, Mezopotamya ve Filistin'de kendilerinin taşıdığını ifade ederek bu süreç içerisinde İngiltere'nin önde gelen bir rol oynaması gerektiğini düşünüyordu. Bununla beraber savaştan hemen sonra İngiliz politikacıları, askerî liderleri ve diplomatik temsilcileri arasında Türkiye'ye karşı izlenecek politikalarda bir fikir birliği oluştuğunu söylemek oldukça güçlü.

İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikaları genel olarak İngiliz Başbakanı Lloyd George ve onun Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından şekillendiriliyordu. Balfour, savaş esnasında müttefik güçler arasında imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması yönünde tasarlanan gizli anlaşmalar sürecinde oldukça yoğun bir enerji harcamıştı. Dolayısıyla Lloyd George ve Balfour, Türklerin imparatorluklarını ortadan kaldırarak onları Avrupa'dan uzaklaştırma çizgisinde bir düşünceye sahiptiler. Yine onlara göre; Türkler İstanbul'dan uzaklaştırılmalı ve şehir

¹⁴⁷ Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.1.

¹⁴⁸ **PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey**, s.3.

¹⁴⁹ Mütarekeden sonra İngilizler ve Fransızlar, Güney ve Güney Doğu Anadolu'da, özellikle Çukurova bölgesinde bir dizi işgal hareketlerine başlamışlar, İskenderun, Mersin, Antep, Maraş, Urfa, Tarsus, Adana ve Pozantı işgal edilmişti. Daha sonra Antalya bölgesine çıkarma yapan İtalyanları, kendilerine İzmir vizesi verilen Yunanlılar izledi. (Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995, s.XVII.)

mandater güç veya uluslararası bir kontrol altına sokulmalı idi. Bu politika ile sadece savaştaki rolünden dolayı Türkiye'yi cezalandırmak istemeyen Lloyd George, aslında uzun süreden beri Avrupalı güçleri meşgul eden "Doğu Sorunu'na da stratejik bölgeleri müttefik kontrolü altına alarak bir son vermek niyetinde görünüyordu.¹⁵⁰

Diğer taraftan Ocak 1919'dan beri Savaş Bakanlığı yapan Winston Churchill ise Türk meselesine yönelik olarak ajandasında farklı gündemler taşımakta idi. Ona göre; Türkiye meselesi görüldüğü kadar kolay halledilecek bir mesele değildi ve daha uzlaşmacı bir strateji ile çözülmesi gerekiyordu. Olaya sadece küçük bir Anadolu devletinin inşası olarak bakmayı yeterli görmeyen Churchill, kuzeyde, Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik gücün de aynı derecede hesaba katılması gerektiğini düşünmekteydi. Soruna yönelik Churchill'in kafasında beliren iki ayaklı değerlendirmeler, onun Türk problemine karşı daha değişik bir bakış açısına sahip olmasına sebep olmuştu. Özellikle İstanbul'u Türklere bırakmanın bir çok yönden avantajlı bir durum olduğunu düşünen Savaş Bakanı, bölgedeki dost bir Türk devleti ile Anadolu ve Doğu Akdeniz'in kontrolünün daha kolay sağlanabileceğine inanmakta idi. Bunun yanında Hindistan'daki Müslümanlar ile Türkiye arasındaki güçlü tarihî, kültürel ve dinî bağlar sebebiyle Türklerin başkentlerinden kovulmaları sonucunda Hindistan açısından hiçte iç açıcı olmayan gelişmelerle karşı karşıya kalınabilirdi. Son olarak Churchill'e göre; İstanbul'dan çıkarılan Türkler ileride İngiltere'ye karşı Bolşeviklerle bir işbirliği sürecine girerek bölgedeki durumu İngilizler açısından daha kritik bir hale getirebilirlerdi. Churchill'in özellikle Hindistan bağlamındaki endişeleri Türkiye'ye karşı ılımlı bir politika taraftarı olan Hindistan Bakanı Ernest S. Montagu tarafından da paylaşılmaktaydı.¹⁵¹

İngiliz Kabinesi'nde Türk meselesi ile ilgili oldukça net fikirlerle ortaya çıkan ve Balfour'un Ekim 1919'da istifasından sonra Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenecek olan Lord Curzon ise olaylara daha bölgesel bir vizyon ile bakmakta idi. Avrupa'dan

¹⁵⁰ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *MES*, s.48-49. Bununla beraber İngiliz Başbakanı daha savaş sürerken 5 Ocak 1918'de "Türkiye'yi ne başkentinden, ne de Türklerle meskun bölgelerden mahrum etmek için savaşmıyoruz" yönündeki demecini unutmış görünüyordu. (Alan Everard Montgomery, *Allied Policies in Turkey From the Armistice of Mudros, 30th October, 1918 to the Treaty of Lausanne, 24th July, 1923*, Phd., London University, 1969, s. 9-10.)

¹⁵¹ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *MES*, s.49.

Hindistan sınırlarına kadar uzanan bölgelerde dost devletler zinciri projesini ortaya atan Curzon, Türk devletinin geleceği sorununun, bu zincirin merkezi halkasını oluşturduğunu düşünmekteydi. Yine Curzon planına göre; Arap toprakları Türk devletinden ayrılmalı ve geleceği self-determinasyon ilkesi ile belirlenmeli idi. İstanbul'a yönelik olarak ise Lloyd George ve Balfour'un düşüncelerini paylaşan Curzon, şehrin stratejik pozisyonundan dolayı, buranın Türklere bırakılmaması gerektiğine inanırken Anadolu'da kalan diğer topraklar hakkında Lloyd George'dan farklı olarak topraksal bütünlük içerisinde şekillenecek bir politika taraftarıydı.¹⁵²

Kabinesindeki farklı görüşler ve Müttefik devletler arasındaki rekabete rağmen Lloyd George oldukça iyimser görünmekte idi. I. Dünya Savaşı'nın galip güçlerini temsil eden devlet adamları yenik düşmanlarına kabul ettirecekleri barış koşullarını hazırlamak üzere 1919'un ilk günlerinde Paris'te toplandıklarında Lloyd George, Türk sorununun kendi düşünceleri doğrultusunda çözüleceğine dair güçlü bir inanç taşıyordu. Bu noktada Lloyd George'un Türk sorununa bakışını en iyi ifade eden terim "taksim planı" idi. Bu plana göre; daha önce Osmanlı İmparatorluğu tarafından doldurulan Trakya, İstanbul ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan güç boşluğu barış projeleri içerisinde dost bir güç tarafından doldurulmalıydı. Bu noktada Türkiye'ye sunulacak barış şartları da oldukça sert çizgilerle donatılacaktı.

Bununla beraber ülkesinde etkin bir terhis kampanyası süren İngiltere için bu boşluğu doldurmak imkânsız bir durumdu. Bu yüzden Türkiye'de asayışı sağlayabilecek yeterli askerî ve malî kaynakları olmadığının farkında olan İngiliz askerî otoriteleri, İngiliz Hükümeti'nden Türkiye'de düzeni sağlayacak bir yardımcı güç arayışına girmesini talep etmişler, İngiltere'nin karşısına da bu doğrultuda "Küçük Asya" üzerinde tarihi emellerini gerçekleştirmek azminde olan Yunanistan çıkmıştır.¹⁵³ Ancak Yunanlılara İzmir vizesi verilemesi, Türkiye'ye yönelik İngiliz politikalarını alt üst edecek şekilde Anadolu'da millî bir Türk direncinin oluşması sürecini hızlandırmış¹⁵⁴ ve bundan sonra gelişen olaylar zincirinde İngiltere, Türkiye'ye biçtiği sert barış şartlarını uygulamak yolunda daha agresif bir tutum izlemişse de Lloyd George'un rüyalarını süsleyen bir netice alınamamıştır.

¹⁵² Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *MES*, s.49-50.

¹⁵³ Gökay, "Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-1920", *MES*, s.50-51.

¹⁵⁴ Montgomery, *Allied Policies in Turkey From the Armistice of Mudros*, s. II.

2- Türk Millî Mücadele Hareketi Karşısında İngiltere ve Ermeniler

a- Doğu Anadolu'da Durum, Ermeni Beklentileri ve İngiliz Politikası

Mondros Mütarekesi'nden sonra Çukurova ve Doğu Anadolu bölgesine göz diken Ermeniler, "Büyük Ermenistan" hayalleri içersinde Müttefiklerin kapılarını bir kez daha çalmışlar, bu yöndeki Ermeni istekleri onları destekleme yükümlülüğü içersinde bulunan İngiliz politik ve askerî çevrelerinin gündemine girmiştir. 1919'un ilk aylarından başlamak üzere gerek Türkiye'deki İngiliz temsilcileri, gerekse Londra ve Paris'te bulunan İngiliz askerî ve politik çevreleri arasında Ermenilere yönelik bazı değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Mütarekeden sonra Türkiye'de bulunan diplomatik ve askerî İngiliz temsilcilerinin¹⁵⁵ Ermenilere ve onlarla ilgili meselelere bakış açılarının oldukça sempatik olduğunu söylemeye gerek yoktur.

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Şubat 1919 başlarından itibaren kafa yorduğu meselelerin başında Ermeniler ve onların sorunları vardır. Mütarekeden hemen sonraki dönemi gerek Türkiye'de bulunan Ermenilerin gerekse dışarıdan getirileceklerin "Büyük ve Küçük Ermenistan"ı oluşturacak bölgelere yerleştirilmesi için oldukça uygun bir süreç olarak niteleyen Calthorpe'a göre; Türk yetkililerinin yardımı olmadan bu işi başarmak oldukça zordur.¹⁵⁶ Calthorpe, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği başka bir telgrafta da bu güçlüklerin üzerinde durmasına rağmen, Kafkasya'daki Ermeni göçmenlerinin Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilâyetlerine getirilerek, bölgenin gelecekte yeni ve bağımsız Ermenistan için tutarlı bir çekirdek oluşturacak şekilde hazırlanması gerektiğini düşünmektedir. Bu politikanın uygulama sürecinde disiplinsiz ve güven vermeyen tutumlarından dolayı gönüllü Ermenilerin müttefik güçleri içersinde kullanılmasına sıcak bakmayan İngiliz Yüksek Komiseri, oldukça ilginç bir şekilde Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde bulunan ve genelde ticaret erbabı olan bazı Ermenilerin, kazanç ortamlarını bırakarak onlar için

¹⁵⁵ Mondros Mütarekesi'nden sonra, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un tavsiyeleri doğrultusunda mütareke maddelerinin uygulanmasını kontrol etmek için Anadolu'ya bazı askerî yetkililer gönderilmiştir. (PRO. FO. 371/3657/12909, *British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 39, 9th January, 1919.*)

¹⁵⁶ PRO. FO. 371/3657/23450, *British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 108, 3rd February, 1919.*

oluşturulması tasarlanan bölgelere gitmek niyetinde olmayacakları noktasında da endişelerini dile getirmiştir.¹⁵⁷

İngiliz kontrolü altında olmayan bölgelerde Ermenilere karşı olumsuz bir tavır sergilenmesi ihtimalini de göz önünde bulunduran Calthorpe, mütareke maddelerini uygulatarak, bölgedeki asayişî sağlayıp, yerlerine gönderilen Ermenilerin bu süreç içerisinde güvenliklerini temin edebilmek için Anadolu'ya bazı İngiliz birliklerinin gönderilmesini çok acil bir durum olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁸

Aslında mütarekeden sonra Doğu Anadolu'ya bir İngiliz birliği gönderilmemesine rağmen, Savaş Bakanlığı tarafından yönlendirilmiş olan İngiliz askerî yetkilileri, bölgede bulunan Türk ordusuna (XV. Kolordu) ait silah ve cephanenin teslimi noktasında oldukça ısrarlı ve kuvvetli baskılarda bulunmuşlardır.¹⁵⁹ Ancak ilerleyen aylarda toplanan silahların sınırın diğer tarafında Ermenilere verileceği endişesi taşıyan bölgedeki halk ve Türk ordusunun direnişleri üzerine¹⁶⁰ İngilizler, bu yönde pek fazla yol kat edememişlerdir.

Bununla beraber mütarekeye yönelik yapılan uygulamalarda İngiliz yetkililerinin Kafkaslarda olduğu gibi Anadolu'da da Ermenilere önemli ölçüde yardım edip, Doğu vilâyetlerine yönelik bazı uygulamalar içerisine girdikleri bilinmektedir.¹⁶¹ Bu bağlamda mütareke maddelerinin uygulanarak silah ve cephanelerin teslim edilmesini kontrol etmek üzere Anadolu'ya gönderilen¹⁶² Yarbay Alfred Rawlinson'un görevleri arasında; Türk ordusunun silah ve cephanesini teslim etmesini sağlamak ve bunları Kafkasya bölgesindeki Ermenilere göndermek olduğu gibi, onun bağımsız bir

¹⁵⁷ **PRO. FO. 371/3657/38707**, *British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 176, 13th February, 1919.*

¹⁵⁸ **PRO. FO. 371/3668/61966**, *Calthorpe to Foreign Office, No: 816, 23 February, 1919; Foreign Office to Army Council, 26 April, 1919.* Bu doğrultuda, Samsun'a Yüzbaşı Perring, Trabzon'a Yüzbaşı Farel, Erzurum'a da Rawlinson gönderilmiştir. (Yavuz Özdemir, "İngiliz Yarbayı Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri" AÜ, **AİTE Dergisi**, II/1, Temmuz, 1997, s.59,60.)

¹⁵⁹ **ATASE, ISH-II, Kutu No: 49, Gömlek No: 13, Belge No: 13 (1); ATASE, ISH-II, Kutu No: 35, Gömlek No: 39, Belge No: 39 (1:2); ATASE, ISH-I, Kutu No: 24, Gömlek No: 104, Belge No: 104 (1).**

¹⁶⁰ **ATASE, ISH-II, Kutu No: 45, Gömlek No: 30, Belge No: 30 (1:3); ATASE, ISH-1, Kutu No: 21, Gömlek No: 119, Belge No: 118 (1:5); ATASE, ISH-I, Kutu No: 21, Gömlek No: 126, Belge No: 126 (1); ATASE, ISH-I, Kutu No: 21, Gömlek No: 123, Belge No: 123 (1); Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 10, (Aralık, 1954), Vesika No: 252.**

¹⁶¹ Selçuk Ural, "Ermenilerin ve İngilizlerin Vilâyat-ı Şarkiyye'ye Yönelik Çalışmaları ve Alınan Karşı Önlemler", **Atatürk Dergisi**, IV/1, (Ocak, 2004), s.107-130.

¹⁶² A. Rawlinson, **Adventures in the Near East, 1918-1922**, New York, Dodd, Mead Company, 1924, s.161.

Ermenistan kurulması imkânlarını araştırmak üzere bölgeye gönderildiği hakkında da bilgiler verilmektedir.¹⁶³

5 Şubat 1919'da Paris'te toplanan Müttefikler Yüksek Savaş Konseyi Askerî Temsilcileri toplantısında ise Doğu Anadolu'nun geleceğine yönelik bazı fikirler öne sürülmüştür. Buna göre; Türkiye'deki olayların Doğu Anadolu'nun işgalini gerektirecek şekilde gelişmesi durumunda ve ABD'nin Türkiye'nin bu bölümündeki askerî işgalin yükünü paylaşması koşulu ile bölgenin Amerikan birlikleri tarafından işgalinin düşünülebileceği belirtilmiş, Kilikya bölgesi ise Fransız işgal alanı olarak belirlenmiştir.¹⁶⁴

Olayların Türk cephesine bakıldığında ise; mütarekenin Doğu Anadolu ile ilgili maddeleri uyarınca gündeme gelen Ermenistan projesine yönelik ilk tepkiler 1918 Aralık ayında başlamış,¹⁶⁵ daha sonra bölgede millî bir direncin organizasyonu bağlamındaki çalışmalar halk ile ordu arasında kurulan iletişimle 1919 yılının yaz aylarında önemli mesafe kat etmiştir.¹⁶⁶

Olayların gelişim sürecine ve bu süreç içerisindeki İngiliz politikalarına dönülecek olursa; I. Dünya Savaşı'nda İtilâf Devletleri'nin küçük müttefikleri olan Ermeniler, savaş esnasındaki bu rollerinden dolayı ödüllendirilmeleri ve hayallerindeki Ermenistan'a ulaşabilmeleri yolunda şartları oldukça müsait algılamışlar ve Ermeni gönüllülerinin de yardımıyla Doğu Anadolu'ya bir İngiliz askerî birliği gönderilmesini istemişlerdir. Bu talep üzerine Paris'teki İngiliz delegasyonu içerisinde yapılan değerlendirmelerde ise; sınırlı seviyedeki bir askerî birliğin bölgede düzeni sağlayacak

¹⁶³ Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 1966, s.76; Muhammet Erat, "İngiliz Subayı Rawlinson'un Ermeni Meselesi'ndeki Tutumu", **Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I**, Ankara, 2003, s.155-156. Rawlinson'un bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. Yavuz Özdemir, **Yarbay Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri**, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Erzurum, 1990; Selçuk Ural, **Vilâyât-ı Şarkîye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarfından Kontrolü**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2002.

¹⁶⁴ **PRO. CAB. 25/118, S. W. C., 365**, *A Report on the Military Occupation of the Turkish Territories and Trans-Caucasia*, *Supreme War Council Military Representatives, Versailles, 5th February, 1919*.

¹⁶⁵ **PRO. FO. 371/3657/512**, *Sir Amiral Calthorpe to A. J. Balfour, No: 62/1151, 17th December, 1918*.

¹⁶⁶ Aslında mütarekeden hemen sonra Türkiye'de başlayan İtilaf işgalleri ve Yunanlıların 1919 Mayıs'ında İzmir'i işgal etmeleri tüm Türkiye'de müttefiklere ve onların uygulamalarına boyun eğen bir kimliğe bürünen Osmanlı Hükümeti'ne karşı sivil bir direniş hareketinin oluşmasına sebep olmuş, ilerleyen yıllarda bu hareket Mustafa Kemal tarafından organize edilerek Türkiye'ye yönelik emperyalist politikalara karşı Türk milletinin bağımsızlık savaşı şeklinde ortaya koyulmuştur.

yeterlilikte olmadığı ifade edilmiş, Kilikya'da, Fransız askerî birlikleri içerisinde bulunan Ermenilerin buldukları her fırsatta Türklere karşı yaptıkları katliamlara da değinilerek, Doğu Anadolu'ya yönelik bu Ermeni talebine pekte sıcak bakılmamıştır.¹⁶⁷

Ancak Doğu Anadolu'nun Müttefik güçler tarafından derhal işgal edilmesi gerektiğini düşünen Boghos Nubar'ın, Paris'teki İngiliz Delegasyonu Başkanı Balfour'a gönderdiği mektupta bölgenin işgaline bir gerekçe olarak ortaya koyduğu argüman İngilizleri hassas oldukları noktadan vuracak bir şekilde tasarlanmıştır. Nubar'a göre; barış konferansının bağımsız Ermenistan hakkındaki kararını engellemek isteyen Türkler, Kafkasya'yı, Azerbaycan'ı ve Arap dünyasını kucaklayacak şekilde bir Türk İmparatorluğu kurmak amacındadırlar.¹⁶⁸

Bununla beraber, Doğu Anadolu'nun işgali doğrultusundaki Ermeni isteklerine İngiliz askerî çevrelerince de olumlu bakılmadığı anlaşılmaktadır. 7 Mayıs 1919'da konu ile ilgili olarak Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilen yazıda; General Milne kuvvetlerinin bölgede yeni bir yükümlülük alamayacak kadar zayıf olduğu ifade edilmiştir. Savaş Konseyi'ne göre; Doğu Anadolu'nun pasifize edilerek Ermenilerin bölgeye yerleştirilmemesi barış yapıldıktan sonra mandater güce bırakılmalıdır.¹⁶⁹ İngiliz Savaş Konseyi'nin Doğu Anadolu için kuvvet ayırlamayacağı yönündeki kararı İngiliz Dışişleri tarafından İstanbul'daki Yüksek Komiser Calthorp'a da iletilmiştir.¹⁷⁰

Ancak 1919 yılı yazında İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmeleri ile beraber paniğe kapılan Ermeniler, bölgede askerî işgalin mecbur olduğunu düşünerek bu müttefik işgalinin gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla başlattıkları propaganda faaliyetlerine

¹⁶⁷ **PRO. FO. 608/78/8364**, "Presence of British Officers and Troops in Armenia" Delegation Minute by Mr. Forbes Adam, 24.4.1919.

¹⁶⁸ **PRO. FO. 608/78/8928**, "Future of Armenia" Boghos Nubar to Mr. Balfour, April 30th 1919. 1919; **PRO. FO. 608/78/9729**, "Future of Armenia", May 10th, 1919. Yaz ayları başlarında Amerikan Board'ın Başkanı James L. Barton da Ermenilerin duayeni olan Lord Bryce'a yazmış olduğu mektupta, Türk Hükümeti'nin bölgede Ermenilere karşı yeni katliamları engelleyecek kapasitede olmadığından bahisle, Kafkasya'da bulunan 300 bin civarındaki Ermeninin bölgeye yerleştirilmesi ve düzenin sağlanması için nihai çözüme kadar Paris Barış Konferansı'nın Türkiye'nin tümünü ve Kafkasları bir gücün işgal etmesi (bu güç İngiltere olabilir) yönünde karar vermesi gerektiğini düşünmektedir. Aynı mektupta, Anadolu'ya yaptığı seyahat sonucundaki izlenimlerini Bryce ile paylaşan Barton, Paris'te Türkleri tatmin etmeyecek bir şekillenmenin söz konusu olması durumunda Türkiye'de Ermeni ve Rumlara karşı bir hareket başlamasını muhtemel görmektedir. Barton, "Ermenistan"ın bir mandater güç altında Türklerden kesinlikle ayrılması kanaatindedir. (**PRO. FO. 608/78/16279**, "Situation of Armenians in the Turkish Empire", Foreign Office, July 25th, 1919.)

¹⁶⁹ **PRO. FO. 371/3668/70160**, War Office to Foreign Office, No: 0149/6777 (M.O.1), 7 May, 1919.

¹⁷⁰ **PRO. FO. 371/3668/70160**, Foreign Office to Calthorp, May 9, 1919.

bir yenisini daha eklemişlerdir. “Türkiye Ermenistanı”nı olarak ifade ettikleri Doğu Anadolu’nun işgali için çok fazla askere ihtiyaç olmadığını¹⁷¹ ayrıca bu işgale Ermenilerin de yardım edebileceklerini ifade eden Bugos Nubar, Ermeni göçmenlerinin yerlerine geri dönebilmeleri için ABD veya İngiltere’nin derhal Doğu Anadolu’nun stratejik noktalarını işgal etmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁷² Aynı şekilde “Rus Ermenistanı”nda, Türkiye Ermenistanı” ile birleşmek istemeyen hiçbir kimsenin olmadığını ifade eden Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı M. Aharonian da, İngiliz askerî koruması ve yardımı ile Erzurum’un Ermenilerin merkezi olabileceği kanısındadır. Aharonian, 25 yıllık İngiliz veya ABD mandası gerekli olacak, birleşik bir Ermenistan’a dünyanın her yerinden bir çok Ermeni göçmen geleceğini ve bölgedeki nüfus oranının düzelerek, Ermenilerin kısa bir süre zarfında bölgede çoğunluğu oluşturacaklarını ifade etmektedir.¹⁷³

Bu bağlamda Paris’te bulunan Ermeni önderleri, Van vilâyeti başta olmak üzere “Ermenistan”ın belli bölümlerinde Kürt çoğunluğunu oluşturmak ve Kafkasya ve İran’daki Ermeni göçmenlerin dönüşüne engel olmak için Türklerin, İttihât ve Terakki’nin rehberliğinde bir takım faaliyetlere girişmiş oldukları yönündeki propagandalarla Müttefiklerin ilgisini çekmeye çalışmışlar¹⁷⁴ ve Barış Konferansı’na müracaat ile Milletler Cemiyeti’nin garantisi ile mandater bir güç koruması altında haklarının garanti edilmesini istemişlerdir.¹⁷⁵ Ancak İngiliz Askerî İstihbarat Müdürü General Thwaites’e göre; Ermeni önderlerinin bu yöndeki söylemleri oldukça abartılı görüldüğü gibi Türk Hükümeti, Türk ve Kürt nüfusun iddia edilen faaliyetlerini teşvik

¹⁷¹ Ermeniler, 50 bin kişilik bir birlik ile Doğu Anadolu’daki vilâyetlerin işgal edilerek yeni Ermeni devleti sınırları içerisine alınabileceğini düşünmekteydiler. (PRO. FO. 608/78//13342, “Army of Occupation for New Armenian State”, M. Aharonian, Boghos Nubar to Foreign Office, June 20th, 1919.)

¹⁷² PRO. FO. 371/3659/99233, Aneurin Williams to Lord Bryce, July 2nd, 1919.

¹⁷³ PRO. FO. 371/3659/97452, “Minute of Conversation with Mr. Aharonian, President of Delegation of the Armenian Republic to the Peace Conference”, Balfour to British Delegation (Paris), 2 July, 1919.

¹⁷⁴ PRO. FO. 608/78/13664, “Situation in Armenia”, M. Aharonian, B. Nubar to Foreign Office, 23 June, 1919; PRO. FO. 608/78/5121, “Danger of Kurdish Attacks”, Correspondence between Mr. Williams and Sir M. Hankey, March 18th, 1919; PRO. FO. 608/78/4776, “Importance of Securing Population of Armenia Against Kurdish Attacks”, Correspondence with Lord Bryce, March 18th, 1919; IOR/L/PS/11/ 152&P 3885, 1919, “Kurdish Immigration to Van”, Admiral Calthorpe to Foreign Office, India Office, Bagdath, No: 1371, 1 July, 1919; PRO. FO. 371/3659/86058, “Kurdish Immigration” Foreign Office to Amiral Calthorpe, 9 June, 1919; IOR/L/PS/11/ 152&P3444, 1919, “Kurdish Immigration”, Foreign Office to Calthorpe, No: 1007, 13 June, 1919.

¹⁷⁵ PRO. FO. 608/78/13567, “Future of Armenia”, Boghos Nubar to Foreign Office, June 25, 1919.

etmemektedir.¹⁷⁶ Amiral Calthorp da, 22 Temmuz'da İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir telgrafla Ermenilerin bu yöndeki iddialarının asılsız olduğunu altını çizmiştir.¹⁷⁷

Ermeni iddialarının asılsızlıkları ortaya çıkmakla beraber, Ermenilerin amaçlarına ulaşmak yolundaki faaliyetleri ve bu faaliyetlerinin bölgedeki Türkler üzerindeki etkileri, o dönemde Erzurum'da bulunan Yarbay Rawlinson tarafından Temmuz ve Ağustos ayları içerisinde hazırlanan raporlar ile ortaya koyulmuştur. XV. Kolordu raporlarını inceledikten sonra,¹⁷⁸ Ermenilerin sınırın her iki tarafında katliamda bulduklarına değinen Rawlinson'a göre; Ermenilerin iadeleri, bölgedeki Türkler tarafından kurulacak Ermenistan için bir zemin hazırlama olarak görülmektedir. Bu yüzden Rawlinson, bölgedeki tansiyonu azaltmak amacı ile Erzurum'un Türk hakimiyetinde kalacağı yönünde teminatlar vermiştir. Ermenistan söylentilerine yönelik olarak bölgede bu duruma karşı bir direnme azmi olduğunu ifade eden Rawlinson, Türklerin davranışlarında ani değişiklikler söz konusu olduğunu, nakillerin artık sağlanamayarak silahsızlandırma faaliyetlerinin yürümediğini, Ermenilerin sınırda yaptıkları katliamların burada millî duyguları artırdığını ve bölgede direnme yolunda teşkilatlanmanın olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁹

Rawlinson, Kafkasya'daki olaylar perspektifi ile yaptığı bir değerlendirmede; özellikle Türk ordusunun mütareke şartları doğrultusunda Kafkasya'dan çekilmesi sonucu İngiliz işgali ile koruma altına alınarak Türk bölgeleri içine sürülen Ermenilerin Müslümanlara karşı akla gelen her türlü katliamı yaptığını belirterek, Türk yetkililerinin mütarekeye uyarak silahlarını bırakma yolunda direndiklerini belirtmektedir. Rawlinson

¹⁷⁶ **PRO. FO. 608/78/3629**, "Situation in Armenian Provinces", Foreign Office, 4th March, 1919.

¹⁷⁷ **PRO. FO. 608/78/16280**, "Alleged Turkish Officers Efforts to Promote Turkish Immigration into Provinces of Turkish Armenia" Foreign Office, 25 July, 1919. 21 Temmuz'da General Milne tarafından Savaş Bakanlığı'na iletilen telgrafta, Yunanlıların İzmir'deki faaliyetlerinin Ermenilerin iadesi meselesini daha da zora soktuğunu dile getiren Milne, durumun Anadolu'da önemli ölçüde huzursuzluk ve direnme yol açtığını ifade etmektedir. Milne'ye göre; Ermenilerin bölgeye iadeleri yalnızca güçlü bir kuvvetin koruması altında ve Türk hükümeti ile işbirliği halinde gerçekleştirilebilir. Ancak General Milne, ne İstanbul'un çevresi, ne de Erzurum, Van ve Bitlis için bir kuvvet ayırmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir. (**PRO. FO. 608/79/17922**, G.H.Q., Constantinople to War Office, No: 1.6551, 21.7.19.)

¹⁷⁸ **BOA, HR. SYS. 2877/13**, 30.06.1919; **BOA, HR. SYS. 2877/18**, 04.07.1919; **BOA, HR. SYS. 2877/12**, 31.12.1919.

¹⁷⁹ **PRO. FO. 371/3659/102537**, "Situation at Erzurum" Reports by Military Control Officer, Copy: Paraphrase of a Cable from Colonel Rawlinson, Erzerum dated the 18th of June, No: ERZ. 77.

tarafından mütareke maddeleri öne sürüldüğünde, Türkler, İzmir olayı ile zaten mütarekenin bozulduğunu ifade etmeye başlamışlardır.¹⁸⁰

Bu noktada, 1919 yaz ayları içerisinde Erzurum'da baş gösteren millî direniş hareketleri ile ilgili askerî istihbarat bilgilerinin Amiral Calthorpe tarafından Dışişleri'ne aktarıldığı görülmektedir. 26 Temmuz 1919'da, "Erzurum'da anti-entente faaliyetler" başlıklı raporu Dışişleri'ne gönderen Calthorpe, askerlikten istifa eden Mustafa Kemal'in¹⁸¹ bölgede Ermeni ve Rum arzularına karşı direnme azmini ortaya koyduğunu belirterek, İngilizlerin bölgeye müdahale edemeyecekleri yönündeki Türk propagandalarına değinmektedir.¹⁸² Foreign Office'e gönderdiği bir başka yazı ile de "Büyük Ermenistan" yönündeki konuşmaların Türkiye'deki milliyetçi hareketlenmeleri körüklediğini ifade eden Calthorpe, bu durumun Türklerle Kürtleri aynı çizgide buluşturacak bir argüman olarak ortaya çıktığını ve "pan-İslamizm kuvvetlerini" güçlendirdiğini belirtmektedir.¹⁸³

Gerçekten de 1919 Temmuz ayı içerisinde Erzurum'da meydana gelen gelişmeler ve burada toplanan milli kongre sonucunda alınmış olan kararlar Osmanlı Hükümeti'nin politik çizgisinden ayrılan Türk milli direnişinin temel noktalarından birini oluşturarak, daha sonraki dönemlerde milli bağımsızlık ve bütünlük ilkeleri çerçevesinde Türk milletinin asgari barış şartları olarak ortaya konulacak kararların özünü teşkil etmiştir. Öyle ki, doğu illerinde büyük bir Ermenistan kurulması ihtimalinin yarattığı kaygının, kuzey illerinde bir Pontus Cumhuriyeti kurulmasına

¹⁸⁰ **PRO. FO. 371/3668/122957**, *Foreign Office to Sir Henry Wilson, August 29th, 1919.*

¹⁸¹ 19 Temmuz 1919 tarihli The Times Gazetesi, "Yasaklanmış General" başlığı altında verdiği haberde, Mustafa Kemal hakkında bilgi vermektedir. Buna göre; bir ordu grubuna kumanda eden Mustafa Kemal Paşa, kendisini İstanbul'a çağıran emirlere itaat etmeyi reddederek görevinden ayrılmış ve Hükümet tarafından yasa dışı ilan edilmiştir. Paşa, şu anda Erzurum'da bulunmaktadır. ("*Turk General Oullawed*", **The Times**, July 19, 1919, Saturday, p.13.)

¹⁸² **PRO. FO. 371/3659/113178**, "*Anti-Entente Activities at Erzurum*" *Calthorpe to Foreign Office, No: 138, 26 July, 1919.* Doğu vilâyetlerinden bir karış toprağın dahi Ermenistan'a verilmesine karşı çıkan Mustafa Kemal, haziran ayı ortalarında Havza'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla konu üzerindeki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "... Filhakika, bu menâtik hakkında icra ettiğim tahkikât-ı resmiye-i hususiyeye nazaran da, Vilâyat-ı Şarkıyye'den bir karış toprağın bile Ermenistan'a terkinin mümkün olamayacağı, bir tek Ermeni askerinin hududumuzun bu cihetine geçmesinin ateşle mukabele göreceği ve ancak hükümetler beyninde kararlaştırılacak ve başka hiçbir yerde ekseriyet teşkil etmemek üzere Ermeni muhacirlerinden arzu edenlerin memleket dahiline hükümetin tekeffül ve zıman-ı adlîsi altında kabul olunabileceği acizlerince de taayyüneylemiş olduğundan ana nazaran icab-ı icrası arz olunur. 12 Haziran 35, 9. Ordu Kıtâat-ı Müfettişi Mustafa Kemal. (ATASE, ISH-I, Kutu No: 16, Gömlek No: 18, Belge No: 18 (2))

¹⁸³ **PRO. FO. 608/78/16951**, *Admiral Calthorpe, Constantinople, to Foreign Office, No: 1559, July 29th, 1919.*

yönelik Rum ve Yunan davranışları tehlikesi ile birleşmesi sonucu Türk Millî Mücadelesi'nin ilk önemli kongresi 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanmış¹⁸⁴ ve amaç sadece Doğu bölgesinin bütünlüğünü değil, 30 Ekim 1918'deki sınırlarıyla "vatanın bütünlüğünü" korumak olmuştur. Bu bağlamda, bütünlük ve milli bağımsızlığın sağlanması yolunda milli iradenin egemenliği çizgisinde önemli kararlar alan kongre, her türlü işgal ve müdahaleyi Rum ve Ermeni amaçları doğrultusunda algılayarak bu gibi tehditlere karşı birleşik savunma ve direnme esası üzerinde önemli kararlar almıştır.¹⁸⁵

Erzurum'daki bu gelişmelerin İngilizleri önemli ölçüde tedirgin ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, 1919'un Temmuz ayı sonu ve Ağustos'u başlarında İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir dizi yazıda, bölgedeki durum hakkında ayrıntılı raporlar kaleme alınarak bu gelişmeler, özellikle bölgedeki Türklerin, Ermenilerin muhtemel hareketleri karşısında alarma geçişi olarak algılanmıştır.¹⁸⁶

9 Ağustos'ta İstanbul'dan, Amiral Webb tarafından Dışişleri'ne gönderilen yazı ise özellikle Erzurum Kongresi'ne yönelik bazı değerlendirmeler içermektedir. Buna göre bölgedeki askerî ve sivil çevrelerin bağımsızlık yönündeki organizasyonu olarak tanımlanan kongre ile millîyetçiler bölgede güç toplamaktadırlar. Mustafa Kemal ise İzmir ve diğer bölgelerin işgali ile İtilâf Devletleri'nin mütarekeyi bozduklarını ifade etmektedir. Bunların yanında bölgedeki gelişmelerin Kafkasya'daki olaylarla yakın

¹⁸⁴ Ermeni ve Rum tehlikesi yanında bu kongrenin toplanma nedenleri şöyle özetlenebilir; 1-İtilâf devletlerinin Mondros Mütarekesi'ni çiğneyerek Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerini işgal etmesi, 2-İngiliz himayesi altında bağımsız ya da özerk bir Kürdistan kurulması yolundaki İngiliz-Kürt entrikaları, 3-Osmanlı başkentinin İtilâf devletlerinin fiili denetimi altında bulunması, 4-Yunanlıların İzmir'e çıkarak bölgede katliam hareketlerine başlamaları. (Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I, Ankara, 1995, s.93.)

¹⁸⁵ Erzurum Kongresi ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara, 1969; Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968; Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993; Dursun Ali Akbulut "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, I/3, (Mayıs, 1989), s.40-60; Hayri Mutluçağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", *BTTD*, Sayı:61, (Ekim, 1972), s.3-12.

¹⁸⁶ **PRO. FO. 371/3659/117547**, "Situation at Erzurum", *G.H.Q. Constantinople to War Office*, 22.7.19, No: 1.6554; *G.H.Q. Constantinople to War Office*, No: 1.6606, 28.7.19; *G.H.Q. Constantinople to War Office*, No: 1. 6654, 1.8.19.

ilgisi¹⁸⁷ olduğunun düşünen Webb, İngiliz birliklerinin Kafkaslardan çekilmesinin bölgede bir zayıflık göstergesi olarak algılandığını belirtmektedir.¹⁸⁸

11 Ağustos 1919'da kendisine XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir tarafından kongre kararları iletilmiş olan¹⁸⁹ Rawlinson tarafından kaleme alınan “*Erzurum Kongresi Günlerinde Doğu Anadolu'da Durum*” başlıklı raporda ise bölgedeki gelişmelerle ilgili bilgiler verilmiştir. Özellikle Erzurum'daki “Millî Hakları Savunma Derneği”nin (Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti) hazırlıkları sonucu toplanan Erzurum Kongresi'nin self-determinasyon misyonu üzerinde duran Rawlinson'a göre, kongrenin amacı, Başkan Wilson'un ilkeleri doğrultusunda bölgedeki çoğunluk tarafından arzu edilen bir yönetim biçiminin oluşturulmasıdır. Konferansın son gününde Erzurum'dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal ile iki saatlik bir görüşme yaptığını ifade eden Rawlinson, Mustafa Kemal'in kendisine Osmanlı Hükümetini tanımadığını açık bir şekilde ifade ettiğini ve hareketin ihtilalci bir yapıda olduğunu söylediğini belirtmektedir. Bu görüşme esnasında Mustafa Kemal'in barış konferansının Ermeni Hükümeti'ne Türk-Rus sınırının ötesinde bir toprak parçasını tahsis etmesi durumunda, ihtilalci ordunun silahlı direnci ile karşılaşacaklarını ifade etmesini değerlendiren Rawlinson, bu tarzdaki bir ihtilal hareketinin muhtemelen başarılı olacağını yazmaktadır. Öyle ki, İngiliz askerî kontrol subayına göre, bu bölgeden herhangi bir bölümün Ermenilere verilmesi, önemli ölçüde müttefik yardımı gerektireceği gibi oldukça uğraş verici bir niteliktedir. Dahası Rawlinson, zaten çığneyebileceklerinden daha büyük bir lokma ısırması olan Ermeni lerin

¹⁸⁷ XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in Kafkaslardaki İngiliz pozisyonuna ilişkin ağustos ve eylül aylarında Erzurum'dan Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir dizi telgraftan anlaşıldığı üzere, birliklerini Bakü'den Batum'a çeken İngilizler burayı da bir süre sonra tahliye edecekler ve bölgeyi Ermenilere bırakacaklardır. Yine aynı yazışmalara göre; İngilizler, Batum'daki Osmanlı silahlarından bir kısmını Ermenilere vermişlerdir. (ATASE, ISH-II, Kutu No: 33, Gömlek No: 151, Belge No: 151 (1); ATASE, ISH-III, Kutu No: 98, Gömlek No: 44, Belge No: 44 (1); ATASE, ISH-7, Kutu No: 349, Gömlek No: 121, Belge No: 121 (1))

¹⁸⁸ PRO. FO. 371/3659/114390, “*Situation at Erzurum*”, Admiral Webb (Constantinople) to Foreign Office, No: 1640, August 9th, 1919. Amiral Webb, bölgedeki durum değerlendirmeleri ile ilgili olarak aynı tarihte Foreign Office'e gönderdiği başka bir yazıda ise Türk kaynaklarından gelen sayısız tellerin ileride Müslüman çoğunluğun Ermeni hakimiyetine bırakılacağı yönünde endişeler taşıdığını ifade etmektedir. Webb'e göre; bölgede yapılan propagandalar şu çizgilerde gelişmektedir: 1-İtilaf devletleri merhametsiz ve anti-Müslüman, 2-Wilson Prensipleri, Müslümanları ilgilendiren bölgelerde ay ışığı gibi, 3-İzmir'de Türkler uykuda yakalandı, Doğu vilayetlerinde uyumayın. (PRO. FO. 371/3659/114388, Admiral Webb (Constantinople) to Foreign Office, No: 1637, 9th August, 1919)

¹⁸⁹ ATASE, ISH-7, Kutu No: 348, Gömlek No: 55, Belge No: 55 (1:2)

yönetim yönünde en ufak bir kabiliyetlerinin olmadığını da bu raporunda dile getirmiştir.¹⁹⁰

İstanbul'daki İngiliz Genel Karargahı'ndan 18 Ağustos 1919'da Savaş Bakanlığı'na gönderilen yazıda ise; Türklerin bölgedeki direnişlerinin seviyesini açıkça ortaya koyacak şekilde bilgiler verilmiştir. Özellikle Yunanlıların İzmir'e çıkmasından sonra Doğu'da hareketlenmelerin başladığı ifade edilen yazıda, Erzurum'daki gelişmelere de değinilerek burada "milliyetçi parti" tarafından bir kongre düzenlendiği ve mütareke hükümlerine göre silah toplama faaliyetlerinin başarısız olduğu ifade edilmiştir. İzmir olayından sonra ülkeyi İtilâf Devletleri'ne karşı ayaklandırdığı için görevinden alınan "Doğu Orduları" Müfettişi Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönmesi gerekirken, milliyetçi hareketin merkezi olan Erzurum'a giderek, burada toplanan kongreye başkanlık yaptığı da ifade edilen yazıda, kongrenin özellikle Ermenilere karşı bir mukavemet oluşturmak amacı güttüğünün altı çizilmiştir. Rapora göre; Türkler, İtilâf Devletleri'nin İzmir'de Yunanlılarla yaptıklarını Doğu'da, Erzurum'da Ermenilerle birlikte yapıp, Trabzon'u ve Erzurum'u işgal edeceklerini düşünmekte olup milliyetçi hareket bütünlük çerçevesi içerisinde ayrıma karşı olarak gelişme göstermektedir. Ayrıca Mustafa Kemal önderliğindeki bu hareketlenmelerin Kürtleri de bütünleştirecek bir şekilde gittikçe ciddi boyutlara ulaşacağı tahmin edilen rapora göre; Azerbaycan Türkleri'nin de desteği ile Ermenilere saldırı ve Kars'ın geri alınması şu an için imkânsız ise de yakın bir gelecekte bu durumun gerçekleşmesi muhtemel görünmektedir.¹⁹¹

Doğu Anadolu'daki bu gelişmelere karşı *The Times*'da kayıtsız kalmamıştır. Gazetenin 21 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, "Yasadışı Türkler" başlığı altında verilen bir haberde; bölgedeki Türklerin manda ve bölünmeye karşı organize olmaya başladıkları belirtilerek, Erzurum'da Mustafa Kemal ve diğer yasadışı generaller tarafından bir kongre yapıldığı aktarılmaktadır. Kongrenin amacı ise bölgeye yönelik

¹⁹⁰ **PRO. FO. 371/4158/12601**, "Note on the Situation in Eastern Anatolia at time of Erzeroum Conference, 11th August, 1919" by A. Rawlinson, Lt.Col., D.M.I. to Foreign Office, September, 1919.

¹⁹¹ **PRO. FO. 371/4158/120011**, "Situation in Eastern Anatolia", Chief, G. H.Q., Constantinople to War Office, 18.8.19. 27 Ekim 1919 tarihli askerî istihbarat raporunda da Erzurum bölgesinde Mustafa Kemal'in Osmanlı Hükümeti'ni dikkate almayarak bölgedeki "Müslüman direnişini" organize ettiği, bu hareketteki asıl amacın yabancı müdahalesini ve Türk topraklarında kurulacak bir "Ermenistan"a karşı mücadele etmek olduğu ifade edilmektedir.

Rum ve Ermeni müdahalelerine karşı koymaktır.¹⁹² İlerleyen aylarda Mustafa Kemal tehdidini daha büyük puntolarla İngiliz kamuoyuna aktaran *The Times*, “Asi bir General” başlığı altında verdiği haberlerle konuya dikkatleri çekmiştir.¹⁹³

1919 Sonbaharı’na gelindiğinde ise Osmanlı Hükümeti ile yavaş yavaş yolları ayrılmaya başlayan Millî Mücadele hareketi ve onun direniş, bağımsızlık ve bütünlük yönündeki programı Sivas Kongresi ile Türkiye’nin tümü üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Öyle ki, İstanbul’da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, 17 Eylül’de Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a gönderdiği bir telgrafta, Türkiye’de ciddi bir krizin yaşandığını, işgaller üzerine Erzurum’da başlamış olan Mustafa Kemal hareketinin gittikçe yayıldığı ve bunun bağımsız bir “Anadolu Cumhuriyeti”nin kurulmasına doğru hızla geliştiğini belirtmekten kendini alı koyamamıştır.¹⁹⁴ Sivas’ta gelişen olayları daha sonra “pan-İslamist bir aktivite” olarak değerlendiren Robeck, Türklerin Müslüman ülkelerde İtilâf karşıtı bir hava yaratma gayreti içerisinde olduklarını ifade etmektedir.¹⁹⁵

27 Ekim 1919 tarihli askerî istihbarat raporunda da Erzurum bölgesinde Mustafa Kemal’in Osmanlı Hükümeti’ni dikkate almayarak bölgedeki Müslüman direnişini organize ettiği, bu hareketteki asıl amacın yabancı müdahalesini ve Türk topraklarında kurulacak bir Ermenistan’a karşı mücadele etmek olduğu kaydedilmiştir.¹⁹⁶

İngiliz askerî ve politik çevrelerince de ortaya koyulduğu gibi mütarekeden sonra belirmeye başlayan ve Erzurum’da büyük çapta organize olan Türk millî direniş artık batıya doğru yayılarak tüm Türkiye’yi etkisi altına alacak şekilde gelişmektedir. Olayların bu boyuta ulaşması Kafkasya’da askerî ve ekonomik problemlerden dolayı tutunamayarak çekilmekte olan İngiliz Hükümeti’nin başına başka bir dert açarak Türkiye’ye yönelik politikaları da etkileyecek gibi görünmektedir. Öyle ki, 20 Ağustos 1919’da Başbakan Lloyd George’un başkanlığında toplanan İngiliz Savaş Kabinesi’nde,

¹⁹² “Outlawed Turks: Organizing Against Mandates and Partition”, *The Times*, August 21, 1919, Thursday, p. 9.

¹⁹³ “A Rebellious Chief: Mustapha Kemal’s Threat”, *The Times*, October 2, 1919, Thursday, p.7; “Turkey’s Rebellious General”, *The Times*, November 25, 1919, Tuesday, p.11.

¹⁹⁴ Şimşir, *İngiliz Belgeleri’nde Atatürk*, I, s. XLVII.

¹⁹⁵ PRO. FO. 371/4161/170729, Vice Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, No: 2399, January 15, 1920.

¹⁹⁶ PRO.WO. 106/349/N 134, “Summary of Intelligence” 22nd Series, No:37, Monday, 27th October, 1919.

Türkiye'nin geleceği probleminin en iyi çözüm şeklinin ABD'nin Doğu Anadolu'da, İstanbul'da ve Ermenistan'da bir mandaterlik kabul etmesinde yattığının altı çizilmiştir.¹⁹⁷

Londra'da 9 Ekim 1919'da Savaş Bakanı Winston S. Churchill tarafından “*Anadolu'daki Askerî Politikalar*” başlığı ile Savaş Kabinesi'ne sunulan raporda da Anadolu'daki hareketlenmeler hakkında durulduğu görülmektedir. Buna göre; vatansever bir organizasyon olarak nitelenen Mustafa Kemal hareketi, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü savunmak yönünde ortaya çıkmıştır ve asıl amaç Türk topraklarının Rumlar ve Ermeniler tarafından bölünmesini engellemektir. Gün geçtikçe büyüyeceği yönünde izlenimler olan bu hareket, Araplar arasında da bir etkide bulunabilir. Bu boyutu ile Türkiye'ye yönelik daha gerçekçi politikalardan yana olan Savaş Bakanı, İngiliz tutumunun revizyona ihtiyacı olduğu kanısındadır. Doğu Anadolu'da askerî bir operasyondan sakınmanın şimdiye kadar temel politika olduğunun altını çizen Winston Churchill, “yabancı ve çapulcu” ırkların menfaatine bölgede böyle bir maceraya girmeyi arzu edilemez olarak nitelemiştir.¹⁹⁸

Anlaşıldığı kadarı ile Türkiye'ye yönelik politikaların daha gerçekçi yaklaşımlarla gözden geçirilmesi fikrinde olan Winston Churchill, bu düşüncesinde yalnız değildir. Öyle ki, Kasım ayı başlarında özellikle Avam Kamarası'nda yapılan tartışmalarda bazı parlamenterler, Türkiye'de Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerin parçalanmasının Hindistan'da bulunan Müslüman unsurları rahatsız ettiğini dile getirirken,¹⁹⁹ bu ifadelerin bir göstergesi olarak çok geçmeden Müslüman dünyasının önde gelen kuruluş ve dernekleri de İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik tutumunu eleştirel bir tarzda ortaya koyarak, Türkiye ile yapılacak barışın adil olması yolunda ardı arkası gelmeyen istekler de bulunmaya başlamışlardır.²⁰⁰

¹⁹⁷ **PRO.CAB. 23/12, War Cabinet, 619, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M.**

¹⁹⁸ **PRO.CAB. 24/89, G.T. 8292, War Cabinet, “Military Policy in Asia Minor” Memorandum by the Secretary of State for War” 9th October, 1919.** 26 Aralık 1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck ise İngiliz Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne'ye ilettiği yazıda Mustafa Kemal hareketini bastırmak için Anadolu'nun bazı yerlerinin işgal edilmesinin pek arzuya değer olduğunu ancak bunun için çok fazla askere ihtiyaç bulunduğunu ifade etmiştir. (Şimsir, **İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, I, s.XCIII.**)

¹⁹⁹ **PRO.FO. 371/4154/149631, 149632, Parliamentary Question, 3rd November, 1919.**

²⁰⁰ **PRO.FO. 371/4154/163995, “Turkish Settlement” December 21, 1919.** İngiliz Millî Arşivi (PRO) FO 371/4154 referanslı klasör içerisinde bulunan 128638, 128965, 129695, 130056, 131038,

Bu arara İngiltere'nin Kafkasya'dan çekiliş süreci esnasında zaten tedirgin olan ve Mustafa Kemal önderliğinde gelişen hareketi siyasî programları için büyük bir tehlike olarak algılayan Ermeni çevreleri ise bu harekete karşı direnmek amacı ile İngilizlerden yardım talebinde bulunmaya başlamışlardır. Doğu Anadolu'da Mustafa Kemal'in direktifi ile 6 vilâyetten oluşan yeni bir devletin (Şûrâ) kurulduğunu belirten Barış Konferansı Erivan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Aharonian,²⁰¹ Paris'teki İngiliz delegasyonuna müracaatla, bu harekete karşı direnebilmek için silah ve cephane isteğinde bulunmuştur.²⁰² Ermenilerin savaş esnasında Müttefiklere yaptıkları yardımları ayrıntılı olarak İngiliz Dışişleri'nin önüne koyan Bugos Nubar da, İtilâf devlet adamlarının Ermenilerin geleceklerine yönelik önceki vaatlerini hatırlatarak bağımsız Ermenistan projesinin desteklenmesini istemiştir.²⁰³

Ermenilerin bölgedeki gelişmeler karşısında bekledikleri askerî yardım talebine İngiliz Dışişleri tarafından olumlu bakılırsa da Savaş Bakanlığı böyle bir maceranın içerisine girmemiştir.²⁰⁴ Savaş Bakanlığı'nın bu politikasını eleştiren Paris'teki İngiliz Dışişleri Bakanı Yardımcısı Sir Eyre Crowe'un kendisine göndermiş olduğu bir mektuba karşılık İngiliz Dışişleri'nden Mr. Kidston, Crowe'a gönderdiği cevap yazısında; Kafkasya'daki gelişmeler ve Türkiye'deki millî direniş boyutunu da hesaba katarak Ermeni sorunu hakkında şunları kaydetmiştir:²⁰⁵

"...Ermenilerin katliam konusunda oldukça yetenekli oldukları şüphe götürmüyor. Ayrıca Erivan'da şu an kontrol altında tutulan Taşnak çeteleri de hiç güven telkin etmemekteler...Ermenistan'ın geleceği meselesi tamamıyla Türk sorununun çözümü ile ilgili görünüyor. Ancak bu konuda senin kadar iyimser olamayacağım. Kilikya'yı Erivan'a bağlayarak tek bir Ermeni devleti oluşturmak imkânsız bir durum. Ermeniler bu devletin neresinde olacak? Öyle zannediyorum ki; Mustafa Kemal

132858, 133381, 133671, 133826, 134727, 135086, 135584, 135821, 144149 numaralı dosyalar içerisinde Mısır, Hindistan, ve Afganistan Müslümanlarının Türkiye ile adil bir barış yapılması yönündeki ardı arkası kesilmeyen taleplerine rastlanılabilir.

²⁰¹ PRO. FO. 608/78/18285, , "Situation in Armenia" M. Aharonian, No: 511, August 22, 1919.

²⁰² PRO. FO. 608/84/18925, Aharonian to Monsieur le Président de la Délégation Britannique a la Conferéce de la Paix, 12 Septembre, 1919.

²⁰³ PRO. FO. 608/78/21181, Boghos Nubar to Mr. Forbes Adam, December 13th, 1919.

²⁰⁴ PRO. FO. 608/78/20367, "Arms and Equipment for Armenia", November 11, 1919; IOR/L/PS/11/158&P 6206/1919, "Armenia, Arms and Equipment", War Office to Foreign Office, No: 145108, 23 October, 1919.

²⁰⁵ PRO. FO. 608/78/20832, Mr. Kidston to Sir Eyre Crowe, November 28th, 1919.

elindeki kartları barış kararları deklere edildikten sonra açacak. O, elindeki kartların sağlamlığından çok emin ve bizim elimizin de zayıf olduğunu çok iyi biliyor... Doğu vilâyetlerine yönelik uluslararası veya başka türden bir mandaterlik kurulacağını zannetmiyorum. Askerî bir güce başvurmadan Türkleri etkisiz kılacak derecede bölgeyi, Kürt veya Ermeni bölgelerine ayırmak imkânsız bir şey gibi görünüyor. Sanırım zorluğun odak noktası da burada. Bizim herhangi bir yere gönderebileceğimiz tek adamımız bile yok ve Türkler de bunu çok iyi biliyorlar... Ayağımızı yorganımıza göre uzatmalıyız. ABD veya başka biri yardıma gelmez ise Türklere barış kararlarını empoze etmek hayal olacak. Keşke şartları mütarekeden hemen sonra kabul ettirmeye girişseydik. Muhtemelen her şey çok daha farklı olurdu..."

Mr. Kidson'unda ifade ettiği gibi 1919 sonlarına doğru İngiltere, gerek Kafkasya, gerekse Türkiye'ye yönelik politikalarında önemli problemlerle karşılaşmış ve özellikle Ermeni istek ve beklentilerini gerçekleştirme noktasında herhangi bir yükümlülük altına girmeye hevesli görünmeyerek sorunun çözüm şekli olarak bölgeye ABD müdahalesi ve mandaterliği formülünü geliştirmiştir.²⁰⁶

b-Kilikya'da Ermeni Olayları ve İngiltere

Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu'nun aksine Kilikya'nın²⁰⁷ bazı kesimlerinin İtilâf Devletleri tarafından işgal edilmesi ve bölgeye Ermeni göçünün yapılmış olması²⁰⁸ Kilikya'ya yönelik Ermeni beklentilerini daha ateşli bir zemine sürüklemiştir. Mütarekeden hemen sonra Aralık 1918'de Fransızlar, Adana ve Mersin'e

²⁰⁶ **PRO. FO. 371/3668/124999**, *Earl Curzon to Balfour, No: 5984, Foreign Office, September 11, 1919.*

²⁰⁷ Meydan Larousse'a göre; Kilikya, bugün Adana ve Mersin illeri ile Konya ilinin güneyini ve Antalya ilinin doğusunu kapsayan bölgeye verilen addır. Başka bir ifade ile de; Toros Dağları, Amanos Dağları ve Akdeniz arasında kalan üçgen şeklindeki bölgedir. İdari anlamda ise Osmanlı Devleti'ndeki Adana vilâyetine verilen addır. Bu vilâyet Adana, Mersin, Cebel-i Bereket ve Kozan sancaklarından oluşuyordu. (Bige Yavuz, **Türk-Fransız İlişkileri, 1919-1922**, Ankara, 1994, s.54.)

²⁰⁸ **PRO. FO. 608/278/384**, *"Future of Cilicia" Memorandum by British Armenia Committee, 8th June, 1920*; Robert F. Zeidner, **Tricolor Over the Taurus, 1918-1922**, Ankara, 2005, s.86-96. Bölgenin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmesinden sonra İtilâf devletleri, Urfa, Adana, Antep ve Maraş'da bir Ermeni bölgesi oluşturmak arzusu ile Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve Amerika'dan Ermeni ailelerini göç ettirmeye başlarken (**ATASE, ISH-III, Kutu No: 97, Gömlek No: 146, Belge No: 146 (1:2); ATASE, ISH-8, Kutu No: 458, Gömlek No: 42, Belge No: 42 (1)**) Halep, Adana ve Musul bölgelerindeki Ermeniler de İngiliz ve Fransız askerî birlikleri içerisine yazılmaya başlamışlardır. (**ATASE, ISH-I, Kutu No: 24, Gömlek No: 20, Belge No: 20 (3)**)

asker çıkarken²⁰⁹ İngilizler, 1918 Kasım'ında İskenderun'u, 1919'un ilk aylarında ise Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal etmişlerdir.²¹⁰ Bu işgaller bölgedeki Ermenileri oldukça heyecanlandırmış ve müttefiklerinin kendilerini kurtarma yönündeki hareketleri olarak algılanmıştır.

Kilikya bölgesi, 30 Ekim 1918'de ateşkesin imzalanmasından 1919 yılının Kasım ayına kadar İngiltere'nin askerî, Fransa'nın ise idarî denetim ve yönetiminde kaldı. Bölgede Fransa'nın Ermenilerden oluşan işgal birlikleri bulunurken askerî yönetim İngiltere'ye aitti. Bununla beraber İngiltere'nin 1916 gizli antlaşması ile Fransa'ya tahsis edilmiş olan Suriye'de bulunması Fransızlar tarafından hiçte hoş karşılanmamış neticede Kilikya'daki İngiliz kuvvetleri 1919 Kasım'ında Musul'a karşılık olarak yerlerini tamamen Fransızlara bırakmışlardı.²¹¹ Ancak Fransızların bölgedeki askerî harekâtlar içerisinde Ermenilere yer vermesi sonucu gerçekleşen katliamlar ve idarî yönden bölgeyi Ermenileştirme faaliyetleri²¹² tansiyonu yükseltmiş ve 1920 yılının başlarında bölgedeki gerginlik hat safhaya ulaşmıştır. Neticede bölgenin kesinlikle Ermenistan'ın bir parçası olamayacağını düşünen Türkler, güvenlikleri için silaha sarılarak bir mücadeleye girişmişlerdir.²¹³

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz çevrelerince Kilikya bölgesine yönelik ortaya konulan ilk değerlendirmeler bir İngiliz askerî yetkilisi tarafından yapılmıştır. Türkiye'de savaş tutsağı olan Albay Newcombe, mütarekeden sonra askerî kontrolü sağlamak için Adana'ya gönderilmiş ve bölgede kaldığı birkaç hafta zarfında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bölgedeki Türk unsurunun çoğunluğuna dikkat çeken Newcombe, Fransız lejyonundaki Ermeni birlikleri panik ve katliama sebep olacağından kesinlikle Adana'ya sokulmaması taraftarıdır. Bölgenin müttefikler tarafından kontrol

²⁰⁹ Adana'ya gelen Fransız askerlerinin %80'i Ermenilerden oluştuğu gibi, Mersin'e çıkan müttefik birliklerinin büyük bir kısmını da Ermeniler teşkil etmekte idi. (**Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, (1918-1919), II**, Ankara, 2002, Belge No: 10, s. 15-16, Belge No:14, s.19.)

²¹⁰ Gürün, **Ermeni Dosyası**, s.276. Bölgeyi işgal eden İngiliz birliklerinin Ermenilerle flört havası içerisinde onları silahlandırdığı ve Halep'teki Ermenileri bölgeye sevk ettikleri yönünde XIII. Kolordu'dan Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda bilgiler bulunmaktadır. (**ATASE, ISH-II, Kutu No: 30, Gömlek No: 1, Belge No; 1(1); ATASE, ISH-III, Kutu No: 101, Gömlek No: 90, Belge No: 90 (1)**)

²¹¹ Yavuz, **Türk-Fransız İlişkileri**, s.57.

²¹² Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922**, Ankara, 1998, s.180-181; **OBEFİ, II**, Belge No: 40, s.79.

²¹³ **ATASE, ISH-I, Kutu No: 24, Gömlek No: 20, Belge No: 20 (5); PRO. FO. 371/3657/512, Sir Amiral Calthorpe to A. J. Balfour, No: 62/1151, 17th December, 1918.**

altına alınması gerektiğini ifade eden İngiliz subayı, yönetimde yerel yetkililerin kullanılarak, müttefik güçlerin talimatları altında İstanbul ile ilişkilerin kesilmesinden yanadır.²¹⁴

Bununla beraber Fransızlar tarafından işgal edilen bölgelerde Ermeni lejyonlarının kullanılmış olması, kısa bir süre içinde bölgedeki Türkler için felaketli günlerin başlamasına sebep olmuştur. 20 Mart 1919'da Türk Dışişleri'nden İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'a gönderilmiş olan mektupta bölgedeki Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları tecavüzlerden bahsedildiği gibi, İngilizler tarafından Urfa bölgesindeki haydut ve çetelere yardım edildiğine dair bilgiler ortaya koyulmuştur.²¹⁵ İsteddiği yerleri işgal etme yetkisine sahip olduğunu belirten General Allenby ise bölgede başlattığı silahsızlandırma faaliyetlerinin yanında Ermenileri bölgeye yerleştirmek gibi faaliyetler içerisine girmektedir.²¹⁶ Mütarekeden sonra Suriye, Filistin ve Mısır'dan getirilen Ermeniler bölgeye yerleştirilmişlerdir.²¹⁷

1919 yılının ilerleyen aylarında Kilikya bölgesinde Ermenilerin Türklere karşı hakaret ve katliamları o kadar önemli bir çizgiye ulaşmıştır ki;²¹⁸ Ermenilere sempaticileri aşikâr İngiliz Dışişleri dahi yapılan bu katliamları gizleyemeyerek bazı itiraflarda bulunmuştur. Örneğin, Ermenistan'ın bir parçası olarak Kilikya bölgesinin Ermeniler tarafından istendiğini belirten Lord Curzon, bölgedeki asıl problemin Fransızlara yardım eden Ermeni birliklerinin Müslümanlara yönelik aşırıya kaçan kötü davranışları yüzünden ortaya çıktığını ifade ederken,²¹⁹ İngiliz Dışişleri'nden Forbes Adam ise, Kilikya'daki Ermeni birliklerinin her fırsatta Türkleri öldürerek katliama başladıklarını itiraf etmiştir.²²⁰

²¹⁴ **PRO. FO. 371/3657/13595**, "Future Administration of Armenia", *Notes of Conversations with Colonel Newcombe, Balfour to Lord Curzon, January 22, 1919.*

²¹⁵ **PRO. FO. 371/3658/58433**, *British High Commission, Constantinople, to Foreign Office, 27th March, 1919.*

²¹⁶ **BOA. DH. EUM. 5Şb. 78/4**, 6 Mart, 1919.

²¹⁷ **PRO. FO. 608/278/384**, "Future of Cilicia" *Memorandum by British Armenia Committee, 8th June, 1920.*

²¹⁸ **OBEFİ, II**, Belge No: 3, s.6; Belge No: 29, s.51; Belge No: 32, s.56; Belge No: 75, s.143; Belge No: 107, s.223.

²¹⁹ **PRO. FO. 608/83/8514**, "Note Respecting the Middle Eastern Question by Earl Curzon, 22 April, 1919"

²²⁰ **PRO. FO. 608/78/8364**, "Presence of British Officers and Troops in Armenia" *Delegation Minute by Mr. Forbes Adam, 24.4.1919.*

Sykes-Picot Antlaşması ile Fransız koruması altına giren Kilikya'nın Türkiye'den ayrılacağını ve kendilerine Fransızlar tarafından bu yönde söz verildiğini belirten Bugos Nubar ise Ermeni gönüllülerinin bu yüzden bölgede savaşmakta olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Ancak Ermenilerin bölgedeki hareketleri o kadar aşırıya kaçmıştır ki, bir müddet sonra Fransızlar dahi Ermeni birliklerinden bazılarını silahsızlandırmak zorunda kalmışlardır.²²² Bu arada Kilikya'daki İngiliz kuvvetleri 1919'un sonbaharında yerlerini tamamen Fransızlara bıraktıktan sonra²²³ bölgede artan gerilim ve Türklerin Maraş bölgesinde Ermenilere karşı başlattıkları mücadele dünya kamuoyuna Ermenilerin katliamı olarak sunulmuş ve Türkleri suçlama yönünde önemli bir argüman olarak yeniden ön plana çıkarılmıştır.²²⁴

Bu noktadan sonra İngiltere'de de olayların ters yüz edilerek Türklere karşı propaganda malzemesi olarak kullanılması yönünde alışlagelen senaryoların tekrar yazılmaya başlandığı görülmektedir. Öyle ki, Lord Bryce, 18 Şubat 1920'de Avam Kamarası'nda, Kilikya'da 1500 Hıristiyan'ın öldürülmüş olduğunu ifade ederken bunun sebebinin Türklerle yapılan mütarekenin bölgede düzensiz Türk birliklerini silahlı bırakmasına bağlamıştır.²²⁵ Aynı şekilde Bugos Nubar, 27 Şubat 1920'de Paris'teki Konferans başkanlığına gönderdiği mektupta; Fransız birliklerinin Maraş'ı tahliye etmesi üzerine bölgede 16.000 Ermeninin öldürüldüğünü iddia ederken²²⁶ Mısır'daki İngiliz Genel Karargahı'ndan gelen bilgiler Kilikya olayları hakkında gerçek raporlara ulaşamadığını ortaya koymaktadır.²²⁷

İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams ise bölgedeki Ermenilerin kritik durumları hakkında İngiliz Hükümeti'nin Fransız Hükümeti üzerinde baskıda

²²¹ "Constantinople and Armenia", Interview with H. E Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review*, XVI/2, (April, 1920), s. 190.

²²² **IOR/L/PS/11/152&P 2525, 1919**, *Letter of Dr. Gates, The President of Robert College to The British High Commission at Constantinople, April 18th 1918.*

²²³ **PRO. FO. 608/278/384**, "Future of Cilicia" Memorandum by British Armenia Committee, 8th June, 1920.

²²⁴ Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, s.182; Yavuz, **Türk-Fransız İlişkileri**, s.57.

²²⁵ **PRO. FO. 371/5042/E667**, *Parliamentary Question, February 18th, 1920.*

²²⁶ **PRO.CAB. 24/99, P.751**, "Copy of Letter from Boghos Pasha to the President of the Conference" February 27th, 1920. Şubat ayı içerisinde Londra'da bulunan Bugos Nubar, *The Times* muhbirine vermiş olduğu demeçte, Kilikya'daki olaylardan Mustafa Kemal'i sorumlu tutarak, gelişen olayları bölgenin kesinle Türk hakimiyetine bırakılmamasını kanıtlayacak şekilde cereyan ettiğini ifade etmiştir. ("Defencless Armenia", *The Times*, February 21, 1920, Saturday, p.13.)

²²⁷ **PRO. FO. 371/5042/E1004**, *Director of Military Intelligence to Foreign Office, 5th March, 1920.*

bulunmasını isterken²²⁸ Lloyd George, bölgedeki olaylardan tamamen Fransızları sorumlu tutmuş ve bölgeyi Eylül 1919'da onlara teslim ettiklerini bildirmişti. Lloyd George'a göre; İngiltere, Boğazları, Filistin'i ve Mezopotamya'yı korurken Fransa da Kilikya'yı korumak zorunda idi.²²⁹ Ancak İngiliz Başbakanının bu yorumundan tatmin olmadığı görülen Williams'a göre; bölgeyi Fransa'ya teslim etmeden önce halkı silahlandırmamış olmak İngiliz Hükümeti üzerine büyük sorumluluklar yüklemekteydi.²³⁰

Özellikle Maraş bölgesindeki çarpışmalar dolayısıyla bölgede bir çok Ermeninin öldürüldüğünü ve İtilâf Devletleri'nin prestijine zarar veren bu hareketlerden Mustafa Kemal Paşa'nın sorumlu olduğunu belirten İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise bu olayları kullanarak Türkiye üzerine daha fazla baskı yapılması gerektiğini düşünüyordu.²³¹ İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck de, gerek Kilikya bölgesinde gerekse Türkiye genelinde milliyetçi taşkınlıkların kontrol edilmesi için İstanbul'un işgal edilmesine taraftardı.²³²

Aslında Mart ayı başlarında Türkiye'de hesap edilmeyen hareketlenmelerin artması ve Kilikya'da yapıldığı iddia edilen sözde Ermeni katliamları dolayısıyla Londra'daki Ermeni taraftarı parlamenterler Türkiye'ye yönelik barış şartlarının daha sert bir hale getirilmesini parlamentoda sık sık gündeme getirmeye başlamışlardı.²³³

6 Mart 1920'de Lord Curzon'dan de Robeck'e gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal'in Kilikya'daki olaylarla yakından ilgisi olduğunu düşünen Paris'teki Yüksek Konsey de İstanbul'un müttefik güçleri tarafından işgal edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Türk Hükümeti, İstanbul'un işgali'nin barış maddeleri kabul edilinceye kadar süreceği yönünde bilgilendirilerek taşkınlıkların devam etmesi

²²⁸ **PRO. FO. 371/5044/ E1807**, *Parliamentary Question, March 17th, 1920.*

²²⁹ **PRO. FO. 608/278/384**, "Future of Cilicia" Memorandum by British Armenia Committee, 8th June, 1920.

²³⁰ **PRO. FO. 371/5044/ E1715**, *Parliamentary Question, March 13th, 1920.*

²³¹ Şimşir, *İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, I*, Belge No; 132, 135, 136, 137 s.383-403.

²³² **PRO.FO. 371/5042/E864**, *Vice-Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, No: 176, Constantinople February 29, 1920.*

²³³ **PRO. FO. 371/5042/E 1059**, *Parliamentary Question, 4 March, 1920.*

durumunda Türkiye'ye yönelik barış maddelerinin daha da sertleşeceği ifade edilmeli idi.²³⁴ Bu öngörüler altında 16 Mart 1920'de İstanbul müttefiklerce işgal edildi.²³⁵

Türkiye'de müttefik politikalarına karşı ortaya konulan direnç, İtilâf Devletleri'nin Türkiye'ye yönelik barış çizgilerini daha sert bir seviyeye çıkarmalarına sebep olmuştu. Ancak olaylara son vermek üzere girişilen bu politikaların tepkimeleri Müttefikler için hiçte hesap etmedikleri bir sürecin başlangıcını oluşturacaktı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, İstanbul'un işgal ve Ermenistan inşasının millîyetçilerin direnme azmini artıracığını düşünmemesine rağmen²³⁶ Yunanlılara İzmir vizesini vermek gibi İstanbul'un işgali de Türkiye'deki mili direniş hareketine önemli bir ivme kazandırdı. Neticede İstanbul'daki Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağıtılması, Türk millî mücadele hareketinin Ankara'da ayrı bir meclis etrafında organize olmasına sebep olmuş ve Mustafa Kemal önderliğindeki Büyük Millet Meclisi Türk milletinin kaderini belirlemek üzere Ankara'da toplanmıştı.

Olayların Kilikya boyutuna dönüldüğünde ise; bölgede Ermenilere yapılan sözde katliamlar ile ilgili propaganda faaliyetleri devam ederken, 17 Mart 1920'de Robeck'ten Foreign Office'e gönderilen yazıda, Londra'ya bölgedeki Türklerin sesi ulaştırılmaktaydı. Buna göre; Adana, Antep, ve Maraş'ta işgallere karşı direnen Türkler, yayınlamış oldukları bildiri ile bölgedeki olaylardan Fransız-Ermeni birliklerini sorumlu göstererek, Ermeni hareketlerinin hem Müslümanları hem de Hıristiyanları etkilediğini öne sürüyorlardı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri dahi bölgedeki Ermeni taşkınlıklarını Fransızların otoriteyi sağlayamamalarına bağlamıştı.²³⁷

Bölgede Ermeniler tarafından yapılan provakatif hareketler Avam Kamarası'nda bazı parlamenterler tarafından da dile getirilmeye başlandı. Maraş'ı hala Türkiye'nin bir parçası olarak gören bazı parlamenterler özellikle Fransız askerî valisi emri ile

²³⁴ **PRO. FO. 371/5042/E946**, *Earl Curzon to Vice Admiral Sir J. de Robeck (Constantinople)*, No: 187, March 6, 1920.

²³⁵ **PRO. FO. 371/5044/E1894**, *Admiral de Robeck to Foreign Office*, 20th March 1920. İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserleri, yayınladıkları bildiri ile işgalin geçici olduğunu ve müttefiklerin Türkleri İstanbul'dan mahrum etmek gibi bir niyetleri olmadığını ifade etmişler ancak karışıklıkların ve katliamların devam etmesi halinde durumun değişebilirliği hakkında tehditler savurmaktan da geri kalmamışlardı. (**PRO. FO. 371/5044/E1993**, *Vice Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon*, No: 262, March 21, 1920.)

²³⁶ Bilâl Şimşir, **İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, II**, Belge No:5.

²³⁷ **PRO. FO. 371/5044/E2310**, *Vice Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon of Kedleston*, No: 365, 17th March, 1920.

Maraş'taki Türk bayrağının indirilmesini bir provokasyon olarak nitelerken,²³⁸ Fransız idaresindeki Ermeni lejyonunun bölgedeki Türkleri katlettikleri yönündeki söylemler karşısında İngiliz Dışişleri konu ile ilgili bir bilgisinin olmadığını belirtti.²³⁹

Bölgede gelişen olayların sebepleri o kadar açtı ki; Türklerin, Kilikya'daki olayları araştırmak üzere karışık bir komisyon kurulması için İstanbul'daki müttefik komiserlerine çağrısı sonuçsuz bırakıldı. Fransız Hükümeti bu teklifin dikkate alınmasını istemediği gibi, İngiliz Dışişleri'nde yapılan bir değerlendirmede de bölgeye bir komisyonun gönderilmesi uygun bulunmadı. Aynı değerlendirmeye göre; bir Ermeni provokasyonu olmuş olsa da neticede bölgede bir sürü Ermeni öldürülmüştü.²⁴⁰

Politik menfaatler ve propaganda noktasında Ermenilerin durumu ile yakından ilgilenen ve her fırsatta onları destekleyen İngiliz Hükümeti ve özellikle de Dışişleri, Nisan 1920'de bölgedeki Türk direnişinin artması üzerine Kilikya'dan 3000 kişilik bir Ermeni göçmeninin Mısır veya Kıbrıs'a yerleştirilmesi yönündeki talepleri ise hiçte sıcak karşılamadı. Bu bağlamda İngiliz Hükümeti, Ermeni göçmen işlerine yönelik herhangi bir maddi yükümlülük altına girmeyi de uygun bulmadı.²⁴¹ Oysa 1919 yılında özellikle Hindistan'a yönelik Ermeni propaganda çalışmaları içerisinde Bağdat'ta bulunan Ermeni göçmenlerinin İngiliz koruması ve bakımı altında olduğu yönünde fotoğraflı haberlerin *The Illustrated London News*'de²⁴² yayınlanmasının üzerinden henüz fazla bir zaman geçmiş sayılmazdı.²⁴³

Bu arada, Paris'te masa başındaki haritalarda Ermenilerin geleceklerine dair önemli tartışmaların sürdüğü bir sırada bölgedeki Türk millî direnişi önemli aşamalar kaydetti ve 23 Mayıs 1920'de Türklerle Fransızlar arasında bir ateşkes antlaşması²⁴⁴ imzalandı. Bu ateşkestten hemen sonra Ermeniler, Kilikya'da bağımsızlıklarını ilân

²³⁸ PRO. FO. 371/5044/E2117, *Parliamentary Question*, 23rd March, 1920.

²³⁹ PRO. FO. 371/5044/E2116, *Parliamentary Question*, 23rd March, 1920.

²⁴⁰ PRO. FO. 371/5045/E2809, *Vice Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon of Kedleston*, No:406, March 25th, 1920.

²⁴¹ PRO. FO. 371/5045/E3001, "Armenian Refuges in Cilicia", *Foreign Office to Colonial Office*, April 14th, 1920.

²⁴² *The Illustrated London News*, June 7, 1919.

²⁴³ IOR/L/PS/11/159&P7105/1919, "Armenian Refugees; Publication of Propaganda", *Foreign Office News Department to India Office*, 22 December, 1919; *Foreign Office to India Office*, 7 November, 1919.

²⁴⁴ Bu ateşkes antlaşması fazla uzun sürmeyecek olmasına rağmen Fransızlar bölgedeki birliklerini yavaş yavaş çekmeye başlamışlardır. Ateşkes maddeleri için bkz. PRO. FO. 608/278/4840, "Copy of the Agreement made between Mustafa Kemal and the French", 28/29th May, 1920.

ettiler.İstanbul'da çıkan *Erivan* adlı Ermeni gazetesinin İngiliz Yüksek Komiseri tarafından sansürlenerek İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bölümünde ise Ermeni propagandalarının yanında Fransa ve İngiltere'ye karşı duyulan hayal kırıklıkları dile getirilmekteydi,²⁴⁵

“Kilikya'da Ermenilerin Bağımsızlıklarını İlânı ve Ermeni Güçleri Kumandanı Tarafından Milliyetçilere Verilen Ültimatom;

“Barış umudu taşıyan fakat dostları tarafından terk edilen Ermeniler, dostlarının bu davranışları yüzünden kendilerini savunmak için silaha sarıldılar. Çünkü onlar kendilerine verilen vaatlerle kandırılmışlardı. Şu an Fransızlar, bayraklarını indirerek Ermenileri terk ediyorlar. Yaşanan olaylar bütün dünya tarafından görünüyor. Hiçbir şey yapmadan beklemek mümkün mü? Hayır. Böyle bir durumda Ermeniler kendi ölüm fermanlarını imzalamış olurlar.

“Biz, anavatanımız Kilikya'da bağımsızlığımızı deklere ettik. Ermenilerin durumu çok kritiktir. Hepiniz aynı güneşin altında yaşıyorsunuz ve maddî ve manevî olarak bizleri desteklemelisiniz. Fransız-Türk antlaşması sonucu Fransızlar, birliklerini Mersin-Adana hattına toplayarak Kilikya'dan güçlerini çektiler. Türkler karşısında bırakılan Ermeniler de Ermenistan'a bağlanacak bu bölgede bağımsızlıklarını ilân ettiler. Ermeni millî güçleri komutanı Serop Roupignan, birliklerini 48 saat içerisinde Kilikya'dan çekmek üzere Mustafa Kemal'e bir ultimatom göndermiştir...”

Ermeniler, bu mantık dışı hareketleri belki de müttefikler tarafından aldatıldıklarını anlamaları sonucu gerçekleştirmişlerdi. Aslında onlar açısında yapacak fazla bir şey de yoktu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar Türklerle savaşmak için bölgeye gelmiş olan Ermenilerin katliam hareketleri karşısında müttefikleri dahi bir takım önlemler almak zorunda kalmışlardı. Ancak bölgede başlayan ve kısa bir süre zarfında organize olan Türk millî direnişi karşısında şaşkına dönen Ermeniler adeta saçmalamaya başlamışlardı.

Kilikya bölgesine yönelik Londra'daki Ermeni çevrelerince dile getirilen bir başka endişe ise Türk barış taslağının belirlenmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu barış taslağı içerisinde Ermenistan projesi yerini almışsa da, taslakta Kilikya

²⁴⁵ **PRO. FO. 608/278/4840**, “Article in Armenian Newspaper Regarding Situation in Cilicia”, British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No: 939, 1st July, 1920.

bölgesi ile ilgili bir öngörü olmadığını iddia eden İngiliz-Ermeni Komitesi, duymuş olduğu huzursuzluğu 8 Haziran 1920'de İngiliz Dışişleri'ne sunduğu bir raporla dile getirmiştir. Bölgedeki Fransız işgal döneminin Ermenilere bir koruma sağlayacak yönde gelişmediğini belirten komite, Türk barış taslağında Kilikya'nın statüsü, ayrıcalığı ve Fransız sorumluluklarına yönelik hiçbir şeye değinilmemiş olmasını hayretle karşılamaktadır. Aynı şekilde bölgenin Türk hakimiyetine bırakıldığı yönünde endişeler taşıyan komite, Fransa'yı şu anda bölgedeki ekonomik ayrıcalıklarını sağlama alma uğraşında olan ve azınlıkların korunmasına yönelik bir yükümlülük altına girmek istemeyen bir güç olarak görüp, İngiliz Hükümeti'nin kamuoyuna bir açıklama yapmasını istemiştir. Komiteye göre, İngiliz Hükümeti derhal müttefiklerle ortak bir hareket ile Kilikya'ya yönelik adımlar atmalı ve bölgede düzeni ve güvenliği sağlamalıdır.²⁴⁶ İngiliz Dışişleri, İngiliz-Ermeni Komitesi'ne gönderdiği cevap yazısında ise güvenlik açısından elden gelen her şeyin yapıldığını belirtmekle beraber, savunulmalarının kolay olması için bölgedeki Ermenilerin bir yerde toplanmaları gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁷

Madalyonun diğer yüzündeki resim ise başkadır. İngiliz-Ermeni Komitesi ile İngiliz Dışişleri arasında geçen bu yazışmaların aksine bölgede hayatı tehlikede olan kesim Türklerdir. Öyle ki; 6 Aralık 1920'de İngiliz Askerî İstihbarat Müdürlüğü'nden Dışişleri'ne gönderilen gizli yazıda, Ermenilerin Fransızlar tarafından dağıtılan silahlarla yağma ve katliama devam ettikleri, sonuçta çığırardan çıkan Ermenilerin silahsızlandırılmalarının bir zaruret olduğunun altı çizilmiştir.²⁴⁸

Ermenilerin Kilikya bölgesinde tarihi emeller öne sürüp bölgedeki müttefik işgallerini de bir fırsat sayarak girişmiş oldukları mücadele, Türk millî mücadele hareketinin başarısı ile birlikte sonuçsuz kalmıştır. İlerleyen yıllarda onların hamileri olan İngiliz ve Fransızlar ise Türklere dayatmak istedikleri barış anlaşmasının çıkmazları karşısında politikalarını tekrar gözden geçireceklerdir. Paris'te bulunan İngiliz Büyükelçisi Lord Hardinge, 10 Aralık 1920'de İngiliz Dışişleri Bakanı Lord

²⁴⁶ **PRO. FO. 608/278/384**, "Future of Cilicia" Memorandum by British Armenia Committee, 8th June, 1920.

²⁴⁷ **PRO. FO. 608/278/E 6102**, Foreign Office to Aneurin Williams, June 15th, 1920.

²⁴⁸ **PRO. FO. 371/5211/E15253**, "French Policy in Cilicia", Director of Military Intelligence to Foreign Office, December 4, 1920; Foreign Office to Aneurin Williams, 10th December, 1920.

Curzon'a gönderdiği bir yazıda, Kilikya'da Fransa'nın karşılaştığı güçlüklerin asker yetersizliğinden ve Ermenileri Türklere karşı kullanma politikasından kaynaklandığını ifade ile bunun Türk milliyetçi hareketine sebep olduğunu dolayısıyla Sevr'de bazı değişiklikler yapılarak Türkleri yumuşatma gereğini ifade etmiştir.²⁴⁹

c- Malta Sürgünleri, İngiltere ve Ermeni Sorunu

Ermeni sorunu bağlamında İngiltere tarafından Türkiye'ye karşı ortaya koyulan hukuk dışı uygulamalardan biri de, mütarekeden sonra İstanbul başta olmak üzere Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde çok sayıda askerî ve sivil Türk yetkilisinin tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmesi olmuştur. İngilizler, Ermenilerle işbirliği halinde özellikle savaş dönemi Türk rejiminin önde gelen şahsiyetlerini -İttihat Terakki mensupları- herhangi ciddi bir soruşturma yapmadan İstanbul'da alıkoymuşlar ve daha sonra da yargılanmak üzere *Prenses Ena* gemisi ile Akdeniz adalarından biri olan Malta'ya göndermişlerdir. İngilizler tarafından yapılan tutuklama ve sürgünler 1919 ve 1920 yılları içerisinde devam etmiştir.²⁵⁰

İngilizler tarafından Malta'ya sürülerek alı konulan bu Türk esirleri başlıca üç sebepten dolayı suçlanmışlardır; mütareke maddelerine uymamak, İngiliz savaş esirlerine kötü davranmak ve Türkiye ve Transkafkasya'da Ermenilere karşı katliam işlemek.²⁵¹ Yapılan bu suçlamalardan sonuncusu doğrudan Ermeni sorunu ile ilgili olduğu görülmektedir. Öyle ki; savaş esnasında Türkiye'de gerçekleşen Ermeni olaylarını katliam olarak değerlendiren ve bu olaylardan Türk Hükümeti'ni sorumlu

²⁴⁹ Şimşir, **İngiliz Belgeleri'nde Atatürk, II**, Belge No: 194, s.457-458.

²⁵⁰ Bilal Şimşir, **The Deportees of Malta and The Armenian Question**, Ankara, 1984, s.3.

²⁵¹ Şimşir, **The Deportees of Malta and The Armenian Question**, s.3. Mütarekeden sonra İngiltere tarafından ortaya koyulan bu uygulamaları "insan avı" olarak niteleyen Bilâl Şimşir, İngilizlerin buradaki amacının mütarekeye karşı Türk direncini kırmak olduğunu ifade etmektedir. Buna göre; ilk direnişin cephelerdeki askerlerden gelebileceğini düşünen İngilizler, insan avına Türk komutanlarından başlamışlardır. Subay avının hemen arkasından İttihatçılar gelmiş ve işbirlikçi Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığa gelişi ile 1919'un ilk yarısında İttihatçılara karşı amansız bir savaş açılmıştır. İngilizler, bu uygulamaları ile Türklere dikte ettirilecek öldürücü barış koşulları açıklanınca Türkiye'de millî mücadele hareketinin başlayacağını düşünerek bu hareketi başlamadan söndürmek istemişlerdir. Öyle ki, büyük başları yurt dışına kaçmış ve parti olarak kendilerini dağıtmış olmakla birlikte o dönemde İttihatçılar Türkiye'deki en teşkilatlı siyasal güce sahip olan kesimdir. Bu yüzden İngilizler, Türkiye'yi savaşa sokarak başlarına bela eden İttihatçılara ağır bir darbe indirmeyi gerekli görmüşlerdir. Bu noktada kullanabilecekleri en önemli argüman da Ermeni katliamları olmuştur. İngilizler bu uygulamalar içerisinde son olarak Kemalist dedikleri millî mücadele hareketinin önde gelen şahsiyetlerine yönelik bir ava başlayacaktır. İlk kovalanan Kemalist, Mustafa Kemal Paşa'dır. (Bilâl Şimşir, **Malta Sürgünleri**, 1976, s.462-464.)

tutan İngilizler, savaştan sonra üzerlerine düşen yükümlülükleri ortadan kaldırmak ve katliam sorumlularını yargılamak üzere girişimde bulunmuşlardır. Bu süreç içerisinde Malta'da tutuklu bulunanların bir kısmını yargılamak için bir Ermeni katliamı yapıldığına yönelik deliller aranmış ancak bundan bir netice alınamamıştır.

Mütarekeden sonra konu ile ilgili ilk değerlendirmeler İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Foreign Office gönderdiği 2 Ocak 1919 tarihli yazısında yapılmıştır. Buna göre; Kafkasya ve Kilikya'da devamlı olarak mütareke maddelerine aykırı hareket eden Türkler aynı zamanda Ermenilere karşı kötü davranışlara devam etmektedirler. Bu noktada Calthorpe, mütarekenin tatbikine de yardımcı olacağı gerekçesi ile bir an evvel sakıncalı bulunan kişilerin tutuklanıp müttefik güçlere teslim edilmesi hususunda gerekli emirleri verebilmek için kendisine yetki verilmesini istemektedir.²⁵²

Aslında İngiliz Hükümeti'nin de savaş esnasında Ermenilere kötü muamele yapanların cezalandırılmaları konusunda oldukça kararlı olduğu anlaşılmaktadır.²⁵³ Ocak 1919'da İngiliz Dışişleri tarafından Calthorpe'a gönderilen telgrafta; mütareke maddelerine uymayanların, İngiliz komutan ve yetkililerine küstahlık edenlerin, esirlere kötü davrananların ve Türkiye ve Traskafkasya'da Ermenilere ve diğer unsurlara kötü muamelede bulunan şahısların tutuklanarak en yakın müttefik kumandanlığına teslim edilmesi yönünde Türk Hükümeti'ne talimat verilmesi istenmiştir.²⁵⁴

Bu arada İngiliz Yüksek Komisyonu'nun tercümanı Andrew Ryan'ın önderliğinde İngiliz Komiserliği bünyesinde oluşturan "Ermeni-Rum Bölümü" de savaş esnasında Ermeni ve Rum kayıpları ile ilgili olarak çalışmalarına başlamıştır. Ryan, bu "Ermeni ve Rum Bölümü" ile ortak hareket tarzında bir çok Türk yetkilisinin tutuklanarak sürgün edilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. "Ermeni-Rum Bölümü", oluşturduğu kara listeler ile Ermeni katliamlarından mesul tutulan kişilerin isimlerini

²⁵² Aynı telgrafta Calthorpe, İstanbul Hükümeti ve Sultan'ın da, politik düşmanları olan İttihatçılara karşı bir operasyondan çok memnun olacağını bildirerek gerekli tutuklamalar için işgal bölgelerinde onlara müttefik desteğinin verileceğini kaydetmektedir. Calthorpe, iç bölgelerdeki Türklere yenildiklerini anlatmak ve Ermenilere saygı göstermeleri gerektiğini vurgulamak için bundan daha iyi bir yöntem olamayacağını düşünmektedir. Geniş bir tutuklama operasyonunun çok fazla yükümlülük getereceğini belirten İngiliz komiseri, sınırlı tutuklamaların, tutuklanmaları gereken diğer kişiler için de caydırıcı bir etken olacağını ifade etmektedir. (PRO. FO. 371/4172/2391, *Admiral Calthorpe (Constantinople) to Foreign Office, No: 14, January 2nd, 1919.*)

²⁵³ PRO. FO. 371/4172/12905, *British High Commission, Constantinople to A. J. Balfour, No: 34, 7th January, 1919.*

²⁵⁴ PRO. FO. 371/4172/17682, *Draft Telegram to Admiral Calthorpe, January, 1919.*

hazırlamada gecikmemiştir.²⁵⁵ Netice de öncelikle bu listeler vasiyasıyla İngilizlerin insan avı macerası başlamıştır

Tutuklamalar başladıktan sonra İngilizleri bu insanları suçlamaya yönelik deliller bulmak noktasında bazı endişeler sardığı görülmektedir. Öyle ki, Amiral Webb, Ermeni katliamı sorununa yönelik kanıt bulmanın oldukça zor olacağını düşünmektedir.²⁵⁶ İngilizler bu konuda o kadar sıkıntı yaşamışlardır ki, onların bu çaresizliği karşısında Osmanlı Arşiv Dairesi'nde çalıştığını iddia eden biri tarafından Ermeni katliamına yönelik resmi olmayan bir takım sahte yazılar 10.000 pounda kendilerine satılmak istenecektir. Bu fırsatı bile araştıran İngilizler netice de adı geçen yazıların hiçbir şey ifade etmediğini anlamışlardır.²⁵⁷

İstanbul'un işgal edilmesi ve İngilizler tarafından politik olarak sakıncalı görünen önemli kişilerin tutuklanması ile²⁵⁸ Malta gemisine yeni sürgünler eklenmiştir. Bununla beraber Osmanlı Hükümeti'nin Ermeni katliamlarına yönelik takındığı bir tavır İngilizleri gerçekten etkileyecek bir tarzdadır. Buna göre; katliamların araştırılması için Danimarka ve İspanya hükümet temsilcilerinin de için de bulunduğu uluslararası tarafsız bir araştırma komisyonunun kurulması teklifi, Paris'teki İngiliz delegasyonu tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır. 25 Mart 1919'da Balfour, Paris'ten Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıda, bir komisyon oluşturulması teklifine tamamen karşı olduğunu ifade ederken, Danimarka ve İspanya hükümetlerinin böyle bir girişim yönündeki katılımlarının engellenmesi gerektiğini düşünmektedir. Yine Balfour'a göre; Türklerin bu yöndeki tekliflerine karşı İngiliz Hükümeti'nin de karşı faaliyette bulunması gerekmektedir.²⁵⁹ Öyle anlaşılıyor ki; Ermeni sorununun hukukî ve adlî çerçevedeki çözüm sürecinde bazı problemlerle karşılanacaklarını anlayan İngilizler, meseleye kendi yöntemleri ve politik menfaatleri doğrultusunda yaklaşmakta kararlı görünmektedirler.

²⁵⁵ Şimşir, *The Deportees of Malta and The Armenian Question*, s.6-7; **PRO. FO. 371/4172/13694**, *Admiral Calthorpe to Foreign Office, No:170, January 24th, 1919.*
²⁵⁶ **PRO. FO. 371/4172/41634**, *Admiral Webb to Foreign Office, No. 532, 16th March, 1919.*
²⁵⁷ **PRO. FO. 371/4172/31307**, *British High Commission, Constantinople to A. J. Balfour, No: 135, 10th February, 1919.*
²⁵⁸ **PRO. FO. 371/5089/E 2805**, *British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No: 402, 25th March, 1920.*
²⁵⁹ **PRO. FO. 371/4173/47913**, *British Delegation, Paris to Foreign Office, No: 323, March 25th, 1919.*

Nisan ayı içersinde İstanbul'da askerî mahkemede yargılandıktan sonra idam edilen Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey, savaş esnasında Ermeni katliamı suçundan idam edilen ilk şahıstır. Calthorpe, Osmanlı Hükümeti'nin sorumluları cezalandırmaya yönelik pasif ve ürkek durumuna rağmen askerî mahkemenin bu tavrını övülmeye değer bulmuştur.²⁶⁰

Bununla beraber gerek Kemal Bey'in idamı sonucu gerilimin artması gerekse Türkiye'nin iç kesimlerinde müttefik politikalarına karşı ortaya konulan millî direncin önemli boyutlara ulaşması üzerine, İstanbul'da bulunan Türk esirlerini burada daha fazla tutmanın mümkün olamayacağını anlayan İngilizler, bunları Mayıs 1919'da Malta'ya gönderme kararı almışlardır. İçerisinde yüksek mevkilerde görev yapmış olan Türk görevlileri ve askerî yetkililerinin bulunduğu *Prences Ena* gemisi 2 Haziran'da Malta'ya ulaşmıştır. *The Times* ise olayla ilgili şunları kaydetmektedir:²⁶¹

“Tutuklu İttihât Terakki esirleri sevklerinin Türkiye'deki yerel duruma yönelik olumlu gelişmeler sağlayacağı bekleniyor. Bazıları bu sevk işlemine olumlu bakarken, bazıları ise İstanbul Hükümeti'ne baskı yapıldığı, barış anlaşmasına kadar bu tutukluların Türk gözetiminde kalması gerektiği yönünde eleştirilerde bulunuyorlar. Bu eleştirilerin bir gerçeği göz ardı ettiği görülüyor. Bu sevk onların nihai yargılanmalarına yöneik bir ön yargı oluşturmamaktadır. Türkiye ile barış maddeleri, bu tutukluların yargılanmalarını Türk olmayan mahkemelerde yapılması şeklinde düzenlenecek. Bu mahkemelerin bir kısmı müttefik güçlere karşı suçlar ile, bir kısmı da yapılan katliamlara yönelik faaliyet gösterecekler. Şüphesiz, haklarında bir kanıt bulunamayan suçlular Türk Hükümeti'ne teslim edilecek.

“Türk esirlerinin Malta'ya sevk edilmesi şu anki durum için bir önlem olarak algılanmalıdır. Bir kere Türk askerî mahkemelerinin tavrı tatminkâr değildir. Türk Hükümeti iyi niyetlidir ancak devamlı olarak askerî mahkemelerden görevlilerin istifa etmesi, işlem sürecindeki gecikmeler, şimdiye dek tek bir kişinin idam edilmesi ve merasimdeki milliyetçi cereyanlar gibi olaylar Türk makamlarının bu tutuklularla ilgilenme kabiliyeti yönündeki inançları sarsmıştır.”

²⁶⁰ PRO. FO. 371/4173/72536, British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 576, 21st April, 1919.

²⁶¹ “Deportation of Turkish Suspects”, *The Times*, 5 June, 1919.

İngilizler, İstanbul'daki Türk esirlerini Malta'ya göndererek olayları kontrol altına alacaklarını sanmışlarsa da bu düşüncelerinde yanılmışlar ve onların bu uygulamaları da neticelerini iyi hesap etmedikleri bazı politikalar listesine eklenmiştir.

Tutukluların Malta'ya sürgün edilmesinden sonra İngiltere'nin karşılaştığı en önemli problem, Ermeni katliamından dolayı yargılanacak Türk esirleri ile ilgili delil bulma noktasında ortaya çıkmıştır. Öyle ki, mütarekeden sonra İngiliz işgali altında olan Kafkasya, Mezopotamya ve Irak'ta kurulan İngiliz Askerî Mahkemeleri'nde²⁶² Ermeni katliamına yönelik suçlamaların barış anlaşması şartları altında halledilmek üzere rezerve edilmesi gereği düşünülmüştür.²⁶³

İngiliz Yüksek Komiserliği "Ermeni-Rum Bölümü" tarafından hazırlanan "Türk Yetkililerinin Tutuklanması ve Sevki" başlıklı raporda ise, Ermeni katliamına karıştıkları yönünde hazırlanan listelerde yer alan kişilerin çoğu hakkında kanıt olmamakla birlikte hepsinin ayrı bir dosyası tutulduğu ifade edilmektedir. Aynı rapora göre; "Ermeni-Rum Bölümü'nün" bütün bilgi kaynakları Ermeni istihbarat bürolarına dayalıdır ve bölümün başka bir bilgi kaynağı yoktur. Mandater bir güç düzeni ve kanunu sağlayıncaya kadar çoğu durumlarda hiçbir yasal kanıt ortaya koyulamamaktadır.²⁶⁴

Anlaşılan o ki; gerek İstanbul'daki İngiliz yetkilileri gerekse onların hizmetinde çalışan Ermeniler katliamla suçladıkları insanlar hakkında gerçek kanıt bulmakta zorlanmaktadırlar. Esasen 19 Temmuz 1920'de Malta'da bulunan Türklerle ilgili olarak Savaş Bakanlığı tarafından ortaya koyulan memorandumda da W. Churchill, şu ifadelerde bulunmuştur.²⁶⁵

Şu anda Malta'da önde gelen Türk politikacıları, eski bakanlar, generaller ve milletvekilleri tutuklu olarak bulunuyorlar. Bana öyle geliyor ki; Adalet Bakanı tarafından bu liste dikkatli bir şekilde gözden geçirilmeli ve hakkında bir işlem yapılamayacak durumda olanlar ilk fırsatta serbest bırakılmalıdır... Bizim için maddi

²⁶² Özellikle Batum'da kurulan İngiliz Askerî Mahkemesi ve faaliyetleri için bkz. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.231-238.

²⁶³ **PRO. FO. 371/4174/129560**, *Foreign Office to Law Officers of the Crown, July 10, 1919.*

²⁶⁴ **PRO. FO. 371/4174/18377**, *British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No:1364, 1st August, 1919.*

²⁶⁵ **PRO. FO. 371/5090/E10303**, *"Position of Turkish Political Prisoners interned at Malta", Memorandum by the Secretary of State for War, 19th July, 1920.*

açıdan bir yük olan bu insanları orada daha ne kadar tutacağımız hakkında hiçbir fikrim yok.”

Londra’da 4 Ağustos 1920 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısının gündemi de Malta’daki siyasi tutuklulardır. Savaş Bakanlığı’nın tavsiyesi üzerine konuyu incelemiş olan Adalet Bakanlığı, Malta’da bulunan esirlerin kabaca üç sınıf altında alıkonulduklarını ve bunlarında; 1- Politik suçlular, 2- Katliam, yağma ve tehcir suçları, 3- Savaş esirlerine kötü muamelede bulunanlar olduğunu ifade ile bunlardan yalnızca 3. grubun kendi yetki alanına dahil olduğunu dile getirmişlerdir. Adalet Bakanlığı’na göre; diğer tutuklamalar İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri’nin talimatı ile yapıldığı için bunlara yönelik kanıtlar da onun elinde olsa gerektir ve bu kanıtlar incelenmelidir.²⁶⁶

Bununla birlikte İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, 21 Eylül 1919’da Dışişleri’ne gönderdiği bir yazı ile, tutuklanan kişilerin büyük bir çoğunluğuna yönelik suç kanıtı elde etmenin çok zor olduğunu ifade ile şu anda politik yönden Malta’da bulunan Türk esirlerinin Türkiye’ye geri gönderilmelerinin uygun olmadığını ifade etmiştir. Bunun yanında Robeck’e göre; İngiliz Hükümeti’nin şimdiden bu tutukluları elinden çıkarmak için alternatif yöntemleri planlamaya başlamalıdır. Ayrıca katliam ve tehcirden sorumlu olan herkesin yargılanmasını pratik bir uygulama olarak görmeyen de Robeck, sadece bu olaylarda aktif rol oynayan belli kişilerin yargılanmasından yanadır. Netice de de Robeck, birkaç ay öncesine nazaran Türkiye’de gelişen olumsuz şartlar üzerine artık Türk Hükümeti’ne katliamlardan sorumlu olanların tutuklanmasına yönelik teklifte bulunmamaya karar verdiğini Dışişleri’ne ileterek, halihazırda Türk gözetiminde bulunan kişilerden de artık Malta, Mondros veya başka yerlere sevk yapılması taraftarı olmadığını ifade etmiştir.²⁶⁷

Bu noktada katliamlara yönelik kanıt toplama sıkıntısının Londra’dan gelen bilgilerle beraber oldukça artmaya başladığı görülmektedir ki, İngilizlerin bu konudaki çabaları 1921 yılının sonlarına kadar devam eden sıkıntılı bir sürecin başlaması anlamına gelmektedir. Konu bütünlüğü sağlamak kaygısı ile daha sonra gelişecek olayları burada ele almayı uygun görüyoruz.

²⁶⁶ **PRO. FO. 371/5090/E9934**, “Position of Turkish Political Prisoners interned at Malta” Cabinet, 12th August, 1920.

²⁶⁷ **PRO. FO. 371/4174/136069**, British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No: 1722, 21st September, 1919.

İngiliz Kraliyet Mahkemeleri Hukuk Danışmanları'nın isteği üzerine 1921 Mart ayı başlarında Dışişleri'nden İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold'a gönderilen yazıda, Malta'daki tutuklular için kanıt hazırlanıp gönderilmesi istenmiştir.²⁶⁸ Neticede Sir H. Rumbold tarafından hazırlanan ve Malta'daki bazı tutuklularla ilgili özet bilgiler taşıyan bir dosya 16 Mart 1921'de Foreign Office'e gönderilmiştir. H. Rumbold'un hazırlanan bu bilgilerle ilgili Dışişleri'ne yapmış olduğu değerlendirmeler oldukça ilgi çekicidir.²⁶⁹

"...Ermeni Patrikhanesi bu bilgilerin temin edildiği tek kaynaktır. Müttefik veya tarafsız ülkelerin hiçbirinden kanıt veya bilgi temin edilmesi yönünde bir talepte bulunulmamıştır. Bu durumda özellikle Amerikan Hükümeti'nin arşivinde kanıt oluşturacak şekilde geniş çapta belge olduğu şüphesizdir. Öyle ki, katliamların gerçekleştiği zamanda ABD gerekli kanıtları elde edebilecek pozisyondaydı.

"...Türk barışı henüz yürürlüğe girmediğinden Türk Hükümeti'ne ve yetkililerine kanıt yönünde bir baskıda bulunulmadı. Sonuçta gönderilen bu kanıtlar arasında resmî hiçbir Türk belgesi bulunmamaktadır.

"...Anadolu'da güvenlik ortamı bulunmadığından ve yine Anadolu'dan İstanbul'a seyahatin mümkün olmamasından dolayı kanıt olarak çok az sayıda şahit ortaya çıkmıştır. Katliama şahitlik eden Ermenilerden ise çok az sayıda kişi hayatta kalmıştır. İstanbul'da göçmen olarak bulunan bu Ermeniler arasında eğitimli herhangi biri yoktur. Ayrıca, katliama tanıklık eden Ermenilerden bir kısmı ABD'ye gittiğinden bunların çoğunun izleri kaybedilmiştir. Bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda yargılamalarda büyük dezavantajlar ile karşılaşılacağı muhakkak görülmektedir. Şu an gerekli bilgilerin sağlandığı tek kanal ve kaynak Ermeni Patrikhanesi'dir..."

Adı geçen belge biraz daha sadeleştirildiğinde şu noktaların altı çizilebilir; öncelikle kendisinden Ermeni katliamları ile ilgili kanıt göndermesi istenen İngiliz Yüksek Komiseri, Dışişleri'ne gönderdiği bilgilerin bir kanıt oluşturmadığını kendisi de kabul etmektedir. Toplanan bu bilgilerin kaynağı bellidir. Ancak bu noktada Rumbold'un uzun cümlelerle açıklamaya çalıştığı durum genel bir ifade ile ipe un

²⁶⁸ **PRO. FO. 371/6499/E1801**, Law Officers Department to Foreign Office, 8th February, 1921; Foreign Office to Sir H. Rumbold, No: 153, 16th February, 1921.

²⁶⁹ **PRO. FO. 371/6500/E3557**, British High Commission, Constantinople to Earl Curzon of Kedleston, No: 277, 16th March, 1921.

sermek olarak nitelendirilebilir. Bu çaresizlik içerisinde H. Rumbold, İngiliz Dışişleri'ni Ermeni katliamları ile ilgili çok sayıda belge olduğuna emin olduğu Amerikan arşivlerine yönlendirmektedir.

Neticede Malta'da alıkonulan insanları hukukî açıdan olmasa bile politik açıdan yargı önüne çıkarmayı çok önemli gören İngiliz Dışişleri,²⁷⁰ 1921'in Mart, Mayıs ve Haziran aylarında olmak üzere üç kez ABD'nin kapısını çalmıştır. 31 Mart 1921'de İngiliz Dışişleri'nden Washington'daki İngiliz Büyükelçisi A. Geddes'e gönderilen telgraf İngilizlerin bu konudaki çaresizliklerini ortaya koyacak niteliktedir.²⁷¹

"...Şu anda Malta'da, Ermeni katliamına karıştıkları zanıyla bir çok Türk İngiliz Hükümeti'nin gözetimi altında tutuklu bulunmaktadır. Bu tutukluların suçluluklarını ortaya koyacak delilleri ortaya koymakta son derece güçlük içerisindeyiz. Lütfen, yargılanmalarda kullanılacak değerinde ABD Hükümeti'nin elinde herhangi bir kanıt olup olmadığı yönünde araştırmalara başlayınız."

13 Temmuz 1921'de Washington'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen yazı ise Ermeni katliamlarına yönelik ABD Hükümeti nezdinde delil sağlama girişiminin sonuçlarını net bir şekilde ifade ederek, İngiliz politikalarında bir argüman olarak kullanılan katliam hikâyelerinin gerçek yüzünü açıkça ortaya koyacak niteliktedir.²⁷²

"...Ermeni katliamları bağlamında Malta'da tutuklu bulunan Türklerle ilgili olarak dün elçilik bünyesinden bir kişi ABD Dışişlerini ziyaret etti. Kendisine, savaş esnasında Ermenistan'da işlenen cinayetler ile ilgili Amerikan konsoloslarının raporlarını incelemek üzere izin verildi. Amerikan yetkililerine göre raporlar İngiliz Hükümeti'nin amacına en çok yararlı olacak şekilde yüzlercesinin arasından özenle seçilmiş."

"Üzülerek ifade etmeliyim ki; bu belgeler arasında şu anda Malta'da bulunan Türklerin yargılanmaları sürecinde onlara karşı kanıt olarak kullanılacak hiçbir şey yok..."

²⁷⁰ PRO. FO. 371/6502/E5845, Foreign Office Minutes, 25th May, 1921.

²⁷¹ PRO. FO. 371/6500/E3552, Foreign Office to Sir A. Geddes (Washington, No: 176, March 31st, 1921.

²⁷² PRO. FO. 371/6504/E8519, British Embassy, Washington to Earl Curzon of Kedleston, No: 722, July 13, 1921.

Anlaşıldığı kadarı ile İngiliz Dışişleri'nin gerek Türkiye'de gerekse ABD'de Ermeni katliamları ile ilgili kanıt toplama faaliyetleri hüsrarla sona ermiştir. Olayların bu boyutunda İngiliz Hukuk Danışmanları ise Malta'da, İngiliz Dışişleri gayretiyle Ermeni katliamlarına yönelik tutuklu bulunan Türkler hakkında ayrı bir işlem yapılmasına karar vermiştir.²⁷³

“...Şimdiye kadar hiçbir şahitten tutuklular hakkında yapılan suçlamaların doğru olduğunu kanıtlayan bir ifade de alınmış değildir. Esasen herhangi bir şahit bulunup bulunmayacağı da belli değildir. Zira “Ermenistan” gibi uzak ve ulaşılması zor bir ülkede ve özellikle de bu kadar uzun bir zaman geçtikten sonra şahit bulunmasının ne ölçüde zor olduğunu belirtmek dahi gereksizdir.”

Netice'de İngiliz Dışişleri'nin politik sebeplerden dolayı bir argüman olarak kullandığı Ermeni katliamları meselesi ve Malta sürgünleri macerası İngiltere için insanlık ve hukuk adına bir fiyasko ile son bulmuştur.

Adadaki tutuklular hakkında kanıt toplama yönünde yapılan bütün girişimlerin sonuçsuz kalması ve İngiliz Hükümeti'nin elinde olan kanıtların da bir şey ifade etmemesi üzerine bu insanları başarısızlıkla sonuçlanması kesin görülen bir duruşmaya çıkarmak daha da tehlikeli bir durum olarak algılanmıştır. Öyle ki; başarısız bir duruşma bu tutuklulara haksız yere esir edildiklerine dair bir iddia fırsatı verebilir. Bu yüzden İngilizler, en uygun alternatif olarak onları Türkiye'de bulunan İngiliz esirlerine karşı rehine olarak alı koymak yolunu seçmişlerdir. Tasarlandığı üzere neden bir yargılama yapılmadığına yönelik bir gerekçe ortaya koymak zorunda kaldıklarında ise İngiltere'nin kendini savunma yöntemi gayet açık bir şekilde dizayn edilmiştir: “Gerekli olan bütün kanıtlar Türk Hükümeti tarafından ortadan kaldırılmıştır”.²⁷⁴

Olayların bir çıkmaza girmesi ve Türkiye'deki Millî Mücadele Hareketi'nin başarı göstermesi sonucu Malta'da tutuklu olarak bulunanların Türklerin elindeki İngiliz esirleri ile karşılıklı olarak değiştirilmesi sürecinde 15 Eylül 1921'de Ermeni katliamları ile suçlanan Türk esirlerinin de serbest bırakılmasına karar verilmiş²⁷⁵ ve İngiliz Adalet

²⁷³ **PRO. FO. 371/6504/E8745**, *Department of H. M. Procurator General to Foreign Office, 29th July, 1921.*

²⁷⁴ **PRO. FO. 371/6504/E10023**, *H.B.M Supreme Court, Constantinople to British High Commissioner, 24th August, 1921.*

²⁷⁵ **PRO. FO. 371/6504/E10419**, *Sir H. Rumbold to Foreign Office, September 15th, 1921.*

Bakanlığı bu kararı 20 Eylül'de onaylamıştır.²⁷⁶ 31 Ekim'de *Chrysanthemum* ve *Montenol* gemilerinin İnebolu'ya varışları ile İngiliz tarihinde kara bir leke olarak yerini alacak olan bu macera son bulmuştur.²⁷⁷

Ermeni katliamlarına yönelik yapılan tutuklamalar sürecinde kanıt problemi yaşayan İngiliz Hükümeti'nin, baş ucunda duran ve 1916 yılında İngiliz Savaş Propaganda Bürosu tarafından hazırlanan Mavi Kitab'a neden müracaat etmediği de gerek bu kitabın içerik ve geçerliliği, gerekse Ermeni katliam hikayelerinin iç yüzünü ortaya kayacak önemli göstergeler arsındadır. Oysa bazı Ermeni çevreleri bu kitabı hâlâ "*Savaş Esnasında Türkiye'de Gerçekleşen Ermeni Katliamları El Kitabı*" olarak baş uçlarında tutmaktadırlar.

D- Paris Barış Konferansı Sürecinde İngiltere'nin Ermeni Politikası

1- Paris Barış Konferansı ve Osmanlı Devleti

I.Dünya Savaşı'ndan sonra yapılacak barış antlaşmaları, 32 devlet temsilcilerinin katıldığı ve 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan konferansta hazırlanıyordu. Bununla beraber konferans kararlarına hakim olan sadece beş devlet bulunmaktaydı. Bunlar; İngiltere, ABD, Fransa, Japonya ve İtalya idi. Konferansta bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından meydana getirilmiş olan Onlar Konseyi'nde ise esas itibariyle barış düzeninde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirmek azminde olan Fransa ve İngiltere baskın rol oynamakta idi.²⁷⁸ Konferansta tartışılan konular Alman, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları ile müttefikleri Bulgaristan'a ne gibi yaptırımlar uygulanacağı idi. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kararların çoğu Birinci Londra Konferansı'nda (Şubat 1920) verilmiş, San Remo'da onaylanmış (Nisan 1920) ve Sevr'de bir anlaşma olarak imzalanmıştı.²⁷⁹

²⁷⁶ **PRO. FO. 371/6504/E10561**, *H. M. Procurator General's Department to Foreign Office, 20th September, 1921.*

²⁷⁷ **PRO. FO. 371/6505/E12068**, *Admiralty to Foreign Office, 2nd November 1921*; **PRO. FO. 371/6505/E12511**, *War Office to Foreign Office, No: 0103, 12th November, 1921.*

²⁷⁸ Arınoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s.145.

²⁷⁹ I. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan bütün barış antlaşmaları içerisinde en son tamamlanan Osmanlı Devleti ile yapılan barış antlaşmasıdır. Mütarekeden sonra, Lloyd George ile Clemenceau arasında gayri resmi konuşmalarla başlayan süreçte önemli konularda karara varmak on altı ay sürmüş, diğer konuları görüşüp anlaşmayı imzalamak için de bir dört ayın daha geçmesi gerekmiştir. L. George'un başlangıçta sadece bir haftada tamamlanacağını söylediği anlaşmanın imzalanması yaklaşık iki yıl sürmüştür. (Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, s.401-402.)

Konferansın üzerinde kafa yorduğu meselelerden biri de, savaş esnasında fiili olarak çöküşü tamamlanmış Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili idi. İngiltere'nin Doğu politikasından sorumlu kabinenin başkanı Lord Curzon²⁸⁰ "Avrupa'nın hayatını zehirleyip duran bu kocamış devletten" artık kurtulmanın zamanı geldiği kanısını taşıyordu. Buradaki asıl mesele Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini nasıl bir düzenin alacağı idi. İngiltere hâlâ düşman savaş gemilerinin Boğazlardan geçmemesi peşinde idi ve Süveyş'ten geçip Hindistan'a giden yolu korumak zorundaydı. Bununla beraber müttefiki Fransa gibi bir başka güçlü ülkenin bölgeye sokulmasını istemeyen İngiltere'nin tüm sorumluluğu üstlenmek gibi bir niyeti de yoktu.²⁸¹

Savaş esnasında İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan anlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği konusunda bir takım projeler tasarlanmış, imparatorluğun Arapça konuşulan bölgeleri İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmıştı. Türkçe konuşan kesimlerle ilgili olarak da Fransa'nın Suriye'den başlayarak kuzeyde Kilikya'ya giren bir bölgeyi almasına karar verilmiş, İstanbul ve Boğazlar ile Kafkaslardaki sınırlarına bitişik olan doğu vilâyetleri ise Rusya'ya tahsis edilmişti. Ancak, Bolşevik Hükümeti'nin Merkezi Devletler ile barış imzalaması İtilâf Devletleri arasında Osmanlı topraklarının paylaşılmasına dair bu projeleri fiilen geçersiz kılmıştı. İngiltere ile Fransa artık Orta Doğu'da en büyük iki güç durumunda idiler. Savaşın sonu her iki tarafı da bir kuşku ortamı içerisine sürüklemişti.²⁸²

Paris'te bulunan "barış mimarları" 30 Ocak 1919'a kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili meselelere hiç değinmemişlerdi. Bu tarihte, konuya ancak eski Alman sömürgeleri ile ilgili olarak değinildi. İngiliz Başbakanı Lloyd George, "Türkler, kendi tebaaları olan halkları çok kötü yönettiği için" tüm Arap bölgelerini - Suriye'yi, Mezopotamya'yı, Filistin'i ve Arabistan'ı- kaybetmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu noktada "uygarlaşmış olmakla beraber örgütlenme sürecini tamamlamamış olan Araplar" dışarıdan rehberliğe ihtiyaç duyacaklardı. Osmanlılar ayrıca kuzeydoğu sınırlarından da toprak kaybetmek zorundaydı. Öyle ki, savaş

²⁸⁰ 1919 Eylül'ünden itibaren Dışişleri Bakanı.

²⁸¹ İngiltere ve Fransa yüzyıllardan beri birbirlerine karşı, Avrupa'da, Kuzey Amerika'da, Hindistan'da, Afrika'da ve Orta Doğu'da savaşmışlardı. XX. yüzyılın başlarındaki dostlukları nispeten yeni bir olaydı. Savaş sınırı atlatılmışsa, barış sınırı da aynı şekilde verilmek zorunda idi. (MacMillan, Paris, 1919, s.367.)

²⁸² MacMillan, Paris, 1919, s.367-368.

esnasında Ermenilere oldukça kötü davranılmıştı. Bölgede kesinlikle bir Ermeni devleti oluşturulmalı ve büyük olasılıkla dış güçlerden birinin mandası altında yaşamaya başlamalıydı. Ermenistan'ın güneyinde bir Kürdistan'ın da olması gerekebilirdi. Geriye Türkçe konuşulan topraklar, Avrupa'dan bir dilim, Boğazlar ve Anadolu kalıyordu ki Lloyd George'un ifadelerine göre bunlar da gereklere göre çözümlenebilirdi.

Müttefiklerin 1 milyondan fazla askerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yayılmış bir durumda olduğunu ifade eden Lloyd George, bunların hepsinin parasının İngiltere'den çıktığını düşünmekteydi. "Onları Türkiye ile barış yapılana kadar ya da Milletler Cemiyeti kurulup işe başlayana, sorunu çözene kadar orada tutmak korkunç bir masrafa mal olacaktı ve kendileri bunu kaldıramazdı." Lloyd George, bu yöndeki imâlarla en azından ABD Başkanı Wilson'un Boğazlarla Ermenistan'ın mandasını üstleneceğini ummaktaydı.²⁸³ Hatta Amerikalılar tüm Türkiye'yi bile yönetmeyi üstlenebilirlerdi. Neticede Lloyd George tarafından konseye sunulan planın ana noktaları; Amerika'nın Türkiye'nin mandasını alması, Aydın'ın Yunan egemenliğ altına konması ve Suriye, Mezopotamya ve Filistin'in mandaterliklerinin geçici olarak İngiltere ve Fransa'ya verilmesi idi.²⁸⁴ Ancak Lloyd George, Amerika'nın İngiltere veya başka birinin müttefiki olmayacağını ancak daha sonraları anlayacak, Birleşik Devletler, dünya işlerinden ve karmaşık ittifaklardan çekilecekti.²⁸⁵

Dahası ABD'nin Osmanlı topraklarına dair oluşmuş belirli bir tutumu da yoktu. Amerikalılar, yalnızca Türklere karşı bir antipati beslemekteydiler. 1820'lerden beri "Osmanlı Türkiyesinde" faaliyet içerisinde bulunan Amerikan Protestan misyonerler, iflasın eşiğindeki rejimle ilgili çok karamsar bilgiler vermiş sonuçta Amerikan kamuoyuna çok kötü bir tablo çizilmişti. Diğer taraftan hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etmemiş olan ABD'nin imparatorluğun kaderinde söz sahibi olma durumu biraz ilginç görünüyordu. Wilson'un 14 ilkesinden yalnızca bir teki Osmanlılara değiniyordu, o da şüpheli bir madde idi: "*Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik verilmeli, ama halen Türk*

²⁸³ Lloyd George, ABD'nin Milletler Cemiyeti adına Anadolu'nun bazı bölümlerini, İstanbul'u, Çanakkale'yi, Doğu Anadolu ve Kafkasları işgal ederek yönetimi almasını öngörüyordu. Sonunda bu listeyi kısaltarak İstanbul, Boğazlar ve "Ermenistan" ile sınırlamıştı. (Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.396.)

²⁸⁴ Evans, **Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası, (1914-1924)**, s.169.

²⁸⁵ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s.387.

yönetimi altında bulunan diğer uluslarada kuşku payı olmayan bir yaşam güvencesi ile müdahalesiz özerk bir gelişme fırsatı sağlanmalıdır.” Türk kesimler nerelerdi? Kimler özerk gelişme fırsatına sahip olacaklardı gibi sorular işleri karışık bir duruma sürükleyecek nitelikteydi. Bunlarla beraber barış konferansı başlamadan önce Amerika'nın en azından Ermenistan'ın ve Boğazlar'ın mandasını alacağı yönünde genel bir beklenti vardı.²⁸⁶ Netice de Paris'te Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin kararlar ABD'nin İstanbul ve Ermenistan konusunda alacağı tutum belli oluncaya kadar ertelendi (1919 Temmuz-Kasım) ve bu durum netleşmeden Türk anlaşması görüşülmedi.²⁸⁷

1919 ilkbaharında Paris'teki konferans salonlarında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili pek çok fikir ortaya atılmıştı. Ancak sözü edilen himayeler, bağımsız devletler ve mandalar gerçekten oluşsa idi, geriye Anadolu'nun ortasında boğazlar ve Akdeniz sahili olmayan, ufacık bir Karadeniz sahili olan kuzeydoğusunda Ermenistan ve Kürdistan'ın yer aldığı küçük bir Türkiye kalacaktı. Esasen 1920 yılının başlarında Türkiye ile yapılacak barış taslaklarının Sevr'de şekillenmesi böyle bir barışı öngörüyordu.

Bununla beraber politikacıların gerçeklikten son derece uzak olduğu kanısını taşıyan İngiliz Genel Kurmay Başkanı Henry Wilson şu ifadelerde bulunuyordu “*Kendi emirlerinin Türkiye’de ve Asya’da geçerli olduğunu sanıyorlar. Biz hiçbir zaman, mütarekeden sonra bile, oralardaki iç kesimlere girmeye çalışmadık.*” Bu süreç içerisinde Paris'teki politikacıların görmezlikten geldikleri bir şey de, Türklerin kendileri idi. Paris'te bulunan hemen hemen herkes Türklerin kendilerine söylenen herşeyi yapacaklarını varsayıyorlardı.²⁸⁸ 1919 ilkbaharından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye ne kaldı ise hepsinin kaderi Paris'te olup bitenlerden çok Türkiye’de, Mustafa Kemal önderliğindeki hareketlere bağlı hale gelmeye başlayacaktı. Bu durumda iki ayrı dünya söz konusu idi. Biri; uluslararası konferansların dünyası ki; burada haritalar üzerinde insanlar şu ya da bu ülkeye girip çıkıyorlardı, öteki ise; Osmanlı geçmişlerini üstlerinden atan ve bir Türk milleti olarak uyanan insanların dünyası idi. Bu iki dünya birbirleri ile çatışma rotası üzerinde idi. Paris'te büyük güçler

²⁸⁶ MacMillan, Paris, 1919, s.368-370.

²⁸⁷ Fromkin, Barışa Son Veren Barış, s.397.

²⁸⁸ MacMillan, Paris, 1919, s.373.

kendi yollarında gitmeyi sürdürürlerken, doğuda olup bitenlerin pek de farkında değilmiş gibiydiler.²⁸⁹

2- Konferansta Ermeni İstekleri ve İngiltere (1919)

I. Dünya Savaşı esnasında Ermeniler ve onların politik geleceklerine yönelik verdiği vaatler sebebiyle bir şeyler yapmak için kendini sorumlu hisseden İngiltere, mütarekeden hemen sonra Türkiye'ye karşı başlattığı uygulamalarda Ermenileri dilinden düşürmemiştir. Özellikle Dışişleri çevrelerinde Ermeniler ve onların politik gelecekleri ile ilgili olarak bazı projeler ortaya koyulmuş ancak bunların gerçekleştirilmesi noktasında kesinlikle bir sorumluluk alma lüksünü kendinde görmeyen İngiltere, "Ermenistan" meselesi ile ilgili bütün yükümlülükleri ABD'ye havale etmeye çalışmıştır. Bununla beraber barış sürecini nihai hedeflerine ulaşmak için oldukça uygun bir ortam olarak değerlendiren Ermeniler, tüm dünyada büyük bir lobi faaliyeti başlatmışlardır. Öyle ki, 8 Şubat 1919'da Londra'nın meşhur meydanlarından biri olan Trafalgar-Square'daki kalabalığın sebebi Barış Konferansı'ndaki Ermeni iddialarını desteklemektir.²⁹⁰

Ocak 1919'da Paris'te toplanan konferansa, 26 Şubat'ta Ermeni Delegasyonları²⁹¹ tarafından Doğu Anadolu ve Kilikya'yı da içine alacak şekilde "Büyük Ermenistan" projesi ile müracaatta bulunulurken²⁹² bu müracaattan hemen bir

²⁸⁹ MacMillan, Paris, 1919, s.425.

²⁹⁰ "Greek and Armenian Claims", *The Times*, February 10, 1919, Monday, p. 5.

²⁹¹ Paris'teki konferansta Ermenilerin sürekli olarak delege bulundurmalarına izin verilmemiş (PRO. FO. 371/3657/9846, *Earl of Derby to Earl Curzon of Kedleston, No: 116, January 16th, 1919*) ve barış konferansına kabul edilecek milletler listesinde "Ermenistan" ismi yer almamıştır. ("The Rights of Armenia", *The Times*, January 30, 1919, p.6) Bununla beraber Paris'te hazır olarak bulunan iki Ermeni delegasyonunun düşünce ve isteklerini zaman zaman konferansa aktarmalarına müsaade edilmiştir. Paris'te bulunan Ermeni delegasyonunun ilki Bugos Nubar'ın başkanlığında olan "Ermeni Millî Delegasyonu"dur. Müttefiklerce Ermenilerin temsilcisi olarak resmen tanınan bu heyetten başka Erivan Cumhuriyeti de, Avetis Aharonian önderliğindeki bir delegasyonu Paris'e göndermiştir. Aralarında net bir fikir birliği olmayan bu Ermeni delegasyonları önderlerinden Aharonian, Ermenistan Cumhuriyeti'nin taleplerini, Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti'nin iddiasını altı Osmanlı vilâyeti ile Karadeniz'e bir çıkış kapısı olarak ortaya koyarken, Bugos Nubar, büyük Ermenistan hayalleri içerisinde Kilikya bölgesine de göz dikmişti. (Hovannissian, *The Republic of Armenia*, I, s.257-259; "Constantinople and Armenia", Interview with H. E Boghos Nubar Pasha, *The Asiatic Review*, XVI/2, (April, 1920), s.190.) Paris'teki Ermeni delegasyonlarının birbirlerine karşı tutum ve düşünceleri hakkında bkz. Ronald Grigor Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, Chico, California, 1983, s.29-30.

²⁹² The Armenian Question Before The Peace Conference, "A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919",

gün sonra Ermeni önderlerinin büyük Ermenistan isteklerine dair İngiliz politik çevrelerinde yapılan bazı değerlendirmeler Ermenileri hiçte hoşnut edecek çizgide görünmemektedir.

Paris'teki İngiliz delegasyonunun üyesi olarak Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, Bugos Nubar ve Aharonian'ın programlarının zayıf bir nokta içerdiğini ifade eden Lord Derby, bölgede Ermenilerin Van dışında hiçbir yerde çoğunluk oluşturamadığını, Kilikya'nın tümünde ise toplam 407.000 Ermeni nüfusuna karşılık sadece Adana vilâyetinin 420.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir.²⁹³ Bu noktada Paris'teki İngiliz Delegasyonu Ermeni isteklerinin tutarsızlığı yolundaki düşüncelerini açıklamaktan geri kalmamıştır.

Bütün millîyetlere eşit haklar temelinde kurulacak bir Ermenistan'dan yana olan Toynbee ise Ermenilerin toplam nüfusa oranla azınlığı oluşturduklarını ifade etse de, her durumda altı vilâyetin ve Kilikya'nın Türkiye'den ayrılması gerektiğini düşünmektedir. Toynbee'ye göre; Türkiye'den koparıldıktan hemen sonra bölgede mandater güç tarafından düzen sağlanabilir ve Ermeni iddiaları ancak bu aşamadan sonra gerçekleşebilir. Bunların ötesinde Ermenileri çoğunluğa hakim bir pozisyona getirmek ne Ermeniler ne de bölge için uygun bir harekettir. Dolayısıyla bölgedeki Ermeni nüfusunu artırmak için dışarıdaki Ermenileri bölgeye yerleştirme yönünde mandater güce bütün kolaylıklar sağlanmalıdır. Dışışleri'nden L. Malett ise, bölgeye Ermenilerin doldurularak bağımsız bir Ermenistan oluşturulabileceğini, ancak bu

The Armenian Review, Vol: XXVII, No: 3-107, (Autumun 1974), s.227-259. "Ermeniler, konferansta alışkanlık haline gelen usullere uyarak işe tarihten başlamışlardı. Ermenilerin bölgede yaşadıkları yüzyıllara değinildi, Ermeni Hıristiyanlığının nasıl ısrarla sürdürüldüğü anlatılarak Müttefiklere savaş esnasında yaptıkları hizmetler hatırlatıldı. Yine kendilerine savaş esnasında verilen sözlerden bahsedildi. Ayrıca diğer heyetlerin tümü gibi onlar da koskoca bir toprak parçası ile ilgili bir talepte bulundular. İstedikleri yer Kafkaslardan güneye ve batıya uzanıyor, Akdeniz'i bile buluyordu. Ama herkesten farklı olarak onlar aynı zamanda bir dış gücün korumasını da talep etmişlerdi. Ne de olsa Lloyd George, "Ermenistan"ın bir daha "ezici Türk tiranlığına" teslim edilmeyeceğine dair sözler vermişti." (MacMillan, Paris, 1919, s.370-371.)

293

Lord Derby, *Temps Gazetesi*'nin Ermeni sorununun çözümüne ilişkin bazı haberlerinden de Lord Curzon'a bahsetmiştir. Bu gazeteye göre; Ermeni sorunu için iki çözümün söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, bölgenin her yerinde Ermenilerin azınlıkta olacağı geniş bir alana yayılmış bir "Ermenistan" oluşturmak, diğeri ise; Ermeni nüfusu belli bir bölgede toplayıp yoğunluk sağlayarak meseleyi çözüme kavuşturmadır. Paris'teki Ermeni delegasyonu ilk şıktan yana tavır takınırken, *Temps Gazetesi* tercihini ikinci şıktan yana kullanmaktadır. (PRO. FO. 371/3657/33779, Lord Derby to Lord Curzon, No: 424, February 27th, 1919.)

durumun mandater güce çok önemli ve uzun bir dönem sürecek yükümlülükler getireceğini düşünmektedir.²⁹⁴

Bu güçlülere fazla orali olmadıkları anlaşılan ve Kafkasya’da Türk ordusunun çekilmesi ile yerleştirilen bölgelerde dahi düzen ve hakimiyeti sağlayamayan Ermeni önderleri ise Türkiye’nin doğu, kuzey doğu ve güneyinde oldukça geniş bir bölgenin anahtarının güçlü bir devlet koruması altında kendilerine verilmesini talep etmektedirler. Bununla beraber, Ermenilerin istedikleri Türkiye’nin doğu bölgesinde müttefik kuvvetleri çok azdır. Bölgeye asker ve yardım göndermek, hele de bunu kaynakların çok kısıtlı olduğu bir zamanda yapmak onlar için çok ağır bir girişimdir. Üstelik Bolşevik olsun veya olmasın Rusya’nın Kafkaslarda ne Ermenistan’a ne de başka herhangi bir bağımsız devlete hoşgörü göstermeye niyetli olmadığı da kesindir.

Dolayısıyla Paris’teki Ermeni dostları biraz kararsız ve tereddütlü görünmekteydiler. Ermenistan’ın mandasını almakla bazı avantajlar elde edebileceklerse de, İngilizlerin en kötü kâbusu; Bolşevizmin ayaklanan İslam’la bir araya gelip, İngiliz İmparatorluğu’nu devirmesi ile ilgili idi. Ayrıca Savaş Bakanlığı’nın tekrarlayıp durduğu gibi İngiliz kaynakları zaten çok fazla alana yayılmış, bu yüzden oldukça zayıflamıştı. 1919 yılının sonlarına doğru İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill, “yabancı ve çapulcu” ırkların menfaatine bölgede böyle bir maceraya girmeyi arzu edilemez olarak nitelerken²⁹⁵ İngiltere’nin bu sorumluluğu havale edeceği tek güç olarak yüzler ABD’ye çevrilmişti.²⁹⁶

Bununla beraber, 16 Nisan 1919’da Paris’teki İngiliz Delegasyonu tarafından İngiltere’nin Orta Doğu politikasına yönelik, “gerektiğinde barış konferansına arz edilmek üzere” hazırlanan raporda, İngiliz politik çevrelerinin Doğu Anadolu, Kilikya

²⁹⁴ **PRO. FO. 371/3657/13595**, “*Future Administration of Armenia*”, *Notes of Conversations with Colonel Newcombe, Balfour to Lord Curzon, January 22, 1919.*

²⁹⁵ **PRO.CAB. 24/89, G.T. 8292**, *War Cabinet, “Military Policy in Asia Minor” Memorandum by the Secretary of State for War* 9th October, 1919. 26 Aralık 1919’da İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck ise İngiliz Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne’ye gönderdiği yazı da, Mustafa Kemal hareketini basturmak için Anadolu’nun bazı yerlerinin işgal edilmesinin pek arzuya değer olduğunu, ancak bunun için çok fazla askere ihtiyaç bulunduğunu ifade etmiştir. (Şimşir, **İngiliz Belgeleri’nde Atatürk, I**, s.XCIII.)

²⁹⁶ MacMillan, **Paris, 1919**, s.372.

ve Kafkasya bölgesine dair Ermeni politikaları hakkında önemli bilgiler ortaya koyulmaktadır;²⁹⁷

“...Anadolu yarımadasının büyük bir bölümünde nüfus ağırlıklı olarak Türklerden oluşurken, İngiliz Hükümeti, bu bölgede bağımsız millî bir Türk devletinin kurulmasını öngörmektedir. Bu devletin sınırları doğuda, Türk-Kürt-Ermeni ve Rum nüfusun karışık bir yapı arz ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey-doğu vilâyetlerine kadar uzanabilir. Bu noktada Silifke, Kayseri ve Samsun hattı Türkiye'de kalacak, Mersin, Sivas ve Giresun hattı hariç tutulacaktır.

“Nüfusunu Türk, Ermeni, Kürt, Rum ve diğer unsurların oluşturduğu karışık bir yapı arz eden Kilikya ve altı vilâyet ise tamamen Türkiye'den ayrılmalı ve Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ayrı bir devlet olarak şekillendirilmelidir. Kuzeyde geri kalan bölüm ise Transkafkasya Ermenistanı'nın yeni devlete bağlanma veya ayrı bağımsız bir cumhuriyet olarak kalma tercihine bağlıdır. Daha çok muhtemel görünen birinci alternatifte; Oltu, Kars, Gümrü, Erivan ve Culfa sınır içine dahil edilecektir.

“Transkafkasya Ermenistan'ı birleşmeyi kabul etsin veya etmesin Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey-doğu toprakları haricinde oluşan bu yeni devlet Ermenistan olarak adlandırılacaktır. Bu, geçmişte var olan tarihi bir isimdir. Şu anda Ermeniler, nüfusun en üretken ve faydalı unsurudur. Ayrıca ilerleyen dönemlerde dışardan bölgeye bir Ermeni göçü söz konusu olacaktır. Dolayısı ile Ermenilerin bölgede temel unsur olması muhtemeldir.

“Diğer taraftan Ermeniler, 1895 yılında başlayan katliamlardan önce bile bölgede azınlığı teşkil etmekte olup bu durum savaş sonunda da bu özelliğini korumaktadır. Bu yüzden bölge Ermeni millî devleti olarak Ermeni unsuruna teslim edilemez. Barış Konferansı, millîyetler arasındaki barışı muhafaza etmek ve savaşın harap ettiği durumları ortadan kaldıracak maddi imkânlar sağlayıp bölgeyi yeniden yapılandırmak için müdahale etmek zorunda kalacaktır. İngiliz Hükümeti tarafından barış konferansının bu mandaterliği üyelerinden birine vermesi önerilir. Öyle ki; bölge nüfusu ortak bir karar alamayacak kadar farklılık arz etmektedir. Mandaterlik konusundaki temel noktalar şunlar olmalıdır:

297

PRO. FO. 608/83/7442, “Statement of British Policy in the Middle East for Submission to the Peace Conference (If Required), April 16, 1919.

“a- Milliyetler arasında adalet sağlamak

“b- Maddi olarak ülkeyi yeniden inşa etmek

“c- Halkı eğitip, bir arada çalışmalarına imkân verecek ve onlara bir süre sonra yönetimi devir alıp, kendilerini yönetmelerini sağlayacak politik bir yapı oluşturmak.”

Anlaşıldığı kadarı ile Kilikya ve Doğu Anadolu’yu Türkiye’den koparma azminde olan Paris’teki İngiliz politikacıları, bölgedeki nüfus yapısını göz önüne alarak bazı noktaların altını çizme gereği hissetmişlerdir. Öncelikle; bölge, millî bir Ermeni devleti için gerekli olan asgari şartları taşımamaktadır. XIX. yüzyıldan beri bölgedeki Ermeni nüfusu böyle bir yapılanmaya elverişli değildir. Ancak bu bölgede kurulması düşünülen devletin ismi Ermenistan olmalıdır. Bu tarihi bir sorumluluktur. Bölgede en üretken ve faydalı unsur olan Ermenilerin sayısı dışarıdan yapılan göçlerle artırılacak ve daha önceleri İngiliz Ortadoğu uzmanlarının da üzerinde durdukları gibi, mandater bir devletin kanatları altında bölge Ermenileştirilerek oluşturulması düşünülen Ermenistan için maddi imkânlar sağlanacaktır. Bu noktada en önemli görev mandater devlete düşmektedir.

Nisan ayı içerisinde İngiltere’nin Ermeni politikasına yönelik ilginç değerlendirmelerden biri de 1919 yılının sonlarında Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenecek olan Lord Curzon tarafından yapılmıştır. İngiliz askerî işgal bölgesinin dışında olan Doğu Anadolu’da hiçbir müttefik gücün belirmediği ve Ermenistan’ın kaderine hâlâ karar verilmediğini belirten Curzon’a göre problemin kaynağı ortadadır.²⁹⁸ *“...Asıl sorun Ermenistan’ın sınırlarını belirlemede değil oluşturulması düşünülen Ermenistan içinde Ermenileri bulmaktır.”* Curzon, oldukça karışık niteliği sorunun açmazlarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Kilikya, Ermenistan’ın bir parçası olarak Ermeniler tarafından, Suriye’nin bir parçası olarak Suriyeliler tarafından ve Akdeniz’deki tarihi miraslarının bir parçası olarak da Fransızlar tarafından isteniyor. Ayrıca General Allenby’nin askerî sebeplerden dolayı bölgeyi Sykes-Picot hükümlerine göre Fransız yönetimine devretmeyi imkânsız bulması sebebi ile bizle Fransızlar arasında Kilikya’nın kuzey doğu bölümünde, Maraş doğrultusunda bir takım çekişmeler söz konusu. Daha ciddi

²⁹⁸ PRO. FO. 608/83/8514, “Note Respecting the Middle Eastern Question by Earl Curzon, 22 April, 1919.”

Bununla beraber yine anlaşmanın imzalanmasını takip eden 12 ay içerisinde bölgede kalan Osmanlı unsurları, yerel otoritelere Osmanlı milliyeti içinde kalmayı arzu ettiklerine dair bir müracaatta bulunurlar ise adı geçen durum ortadan kalkacak, ancak bu kişiler Ermenistan dışına çıkacaklardır. Yine anlaşmanın imzalandığı tarihte aslen Ermenistan'da ikamet etmelerine rağmen geçici olarak bölge haricinde bulunan Osmanlı unsurları da 12 ay içerisinde Ermenistan'a dönmeleri ve bölgede kalıcı ikameti tercih etmeleri durumunda Ermeni vatandaşı olacaklardır.

“7- Ermenistan'daki Osmanlı İmparatorluğu'na ait bütün mal varlıkları Ermenistan hükümetine devredilecektir.

“8- Ermenistan'dan çıkmak isteyen Osmanlı unsurlarına taşınabilecek mallarını serbestçe götürmelerine yönelik bütün kolaylıklar sağlanacak ve hiçbir gümrük veya vergi uygulamasında bulunulmayacaktır. Bunlar taşınmaz mallarını da satma haklarına sahip olacaklar ve bu konuda gösterilecek bütün kolaylıklardan yararlanacaklardır.

“9- Mandater devlet, Ermenistan'daki vakıf mallarını Müslüman toplumun temsilcilerine teslim edecek şekilde kontrol ve yönetimi sağlayacaklardır.

“10- Bölgede misyonerlerin serbestçe faaliyet göstermelerine izin verilecek, okul ve diğer kurumları oluşturulmaları yönünde engellenmeyeceklerdir. Ancak 1 Ağustos 1914'den beri bölgedeki mandater devlet ile savaş halinde bulunan bir devletin misyonerleri bölgeden çıkarılacaklardır. Onlar ancak Ermenistan hükümetine müracaatla izin almaları durumunda bölgede faaliyetlerine devam edebileceklerdir.

“11- Mandater devlet, Milletler Cemiyeti'nin mandaterlik komisyonuna Ermenistan'daki gelişim süreci ve şartlar hakkında yıllık rapor sunacaktır. Bu raporun içeriği ekonomik, politik ve askerî gelişim süreçlerini açıklayacak mahiyette düzenlenecektir.”

Bütün bunlarla beraber 1919 yılı başlarından itibaren İngiltere'nin Ermeni politikasına yönelik ortaya koyacağı en net tavır, kurulması yönünde büyük yükümlülükler üstlenilmesi kaçınılmaz olan Ermenistan sorununu ABD'ye havale ederek bu konudan kendini bir an önce sıyırmaktır.³⁰⁰ Öyle ki, 1919 yılının başlarında

³⁰⁰ ABD'nin Ermeni mandaterliğini reddetmesi durumunda, 26 Nisan 1919'da A. Toynbee tarafından alternatif olarak tasarlanan Fransız mandaterliği projesi de oldukça ilgi çekici görünmektedir. Toynbee şunları ifade ediyor: “Amerikanın mandaterliği reddetmesi durumunda, tek bir mandater tarafından karışık nüfusun muhafazasını öngören büyük ve birleşik Ermenistan fikri terk edilecek,

Lloyd George', ABD'nin "bu soylu görevi kabul edeceğine" dair herhangi bir kuşku taşımamaktadır.³⁰¹ 20 Ağustos 1919'da Başbakan Lloyd George'un başkanlığında toplanan İngiliz Savaş Kabinesi'nde de, Türkiye'nin geleceği probleminin en iyi çözüm şeklinin ABD'nin Doğu Anadolu'da, İstanbul'da ve Ermenistan'da bir mandaterlik kabul etmesinde yattığının altı çizilmiştir.³⁰²

3-İngiliz İmparatorluğu'nun Müslüman Kamuoyu ve Ermeni Beklentileri

Paris ve Londra'da, 1920 yılının ilk aylarından başlamak üzere gerek Türkiye meselesi, gerekse Ermenistan ve sınırları ile ilgili askerî ve politik değerlendirmeler hız kazanmıştır. Öyle ki, Türkiye ile yapılacak barış şartları bu yılın ilk 4 ayı içerisinde şekillenecektir. Bu süreç içerisinde İngiliz-Ermeni ilişkileri ve Ermenilerin İngiltere'den beklentileri oldukça yoğun bir düzeydedir.

1919 yazında Kafkasya'dan çekilmiş olan İngiltere, bölgedeki gelişmeler sonucu, Erivan Cumhuriyetini bağımsızlığını ilan etmesinden 20 ay sonra, 1920'nin başlarında tanıdı.³⁰³ Öye ki, İngiltere'nin desteğini almış olan Denikin'in artık bölgede Bolşeviklere karşı başarı sağlama ihtimali ortadan kalkmıştı. Sonuçta bölgede bağımsızlığını ilan eden bir devleti tanıyarak bir bütünlük içerisindeki Rusya özelemleri

bu bölgelerdeki Ermeniler ve Müslümanlar mümkün olduğu kadar birbirinden ayrı tutulacaklar. Ermeniler doğal olarak Erivan Cumhuriyeti'ne bitişik Osmanlı topraklarının kuzeydoğu kesiminde yoğunlaştırılıp Erivan ile birleşmeleri yönünde teşvik edilecekler. Buradaki amaç; mandater bir devlete ihtiyaç olmadan kendi ayakları üzerinde durabilecek homojen bir Ermeni milli devleti oluşturmak olacak. Bu durumda Ordu'yu da içine alacak şekilde bu yeni devlete Trabzon'dan Karadeniz'e bir çıkış imkânı verilecek. (Tıpkı Amerikan mandaterliği altında Büyük Ermenistan'a tahsis edildiği gibi.) Ancak güneye ve güney batıya doğru olan kesimde mümkün olduğu kadar az bir toprak parçası bu devlete bağlanacak. Öyle ki, tüm büyük Ermenistan bölgesinde hayatta kalmış olan Müslümanların nüfusu, hayatta kalan Ermenilere oranla oldukça fazla... Daha sonra ayrı bırakılan bölge üzerinde Fransa'ya mandaterlik verilecek. Bu durum da çok ideal bir çözüm olmayacak tabii. Öyle ki; ayrılmadan sonra bile bölgedeki nüfus yine karışık bir durum arz edecek. (Türkler batıda, Kürtler doğuda ve muhtemelen de Ermeniler az sayıda olsa da bunların arasında kalabilecek) Bu karışıklık bölgede milli bilincin gelişmesini engelleyeceği gibi, mandaterlik direk olarak Fransız idaresini öngöreceğinden sonunda bölgede bağımsız bir devlet yerine bir Fransız kolonisi meydana gelecek. Bununla beraber bu proje (Fransız mandaterliği) ayrı tutulacak olan büyük Ermenistanı Türk hakimiyetinde bırakmaktan daha uygun görünüyor." (PRO. FO. 608/80/8857, "Possible Boundaries of a French Mandate in Cilicia" Delegation Minute by Mr. Toynbee, April 26th, 1919.)

³⁰¹ MacMillan, Paris, 1919, s.372.

³⁰² PRO. CAB. 23/12, War Cabinet, 619, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M.

³⁰³ IOR/L/PS/11/168&P 804/1920, Armenia; Gratitude for Recognition", Mr. Grundy (Tiflis) to Foreign Office, No: 46, January 25, 1920; "Armenia Recognized", The Times, January 23, 1920, Friday, p.12.

ile yanıp tutuşan Denikin'in gücendirilmesi yönünde hissedilen endişe artık önemsenmiyordu. Bununla beraber Barış Konferansı'nda Türkiye'ye yönelik dile getirilmiş olan Ermeni talepleri ve Ermenilerin bu yöndeki lobi faaliyetleri artarak devam etmekteydi.

1920 yılı başlarında İngiliz Hükümeti'nin dikkat etmek zorunda kaldığı meselelerden biri de, Türkiye ile yapılacak barışa yönelik Müslüman dünyasının ortaya koymaya başladığı tepkilerdir.³⁰⁴ Hindistan, Afganistan ve Türkistan'daki Müslümanlar Türk barışının fazla sert çizgilere sahip olmasını istememektedirler. I. Dünya Savaşı'nın dinler arası bir savaş olmadığını dile getiren Müslüman çevreler bu noktada Türklere kesilecek faturanın ağır olmaması taraftarıdır.³⁰⁵

5 Ocak 1920'de İngiltere'deki Müslümanlar tarafından İslâm Derneği kanalı ile Lloyd George gönderilen mektup ise, gerek Türkiye ile yapılacak barışa gerekse Ermeni sorununa dair önemli değerlendirmeler içermektedir.³⁰⁶

"Müslüman ülkelerin temsilcileri olarak biz, Osmanlı ile olan barışın adalet ilkeleri ve Müslüman dünyasına verilen vaatlere uygun olarak sonuçlandırılması için bazı gözlemlerimizi aktarmak istiyoruz:

"1- Türkler savaşta kendilerini müdafaa için savaşmışlardır,

"2- Türklerin zalim oldukları yönündeki iddialar asılsızdır,

"3- Rumlar tarafından Balkanlarda ve Girit'te yarım milyon Müslüman katledilmiştir,

"4- Türkiye'deki Hristiyanların devamlı olarak hayat ve malları güvence altına alınmıştır,

"5- Hristiyanların korunması ile ilgili hiçbir önleme gerek yoktur. Eğer Türklerin avuç dolusu Hristiyan üzerinde bir yönetim ve hakimiyet hakkı yoksa, İngiltere, 100 milyondan fazla Müsülümanı yönetme hakkını nereden bulmaktadır.

"6- Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan katliamın üstü örtülmüş, geçiştirilmiştir. Ermenilerin katledildiklerine yönelik hikâyeler ise çarpıtılarak yayılmıştır. Her nedense Ermenilerin Türk ve Kürtlere yönelik katliamlarından hiç söz

³⁰⁴ **PRO. FO. 371/4154/163995**, "Turkish Settlement" December 21 1919; "Future of Turkey, Indian Moslems' Appeal", **The Times**, March, 15, 1919, Tuesday, p. 11.

³⁰⁵ **HLRO. Bonar Law Papers, 94/20**, "The Turkish Peace", Ernest S. Montagu, 5.1.20.

³⁰⁶ "A Plea for the Turks" **Muslim Outlook**, January 29, 1920.

edilmemiştir. 70'lerden önce (1870) Ermeni sorunu diye bir şey yoktu. Bu sorun, İngiltere'nin Kıbrıs Sözleşmesi ile Kıbrıs Adası'nda bulunma hakkını elde etmesiyle beraber ortaya çıktı. Dolayısıyla aynı amaç için ortaya atılan bütün bu hikâyeler, Türkiye'nin yanlış isimlendirilmiş olan "Türkiye Ermenistanı" üzerindeki haklarını etkilememelidir."

Türk barışına yönelik İngiliz ve Fransız yaklaşımlarını feci ve inanılmaz bulan Hindistan Bakanı Montagu ise Lloyd George'a gönderdiği mektupta; Müslüman dünyasının duymuş olduğu huzursuzlukları dile getirerek, Başbakan'ın Ocak 1918'de Türkiye'ye yönelik deklarasyonunu hatırlatma gereği duymuştur. Önerilecek barış şartlarının önemli bir yükümlülük gerektirecek ciddi bir savaşa sebep olacağını düşünen ve bu durumun da İngiliz çıkarlarına aykırı olacağını vurgulayan Montagu, Ermeni sorununun Türklerin rızası haricinde çözülemeyeceğini düşünmektedir.³⁰⁷

Türkiye ile yapılacak barışa ve Ermeni sorununun tehlikeli boyutlarına değinilen bu yaklaşımların yanında, İngiltere'deki Ermeni taraftarları da Ermenistan'ın geleceği ile ilgili olarak İngiliz Hükümeti'ne baskıda bulunmaktadır. 1 Ocak 1920'de İngiliz-Emeni Komitesi tarafından İngiliz Hükümeti'ne sunulan memorandumda, 1919 yılı içerisinde Lloyd George ve Lord Curzon'un Avam Kamarası'nda Ermenilerin geleceklerine dair vermiş oldukları vaatler hatırlatılarak Müslüman dünyasını tahrik etmemek için Ermenilerin feda edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Komiteye göre; Ermeniler tarafından talep edilen topraklar tamamen Türkiye'den ayrılmalıdır. Oluşturulacak bağımsız Ermenistan sadece Erivan ve Kars'ı değil en azından Van, Muş, Erzurum, Erzincan ve Karadeniz'de Trabzon'u da içine alacak şekilde tasarlanmalıdır. Öyle ki, Ermenistan'a denizde bir çıkış sağlamak çok önemlidir. Bunların yanında Mustafa Kemal hareketinin pan-turanist bir çizgide gelişebileceğini düşünen İngiliz-Ermeni Komitesi, İngiliz Hükümeti'ne akıl vermekten de geri kalmamış, bu harekete dikkat edilmesi gereğini dile getirmiştir.³⁰⁸ Komite, 22 Ocak 1919'da Londra'da

307

HLRO. LG/F/40/3/1, *Montagu to Lloyd George, 1st January, 1920.*

308

M. Government by the British Armenia Committee, London, January, 1920, s.1-8; **PRO. FO. 608/272/4**, *Memorandum, Submitted for the Consideration of H.M Government by the British Armenia Committee, "Armenia and the Turkish Settlement", January 1st, 1920; "Protest Against Turk Suzerainty", The Times, January 9, 1920, Friday, p.14.*

organize ettiği bir mitingle de Barış Konferansı'ndaki Ermeni iddialarını desteklemesi için İngiliz Hükümeti'nin üzerinde bir baskı kurmaya çalışmıştır.³⁰⁹

4- İngiliz Askerî ve Politik Yaklaşımları ile “Ermenistan” ve Sınırları

Ermeniler, konferansı etkilemek üzere faaliyetlerini artırarak dursunlar, İngiliz Genel Kurmay'ında Yarbay M.Gribbon'un³¹⁰ Ermenistan ile ilgili değerlendirmeleri İngiliz-Ermeni Komitesi'ni hoşnut edecek gibi değildi. Ermeniler tarafından talep edilen bölgelerde bir Ermeni devleti oluşturmak için 40.000 kişilik Ermeni ordusunun silahlandırılması gerektiğini ifade eden Gribbon, Genel Kurmay'ın Erzurum'un Ermenistan'a verilmemesi gerektiğini düşündüğünü ifade etmekteydi. Öyle ki, Türkler için geleneksel düşmanları Ruslara karşı önemli bir kale görevini yapan Erzurum'un Ermenilere verilmesi yoğun ve sürekli bir kızgınlık kaynağı oluşturacaktı. Gribbon'a göre; Trabzon'dan İran ve Mezopotamya'ya ulaşan çizgideki hattı kontrol eden Erzurum, Ermenistan için bir gereklilik değildi. Trabzon'un Ermenistan'a verilmesi kâfiydi.³¹¹

15 Ocak'ta İngiliz Dışişleri tarafından hazırlanan Türk barış taslağında ortaya koyulan Ermenistan projesinde ise ilginç yaklaşımlar görülmektedir. Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti kontrolü altında tamamen bağımsız olarak yapılması gerektiği ifade edilen projede, sınırlar; Erivan Cumhuriyeti toprakları, Erzurum şehri hariç Erzurum vilâyetinin doğu bölümü, Muş, Bitlis ve Van'ı içine alacak şekilde belirlenmiştir. Adı geçen belgede İngiliz Dışişleri tarafından yapılan değerlendirmeler ise şu şekildedir:³¹²

³⁰⁹ “*Armenia's Claim for Freedom*”, *The Times*, January 23, 1920, Friday, p.14.

³¹⁰ Yarbay Gribbon, 17 Şubat 1920'de Paris'te Yüksek Konsey tarafından oluşturulan Ermeni komisyonu içerisinde bulunan İngiliz askerî uzmandır. Fransa, İtalya ve Japonya'dan da ikişer uzmanın bulunduğu komisyonda İngiltere'nin politik temsilcisi Dışişleri'nden Forbes Adam'dır. (PRO. CAB. 24/98, P. 663, *Cabinet Supreme Council, 17th February, 1920.*)

³¹¹ PRO. FO. 608/271/4, “*General Staff Comments on M. Berthelot's Note of 12.12.19. and the Comments of the Political-Section Thereon*”, Lieut. Colonel, G.S. M. Gribbon, 10 January, 1920. Nüfusun %80'ini Türklerin oluşturduğu Trabzon'un Ermenistan'a nasıl verileceği problemi ise Paris'te bazı tartışmalara sebep olmuştur. Ermenistan'ı kurmaktaki asıl zorluğu Ermenilerin bölgede hiçbir yerde çoğunluk oluşturamadıkları gerçeği ile dile getiren Fransız temsilcisi Berthelot, mantık ve gerçekler çerçevesinde “Büyük Ermenistan” projesini bir hayal olarak nitelendirmektedir. (PRO. FO. 608/272/4/25, “*Treaty of Peace with Turkey, Mr. Berthelot's Proposal Regarding the Peace*”, January 13, 1920.)

³¹² PRO. FO. 608/272/4/, “*The Turkish Settlement, F.O. Draft of January 15, 1920.*”

“1-İngiliz Hükümeti, Erzurum’u Ermenistan’a vermeye taraftarsa da askerî uzmanlar Erzurum’un Ermenistan için bir zayıflık unsuru olacağını savunuyorlar.

“2- Erzurum’un Türkiye’ye bırakılması bir şarta bağlanacak, şehirde istihkâm yapılmayacak ve tahkimatlar yıkılacak.

“3- Ermenistan’ın Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye ile ayrıca Fransız bölgesi ve Kürdistan ile olan sınırları Müttefikler arası komisyon tarafından belirlenecek.

“4- Müttefikler, askerî ve finansal yönden Ermenistan için alınacak gerekli önlemlere katkıda bulunup yardım edecekler.

“5- Ermenistan’ın Batum serbest limanına geçişi sağlanacak.

“6-Ermenistan’da oluşturulacak hükümet Ermeni olmayan unsurların da haklarını sağlayıp koruyacak şekilde yapılandırılacak.”

Belgeden de anlaşıldığı üzere, Dışişleri’nin hazırladığı Türk barış taslağında özellikle askerî değerlendirmeler göz önüne alınarak Erzurum ve Trabzon Ermenistan sınırları içerisinde çıkarılmıştır. Esasen Şubat ayının 11 ve 12’sinde İngiliz askerî çevreleri konuya daha fazla eğilerek Ermenistan hakkındaki değerlendirmeleri daha geniş bir çerçevede ele almışlardır. 11 Şubat 1920’de İngiliz Genel Kurmayı tarafından *“Erzurum ve Ermenistan’ın Batı Sınırı”* başlığı ile ortaya konulan memorandum bu konudaki askerî yaklaşımları netleştirecek özelliktedir.³¹³

“1- Önceki çağlarda Ermeniler tarafından “Garin Kalakh” olarak bilinen Erzurum çok stratejik bir öneme sahiptir. Aras vadisi vasıtasıyla Trabzon-İran yoluna hakim olan Erzurum, Siirt ve Bitlis güzergahıyla da Mezopotamya-Trabzon rotasını kontrol etmektedir.

“2- Erzurum tarihi Ermeni Krallığı içinde gösterilse de, savaş öncesi Erzurum nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Erzurum’un batısında bulunan Karasu boyunca geniş vadi yüksek oranda Türktür. Güneybatıda, Tercan bölgesinde yine aynı durum söz konusudur. Palandöken tepelerinin güneye uzanan bölgelerinde ise Kürtler sakindirler.

³¹³ **HLRO. LG/F/206/4/14**, “Erzurum and the Western Boundary of Armenia” General Staff War Office, 11.2.1920, B.B Cubitt, (WO) to Secretary of the Cabinet, 12 February, 1920.

“3- Bu çerçeve içerisinde ihmal edilmemesi gereken bazı noktalar şunlardır:

“a- Coğrafi pozisyonundan dolayı Erzurum, geleneksel düşman Rusya'ya karşı benimsenegelmiş ileri bir karakoldur.

“b-Ermeniler, direk bir yardım olmaksızın arzularını gerçekleştirebilmeleri için gerekli olan çoğunluğa sahip değildirler. Bu şartlar altında Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi Müslüman kırınglığına ve direncine sebep olacaktır.

“4- Erzurum'a sahip olmak Ermeniler için ciddi bir askerî yükümlülük getirecektir. Ermenistan, batı sınırında devamlı olarak önemli ölçüde bir askerî güç bulundurmak zorunda kalacak, aynı şekilde doğudan eş zamanlı bir Azeri saldırısı durumunda 350 millik bir bölge üzerinde (Karabağ-Erzurum) bir hattı kontrol etmek durumunda kalacaktır. Bu durum Ermenistan'ın 40.000 kişilik ordusu için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır... Yine bir savaş durumunda bölgedeki geniş İslâm nüfusuna yönelik milliyetçi bir ruhla yapılacak İslamist propaganda Ermenistan'ın arkasında çok tehlikeli bir durum meydana gelmesine sebep olabilir.

“5- Şurası hatırlanmalı ki; Ruslar, 1916'da Erzurum ve Erzincan'ı 156.000 kişilik bir ordu ile aldılar oysa 1918'de 15.000 kişilik Türk ordusuna karşı (Erzurum'da) Ermeniler hiçbir direnç gösterememişlerdi.

“6- Ermenistan'ın varlığını sürdürebilmesi için savaşmak zorunda olmayacağını sanmak çok iyimser bir yaklaşımdır. Askerî değerlendirmeler ışığında varılan sonuç şudur: Ermenistan bölgesi, Ermeni ordusunun savunabileceği bir alanda sınırlanmalıdır. Bu, Ermeniler için en iyi çözüm şeklidir. Bu yüzden Ermenistan'ın batı sınırı Erzurum hariç tutularak çizilmelidir.

Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı, 11.2.20”

İngiliz Savaş Konseyi ise 16 Ocak 1920'de Paris'te, Hotel Campbell'de hazırlanmış olan Türk barış taslağının Ermenistan maddesi ile ilgili 12 Şubat 1920'de şu değerlendirmeleri kaydetmiştir.³¹⁴

“Anlaşıldığı kadarıyla Ermeniler, gelecekteki insan gücü ve gelişimleri açısından Erzurum vilâyetinin devletleri sınırlarına dahil edilmesine büyük önem veriyorlar. Bu sorun İngiliz İmparatorluğu'nun acil savunma durumu ile ilgili değildir.

³¹⁴ HLRO. LG/F/206/3/22, B.B Cubitt, (WO) to Secretary of the Cabinet, No: 0152/5381, (M.I.2), 12th February, 1920.

Bu politik bir sorundur. Yine bu sorun Barış Konferansı'nın Erzurum ve Erivan'ı içine alacak şekilde tasarlanan bölgenin organizasyon, yönetim ve savunma sorumluluğunu Ermenilere verip vermeyeceği kararı ile ilgilidir.

“Savaş Konseyi, tamamen askerî açıdan olmak üzere Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilmesi taraftarı değildir. Öncelikle;

a- Erzurum'un batı sınırından savunulması Trabzon ve Erzincan'ı birleştiren yol hattının kontrolüne bağlıdır.

b- Mustafa Kemal'in kuvvetlerini yoğunlaştırdığı temel bölge Erzurum ve Trabzon'dur. Müttefikler veya Ermeniler tarafından askerî operasyon yükümlülüğü altına girilmedikçe bu bölgenin Türkler tarafından tahliye edilmesi İstanbul'a uygulanacak baskıya bağlıdır.

“Savaş Konseyi, İngiliz Hükümeti'nin aktif askerî bir operasyona girişmeyeceğini sanmaktadır ve Ermenileri zayıf cumhuriyetleri ile Türklere karşı ciddi bir savaşa teşvik etme niyetinde olmadığını düşünmektedir. Lord Curzon, Ermenistan böyle bir operasyonda başarılı bile olsa sınırları muhafaza için ciddi ve devamlı bir askerî yükümlülük ile karşı karşıya kalacağını General Milne'nin 30 Ocak 1920 tarihli ve 08045 nolu telgrafından anlayacaktır...”

Gerçek ve mantık çerçevesinde İngiliz çıkarlarını da hesaba katan askerî yetkililer, Erzurum'u da içine alacak bir Ermenistan'a karşı durarak İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'u bu işin neye mal olacağı yönünde uyarmaya çalışmaktadırlar. Öyle ki, Kafkaslarda dahi kendine bahş edilen bölgelerde asayiş ve düzeni sağlama yolundaki kabiliyeti ortada olan Erivan Cumhuriyeti'nin Erzurum'u içine alacak şekilde genişletilmesi durumunda bu bölgelerde varlığını nasıl sürdürebileceği özellikle altı çizilen noktalar arasındadır. İngiliz Dışişleri bu konuya hevesli bakıyorsa, ortaya çıkacak yükümlülüklerin boyutunu da bilmek zorundadır. Bu yükümlülükler karşısında İngiliz çıkarlarını düşünecek olan İngiliz Hükümeti ve Dışişleri ise Ermenistan ile ilgili yükümlülükleri önce Milletler Cemiyeti'ne daha sonra da ABD'ye havale ederek işin içinden sıyrılmaya çalışmıştır.

5- Londra Görüşmeleri ve “Ermenistan” için Milletler Cemiyeti Mandaterliği (Şubat-Mart 1920)

1920'nin ik aylarında Londra'da Türkiye ile imzalanacak barış anlaşmasını hazırlamak üzere toplanan Müttefikler, doğudaki üç vilâyeti (Bitlis, Van, Erzurum) içine alacak ve Trabzon'da Karadeniz'e bir çıkış kapısı bulunacak daha küçük bir Ermenistan çözümüne sıcak bakmaya başlamışlardı.

16 Şubat'ta 10 Downing Street'te yapılan toplantıda söze başlayan İngiliz Dışişleri Bakanı, Ermenistan sorununun politik ve coğrafi bakış açıları ile ele alınması gerektiğini vurguladı. Sorunun en önemli tarafı sınırların belirlenmesi meselesi ile ilgili idi. Curzon, sınır sorununun mesele üzerinde çalışacak bir komisyon tarafından halledilmesi taraftarıydı. Olayın politik yönüne gelince; Müttefiklerin savaş amaçlarının arasında bağımsız bir Ermeni devleti oluşturmak da bulunuyordu. İngiliz Dışişleri Bakanı'na göre; bu amacın gerçekleştirilebilmesi için müttefiklerin hepsinin üzerine eşit sorumluluklar düşmekteydi.³¹⁵

Daha sonra sözü tekrar Ermenistan'ın sınırları meselesine getiren Curzon, bu bağlamda iki bakış açısının olduğunu belirtti. Buna göre; bazıları, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan ve “altı Türk vilâyeti”ni de içine alan “Büyük Ermenistan” taraftarı iken bir başka kesim ise daha küçük bir Ermenistan oluşturulması isteğinde idi. Erivan merkezli olmak üzere “Rus Ermenistanı”nda ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti ise Ermeni devletinin çekirdeğini oluşturmakta idi ve bu oluşumun bağımsızlığı Paris Konferansı tarafından tanınmıştı. Sorunun odak noktası bu devlete hangi bölgelerin ekleneceği idi.

Curzon, Büyük Ermenistan taraftarı olanların bu devlete Erzurum vilâyeti'nin Doğu bölümünü, Erzurum kalesini ve Karadeniz'de Trabzon'u eklemek niyetinde olduklarını ifade etmesine rağmen, askerî otoritelerinin üzerinde durdukları Erzurum meselesinin altını çizmekte yarar görmüştü. Türklerin bu şehre göz dikmeleri sonucu Erzurum'un Ermenistan için bir tehdit oluşturabileceği yönündeki askerî değerlendirmeleri Fransız, İtalyan ve Japon arkadaşlarıyla paylaşan Curzon, diğer

³¹⁵ “British Secretary's Notes of an Allied Conference held at 10, Downing Street, London, S.W. 1, on Monday, February 16, 1920, at 6.30 p.m”, **Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: VII, 1920**, Edited by Rohan Butler, M.A. and J. P. T. Bury, M.A, London, Her Majesty's Stationery Office, 1958, s.81.

taftan Erzurum'un Ermenistan haricinde tutulması durumunda bu şehirdeki istihkamların derhal yok edilmesi gerektiğini ifade etmişti.³¹⁶

Curzon, 1918 sonlarından beri Ermenistan hakkındaki söylemlerine Londra'da bir başkasını daha ekleyerek İngiliz Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti garantisi altında bağımsız bir Ermenistan kurulması taraftarı olduğunu dile getiriyordu. Bir zamanlar ABD'nin Ermenistan için bir mandaterlik kabul edeceğini varsayıldığını söyleyen Dışişleri Bakanı, artık böyle bir ihtimalin olmadığını ifade etti. İngiliz Dışişleri'ne göre; meseleye yönelik en iyi plan; Ermenistan'ı Milletler Cemiyeti koruması altına yerleştirerek, bu konuda savaş esnasında üstlenilmiş olan İngiliz yükümlülüklerinden bir an evvel kurtulmaktı.³¹⁷

Curzon'a göre; Müttefiklerin Ermenistan sınırları hakkında anlaşmaya varması durumunda, bu devletin adı geçen bölgelerde bağımsızlığını devam ettirebilmesi için gereken önlemler alınmalı ve yeteri derecede güç sağlanmalı idi. Bu görev için gerekli olan gücün miktarının henüz belirlenmediğini ifade eden Curzon, 10.000 kişilik bir güçten bahsedildiğini ifade ile bu gücün oluşturulması ve finansmanı için ABD'nin birşeyler yapacağı yönündeki iyi niyetlerini de gizlememişti.³¹⁸

Toplantıda sözü Ermenistan'ın denize çıkış meselesine getiren Curzon, öncelikle şu anda Fransızlar tarafından işgal edilmiş olan Kilikya'nın Ermenistan'a dahil edilmemesi taraftarı olduğunu ifade ile diğer taraftan bu devlete Karadeniz'de bir çıkış sağlanması gerektiğini belirtiyordu. Bu bağlamda ortaya iki teklif atılmıştı. İlk olarak; Karadeniz'in güneydoğu köşesinde bulunan "Lazistan" bir çıkış olarak Ermenistan'a verilmeli idi. Ancak, bu bölgede yaşayan insanlar Ermeni değildi. Dolayısıyla bu teklif sadece ticarî açıdan değerlendirilebilirdi. İkinci olarak; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın denize çıkışları için Batum'da Milletler Cemiyeti gözetimi altında serbest bir liman oluşturmalı idi. Ancak İngiliz güçlerinin işgali altında olan Batum'un tahliyesi bir an meselesi idi. Dolayısıyla Batum sorunu da büyük güçlükler içermekte idi. Bu haliyle Ermeni sorununun bütün açmazları Lord Curzon tarafından masaya yatırılmıştı.³¹⁹

³¹⁶ DBFP, VII, s.81-82.

³¹⁷ DBFP, VII, s.81.

³¹⁸ DBFP, VII, s.82.

³¹⁹ DBFP, VII, s.82.

Konuya yönelik İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinin tartışmalarından sonra³²⁰ Londra'daki görüşmelerde son söz İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından söylenmişti. Bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yönünde herkesin hem fikir olduğunu ifade eden L. George, bu konudaki tek sorunun sınırlara yönelik olduğunu, Trabzon'un tamamen saf dışı bırakılmasına karar verildiği halde Batum ve Erzurum hakkında bazı şüphelerin taşındığını ifade etti. İngiliz Başbakanı bu noktada işin içinden çıkılması için bir komisyon oluşturularak sorunun komisyona havale edilemesini önerdi.³²¹

Netice'de adı geçen görüşmelerden bir gün sonra yeni ve bağımsız Ermeni devletinin sınırlarını belirleyecek bir komisyon oluşturuldu. Ermeni delegasyonunun iddialarını dinlemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere görev verilen 8 kişilik bu komisyonun genel referansları ise şu şekilde tasarlanmıştı:

- 1- Ermenistan bağımsız bir devlet olarak kurulacak,
- 2- Bu devlete şu anki Erivan Cumhuriyeti ve bitişindeki Türk vilâyetleri bağlanacak,
- 3- Kilikya'daki Ermeni gruplarının korunmasına yönelik önlemler alınacak.³²²

Olayların gelişim sürecinin bu aşamasında İngiltere tarafından meseleye yönelik ortaya konulan ilgi çekici yaklaşımların altını çizilecek olursa;

Öncelikle İngiliz Dışişleri'nin ve bazı Ermeni taraftarı politikacıların "Büyük Ermenistan" rüyalarının büyük bir sekteye uğradığı söylenilebilir. Askerî değerlendirmeler ışığında hareket edip ayağını yorganına göre uzatmak zorunluluğunda olan İngiliz Hükümeti de "Büyük Ermenistan"a yönelik savaş esnasında yapılan ılımlı değerlendirmelerden artık uzaklaşmaya başlamıştır. Öyle ki, sınır meselesi ile ilgili tartışmalarda "Büyük Ermenistan"ı, Akdeniz'e uzatmayacak şekilde Kilikya bölgesini devre dışı bırakan Lloyd George ve Lord Curzon, Ermenilerin özellikle kurulacak yeni devlete eklenmesini istedikleri Erzurum'u dahi tartışılabilir bir sürece sokmuşlardır. İngiliz Hükümeti'ne göre; bütün bu olumsuzluklara rağmen, gerek Ermenilerin talep ettikleri tüm bölgelerde, gerekse daha küçük bir Ermenistan sınırlarında bir devlet oluşturulması durumunda en önemli görev Milletler Cemiyeti'ne düşmektedir.

³²⁰ **DBFP, VII, s.83-85.**

³²¹ **DBFP, VII, s.86.**

³²² **PRO. CAB. 24/98, C. P. 663, Cabinet Supreme Council, 17th February, 1920.**

İngiltere'nin menfaatleri böyle bir yükümlülüğün altına girmemeyi zorunlu kılmaktadır. Anlaşılan o ki, savaş esnasında Ermenistan ile ilgili propaganda maksatlı sarf edilmiş olan söz ve vaatler barış masalarında unutulmuş ve ortak menfaatlerin ayrıldığı noktada İngiliz Hükümeti bu işten ve getireceği sorumluluklardan bir an evvel kendisini soyutlamaya çalışmıştır. Bu noktadan sonra Ermenileri ardı arkası gelmeyen talep ve hatırlatmalarla geçecek bir dönem beklemektedir.

28 Şubat 1920'de yeni Ermeni devletinin sınırlarını çizmek üzere görevlendirilmiş olan komisyonun katkısı ile Paris'teki Dışişleri Bakanları Konseyi Ermenistan ve sınırları ile ilgili kararı şu şekilde deklere etmiştir:³²³

1- Erzincan ve Trabzon Ermenistan sınırları içine alınmamalı,

2- Ermenistan ve "Batum Serbest Devleti" arasındaki sınır ise, bölgede bizzat çalışan müttefikler arası komisyon tarafından belirlenmeli,

3- Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırlara yönelik karar, bu üç devletin aralarındaki anlaşma sonuçlanıncaya kadar ertelenmeli ve sonradan yine sınırı belirleyecek müttefikler arası bir komisyon oluşturulmalı,

4- Milletler Cemiyeti Konseyi daha sonra Ermenistan'ı maddî ve askerî açıdan geliştirmek için gerekli materyalleri sağlama yönünde öncülük etmeli,

5- Yeni devletin hizmetine sunulacak şekilde müttefik devletler arasından oluşturulacak gönüllüler toplanmalı.

Bu deklerasyonda dikkat edilmesi gereken nokta; Kilikya'dan hiç bahsedilmemesi, Erzincan ve Trabzon'un ise Ermenistan sınırları haricinde tutulmasıdır. Bununla beraber Erzurum'un büyük bir bölümü Ermenistan sınırları içerisine dahil edilmiştir.³²⁴ Ancak sınırlar hakkında ayrıntılı bir bilgi vermekten kaçınıldığı da gözlenmektedir. Deklerasyon ile bütün sorumluluklar Milletler Cemiyeti üzerine atılmış, o dönemde Londra'da bulunan Ermeni önderleri de Yüksek Konsey'in bu kararından oldukça memnun olmuşlardır.³²⁵

12 Mart 1920'de İngiliz Dışişleri'nden Paris'te Lord Derby'e gönderilen yazıda da, İngiliz Dışişleri'nin Ermenistan için Milletler Cemiyeti denetiminde, ABD veya

³²³ **PRO. CAB. 24/99, C. P. 759**, "Boundaries of the Armenian State", Decision of Council of Foreign Secretaries and Ambassadors on February 27th, 1920.

³²⁴ Erzincan o dönemde Erzurum vilâyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır.

³²⁵ "Mandate for Armenia: Offered to League of Nations", **The Times**, April 1, 1920, Thursday, p.16.

başka bir Avrupalı güç tarafından kabul edilecek bir mandaterlik taraftarı olduğu anlaşılmaktadır.³²⁶

Bununla beraber kurulacak olan Ermenistan'ın koruyuculuğunu kabul edip etmeyeceği yönünde Lord Curzon tarafından 12 Mart'ta Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne müracaatta bulunulmasından sonra, 11 Nisan'da konseyden alınan cevabın hem Ermeni delegasyonlarını hem de İngiliz Dışişleri Bakanı'nı hoşnut etmeyecek bir tarzda olduğu görülmektedir.³²⁷

“Müttefik Devletler Yüksek Konseyi, sınırları ve statüsü barış anlaşması ile belirlenecek bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti oluşturmaya karar verdi. Milletler Cemiyeti Konseyi de bağımsız bir Ermeni devleti yönündeki Ermeni iddialarının yanındadır. Ancak bilinmelidir ki; Milletler Cemiyeti bir devlet değildir. Ne sınırları, ne ordusu ne de geniş bir finansman kaynağı vardır. Bu pozisyonda bir mandaterlik üstlenmesi mümkün değildir. Bununla beraber Milletler Cemiyeti'nin bir üyesinin bu görevi üstlenmesi durumunda konseyin her zaman onun yanında olacağı bilinmelidir.

“Ermenistan'ın bir bölümünün Türk hakimiyetinde olduğu göz önüne alınırsa Milletler Cemiyeti'nin Türkleri bu bölgeden çıkaracak bir ordusu olmadığı ortadadır. Meseleye yönelik en iyi çözüm, bir devletin mandaterliği kabul etmesidir. Hiç kimse bunu kabul etmese bile Ermenistan'a Milletler Cemiyeti'nin ilgisi kesilmeyecek, başka yollar aranacaktır.”

Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'nin meseleyi üzerinden atma yolundaki girişimi Milletler Cemiyeti'nin konuya karşı aldığı pozisyonla bir kez daha çıkmaza girmiştir. Bu noktada Mart ayı içerisinde Türkiye ile yapılacak barış anlaşması ve Ermenistan meselesine yönelik özellikle askerî otoriteler tarafından ortaya konulan tepkiler oldukça önemli bir seviyeye çıkmıştır. Başkanlığını İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yaptığı Londra görüşmeleri esnasında, gerek Türkiye ile yapılacak barış maddeleri için oldukça ağır yaklaşımlar sergilenmesi, gerekse konsey kararında Erzurum'un

³²⁶ **HLRO. LG/F/206/4/22**, *Foreign Office to Lord Derby(Paris), No:325, March 12, 1920.*

³²⁷ **PRO. CAB..29/85, I. C. S. 98**, *“British Secretary's Notes of A Meeting of the Supreme Council, held at the V. Devachan, San Remo, on Tuesday, April, 20, at 11. a.m; “The Terms to Turkey: Mandate for Armenia”, The Times, April 21, 1920, Wednesday, p.16; “The Mandate for Armenia”, The Times, April 22, 1920, Thursday, p.15.*

Ermenistan sınırları içerisinde gösterilmesi tepkilerin artarak dile getirilmesinin başlıca sebeplerindedir.

6-Türk Barışı ve “Ermenistan” Sorununa Yönelik İngiliz Askerî Otoritelerinin Tepkileri

Sınırları ile ilgili kesin bir sonuca ulaşılmamış olsa da 1920 yılının ilk aylarında yapılan Londra görüşmelerinde, Türkiye topraklarından da pay verilecek şekilde bir Ermenistan projesinin dile getirilmiş olması ve Türklerle yapılacak barış anlaşmasının oldukça sert çizgilerle donatılması İngiltere’de askerî otoritelerin tepkilerini daha yüksek sesle ifade etmelerine sebep olmuştur.

15 Mart 1920’de Savaş Bakanlığı’nın Türkiye’ye yönelik hazırlamış olduğu raporunda Ermenistan meselesi bağlamında Doğu Anadolu’nun işgal durumu ile ilgili önemli yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Anlaşma şartları içerisinde Türklerin direncini artıracak en önemli durumu Doğu Anadolu bölgesindeki geniş bir parçayı Ermenilere vermek olarak algılayan Savaş Bakanlığı, anlaşmanın bu şartını, uygulanması en zor madde olarak nitelirmektedir. Zira, Ermenistan için belirlenen sınırlar Türklerin güçlü kalesi Erzurum’u ve buranın 60-80 millik batı kesimini de içeren toprakları kapsarken şu anki Ermeni ordusu 20.000 kişiden oluşmaktadır.

Erzurum, Trabzon ve Sivas bölgesindeki Türk kuvvetlerinin ise Türkiye’nin diğer bölgelerinden de takviye ile 40.000 kişiye ulaşabileceğini ifade eden Savaş Bakanlığı, bu durumda bölgeyi Ermenistan’a teslim etmek için önemli derecede Müttefik askerî yardımının gerekeceğini vurgulamaktadır. Memorandumda; Erzurum’u ele geçirmenin tek başına çare olmadığı ifade ile yeni Türk-Ermeni sınırına kadar 300 millik bir bölgenin de işgal edilmesi gerektiği bildirilmektedir. Ayrıca bölgede meydana gelebilecek gerilla savaşlarının yıllarca sürme ihtimali vardır. Dolayısıyla bu bölgeleri Ermenistan’a vermek için Türkleri zorlamak hiç te kolay olmayacaktır. Erzurum’un işgalinden sonra Erzincan’ın ve Trabzon hinterlandının işgalini de zaruri gören Savaş Bakanlığı, bu işgaller gerçekleştirildikten sonra bile bölgenin Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesini önlemek için müttefik işgal gücünün devamlı olarak bölgede kalması gerektiğini belirtmiştir. Kısacası askerî değerlendirmeler ışığında Erzurum’un işgalinin

çok riskli olduğu ve tahmin edilenden daha fazla askerî güç yükümlülüğü gerektireceğinin altı bir kez daha çizilmiştir.³²⁸

30 Mart 1920'de Versaille Müttefik Askerî Komitesi tarafından Türk barışını uygulamaya yönelik askerî faaliyetler hakkında hazırlanıp Lloyd George'a gönderilen raporda da Ermenistan macerası ile ilgili yükümlülüklerin boyutu üzerinde durulduğu görülmektedir.³²⁹

"Ermeni devletinin gelecekteki toprakları şu anda askerî malzeme stoğu geniş olan 4 Türk piyade tümeni tarafından kontrol edilmektedir. Bu tümenlerin ayrıca düzensiz birliklerle takviye potansiyeli vardır...Ermenistan bu bölgelerde hakimiyet kuracak güçte ve pozisyonda değildir. Bu durumda vazgeçilmez olarak nitelendirilebilecek bazı noktalar şunlardır:

"1- Ermenistan'a Türkler tarafından bölgenin tahliyesini sağlayacak derecede acil askerî destek sağlanmalıdır.

"2- Bölgedeki şartlar göz önüne alınırsa bu destek için en az 4 piyade tümenine ihtiyaç vardır.

"3- Ermenistan'a etkili bir yardım sağlamanın çaresi Türk millî hareketini, Kafkaslarda ilerleyerek Bolşeviklerle temasını engelleyecek şekilde izole etmektir.

"4- Müttefik güçlerin Ermenistan'a geçişini temin etmek için iki rota söz konusudur. Bunlar Trabzon-Erzurum ve Batum-Tiflis-Erzurum güzergahlarıdır."

Anlaşılan o ki; Ermenistan macerası içerisinde Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinin işgali durumunda bu hareketin faturası ve mahiyeti askerî çevreler tarafından politikacıların önüne koyulmuştur.

1 Nisan 1920'de Türkiye ile yapılacak barışa yönelik İngiliz Genel Kurmayı tarafından Kabine'ye gönderilen bir raporda ise; daha genel çerçevede Türk barış maddeleri üzerinde durularak, gerçekçi yaklaşımlar ile barışın revizyonu yönünde

³²⁸ **PRO. WO. 106/64**, "The Situation in Turkey, 15th March, 1920.", s.8-9. 1920'nin Mart ayı içerisinde Erzurum'un işgali durumunda askerî birliklerin bölgeye ulaşmasına ilişkin çalışmalar içerisinde de girmiş olan Savaş Bakanlığı bu şehre ulaşmak için en olası yolu Trabzon-Gümüşhane ve Bayburt güzergahı olarak belirlemiştir. Hatta bu bağlamda Trabzon'dan Erzurum'a yapılacak muhtemel bir askerî hareket için Trabzon-Erzurum yolu ile ilgili detaylı bilgi ve resimler Albay Maunsel tarafından Savaş Bakanlığı'na ulaştırılmıştır. (**PRO. WO. 106/64**, "Proposed Movement inland from Trebizond", Colonel Maunsel, 31 March, 1920.)

³²⁹ **PRO. CAB. 24/103, C. P. 1035**, "Treaty of Peace with Turkey", Copy of letter from Marshal Foch to Mr. Lloyd George, March 30, 1920.

önemli uyarı ifadeleri sıralanmıştır. Anlaşma maddelerinin daha ılımlı hale getirilmesi gerektiğini düşünen İngiliz Genel Kurmayı, bu bağlamda İzmir, Doğu Trakya ve Doğu vilâyetlerinde Türk hakimiyetinin öngörülebileceğini belirtmektedir. Öyle ki, Yunan ordusu barış anlaşmasını uygulattırabilecek güçte değildir ve İngiliz Hükümeti'nin bölgede askerî bir yükümlülük üstlenme gibi bir lüksü yoktur. Şu anki durumu karşılamakta bile güçlük çekildiğini ifade eden İngiliz Genel Kurmayı, barış şartlarını değiştirmek için geç kalınmış sayılmadığını ifade etmektedir. Adı geçen raporda Ermenistan ile ilgili askerî değerlendirmeler ise oldukça açık bir şekilde kaleme alınmıştır.³³⁰

“Yunanlıların Anadolu'yu işgali Türklere karşı büyük bir tahrik unsuru oluşturmuştur. Ermenistan'ın geleceği meselesi de Genel Kurmay'ın endişe duyduğu bir noktadır. Tasarlanan Ermeni devletinin kurulması Genel Kurmay'ın desteklediği uygulanabilir bir politika değildir.

“Ermenilerin silahlandırılmalarına yönelik faaliyetlerin sürdüğü doğru olmakla beraber askerî bir operasyon olmaksızın silahların onlara ulaştırılması mümkün değildir. Ulaştırılabilse bile bu iş mayıstan önce gerçekleştirilemez. Bu süre içerisinde de Ermenilerin Türk ve Azeri saldırısına maruz kalacakları kesin görünmektedir...Türkiye'nin onayı olmaksızın Türk vilâyetlerini içine alacak bir Ermenistan'ın kurulması mümkün değildir...

“Paris'teki Ermeni delegasyonuna açıkça şunlar söylenmelidir: Eğer Ermeniler Türk topraklarından herhangi bir bölgeyi içine alacak şekilde bir Ermenistan arzu ediyorsa bu ancak Türklerin rızası altında gerçekleşebilir. Bu noktada Ermenistan ile ilgili zorluklar ortadan kalkacaktır. Kilikya ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler için en uygun ortam bu şartlar altında sağlanabilir. Şu anki barış şartlarını kabul ettirmek eldeki güçlerle tezat oluşturacağı gibi İngiliz prestijine de büyük darbe vuracaktır...Barışı revize etmek için geç kalınmış sayılmaz...”

Savaş Bakanlığı'nın Türk barışına yönelik bu uyarıları ve İzmir'i Yunanlılara, Doğu Anadolu'yu da Ermenilere vermeyi gerektirecek sert barış şartlarının ancak askerî

³³⁰ PRO. CAB. 24/103, C. P. 1014, “General Staff Memorandum on the Turkish Peace Treaty”, The War Office, 1st April, 1920.

işgal ile olabileceği yönündeki vurgulamalarına³³¹ Hindistan Bakanlığı'nın da eşlik ettiği görülmektedir. Öyle ki, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu toprakların bölünüp yabancı yönetime verilmesi durumuna Hindistan Müslümanlarının duymuş oldukları endişe ve rahatsızlıklar Avam Kamarası'nda daha sık dile getirilmeye başlanmıştır.³³²

9 Nisan 1920'de Hindistan Bakanlığı tarafından hazırlanan memorandumda da Türk barışı için hazırlanan taslak üzerinde durulmuştur. Türk barış şartlarının şu anki şekliyle uygulanması durumunda büyük bir huzursuzluk oluşacağını düşünen Hindistan Bakanı E. S. Montagu, İstanbul ve İzmir'in Türklere bırakılması gerektiğini ifade ile sözü Ermenistan sorununa getirerek şunları kaydetmektedir:³³³

"Şurası kesindir ki; Ermenistan için hangi sınırlar kabul edilirse edilsin bir çok Hıristiyan, Müslüman bölgesinde kalacaktır. Bu yüzden çözüm mantıklı olmalı, hiçkimseyi birbirine karşı gücendirip tahrik edecek bir nitelik taşımamalıdır..."

"Hiçbir gücün Ermenistan mandaterliğini kabul etmeyeceği kesindir. Bu yüzden kurulacak yeni Ermenistan'ın batı komşusu ile iyi ilişkiler içerisinde olması ilk şarttır. Bu şart ancak Ermenistan sınırının Erzurum hattı hariç bırakılarak çizilmesi durumunda sağlanabilir. Diğer tüm alternatifler bölgede bir kaos ve savaş ortamını körükler ki, bu noktada hiçbir büyük gücün elini taşın altına koymayacağı kesindir."

Görüldüğü gibi İngiliz askerî otoriteleri ve Hindistan Bakanlığı, Paris'teki İngiliz politikacıların gözlerini kör eden Türk düşmanlığını bir tarafa bırakarak olaylara gerçekçi açıdan bakmaya başlamışlardır. Onlar, gerek genel anlamda Türkiye'ye sunulacak barış şartlarını, gerekse Ermenistan'a yönelik ortaya konulacak politikaları İngiliz çıkarları içerisinde ve gerçekçilik ilkesi boyutunda masaya yatırmışlardır. Aslında Lloyd George da San Remo'da, barışın şekilleneceği günlerde her ne kadar Türkiye'ye yönelik sert barış çizgilerinde ısrarcı bir tutum izlemişse de, Ermenistan ve Erzurum meselesi hakkında Genel Kurmay'ın bu görüşlerinin sözcülüğünü yaparak İngiliz İmparatorluğu'nun bu konuda hiç bir sorumluluk alamayacağını defalarca dile getirip, Bogos Nubar ve Aharonian'ı zor durumda bırakmıştır. San Remo

³³¹ PRO. FO. 371/5045/E2621, Vice-Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, No:317, Constantinople, April 1, 1920.

³³² PRO. FO. 371/5045/E1864, Parliamentary Question, Tuesday 16th March, 1920.

³³³ PRO. CAB. 24/103, C. P. 1046, "The Draft Peace Treaty with Turkey", Memorandum by the Secretary of State for India, A. S. Montagu, 9th April, 1920.

Konferansı'nda İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından ortaya koyulan değerlendirmeler İngiltere'nin Ermeni politikasının can alıcı niteliklerinden birini ortaya koyacak tarzdadır.

7- San Remo Konferansı'nda "Ermenistan" Meselesi ve Lloyd George a- "Ermenistan" Sınırı Tartışmaları ve Lloyd George'un Düşünceleri

İtilâf Devletleri başkanlarından oluşan Yüksek Konsey'in 1920 Nisan ayının ikinci yarısını kapsayacak şekilde San Remo'da yapmış olduğu görüşmelerde Türkiye'ye kabul ettirilecek barış anlaşması son şekline kavuşturulmuştu. Yüksek Konsey'in görüşmelere başlamasından önce özellikle askerî çevreler tarafından barış çizgilerinin ılımlı hale getirilmesi gerektiği yönündeki uyarılara rağmen San Remo'da, Sevr'de Türklere zorla kabul ettirilecek olan anlaşma tasarısının ana hatları kaleme alındı.

Yaklaşık bir hafta süren San Remo görüşmelerinde³³⁴ üzerinde fazlası ile mesai harcanan konulardan biri de; Ermenistan meselesi ve özellikle de kurulacak yeni Ermeni devletinin sınırları hakkında yapılan tartışmalardı.³³⁵ Görüşmeler esnasında, Milletler Cemiyeti'nin 11 Nisan'da Ermenistan mandaterliğini üstlenemeyeceğini açıklamış olması üzerine konu hakkında yapılan tartışmalar oldukça ilgi çekici boyutlara ulaşmış, sonunda Lloyd George tarafından işin içinden çıkılma yöntemi olarak Ermenistan meselesi ABD'ye havale edilmişti.

San Remo görüşmelerinin tutanakları incelendiğinde İngiliz Başbakanı'nın Ermenistan meselesine ve özellikle de kurulması tasarlanann bu devletin içerisine Erzurum'un alınıp alınmama durumuna karşı sergilediği tavır oldukça ilgi çekicidir.³³⁶

³³⁴ 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde İngiltere adına Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon bulunurken, Fransa adına Paris'teki Fransız Konseyi'nin Başkanı M. Millerand ve M. Berhelot, İtalya adına ise Başbakan Signor Nitti yer aldı. Bughos Nubar ve Aharonian ise görüşmelerin 22 ve 23 Nisan günlü oturumlarında dinlenmek üzere bulundular. (DBFP, VIII, *Proceedings of the Conference of San Remo, April 18-26, 1920*, s.1-252.)

³³⁵ Burada ilginç olan nokta bu tartışmaların daha çok İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon ile Başbakan Lloyd George arasında geçmesidir.

³³⁶ Gerek Londra'da, gerekse San Remo'da yapılan görüşmeler içerisinde "Ermenistan" sorununa ilişkin bir çalışma için bkz. Levon Marshlian, "The London and San Remo Conferances and the Armenian Settlement: The Belated Decisions February-April, 1920", *The Armenian Review*, Vol: XXX, No:4-120, (Winter, 1977-1978), s.398-412). San Remo Konferansı'nda Erzurum meselesi

Konferansın 20 Nisan 1920 tarihli oturumunda sözü Ermenistan sorununa getiren İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan mandaterliği hakkında daha önceki görüşlerini özetledikten sonra Cemiyet'in, kurulacak Ermenistan'a eklenmesi tasarlanan yeni toprakları Ermeni devleti denetimine sokmak için İtilaf güçlerinin zor kullanıp kullanmayacağı yönündeki sorusunu konseye aktarmış ve bu konu hakkındaki düşüncelerini ifade etmeye başlamıştır. Curzon'a göre; bu soruya cevap bulmadan önce Ermenistan'ı yeni sınırları içerisine yerleştirmede gereken yükümlülükler hakkında askerî danışmanlardan bilgi almak yerinde olacaktır. Şu anda konu ile ilgili tüm sorunların spekülasyondan ibaret olduğunu düşünen Curzon, Ermenistan sınırlarının tesisi için Anadolu'da karşılaşılabilecek güçlükleri önemsemez görünmektedir. Ermenilerin 20-30 bin kişilik bir kuvvete sahip olduğunu ifade eden İngiliz Dışişleri Bakanı, Norveç'in Ermenistan mandaterliğini üstlenmesi durumunda bu kuvvetlerin Avrupalıların yardımı ile donatımının sağlanması koşulu ile Ermenistan sınırının pekâla savunulabileceği kanaatindedir. Curzon, Ermenistan'a maddi destek sağlama yolunda Yüksek Konsey'in bir itirazda bulunmayacağını ummaktadır.³³⁷

Görüşmelerde soruna yönelik ilk tepkiler ise Curzon'un Başbakanı Lloyd George tarafından dile getirilmiştir. Ermenistan adına herhangi bir yükümlülük altına girmeden önce malîye uzmanlarına danışılması gereği üzerinde duran L. George, Ermenistan'ın desteklenmesi için gereken kuvvete gelince; İngiliz İmparatorluğu'nun bu yönde hiçbir yardımda bulunamayacağını açık olarak belirtmiştir. Öyle ki, Ermenilerin 30-40 bin silahlı adamı vardır ve bunların istedikleri şey sadece donanım ve eğitimidir. Bunlarda Müttefikler tarafından ortaklaşa sağlanabilir.³³⁸

İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon ise meselenin bu kadar basit olmadığını kanaatindedir. Zirâ, Türkiye ile yapılacak anlaşma içerisinde Türkiye'nin özgür bir Ermenistan devletini ve sınırlarını tanımasını gerektiren maddelerin bulunması bir zorunluluktur. Ermenistan'ın özgürlüğüne kavuşturulmasının savaş esnasında

hakkındaki bir makale için ayrıca bkz. Serpil Sürmeli, "San Remo Konferansı ve Erzurum", *Atatürk Dergisi*, IV/2, (Temmuz, 2004), s.97-121.)

³³⁷ **DBFP, VIII**, "British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devechan, San Remo, on Tuesday, April 20, 1920, at 11 a.m", s.46-48.

³³⁸ **DBFP, VIII**, s.49.

Müttefiklerin dilinden düşmeyen amaçlardan biri olduğunu ifade eden Curzon'a göre; Müttefikler bu konuda ağır bir manevi sorumluluk altındadır.

San Remo görüşmelerinin 22 Nisan tarihli tutanaklarında ise Ermeni sorunu hakkında İtalya Başbakanı Signor Nitti'nin ifadelerine rastlanılmaktadır. Türkiye'nin hem Avrupa, hem de Asya'da kabul edebileceği sınırlar üzerinde durulması isteminde olan Nitti, sözü Büyük Ermenistan projesine getirmiştir. Bu projeyi gerçeğe dönüştürmek için Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilmesi halinde Ermenilerin bazı sonuçlara katlanmaları gerektiğini ifade eden Nitti, istatistiklere göre Erzurum'da 673 bin Müslüman, 8500 Rum ve 135 bin Ermeni bulunduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Erzurum'daki ezici çoğunluğu Müslümanlar oluşturmaktadır ve buranın Ermenilere verilmesi durumunda bir güç buradaki Türkleri çıkarmak zorunda kalacaktır.³³⁹

Kendisini asıl kaygılandıran meselenin de Ermenistan olduğunu dile getiren İngiliz Başbakanı da, az oranda da olsa bölgede bir Türk çoğunluğunun olduğunu ifade etmiştir. Erzurum'da çok az sayıda Ermeni bulunduğunu ve nüfusun hemen hemen tümüyle Türk ve Müslümanlardan oluştuğunu kabul eden Lloyd George, bu noktada çok ilgi çekici ifadeler kullanmaktadır:³⁴⁰

“Burada Türklerin çoğunlukta olması ne savaşın, ne Ermeni katliamının, ne de istatistiklerin değiştirilmesi sonucudur. Savaştan önce de, bir katliam yapılmadan önce de önemli ölçüde bir Müslüman çoğunluğa sahip olan bu yerin Ermenilere bırakılması Müttefik devletlerin ileri sürdükleri hiçbir ilke ile bağdaşıp savunulamaz. Yapılacak olan anlaşmaya Erzurum'un Ermenistan'a terk edileceği hakkında bir madde yerleştirmek Türklerin bu anlaşmayı imzalamalarını daha da zor hale getirecektir. Müttefik devletler self-determinasyon ilkesini kabul ettiklerine göre, Türklerin anlaşmayı imzalamamaları durumunda karşılaşılabilecek güçlükler dikkat çekilmelidir...”

Lloyd George göre; bu şehri Ermenilere vermek başka bir katliama yol açmaktan öteye bir şey sağlamayacaktır. Müttefik devletler açısından da bunun hiçbir yararı olmayacağını ifade eden İngiliz Başbakanı, Ermenistan'ın durumunu da içler acısı bir portre içerisinde sunmaktadır. Buna göre; bir yanlarında yarı medeni Azerbaycanlılar, öte yanlarında Anadolulular ve diğer yanlarında da Kürtlerle çevrilmiş olan Ermenistan

³³⁹ **DBFP, VIII**, “British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devechan, San Remo, on Thursday, April 22 1920, at, 11 a.m”, s.94.

³⁴⁰ **DBFP, VIII**, s.108.

şu an elinde bulunan çok sınırlı bir alanı bile güçlkle kontrol etmektedir. Bu durumda Ermenilerden geniş toprakları ellerinde tutmalarını beklemek olağanüstü bir yaklaşımdır. Daha önceki vaat ve söylemlerini alt üst edecek şekilde Ermeniler üzerinde karakalem çalışması yapmaya devam eden Lloyd George, görüşlerini oldukça ilginç cümlelerle aktarmaktadır: *“Ermenilerin bu hareketlenmelerinin altında yatan asıl tehlike, düşmanları Türklerden öç almak için Müttefik devletleri delilikler yapmaya yönlendirebilecek oluşlarıdır..”* Londra görüşmelerinde değinilen Ermenistan sınırlarına kesinlikle karşı olduğunu ifade eden İngiliz Başbakanı, bu görüşünü ister İngiltere’de isterse başka bir yerde olsun savunmaya her zaman hazır olduğunu dile getirmiştir.³⁴¹

Tartışmaların bu noktasında İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon’un Başbakan’a pek de katılmadığı anlaşılmaktadır. Londra’da sınırlar konusu hakkında oluşturulmuş olan komitenin Erzurum’un Ermenilere verilmesini tavsiye ettiğini belirten Curzon, Dışişleri’nin “Blue Book”tan kalma eğilimleri ile meseleye yaklaşmıştır. Buna göre; Erzurum bölgesinde 360 bin Türk, 160 bin kadar da Ermeni bulunmaktadır. Bununla beraber bölgedeki Ermeni nüfusu tarihi süreç içerisinde gerçekleşmiş olan bir dizi katliam sonucu oldukça azalmıştır. Londra Konferansı’nı etkileyen sebepleri ahlâki olmaktan çok stratejik sebeplere dayandıran Lord Curzon, Erzurum’u Türklere bırakmanın bağımsız bir Ermenistan’ı imkânsız hale sokacağını düşünmektedir. Dahası Londra Konferansı’nda, ileride Türkler tarafından ortaya koyulabilecek Pan-Turan ve Pan-İslâm hareketlerine karşı Türkiye Müslümanları ile daha doğudakiler arasına sokulmak üzere bir Hristiyan toplumunun sıkıştırılmasını ve bunun da yeni bir Ermeni devleti olabileceğinin düşünülmüş olduğunu ifade eden İngiliz Dışişleri Bakanı, bu konudaki güçlükleri kabul etmekle beraber durumu tarih açısından Yahudilerinkinin benzeri olarak algıladığını ifade etmiştir.³⁴²

Bütün bunların yanında Lord Curzon, mesele ile ilgili başka bir argüman daha ileri sürmüştür. Öyle ki, savaş esnasında Ermenilere verilen bir takım güvence ve vaatler söz konusudur. Devletlerinin gelecekteki sınırlarının ne olacağı yönünde sürekli olarak cevap arayışında olan Ermenilere, büyük bir olasılıkla bu sınırlar içerisinde

³⁴¹ **DBFP, VIII**, s.108-109. Lloyd George, San Remo görüşmeleri esnasında Erzurum meselesi ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerine hatıralarında da yer vermiştir. Bkz. George, **The Truth About The Peace Treaties, II**, s.1301-1325.

³⁴² **DBFP, VIII**, s.110.

Erzurum'un da olacağı yönünde yaklaşımlarda bulunulmuştur. Bu nedenle Ermeniler, Türklerle yapılacak anlaşmanın bu yönde bir madde içermesini beklemektedirler. Lord Curzon'un bu cümleleri İngiliz Başbakanı tarafından kesilmiştir: "*Ermenilerin böyle saçma umutlara kapılmaya hakları yoktur.*"³⁴³

Kendi Başbakanının görüşlerine katılmadığı için üzgün olduğunu söyleyen Lord Curzon, konferansta bulunan kurulun da Başbakanı gibi düşünmesi halinde, bu tavrın Ermeniler için büyük bir darbe olacağı kanaatindedir. Türklerin, Erzurum'u almakla İzmir'i kaybetme konusunda yumuşamayacağını düşünen İngiliz Dışişleri Bakanı, gerçekten yeni bir Ermenistan yaratmak istiyorlarsa Müttefik devletlerin Ermenilere erişilmeye değer bir amaç vermeleri gerektiğini ifade etmektedir. Curzon'un bu ifadeleri üzerine İtalyan Başbakanı ise, Müttefiklerin, Ermenistan'a kendi çıkarları bakımından verilmemesi daha doğru olacak bir şeyi onlara vermek mi istedikleri yönünde ilginç bir yaklaşım sergilemiştir.³⁴⁴

Konuya yönelik yaklaşımlarını bu sefer daha geniş bir çerçevede sunan Lloyd George ise, anlaşmaları yapmanın dışında onları uygulatmakla sorumlu olanları da düşünmek gereğinin altını çizmiştir. İngiliz Başbakanı'na göre, kendilerine hiçbir yardım sağlanmaksızın bir toprak parçasını kâğıt üzerinde Ermenilere vermek onlara yapılacak en büyük haksızlıktır. Bu noktada Müttefik devletlerin niyetini, sempatisini kazanıp işbirliğini sağlamak için ABD'ye nazik mektuplar göndermek olduğunu ifade eden Lloyd George, kısaca bu işi ABD'ye havale etmek istemektedir. "Erzurum'un Ermenilere verilmesi durumunda Türklerin buna verecekleri ilk yanıt bir Ermeni kırımı olacaktır." Bu durumda Müttefiklerin ne yapacağını merak eden L. George, Trakya, İzmir ve İstanbul meselelerinin ise çok farklı niteliklere sahip olduğunu düşünmektedir. Öyle ki, buralar Müttefiklerin ellerinin uzanabileceği uzaklıkta olup, aynı zamanda işgal altında bulunan yerlerdir. Bununla beraber, doğuda Ermenilerin yardımına gönderilecek hiçbir kuvvet olanağı bulunmamaktadır. Ayrıca, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi halinde Müttefik devletler, Ermenistan'ı korumak amacıyla kuvvet göndermek değil,

³⁴³ DBFP, VIII, s.110.

³⁴⁴ DBFP, VIII, s.111.

yeni topraklar fethetmek için bir yükümlülük altına gireceklerdir. Lloyd George'un bu noktadan sonraki değerlendirmeleri ise oldukça gerçekçi yaklaşımlar içermektedir.³⁴⁵

“Ermenistan'ın yolsuz ve dağlık bir ülke olduğu söyleniyor. Askerî danışmanlarım bana Mustafa Kemal ile başa çıkmak için dev bir orduya gereksinim olduğunu ifade ediyorlar. Kimsenin böyle bir kuvveti oluşturmaya en ufak bir niyeti yoktur. Durumun böyle olmasına karşılık, itibar ve onur için, Müttefik devletlerden hiçbirinin herhangi bir şekilde karşılamayı göz önüne alamayacağı korkunç ihtimallerle dolu bir anlaşmanın imzalanması önerilmektedir. Büyük devletlerin yerine getiremeyecekleri ve getirmek niyetinde olmadıklarını bildikleri anlaşmalar yapmak doğru değildir.”

Ermeni sorunu üzerinde bu kadar gerçekçi düşünebilen İngiliz Başbakanı'nın Türkiye'ye barışla ilgili sunulacak diğer şartların analizini yapamamış olmasını kendisi için bir öngörüsüzlük olarak nitelendirmek yanlış olmaz. San Remo tutanaklarına dönüldüğü takdirde Lloyd George'un bundan sonra Ermeniler ile ilgili sarf ettiği cümlelerin, karşılıklı kullanma ve kullanılma boyutunda gelişen İngiliz-Ermeni ilişkileri ve İngiltere'nin Ermenileri kullanma çerçevesindeki politikalarını daha net bir şekilde ortaya koyacağı görülecektir.

Erzurum ile ilgili değerlendirmelerine devam eden İngiliz Başbakanı, “Müttefik devletlerin, gerçekleştirilmesi imkânının bulunmadığını çok iyi bildikleri bazı hayali umutların yüzyıllarca boyun eğmiş olan zavallı yaratıkların yüreklerinde (Ermeniler kastediliyor) beslemesine cesaret vermelerini” nefretle karşıladığını ifade etmiştir.³⁴⁶ Oysa Başbakanın nefretle kınadığı bu yaklaşımlar savaş esnasında İngiliz menfaatleri doğrultusunda bizzat İngiliz Hükümeti ve Dışişleri tarafından Ermeniler için uygulanmış ve sonuçta “zavallı yaratıkların yüreklerinde beslenen umutlarla” Ermeniler bir canavar olarak Lloyd George'un karşısına çıkmıştır. Bu noktada onlara verilen sözlerin gerçekleştirilmesi sürecinde herhangi bir yükümlülüğten kaçınan İngiliz Başbakanı, olayların gerçekçilik boyutuna dönerek San Remo da adeta günah çıkarmaktadır. Öyle ki, görüşmeler esnasında Yüksek Konsey'e Erzurum'un Ermenilere adı geçen şartlar altında verilmesinin Türkelere karşı bir saygısızlık olacağını ifade

³⁴⁵ DBFP, VIII, s.111-112.

³⁴⁶ DBFP, VIII, s.112.

etmiştir.³⁴⁷ Ermenistan meselesi için artık ABD veya Milletler Cemiyeti'ne müracaattan başka bir seçenek olmadığını belirten Lloyd George, Büyük Britanya'da bulunan hiçkimsenin Erzurum'u ele geçirmek üzere asker göndermek için 1 milyon sterlin istemek sorumluluğuna sahip olmadığını belirtmektedir. Neticede Ermeniler de tek başlarına bu bölgeyi ele geçiremezler ve bu durumda Ermenistan sınırlarının yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bununla beraber Lloyd George'un San Remo'daki Yüksek Konsey'e konu ile ilgili iki önerisi olmuştur. Bunlardan ilki, herhangi bir karar almadan önce Başkan Wilson'un, anlaşmayı bugünkü biçimiyle uygulanması halinde kendilerine yardım edip etmeyeceğini öğrenmeye çalışmak, diğeri ise zaman kazanarak mandater bir devlet olanağının araştırılması için adı geçen toprakları Milletler Cemiyeti'nin koruması altına koyarak Cemiyet'e, iki yıl içerisinde bu bölgelerin hangi devlete verileceğini kararlaştırma hakkı vermek.³⁴⁸

İngiliz Başbakanı, kurulacak yeni Ermeni Devleti'nin sınırlarını koruyacak bir destek belirlemeksizin kağıt üzerinde bir harita çizmenin anlamsızlığına işaret ederken, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, sorunu başka bir perspektife sokmuştur. Buna göre; konu hakkında ne düşündüklerinin bilinmesi için Ermeni önderlerinin görüşleri alınmalıdır. Curzon, bu uğurda her türlü tehlikeyi göze alabilecek olan Ermenilerin, devletlerini herhangi bir dış yardıma başvurmaksızın savunabileceklerini düşünmektedir. Ancak onun asıl endişesi, müttefiklerin bu konuyu çözememeleri durumunda Ermenistan'ın anlaşmayı imzalamaması sonucu ortaya çıkabilecek kamuoyu tepkisidir.³⁴⁹

b- Ermeni Temsilcilerinin Konferansa Daveti ve Erzurum Meselesi

San Remo'daki görüşmelerin 22 Nisan tarihli oturumuna kendisine Ermenistan ve sınırları hakkında bazı sorular yöneltilmek üzere Bugos Nubar Paşa davet edildi. İtalya Başbakanı S. Nitti, Yüksek Konsey'in Ermeni Delegasyon Heyetine sunmak istediği noktaları özetledikten sonra Nubar'a, iki soru yöneltti. Bunlar; Ermenistan'ın oluşturulacak yeni sınırları savunmaya hazır olma durumu ve ordusunu kurup bu yeni devleti koruyabilecek olanakları ile ilgili idi. İtalyan Başbakanı'nın bu sorularını Lloyd

³⁴⁷ DBFP, VIII, s.112.

³⁴⁸ DBFP, VIII, s.113.

³⁴⁹ DBFP, VIII, s.113.

George'un başka bir sorusu takip etti: *"Paşa, şu anda Türklerin elinde bulunan Erzurum'u ele geçirecek ve bu kaleye yerleşebilecek durumda olduklarını düşünüyor mu?"*³⁵⁰

Bu sorular karşısında fazla şaşırmadığı görülen Bugos Nubar, Ermenilerin Erzurum'a yerleşerek bölgede durumlarını güçlendirebilecekleri hakkında herhangi bir şüphesinin olmadığını dile getirdi. Zaten şu anda Erivan'da savaş boyunca çarpışarak iyi asker olduklarını kanıtlamış bir ordu çekirdeği bulunmaktaydı. Nubar'a göre; Erivan'daki bu kuvvetler, yeni Ermenistan Cumhuriyeti'nin içine alınması zorunlu olan Erzurum'u ele geçirmek için yeniden savaşılmaya hazırdılar. Ermenilerin şu anda 15 bin kişilik bir ordusu olduğunu belirten Nubar, Müttefiklerin kendilerine mühimmat ve teçhizat sağlamaları halinde hiçbir zorluk çekmeden 40 bin kişilik bir kuvveti dahi hazırlayabileceklerini ifade etti. Bu noktada Ermeni askerlerinin savaş gücünü dile getirmeye çalışan Ermeni Millî Delegasyonu Başkanı, Ermenilerin, Fransızlara Fransa'da, Filistin'de ve başka yerlerde savaşmış olan bir tabur verdiklerini ve yine Rus ordusu içerisinde de bulunan Ermenilerin, Rusların meydanı terk etmesi üzerine savaşın bütün yükünü çekmek zorunda kaldıklarını söyledi. Ermeniler, silah ve mühimmat sağlanması halinde güçlerini en iyi şekilde kanıtlayacaklarından emindirler. Bu noktada Müttefiklerden özellikle subay sağlanması konusu üzerinde duran Nubar, birkaç gün önce Amerika'dan aldığı bir haberi de konuyla paylaştı. Buna göre; 5 bin ile 10 bin arasında Amerikan gönüllüsü her an Kilikya bölgesine gitmek için hazır bir haldeydi ve Amerika'da Ermeni ordusunda hizmet edecek binlerce kişi daha vardı.

Kendisine sorulan iki kısa soruya verdiği bu uzun cevabın sonunda Bugos Nubar'ın sözü getirdiği yer Erzurum meselesi oldu. Buna göre; Erzurum'un ellerinde olması gelecekteki Ermeni devletinin güvenliği bakımından son derece önemli bir gereksinimdi. Ermeniler bu kaleyi geleceklerinin anahtarı olarak görmekteydiler.³⁵¹

Bugos Nubar'ın bu değerlendirmelerine karşılık, üzerindeki sorumluluğu bir an evvel atmak niyetinde olduğu anlaşılan İngiliz Başbakanı, meseleye yönelik Müttefik devletlerin karşılaştığı zorlukları daha belirgin bir hale getirmeye çalıştı. Müttefiklerin, gerek Almanya'da, gerekse başka yerlerde dev gibi yükümlülükler altına girmiş

³⁵⁰ DBFP, VIII, s.117.

³⁵¹ DBFP, VIII, s.117-118.

olduklarını ifade eden Lloyd George, Erzurum'un anlaşma ile Ermenistan sınırları içine konulması durumunda buranın Türklerin elinden zorla alınması gerekeceğinin altını çizdi. Türklerin bu bölgeyi teslim etmeyi reddettikleri varsayımı ile Lloyd George'un Bugos Nubar'dan öğrenmek istediği nokta ise şuydu: *“Ermenistan burayı ele geçirmekte Müttefik devletlerin kendisine destek vermelerini bekleyecek midir yoksa Ermeniler, Türklere karşı tek başlarına harekete geçip şehri ele geçirmeye hazır mıdırlar?”*

Bu seferki cevabı daha kısa olan Bugos Nubar, savaşın getirdiği yükümlülüklerden sonra Müttefik devletlerin son derece büyük zorluklarla karşılaşmış olduğu gerçeğini kabul ederek, onlar için asker göndermenin çok zor olduğunu anladığını ifade etmişti. Ermenistan'ın Müttefiklerden askerî destek sağlamayı oldukça arzu etmesine rağmen bu yardımın çok zorunlu olmadığı kanısını taşıyan Nubar, bu noktada Mustafa Kemal'in askerîlerinin savaşçılık değeri olmadığı yönündeki düşünceleri ile kendini rahatlatmaya çalıştı. Bununla beraber ikinci cevabında da Bugos Nubar'ın sözü getirdiği son yer Erzurum'du. Zirâ onsuz bir Ermenistan'ı düşünmek mümkün değildi.³⁵²

Bugos Nubar'ın Erzurum hakkında bu kadar hassas oluşu üzerine, sözü şehirdeki Ermeni nüfusuna getiren İtalyan Başbakanı'nı, Paşa'ya, şu anda Erzurum'da ne kadar Ermeni bulunduğunu sordu. Ne var ki konu, Bugos Nubar'ın uzmanlaşmış olduğu bir alan ile ilgili idi ve herhangi bir tedirginliğe sebep olmadı. Bölgede çok sayıda Ermeninin katledilerek öldürüldüğünü ya da göçe zorlandığını ifade eden Nubar, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi durumunda sürgün edilen Ermenilerin derhal bölgeye döneceğini düşünmekteydi.

Bu hikâyeleri daha önce bir çok kez dinleyen ve aslında savaş öncesi ve sonrası Erzurum'daki nüfusun durumu ile ilgili gerekli bilgilere de sahip olan Lloyd George,³⁵³ Nubar'ın bu söylemlerine fazla kulak asmadı. O, olayın tekrar İngiltere ve Müttefikler açısından tedirginlik kaynağı yaratan boyutuna döndü ve Bugos Nubar'ı sıkıştırmaya devam etti: *“Anlaşma maddeleri uyarınca Erzurum'un yeni Ermeni devletine katıldığı*

³⁵² DBFP, VIII, s.118.

³⁵³ DBFP, VIII, s.108.

varsayılacak olursa, Ermenistan, şehri geri almak ve burada egemenliğini kurmak için büyük devletlerden yardım isteyecek midir?"³⁵⁴

İngiliz Başbakanı tarafından kendisine ikinci kez yöneltilen bu soru karşısında hayal kırıklığını fazla gizleyemeyen Nubar Paşa, Ermenilerin, ne kadar isteseler de Müttefik askerî yardımına güvenemeyeceklerinin farkında olduğunu söyledi ve paşalığından taviz vermeyecek bir lisanla da, Erzurum'u ele geçirip orada tutunacak bir güçte olduklarından emin olduğunu ifade etti. Bugos Nubar'ın bu iddialı cevabının yankıları konferans salonunun duvarlarına çarparken İtalyan Başbakanı Nitti, Paşa'yı tekrar sıkıştırıp ona bir soru daha sordu. Nitti, ellerinde bulunan sınırlı güçlerle Ermenilerin daha önce bahsettiği katliamlara ileride nasıl engel olabileceklerini öğrenmek istemişti. Bir dakika önce Erzurum'un kendilerine verilesi durumunda sürgüne gönderilen bütün Ermenilerin şehre döneceklerini ifade etmiş olan Nubar ise bu soru karşısında acıklı hikâyelerle müttefik desteğini alabileceğini umarak; "bölgede katliama uğrayacak Ermeni kalmadığını" söyledi.³⁵⁵

Ancak bu psikoloji ile daha önceleri tanışmış olan Lloyd George, Paşa'nın üstüne gitmeye devam ederek son 50-100 yıl içindeki herhangi bir zamanda Erzurum'da bir Ermeni çoğunluğu bulunup bulunmadığını sordu. Paşa, Erzurum'da da, başka şehirlerde de durumun böyle olduğunu ifade etti. Lloyd George'un bu söylemleri kanıtlayacak sayılar bulunup bulunmadığını sorması üzerine, Paşa, gerekiyorsa bu sayıları sağlamaya hazır olduğunu belirtirken San Remo görüşmelerinin 22 Nisan tarihli yaklaşık 9 saat süren bu uzun oturumu da bu sinir savaşı içerisinde kapandı.³⁵⁶

23 Nisan tarihli oturumda ise baş rollerde Paris'teki diğer Ermeni delegasyonunun Başkanı M. Aharonian bulunuyordu.³⁵⁷ Sözü uzatmayan Nitti, konferansın Ermenistan meselesi ile oldukça uğraşmış olduğunu ve bir an önce Ermenistan'ın da çıkarlarına uygun bir karara varılmasını istediklerini ifade ile sözlerine başladı. Aharonian'a dönen Nitti, onun kendi ülkesini herhalde iyi bildiğini ve Erzurum'un öneminin de farkında olması gerektiğini ifade ederek bunların yanında

³⁵⁴ DBFP, VIII, s.118.

³⁵⁵ DBFP, VIII, s.119.

³⁵⁶ DBFP, VIII, s.119.

³⁵⁷ DBFP, VIII, s.119, "British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Cuoncil, held at Villa Devechan, San Remo, on Friday, April 23, 1920, at 11 a.m, s.119-143.

Müttefiklerin Ermenistan'a yardım için herhangi bir asker gönderemeyeceklerinin de farkında olunması gerektiğini belirtti. Nitti'nin Aharonian'dan öğrenmek istediği şey ise; Müttefiklerin Ermenistan ordusuna subay, cephane ve teçhizat sağlamaya hazır oldukları ihtimalinin göz önüne alınması durumunda Ermeni ordularının Türkleri Erzurum'dan atarak, Ermeni devletinin bu yeni sınırlarını güvence altına alıp alamayacakları idi. Aharonian'a sorulan başka bir soru ise; Ermenistan'ın gerçek çıkarları açısından çizilebilecek en uygun sınırın hangisi olduğu idi.³⁵⁸

M.Aharonian, bu sorulara oldukça geniş değerlendirmelerle cevap verecekti. Türklerin durumu ve kuvvetlerinin etkinliği ile Ermeni ordusunun sayısal gücü noktasında sözlerine başlayan Aharonian, Ermeni kurmay subaylarının raporlarından yola çıkarak Mustafa Kemal kuvvetlerinin çok daha aşağı nitelikte olduğunu ifade ederken, bu kuvvetlerin düzenli birlikler olmadığını, içlerinde bulunan 1000-1200 atlı dışında çoğunun Kürtler ve köylülerden oluştuğunu iddia etti. Daha da ilginç olarak aldığı istihbaratları Yüksek Konsey ile paylaşan Aharonian'a göre; Erzurum halkı, bu yörenin Ermenistan'a terk edilmesi olasılığını duyunca toplu göç hareketleri başlamıştı.³⁵⁹

Ermenilerin 20-25 bin kişilik bir ordusu olduğunu söyleyen Aharonian, en büyük güçlüğün cephane ve teçhizat yokluğu olduğunu ifade ederek sözlerine devam etti. Yüksek Konsey'e bir serzenişte de bulunarak, Ermeni ordusunun cephanesiz ve müttefiklerden yardım almaksızın görevini sürdürmek zorunda kaldığını belirten Aharonian, askerî uzmanlarından aldığı bilgilere dayanarak iki üç ay içerisinde 40 bin kişiden az olmayacak bir ordu toplama olasılığından söz ediyordu. Ancak bu ordu için Müttefiklerin giyecek ve teçhizat sağlaması zorunlu idi. Ayrıca Müttefik devletlerle işbirliği halinde olmanın sağlayacağı prestijden yararlanmak isteyen Ermeniler, müttefik sancakları altında savaşa katılmayı düşünmekteydiler. Teçhizattan daha fazla olarak Ermenilerin istedikleri şey ise askerî yetkililerdi ve kendilerine bu olanağın sağlanması halinde Ermeni ordusu çok kısa bir süre içerisinde Erzurum'u ele geçirebilecekti.

³⁵⁸ DBFP, VIII, s.120.

³⁵⁹ Bu noktada Aharonian aldığı istihbaratları ters yönde anlamış olabilir. I. Dünya Savaşı esnasında Rusların bölgeyi işgali ile bir göç olgusunun başladığı bilinmektedir. Bununla beraber savaştan sonra bölgenin Ermenilere verileceği söylentileri üzerine daha önce şehri terk etmiş Türkler bölgeye dönüp topraklarını savunma derdine düşmüşlerdir. ("*Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi*", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz 1985), s.793-798.)

Boghos Nubar gibi Erzurum'a oldukça önem verdiği anlaşılan Aharonian da bu konuda daha net açıklamalarda bulunarak Ermenilerin gerçek başkentlerinin Erivan değil, Erzurum olduğunu söyledi. Erivan şu an için Ermenilerin geçici merkeziydi ve Erzurum'suz güvenli bir Ermeni devleti düşünmenin imkânı yoktu.³⁶⁰

Bu noktada derhal söze karışan İngiliz Başbakanı ise Aharonian'a şundaki nüfus durumu ile ilgili bir soru yöneltti. Bu soruya Kafkasya'daki durum hakkında yaptığı değerlendirmelerle cevap veren Aharonian, Erzurum'a gelince, burada 240 bin Türk, 230 bin de Hristiyan olduğunu ifade etti. Şehirdeki bu az oranda Türk çoğunluğunu izah ederken Aharonian'ın ileri sürdüğü argüman ise burada 40 bin kişilik bir Türk garnizonunun bulunmasıydı. Lloyd George'un, Türk istatistiklerini hatırlatarak, bunların Erzurum'un nüfusunu 800 binin üzerinde olduğunu belirtmesi üzerine Aharonian, her zaman olduğu gibi Türk istatistiklerine güvenilemeyeceğini, bunların çok abartılı olduğunu, kendi istatistiklerinin ise Avrupa normlarında olduğunu iddia etti.³⁶¹ Nitti'nin, Türklerin bölgedeki gücünü hatırlatması üzerine Aharonian, bu konuda nüfus istatistiklerinde olduğu gibi kesin sayılar verecek durumda olmadığını belirtti.

³⁶⁰ **DBFP, VIII**, s.120-121.

³⁶¹ **DBFP, VIII**, s.121. Türkiye ile yapılacak barış anlaşması şartlarının sert olmaması tarafları olan Müslüman dünyasının isteklerini iletme üzere 12 Aralık 1919'da Lloyd George'a gönderilen bir mektup ilişkisinde Türkiye'deki bazı vilâyetlerin nüfus durumuna ilişkin istatistikleri bir ek de bulunmaktadır. Buna göre; Erzurum'da 673 bin Müslüman, 4800 Rum ve 134.300'de Ermeni vardır. (**PRO.FO. 371/4154/163995**, "Turkish Settlement" December 21, 1919, Appendix.) 2 Aralık 1919'da ise İngiliz Karadeniz Orduları Genel Kurmay İstihbaratı tarafından Türk ve Rum kaynaklarını kapsayacak şekilde bir istatistik çalışması yapıldığı görülmektedir. Buna göre; toplam nüfusu 10.063.830 gösteren Türk kaynaklarına göre; ülkede 8.162.600 Türk ve 717.430 Ermeni bulunmaktadır. Toplam nüfusu 9.187.400 olarak gösteren Rum kaynaklarında ise Türklerin sayısı 6.950.000 ve Ermenilerininki ise 545.000'dir. Aynı istihbarat raporuna göre; Türk kaynakları Erzurum'da 673.000 Türk, 136.000 de Ermeni olduğunu kaydetmektedir. (**HLRO. BLP. 94/20**, "Note on the Present Population of Turkey", G.H.Q. General Staff Intelligence, Constantinople, No: 5796, 2.12.19) Savaşın hemen sonra, savaşın önce Doğu Anadolu'da nüfus istatistikleri hakkında yapmış olduğu bir çalışmayı 7 Kasım 1918'de kendi el yazısı ile biçimlendiren İngiliz Albay Maunsell ise kaynağını göstermemekle beraber muhtemelen Erzurum'un merkezine yönelik vermiş olduğu istatistiklerde bölgedeki toplam nüfusu 39 bin olarak tespit etmiştir. Maunsell'e göre Ermeniler, toplam nüfusun neredeyse ¼'ünü oluşturacak şekilde 11.000 kişidir. (**PRO.WO. 106/64**, Eastern Turkey in Asia, Population of Principal Towns Before the War", Z. R. Maunsell, 7th November, 1918.)

c-“Ermenistan”a Yönelik Askerî Yaklaşımlar ve Lloyd George’un Önerileri

Aharonian’ın görüşlerinin alınmasından sonra Yüksek Konsey’in önündeki en önemli sorun Türk sınırlarının saptanması idi. Ermenistan konusu ise bu sorunun önemli bir parçasını oluşturuyordu. Bu noktada kesin olan bir şey vardır ki o da; Müttefik devletlerin Ermenistan’a yardım için asker gönderecek durumda olmadıklarıydı.

Ermenistan sınırları hakkında Mareşal Foch’un görüşlerine başvurmak niyetinde olan İtalyan Başbakanı, “Erivan’ mı yoksa Erzurum’u” kör düğümü içerisinde, askerî uzmanlardan Ermenilerin Erzurum’u ele geçirme yeteneklerinin olup olmadıkları hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istedi.

Esasen Doğu Anadolu’daki askerî değerlendirmeler hakkında Mart ayı içerisinde Lloyd George’a bir rapor sunmuş olan Mareşal Foch,³⁶² şu anda Ermenistan’ın ne yönetim ne de askerî olarak bir değer taşımadığını ifade etmişti. Ermenistan’ın yakın geleceğine iyimser bakmayan Foch, onun eski efendisi Türkiye ile başının dertte olduğu kanısındaydı. Türkiye’nin bu bölgede önemli derecede bir askerî kuvveti vardı ve bu kuvvetler çoğunluğu ile terhis edilmiş olmakla birlikte kısa bir süre içerisinde yeniden kurulabilecek büyük değeri olan bir güç kaynağı oluşturmaktaydılar. Foch, Türkiye’nin sinir sistemi olarak tanımladığı bir teşkilata da sahip olduğunu belirtmekteydi ki, onun sinir sistemi olarak tanımladığı şey Türk milletinin bağımsızlık ruhundan başka bir şey değildi. Bu etkenleri göz önünde bulunduran Mareşal Foch, Ermenistan’ın başarı şansını oldukça düşük görmekteydi. Erzurum’un Ermeniler tarafından ele geçirilmesi imkânsızdı. Bu şehir ancak çok büyük ve güçlü bir saldırı ile düşürülebilirdi.³⁶³

Anlaşıldığı kadarıyla Ermeni önderlerinin Yüksek Konsey önündeki tutum ve söylemleri askerî uzmanlar tarafından yapılan açıklamalarla ters yüz edilmiş ve gerçekler su üzerine çıkarılmıştı.

Bununla beraber San Remo görüşmelerinin 23 Nisan tarihli oturumunda da³⁶⁴ Ermeni sorunu ve sınırı üzerindeki tartışmaların devam ettiği görülmektedir.

³⁶² PRO. CAB. 24/103, C. P. 1035, “Treaty of Peace with Turkey”, Copy of letter from Marshal Foch to Mr. Lloyd George, March 30, 1920.

³⁶³ DBFP, VIII, s.122.

³⁶⁴ DBFP, VIII, “British Secretary’s Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devechan, San Remo, on Friday, April 23, 1920, at, 4 p.m”, s.132- 144.

Ermenistan'ın, Erzurum'suz olamayacağına dair düşüncelerini dile getiren Fransız temsilcisi Berthelot, Mütelikler'in Erzurum'u Ermenilere vermek istememeleri durumunda, güçlerinin buna yetmediğini ve sözlerini tutamamaktan dolayı üzüldüklerini açıkça bildirmeleri gerektiği kanısındadır. Bu noktada Berthelot'un ağzından sözleri alan İngiliz Başbakanı ise konferansların karşı karşıya kaldığı gerçek tehlikeyi, "bir düş dünyasında yaşayarak olayları görmemezlikten gelmek" olarak nitelemiştir. Lloyd George, konferansta alınan kararların gerçekleştirilmesi yönünde oldukça önemli endişe taşımaktadır ki, o bu endişesinde haklıdır. Zirâ, gerek Ermenistan meselesi, gerekse genel anlamda Türk barışına yönelik konferanslar dünyasında alınan kararların hiçbir şey ifade etmeyeceğine yakın bir gelecekte şahit olacaktır.

Erzurum'un zorla alınması için kan dökülmesi gerekeceğini ifade eden Lloyd George, dikkatleri tekrar askerî çevreler tarafından düzenlenen raporlara çekmiştir. Bu noktada konferans, anlaşma şartları altında Erzurum'u Ermenistan'a verecek olsa dahi İngiliz Başbakanı'na göre bu hareket kâğıt üzerinde kalacak ve hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bir hüküm olmaktan öteye gitmeyecektir. Yüksek Konsey'in böyle bir şey yapmayacağını uman L. George; "*Ermenistan, Erzurum'suz var olmayacak sa var olmaz*" yönündeki yaklaşımıyla artık sıkılmış görüldüğü bu meseleyi kapatmaya çalışır bir tarzda, Erzurum ve çevresindeki toprakların Müslüman toprakları olduğunu itiraf etmiştir.³⁶⁵

Aslında Lloyd George'un, gerek Ermeni önderlerinin gerekse konferansta bulunan bazı yetkililerin Ermenistan'ın Erzurum'suz olamayacağı yönündeki kesin çizgilerine pek fazla katılmadığı görülmektedir. Ermenistan üzerinde bir Amerikan mandası durumunda her şeyin mümkün olup, Amerika gibi güçlü bir devletin bölgedeki Müslümanların haklarını koruyabileceğini ifade eden İngiliz Başbakanı, böyle bir mandater bulunmadıkça Müslüman bir halkın Hristiyan komşularının yönetimi altına konulmasını tüm İslâm dünyasında yankılar uyandıracak bir haksızlık olarak nitelemiştir. Bu şartlar altında İngiliz Başbakanı daha da net ifadelere başvurmak

³⁶⁵ DBFP, VIII, s.139.

zorunda kalmıştır: “*Erivan Cumhuriyeti dışında başka Ermeni bölgesi yoksa o halde Ermenistan’a başka toprak parçası verilmesine de gerek yoktur.*”³⁶⁶

İngiliz Dışişleri Bakanı’nın, L. George’un ağzından çıkan bu sözler üzerine nüktedanlığına başvurup, “*Filistin’de de zaten durum böyleydi*” şeklindeki ifadesi üzerine Lloyd George, bu benzetmenin yersiz olduğunu söylemiştir. İngiliz Başbakanı’na göre; savaş esnasında askerî nedenlerle tüm dünyadaki Yahudi desteğini elde edebilmek için onlara bir söz verilmişken, Ermenilere benzer sözler verildiğini hiç duymamıştır! Oysa kendi Dışişleri Bakanı’nın yapmış olduğu bu benzetme oldukça kusursuz görünmekte idi. Neticede savaş esnasında, savaş amaçlarına ulaşmayı kolaylaştırmak niyetinde olan İngiltere, gerek Yahudileri, gerekse Ermenileri baş tacı ederek, onlara bazı vaatlerle bulunmuş,³⁶⁷ Yahudiler bu vaatlere karşılık Filistin’e yerleştirilmişse de Ermeniler için durum tam bir fiyaskoya dönüşmüştür.

Lloyd George, Bakanının kendisini bu benzetme ile Yüksek Konsey önünde zor durumda bırakmasından biraz da sinirlenmiş olsa gerek ki, “*Erivan Cumhuriyeti dışında Ermeni bölgesi yoksa Ermenilere başka toprak verdirmemeye direneceğine*” dair sözler sarfetmiştir. Daha sonra sakinleştiği anlaşılan Lloyd George’un meselenin çözümü için önerdiği teklifler ise şunlardır.³⁶⁸

1- Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki bölgenin tarafsızlaştırılarak 5 yıllık süre için Milletler Cemiyeti Kontrolü altına vermek, bölge hakkında alınacak kararın sorumluluğunu Milletler Cemiyeti Konseyi’ne havale etmek, ya da;

2- Başkan Wilson’a askerî uzmanların raporunu içeren bir telgraf göndererek, Müttefiklerin dünyanın başka yerlerinde geri kalmış ulusların korunması yönünde üstlendikleri yükümlülükler nedediyle sınırları... olan küçük bir Ermenistan’dan fazlasını kurma imkânlarının bulunmadığını ve Ermenistan’ı korumak için dışardan bir

³⁶⁶ DBFP, VIII, s.140.

³⁶⁷ Savaş esnasında Ermenilerin geleceğine ilişkin İngiliz vaatleri hakkında bkz. PRO. FO. 371/6561/E14000, *The Case for Armenia*, The British Armenia Committee, London, 1921, s.6-8; Richard G. Hovannisian, “Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence”, *Transcaucasia*, s.263; Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, s.112-116,120-121. Artin H. Arslanian, “British Wartime Pledges, 1917-1918”, *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529; Aneurin Williams, “Armenia, British Pledges, and the Near East”, *The Contemporary Review*, Volume: CXXI, (January-June, 1922), s.418-425; Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia, 1915-18”, *Journal of Contemporary History*, Volume: 3, Number: 1, (January, 1968), s.145-168.

³⁶⁸ DBFP, VIII, s.140.

devletin konferansın Ermenilere verilmesini uygun görebileceği tüm toprakları bu ulusa sağlamak sorumluluğunu Birleşik Devletlerin alıp almayacağını sormak, bunun reddedilmesi durumunda da anlaşma ile küçük bir Ermenistan kurmak.

İngiliz Başbakanı'nın bu önerileri iki noktayı açığa kavuşturacak niteliktedir. Bunlardan birisi; İngiltere'nin ve Müttefiklerin Ermeniler tarafından talep edilen toprakları kapsayacak şekilde bir Ermenistan sınırı belirleyemeyecekleri ve böyle bir devesa yükümlülük altına girmeyecekleridir. İşin içinden çıkılma yöntemi olarak da; yükümlülükler, önce Milletler Cemiyeti'ne, sonrada ABD'ye havale edilmiştir. Olumsuz bir cevap durumunda ise Lloyd George, gerek Ermenilerin, gerekse İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarları açısından Ermenistan sınırlarının oldukça sınırlandırılmasına (muhtemelen halihazırda, Erivan Cumhuriyeti'nin üzerinde bulunduğu topraklar) oldukça sıcak bakmaktadır. Konferansın 23 Nisan günlü oturumu Lloyd Georg'un bu yaklaşımları ile son bulmuştur.

San Remo görüşmelerinin 24 Nisan tarihli oturumda³⁶⁹ bir bildiri tasarısı üzerinde durulmuştur. Bu oturumda Ermenistan meselesine yönelik tutumlar, bir gün önce Lloyd George tarafından dile getirilmiş öneriler çerçevesinde gelişmiş ve bütün problemleriyle beraber sorunun ABD'ye havale edilmesi anlamına gelebilecek bir karar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Öyle ki Lloyd George, Erzurum sorununun çok sıkıntılı olduğunu tekrar ifade ederek bu konuda ne yapacağını bilmediğini dile getirmiştir. Bu noktada İngiliz Başbakanı şimdiye kadar imalarla dile getirmeye çalıştığı bir konuyu net bir şekilde ifade etmiştir: *“O, Büyük Ermenistan sınırlarını kabul etmek gibi bir sorumluluğu üzerine alamayacaktır.”* Paris'te bulunan ve konu ile yakından ilgilenen Balfour'a da danıştığını belirten L. George, onun da kendisi gibi düşündüğünü ifade etmektedir. Aslında Lloyd George, Londra'daki görüşmelerin başkanlığını yapmış olmasından dolayı Lord Curzon'ın kendisini Londra'daki görüşme kararları arkasında durmak gibi bir yükümlülük içerisinde hissettiğini ancak şahsen onun da büyük bir Ermenistan kurulmasının Hindistan'da ve tüm dünyadaki Müslümanlar arasında sert tepkilere yol açacağını bildiğini kaydetmektedir. İngiliz Başbakanına göre; büyük Ermenistan

³⁶⁹ DBFP, VIII, “Notes of a Conversation held at the Hotel Royal, San Remo, on Saturday, April 24, 1920, at 10.30 a.m, s.144-172.

durumu etnik açıdan da savunulamayacak bir tezdır. Bu durumda onun konuya yönelik yapmak istediği şey, ABD'nin mandaterliği kabul edip etmemek kararını verinceye kadar Ermenistan meselesini askıya almaktır. Ayrıca Başkan Wilson'un bu teklifi reddetmesi durumunda dahi ileride başka bir başkanın bunu kabul etmesi olasılığı üzerinde duran Loyd George, bunun dışında büyük Ermenistanı kabul etmek gibi bir imkânın olmadığını tekrar etmiştir.³⁷⁰

Lloyd George'dan sonra sözü alan Fransız Temsil Heyeti'nin Başkanı Millerand ise İngiliz Başbakanı'nın Erzurum meselesine gereğinden daha fazla önem verdiğini söyleyip, ABD konusunda ondan daha da ileri giderek Birleşik Devletlere şu önerilerde bulunulmasını tavsiye etmiştir; 1- Lloyd Georg'un da önerdiği gibi ABD'nin Ermenistan mandaterliğini kabul edip etmeyeceğini öğrenmek için Başkan Wilson'a müracaatta bulunmak, 2- ABD'nin bu mandaterliği kabul etmemesi durumunda hakemliğe başvurarak, Erzurum'un tarafsızlaştırılması veya Ermenistan'ın bir parçası olması gerektiği yönünde ABD'ye başvurmak.³⁷¹

Millerand'ın bu ikinci önerisinin Lloyd George'u oldukça rahatlamış olduğu görülmektedir ki, kendisi bu öneriyi meselenin içinden çıkılacak bir yol olarak nitelmiştir. Ermenistan meselesinin İngiltere tarafından en iyi çözüm şeklini yakaladığı bu sihirli dakikaların da etkisiyle Başbakan iki gündür tartışılan bu konuyu üçüncü güne uzatmayacak şekilde bir an önce çözüme kavuşturulmasından yanadır.³⁷² Öyle ki; aynı günkü görüşmelerin öğleden sonraki bölümünde Ermenistan hakkında söylenmesi gereken tek şeyin, Başkan Wilson'un, adı geçen teklife kararı ne olursa olsun, bu kararın hem Müttefik devletlerce hem de Türkiye tarafından kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda büyük avantajlar sağlanacağını düşünen İngiliz Başbakanı, bu önerinin ABD'nin Ermenistan'ın geleceği ile kesin olarak ilgilenmesini gerektireceğini umut edip, İngiltere'nin üzerinden büyük bir yükü atmak için can atıyor gibidir.³⁷³ Netice de Başkan Wilson bir karara varıncaya kadar Erzurum'un Müttefik devletlerce tarafsız bir bölge sayılacağını kararlaştırıldığı hakkında anlaşmaya bir hüküm konulabilir. Lloyd George, Türkiye ile anlaşma taslağında bulunan Ermeni kısmının

³⁷⁰ DBFP, VIII, s.145.

³⁷¹ George, *The Truth About The Peace Treaties*, II, s.1324.

³⁷² DBFP, VIII, s.145.

³⁷³ DBFP, VIII, s.157.

yerine yeni bir madde tasarısı hazırlayarak Başkan Wilson'a Ermenistan sınırları hakkında bir referans hazırlamayı üstlenmiştir.³⁷⁴

d- Barış Taslağında “Ermenistan”a İlişkin Kararlar: Sorunun ABD’ye Havale Edilmesi

San Remo Görüşmeleri'nin sona ermesinden bir gün önceki oturumda, yani 25 Nisan 1920'de³⁷⁵ Yüksek Konsey'in Ermenistan politikası şekillenmişti. Hazırlanan taslak planda Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasının V. Kesim, III. Bölüm'ünde yer alan Ermenistan maddesi için alınan kararlar şu şekildeydi:

1-Başkan Wilson'a Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenmesi yolunda müracaatta bulunulacak,

2- ABD mandaterliği kabule razı olmazsa, ABD Başkanı'ndan Ermenistan'ın sınırlarını çözüme yönelik arabulucuk yapması istenecekti.

Ermenistan ile ilgili madde ise şu şekilde tasarlandı: *Türkiye ve Ermenistan, aralarındaki sınır anlaşmazlığı konularında ABD Başkanı'nın hakemliğini ve alacağı kararları kabul edecekler. Erzurum, Trabzon Van ve Bitlis sorunları ve Bağımsız Ermenistan'ın denize çıkış noktalarında ABD'nin düşüncelerine uyulacaktır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan sınırları ise Yüksek Konsey tarafından belirlenecektir.*³⁷⁶

San Remo'da alınan kararlar doğrultusunda ABD'nin kapısını çalmak ise uzun sürmemiştir. 26 Nisan 1920'de, Başkan Wilson'a Ermenistan mandaterliği ve sınırları belirleme teklifi iletilmiş ve Başkan'ın cevabı ne olursa olsun sınırlar konusundaki hakemliği noktasında ısrar edilmiştir.³⁷⁷

³⁷⁴ **DBFP, VIII**, s.158.

³⁷⁵ **DBFP, VIII**, “British Secretary's Notes of a Meeting of the Supreme Council held at the Villa Devehan, San Remo, on Sunday, April 25, 1920, at, 11 a..m”, s.172-179.

³⁷⁶ **PRO. CAB. 24/104, C. P. 1170**, “Treaty of Peace with Turkey, Armenia”, Hotel Royal, San Remo, 25th April, 1920.

³⁷⁷ **HLRO. LG/F/206/4/22**, Despatch to President Wilson, Approved by the Supreme Council at San Remo on April 26, 1920; George, **The Truth About The Peace Treaties, II**, s.1325-1326.

11 Nisan'da Milletler Cemiyeti'nin, Ermenistan'ın geleceğini garanti yönünde Müttefik devletlerin işbirliği arzularına yönelik sorusuna da 26 Nisan'da San Remo'dan bir cevap gönderilmiştir.³⁷⁸

“ABD'nin kaynakları mandaterlik için çok uygundur ve zaten ABD defalarca Ermeni meselesine karşı duymuş olduğu sempatiyi dile getirmiştir. Müttefik güçleri ise halihazırda bir sürü yük ve sorumluluk altında bulduklarından silah ve cephane göndermekten başka Ermenistan için yapacakları bir şey yoktur.”

28 Nisan 1920'de hazırlanan “Türkiye ile Barış Şartları”nın III. Bölüm, V. Kısımında ise Ermenistan konusuna açıklık getirilmiştir: Bunlar özetle;³⁷⁹

1: Türkiye, Müttefik Devletlerin aldığı kararlara uygun olarak Ermenistan'ı bağımsız ve özgür bir devlet olarak tanıır.

2: Ermenistan sınırlarına yönelik düzenlemelerde ABD hakemliği kabul edilecektir.

3: Türkiye, Doğu Anadolu'dan Ermenistan sınırlarına dahil edilecek topraklardan vazgececektir.

4: Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki sınır problemleri bu ülkelerin kendileri tarafından halledilecek, anlaşmazlık durumunda mesele Yüksek Konsey tarafından çözülecektir.

5: Ermenistan, dil, din ve ırk olarak bünyesinde bulunduracağı ayrı unsurların çıkarlarını korumak ve garanti altına almak noktasında mütefikler tarafından belirlenecek şartları kabul eder.

Neticede San Remo'da oldukça sert çizgiler taşıyan Türk barışı taslağının ortaya koyulduğu toplantılarda bağımsız bir Ermenistan inşasına karar verilmiş, içerisinden bir türlü çıkılamayan ve getireceği yükümlülükler noktasında hiç kimsenin altına girmeyeceği belli olan sınırlar meselesi ABD'ye havale edilmiştir.

Bununla beraber İngiliz askerî çevrelerinin anlaşmanın içeriğine yönelik daha önce ortaya koymuş olduğu uyarılar Mayıs ayı içerisinde tekrar gündeme taşınmıştır. 5 Mayıs 1920 tarihli Londra'daki Kabine toplantısının gündemi, 26 Nisan tarihli Savaş

³⁷⁸ **HLRO. LG/F/206/4/23**, “Armenia, Reply to the League of Nations”, Confidential, A.J. 185, San Remo, 26th April, 1920.

³⁷⁹ **PRO. FO. 608/276/274**, “Treaty of Peace with Turkey”, 28 April, 1920, Part III, Political Clauses, Section 5. Armenia, s.1-2.

Bakanlığı raporudur. Bu raporda; Türklerin anlaşmaya büyük direnç gösterecekleri ifade edilmiştir. Bu direnç, Boğazlar'da, Trakya'da ve İzmir'de kırılabilir olmasına rağmen Doğu Anadolu'da çaresiz bir durumda kalınacaktır. Öyle ki, Bolşeviklerin pozisyonu karşısında Batum'dan çekilmenin, Mustafa Kemal'in elini güçlendireceği kaydedilmektedir. Ayrıca, General Denikin'in çöküşüyle beraber Bolşevikler Kafkasya'ya girmiştir. Sonuçta Gürcistan ve Ermenistan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesine an meselesi olarak bakılmaktadır.

Gerek Paris'teki Yüksek Konsey'in, gerekse İngiliz Dışişleri'nin Ermenistan'a dair politikalarının sözde olduğunu düşünen Savaş Bakanlığı, Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik vaat ve niyetlerin hiçbir şey ifade etmediğini, bu vaatlerin uygulama sürecinin mümkün olmayacağını dile getirmiştir. Aynı bağlamda askerî çevrelere göre; Ermenistan ile ilgili ABD ve Milletler Cemiyeti'ne yapılmış olan müracaatlar da sonuçsuz kalmaya mahkumdur.³⁸⁰

E- “Ermenistan” İçin ABD Mandaterliği ve Sevr Antlaşması

Savaş esnasındaki propaganda amaçlı vaat ve sözler ile savaştan sonra karşı karşıya kaldığı kısıtlı imkânları uzlaştırmak zorunda kalan İngiltere, özellikle Ermeni sorunu bağlamında bütün yükü ABD'nin üzerine yıkacağını düşünmüştü. Mondros Mütarekesi'nden sonra yerleştiği Kafkasya'da bu işgalin biraz daha uzaması durumunda Ermenistan'ın fiilî mandateri olacağını farkına varan İngiltere, ABD'ye müracaat ederek bölgenin Amerikan askerlerince devr alınmasını istemiş ancak ABD'den olumlu bir yanıt alamamıştı.³⁸¹

Paris'teki barış görüşmeleri sürecinde de ABD'nin bütün Türkiye üzerinde bir mandaterlik alacağı yönündeki beklentiler içerisinde Ermenistan sorununun da halledileceği düşünülmekteydi.³⁸² Aslında bölgedeki Amerikan misyonerleri ve yardım

³⁸⁰ **PRO. CAB. 23/21, Cabinet 24(20), Conclusions of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1, on Wednesday, May 5, 1920, at 12 Noon.**

³⁸¹ “British Troops Leaving Armenia: Desire for American Mandate”, **The Times**, August 12, 1919, Tuesday, p.9; **PRO. FO. 371/3659/119103, Lord Curzon to American Ambassador, 19 August 1919; PRO. FO. 371/3668/122311, Earl Curzon to Mr. Lindsay, No: 497, August 29, 1919.**

³⁸² Lloyd George, en azından Başkan Wilson'un Ermenistan ile Boğazların mandaterliğini üstleneceğini ummaktaydı. (MacMillan, Paris, 1919, s.369.)

teşkilatlarının da bu yönde oldukça arzulu oldukları fark edilmişti.³⁸³ *American Committee for the Independence of Armenia*'nın Başkanı Mr. Gerard da, ABD Dışişleri'ne sunmuş olduğu bir raporla ABD'nin Ermenistan'ı desteklemesini istemiş, hatta bu noktada ABD'yi bağlayan bazı zorunlulukların altını çizmişti. Mr. Gerard'a göre; Ermeni devletinin sınırları; Rus Ermenistan'ı, "7 Ermeni vilâyeti" ve Kilikya'yı da içine alacak şekilde düzenlenmeliydi.³⁸⁴ Ancak Paris'tekilerin genel ifade ile Ermenistan olarak adlandırdıkları Türkiye'nin doğu bölgesi çok uzakta idi ve Müttefiklerin o bölgedeki kuvvetleri de oldukça azdı. Kaynakların çok kısıtlı olduğu bir zamanda bölgeye asker ve yardım göndermek çok ağır bir yükümlülük gerektiriyordu.³⁸⁵

Bununla beraber Paris'te, 14 Mayıs'ta Ermenistan konusu Dörtler Konseyi'nin önüne geldiğinde Başkan Wilson'un ABD Senatosu'nun onayına bağlı olmak şartı ile mandaterliği üstlenmeyi kabul etmesi en çok Lloyd George'u sevindirmişti. İngiliz Başbakanı, Amerikalıların "soylu bir görevi" kabul etmesinden ötürü oldukça rahatlamıştı.³⁸⁶

İngiltere, Ermenistan mandaterliğini ABD'ye havale etmeyi işin içinden çıkacak bir şekilde tasarlamaya çalışırken 1919 yılının ikinci yarısında bölgeye gönderilen Amerikan heyetleri, Ermenistan mandaterliği için fizibilite çalışmaları yapmaya başlamış, bu heyetler tarafından ortaya koyulan raporlar ise gerek Lloyd George'un, gerekse ABD Başkanı Wilson'un planlarını alt üst edecek çizgiler taşımıştır.

Yakın Doğu'daki durumu araştırarak, ABD'nin Ermenistan mandaterliği ile ilgili bir rapor sunmak üzere Başkan Wilson tarafından görevlendirilen *Near East Relief* den Henry C. King ve Charles R. Crane'in 1919 Ağustos'un da hazırlamış

³⁸³ Robert L. Daniel, "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927", *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol: 46, No: 2, (September, 1959), s.259-260.

³⁸⁴ **PRO. FO. 608/79/20779**, *Armenian Information Bureau to Foreign Office*, No: 94, November 25, 1919.

³⁸⁵ Ermeniler, Kafkasya'daki İngiliz işgali süresince kendilerini güvende hissetmişlerdi. Ancak İngilizlerin bölgeden ayrılacak olması ve Fransızların Kilikya'da başarılarının derde girmesi Avrupalı müttefiklerin Ermenistan yükünden kurtulmak için sorunu ABD'ye havale etmelerini kaçınılmaz kılıyordu. Onların bu politikaları, Amerikan misyonerlerinin Ermeni yanlısı propagandaları ile de örtüşmekte idi. (Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.168.)

³⁸⁶ MacMillan, **Paris, 1919**, s.372; Daniel, "The Armenian Question and American-Turkish Relations," *TMVHR*, s.260.

oldukları rapor, ABD’de büyük etki yapmıştı.³⁸⁷ Bu yöndeki bir mandaterlik durumunun oldukça ağır sorumluluklar taşıyacağını ifade eden rapora göre; en önemli problem, yeni Ermeni devleti sınırları içerisinde bulunan Ermeni olmayan unsurları bölgeden çıkararak imparatorluğun diğer bölgelerinde bulunan Ermenileri bölgeye yerleştirmek idi. Ermeni çevreleri tarafından Ermenistan sınırlarına dahil edilmesi yönünde büyük bir istek olan Kilikya bölgesindeki olumsuzluklara da değinen King ve Crane, bu sorunlar hakkında spesifik bir açıklama yapmamış olmalarına rağmen, Ermenistan üzerinde mandaterlik üstlenecek olan bir devletin aynı zamanda İstanbul ve Anadolu için de büyük yükümlülükler altına girmesi gerektiğini vurgulamışlardı.³⁸⁸

Ekim ayı içerisinde ABD gazetelerinden *New York Tribune* ise Ermenistan mandaterliğine hazırlık için 50 bin kişilik bir askerî birliğin yanında 50 milyon dolarlık bir finansal yükten bahsetmekteydi. “*Ermenistan’a Amerikan Birlikleri*” başlığı altında verilen haberde, King-Crane misyonunun son zamanlarda Paris’te sunmuş oldukları rapora göre; Ermenistan’ı kontrol etmek için asgari 50 bin kişilik bir askerî birliğe ihtiyaç olduğu ve daha da fazla birlik gerekebileceği ifade edilirken, İstanbul ve Türkiye Anadolusu üzerindeki bir mandaterlik durumunun da 200 bin kişilik bir kuvvete mal olacağı aktarılmaktaydı.³⁸⁹

Bununla beraber adı geçen rapor tamamlanmadan önce Başkan Wilson ve yönetimi Ermenistan mandaterliğine yönelik ilk adımları atmaya başlamıştı.³⁹⁰ General James G. Harbord, adı geçen mandaterlik durumunun neye mal olacağı konusunda fizibilite yapmak için bölgeye gönderildi. Bölgedeki Amerikan çıkar ve sorumluluklarına dair coğrafi, idarî ekonomik ve diğer faktörleri göz önünde

³⁸⁷ King-Crane Misyonu ve çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, Ohio, 1967, s.136-168; Harry Howard, *The King-Crane Commission: An American Inquiry in the Middle East*, Beirut, 1963.

³⁸⁸ “*Report of the American Section of the International Commission on Mandates in Turkey*”, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Vols., 13, Washington, 1942-47, XII, s.841-848, Belgeden Aktaran; Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” *TMVHR*, s.261.

³⁸⁹ “*American Troops in Armenia*”, *New York Tribune*, October 1, 1919.

³⁹⁰ Henry Morgenthau, ve Herbert Hoover konuyla ilgili çalışmalar için yetkilendirilmiş ve bunlar da geçici bir çözüm olarak Albay William Haskell’i Kafkasya’daki yardım işlerini yönetmek üzere bölgeye atamışlardır. (Daniel, “The Armenian Question and American-Turkish Relations,” *TMVHR*, s.261.)

bulundurarak kendisinden bir rapor hazırlaması istenen Harbord,³⁹¹ 1919'un Ekim ayı ortalarında tamamlamış olduğu raporunda, Yakın Doğu'daki durum hakkında gerçekçi değerlendirmelerde bulunmuştu. Amerikanın bölgedeki mandaterliğinin ilk 5 yıl için 756 milyon dolara mal olacağını belirten rapora göre; düzen, etkinlik ve ekonomik açılar göz önüne alındığında bütün Anadolu'nun mandaterlik sınırları içerisine alınması gereklilik arzetti.³⁹²

Bölgedeki Ermeni nüfusu sorununa da değinen Harbord'a göre; Türkiye Ermenistanı olduğu idda edilen bölgede savaştan önce birkaç yer dışında Ermeniler bariz bir şekilde azınlık durumunda idiler ve yeni Ermeni göçleri ile dahi bu durumu değiştirmeleri oldukça şüpheli görülüyordu.³⁹³ Üstelik, Türklerin kendi otoriteleri altında bulunan topraklardaki düzen, kuzeydeki üç Transkafkasya Cumhuriyeti'nin idaresi altında bulunan bölgelerde sağlanmaya çalışılan düzenden daha başarılı idi.³⁹⁴

Bu noktada General Harbord, sunmuş olduğu raporun sonuç bölümünde ABD için Ermenistan mandaterliği lehinde 14 ve aleyhinde 13 nokta sıralamıştı.³⁹⁵ İlk gruptaki değerlendirmeler insancıl bakış açıları ile düzenlenirken, ikinci gruptaki konularda meseleye daha çok maddî ve askerî boyutlarla yaklaşılmıştı.³⁹⁶ Harbord Raporu, ayrıntılı tavsiyelerde bulunmamış olmakla beraber Ermenistan için üstlenilecek

³⁹¹ Major General James G. Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia, October 16, 1919", **Senate Documents**, 66. Congress, 2. Session, Document No: 266, s.3; "*U. S Mission to Armenia*", **The Times**, August 14, 1919, Thursday, p.9.

³⁹² Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia," **Senate Documents**, No: 266, s.14, 24-29.

³⁹³ Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia," **Senate Documents**, No: 266, s. 8.

³⁹⁴ Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia," **Senate Documents**, No: 266, s.9. 11 Ekim 1919'da Bağdat'taki İngiliz Komiseri'nden Hindistan Bakanlığı'na iletilen yazıya göre; Doğu Anadolu'daki seyahati esnasında Harput'tan geçen General Harbord, Amerikalı bir misyoner olan Riggs'in kendisine Ermenistan'ın güney sınırlarının nereye kadar uzanacağı hakkında bir soru sorması üzerine General; "şu anki sınırlarından bir adım dahi güneye inmemeli" yönünde bir ifade kullanmıştı. Harbord Heyeti içerisinde bulunan yetkililerin çoğu sınırları geniş bir Ermeni devetinin pratik bir öneri olmadığı inancını taşımaktaydılar. (**IOR/L/PS/11/154&P 6416, 1919, Civil Commissioner, Bagdath to India Office, 11 October, 1919.**)

³⁹⁵ Harbord, "Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia," **Senate Documents**, No: 266, s.25-29.

³⁹⁶ Gidney, **A Mandate for Armenia**, s. 188-191; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.169.

bir mandaterlik durumunda karşılaşılmaması kaçınılmaz olan bazı zorlukların altını çizmişti.³⁹⁷

Anlaşılan o ki; 1919'un başlarında ABD Başkanı, Ermenistan mandaterliği için yeşil ışık yakmış olsa da, aynı yılın sonuna doğru kendi yönetimi tarafından görevlendirilmiş olan heyetler, bu konuda ABD açısından iç açıcı resimler çizmemişlerdi. Bununla beraber Paris'te, İngiltere başta olmak üzere Türkiye ile yapılacak barış anlaşması üzerinde çalışan müttefiklerin, arap saçına dönmüş olan Ermeni sorunundan kurtulmak yolunda sorunu havale edecekleri tek güç hala Birleşik Devletler idi. Neticede San Remo'daki Sevr taslağı çalışmalarında da bu yönde bir karar alınmış, Ermenistan ve sınırları meselesi ABD'ye havale edilmişti.³⁹⁸

Yüksek Konsey'in San Remo'daki kararları uyarınca Ermenistan'ın, sınırlarını belirleme görevini kabul eden Başkan Wilson, 24 Mayıs 1920'de Ermenistan mandaterliği için Kongre'ye müracaatta bulundu. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Ermenistan sınırlarını belirleme ve mandaterlik yönünde ABD Başkanı'na yöneltilen istekler, bütün mandaterlikleri kontrolü altında bulunduracak olan Milletler Cemiyeti'nden değil, San Remo'daki Yüksek Konsey'den gelmesi idi. Netice de 29 Mayıs 1920'de Birleşik Devletler Senatosu, Ermenistan için mandaterliği kabul etmediğini açıkladı. İngiltere'nin bütün planları da alt üst olmuştu.³⁹⁹

Bununla beraber 25 Mayıs tarihli *The Times* gazetesi, "Ermenistan ve Sınırları, Ermenistan için ABD Mandaterliği" başlığı altında verdiği haberinde olaylara hâlâ

³⁹⁷ Philip Marshall Brown, "The Mandate Over Armenia", *The American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 3, (July, 1920), s.396. Hazırlanmış olduğu raporun bir özetini Paris'teki İngiliz Delegasyonu'na da gönderen General Harbord, buradaki ifadeleri ile o dönemde doruk noktasına ulaşmış olan Ermeni propagandalarının geçek yüzünü ortaya koyacak bilgiler sunmaktaydı. Paris'ten ayrılışından önce Transkafkasya'dan gelen telgraflarda belirtildiği gibi Türklerin sınırı geçip Ermenileri katlettikleri yönünde seyahat esnasında hiçbir şey görmediğini belirten Harbord, Ermenilerin bu iddialarını asılsız olarak nitelendiriyordu. Aynı şekilde Ermenilerin Türkiye veya Transkafkasya'da tehlike içerisinde olduklarına inanmadığını ifade eden Harbord, Türklerin sınırı geçip Ermenileri katletmek gibi bir pozisyonda olmadıklarını yineleyecekti. Bununla beraber İzmir olayının tüm ülkeyi bir huzursuzluğa itmiş olduğunu gözlemleyen Harbord, Türkiye'deki milliyetçi hareketi ise ülke bütünlüğünü korumak için mücadele eden bir organizasyon olarak nitelemişti. (PRO. FO. 608/79/19599, "Report of General Harbord on Journey throuh Asia Minor, Armenia, Georgia and Azerbaijan, October 10th, 1919.")

³⁹⁸ *The Times*'da 27 Nisan'da verilen bir haberde Başkan Wilson'un bu mandaterliğe sıcak baktığı ifade edilmekle birlikte ABD Senatosu'nun muhtemel tavrı hakkında oldukça kara bir tablo çizilmiştir. ("Armenian Mandate", *The Times*, April 27, 1920, Tuesday, p.15.)

³⁹⁹ Brown, "The Mandate Over Armenia", *The American Journal of International Law*, s.396; Barbara Jean Keller, *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*, Master's Thesis, California State College, 1969, s.118.

iyimserlikle yaklaşmaktaydı. Başkan Wilson'un, Türk anlaşmasında yer aldığı üzere Ermenistan'ın batı ve güney sınırlarını belirlemeyi zaten kabul etmiş olduğu ifade edilen haberde; Başkan'ın şimdi Ermenistan mandaterliği için Kongre'nin onayına başvurduğu belirtiliyordu.⁴⁰⁰ Ancak ABD Senatosu'nun Ermenistan mandaterliğini reddetmesi üzerine *The Times*'in Senato'yu düşman ilan etmesi için bir gün daha geçmesi gerekiyordu.⁴⁰¹

Senato'nun kararı doğal olarak İngiltere'den daha çok Ermenileri telaşlandıracak nitelikte idi. Ancak 1920'nin Temmuz ayı sonlarında İngiltere'yi ziyaret eden eski Ermenistan Başbakanı M. Hatisyan, oldukça ilginç önerilerde bulunuyordu. Buna göre, Amerika ve Avrupa'daki Ermeni zenginlerinden 20 milyon dolar yardım toplayacak olan Hatisyan, bu paranın yarısının Türk vilâyetlerinin işgali için gerekli askerî harcamalara aktarılacağını, diğer yarısının ise Ermenistan'ın geliştirilmesi ve yeniden organizasyonu için kullanılacağını ifade etmekteydi. Trabzon'dan İngiliz donanması ile desteklenen Ermeni güçlerinin, Anadolu'daki Yunan operasyonları ile eşzamanlı bir şekilde Türk vilâyetlerini işgal için harekete geçmesi gerektiğini ve bunun içinde zamanın oldukça elverişli olduğunu düşünen eski Ermenistan Başbakanı, Başkan Wilson'un Ermenistan sınırlarına dair kararını bir an önce açıklaması için de İngiliz Hükümeti'nin bir şeyler yapması gerektiğini düşünmekteydi.⁴⁰² Ermeniler tarafından şu anda agresif bir tutum sergilenmesini son derece arzu edilmez bulan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Başkan Wilson'un Ermenistan'ın sınırlarına ilişkin kararından önce Türk vilâyetlerini Ermenistan'a dahil etmeyi uygun olmayan, vakitsiz bir hareket olarak nitelemişti.⁴⁰³

Ermeni Hükümeti'nin, Türk topraklarını Müttefik güçler yardımı ile işgal yönündeki teklifi İngiliz askerî çevrelerince de olumlu karşılanmamıştı. General Milne,

⁴⁰⁰ **IOR/L/PS/11/187&P4237/1920**, "Article in *The Times* Regarding Armenia and Her Frontiers, Tuesday, May 25, 1920"; "U. S Mandate for Armenia", **The Times**, May 25, 1920, Tuesday, p. 10.

⁴⁰¹ "A Hostile Senate", **The Times**, May, 26, 1920, Wednesday, p.11. Senato'nun bu kararına oldukça içerlemiş olduğu görülen *The Times* Gazetesi ilerleyen günlerde de konu ile ilgili kritiklerini İngiliz kamuoyuna aktarmıştı. "Mr. Wilson and the Senate, Armenian Mandate Rejected", **The Times**, May 28, 1920, Friday, p.12; "Hostility to Armenian Mandate", **The Times**, June 3, 1920, Thursday, p. 15.

⁴⁰² **PRO. FO. 371/4958/ E9127**, "M. Khatissian's Views on Armenia", Minute by Mr. Osborne, Eastern Department, July 19, 1920.

⁴⁰³ **PRO. FO. 371/4958/ E9127**, Foreign Office to War Office, 6 August 1920.

Ermenilere silah yardımı ile böyle bir girişimi pratik bir yöntem olarak görmediği gibi,⁴⁰⁴ Savaş Bakanlığı'ndan Foreign Office'e gönderilen yazıda da, Ermenistan'ın sınırlarının henüz belirlenmemiş olduğu, ayrıca Ermenistan'ın şu andaki askerî imkân ve kaynakları ile durumu karşılayacak yeterlikte olmadığı ifade ediliyor, kısaca böyle bir girişim arzu edilmez bulunuyordu.⁴⁰⁵

Bu arada, ABD Senatosu'nun kararı İngiliz beklentilerine cevap vermeyecek tarzda ortaya koyulmuşken Müttefikler, San Remo'da şekillenen barış şartlarını Osmanlı Hükümeti'ne iletmışler ve 10 Ağustos 1920'de Sultan Hükümeti ile yapılan yapılan Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ni ölüme mahkum etmişlerdi. *The Times*, ise Türkiye ile barışın sonunda imzalandığını puntosu büyük başlıklı bir haberle kamuoyuna aktardı.⁴⁰⁶

Sevr Antlaşması'nın Ermenistan ile ilgili VI. Bölüm'ünde yer alan 6 madde (88-93. Maddeler) San Remo'da belirlendiği üzere anlaşmaya geçmişti. Genel çizgiler ile; Türkiye, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıyacak, Ermenistan'a tahsis edilecek bölgelerin belirlenmesinde ABD'nin vereceği karar geçerli olacaktır.⁴⁰⁷ Aynı gün Ermenistan ile Müttefik Devletler arasında yapılan 13 maddelik bir anlaşma ile de İtilâf Devletleri, Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıırken, Ermenistan için siyasî, ekonomik ve toplumsal çerçeve ve ilkeler belirleniyordu. İngiltere, Fransa, İtalya

⁴⁰⁴ **PRO. FO. 371/4959/ E10728**, *Commander Luke to Earl Curzon, No: 258, Tiflis August 12, 1920.*
⁴⁰⁵ **PRO. FO. 371/4958/ E9794**, "Proposed Armenian Advance", *War Office to Foreign Office, 11th August, 1920.*

⁴⁰⁶ "Peace With Turkey", *The Times*, August 11, 1920, Wednesday, p.10.

⁴⁰⁷ **Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevres, Texte Français, Anglais et Italien**, s.190-191. Sevr Antlaşması'nın Ermenistan başlığı altındaki VI. Bölüm'ünde yer alan maddeler özetle şu şekilde belirlenmişti: Madde 88: Türkiye, Müttefik Devletler gibi Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıır. Madde 89: Türkiye ve Ermenistan, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerindeki sınır meselesi anlaşmazlıklarında ABD Başkanı'nın hakemliğini kabul etmeyi ve Ermenistan'ın denize çıkışına ve söz konusu sınıra bitişik topraklar üzerinde askerî önlemlerin kaldırılması ile bağlantılı olmak üzere Başkan'ın belirleyeceği bütün hükümleri tanıır. Madde 90: 89. madde gereğince belirlenecek sınır, adı geçen illerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılmasını gerektirdiği takdirde Türkiye, bu karar tarihinden itibaren terk edilmesi gereken arazi üzerindeki bütün hukuk ve haklarından vaz geçtiğini şimdiden açıklar. Madde 91: 89. maddede bahsedilen topraklardan herhangi bir bölümünün Ermenistan'a geçmesi durumunda Türkiye ile Ermenistan arasında o madde ile ilgili kurallara dayanarak belirlenecek olan sınırı, arazi üzerinde uygulamak üzere adı geçen kararın alınmasından 15 gün sonra bir sınır belirleme komisyonu kurulacaktır. Madde 92: Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki sınırlar ilgili devletler tarafından anlaşarak halledilecektir. Adı geçen devletlerin bu sınırları belirlemeyi başaramamaları üzerine bu sınır Müttefikler tarafından belirlenecektir. Madde 93: Ermenistan, dil, din ve ırk olarak bünyesinde bulunduracağı ayrı unsurların haklarını korumak noktasında Müttefikler tarafından belirlenen şartları kabul eder.

ve Japonya ile Ermenistan arasında yapılan bu anlaşmanın altında İngiltere adına Paris Büyükelçisi Lord Derby ve Hindistan Bakanlığı'ndan Arthur Hirtzel'in, Ermenistan adına ise Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian ile İstanbul Birleşik Ermeni Konseyi Temsilcisi Bugos Nubar'ın imzaları bulunmaktaydı.⁴⁰⁸

Neticede Osmanlı Hükümeti ile yapılan Sevr Antlaşması ile Türkiye topraklarının önemli bir bölümünü içine alacak ve sınırları ABD Başkanı tarafından belirlenecek bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması kararlaştırıldı. Anlaşmanın diğer ağır şartları da göz önüne alındığında ise Türkiye'nin, hem küçük hem de boyun eğen bir ülke olması gerektiği fark ediliyordu. Sevr ile yabancı güçlerin Türkiye üzerinde XIX. yüzyıldan beri devam eden finansal kontrolleri meşrulaştırılacak, hatta güçlendirilecekti. Türkler, rahat durdukları müddetçe İstanbul'da kalabilecekler ama Boğazlar uluslararası bir rejime tabi olacaktı. Fransa ve İtalya'nın Anadolu'da kendi nüfuz alanları olurken, Yunanistan'a İzmir ile Trakya'nın verilmesi öngörüldü. Bağımsız bir Ermenistan'ın güneyinde tasarlanan Kürdistan özerk bölgesi ile Türkiye'ye kendi topraklarında yaşama şansı verilmemişti.⁴⁰⁹

Anlaşmanın imzalanmasından sonra, 20 Ağustos'ta, Londra Birleşik Ermeni Derneği adına Başkan James A. Malcolm tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen bir tebrik telgrafında; "tarihi adâletin sağlanmış olduğundan dolayı" başta İngiliz Hükümeti olmak üzere Dışişleri Bakanlığı ve Lord Curzon'un şahsı tebrik edildi.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ **Traité Entre Les Pirincipales Puissances Alliées Et L'Arménie Signé Le 10 Aout 1920, A Sévres, s.11-14.**

⁴⁰⁹ **MacMillan, Paris, 1919, s.432-433.**

⁴¹⁰ **PRO. FO. 371/4958/E10192, Mr. James A. Malcolm to Foreign Office, August 20th, 1920.**

II- SEVR'DEN LOZAN'A İNGİLTERE'NİN ERMENİ POLİTİKASI

(1920-1923)

A- Türkiye ve Kafkasya'daki Gelişmeler ve İngilizlerin Batum'u Tahliyesi

Avrupalı güçler, Türkiye'nin geleceğini Paris'te, haritalar üzerinde belirlemeye çalışırlarken, Doğu'da daha başka ve gerçekçi bir dünyadaki gelişmelere gözlerini kapamış gibi görünüyordular. Müttefikler, San Remo görüşmeleri esnasında Sevr'in çatısını inşa ederlerken, Türkiye ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler onların bu politik yaklaşımlarının altına dinamit koyacak özellikler taşıyordu.

Öyle ki, Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'ye yönelik Müttefik politikalarına bir tepki olarak gelişen milliyetçi hareket, kongreler sürecinde şekillendirdiği kendi barış koşullarını 23 Nisan 1920'de Mustafa Kemal önderliğinde Ankara'da yeni bir meclis açarak savunmaya başlamıştı. İşgal altındaki İstanbul'un politik tutumundan tamamen farklı bir çizgide, Türkiye'nin bütünlüğü noktasında direnen Büyük Millet Meclisi, Mayıs ayı içerisinde Osmanlı Hükümeti'ne açıklanan barış şartlarını reddederek Türkiye'nin kaderi üzerinde söz sahibi tek otorite olduğunu açıkladı.⁴¹¹ Netice'de İngiltere'nin barış şartlarını Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirmesinin hiçbir anlamı kalmadı ve onun önüne Büyük Millet Meclisi ile yeni bir devlet refleksi ve direniş azmi gösteren Türk Millî Mücadelesi çıktı. Sevr Antlaşması'nın içeriğine yönelik İngiliz askerî çevrelerinin tepki ve uyarılarını göz ardı eden Lloyd George ise özellikle Yunanistan'ın Küçük Asya'da girişeceği macerasına destek vererek bu engeli aşacağını düşünmekteydi.

San Remo'da barış taslağının hazırlandığı günlerde Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler de İngiltere açısından iç açıcı görünmüyordu. Bölgede etkinliklerini artıran Bolşevikler, Kafkasya'da ilerlemelerine devam etmiş, Nisan ayında Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulmuş ve Ermeni Cumhuriyeti Bolşevik tehdidi ile karşı karşıya kalmıştı.⁴¹² Aslında bu tehdidi hisseden sadece Ermeni Cumhuriyeti değildi. 1919

⁴¹¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II**, Ankara, 1981, s.14-20; *"Mustapha Kemal's Defiance: No Recognition of Peace Terms"*, **The Times**, May 14, 1920, Friday, p.15.

⁴¹² **PRO. WO. 106/330/E113**, *"Summary of Military Events for the Seven Days Ending 5th May, 1920, No: 202"*, *General Staff, War Office, 6th May, 1920*. Albay Stokes tarafından 1920 Temmuz tarihli olmak üzere Dışişleri'ne gönderilen raporda, Bolşevikler'in Azerbaycan'da kontrolü sağlamalarından sonra Ermenilerin de yardımı ile Gence'de 15 bin Azeri'yi katlettikleri, bununla

yazında Kafkasya'dan çekilmiş olmakla beraber Batum'da sembolik bir şekilde varlığını sürdüren İngilizler de artık burada barınamayacaklarını anlamışlardı. Bu noktada İngiliz-Ermeni ilişkileri tekrar gergin bir çizgiye ulaşmış, İngiltere'nin 1920 Haziran'ının sonunda Batum'u tahliye etmesi,⁴¹³ Ermenistan'ın İngiltere tarafından tamamen terk edilmesi olarak algılanmıştı. Tansiyonu düşürmek isteyen İngiltere ise Ermenistan'a karşı moral ve politik desteğinin hala sürdüğünü açıklayarak bölgedeki gerçekçi şartları daha önce verilen vaatlerle uyuşturma çabasına girip⁴¹⁴ Batum'da Ermeniler için birkaç uçak ile silah ve cephane bıraktı. Bununla beraber İngiliz Başbakanı, Ermenistan'ın artık kendi başının çaresine bakması gerektiğini düşünmekten de kendini alıkoyamıyordu.⁴¹⁵

Anlaşılan o ki, 1920'nin yaz aylarında Türkiye ve Kafkasyada meydana gelen gelişmeler, Paris'te konferanslar dünyasının bir ürünü olan Sevr kriterleriyle hiçte uyumlu görünmüyordu. Müttefiklerin Sevr'de, kağıt üzerinde Türkiye topraklarından bir bölümünü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan öngörmelerine rağmen Doğudaki gerçekler dünyasında Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti, kuzeyde Bolşevik tehdidi, güneyde de ise organize olmuş bir Türk direnci ile karşı karşıyaydı. "Sevr Ermenistanı"nın yükünü hangi gücün üstleneceği ise hâlâ belli değildi. Bunların ötesinde Sovyet Rusya ile Türk milliyetçileri arasında batı emperyalizmine karşı filizlenmiş olan stratejik işbirliği, İngiltere'nin en kötü kâbuslarından birinin gerçeğe dönüşmesi anlamındaydı.

Zirâ, İngiliz Askerî İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan 15 Haziran 1920 tarihli raporun içeriği Mustafa Kemal ile Çiçerin arasında yapılan yazışmalarla ilgiliydi. Sovyet Rusya ile Türk milliyetçileri arasındaki ilişkilerin en bariz kanıtı olarak ortaya koyulan bu istihbarat raporunda; Mustafa Kemal'in Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatı

beraber, Ermenistan'ın Bolşevik ve Türk tehdidi karşısında nazik bir durumda kalabileceği belirtilmekte idi. (Şimşir, **İBA, II**, Belge No:75, s.214-221.)

⁴¹³ İngiltere ve ABD'de Batum'un tahliyesinin geciktirilmesi yönünde bazı yaklaşımlar ortaya koyulmuşsa da, İstanbul'da General Milne'nin Batum'daki birliklere acil ihtiyacı olduğunu dile getiren İngiliz Savaş Bakanlığı, askerî önlemlerden dolayı bu ertelemenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. (**PRO. FO. 371/4942/E7485**, *War Office to Foreign Office, No: 0152/5527 (M.I.2)*, 30th June, 1920.)

⁴¹⁴ **PRO. FO. 371/4942/E7467**, *Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office, No: 300, 28th June, 1920.*

⁴¹⁵ **PRO. FO. 371/4942/E7619**, "Situation in the Caucasus" Mr. H. W. Harcourt, Representative of Lord Mayor's Fund in the Caucasus, 28 June, 1920.

ile Çiçerin'e gönderdiği bir mektupla Türk milliyetçi hareketinin ilkelerini açıklamış olduğu ifade ediliyordu. Aynı rapora göre; Sovyetler, emperyalist devletlere karşı Türk-Sovyet işbirliği sinyalleri veren bu mektup karşısında BMM'nin ilkelerini onaylayarak işbirliğine yeşil ışık yakmışlardı.⁴¹⁶

Neticede, Türkiye'ye sunulan barış anlaşmasının içeriğine dair askerî çevreler ve Müslüman kamuoyu tarafından ortaya koyulan tepkiler yanında, Türkiye ve Kafakasya'da meydana gelen gelişmeler Sevr Antlaşması'nın baş mimarı İngiltere'yi gerçekten çok zor bir durumla karşı karşıya bırakmıştı.

B- Ermeni Cumhuriyeti'ne Yönelik Türk-Sovyet Yaklaşımları ve İngiltere'nin Tutumu

1920'nin yaz aylarına doğru Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti açık bir şekilde Bolşevik tehdidine maruz kalırken, Ermenilerin güneyde Türk milliyetçileri ile olan ilişkileri de oldukça gergin bir çizgide seyr etmekte idi.

Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından Ermeni Cumhuriyeti'ne gönderilen bir nota ile Ermenilerin Azerbaycan ile Ermenistan arasında sorunlu bölgeler olan Karabağ ve Zangezur'dan çekilmeleri istenmiş, aksi takdirde bölgenin işgal edileceği belirtilmişti.⁴¹⁷ 1920 Mayıs'ında verilen bu notanın Ermenistan tarafından reddedilmesi ile birlikte 11 Ağustos 1920'de yapılan Ermeni- Sovyet Antlaşması⁴¹⁸ sonucu Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan geçici olarak Rus Bolşevik birliklerinin işgali altına giriyordu.

⁴¹⁶ **PRO. WO. 106/349/N 134**, "Summary of Intelligence", 26th Series, No. 19, 15th June, 1920.

⁴¹⁷ **PRO. WO. 106/330/E113**, "Summary of Military Events for the Seven Days Ending 5th May, 1920, No: 202", General Staff, War Office, 6th May, 1920.

⁴¹⁸ "Russian Peace with Armenia", **The Times**, August 14, 1920, Saturday, p.9. Ermeni-Sovyet Antlaşması ile; 1-Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı garanti ediliyor, 2- Bütün sınırlardaki savaşlar sona eriyor, 3-Ermeni birlikleri Şahtahı Kasabası'nı ve Zangezur bölgesi sınırını işgal altında bulunduruyor, 4-Culfa demiryolu hattı Ermeni yönetimi kontrolü altında kalıyor, 5- Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan geçici olarak Sovyet askerleri tarafından işgal ediliyor, bu bölgelerin kaderinin Azerbaycan ve Ermeni Cumhuriyeti arasındaki ikili anlaşma ile belirlenmesine karar veriliyor, 6-Azeri ve Türk güçlerinin bu bölgelere girmelerine izin verilmiyor. (**PRO. FO. 371/4959/ E10733**, Captain Gracey, Erivan to Commander H. C. Luke, Tiflis, British Chief Commissioner for Transcaucasia, No: 36, 12 August, 1920; **PRO. FO. 371/4959/ E10726**, Commander Luke to Earl Curzon, No: 256, Tiflis, August 11, 1920, Enclosure 2 in No:1: "Text of Agreement between Armenian and Soviet Governments Respecting Provisional Occupation of Karabagh, Zangezur and Nakhichevan by Russian Bolshevik Troops.")

Ermeniler ile Sovyetlerin anlaşma çizgisinde buluşmaları İngiltere tarafından hiçte hoş karşılanmamıştı. Tiflis'te bulunan İngiltere'nin Transkafkasya Yüksek Komiseri H. C. Luke, Ermeni bakanlar ile yapmış olduğu bir konuşmasında, İngiliz Hükümeti'nin yapılan bu anlaşmayı hayal kırıklığı ile karşıladığını söylüyordu. Öyle ki, Ermenistan'ın direncinin Bolşevik baskısına karşı kırılmış olmasından dolayı artık Bolşevikler için Türkiye ve İran yolu açılmış bulunuyordu. İngiliz Yüksek Komiseri, İngiltere'den bir sürü yardım almış olmalarına rağmen Ermenilerin bu hareketlerini bir ihanet olarak nitelerken, Ermeniler, güçlerinin bitmiş olduğundan dolayı direnemediklerini öne sürmüşlerdi.⁴¹⁹

Sovyetler ile yapılan anlaşmanın İngiltere'ye karşı bir ihanet olarak değerlendirilmesi ile paniğe kapılan Ermeni Hükümeti, Erivan'da bulunan İngiliz Askerî Temsilcisi Yüzbaşı Gracey vasıtası ile daha geniş çapta açıklama yapma ihtiyacı hissetti. Ermeniler, Gürcistan ve Makü Hanı ile ortak bir hareket tarzında Bolşevikleri Transkafkasya'dan kovmak için anti-Bolşevik bir blok oluşturma azimlerini ortaya koyup bu işte İngiltere'nin politik yardımını istiyorlardı.⁴²⁰ Ermenistan Dışişleri Bakanı M. Ohandjanian ise Yüzbaşı Gracey'e, Ermeni-Sovyet Antlaşması ile ilgili yapmış olduğu açıklamasında; kuvvetlerinin oldukça yetersiz olması ve bir yandan Bolşeviklerin diğer yandan da Mustafa Kemal'in baskısı altında bulunmalarını yapılan anlaşmanın tek sebebi olarak açıkladı. Ermeni Dışişleri Bakanı'na göre; Ermenistan'ın yaşamı Avrupa'nın iyi niyetine bağlıydı ve Ermenistan diplomatik olarak desteklenmeliydi.⁴²¹

İngiltere, Ermenilerin yaptıkları bu anlaşmayı bir ihanet olarak nitelerken 13 Ağustos'ta *New Armenia*'da "İngiliz İhaneti" başlığı altında çıkan bir yazı İngiliz-Ermeni ilişkilerini Bakü savunmasının bunalımlı günlerine götürecek önemli değerlendirmeler içeriyordu.⁴²² Bölgede ihanet eden asıl unsurun İngilizler olduğu ifade edilen yazıda; Tiflis'teki İngiliz misyonunun savaşmayı reddettiği belirtilirken, General

⁴¹⁹ **PRO. FO. 371/4959/ E10726**, *Commander Luke to Earl Curzon, No: 256, Tiflis, August 11, 1920.*

⁴²⁰ **PRO. FO. 371/4959/ E10733**, *Captain Gracey, Erivan to Commander H. C. Luke, Tiflis, British Chief Commissioner for Transcaucasia, No: 36, 12 August 1920.*

⁴²¹ **PRO. FO. 371/4959/E11868**, *Captain Gracey to Commander Luke, No: 38, Erivan, August 25, 1920.*

⁴²² Hatırlanacağı gibi, Türklerin 1918 Sonbaharı'nda Bakü kuşatması esnasında Ermenilerin savaşı terk etmesi üzerine, İngiliz Savaş Bakanlığı hezimetin tek sorumlusu olarak Ermenileri göstermiş olayların basına yansımaları üzerine İngiliz-Ermeni ilişkileri büyük bir sarsıntı geçirmişti.

Dunsterville'nin Bakü'ye gelmesindeki tek sebep de petrol olarak gösteriliyordu. Habere göre; Dunsterville, Bakü'de sonuna kadar kalmalı ve gerekirse ölmeli idi. Aynı şekilde İngilizleri binlerce Ermeni göçmeninin ölümünden sorumlu tutan *New Armenia*, İngilizlerin bu konuda herhangi bir maddi külfet altına girmek istemediklerini ifade ediyordu.⁴²³

Görünen o ki, Ermenilerin bu sefer haklı olmalarından dolayı İngiliz-Ermeni ilişkilerin bu gergin havası fazla uzun sürmedi. Neticede kriz ortamının ne İngiltere'ye ne de Ermenilere bir faydası vardı. Şu andaki mevcut şartlar değerlendirilerek bir çözüm yolu bulunmalı idi. Ermenilere göre bu çözüm yolu; Ermenistan'ın daha fazla Bolşevik tehdidine maruz kalmaması için Müttefiklerin Sovyet Hükümeti üzerinde baskı oluşturmaları iken,⁴²⁴ savaş dönemi vaat ve propagandalarını savaş sonrası gerçekçi şartlarla uzlaştırmak zorunda kalan İngiltere ise işin içinden nasıl çıkabileceğini düşünmekteydi. Öyke ki, Ermenilerin başlarının dertte oldukları taraf sadece kuzeydeki Bolşevikler değildi.

Türkiye'ye sunulan barış şartlarının açıklanmasından sonra elindeki kartları açan Mustafa Kemal⁴²⁵ ve onun önderliğindeki BMM, Türkiye'nin bütünlük ve bağımsızlığını bir mücadele sonucu elde etmesinden başka bir alternatifini olmadığını tespit etmişti. BMM'nin Sevr zincirinden kurtuluş savaşı ise doğudan başlayacaktı.

BMM Hükümeti ile Ermenistan Hükümeti arasında gerçekleşen dialogların ilk sebebi Ermenilerin Oltu bölgesindeki faaliyetleri idi. Erivan ve Tiflis'teki İngiliz askerî

⁴²³ **PRO. FO. 371/4958/E9894**, "Alleged British Treachery in Armenia", War Office to Foreign Office, No: 121/Press/1722. (M.I.2), 13th August, 1920.

⁴²⁴ **PRO. FO. 371/4959/ E10734**, Commander Luke to Earl Curzon, No: 264, Tiflis, August 16, 1920.

⁴²⁵ Bu deyim kullanmamızın sebebi, İngiliz Dışişleri uzmanlarından Mr. Kidston'un 28 Kasım 1919'da büyük bir öngörü ile Mustafa Kemal hakkında yapmış olduğu bir değerlendirmeye atıfta bulunmaktır. Kidson bu değerlendirmesinde şu ifadeler yer vermişti: "...Ermenistan'ın geleceği meselesi tamamen Türk meselesinin çözümü ile ilgili görülüyor. Kilikya'yı Erivan'a bağlayarak tek bir Ermeni devleti oluşturmak inkânsız bir durum. Ermeniler bu devletin neresinde olacaklar? Öyle zannediyorum ki; Mustafa Kemal elindeki kartları barış kararları deklere edildikten sonra açacak. O, elindeki kartların sağlamlığından çok emin ve bizim elimizin de zayıf olduğunu çok iyi biliyor... Doğu vilâyetlerine yönelik uluslararası veya başka türden bir mandaterlik kurulacağını zannetmiyorum. Askerî bir güce başvurmadan Türkleri etkisiz kılacak derecede bölgeyi Kürt veya Ermeni bölgelerine ayırmak inkânsız bir şey gibi görünüyor. Sanırım zorluğun odak noktası da burada. Bizim herhangi bir yere gönderebileceğimiz tek bir adamımız bile yok ve Türkler de bunu çok iyi biliyorlar... Ayağımızı yorganımıza göre uzatmalıyız. ABD veya başka biri yardıma gelmez ise Türklere barış kararlarını empoze etmek hayal olacak. Keşke şartları mütarekeden hemen sonra kabul ettirmeye girişseydik. Muhtemelen her şey çok daha farklı olurdu..." (**PRO. FO. 608/78/20832**, Mr. Kidston to Sir Eyre Crowe, November 28th, 1919.)

yetkilileri ise bölgede gelişen olayları yakından takip ederek gelişmelerden düzenli bir şekilde İngiliz Dışişleri'ni bilgilendiriyorlardı. İngiliz Dışişleri belgelerine de yansıdığı üzere, BMM Hükümeti'nin 24 Haziran 1920'de Ermeni Cumhuriyeti'nin, Oltu bölgesinden çekilerek saldırıların durdurulması yönündeki bir girişimine rağmen Temmuz ayı başlarında Ermenilerin saldırılarını yoğunlaştırması iki hükümet arasındaki ilişkileri daha da gergin bir çizgiye taşıdı. 8 Temmuz 1920'de BMM'nden Ermeni Cumhuriyeti'ne gönderilen nota ise daha sert ve belirgin ifadelerle kaleme alınmıştı. İki hükümet arasındaki ilişkilerin Brest Litovsk ve Batum Antlaşmaları çerçevesinde ele alınması gerektiği bildirilen Türk notasında; Oltu bölgesinin de adı geçen anlaşmalarla üç vilâyet⁴²⁶ sınırları içerisinde olduğu ifade edilerek, bölgedeki Ermeni güçlerinin BMM Hükümeti'nin ilişkileri dostça devam ettirme yönündeki arzularını sekteye uğrattığı bildirilmişti. Ermeni Hükümeti ve milletine düşmanca duygular beslenilmediğini ifade eden BMM Hükümeti, bu notası ile Batum Antlaşması uyarınca Ermeni birliklerinin geri çekilmesini istemekteydi.⁴²⁷

Notanın bu uslûbu, BMM Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nın özünü oluşturacak San Remo kriterleri bir tarafa, Mondros Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'da yapılmış düzenlemeleri bile kabullenmediğini göstermekteydi. Öyle ki, BMM Hükümeti'nin asıl hedefi 1918 sınırları idi ve bu sınırlar içerisinde Kars, Ardahan ve Batum da bulunuyordu.

Bununla beraber Türk notasına 20 gün sonra Ermeni Cumhuriyeti'nden verilen karşılık, Türkiye'ye sunulan barış şartlarını kabul etmemiş olan BMM Hükümeti için oldukça ağır çizgiler taşımaktaydı. 28 Temmuz 1920'de Ermenistan Dışişleri Bakanı adına M. Terakopian tarafından BMM Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na iletilmek üzere Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderilen cevap yazısında; Ermenistan'ın taraf olarak imzalamadığı Brest Litovsk Antlaşması'nın geçersizliği üzerinde duruluyordu. Ermenistan Dışişleri Bakanı'na göre; Batum Antlaşması ise BMM Hükümeti'nin tanımadığı "Sultan Hükümeti" tarafından imzalanmış, her iki ülke parlamentosu tarafından da onaylanmamıştı. Brest Litovsk ve Batum Antlaşmaları temelinde

⁴²⁶ Kars, Ardahan, Batum.

⁴²⁷ **PRO. FO. 371/4959/E11703**, *Commander Luke to Earl Curzon, No: 272, Tiflis, August 24, 1920, Enclosure 3: "Second Note from Mustafa Kemal's Government to the Foreign Minister of the Republic of Armenia, Angora, July 8, 1920."*

tatminkâr bir anlaşma yapılamayacağını ifade eden Ermeni Cumhuriyeti, barış anlaşmasının zaten yapılmış olduğunu, Ermenistan sınırlarının ise ABD tarafından belirleneceğini düşünmekteydi. Neticede Ermeni Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğu idiası ile Oltu bölgesinden çekilme reddedildi.⁴²⁸

Ermeni Hükümeti bu ifadelerinde oldukça dirençli görünmesine rağmen bu direncinin altında savaş esnasında müttefiği olduğu İngiltere'ye güvenme iç güdüsü yatıyordu. Öyle ki, Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusu Kafkasya'dan çekilirken, öncelikle İngilizler tarafından askerî yönetim kurulan bazı bölgeler Ermenilere teslim edilmiş, sonrada Paris'te yapılan görüşmeler ile Ermenistan'ın sınırlarına Türkiye'den dahi toprak eklenmesi öngörülmüştü. Bu noktada Ermeniler savaş esnasında müttefikleri için yapmış oldukları fedakârlılara karşılık, İngilizlerin bu zor durumda kendilerine yardım edeceği beklentisini taşıyorlardı. İngiliz Dışişleri'nin bu fedakârlığı ortaya koyacak niyeti olmasına rağmen, gerçeklerle yüzleşen İngiliz Hükümeti ve Savaş Bakanlığı olaylara ayrı pencerelerden bakmaya başlamışlardı.

Zirâ, savaş esnasında, özellikle 1917-18 yılları içerisinde Ermenilere cephane ve para yardımı konusunda bütün imkânları seferber eden İngiliz Savaş Bakanlığı, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasından sonra oldukça değişik bir tutuma yönelmişti. Hatırlanacağı üzere bu tutumun ilk örnekleri İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmeleri esnasında Ermenilere silah ve cephane yardımının reddedilmesi ile sergilenmişti. 1920 yazında ise tekrar aynı senaryo sahneye koyulmaktaydı. Ermenilerin Bolşevik ve Türk tehdidine maruz kalmaları üzerine onlara silah ve cephane sevki için Savaş Bakanlığı'na müracaat eden İngiliz Dışişleri'nin 14 Temmuz 1920'de aldığı cevap hiçte şaşkırtıcı değildi.⁴²⁹

“...Son zamanlarda İngiltere'den Ermenistan'a gönderilen silah sevkiyatı konusunda yaşanan finansal güçlükler göz önüne alındığında Savaş Konseyi, artık Ermenistan ve Gürcistan'a silah sevki konusuna olumlu bakmamaktadır...”

⁴²⁸ **PRO. FO. 371/4959/E11868**, Commander Luke to Earl Curzon, Tiflis, September 6, 1920, Enclosure 5: “Copy of Telegram sent by Foreign Minister of the Republic of Armenia to Karabekir Pasha for Bekir Sami, the Commissier for Foreign Affairs of the Great Turkish National Council, Sarikamish, July 28, 1920.”

⁴²⁹ **PRO. FO. 371/4958/E8254**, War Office to Foreign Office, No: 0149/8860, (M.I.2), 14 July, 1920.

Savaş Bakanlığı'nın bu tutumuna rağmen 1920 yılı içerisinde zaman zaman Ermenistan için silah ve cephane sağlanmış⁴³⁰ ancak bu yardımlar savaş döneminde yapıldığı gibi hibe edilmeyip, uygun şartlar altında Ermenilere satılmıştır. Nede olsa karşılıklı kullanma ve kullanılma yönündeki bir ilişki çizgisi bunu gerektirmektedir. Nisan ayı içerisinde Foreign Office'den Mr. Wardrop'a gönderilen yazıda da, Wardrop'tan Müttefiklerin şimdiye kadar Ermenistan'a silah ve cephane yardımı yaptıkları yönündeki iddiaların resmi bir şekilde inkâr edilmesi istenmiştir.⁴³¹

Zira, 1920 Mart ayı içerisinde Ermenilere silah yardımı ile ilgili olarak İngiliz Dışişleri ve Savaş Bakanlığı'nın Hazine'den onay istemeleri üzerine⁴³² Hazine, silah sevkini faizli ve senetli koşullara bağlamak istemiş, bunun üzerine İngiliz Dışişleri müdahalede bulunarak durumu açıklamaya çalışmıştır. Konu ile ilgili Hazine'ye gönderilen yazı ile Ermenistan'a silah sevkine Paris'te Yüksek Konsey'in karar vermiş olduğunu ifade eden Dışişleri, faiz ve senet durumunun hem Yüksek Konsey'in kararlarına, hem de İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere karşı olan sorumluluklarına ters düştüğünü belirtmiştir. İngiliz Dışişleri, ayrıca bu gibi koşullarının İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere yönelik tutum ve politikalarına karşı da çok ciddi eleştiriler getireceğini ifade ile Bakan Lord Curzon'un bu şartların kaldırılması yönündeki isteklerini Hazine'ye iletilmiştir.⁴³³ Anlaşılan o ki, Ermenilere silah satılmasına bir itirazı olmayan İngiliz Dışişleri, sadece bu satışın faiz ve senet gibi koşullara bağlanmasını uygun bulmamaktadır.

1920 yılı yazına gelindiğinde ise silahlı kuvvetlerini güçlendirmek amacı ile Mısır'daki ihtiyaç fazlası İngiliz uçaklarından bazılarının “uygun şartlar altında” Ermeni Cumhuriyeti'ne satıldığı İngiliz belgelerinden anlaşılmaktadır.⁴³⁴ Neticede, 2 Haziran 1920'de Ermeni Cumhuriyeti Başbakan ve Dışişleri Bakanı H. Ohandjanian,

⁴³⁰ **IOR/L/PS/11/174&P4741/1920**, “Munitions for Armenia and Georgia”, Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office No:257, 21 May, 1920; Foreign Office to Commander Luke (Tiflis), No: 223, 12 June, 1920; Luke to Foreign Office, No: 225, 14 June, 1920.

⁴³¹ **IOR/L/PS/11/171&P 2939/1920**, “Transcaucasia: Supply of Munitions to Armenia”, Foreign Office to Mr. Wardrop, No: 160, 12 April, 1920.

⁴³² **PRO. T. 1/1254/180/ E1613/18/20**, “Arrangements for the Supply of Arms and Food Stuffs to the Armenians”, War Office to Secretary of Treasury, No: 0149/8860 (F.5), 12th March, 1920; Foreign Office to Treasury, 16th March, 1920.

⁴³³ **PRO. T. 1/1254/15544/E 2352/134/58**, Foreign Office to Secretary to the Treasury, 3rd April, 1920.

⁴³⁴ **PRO. MUN.4/6009/3967/E 8013**, “Sale of Aeroplanes in Egypt to Armenian Republic”, July 19th, 1920.

düşmanlarına karşı direnmesi için kendilerine sağlanan silah ve cephaneler için İngiltere'nin Kafkasya Yüksek Komiseri H. C. Luke'e teşekkürlerini bildirmiştir.⁴³⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde, taşıma ücretleri de dahil olmak üzere silah ve cephane yardımları Ermenistan'a faturalandırılmış,⁴³⁶ faturanın Ermenistan'dan tahsil edilememesi üzerine, paranın İngiliz Savaş Bakanlığı Ordu Fonu'ndan karşılanması yoluna gidilmiştir.⁴³⁷

C- Türk Ordusunun Doğu Harekâtı Esnasında İngiliz-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Politikası (Eylül-Aralık 1920)

1- Hareket Öncesi Tarafların Tutumu ve Beklentiler

1920 yılının yaz ayları geçerken artık bütün taraflar stratejilerini belirlemiş bir halde bulunuyordu. Müttefikler, Paris'te sonuçlandırılan Sevr Antlaşması ile Türkiye'ye kendi topraklarında yaşama hakkı vermeyen bir tutum izlerlerken, barış şartlarını reddeden BMM Hükümeti'ne karşı kullanacakları güç olarak da Yunanistan'a bel bağlamışlardı.⁴³⁸

Bu esnada zamanın kendileri için oldukça uygun olduğunu düşünen Ermeni önderleri ise Avrupa'nın başkentlerini dolaşarak, Yunan hareketi ile eş zamanlı olmak üzere Türkiye'nin doğu vilâyetlerinin toplanan paralar ve müttefik yardımı ile işgal edilmesi sevdasına düşmüşlerdi. Mayıs ayı içerisinde ABD Senatosu'nun Ermenistan mandaterliğini reddetmesi ve Sevr'de tasarlanan Ermenistan projesinin yükünü hangi gücün taşıyacağını henüz belli olmaması Ermenileri harekete geçirmiş ve gerek Türk vilâyetlerinin işgal masrafı, gerekse kurulacak Ermenistan'ın rehabilitasyonu için ABD ve Avrupa'daki Ermeni zenginlerinden toplanılması düşünülen 20 milyon dolarlık bir yardım teklifi İngiltere'nin önüne koyulmuş, İngilizler ise bu teklife sıcak bakmamışlardı.⁴³⁹

⁴³⁵ **PRO. T. 160/18/241/01**, *H. Ohandjanian, Prime Minister & Minister for Foreign Affairs to His Excellency Acting Chief British Commissioner Commander H. C. Luke, Erivan, June 2, 1920.*

⁴³⁶ **PRO. T. 160/8/F. 241/01**, "Munitions: Supply of Arms to Armenia", *Foreign Office to Secretary to the Treasury, July 31st, 1920.*

⁴³⁷ **PRO. T. 160/8/F. 241/01**, "Munitions: Supply of Arms to Armenia", *War Office to Secretary to the Treasury, No: 0149/9145. (F.5), December, 1920.*

⁴³⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 2, İstanbul, 1999, s.512.

⁴³⁹ **PRO. FO. 371/4958/ E9127**, "M. Khatissian's Views on Armenia", *Minute by Mr. Osborne, Eastern Department, July 19, 1920*; **PRO. FO. 371/4958/ E9127**, *Foreign Office to War Office, 6*

Olayların Türk ve Sovyet cephesinde ise stratejik ortaklık yolunda aşılması gereken engeller ile uğraşıldığı görülüyordu ki, Sovyetlerin Ermeniler lehindeki bazı tutumları bu ortaklığın somutlaşmasını engelleyen en önemli faktörlerden biri idi.⁴⁴⁰ Bununla beraber, Kafkaslarda Sovyet Rusya ile Türkiye'nin arasını tıkayan bir pozisyonda olan⁴⁴¹ Erivan'daki Taşnak yönetiminin Türkleri tahrik edici davranışları 1920'nin yaz aylarında oldukça önemli boyutlara ulaşmış⁴⁴² ve anlaşma masalarına yatırılan Türkiye'nin Doğu topraklarına göz dikilmişti. Tümü ile Taşnaklardan⁴⁴³ oluşan Ermeni yönetiminin kendi sınırlarına yakın yerlerde yaşayan Müslümanlara karşı katliam ve baskı siyasetine girişmiş olması da Türk-Ermeni ilişkilerini gerginleştiren sebepler arasında idi.

Ermenilerin bu tutum ve davranışlarının farkında olan BMM Hükümeti ise onların, gerek Sevr çizgisinde hareket etmelerini önlemek, gerekse Müslümanlara karşı girişilen katliamlara bir son vermek için artık zamanın geldiğine inanmaya başlamıştı.⁴⁴⁴ Dahası 28 Mayıs 1919'da Ermeni Hükümeti'nin "Türkiye Ermenistanı" olarak

August, 1920; PRO. FO. 371/4958/ E9794, "Proposed Armenian Advance", War Office to Foreign Office, 11th August, 1920.

⁴⁴⁰ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, I**, Ankara, 1985, s.158-189.

⁴⁴¹ Mustafa Kemal, Kafkaslarda İtilâf devletleri tarafından oluşturulmaya çalışılan bariyerin, Millî Mücadele hareketinin geleceği açısından son derece tehlikeli olduğunu düşünmekteydi ve ona göre ne olursa olsun bu bariyer yıkılmalı idi. (Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov, (1920-1923)**, İstanbul, 2004, s.33-34.)

⁴⁴² **A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara, 1981, s.417.

⁴⁴³ Salâhi Sonyel, Taşnaklar hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Ermeni sorununu batıya tanıtmak amacıyla Kafkaslarda kurulan bu örgüt, Ermeni siyaset sahnesinde büyük bir güç haline geliyor; Ermeni halkı arasında baskıya başvurarak sağladığı paraları silah ve mühimmat satın alımına harcıyordu. Taşnak örgütünün başlıca amaçlarından biri de, Müslüman halka karşı nefret duygularını kamçulamaktı. Ermeni soyunun daha ileri görüşlü ve demokratik elemanlarıyla işbirliği yapmaktan kaçınan bu örgüt, "fetih olmadan barış olmaz" ilkesine inanıyor; Ermeni sorunu ile ilgili herhangi bir kararla tatmin olmuyor; Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Büyük Ermenistan kurma düşüncesinin ardından koşuyordu." (Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II**, Ankara, 1991, s.23.)

⁴⁴⁴ Kâzım Karabekir'in daha 1920'nin Nisan ve Mayıs ayları içerisinde Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı bir hareket yapılması yönünde TBBM'ne iki kez müracaatta bulunmuş olmasına rağmen, barış konferansının Türkiye ile ilgili kararları henüz bilinmeden böyle bir harekâta girişmenin tehlikeli olacağını düşünen Mustafa Kemal, erken bir hareketi Türkiye çıkarları aleyhine değerlendirmişti. Mustafa Kemal, bir yandan erken bir hareketin İtilâf devletleri ile bir uzlaşma durumunu ortadan kaldırıp, dünya kamuoyunu İngilizlerden yana çevirip onların elini güçlendireceğini düşünürken, diğer taraftan henüz netliğe kavuşmamış olan Türk-Sovyet ilişkilerinin bir sonuca vardırılması taraftarıydı. (Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, 3**, İstanbul, 1995, s.1499, 1546-1547.)

adlandırdığı toprakları ilhak edeceği yönündeki bildirisi, Kazemzadeh'in ifadesi ile Türkiye'ye karşı bir savaş ilânı anlamına gelmekteydi.⁴⁴⁵

Türk-Ermeni ilişkilerinin bu tansiyonu yüksek çizgisine rağmen BMM Hükümeti, 1920 Eylül ayına kadar Ermenistan hareketine yeşil ışık yakmadı.⁴⁴⁶ Yaz aylarında sınır bölgelerindeki Ermeni saldırılarına rağmen harekât ancak Eylül ayında başladı. Bu durumun en önemli sebebi ise Türk-Sovyet ilişkileri⁴⁴⁷ ve bu ilişkiler esnasında Sovyetler tarafından Ermeniler lehine gösterilen tutum idi. Başlarının dertte olduğunu anlayan Ermeni Hükümeti ise bir yandan İngiltere ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalışırken, diğer taraftan İngiltere için en büyük tehlikelerden biri olarak algılanan Sovyet Rusya'ya yanaşma telaşı içerisine düşmüştü.⁴⁴⁸ Durum bu çizgide iken Ermenilerin sınırı geçerek saldırılara başlaması, BMM Hükümeti için karşı harekâttan başka bir alternatif bırakmamıştı.

2- Doğu Harekâtı ve Gümrü Antlaşması

BMM Hükümeti, Yunanlıların Batıda oynadıkları rolü Doğuda Ermenilerin oynayacağını düşünmekteydi. Ermenilerin taruza geçmesi ise, onların Türk topraklarını işgal yönündeki beklentilerine son vermek isteyen Türk ordusuna önemli bir fırsat sağladı. Bu düşüncelerini Sovyet önderlerine de bildiren Türkler, artık bu meselenin bir an önce kapanması taraftarıydılar. Türklerin bu kararlılıkları Sovyetleri daha temkinli bir tutum izlemeye zorlamış ve Taşnaklarla olan ilişkileri bir sarsıntıya uğramış olan Sovyetlerin, Ermenistan'a bir taarruz durumları dahi söz konusu olmuştu. Zirâ, İngiltere

⁴⁴⁵ Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, s.286.

⁴⁴⁶ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1621-1625, 1803-1804.

⁴⁴⁷ Millî Mücadele hareketi esnasında Türk-Sovyet İlişkileri ile ilgili olarak bkz. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, 2000²; Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, s.79-100.

⁴⁴⁸ 1920 yazındaki Sovyet-Ermeni ilişkileri de oldukça ilginç bir seyir izlemekte idi. Ermeniler, beliren Türk tehdidine karşı Sovyetlerle dayanak oluşturma çabalarında iken, Türklerin kendilerinden önce Ermeni Cumhuriyeti'ni işgal etmelerini istemeyen Sovyet yönetimi, 20 Temmuz'da Ermeni Hükümeti'ne gönderdiği yazıda; Ankara yönetimi ile kurulmaya çalışılan dostluk ilişkilerinin amaçlarından birinin Anadolu'da Ermeniler için toprak sağlamak olduğunu ifade ediyor ve Ermeni yönetimini memnun etmek düşüncesi ile 10 Ağustos'ta imzalanan bir anlaşma ile Türkiye ve Sovyet Azerbaycan arasında bulunan demiryolunu geçici olarak Ermenilere bırakılıyor ve bu durum da Türkleri oldukça rahatsız ediyordu. (Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, s.26-27.)

ile de yakın ilişkilerini sürdürmeye devam eden Ermeniler, Sovyet Rusya'nın canını sıkmaya başlamıştı.

Bu arada Eylül ayı sonlarında harekete geçen Türk ordusu, 30 Ekim'de güçlü ve modern istihkâmlara sahip ve Ermenilerin savunma sisteminin anahtarı olan Kars'ı geri aldı.⁴⁴⁹ BMM Hükümeti, 1 Kasım 1920'de Ermenilere gönderdiği bir nota ile barış teklifinde bulundu.⁴⁵⁰ Ermenilerin bu teklife karşı tepkisi; tekrar büyük devletlere başvurarak bu sıkışık durumdan kurtulmayı denemek olduysa da, bundan bir netice alınamadı. Durum karşısında Türk ordusu Gümrü'ye doğru hareketine devam etti. Neticede, Erivan Hükümeti'nin 3 Kasım tarihli sulh teklifi 6 Kasım'da Kâzım Karabekir'e ulaştı, 7 Kasım'da ise Gümrü'nün teslim edilmesi koşulu ile bir ateşkes yapıldı.⁴⁵¹ Ancak Ermenilerin 8 Kasım'da ileri sürülen barış şartlarını⁴⁵² kabul etmemeleri üzerine Türk ordusu harekâta devam ile Erivan yakınlarına kadar ilerledi ve 17 Kasım'da Türk şartları Ermeniler tarafından kabul edildi. Neticede, Hatisyan önderliğindeki Ermeni heyeti ile 25 Kasım'da Gümrü'de başlayan barış görüşmeleri sonucu 27 Kasım'da Ermeni Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'na koyduğu imzalar geri

⁴⁴⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1882-1883. Kars'ın kurtuluşunun ertesini günü Ermeni milleti için Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından, Rusça, Ermenice ve Türkçe olmak üzere yayınlanan beyanname şu şekilde kaleme alınmıştı: "*Ermeni Milletine; Memleketimizi senelerden beri harbin musibet ve sefaletlerine sürükleyen ve hükümetimizin göstermek istediği dostluğu sizden habersiz reddeden Taşnaklardır. Taşnaklar ki, bütün dünyayı kendisine hazine ve bütün insanları da servet ve saltanatına bir köle gibi kullanmak isteyen sermayedarlara hizmet eden ve milletini rahatta yaşatmayı düşüneceğine sefâlet alemlerindeki zevkli, alayışlı hayatı tercih eyleyen hainlerdir. Bütün Ermeni milleti bunların istibdat ve hıyanetlerinin hakikatini uğradıkları elim akibetlerde görmelidir. Maksat ve hedefimiz, hayalî ve vâhi gayeler peşinde bilâ tefrik Müslüman ve Ermeni fukara halkını kırdıran Taşnakların elinden masum halkı kurtarmak, karşımızda daha medeni ve müdrik ve İslâm ve Hıristiyan ahalinin refah ve saâdetine hâdim ve komşusu olan Türkiye ile dost ve münesebât-ı hasene tessine hahişkâr olan bir Ermeni hükümeti bulmaktır. Taşnakların kuvvetli ordumuzun üzerindeki hezimetini de, hakkın ve adaletin kudret ve muvaffakiyetini isbâta kâfi bir delildir...*" (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1884-86.)

⁴⁵⁰ Barış teklifini içeren notada; Ermenilerin önceleri Doğu Anadolu'da hakimiyet kurmak isteyen Çarlık idaresi emrinde çalıştıkları ve bu idarenin yıkılmasından sonra aynı bölgede faaliyete geçen İngiliz emperyalizminin hizmetine girdiği belirtililerek, "Türkiye, kendi hayatına Ermenilerin sû-i kasd etmelerine ve doğu vilâyetlerini işgal ederek Irak ve İran'daki İngilizler ile bağlantı kurmalarına elbette göz yumamazdı" deniliyordu. Buna rağmen Ermeni ordusunun tecavüz ettiği tarihe kadar, Türklerin harekete geçmedikleri ifade edilen notada; bundan sonra Türklerin aleyhine hareket edilmez ve doğuda İngiliz kapitalistlerinin öncüsü olmaktan vazgeçilirse barış müzakerelerine girişilebileceği açıklanıyordu. (Dr. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, III, İstanbul, 1991, s.241-242.)

⁴⁵¹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1886-1887.

⁴⁵² Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1888-1889.

aldırıldı ve 3 Aralık'ta imzalanan Gümrü Antlaşması ile de BMM Hükümeti'nin Ermenistan harekatı son buldu.⁴⁵³

BMM Hükümeti'nin temsilcisi olarak Tiflis'te bulunan Kâzım Bey'in *Kommunist Gruzii* ve *Slova* gazeteleri muhabirlerine vermiş olduğu bir demeçte, yapılan Ermeni harekâtı hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir.⁴⁵⁴

“Öncelikle Ermenistan harekâtımızın sebeplerini açıklayacağım. Çünkü bu sorun halk arasında oldukça sık tartışılmaktadır. Bizim bu harekâtımızın sebebi Taşnakların takip etmiş olduğu politikalarıdır.

“Ermenistan ile ilişkilerimiz ilk önce Nisan 1920'de bozulmuştu. Fakat Sovyet Rusya aracılık yapmayı önerdiği için bir harekâttan vazgeçtik. Ancak bir süre sonra sınırın karşı tarafından muazzam bir Türk göçü başladı. Sayıları binleri bulan bu insanlar Ermenilerin baskıları sonucu evlerini terk ettiklerini söylüyorlardı. Biz sınır meselelerinin plebisit ile çözülmesini önerdik. Fakat bu teklifi bir zayıflık işareti olarak algılayan Ermeniler, bizi dikkate almadılar ve Müslümanlara işkence edip, onların evlerini yakıp yıkmaya devam ettiler. Sarıkamış, Şüregel, Kara-Kurt, Kağızman, Kulp, Sürmeli ve diğer bazı kasabalar Ermenilerin yaptıkları bu hareketlerin açık izlerini taşımaktadır. Bunları örnek olarak gösterebilirim.

“Ermenistan'a karşı harekâtımızın ikinci sebebine gelince; Ermeniler, Türklerin çoğunluğu oluşturdukları Sivas, Erzurum, Erzincan, Muş, Bitlis, Van ve diğer Türk vilâyetlerini ve hatta Karadeniz'de bulunan Trabzon ile yine çoğunluğu Türklerin oluşturdukları Adana bölgesini işgal etmeye niyetlendiler. Türk halkı asla kendisine hakaret edilmesini sevmez ve bağımsız olarak yaşama geleneğine sahiptir. Ermenistan, barış görüşmelerine başlamamıza yönelik teklifimize: “Ermenistan sınırlarına barış konferansı tarafından karar verilmiştir ve Ermenistan haritası Wilson tarafından çizilecektir. Bütün görüşmeler Sevr temelinde yapılabilir” cevabı ile karşılık verdi. Fakat biz, kendimize karşı takınılan bu tavrı ve kötümser niyetleri hatırlamıyoruz. Çünkü; emperyalist değiliz ve Ermenistan'ı mahvetmek gibi bir niyetimiz de yoktur. Ermeniler, eylemlerimizin sözlerimizle uyum içinde gelişeceğini görecekler. Onlar, şimdi bile bizim tarafımızdan işgal edilmiş bölgelerde hiçbir cinayet işlemediklerini

⁴⁵³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 4, s.1892-1893.

⁴⁵⁴ PRO. FO. 371/ 4970/E16342, “The Caucasus: Relations Between the Georgians and the Turks”, Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office, No: 590(R), 28th December, 1920.

ifade etmekten sakınmayacaklardır. Ancak bu cinayetler Kars'taki Amerikan temsilcisi Edward Deacox tarafından Amiral Bristol'a gönderilen raporlardan açıkça görülebilir.

“Şu son noktaya kadar İngilizler ile bir anlaşma yapamadık. Biz onlarla sadece, İstanbul'a, Anadolu'ya ve İzmir'e yönelik haklarımızın tanınması koşulu ile görüşmelere başlayabiliriz. Gazetelerde bizim liderlerimiz için savaştığımız yönünde haberlere rastlanıyor. Bu doğru değildir. Türkler bağımsızlıkları için savaşıyorlar. Cemalistler ile Kemalîstler arasında bir fark yoktur. Ülkesinin bağımsızlığı için savaşan Mustafa Kemal, Türklerin lideridir. Kürtler dahi yoğun propagandalara rağmen Ermenilerle savaşma yolunda sadakatlerini eskisinden daha fazla göstermişlerdir.”

Netice'de BMM Hükümeti'nin ilk resmi anlaşması olan Gümrü Antlaşması ile Türkiye, Sevr'in aksine, daraltılmış sınırlar içerisinde Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyor, Ermeni Cumhuriyeti, Sevr Antlaşması'nı tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırmayı ve İtilâf Devletlerinin temsilcilerini, bu devletler Türkiye ile bir barış anlaşması imzalanıncaya kadar Erivan'a sokmamayı kabul ediyordu. Yine, Ermeni Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yapmış olduğu tüm anlaşmalar geçersiz sayılıyor, Türkiye'deki Ermeniler ile Ermeni Cumhuriyeti'ndeki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları kabul ediliyordu.⁴⁵⁵

Bu haliyle Türkiye için Ermeni sorunu tamamen kapanmış görünüyordu. Ancak anlaşmanın Taşnak yönetimi tarafından imzalanmasından hemen önce Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmiş olması, Türk-Ermeni ilişkilerinin bu kez de Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde ele alınmasına yol açacaktı.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II**, s.34-35. Antlaşma için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I.Cilt (1920-1945), Ankara, 2000, s.17-23; İskender YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001.

⁴⁵⁶ Ermeni tarihçiler, bölgede gelişen Türk ve Bolşevik harekâtlarını her iki tarafın bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmaya yönelik bir komplosu olarak değerlendirmişlerdir. Konu hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Haigaz K. Kazarian, “The Turco-Soviet Conspiracy to Overthrow the Independent Republic of Armenia”, **The Armenian Review**, Volume: 19, Number: 2-74, (Summer,1966), s.17-47; Richard G. Hovannisian, “Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 4, No: 2, (April, 1973), s.129-147.)

3- Harekât Esnasında İngiliz-Ermeni İlişkileri ve İngiltere'nin Tutumu

İngiliz Dışişleri belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Türk ordusunun Ermenistan harekâtı esnasında çok yoğun bir İngiliz-Ermeni iletişimi yaşanmıştı. Gerek Tiflis ve Tahran'da bulunan İngiliz yetkilileri, gerekse İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Ermeniler ile sürekli iletişim halinde olarak olayların gelişiminden Londra'yı haberdar ediyorlardı.

Türk ordusunun pozisyonu hakkında Londra'ya aktarılan ilk bilgiler, Tahran'daki İngiliz Elçisi Mr. Norman tarafından dile getirilmiş,⁴⁵⁷ İngiltere'nin Tiflis'te bulunan Transkafkasya Komiseri H. C Luke ise 22 Eylül 1920 tarihli bir yazıyı İngiliz Dışişleri'ne göndererek; Kâzım Karabekir'in sınırı geçip, Ermenileri püskürttüğünü ve Oltu ile Sarıkamış cephesinde çatışmaların başladığını belirtmiştir. Luke'e göre; Türklerin bu harekâtları esnasında Bolşevikler de Delican sınırından baskıya başlamışlardı.⁴⁵⁸

Türk ordusunun bu harekâtı karşısında zor durumda kalan Ermeniler ise, yönlerini İngiltere'ye dönerek ardı arkası kesilmeyen yardım isteklerinde bulunmuşlardı. Türklerin Kars'a doğru ilerleyerek, Sevr Antlaşması'nı çiğnediklerini düşünen Ermeniler, özellikle mazot sıkıntısı çektiklerini ifade ile İngiliz Hükümeti'nin bu konuda kendilerine yardım etmelerini istemişlerdi. Dahası onların İtilâf Devletlerinden beklentileri; Trabzon'un işgal edilerek kendilerine destek verilmesi idi. Öyle ki, Türklerin bu harekâtlarına paralel olarak bir Bolşevik tehdidi de yakından hissedilmeye başlanmıştı. Albay Stokes'un 2 Ekim'de Tiflis'ten Londra'ya gönderdiği yazıda; Ermeniler tarafından kendisine, Bolşeviklerin de Ermenistan'a karşı yeni bir harekât hazırlığında oldukları yönünde bilgiler verildiği aktarılıyordu.⁴⁵⁹ *The Times*'in aynı günlü nüshasında da bölgedeki gelişmelere dikkat çekiliyor, "Ermenistana Saldırıldı: Türkler ile Bolşeviklerin Birlikte Hareketleri" başlığı altında verilen haberle, Kâzım Karabekir'in Oltu bölgesinden, Bolşeviklerin ise Zangezur'dan ilerlemeye

⁴⁵⁷ **IOR/L/PS/11/178&P7647/1920**, "Turkish Advance; Armenia; The Situation of Nakhichevan", Mr. Norman (Teheran) to Foreign Office, No: 689, 17 October, 1920.

⁴⁵⁸ **PRO. FO. 371/ 4960/E11896**, "Armenian Repulses Near Olti", Commander Luke (Tiflis) to Foreign Office, No: 410 (R), 22.9.1920.

⁴⁵⁹ **PRO. FO. 371/ 4960/E12216**, "Turkish Advance on Kars District", Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office, No: 419, 2.10.20.

geçmiş oldukları bildiriliyordu.⁴⁶⁰ *The Times*'ın'ın iki gün sonra attığı başlık, Türklerin Ermenistan'ı istila ettikleri şeklinde idi.⁴⁶¹

İlerleyen günlerde Ermeniler tarafından talep edilen şey; Yunan cephesinde Türklere karşı bir baskı başlatılması yönünde idi. Ermeni Hükümeti tarafından İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'e iletilmiş olan yazıda; Türklerin Kars bölgesine yönelik ortaya koydukları tehdit dile getirilerek, Batı Anadolu'da Türklere karşı yapılan harekâtın dozunun artırılması gerektiği belirtilmekteydi.⁴⁶² 7 Ekim'de Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Derby'e başvuran M. Aharonian ise Bolşevik ve Türk saldırılarına karşı Trabzon'un muhakkak işgal edilmesi gerektiğini ifade ile bu isteği Fransa, Japonya ve ABD'ye de iletmışti.⁴⁶³

Bu noktada Trabzon'un Müttefikler -özellikle Yunanistan- tarafından işgal edilmesine dair Ermeni istekleri Londra ve Paris'te değerlendirme altına alınmış ancak sonuçta Ermeni beklentilerini karşılayacak bir neticeye varılmamıştı. Amiral de Robeck, her ne kadar Trabzon'un Müttefikler tarafından işgalini Ermenistan'a verilecek en etkili yardım olarak değerlendirmişse de⁴⁶⁴ İngiliz Dışişleri, ister Müttefikler, isterse Yunanlılar tarafından yapılacak olsun bu işgale uygun ve pratik bir hareket olarak bakmamıştı.⁴⁶⁵ Paris'te bulunan askerî uzmanlar da Ermenistan'a yapılacak yardımın sadece savaş malzemeleri ile sınırlandırılması gerektiğini ifade ederek, Trabzon'un işgalini mümkün bulmamışlardı.⁴⁶⁶

Trabzon'un Müttefiklerce işgaline yönelik Ermeni umutları tükendikten sonra onların İngiltere'den beklentilerinin mazot yardımı konusunda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ekim ayı başlarında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri ile görüşen Hatisyan, Azerbaycan'ın kaynakları kesmiş olmasından dolayı Ermenistan'da büyük bir

⁴⁶⁰ "Armenia Attacked: Combined Turk and Bolhevist Movement", *The Times*, October 2, 1920, Saturday, p. 9.

⁴⁶¹ "Turks Invade Armenia", *The Times*, October 4, 1920, p.9.

⁴⁶² **PRO. FO. 371/ 4960/E12108**, "Turkish Advance in Kars District", Admiral de Robeck to Foreign Office, No: 1070, October 2nd, 1920.

⁴⁶³ **PRO. FO. 371/ 4960/E12478**, "Proposed Allied Occupation of Trebizond", Lord Derby (Paris) to Foreign Office, No: 3094, 7.10.20.

⁴⁶⁴ **PRO. FO. 371/ 4960/E12109**, "Proposed Occupation of Trebizond by Greek Force", Admiral de Robeck to Foreign Office, No: 1071, October 2nd, 1920.

⁴⁶⁵ **PRO. FO. 371/ 4960/E12109**, "Proposed Occupation of Trebizond by Greek Force", Foreign Office to Admiral de Robeck No: 930, 6th October, 1920.

⁴⁶⁶ **PRO. FO. 371/ 4961/E13155**, "Turkish Armenian Frontier", Mr. Vansittart (Paris) to Foreign Office, No. 99, 23.10.20.

mazot sıkıntısı olduğunu ve birliklerin sevki için demiryolu hattının kullanılmadığını ifade ederek İngiltere'nin gerekli mazotu sağlaması durumunda karşılık olarak Basra'da bulunan 14.000 Ermeni göçmeninin Ermenistan'a alınabileceğini belirtmişti. Ermeni göçmenlerinin bir pazarlık konumuna getirilmiş olduğu bu ilginç görüşmeden sonra de Robeck, Batum'a yeterli miktarda mazot sevki için gerekli işlemleri başlattı.⁴⁶⁷ Neticede İngiliz Donanma İstihbaratı tarafından 9 Ekim'de İngiliz Dışişleri'ne gönderilen telden anlaşıldığı kadarıyla "karşılığının daha sonra alınacak olması şeklinde yapılan düzenlemeler ile" Ermenistan'da demiryolu lokomotiflerini işler hale getirmek için Batum'a 1000 tonluk mazot gönderme işlemleri tamamlanmıştı.⁴⁶⁸

18 Ekim'de Tiflis'ten Dışişleri'ne göndermiş olduğu yazıda da dikkatleri Ermenistan'daki mazot sıkıntısına çeken Albay Stokes, Ermenilerin bölgeyi savunma azminde olduklarını ifade ile Türk işgalini Bolşevik-Türk planının bir parçası olarak niteliyordu.⁴⁶⁹ Durum karşısında harekete geçen İngiliz Dışişleri ise 22 Ekim'de Paris'te bulunan Gürcü delagasyon heyeti ile iletişime geçerek Ermenilere mazot sevki konusunda gerekli yardımın gösterilemesini istedi. de Robeck'in Ermenilere yardım için Batum'a belli miktarda mazot gönderme ile ilgili düzenlemeleri yaptığı ifade edilen yazıda, Gürcistan'dan bu konuda yardımcı olması beklenmekteydi.⁴⁷⁰

Olayların bu seyri esnasında Londra'da İngiliz Dışişleri ile İngiliz-Ermeni Komitesi arasında önemli yazışmalar yapılmakta idi. Anlaşıldığı kadarı ile Londra'daki Ermeni taraftarı çevreler, İngiliz Hükümeti tarafından Ermenistan'a daha etkili bir yardım yapılması için baskıda bulunmaya başlamışlardı. İngiliz-Ermeni Komitesi adına A. J. Toynbee tarafından el yazısı ile 13 Ekim'de Dışişleri'ne gönderilen bir memorandum ile Ermenilerin Londra'daki dostlarının beklenti ve istekleri açık bir şekilde dile getirildi:⁴⁷¹

⁴⁶⁷ **PRO. FO. 371/ 4960/E12423**, "Assistance to Armenia- Supply of Oil-Fuel", Admiral de Robeck to Foreign Office, No: 1088, 8.10.20.

⁴⁶⁸ **PRO. FO. 371/ 4960/E12465**, "Assistance to Armenia- Supply of Oil-Fuel", Director of Naval Intelligence to Foreign Office, No: N.I.D/0.L.1500, 9.10.20.

⁴⁶⁹ **PRO. FO. 371/ 4960/E12836**, "Armenian Offensive against Turks in Kars District", Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office, No: 426, 7.10.20.

⁴⁷⁰ **PRO. FO. 371/ 4960/E12836**, "Armenian Offensive against Turks in Kars District", Foreign Office to Monsieur Gambashidze, Georgian Delegation, October 22nd 1920.

⁴⁷¹ **PRO. FO. 371/ 4960/E12619**, "Memorandum from British-Armenia Committee on the Invasion of the Republic of Erivan by the Turkish Nationalist", Toynbee to Sir E. Crowe, Foreign Office, 13.10.1920.

“İngiliz-Ermeni Komitesi'nin Erivan Cumhuriyeti'nin Türk Milliyetçileri Tarafından İşgal Edilmesine Dair Memorandumu;

“Muhtemelen Dışişleri Bakanlığı Erivan'ın Türk birlikleri tarafından işgaline yönelik olaylardan haberdardır. Öyle ki; durum Paris'teki Ermeni delegasyonunun telgrafları ile sabitlenmiştir.

“İngiliz-Ermeni Komitesi, İngiliz Hükümeti tarafından sağlanan silah ve cephaneler sayesinde Ermenilerin bölgede Türklere karşı bir direnme harekâtı ortaya koyabileceği kanısındadır. Ancak Azerbaycan'da, Bolşevik birliklerinin eşzamanlı bir taarruzu halinde olay hiçte iç açıcı görünmemektedir. Bu durumda Erivan Cumhuriyeti büyük olasılıkla ezilecektir. Komite, Kemalîst ve Bolşevik güçleri arasında bir bağlantı kurmanın Türk ilerlemesinin temel görevi olduğuna inanmaktadır. Öyle ki, bölgede Bolşeviklerle ilişki o kadar önemli olmasaydı Türkler, Yunan cephesinden bölgeye güç sevk etmezlerdi. Hem Bolşevikler, hem de Kemalîstler güçlerini birleştirerek kuvvet kazanmak istiyorlar. Bu durum Müttefikler için pahalıya mal olacak bir nitelikte değil midir? Sonuçta bu olayın bölgedeki genel durumu da etkileyecek bir özellik taşıdığı bilinmektedir.

“Bununla beraber İngiliz-Ermeni Komitesi'nin uygulamaya geçirildiği takdirde yararlı olacağını düşündüğü bazı önerileri şunlardır:

“1- İngiliz Hükümeti, Erivan Cumhuriyeti'ne; cephane silah ve teçhizat yardımını artırmalıdır.

“2- İngiliz Hükümeti, Londra'daki temsilcileri vasıtasıyla Türk tarafının saldırısı süresince Ermenistan'ın rahat bırakılması yönünde Sovyet Hükümeti'ne baskıda bulunmalıdır.

“Moskova Hükümeti, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne yönelik bir sorumluluk taşımadığını ileri sürebilir. Ancak Transkafkasya'daki Bolşevik güçlerinin gerçekte Moskova'ya bağlı olduğu yolunda İngiliz-Ermeni Komitesi'nin en ufak bir tereddüdü dahi yoktur. Eğer Moskova, Londra'daki temsilcileri vasıtası ile Erivan'a karşı bir Bolşevik saldırısının hem ticarî ilişkileri bozacağı, hem de barışı çıkmaza sokacağı

gerekçesiyle uyarılırsa, Moskova Hükümeti, bu doğrultudaki bir Bolşevik askerî harekâtına karşı çıkacaktır.”

“Şu anda Komite'nin istekleri bu kadardır. İngiliz Hükümeti, Erivan Cumhuriyetini kurtaracak güce sahiptir. Bu durum hem Hükümeti, hem de İngiliz-Ermeni Komitesini yakından ilgilendirmektedir.”

İngiliz-Ermeni Komitesi Adına A. J. Toynbee”

Toynbee, İngiliz-Ermeni Komitesi adına kaleme aldığı ve Bolşevik-Türk işbirliği tehdidinin altını çizdiği bu yazıda, açık bir şekilde İngiliz Hükümeti'nin Ermenistan'a yönelik siyasî ve askerî yardımlarını artırarak, Ermenilerin muhtemel bir felaketten kurtarılmasını istemekte idi. Bununla beraber İngiliz Dışişleri tarafından Toynbee'ye gönderilen 19 Ekim 1920 tarihli cevap, İngiliz tarihçisine, gerek savaş esnasında Blue Book'un hazırlanmasındaki amacı, gerekse bu derlemede kendisine düşmüş olan görevin niteliğini yakından hissettirecek önemli pasajlar içermekte idi.⁴⁷²

“1- Türklere dair elimizdeki son bilgilere göre; 8000 kişilik bir Türk kuvveti Kars yönünde Novo Selim ve Merdenek'e kadar ilerlemiş, Ermeniler bu bölgeye takviye kuvvet göndermişlerdir. Bölgede Türk kuvvetlerinden üstün olan Ermeni birlikleri karşı bir atak planlamaktadırlar ve başarılı olma ihtimalleri çok yüksektir. Bununla beraber Transkafkasya'daki İngiliz temsilcileri, Ermeni Hükümeti için asıl sıkıntının mazot eksikliği olduğunu bildirmişler, durum üzerine Karadeniz'deki İngiliz Deniz Kuvvetleri yetkilileri tarafından Ermeni Hükümeti'ne mazot tedarikinde bulunulmuştur. Şu anda Bolşeviklerin Azerbaycan tarafından harekâta geçeceklerine dair bir sinyal yoktur. Dahası, Türk tehdidinin ciddi boyutlara ulaşması durumunda Gürcülerin Ermenilere yardım edecekleri sanılmaktadır.

“2- Memorandumunuzda da belirtildiği üzere Türklerin asıl niyetleri Bolşevikler ile bir işbirliği yapmaktır. Ancak bu iletişim şimdiye kadar sağlanamamıştır. Ayrıca Bolşeviklerin Azerbaycan'daki durumu çok ta iç açıcı değildir.

⁴⁷² PRO. FO. 371/ 4960/E12619, Foreign Office to Arnold J. Toynbee, Esq., 16, Carlyle Mansions, Cheyne Walk, S.W.3, October 19th, 1920.

“3- Komitenizin iki önerisine yönelik olarak; öncelikle askerî destek konusunda Ermenilerin bu desteğe şu an için ihtiyaçları olduğunu düşünmüyoruz. Öyle ki; İngiliz Hükümeti tarafından Ermenilere yeterince destek sağlanmıştır. Ayrıca hem Yunanlılar, hem de Fransızlar Ermeni ihtiyaçlarını karşılamak için gereken katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla Azerbaycan tarafından bir hareketle karşılaşmadıkları müddetçe Ermeni güçleri Türkleri alt edecek kapasitededir.

“4- İngiliz Hükümeti'nin Moskova'ya baskı yapması gerektiği yönündeki ikinci öneriniz ise şu an değerlendirme aşamasındadır. Bununla beraber, deneyimlerimizden biliyoruz ki; Moskova Hükümeti, sözde bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne yönelik ne askerî, ne de başka bir türlü bir sorumluluk taşımadığını ifade edecektir. Dahası öyle zannediyoruz ki; Transkafkasya'daki Bolşevik güçleri tamamen Moskova Sovyeti'nin kontrolü dışındadır.

“5- İstanbul doğrultusunda yapılacak bir baskı da, muhtemelen Türk milliyetçilerini etkilemeyecektir. Yine, Yunan kuvvetlerinin şu an buldukları pozisyonlarından daha ileriye yönelik hareketlerinin de Ermenistan'a karşı bir rahatlama sağlayacağı görüşünde değiliz. Son olarak; Batum'a İngiliz birliklerinin sevki durumunun ne kadar sakıncalı olduğunu söylemeye gerek bile duymuyoruz.”

İngiliz Dışişleri'nin, A. Toynbee vasıtası ile İngiliz-Ermeni Komitesi'nin isteklerine karşılık olarak verdiği bu cevabı biraz daha açacak olursak; öncelikle Ermeni sepmatizanlığı ile haklı bir şöhrete sahip olan Foreign Office'in bile İngiliz menfaatleri doğrultusunda askerî ve siyasî değerlendirmeler altında Ermenilere yardımcı olmanın imkânsız olduğunu düşünmeye başladığı söylenebilir. Öyle ki, bünyesinde bulundurduğu uzmanlar ile Yakın Doğu meseleleri hakkında yıllarca önceden bir projeksiyon mekanizması oluşturmuş olan İngiliz Dışişleri'nin, adı geçen yazısından yaklaşık 1 ay sonra Kafkasya'da meydana gelecek gelişmeleri öngörememesi oldukça şaşırtıcı görünmektedir. Burada, durum ne olursa olsun, İngiliz Hükümeti ve Savaş Bakanlığı tarafından Ermenistan için bir yükün altına girilemeyeceği yönündeki yaklaşımlar, İngiliz Dışişleri tarafından daha yumuşak bir formasyon ile Toynbee'ye açıklanmak istenmiştir. Adı geçen belgeyi ihtiva eden Foreign Office dosyası üzerine düşülen bir notta bu durum daha açık bir şekilde dile getirilmektedir: “Bolşevik ve Türk milliyetçilerinin işbirliğini engellemek için yapacak hiçbir şeyimiz yok...”

İngiliz Dışişleri tarafından Ermenistan hakkındaki bu değerlendirmelerin yapılmasından 3 gün sonra, Tiflis'teki Albay Stokes tarafından Londra'ya gönderilen yazı, Bolşeviklerin Ermenistan'a karşı tutumları hakkında bilgiler içermektedir. Buna göre; Bolşevikler, İtilâf Devletlerine karşı savaşıyan Türk milliyetçileri ile birleşip onlara yardım etmek için Ermenilerden demiryolunu kullanma talebinde bulunmaktadırlar. Ermeni Hükümeti'nin Bolşeviklerin bu isteklerini reddetmesi üzerine Moskova, Ermeni cephesini takviyeye karar vermiştir. Ermenilerin, Bolşevik ve Türklere karşı dayanamayacağını belirten Stokes, yazısının devamında durumu kurtarmak için bazı öneriler sıralamaktadır. Buna göre; Anadolu ve Gürcistan'dan 10 bin kişilik bir Ermeni gönüllüsü toplanabileceği gibi Dağıstan bölgesinde de bir isyan çıkartılabilir. Bunların yanında "Temmuz ayı içerisinde gönderildiği gibi" ihtiyaç durumunda İstanbul'da bulunan Türk savaş cephaneleri Ermenistan'a sevk edilmek için hazır bulundurulmalıdır.⁴⁷³

Ermenilerin Sarıkamış ve Kağızman'ı tahliye etmeleri ve bölgedeki gelişmelerin ciddi boyutlara ulaşması üzerine telaşlanan Ermeni önderleri Paris'te bulunan Lord Derby aracılığı ile Müttefiklerinin kapısını tekrar çalarak derhal askerî bir müdahale yapılmasını istemişlerdir.⁴⁷⁴ Aslında durumun Ermeniler kadar İngiltere için de son derece kritik olduğunu düşünen Tahran'daki İngiliz Elçisi Mr. Norman da, 17 Ekim'de İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği telgrafla; Bolşevik-Türk taarruz planının Mezopotamya ve Kuzey İran'daki İngiliz çıkarlarını can damarından vuracak nitelikte olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla İran ve Mezopotamya'daki Ermeni kuvvetlerinin organizasyonu derhal yapılmalıdır.⁴⁷⁵

Gelişmeler, doğudaki İngiliz menfaatlerini tehdit eder bir duruma gelmişken Paris'teki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyon Başkanı M. Aharonian'ın ardı arkası gelmeyen görüşme istekleri ve yardım taleplerinden bıkmış olan İngiliz Büyük Elçisi Lord Derby ise artık Aharonian'a zaman ayıramayacağını söyleyerek, Dışişleri ve Savaş Bakanlığı ile yapacağı görüşmeler için Londra'da bulunan James Malcolm ile iletişime

⁴⁷³ **PRO. FO. 371/ 4961/E13011**, "Turco-Bolshevik Attack on Armenia", Colonel Stokes, Tiflis to Foreign Office, No: 435, 13.10.20.

⁴⁷⁴ **PRO. FO. 371/ 4960/E12683**, "Allied Assistance for Armenia Against the Turks", Lord Derby, Paris, to Foreign Office, No: 3145, October 14th, 1920.

⁴⁷⁵ **PRO. FO. 371/ 4961/E13051**, "Turco-Bolshevik Attack on Armenia", Mr. Norman, Teheran to Foreign Office, No: 693, 17.10.20.

geçmesini ifade etmiştir.⁴⁷⁶ Bununla beraber aynı tarihli olmak üzere, de Robeck'ten İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir yazıda, Ermeniler için bir ay yetecek olan 10 bin ton mazotun Batum'a gönderildiği görülmektedir.⁴⁷⁷

Ekim ayının son günlerine doğru İngiliz belgelerinde tartışılan konulardan biri de Ermeni-Bolşevik ilişkileri ve Bolşevik tehdidini bertaraf etmeye yönelik İngiliz girişimleridir. Belgelerden takip edildiği kadarı ile genel olarak Türkler ile stratejik bir ortaklığa sıcak bakan Bolşevikler, Ermeniler ile olan ilişkilerinde zaman zaman Türkleri rahatsız edecek bazı tutumlarda bulunmuşlardır. Öyle ki, Bolşevikler, Ermenilere; İtilâf devletleri ile ilişkilerini bir an önce kesmeleri halinde Türkleri 1914 sınırına çekilmeleri hususunda iknaya çalışabilecekleri yönünde bir teklifte bulunmuşlarsa da bu teklif Ermeni Hükümeti tarafından reddedilmiştir.⁴⁷⁸ Ermenilere karşı Bolşevik tehdidini dengelemek amacıyla olan Albay Stokes ise Gürcüler ile Ermeniler arasında askerî bir anlaşma yaptırmaya çalışmış ve bunun gerçekleşmesi durumunda da bölgeye silah ve cephane sevkiyatı vaadinde bulunmuştur. Bu arada Yüzbaşı Court, Erivan'daki İngiliz temsilcisi olarak göreve başlamıştır.⁴⁷⁹ Anlaşıldığı kadarı ile İngilizlerin bölgedeki Bolşevik tehdidine karşı belirledikleri strateji bir Gürcü-Ermeni ittifakıdır.

Esasen 26 Ekim'de Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilen yazıda da, geçici olacağı ifade edilmekle birlikte, bu strateji üzerinde durulmuştur. Savaş Bakanlığı, Gürcüler ile Ermenilerin işbirliği yapması durumunda onlara silah gönderilmesinin Ermenistan'ın bahara kadar dayanmasına yardımcı olacağı görüşündedir.⁴⁸⁰ Bununla beraber İngiliz belgelerinde bu stratejinin başarıya ulaştığını gösteren bilgiler bulunmamaktadır. Türklerle ilişkilerini gergin bir noktaya taşımak

⁴⁷⁶ **PRO. FO. 371/ 4960/E12809**, "Allied Assistance to Armenia", Lord Derby, Paris to The Right Honourable, The Earl Curzon of Kedleston, No:3163, October 17, 1920.

⁴⁷⁷ **PRO. FO. 371/ 4961/E12926**, "Supply of Oil-Fuel for Armenia", Admiral de Robeck to Foreign Office, No: 1118, 17.10.1920.

⁴⁷⁸ **PRO. FO. 371/ 4961/E12869**, "Military Situation in Armenia", Lord Derby, Paris to Foreign Office, No: 3170, 18.10.1920.

⁴⁷⁹ **PRO. FO. 371/ 4961/E13307**, "Military Alliance between Georgia and Armenia", Colonel Stokes, Tiflis to Eral Curzon, No:440, 18.10.20.

⁴⁸⁰ **PRO. FO. 371/ 4961/E13262**, "Military Situation in Armenia", War Office to Foreign Office, No:0152/5695/(M.I.2), October 26th, 1920.

istemeyen Gürcüler, bir anlaşma olsa dahi bunu açık bir şekilde ortaya koymamış ve Ermenistan ile bir ittifaka yanaşmamıştır.⁴⁸¹

Kafkasya'daki olaylar hem İngiltere, hemde Ermenistan aleyhine gelişirken, İngiliz Hükümeti, Londra'da kendisine yöneltilen sorulara cevap arayışı içerisine girmiştir. 19 Ekim 1920'de İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams'ın Avam Kamarası'nda öğrenmek istediği şey; Ermenistan'daki son durum ve Başkan Wilson tarafından Ermenistan'ın sınırlarının belirlenip belirlenmediğidir. A. Williams'ın sorularını Başbakan adına yanıtlayan Bonar Law, Başkan Wilson'un kararını henüz açıklamamış olduğunu ifade ile, Ermenistan'daki durumu özetlemeye çalışmıştır. Buna göre; Türklerin Erivan'a saldırmak üzere oldukları doğrultusunda haberler alınmakta ve İngiltere ve Fransa'dan askerî malzeme ve mazotla takviye edilen Ermenilerin bu tehdide karşı başarılı bir direnç göstermeleri umulmaktadır.⁴⁸²

Bonar Law'ın Londra'da bu açıklamaları yapmasından 10 gün sonra Ermeni Cumhuriyeti'nin Paris delegasyonu içerisinde bulunan Askerî Misyon Başkanı General Bagratouni'nin, Dışişleri'nden J. Tilley'e gönderdiği mektup ise Ermenilerin durumunun Londra'dan görüldüğü kadar iç açıcı olmadığını ortaya koymaktadır. Ermenilerin daha önce bölgedeki Türk-Alman ilerlemesine karşı yapmış oldukları bariyer görevini şimdi de Türk ve Bolşevik kuvvetlerine karşı yapmak azminde olduklarını dile getiren Bagratouni, bu aşamada İngiltere'nin kendilerini yarı yolda bırakmamalarını rica ederek daha önceki Ermeni beklentilerini tekrar dile getirmiştir. Buna göre; bir an önce Trabzon-Erzurum hattı Müttefikler tarafından işgal edilmeli ve Yunan güçlerinin ilerlemesi sağlanmalıdır.⁴⁸³ Ancak Ermeni Generali'nin 10 Kasım 1920'de Dışişleri'nden aldığı cevap oldukça açıktır: "... şu anda Ermenilere yapılacak tek şey, silah, cephane ve mazot yardımudur..."⁴⁸⁴

Bu cevaptan hemen sonra A. Williams tarafından yine J. Tilley'e gönderilen yazıda ise; Ermenilerin Londra'daki dostlarının ısrarlı yaklaşımları görülmektedir.

⁴⁸¹ PRO. FO. 371/ 4963/E14514, "British Assistance for Armenia", British High Commission, Constantinople to the Earl Curzon of Kedleston, No:1518, 14th November, 1920.

⁴⁸² HC. PD, 5/133, s.778.

⁴⁸³ PRO. FO. 371/ 4961/E13401, "Military Situation in Armenia", Major General Bagratouni to Sir J. Tilley, 28.10.20.

⁴⁸⁴ PRO. FO. 608/276/E13811, Foreign Office to Major General J. Bagratouni, November 10th, 1920.

Yunan makamları ile irtibata geçtiğini belirten A. Williams, Yunanlıların Trabzon'un işgali için gereken maddî külfetin altına girebileceklerini söyleyerek, o da Müttefikler tarafından Trabzon'un işgalini önermektedir. Ancak bu yaklaşım dahi Dışişleri'nin düşüncesini değiştirmemiştir. Öyle ki, askerî yetkililere göre bölgenin işgali faydasızdır.⁴⁸⁵

9 Kasım 1920 tarihi ise İngiliz-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu açısından üzerinde önemle durulması gereken yaklaşımlara tanıklık etmiştir. M. Aharonian'ın kendilerine sağlanan silah ve mazot yardımı için teşekkür etmesinden sonra tek umutlarının İngiltere'nin silahlı müdahalesi olduğunu ifade etmesi⁴⁸⁶ ve bu konuda görüşmek için Londra'ya gelmek istemesi üzerine İngiliz Dışişleri yetkililerinden G. Osborne'nin J. Tilley'e göndermiş olduğu yazı son derece ilginç çizgiler taşımaktadır.⁴⁸⁷

"Sir J. Tilley,

"Ermenistan'ın Londra'daki gayr-i resmi temsilcisi General Bagratouni, bu öğleden sonra James Malcolm aracılığı ile Ermenistan Hükümeti Paris Delegasyon Başkanı M. Aharonian'ın yarın Paris'ten gelerek Lord Curzon ile görüşmek arzusunda olduğunu söyledi. Ona (L. Curzon) ülkesinin ümitsiz ve perişan halini anlatmak niyetindeymiş. James Malcolm'a bakanımızın meşgul olabileceğini fakat birşeyler ayarlamaya çalışacağımı söyledim.

"Lord Curzon, Aharonian'a artık yapılan Ermeni propagandasının Ermenistan'a zarar verecek şekilde geliştiğini söyleyebilir. Bu yüzden randevunun sağlanması kayda değer sonuçlar verebilir. Yapılacak olan bu görüşmede Aharonian'a şunlar ifade edilebilir:

"İngiliz Hükümeti, hayırsever bir barış kurumu değildir. Ardı arkası kesilmeyen dış yardım müracaatlarınız yerine Ermenistan'da politik yeterlilik ve kendi kendine güven gibi bir takım deliller ortaya koymanızı görmek istiyoruz. Ermenistan'ın bağımsız olarak varlığını devam ettirmesi yabancı parası ve askerîyle sağlanmaz. Biz, ulaşımınız

⁴⁸⁵ **PRO. FO. 371/ 4963/E14053**, "Suggested Occupation of Trebizond", Foreign Office Minute by Sir J. Tilley, 11th November, 1920.

⁴⁸⁶ **PRO. FO. 371/ 4963/E14103**, "Assistance to Armenia", Monsieur Aharonian, Conversation, November 12th, 1920.

⁴⁸⁷ **PRO. FO. 371/ 4963/E14033**, "Visit of Monsieur Aharonian to London", Foreign Office Minutes, 9th-10th November, 1920.

için mazot, ordunuz için askerî teçhizat gönderiyoruz. Ülkenizi kendi ayakları üstünde kurmak ve savunmak için gereken parayı dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan bir çok zengin Ermeniden temin edebilirsiniz. Bir daha ve son kez şunu ifade edelim ki; sizi desteklemek için ne bir ordu gönderebiliriz ne de Trabzon veya başka bir yerin işgali için herhangi bir birlik ayırabiliriz.

“Kars’ın teslimi ve Gümrü’de Sovyet Hükümeti’nin kurulduğu ile ilgili raporlar, Ermenistan’ın bağımsız bir varlık olarak hayatını sürdürme yolundaki tereddütlerimizi daha da güçlendirmiştir. Ermenistan; ne politik, ne ekonomik, ne de askerî olarak bağımsız değilken ve hiçbir sınır belirlenmemişken bizim onun bağımsızlığını resmen tanımamız konusunda baskı yapılması açıkça anlamsızdır. Sonuç olarak; Ermenistan’ın geçmişte yaşadıkları acı ve sıkıntıları içten duygularımızla paylaşıyoruz. Şu an ve gelecekte mantık çerçevesi içinde elimizden geleni yapacağız. Fakat biraz da sizler bir şey yapın. Tamamen dilencilik ve propaganda temelinde kurduğunuz dış politikanız yerine ülkenizde yönetim kabiliyetine dair somut bir şeyler ortaya koyun.

G.Osborne,9/11/20”

Aslında İngiliz Dışişleri yetkilisinin Ermeniler ve hükümet kapasiteleri hakkında ortaya koyduğu bu profilin bir benzeri, yaklaşık bir ay önce Ermenistan’daki Amerikan Albayı Haskell tarafından da ifade edilmişti. Bölgedeki görevinin sona ermesi üzerine İngiliz Dışişleri’ni de bilgilendiren Ermenistan’daki Müttefik Komiseri, 29 Eylül tarihli yazısında, Ermeniler ve Ermenistan’a dair oldukça ilginç tanımlamalarda bulunmuştu. Haskell tarafından yapılan tanımlamaların G. Osborne’nin çizdiği profille oldukça örtüştüğü görülmektedir: *“Ermenistan içi boş bir devlettir, Ermeniler ise profesyonel birer dilencidir.”* Adı geçen İngiliz Dışişleri belgesi üzerine düşülen bir notta G. Osborne’un yaptığı değerlendirmeler de oldukça ilgi çekicidir: *“...Aneurin Williams, Ermenistan politikamızı eleştiriyor. Keşke Haskell’in bu yazdıklarını ona gösterebilsek...”*⁴⁸⁸

Bununla beraber yapılan bu değerlendirmeleri bütün Ermeniler için bir genelleme tarzında ele almanın doğru olmadığı da muhakkaktır. Adı geçen

⁴⁸⁸ **PRO. FO. 371/ 4963/E12174**, “Colonel Haskell’s Opinion of the Armenians”, Foreign Office Minute by Mr. Osborne, 29.9.20.

tanımlamalar yönetimde bulunan Taşnaklar ve onların politik çizgileri ile ilgili olsa gerektir. Bununla beraber, özellikle Ermeni önderlerinin yaklaşık 40 yıldan beri uzmanlaşmış oldukları alan ise propaganda ve lobi faaliyetleri ile yabancı güçlerden yardım sağlamaktır ki, en iyi yaptıkları şeyi hakkını vererek yapmışlardır. Burada asıl üzerinde durulması gereken nokta ise savaş esnasında zirve noktasına ulaşan İngiliz propaganda faaliyetleri esnasında Ermeni önderlerinin bu tür faaliyetlerini el üstünde tutarak kendi askerî ve politik menfaatleri için azami derecede kullanan İngiliz Dışişleri'nin 1920'nin son aylarında Ermenilere yönelik ortaya koyduğu tavsiyeleridir. İngiliz Dışişleri'nin bu tutumunun arkasında yatan gerçek ise, ortada artık bir menfaat birlikteliğinin olmamasıdır. Dahası, savaş esnasında yapılan Ermeni propaganda faaliyetleri İngiltere'nin emperyalist planlarına hizmet eden bir tarzda gelişmiş iken, 1920'nin sonlarında yapılan Ermeniş propagandaları, İngiltere'nin büyük bir yükün altına girmesini gerektirecek özellikler taşımakta ve başından beri kullanılan Ermeni olgusu içerisinde bu durum İngiltere'yi rahatsız etmektedir. Bu yüzden, Aharonian'a bir şeyler söylenerek, İngiltere'yi daha zor durumda bırakmaması düşünülmüş; dilencilik ve propaganda temeline oturtulan dış politika çizgilerinin değiştirilmesi önerilmiştir. İngiliz belgeleri takip edildiğinde, bu duruma oldukça gücünmiş olduğu görülen M. Aharonian ise yaklaşık 34 gün sesini çıkarmamış, Türkler karşısındaki yenilgiden sonra da İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği mektupla bütün suçu Müttefiklere yüklemiştir.⁴⁸⁹

Ahorian'ın gücendirilmesinden sonra dahi diğer Ermeni önderlerinin İngiltere'den yardım yönünde ardı arkası gelmeyen taleplerini yine belgeler ışığı altında incelemek mümkündür. 13 Kasım'da, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine müracaat eden Ermeni Patriği, Ermenistan'ı yıkımdan kurtarmak için Müttefik güçlerinin yardımını isterken⁴⁹⁰ aynı gün Tahran'daki İngiliz Elçisi Mr. Norman ile temasa geçen Ermeni temsilcileri İngiltere'den para ve cephane istemeye devam etmişlerdir. Aynı belgeden anlaşıldığı kadarı ile Ermeniler, Yunanlıların Trabzon'a çıkmaları halinde durumu kurtarabilecekleri yolundaki düşüncelerini hâlâ muhafaza

⁴⁸⁹ PRO. FO. 371/ 4966/E15841, "Fall of Armenia", Aharonian to Foreign Office, December 13th, 1920.

⁴⁹⁰ PRO. FO. 371/ 4963/E14513, "Allied Assistance for Armenia", Admiral de Robeck to Earl Curzon of Kedleston, No: 156, 13th November, 1920.

etmektedirler.⁴⁹¹ Bu arada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gönderdiği acil bir mesajla savaşmak azminde olduklarından bahisle, yalnız bırakılmamalarını isteyen Ermenistan Dışişleri Bakanı Organdjanian ise gereken yardımı almaları halinde Sovyetler ile olan görüşmelerini erteleyebileceklerini belirtmiştir.⁴⁹²

Anlaşılan o ki; Kasım ayının başlarında Türkler ile bir mütareke imzalayıp daha sonra barış şartlarını kabul etmeyen Ermeniler için aynı ayın ortalarında durum daha da kötüleşmiş, Kars'tan sonra Gümrü de kaybedilmiş, Ermeniler bir yandan Bolşevikler, bir yandan da Türler tarafından sıkıştırılmışlardı. 15 Kasım 1920 tarihli, Avam Kamarası görüşmelerinde durum ile ilgili olarak Dışişleri'ne yöneltilen bir soru üzerine Dışişleri'nden Mr. Harmsworth da, Ermenilerin Kars ve Gümrü'yü kaybetmiş olduklarını, Bolşevik-Türk işbirliği hakkında henüz net bir şey bilinmediğini, bununla beraber bölgedeki İngiliz çıkarlarını tehdit edecek bir durumda gerekenlerin yapılacağını söylemektedir.⁴⁹³

26 Kasım'da Tiflis'ten Foreign Office ulaşan telgraf ise bölgedeki durum hakkında daha ayrıntılı bilgiler içermektedir. Buna göre; Kemalîstler ile barış görüşmelerinde bulunmak için Ermeni Hükümeti tarafından görevlendirilmiş olan M. Hatisyan, 18 Kasım'da Tiflis'te Albay Stokes'u ziyaret etmiş ve yapılan görüşme esnasında durumu açıklamaya çalışmıştı. Albay Stokes'a, Ermenistan'ın Türkler ya da Bolşevikler ile barış yapmak zorunda olduğunu söyleyen Hatisyan, bunlardan birini seçmek için İngiliz Hükümeti'nin onayını istemekteydi. Bolşevik heyeti şu anda Erivan'da olmasına rağmen, İngiliz Hükümeti'nin barış masasının diğer tarafında Türklerin bulunmasını tercih edeceğini düşünen Hatisyan, Albay Stokes'a Türkler ile yapılacak bir barışı İngiliz Hükümeti'nin onaylayıp onaylamayacağını sormuş, dahası İngiliz Hükümeti'nin barış görüşmelerinde bulunmayı arzu edip etmediğini öğrenmek istemişti. Hatisyan-Stokes görüşmesinin ilginç noktalarından biri de; İngiltere'nin, Bolşeviklere karşı savaşmak üzere Türklere yardım ettikleri yönünde yapılan propagandalardan Stokes'un haberdar edilmesi idi. Ayrıca Bolşevikler, Sevr

⁴⁹¹ **PRO. FO. 371/ 4963/E14140**, "Financial Aid and Supply of Munitions to Armenia", Mr. Norman (Teheran) to Foreign Office, No:742, November 13th, 1920.

⁴⁹² **PRO. FO. 371/ 4963/E14514**, "British Assistance for Armenia", British High Commission, Constantinople to the Earl Curzon of Kedleston, No:1518, 14th November, 1920.

⁴⁹³ **HC. PD, 5/134**, s.1512.

Antlaşması'ndan vazgeçmeleri halinde Türk meselesini çözerek Ermenistan'a yardım edeceklerini söylemişlerdi. Neticede bu karışık durumda yine yüzünü İngiltere'ye dönen Ermeni Hükümeti, yapılacak barışın ancak İngiltere'nin onayına bağlı olduğunu ifade etmişti.⁴⁹⁴

M. Hatisyan, 18 Kasım'da, Tiflis'te İngiliz Yüksek Komiseri'ne durumu açıklarken aynı gün Ermeni Cumhuriyeti'nin Londra'daki gayr-i resmi temsilcisi Bagratouni ise İngiliz Dışişleri'nden J. Tilley'e gönderdiği yazıyla bölgedeki Bolşevik-Türk işbirliğinin temel amacını; "Yakın ve Orta Doğu'da İngiltere'yi tehdit edecek şekilde bir bağlantı kurmak" şeklinde niteledikten sonra sözü Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'na getirerek ilginç ifadelerde bulunmuştur.⁴⁹⁵

"...1918 mütarekesine göre, İzmir, Kilikya, Suriye, Filistin ve Mezopotamya Müttefikler tarafından işgal edildi. Yine herhangi bir asayişsizlik durumunda Türkiye'nin kuzey-batı bölgesi olan Ermeni bölgeleri de işgal edilecekti. Şu an bölgede mütarekenin ihlâli olduğu açıktır. Ermenistan, sadece özgürlüğü için değil aynı zamanda mütarekenin tatbiki için de savaşmaktadır...Türkler, Bretst-Litovsk sınırını istiyorlar. Bu tamamen Sevr Antlaşması'na aykırıdır. Şu anda Ermenilerin verdikleri savaş Sevr savaşdır. 10 Kasım tarihli mektubunuzdan anladığımız kadarı ile cephane ve mazot gönderme dışında bölgeye bir askerî müdahale söz konusu değildir. Bununla birlikte içinde bulunduğumuz kötü durumu sizlere arz etmeyi bir görev bilirim."

Bu yazıya J. Tilley tarafından verilen herhangi bir cevaba belgeler içerisinde rastlanılmadı. Büyük bir ihtimal ile durum hakkında daha önceden silah ve mazot gönderme dışında yapacak bir şey olmadığını ortaya koymuş olan İngiliz Dışişleri,

⁴⁹⁴ **PRO. FO. 371/ 4964/E14759**, "Armenian Peace with Turks or Bolsheviks", Colonel Stokes (Tiflis via Constantinople) to Foreign Office, No:510, November 18th, 1920. 6 Kasım'da Albay Stokes'ten İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen telgrafta, İngiliz albayı, Türk ve Bolşeviklere ilişkin politik değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; "Ermenistan"ın Türkler tarafından işgali Orta Doğu'daki durumu tamamen değiştirmiştir. İngiltere'nin Bolşevikler veya Türklerden biriyle diğerine karşı dostluk kurma zamanının elverişli olduğunu düşünen Albay Stokes, Bolşevikler ile anlaşma durumunun İngiltere'ye hammadde ve pazar sağlayabileceğini belirtmektedir. Bununla beraber Türklerle bir dostluk kurulması durumunda da, Türkiye'de Yunan ilerlemesini destekleme politikasından vazgeçmeye karşılık, bütün İslâm dünyası kazanılabilir. (DBFP, XIII, No: 171, s.170, "Colonel Stokes (Tiflis) to Earl Curzon (Received November 15), No:480, Tiflis, November 6, 1920.)

⁴⁹⁵ **PRO. FO. 371/ 4963/E 14423**, "Turkish Ultimatum to Armenia", Major General Bagratouni, Unofficial Representative of Republic of Armenia in London to Sir J. Tilley, Foreign Office, November, 18th 1920.

sessiz kalmayı tercih etmiştir. Zaten kasım ayının son günlerinde Gümrü'de Türkler ile Ermeniler arasında barış görüşmeleri başlamıştır. Londra'dan bakıldığında artık Ermeniler için yapılacak pek fazla şeyin kalmadığı görülmektedir. Bununla beraber, Ermenilerin hâlâ İngiltere'den beklenti içerisinde oldukları da yine belgelerden takip edilebilir. Bu sefer çıtayı daha da yukarı çıkaran Ermeniler, 22 Kasım 1920'de İngiliz Kralı V. George'a gönderdikleri bir mektup ile Ermenistan'ın içinde bulunduğu kötü durumu ifade ile yardım isteğinde bulunmuşlardır.⁴⁹⁶

İngiliz-Ermeni Komitesi ise 23 Kasım'da İngiliz Başbakanı'na sunmuş olduğu memorandum ile öneri ve uyarılarına yenilerini eklemiştir. Bu memorandumda özetle şunlar istenmektedir: Türk limanlarına silah ve cephane sevkinin önlemek amacıyla Karadeniz'deki İngiliz Donanma Kuvvetleri daha yoğun çalışmalıdır; İstanbul Hükümeti ile Sevr Antlaşması'nın tatbiki için işbirliğine girilebilir; Sevr Antlaşması revize edilecekse bu revizyon İzmir ve Trakya'ya yönelik olmalıdır, Batı'da taviz verilerek Ermenistan'a dair maddeler daha kabul edilebilir bir hale getirilebilir. Bununla beraber Sevr'in revizyonu şu şartta bağlı olmalıdır; Wilson tarafından belirlenen topraklardan Kemalîstlerin çekilmesi ve silah ve cephanelerin teslimi.⁴⁹⁷ İngiliz-Ermeni Komitesi bu memorandum ile Başbakan'ın dikkatini çekerken, bu sıralarda Kafkasya'da yayılmaya başlanan Sovyet propagandası İngiltere'nin Ermenistan'ı sattığı yönünde gelişmektedir. Buna göre; Kafkasya'daki Türk ilerlemesi, Ermenistan ve Gürcistan'ı Türkiye'ye satan İngiltere'nin onayı dahilinde gelişmiştir.⁴⁹⁸

Bu propagandaya fazla aldırtış edecek bir pozisyonda olmayan Ermeniler ise Türkler ile yapacakları barış görüşmelerinde İngiltere'nin bulunmasını istemişlerdir.⁴⁹⁹ Bununla beraber 24 Kasım'da Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilen yazı, adı geçen Sovyet propagandalarını doğrulayacak derecede ilginç ifadeler taşımaktadır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ **PRO. FO. 371/ 4964/E 14571**, "British Assistance to Armenia", *Private Secretary to His Majesty the King to Foreign Office*, 22.11.1920.

⁴⁹⁷ **PRO. FO. 371/ 4965/E15061**, "Memorandum on Armenia", *British Armenia Committee to the Prime Minister*, *Novenver 23rd*, 1920.

⁴⁹⁸ **PRO. FO. 371/ 4964/E14725**, "England, Armenia and the Kemalîst", *Extract from Wireless News*, No:638, 23.11.1920.

⁴⁹⁹ **PRO. FO. 371/ 4965/E15081**, "New Armenian Cabinet", *Colonel Stokes to Foreign Office*, No:518, *November 23rd*, 1920.

⁵⁰⁰ **PRO. FO. 371/ 4964/E14649**, "Supply of Military Material to Armenia or Georgia", *War Office to Foreign Office*, No: 0152/5695/(M.I.2), *November 24th*, 1920.

“...17 Kasım tarihli olmak üzere Ermenistan’a askerî materyal gönderme durumunu sorduğumuz mektubu aldık. Ancak artık Ermenistan’a askerî malzeme göndermenin uygun ve yararlı olduğunu düşünmüyoruz. Eğer İngiliz Hükümeti, Sovyet Rusya’ya karşı bir bariyer oluşturma noktasında Türkiye’ye yönelik politikasını gözden geçirirse, Transkafkasya’daki Bolşevik ilerlemesini engelleyecek yönde kullanılması amacı ile Türkler ile işbirliği yapmak için Gürcistan’a silah gönderilebilir...”

Savaş Bakanlığı bu yazısında açık bir şekilde artık Ermenistan’a yardım etmenin yararlı ve uygun bir yöntem olmadığını düşünerek, bölgedeki en önemli tehdit unsurunu Bolşevikler olarak göstermekte ve onlara karşı bir Türk-Gürcü ittifakının desteklenebileceğini ifade etmektedir. Anlaşılan o ki; askerî çevreler İngiliz menefat ve önceliklerini göz önüne alarak başından beri gerçekçi yaklaşımlarda bulunmaya çalıştıkları Ermeni sorununu kapatmış görünmektedirler.

Bununla beraber Londra’daki Ermeni Generali Bagratouni’nin umut ve çabaları hâlâ tükenmemiştir. 30 Kasım’da İngiliz Dışişleri’ne gönderdiği yazıda; Amerika, İngiltere, Fransa, Mısır ve Bulgaristan’da bulunan Ermeniler tarafından bir Ermeni gönüllü ordusu oluşturulacağını ifade eden Bagratouni, bu güçlerin İngiliz veya Müttefik kontrolü altında konuşlandırılmasını istemektedir. Ermeni genaraline göre; 3-4 ay içerisinde hazır olması muhtemel olan bu güçler, Başkan Wilson’un belirleyeceği sınırları işgal için kullanılacaktır.⁵⁰¹ Ancak Bagratouni’nin bu önerisi de karşılıksız kalmıştır. Bunun üzerine aynı gün kaleme aldığı ikinci bir mektupla Dışişleri’nden J. Tilley’e başvuran Ermeni general, Müttefikler tarafından Sevr Antlaşması’nın revizyonunun düşünüldüğünü duyduğunu ifade ederek Ermenilerin, bu revizyonun Ermenistan ile ilgili maddeyi etkilemeyeceğine inandıklarını belirtmiştir.⁵⁰²

Aynı tarihte Tiflis’ten Londra’ya gönderilen raporlar ise Kafkasya’daki gelişmelere ışık tutmaktadır. Buna göre; Ermeni Hükümeti, arabulucuk şartı olarak Bolşevikler tarafından ileri sürülen Bolşevik birliklerinin Ermenistan’a girme önerisini

⁵⁰¹ PRO. FO. 371/ 4964/E15054, “Troops from Armenians outside of Armenia”, Major General Bagratouni to J. Tilley, 30th November, 1920.

⁵⁰² PRO. FO. 371/ 4964/E15053, “Revision of Turkish Peace Treaty as Regards Armenia”, Major General Bagratouni to J. Tilley, 30th November, 1920.

reddederken, Gümrü'de Türk-Ermeni barış görüşmeleri devam etmekte olup, ateşkes 5 Aralık'a kadar uzatılmıştır.⁵⁰³

Gümrü'de Türk-Ermeni barışının yapılmasından tam bir gün önce Londra'da toplanan Bakanlar Kurulu ise İngiltere'nin Türk-Ermeni savaşına yönelik ortaya koyduğu en somut yaklaşıma sahne olmuştur. Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı M. Hymans'ın Ermenistan ile ilgili telgrafının tartışıldığı bu toplantıda alınan karar oldukça önemlidir. *“İngiliz Hükümeti, Milletler Cemiyeti adına, Ermenistan ile Kemalîstler arasındaki düşmanlığı sona erdirecek bir yükümlülük altına girebilir mi, veya bu yönde ortak bir misyon oluşturma politikası benimser mi?”* şeklinde Milletler Cemiyeti tarafından yöneltilmiş soruya Bakanlar Kurulu tarafından ortaya koyulan tepki oldukça açıktır.⁵⁰⁴

“ Bölgede olaylar çok hızlı geliyor. Ermenistan kısıtlı imkânlarıyla Bolşevikler ve Kemalîstler arasında kendini müdafaa kapasitesinden yoksun görümiyor. Bu şartlar altında kendisine önerilecek barış şartlarını imzalamak zorunda kalacak. Dünyanın diğer bölgelerindeki işgal yükümlülüğü göz önünde bulundurulursa, Büyük İngiltere için bölgeye bir müdahale veya müdahaleye yönelik bir yükümlülük altına girmek söz konusu değildir.”

Kısacası, 10 Downing Street'te⁵⁰⁵ toplananlar için artık Ermenistan sorunu kapanmış görünmektedir. 4 Aralık 1920 tarihli Donanma İstihbarat raporunda ise Gümrü'de Türk-Ermeni görüşmelerinin devam ettiği, bununla beraber Bolşeviklerin Türkleri Rus sınırı ötesindeki iddialarından vazgeçmeleri yönünde zorladıkları ifade edilmiştir.⁵⁰⁶ Aslında adı geçen bu istihbarat raporundan bir kaç gün önce Gümrü'de Türk şartları üzerinden barış imzalanmış ve 3 Aralık 1920'de 10 bin kişilik bir Bolşevik

⁵⁰³ **PRO. FO. 371/ 4965/E15175**, “Bolshevik Mediation between Armenians and Turks”, Colonel Stokes, Tiflis to Foreign Office, No: 535(R), November 30th, 1920.

⁵⁰⁴ **PRO. CAB. 23/23, Cab. 70 (20)**, Conclusion of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S. W., on Thursday, December 2, 1920, at, 12-15 p.m.

⁵⁰⁵ Londra'da Başbakanlık Binası'nın bulunduğu caddedir. Başbakanlık binası da bu cadde ismi ile özdeşleşerek 10 Downing Street olarak ifade edilmektedir.

⁵⁰⁶ **PRO. CAB. 24/116, C.P. 2255**, Admiralty Weekly Intelligence Summary, No: 22, 4th December, 1920.

gücünün Delican bölgesinden Ermenistan'a girmesiyle de Ermenistan Bolşevikleştirilmiştir.⁵⁰⁷

4 Aralık'ta "Ermenistan'ın Taksimi" başlığı ile olayları İngiliz kamuoyuna açıklayan *The Times* ise Türk ordusunun, Kars, Ardahan, Iğdır ve Gümrü'nün bir bölümünü ele geçirdiğini, Bolşeviklerin; Zangezur ve Karabağı aldıklarını, durumdan istifade eden Gürcülerin payına ise Borçalı bölgesinin düştüğünü belirtmektedir. Şimdiye kadar Türk-Ermeni ilişkilerindeki çizgisi belli olan gazetenin bu haberinde ilginç olarak Türklerin Ermenilere, onların kendilerine davranmalarına kıyasla daha ılımlı davrandıkları ifade ile bu durumun muhtemelen Kâzım Karabekir'in karakterinden kaynaklandığının altı çizilmiştir. Yine habere göre; "Rus sorununa dönüşmüş olan Ermeni meselesini" çözmek için bir Bolşevik delegasyonu Ankara'ya gönderilmiştir.⁵⁰⁸

13 Aralık'ta, Avam Kamarası'ndaki görüşmelerin konusu Gümrü'de yapılan anlaşma idi. Başbakan'a, 2 Aralık'da Kemalistler ile Ermeni Hükümeti arasında bir barışın imzalanıp imzalanmadığını, imzalandı ise maddelerinin ayrıntıları hakkında bir soru sorulması üzerine, Lloyd George, çok kısa ifadelerle soruları geçiştirmeye çalışmıştır. Anlaşmanın yapıldığını belirten Başbakan, İngiliz Hükümeti'nin elinde ayrıntılar ile ilgili sorulara cevap verecek derecede bilgi olmadığını ifade etmektedir.⁵⁰⁹ Bunların yanında Ermenistan'da artık bir Sovyet yönetiminin kurulmuş olması üzerine İngiliz parlamentosunda Sovyet Ermenistanı'na yönelik politik yaklaşımlar ile ilgili değerlendirmelerde de Hükümet, kaçamak davranarak uzun soruları kısa ve yuvarlak açıklamalarla geçiştirmiştir.⁵¹⁰

İngiliz Başbakanı'nın konu üzerinde fazla konuşmak istemediği anlaşılan günlerde, Aharonian tarafından İngiliz Dışişleri'ne gönderilen yazı ile Ermenistan'ın çöküşü ile ilgili olarak bütün suç müttefiklere yüklenmiş, yine de bağımlılık haline

⁵⁰⁷ **PRO. FO. 371/ 4965/E15290**, "Formation of Armenian Soviet Government at Erivan", Colonel Stokes (Tiflis) to Foreign Office, No: 544, December 3rd, 1920; "Armenia under Red Rule", **The Times**, December 6, 1920, Monday, p.11.

⁵⁰⁸ "Partition of Armenia", **The Times**, December 4, 1920, Saturday, p.9.

⁵⁰⁹ **HC. PD, 5/136**, s. 696-697.

⁵¹⁰ **HC. PD, 5/136**, s. 13-15.

gelmiş olan yardım isteği tekrarlanmıştır.⁵¹¹ Ermenistan'ın Sovyetleşmesi meselesine gelince; General Bagratouni, Dışleri'ne yaptığı bir açıklama ile zorlama karşısında kalan Ermeni halkının sadece sözde bir Sovyet sistemi kabul ettiğini açıklayarak, bu sistemin Azerbaycan Sovyet Hükümeti ile karşılaştıramayacağını ifade etmiştir.⁵¹²

22 Aralık'ta Avam Kamarasının'da sözü Ermenistan meselesine getiren İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams ise İngiltere'nin Ermenilere vermiş olduğu sözleri yerine getirmedigine dair uzun bir konuşma ile Hükümeti, Ermeni politikası ile yüzleştirmek istemiştir.⁵¹³

“Şunu söylemeliyim ki; Yakın Doğu'daki çözümler bütün ırklara yönelik olarak adil bir çizgide olmalı. Fakat Başbakan'ın Ermenilere karşı bu çizgiyi tutturduğunu söylemek çok zor.

“Ermenilerin yaz aylarında hükümetimizden bazı askerî malzemeler temin ettiği doğrudur. Fakat bu yardım son raddede yapılmıştır. O zamana kadar Ermeniler hükümetimizden devamlı olarak kendilerini organize etmelerine yardımcı olacak yetkililer göndermeleri hususunda yalvarmışlardır. Hükümetimiz, devamlı olarak bu istekleri geri çevirdi ve Ermenilerin aldıkları uçakların dağıtımını bile durdurdu. Nihayet artık Bolşevikler ile Türklerin iletişimine karşı bir bariyer oluşturmak noktasında bütün umutların tükendiği an silahlar gönderilmeye başlandı. Ancak bu silahlar organize olmayı başaramamış birliklere gönderiliyordu. Zaten Bolşevik-Türk yakınlaşması bağlamında gönderilen bu silahlar bir anlam ifade etmedi. Çünkü, vakit artık çok geçti.

“Hayrete şayan bir noktadır ki; gerçeklerle ilgisi olmamakla beraber, Ermenilerden bazıları, Türklerin, Rusların elinden petrol bölgesi olan Bakü'yu almaları için İngilizler tarafından gönderildiklerini bile düşündüler. Bu noktada İngiliz

⁵¹¹ **PRO. FO. 371/ 4966/E15841**, “Fall of Armenia”, Aharonian to Foreign Office, December 13th, 1920.

⁵¹² **PRO. FO. 371/ 4966/E15756**, “Creation of Armenian Soviet Republic”, General Bagratouni to Foreign Office, 16th December, 1920. General Bagratouni, Nisan 1921'de birkaç Ermeni askerî yetkilisinin İngiliz askerî okullarına alınmasına İngiliz Dışleri'ne müracaat etmiş, bu konuda Savaş Bakanlığı'nın görüşlerine başvurma ihtiyacı hisseden Dışleri ise oldukça ilginç bir cevap almıştır. Buna göre; İngiliz Hükümeti tarafından, Sevr'i imzalayan Ermenistan Cumhuriyeti tanınmıştır. Ancak şu andaki Sovyet-Ermeni Hükümeti bu tanımın bir tarafı olamaz. Bu şartlar altında Bagratouni'nin teklifi reddedilmiştir. (**PRO. FO. 371/6279/E 5380**, War Office to Foreign Office, No:152/5847 (M.I.2), May4, 1921.)

⁵¹³ **HC. PD, 5/136**, s.1909-1914.

Hükümeti'ne yıllardır Ermenilere verilen vaatlere yönelik birşeyler yapıp yapmayacağını sormak istiyorum. Bu insanlar savaş boyunca bizim müttefikimiz idiler. Bu gece sadece insanlık adına konuşmuyorum, Ermenilere dair ortaya koyulmuş olan bu vaatlerin karşılanması bir zaruriyettir. Arkadaşlarımdan biri dün bana şöyle dedi: "Zavallı şeytanların Ermeniler için çok üzgünüm. Fakat artık onlara yardım edemeyiz, onları destekleyemeyiz."

"Biz kesinlikle vaatlerimizin arkasında durmalıyız. Ben savaş esnasında ve sonrasında Ermenilere verilen vaatlerden sadece bir ikisini parlamento huzurunda aktarmak istiyorum. Başbakan'ın bizzat kendisi 12 Ocak 1917'de aynen şöyle demişti: "Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'in artık Osmanlı hakimiyeti altında kalması mümkün değildir..."

"Biz, Tüklere sadece Ermenistan'ın Türk vilâyetlerini işgal için gerekli ortamı hazırlamakla kalmadık, aynı zamanda onların Rus Ermenistanı'nı işgal etmelerine de izin verdik. Müttefikler neden savaşın hemen akabinde, Türkler aciz bir durumda iken yapılması gereken şeyleri yapmadılar? Neden Trabzon'u ve diğer bölgeleri işgal etmediler? Neden biz Batum ile olan iletişim hattını tahliye ettik? Bu, Amerika'ya Ermenistan'ın sorumluluğunu üstlenmesi yolunda baskı yapmak için yapıldı. Ancak bu sorumluluk aslında bizim üzerimize düşüyordu. İngiliz Hükümeti devamlı olarak sorumluluklardan kaçış yolları aradı. (Avam Kamarası'nda huzursuzluk)"

Aslında Aneurin Williams, Hükümete yönelik bu ifadeleri ile bir durumu açıkça ortaya koymuştu. Savaş esnasında gerek propaganda, gerekse askerî güç olarak kullanılarak onlara çeşitli vaatler verilmiş olan Ermeniler için savaştan sonra hiçbir yükün altına girilmemiş, onlar açık bir şekilde kullanılmış ve savaştan sonra politik gelecekleri ile ilgili tüm sorun ve yükümlülükler ABD'ye havale edilmişti. Williams'ın konuşmasından sonra Avam Kamarası'nda belirmiş olan huzursuzluğun sebebi de, bir İngiliz tarafından dile getirilen bu gerçeklerin soğuk yüzü olsa gerekti.

4- Oyunun Bittiği Sahne: “Ermenistan”ın Geleceği ve İngiltere

Müttefiklerin San Remo’da Ermenistan’ın geleceğini bir formüle bağlayarak ABD’nin üzerine atmış olmalarına rağmen ABD Senatosu’nun 31 Mayıs 1920’de Ermenistan mandeterliğini reddetmesi sonucu,⁵¹⁴ olaylar hem Müttefikler, hem de Ermeniler açısından önemli bir çıkmaza girmiş bulunuyordu. Bununla beraber, Sevr Antlaşması’nda Türkiye’den de toprak verilecek şekilde bir Ermenistan kurulması tasarlanmış ve bu yeni devletin sınırlarını belirleme sorumluluğu yine ABD’nin üstüne atılmıştı. Başkan Wilson, bu görevi ancak 1920’nin son aylarında hallederek Erzurum ile Trabzon’u da içine alacak şekilde bir sınır belirlemişse de, daha önce başlamış olan Türk-Ermeni savaşının sonucu Wilson’un haritasını anlamsız kılmıştır.

Türk-Ermeni Savaşı esnasında daha çok Milletler Cemiyeti oturumlarında dile getirilen Ermenistan’ın geleceği ve Müttefiklerin bu meseleye bakış açıları ise özellikle İngiltere açısından oldukça ilginç yaklaşımlara sahne olmuştur. Savaş esnasında yine kendi çıkarları doğrultusunda Bolşeviklerle Türklerin temasını engellemek üzere Ermenilere özellikle mazot yardımı yapan İngiltere’nin bu noktada Ermenistan’ın geleceğine dair herhangi bir sorumluluk almayı reddetmesi ise üzerinde durulması gereken konulardandır.

1920 Eylül’ünün sonlarında, Türk-Ermeni savaşının başlamasından sonra Paris’te yapılan durum değerlendirmeleri içerisinde, 14 Ekim 1920’de İngiltere’nin Paris Büyükelçisi Lord Derby’den İngiliz Dışişleri’ne gönderilen yazı, aslında ABD’nin de bu konu hakkında içinin rahat olmadığını göstermektedir. Bu yazıya göre, Lord Derby ile görüşmüş olan ABD’nin Paris Büyükelçisi Mr. Wallace, San Remo görüşmelerinde tasarlanan Wilson’un sınır hakemliğine ilişkin oldukça ilginç bir yaklaşımda bulunmaktadır. Buna göre; ABD, Sevr Antlaşması’nın bir tarafı olmadığından Ermenistan sınırlarını belirten notanın Osmanlı Hükümeti’ne kendisi tarafından verilmesini istememektedir. Paris’te ortaya çıkan bu kriz, Ermeni sınırına dair raporun Fransa tarafından Osmanlı Hükümeti’ne verilmesi şeklinde formüle

⁵¹⁴ PRO. FO. 371/4965/E15106, “Admission of Armenia to League of Nations”, November 16th, 1920.

edilerek aşılmış, neticede İngiltere kendini yine bu işe fazla bulaştırmamaya özen göstermiştir.⁵¹⁵

İngiltere'nin sonraki tutumu ise daha da ilginçtir. Öyle ki; 15 Ekim'de, Ermenistan'ın geleceği hakkında Maliye Bakanı A. C. Humberlain tarafından İngiliz Kabinesi'ne verilen memorandum oldukça net cümleler içermektedir:

"...Milletler Cemiyeti'nin, cemiyetin bütün üyelerinin Ermenistan'a maddi desteği kabul etmesine dair 11 Nisan'da yapmış olduğu teklif üzerine, 26 Nisan 1920'de San Remo'daki Yüksek Konsey, Müttefik güçlerin Ermenistan'a silah ve cephane göndermek dışında herhangi bir sorumluluk üstlenemeyecekleri yönünde bir karar almıştı...Ben İngiltere'yi, ne Ermenistan, ne de başka bir devlet için uluslararası bir borç yükümlülüğü altına sokamam. Buna kesinlikle karşıyım. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti bünyesindeki İngiliz temsilcileri, bu gibi finansal bir yükümlülüğü altına girilmemesi yönünde bilgilendirilmelidir.

A.C. Humberlain"

18 Ekim 1920 tarihli Londra'da ki Bakanlar Kurulu toplantısında Ermenistan'ın geleceği hakkında alınan karar ise kayıtlara şu şekilde geçmiştir: *"Büyük Britanya, Milletler Cemiyeti üyeleri tarafından Ermenistan'a verilme konusunda üstlenilecek herhangi bir finansal yükümlülüğe giremez..."*⁵¹⁶

İngiltere'nin bu tutumu son derece doğal karşılanabilir. Çünkü Kafkasya'dan gelen raporlar hiç te iç açısı olmadığı gibi, 29 Ekim 1920'de Mc. Donell tarafından "Ermenistan ve Kafkasya" başlığı ile Dışişleri'nde verilen bir memorandumda; Türkiye'nin doğu vilâyetlerindeki Müslüman çoğunluğa dikkat çekilerek, Ermenilerin dış bir yardım almadan bu bölgeleri nasıl idare edeceği sorusu üzerinde durulmuştur.⁵¹⁷

Aslında bu soru yeni bir soru değildi ve askerî ve politik çevreler tarafından sürekli olarak üzerinde durulan temel problemlerden biri olmakla beraber cevabı oldukça basitti: Ermeniler, büyük bir güç desteği olmadan Türk toprakları bir yana,

⁵¹⁵ **PRO. FO. 371/4960/E12682**, "Boundaries of Armenia", Lord Derby, Paris to Foreign Office, No:3141, October 14th, 1920.

⁵¹⁶ **PRO. FO. 371/4961/E12916**, Draft Conclusions of a Conference of Ministers held at 10 Downing Street, S.W., on Monday, 18th October, 1920"

⁵¹⁷ **PRO. FO. 371/4962/E13585**, "Armenia and the Caucasus", Memorandum by Mr. Mc. Donell, 29.10.1920. Aynı memoranduma göre; Ermenistan'da hakimiyeti elinde tutan Taşnak Partisi'nin terörist bir yapı arz ettiği ifade edilmektedir.

“Rus Ermenistanı”nda dahi yönetim kabiliyeti gösteremezlerdi. Kendileri de bu durumun farkında olan Ermenilerin bu kez Milletler Cemiyeti’ne müracaat ederek yardım istemeleri üzerine⁵¹⁸ Cemiyet Genel Sekrteryası tarafından 19 Ekim 1920’de verilen cevapta; Milletler Cemiyeti’nin askerî koruma yüklenecek bir pozisyonda olmadığı, bu başvuruların Sevr Antlaşması’nı imzalamış olan Müttefik güçlere yapılması gerektiği bildirilmişti.⁵¹⁹ Ermenistan’ın bu yükünün altına girmeyecek tek devlet ise belki de İngiltere idi. Ancak karşılıklı kullanma ve kullanılma süreci olayları bu noktaya getirmiş, İngiltere ise yükümlülükleri omuzundan atma politikasında son dönemece gelmişti.

Dahası, Dışişleri belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Ermeni Cumhuriyeti, 1920 başlarında Paris’teki Yüksek Konsey tarafından resmen tanınmış olsa da, Ermenilerin, Sevr’e bağladıkları “Ermenistan Devleti” İngiltere tarafından resmi bir şekilde tanınmamıştı ve Londra’da Ermenistan’ın resmî bir temsilciliği bulunmamaktaydı. Öyle ki; Ermeni Cumhuriyeti’nin gayr-i resmi temsilcisi olarak Londra’da bulunan General Bagratouni, 26 Ekim 1920 tarihinde İngiliz Dışişleri’nden J. Tilley ile yapmış olduğu bir görüşmede; İngiltere’nin Ermenistan’ı hâlâ bağımsız bir devlet olarak tanımadığından yakınmış, tam bağımsızlığın resmen tanınmasını isteyerek, düzenli diplomatik bir temsilci kabul edilmesi gerektiğini ifade etmişti. Ermenistan’ın, Roma’da ve Washington’da temsilcileri, Paris’te ise bir temsil heyeti olduğunu belirten Ermeni generali, Belçika, Yunanistan ve Brezilya’nın dahi Ermenistan’ın bağımsızlığını tanımış olmasını hatırlatarak serzenişte bulunmuştu. Bagratouni, Türk barışını imzaya davet edilmiş olması ile zaten fiilî olarak tanınmış olan Ermenistan’ın resmi bir şekilde de tanınmasını talep etmekteydi.⁵²⁰

⁵¹⁸ IOR/L/PS/11/178&P7647/1920, “Armenia: Armenian Appeal for Assistance Against Turco-Bolshevik Attack”, A. Aharonian to Members of Council, October 6, 1920.

⁵¹⁹ PRO. FO. 371/4961/E13070, “Assistance to Armenia by League of Nations”, Secretary-General of League of Nations to Foreign Office, No: D.F.2, 19.10.1920. Türk-Ermeni savaşının kritik günlerinde sık sık Milletler Cemiyeti’ne müracaat eden Ermeniler, Sevr Antlaşması’nın havada kaldığından bahisle, Ermenistan’ın terk edilmiş olduğundan yakınmışlardı. (PRO. FO. 371/4965/E 15093, “Situation in Armenia” The Armenian Republic Delegation to the Peace Conference to Secretary-General of League of Nations, 12th November, 1920.) Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği tarafından hazırlanan MC-Ermeni Cumhuriyeti ilişkileri (Mayıs, 1920- Ekim, 1920) bağlamındaki bir memorandum için bkz. PRO. FO. 371/4965/E 15106, “League of Nations, Application by the Armenian Republic for Admission to the League”, 26 November 1920.

⁵²⁰ PRO. FO. 371/4961/E13255, “De jure Recognition of Armenia&Appointment of Armenian Diplomatc Representative”, Major-General Bagratouni, Conversation, 20.10.1920.

İngiltere'nin Ermenistan'ı resmen tanımayarak temsilcilerini kabul etmemesinin sebebi ise oldukça açıktı. Ortada Sevr'de öngörülmele beraber sınırları dahi belirlenmemiş bir devlet vardı. Bu yeni devletin sınırları ise muhtemelen Başkan Wilson tarafından Türkleri hoşnut etmeyecek bir şekilde çizilecekti. Bunun yanında İngiltere'nin Ermenistan'ı tanıması demek, çizilecek sınırlar içerisinde Ermenistan'ın yükümlülüğüne bir adım daha yaklaşması demektir. Oysa İngiltere rotasını çoktan belirlemiş, bu yükümlülükten kaçacak politikaları netleştirmeye başlamıştı.

Bu haliyle ortada kaldıklarını anlamış olan Ermeniler için yoğun bir şekilde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak finansal ve askerî yardım istemekten başka bir alternatif yoktu. Durum üzerine Ekim ayı içerisinde Milletler Cemiyeti tarafından Ermenistan hakkında hazırlanan raporda sorunun ana hatlarına değinilmekteydi:⁵²¹

“Ermenilerden çok sayıda müracaat söz konusu, Milletler Cemiyeti koruması talep ederek, askerî ve finansal destek istiyorlar...Bu sorunlar Ermenistan'ın gelecek sınırlarının henüz belirlenmemiş olması ile daha da karışık bir hale geliyor. Wilson, hâlâ sınırları belirlemedi... Maddi borç konusuna gelince; kimse bu konuda gönüllü değil. Ermenistan'a sadece savunma savaşına yönelik silah yardımı söz konusu. Askerî yardım ise ancak Müttefik devletler tarafından sağlanacağı gibi mandaterlik pozisyonu da Milletler Cemiyeti tarafından icra edilemez...”

Milletler Cemiyeti'nin bu raporundan anlaşıldığı üzere, ABD Senatosu'nun mandaterliği reddetmiş olması üzerine Ermenistan yükünü en önce yaptıkları gibi tekrar Milletler Cemiyeti'ne havale etmiş olan Müttefikler, topu tekrar kendi kucaklarında bulmuşlardı. Adı geçen rapordan hemen sonra 18 Ekim 1920'de, İngiliz Başbakanlık binasında ortaya koyulan tavır ise bu topun hiçbir şekilde İngiltere tarafından elde tutulmayacağını bir kez daha ve net bir şekilde gözler önüne sermekteydi: *“İngiltere Ermenistan'a yönelik hiçbir maddî yükümlülük altına giremez.”*⁵²²

Türkler ile yaptıkları savaşın en önemli günlerinde müttefiklerinin, Sevr'de tasarlanmış gelecekleri ile ilgili herhangi bir yükümlülük altına girmedikleri Ermeniler

⁵²¹ **PRO. FO. 371/4962/E13737**, “Report Presented to and adopted by the Council of the League of Nations Meeting in Brussels, October, 1920.”

⁵²² **PRO.CAB. 23/23, Cab. 59 (20)**, Conclusions of a Conference of Minister, held at 10, Downing Street, S.W., 1 on Monday, 18th October, 1920, at 4 p.m.

ise hayal kırıklıklarını Paris'te bulunan delegasyonları vasıtasıyla dile getirmişlerdi. 17 Kasım'da, Avetis Aharonian tarafından Milletler Cemiyeti'ne gönderilen yazıda, yalnız kalan Ermenilerin 7 Kasım'da Türkler ile bir ateşkes imzalamış oldukları ifade edilmiş ve söz Sevr Antlaşması'na getirilerek Ermenistan'a dair uluslararası vaatlerin yarıda bırakıldığından dem vurulmuştu.⁵²³

Lloyd George'un bu tepkiye yanıtı ise hiç gecikmemişti. Aharonian'ın adı geçen hayalkırıklığı ifadelerinden tam bir gün sonra; İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere askerî yardımlar konusunda elinden geleni yaptığını söyleyen Lloyd George, bununla birlikte Başkan Wilson'un Ermenistan'ın sınırlarına yönelik kararını açıklamasından önce Sevr'in tatbiki konusundaki tartışmaların sonuçsuz kalacağını düşünmekteydi.⁵²⁴ 21 Kasım'da Cenevre'deki İngiliz Delegasyonu Başkanı Mr. Fisher'den Lloyd George'a gönderilen bir mektup da, Ermenistan'ın geleceği hakkında oldukça ilginç ifadeler taşıyordu.⁵²⁵

"...Ermenistan için konuşulacak çok şey var, fakat ne yapılabilir bilmiyorum...Hollanda Dışişleri Bakanı'na konuyu açtığımda Java'da (Cava Adası) 47 milyon Müslüman unsuru bulunduğunu, dolayısıyla Ermenilerin savunulmasını üstlenmemek için 47 milyon sebebin olduğunu söyledi... ABD vatandaşları Ermeniler için para toplamaya hazırlanıyorlarmış, parayı görmeden inanmam..."

İngiltere'nin "Sevr Ermenistanı" yükümlülüğünden kaçış süreci bu derece hızlanmışken, Kasım ayının son günlerinde Woodrow Wilson tarafından Lloyd George'un tahminlerinden dahi geniş bir şekilde⁵²⁶ çizimi tamamlanarak açıklanan Ermenistan sınırları,⁵²⁷ Türklerle barış görüşmelerine oturmak zorunda kalan Ermeniler

⁵²³ **PRO. FO. 371/4965/E15092**, "Letters and Telegram from the Armenian Delegation to the Peace Conference", A. Aharonian, Armenian Republic Delegation to the Peace Conference, 17th November, 1920.

⁵²⁴ **PRO. FO. 371/4964/E14666**, "Future Status of Armenia", Secretary General, League of Nations, November 18th, 1920.

⁵²⁵ **HLRO. LG/F/16/7/63**, Mr. Fisher, British Delegation, Hotel Beau Rivage, Geneva, to Lloyd George, 21st November, 1920.

⁵²⁶ Hatırlanacağı üzere Lloyd George, Ermenistan sınırı ile ilgili olarak San Remo görüşmelerinde ortaya koyduğu tavır ile bu sınıra Erzurum'un dahil edilmemesi gerektiğini ifade etmişti. Oysa Wilson sınırları Türkiye'nin doğu bölgesinde oldukça geniş bir alanı, Trabzon da dahil olmak üzere Ermenilere hediye etmişti.

⁵²⁷ **PRO. FO. 371/4965/E15131**, "Boundaries of Armenia", Mr. Wilson to the President of the Supreme Council of the Allied Powers. Received from Lord Hardinge, December 3, Enclosure in No.1: "Decision of the President of the United States of America respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarisation of Turkish Territory

için bir şey ifade etmemişti. Olayların gerçek yüzünü görmeyen, beklide görüp de görmemezlikten gelen İngiliz-Ermeni Komitesi ise 23 Kasım'da Lloyd George'a gönderdiği mektup ile Kemalistlerin Wilson sınırından çıkartılıp, Türkler tarafından ele geçirilen silah ve cephanelerin geri alınması yönünde isteklerde bulunuyordu.⁵²⁸ Oysa yaklaşık bir hafta sonra Gümrü'de Türkler ile barışı imzalayan Ermeniler, aynı zamanda kuzeydeki yeni komşuları Bolşeviklerin yeni yönetimlerine de boyun eğmişlerdi. Aslında bölgede gelişen olaylar bununla da sınırlı değildi. Türk-Bolşevik yakınlaşmasının İngiltere'ye yönelik tehdidi Londra'dan daha yakından hissedilmeye başlanmıştı.

30 Kasım tarihli Avam Kamarası görüşmelerinde, Ermenistan'ın geleceği bağlamında, elinde Türk-Bolşevik işbirliği ile ilgili herhangi bir bilginin olup olmadığı yönünde bir soru ile karşılaşan Dışişleri, Ermenistan'ın geleceğinin Cenevre'de tartışıldığını ifade ettikten sonra bölgeden Türk-Bolşevik ilişkileri hakkında haberler alındığını ve Bolşeviklerin Türklere silah ve cephane yardımıyla bulduklarına inanıldığını belirtmişti.⁵²⁹ 1 Aralık tarihli görüşmelerde ise İngiliz Hükümeti daha ilginç sorularla karşı karşıya geldi. Türklerin batılı bir güç tarafından desteklenip desteklenmediğini öğrenmek isteyen Mr. T. Shaw, aynı zamanda Milletler Cemiyeti'nin barışçıl bir çözüme yönelik adımları hakkında bilgi almak amacındaydı. Hükümet kanadından bu sorulara verilen cevapta; Türklerin herhangi bir batılı güç tarafından desteklendiği hakkında elde bilgi olmadığı ve Milletler Cemiyeti'nin, Türklerle Ermeniler arasındaki savaşa son verecek adımları atması için bir komite oluşturduğu ifade edilmekteydi. Görünen o ki, İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ın geleceği ile ilgili sorulara bir çıkış kapısı olarak Milletler Cemiyeti'ni göstermişti.⁵³⁰

adjacent to the Armenian Frontier", in *Lord Hardinge (Paris) to Foreign Office, No.3578, 1.12.1920*. Wilson sınırlarına yönelik *The Times*'daki ilk haberler 3 ve 4 Ocak 1921 tarihlidir. Buna göre; Mr. Wilsoon'un Ermenistan'a Kars ve Erzurum'un yanında Trabzon'u da vermiş olduğundan bahisle yeni Ermenistan sınırlarını belirten bir haritaya yer verilmiştir. (*Armenian's New Frontiers*", *The Times*, January 3, 1921, Monday, p.9; "*Turco-Armenian Frontier*", *The Times*, January 4, 1921, Tuesday, p. 9.

⁵²⁸ **HLRO. LG/F/5/7/14**, *British Armenia Committee to the Prime Minister on Armenia, November 23rd, 1920*.

⁵²⁹ **PRO. FO. 371/4964/E15009**, "*Allied Policy with regard to Armenia*", *Parliamentary Question, 30th November, 1920*.

⁵³⁰ **PRO. FO. 371/4965/E15067**, "*Turkish Nationalist Attack on Armenia*", *Parliamentary Question, 1 December, 1920*.

Londra'daki politik hava bu çizgideyken, Cenevre'deki İngiliz Delegasyonu bünyesinde Ermenistan'ın geleceği ile ilgili bir fikir birliği olmadığı farkedilmekteydi. Lord Robert Cecil, Ermenistan'ın Cemiyet'e girmesi için yoğun bir çaba harcarken, J. Balfour, daha ihtiyatlı ve tereddütlü davranarak, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğinin bu cemiyete bir yük olacağını düşünmekteydi.⁵³¹

Bununla beraber Ermenistan'ın geleceği hakkında Cenevre'deki bu çelişkili pozisyon çok uzun sürmedi. Londra'dan, çok gizli olmak kaydı ile Balfour'a gönderilen bir yazı İngiltere ve müttefiklerinin Ermenistan'a yönelik tutumunu net bir şekilde ortaya koydu.⁵³²

"Cenevre'de bulunan Mr. Balfour'a gizli telgraf,

"No: 46

Lloyd George, M Leygues ve Count Sforza, bu sabah Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul sorununu tartıştılar. Neticede, Milletler Cemiyeti Meclisi'ndeki Fransız, İtalyan ve İngiliz delegasyonları başkanlarına konuya yönelik eş zamanlı telgraflar gönderilmesine karar verilerek telgraf metninin şu şekilde düzenlenmesi kararlaştırıldı:

"Üç hükümetin temsilcileri, Londra'da toplanarak Milletler Cemiyeti Asamblesi tarafından ortaya konulmuş olan Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabulü meselesini tartıştılar. Toplantı sonucu şu karara varılmıştır; Şu anda Ermenistan'ın cemiyete kabulüne dair bir adım atmak imkânsızdır. Öncelikle Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak yapılandıran Sevr Antlaşması henüz tasdik edilmemiştir. Bunun yanı sıra, Wilson tarafından yeni belirlenmiş olan Ermenistan sınırları o kadar geniştir ki; Milletler Cemiyeti'ne üye güçler şu anki şartlar altında bu sınırlara yönelik bir sorumluluğu kabul edemezler."

Belgeden de anlaşıldığı üzere İngiltere, Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti üyeliğine dahi açık bir şekilde cephe almış, bunun gerekçesi olarak da; Başkan Wilson'un sınırları oldukça geniş çizdiğini ve bu sınırlar için herhangi bir sorumluluk

⁵³¹ **PRO. FO. 371/4964/E15025**, "Admission of Armenia to League of Nations", Mr. Fisher, December 1st, 1920.

⁵³² **PRO.CAB. 24/16, C. P. 2238**, Conclusions of a Series of Conversation Between Representatives of the British, French, and Italian Governments, held at 10 Downing Street, S.W., from November 26th to December 4th, 1920.

alnamayacağını göstermişti. İngiltere'nin bu tavrı ile bir kez daha sarsılan Ermeniler ise Londra'daki General Bagratouni aracılığı ile tepkilerini dile getirerek, Türk-Ermeni barış görüşmeleri esnasında Ermenistan'ın geleceği hakkında alınan bu kararın Türklere cesaret verecek nitelikte olduğunu belirtiyorlardı. Bagratouni'ye göre; Londra'da verilen bu karar, Ermenilerin İngiltere başta olmak üzere Müttefikler tarafından kaderlerine terk edildiği izlenimini yansıtıyor du ki,⁵³³ bu oldukça yerinde bir teşhis idi. Gelişmeler karşısında 17 Aralık 1920 tarihli *The Times* ise Ermenistan'ın Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmediğini kamuoyuna duyurdu.⁵³⁴

D- Sevr'in Değiştirilme Sürecinde İngiltere ve Ermeniler (1921-1922)

1- Londra Konferansı Öncesi Genel Durum ve İngiliz Askerî Yaklaşımları

Türk milliyetçilerinin Ermenistan'a karşı başarılı bir hareketten sonra yönlerini batıya çevirerek 1921'in ilk ayları içerisinde Sevr Antlaşması'nı kendilerine kabul ettirmek üzere kullanılan Yunan birliklerine karşı göstermiş oldukları direniş ve Sovyetler ile varılan dostluk antlaşması⁵³⁵ Londra'da önemli etkilerde bulunmuştu.⁵³⁶ İlerleyen aylarda, İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Türkiye ile barışa yönelik 1920 yılının başlarından beri ortaya koymuş olduğu uyarılar tekrar gündeme geldi ve bu uyarılara Müttefik cephesinde beliren çatlakların da eklenmesi sonucu Sevr Antlaşması'nda bazı değişikliklerin yapılması yoluna gidildi. Ancak, revize edilmiş Sevr Antlaşması dahi Türk milliyetçilerini hoşnut etmemiş, neticede 1921 ve 1922 yıllarında özellikle İngiltere'nin bir piyon olarak kullandığı Yunan ordularına karşı verilen mücadele sonucu,⁵³⁷ 1922 Ekim'inde Mudanya'da imzalanan ateşkes ile Mondros şartlarını hazmedemeyen Türk miliyetçileri kendi ateşkes şartlarını belirleyerek, hareketlerinin aksiyon safhasına son vermişlerdi.

⁵³³ **PRO. 371/4965/E15294**, "Admission of Armenia to League of Nations", J. Bagratouni, Major-General, Republic of Armenia, Delegation at the Peace Conference to Sir. J. A. C. Tilley, Under-Secretary of State, Foreign Office, 6th December, 1920.

⁵³⁴ "Armenia Not Admitted", **The Times**, December 17, 1920, Friday, p.11.

⁵³⁵ **Düstur**, 3. Tertip, Cilt II, s.102; **Kavanin Mecmuası**, Devre: 1, Cilt:1, Ankara, 1943, s.157-167; Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, s.27-39.

⁵³⁶ "Turko-Russian Agreement", **The Times**, March 24, 1921, Thursday, p. 9.

⁵³⁷ 1921-1922 yıllarında Türk-Yunan savaşları ve bu savaşların İngiltere'deki akisleri ile ilgili çalışmalar için bkz. Bilâl Şimşir, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e, (1921-1922)**, 1972; Arnold J. Toynbee, **The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations**, London, Bombay, Sydney, 1922.

Bu süreç içerisinde Türk-Ermeni savaşı esnasında Ermeniler için yapacak hiçbir şeyinin olmadığını anlamış olan İngiltere'nin Ermeni sorununa yönelik yaklaşımı ise sadece savaş esnasında verdiği sözlerin bağlayıcılığının Ermeniler tarafından kendisine hissettirilmiş olmasından kaynaklandı. Ancak Türk millî mücadelesinin başarısı, değil büyük Ermenistan, Ermeniler lehine en küçük bir müdahaleyi bile sonuçsuz bırakacak bir tarzda gelişmekteydi. Dahası 1921'in sonlarına doğru Fransa'nın BMM ile yapmış olduğu bir anlaşma Müttefik cephesinde büyük bir gedik açmıştı. 1921 yılı başlarından itibaren olaylar daha yakından değerlendirildiğinde karşımıza ilginç sahneler çıkmaktadır.

Öyle ki, İngiltere'nin, 1921'in ilk ayı içerisinde Türk-Ermeni sorununa dair arabulucuk yapması için ABD'ye yapmış olduğu bir teklife Washington'dan verilen cevap İngiltere'yi tekrar gerçeklerle yüzleştirecek cümleler içermektedir.⁵³⁸

"...Öyle görünüyor ki, Ermenistan ile Türkiye arasındaki meselelerin kaynağı Sevr Antlaşması'dır ve bu gerçekten ciddi bir sorundur. Fakat Sevr Antlaşması, Müttefik güçler tarafından tasarlanmıştır. Buradaki zorluk, antlaşmadaki hiziplerin kabul edilmemesinden ve Müttefiklerin bu yolda bir şey yapmamasından kaynaklanmaktadır...Bu sorun, Başkan Wilson'un üzerinde kontrol mekanizması kuramayacağı bir sorundur. Bu yönde Wilson'a yapılacak tekliflerin başarısı, tamamen Müttefiklerin destek ve işbirliğine bağlıdır. Üstelik İngiliz Başbakanı'nın da belirtmiş olduğu gibi Ermenistan, şu anda Moskova'nın kontrolü altındadır ki; bu durum sorunu daha da karışık bir hale getirmektedir...Başkan Wilson'un Ermenistan'daki Sovyet kontrolü üzerinde de bir nüfuzu bulunmadığı gibi, bu yönde yapılacak bir müdahale, Müttefik güçlerin ortak desteğini gerektirmektedir..."

Belgedende anlaşılacağı üzere, Washington yönetimi, Ermenistan'ın durumuna yönelik bütün problemlerin çözümünü, Müttefiklerin samimiyeti ve tam bir işbirliğine bağlamaktadır ki; Müttefiklerin gerek Türkiye'ye yönelik politikalar bağlamında, gerekse Ermeni sorununda Washington tarafından belirtilen bu şartların her ikisinden de yoksun olduğu bilinmektedir.

538

PRO. CAB. 24/119, C. P 2512, Copy of letter from the Secretary-General, League of Nations to the Prime Minister, Geneva, 24th January, 1921.

16 Şubat 1921 tarihli olmak üzere İngiliz Genel Kurmayı tarafından Sevr maddelerinin değiştirilemesi hakkındaki memorandumun Ermenistan ile ilgili paragrafi ise sorunu tekrar askerî değerlendirmeler içerisinde ele almaktadır.⁵³⁹

“Bölüm: 3, Kısım 6

“Ermenistan:

“Başkan Wilson, Sevr Antlaşması'nın 89. maddesine binaen Ermenistan'ın sınırlarını Trabzon ve Anadolu'nun bir kısmını içine alacak şekilde çizmiştir... Bununla beraber Genel Kurmay, 12 Şubat 1920 tarihli memorandumu ile, kendisine geniş bir toprak parçası tahsis edildiği takdirde Ermenistan'ın karşılaçağı güçlükleri ortaya koymuş, Türkleri Ermenistan'a bahş edilecek Doğu Anadolu'dan çıkarmak için, ya Müttefiklerin, ya da Ermenilerin askerî bir operasyon üstlenmek zorunda kalacaklarını açıkça belirtmişti. Hatta aynı memorandumda, adı geçen toprakların ele geçirilmesi durumunda dahi bu bölgeleri Türklere karşı savunmak amacıyla bölgede düzenli olarak askerî güç bulundurulmasının gerekeceğı de vurgulanmıştı.

“Şu anki şartlar altında sorun daha da bir çıkmaza girmiş görünüyor. Ermenistan, Türk kuvvetlerine yenilmiş, ayrıca Müttefikler askerî güç sınırlaması yapmışlardır. Bu durumda Ermenistan'ın ona bahş edilen toprakları Türklere alması imkânsız olduğu gibi artık Ermenileri silahlandırmak da tehlikelidir. Öyle ki; bu silahlar ya Türklerin, ya da Bolşeviklerin eline geçecektir.

“Bütün bu gelişmeler ışığında Genel Kurmay'ın görüşleri şunlardır: Bölgede başarılı bir askerî operasyon düzenleme ihtimâli yoktur. Bağımsız bir Ermenistan için tek çözüm, Türk hakimiyeti ve garantisi altında olmak üzere otonom bir Ermenistan oluşturulması yönünde Türkler ile Ermenilerin bir anlaşmaya varmalarıdır...”

Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı, 16 Şubat 1921”

İngiliz Genel Kurmayı, bu memorandum ile Sevr'in tatbikine yönelik daha San Remo'da anlaşma çizgileri tasarlanmadan önce ortaya koymuş olduğu öngörülerin gerçekleşmiş olması üzerine İngiliz Hükümeti'ne bir göndermede bulunmuş ve Sevr'in

⁵³⁹ PRO. CAB. 24/119, C. P 2599, *The Treaty of Sevres: General Staff Views on Modification of Terms*, 16th February, 1921.

değiştirilmesi hakkındaki düşüncelerini bu sefer üstüne basarak aktarmıştı. Tabii ki, Genel Kurmay'ın görüşleri Ermeni sorunu ile sınırlı değildi. Adı geçen memorandumdan üç gün sonra Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan başka bir memorandumda ise olaylara daha geniş bir perspektiften yaklaşılmaktaydı. Bölgede son zamanlarda üç önemli olayın gerçekleştiğini ifade eden memorandum, bunları; Ermenistan'ın yenilgisi, Yunanistan'da Venizelos'un iktidardan düşmesi ve Rusya'da Wrangel ordularının ezilmesi olarak tespit etmişti. Savaş Bakanlığı, bu şartlar altında bir politika değişikliği yapmadan Orta Doğu'daki durumla başa çıkmayı gücünün ötesinde bir hareket olarak nitelemiş; özellikle Türk barışında, Kars, İzmir ve Trakya gibi toprak sorunlarına yönelik köklü değişimlerin, Türkleri Bolşevikler ile işbirliğinden vazgeçirebileceğini anlatmaya çalışmıştı. Olaylara Dışişleri'nin aksine devamlı olarak gerçekler penceresinden bakan Savaş Bakanlığı'nın mesele hakkındaki son tavsiyesi ise oldukça ilginçti: *"Türkiye, Müttefik Güçleri ve Sovyet Rusya arasında bir bariyer görevi yapacak şekilde canlandırılabilir."*⁵⁴⁰

2- Londra Konferansı'nda Ermeni Sorunu ve İngiltere

1921 yılı başlarında gerek askerî çevreler tarafından Sevr Antlaşması'nın revizyonuna dair daha ısrarcı tutumlar, gerekse Türk milliyetçilerinin Anadolu'da Yunanlılara karşı başarılı hareketleri Londra'yı harekete geçirmiş ve bu sefer Osmanlı Hükümeti yanında BMM temsilcilerinin de davet edildiği Londra'daki görüşmelerde Türklere Sevr'in daha yumuşak bir versiyonu sunulmuştu. Ancak anlaşmanın bu versiyonu dahi Türk milliyetçilerinin barış şartlarının çok gerisindeydi. Sonuçta Londra'daki görüşmelerden bir netice alınamadı.

1921 Şubat'ının son günlerinde, Londra'daki görüşmeler başlamadan önce İngiliz Dışişleri her zaman olduğu gibi Ermeni beklenti ve istekleri ile karşı karşıyaydı. Amerika Ermenileri Derneği Başkanı G. K. Montgomery, İngiltere'nin doğu sorununa sadece Hindistan'daki çıkarları penceresinden baktığı gerekçesiyle Ermenistan'ın emperyalizme kurban edildiğini ileri sürerken, Avetis Aharonian, yalvarmalarına devam

⁵⁴⁰ PRO. CAB. 24/120, C. P 2608, "The Military Situation in Russia, Caucasia, Turkey and Greece; Memorandum by the Secretary of State for War", The War Office, 19th February, 1921.

ederek Sevr'in revizyonu sürecinde Ermeni haklarının kurban edilmemesi gerektiğini istemekteydi.⁵⁴¹

21 Şubat'ta İngiliz Dışişleri ile bir görüşmede bulunan Boghos Nubar'ın ise, I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında tasarlanmış olan "Büyük Ermenistan Projesi"nden oldukça uzaklaştığı görülmektedir. Foreign Office'de G. Osborne ile görüşen Nubar, yapılacak konfransa katılma isteği ile birlikte Türkiye'de oluşturulacak olan bir "Ermeni Millî Yurdu" (*A National Home for Armenians*) üzerinde durmuştur. G. Osborne ise Nubar'a, Sevr Antlaşması'nın revizyonu ile Kilikya'da otonom bir devlet tavsiyesinde bulunmuştur. Bununla beraber, Ermenilerin razı olabilecekleri bu durum karşısında adı geçen bölgede bazı haklara sahip olan Fransa'nın tepkisine şüphe ile yaklaşılmaktadır. Dahası adı geçen görüşmede, G. Osborne, Nubar'a bazı uyarılarda bulunarak, kendilerine hiçbir şey için söz verilemeyeceğini hatırlatmıştır. Buna göre; Ermenilerin, son zamanlarda Bolşevik birlikleri ile Müttefiklerin bağımsız olarak tanıdıkları Gürcistan'a karşı ortak hareketleri kınanmış ve bu yüzden konferansın (Londra) Ermenistan'a dair olumlu bir tutum takınamayabileceği ima edilmiştir.⁵⁴²

Görünen o ki, Ermeniler, Sevr'in revizyon görüşmelerinin yapılacağı Londra oturumlardan hemen önce içinde buldukları durumu anlayarak daha önceki akıl almaz tutumlarından vazgeçmişler ve beklentilerini İngiltere'nin destekleyebileceği bir çizgiye çekmişlerdir. Bununla beraber Nubar ile görüşen Dışişleri yetkilisinin tavrına bakılacak olursa, bu beklentileri bile karşılayamama ihtimalini göz önünde bulunduran İngiltere, bir bahane üreterek, sözü Ermeniler'in Bolşevikler ile ilişkilerine getirmiş ve gelişebilecek olaylara yönelik bir kılıf hazırlamıştır.

BMM adına Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Nihat Reşat Bey, Münir Bey ile Nubar ve Aharonian'ın yanında James Malcolm ve General Bagratouni'den oluşan

⁵⁴¹ **PRO. FO. 371/6266/E2668**, "Question of Armenia; Reports on Conversation with Mr. G. K. Montgomery respecting the Armenian America Society and with Monsieur Aharonian", Mr. Osborne to Mr. Lindsay, 22 February, 1921.

⁵⁴² **PRO. FO. 371/6266/E2667**, "Question of Armenia", Boghos Nubar Pasha (Conversation), February 21st 1921.

kalabalık bir Ermeni heyetinin de hazır bulunduğu Londra görüşmeleri 26 Şubat 1921'de Foreign Office'de, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un odasında başlamıştır.⁵⁴³

Görüşmelerde, Türkleri “ölümü göstererek sıtmaya razı etmek” amacıyla olan Bugos Nubar'ın elindeki liste oldukça kabarıktır. O, Ermeni programının Sevr Antlaşması'na dayandığını, “Rusya Ermenistan”ı ile Türkiye'nin “dört Ermeni vilâyetini” birleştirmek amacı güttüğünü, Kemalîstlerce işgal edilmiş bulunan bu vilâyetlerin boşaltılması için Türkiye'ye baskı yapılması gerektiğini, ayrıca Kilikya Ermenilerinin de Türk yönetiminde bırakılmayarak bu bölgeye özerklik verilmesini istemiştir. Erivan'daki Ermeni Cumhuriyeti adına konuşan A. Aharonian ise Kemalîstlerin Ermenistan'a saldırmakla aslında Sevr Antlaşması'na ve İtilâf devletlerine saldırmış olduklarını, Erivan Hükümeti'nin imzaladığı Gümrü Antlaşması'nı Avrupa'daki Ermeni temsilcilerinin tanımadıklarını, Kafkasya'da Türkiye'den kaçmış 300 bin Ermeni bulunduğunu ve bunların Türk işgali altında bulunan yurtlarını geri almak istediğini belirtmektedir. Aharonian'a göre; Sevr Antlaşması'nın yürürlükte olduğu ilân edilmelidir.

Bu noktada İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon'un “Rus Ermenistanı”nın Sovyetleştirilmesi yanında, Mustafa Kemal'in Ermeni topraklarının çoğunu işgal etmiş olması sebebiyle İtilâf devletlerinin buralara büyük kuvvetler gönderememeleri yüzünden ciddi güçlükler bulunduğunu ifade ederek Ermenilerin hangi sınırları istediklerini ve bunu sağlamak için ne gibi kaynakları olduğunu sormuştur. Wilson'un kararını bilmediği için kesin bir şey söyleyemeyeceğini ifade eden Bugos Nubar, bununla birlikte, Trabzon'u Ermenistan'a katmak istemediklerini ifade etmiştir.

Kilikya'da özel bir rejim kurulamayacağını belirten Fransa temsilcisi M. Berhelot ise böyle bir rejimin Sevr Antlaşması'nda da öngörülmediğini, ancak Fransa'nın “Ermeni azınlığının güvenliğini sağlamada kararlı olduğunu” ifade etmektedir. Kilikya'da Ermenilerin azınlıkta oldukları yolundaki Ermeni itirazı üzerine Fransız delegasyonu, 1914 yılında Adana vilâyetinde 55 bin Hristiyana karşılık 314 bin

⁵⁴³ **DBFP**, XV, No: 26, *British Secretary's Notes of an Allied Conference held in Lord Curzon's Room at the Foreign Office, London S. W., on Saturday, February 26, 1921, at 11, a. m.*, p.207-216: Şimşir, **İBA**, III, s.188-199.

Müslüman bulunduğunu ve bölgedeki Ermeni nüfusunun ¼ oranını hiçbir zaman aşmadığını hatırlatmıştır.⁵⁴⁴

Ermeni delegasyonu oturumdan ayrıldıktan sonra odaya Türk delegasyonu alınmıştır. Bekir Sami Bey'i Kürdistan ve Ermenistan kartları ile köşeye sıkıştırmak amacıyla olan Lord Curzon, Bekir Sami'den kendisinin Kürtleri de temsil eden BMM'nin bir üyesi olduğunu duyması üzerine sözü Ermenistan meselesine getirerek, bir İngiliz oyunu olan pokere başvurmuştur. Buna göre; değişen koşullara rağmen İtilâf devletleri, Kars, Ardahan ve Gümrü'yü de içine alacak şekilde bağımsız bir Ermenistan kurulmasına kesinlikle karardır ve Gümrü Antlaşması onaylanmamış olduğu için geçerli sayılmayacaktır.

Lord Curzon'un bu tavrı üzerine Bekir Sami Bey, Ankara Hükümeti'nin bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşı olmadığını, onaylanmamış bir anlaşmanın geçerli sayılmayacağı ilkesinin Sevr Antlaşması'na da uygulanacağına emin olduğunu, Türk nüfusunun ezici çoğunlukta bulunduğu Kars ve Ardahan'ın Ermenistan'a katılmayacağını ve bu konuda bir plebisite hazır olduğunu ifade ederek İngiliz Dışişleri'nin blöfünü yememiştir. Türk Dışişleri Bakanı'nın bu tutumu üzerine Lord Curzon, adı geçen yerlerin elli yıldır Türkiye'ye ait olmadıklarını, dolayısıyla savaştan yenik çıkan Türkiye'nin toprak kazanmasının düşünülemeyeceğini belirtmiş, bununla birlikte soruna Yüksek Konsey'in karar vermesini ifade ile ayrıntıların ileride görüşülebileceğini söylemiştir. Bekir Sami'ye göre; Ankara Hükümeti, makul sınırlar içerisinde bağımsız bir Ermenistan'ı tanımaya hazırdır ve ileride komşu olacakları bir devlet ile iyi ilişkiler kurmaya heveslidir. Bunun yanında kendisi bu konuda Türkiye ile Müttefik güçler arasında herhangi bir sorunun yaşanmayacağını da düşünmektedir.⁵⁴⁵

Londra'da yapılan bu görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Ermeniler için artık elini dahi kıpırdatamayacak⁵⁴⁶ bir durumda olan İngiltere, bir blöf ile Türklere yönelik

⁵⁴⁴ Şimşir, İBA, III, s.LVI, LVII.

⁵⁴⁵ Şimşir, İBA, III, s.LVIII, 199.

⁵⁴⁶ 17 Mart 1921'de Ermeni Cumhuriyeti'nin Londra'daki gay-i resmi temsilcisi General Bagratouni, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazı ile Ermenistan'dan Sovyet rejiminin kalkması ve Türklerin Kars ve Gümrü'yü boşaltmaları için İngiliz Hükümeti'nin baskıda bulunmasını istemiş, Dışişleri'nden kendisine verilen 29 Mart tarihli cevapta ise, İngiliz Hükümeti'nin ne Moskova'ya, ne de Ankara'ya etkili bir baskı uygulayacak pozisyonda olmadığı söylenmiştir. (PRO. FO. 371/6266/ E 3476, *Situation in Armenia*", *General Bagratouni to Foreign Office, 17 th March 1921; Foreign Office to General Bagratouni, March 29th, 1921.*)

bir nabız yoklamasına başvurmuş, bununla beraber, Türklerin elinin çok güçlü olduğu farkedilerek özellikle Ermeni konusu üzerinde fazla durulmamıştır. Ermeniler ise, Türkleri daha azına razı etmek için beklenti ve isteklerinin seviyesini olabildiğince yüksek tutmaya çalışmışlardır. Aslında Ermeni sorunu bir tarafa, Londra'da, Müttefiklerin Sevr'in revize edilmiş şeklini Türklere sunması dahi, Türklerin beklentilerine cevap vermemiş ve bu anlamda Londra'daki görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Sonuçta Türklere, Müttefik politikalarının Türkiye'deki uygulayıcısı olan Yunan birliklerini kesin bir şekilde topraklarından atmak dışında başka bir alternatif bırakılmamıştır.

Durum böyle iken, 10 Mart 1921'de Londra'da, Başbakanlık Binası'nda toplanan İtilâf devletleri yetkilileri Sevr Antlaşması'nın askerî ve siyasî hükümlerinde değişiklik yapmak için boşuna uğraşmaktadırlar. Onlar, Sevr Antlaşması'nın makyajlanması ile hem Türkiye'ye ödünler verilmiş gibi olacağını, hem de uzlaşmaz tutum sergileyen Türk millîyetçilerinin yalnız bırakılacağı, hatta belki de Türkiye'de Mustafa Kemal'a karşı bir darbe yaratabileceğini düşünmektedirler. Adı geçen Sevr revizyonunda, Ermenistan'a yönelik yaklaşım ise, eskisine nazaran oldukça farklı görünmesine rağmen Türk millîyetçilerinin asla yanaşmayacağı bir tarzda ele alınmıştır. Buna göre; Türkiye, Ermenilere bir yurt vererek, Milletler Cemiyeti'nin bu konuda alacağı kararı kabul etmelidir.⁵⁴⁷

3- Lozan'a Giden Yolda İngiliz-Ermeni İlişkileri

Olayların Ermeniler için "millî bir yurt" boyutuna indirgenmiş olması şüphesiz hem Ermeniler, hem de onların İngiltere'deki dostları için büyük bir hayal kırıklığı demektir. Oysa I. Dünya Savaşı esnasında Batılı güçlerin müttefikleri olan Ermeniler, daha fazlasını hak ettikleri düşüncesiyle hayal çizgilerini oldukça yüksek tutarak Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Ermenistan peşinde koşmuşlardı. Bununla beraber, Türkerin Sakarya'da Yunan ordularına karşı verdiği mücadelenin kritik günlerinde tekrar harekete geçen Ermeniler ve onların batılı dostları azda olsa umutlanmışlar ve

⁵⁴⁷ Şimşir, İBA, III, Belge No: 78, "British Secretarys Notes of an Allied Conference held at 10, Downing Street, London, S.W., on Thursday, March 10, 1921."

daha önce kendilerine yönelik ortaya konulan politikaları tekrar eleştirerek ortamı Sevr masasına dönüştürmek istemişlerdir.

Bu noktada 1921'in yaz aylarında İngiltere'nin Ermeni politikasına dair ilk tepkiler Londra kaynaklıdır. İngiliz Dışişleri'nden Lord Robert Cecil ve İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams, 16 Haziran 1921 tarihinde İngiliz İmparatorluk Konferansı üyelerine gönderdikleri memorandumda; Başkan Wilson'un Ermenistan'a yönelik çizmiş olduğu sınırların Londra'daki Müttefikler Konferansı'nda pas geçildiği, buna sebep olarak da, Erivan Cumhuriyeti'nin Türkler tarafından işgali ve sorunun çözümü için bazı değişikliklerin gerekliliğinin gösterilmiş olduğu ifade edilmişti. Aynı memorandumda, Türklerin, Sevr'deki Ermeni bağımsızlığına bir kâğıt parçası olarak davranmış oldukları ve Müttefiklerin de bunu kabullendiği vurgulanmıştı. Daha sonra sözü Ermenilerin savaş esnasındaki fedakârlıklarına ve İngiltere'nin onlara karşı yükümlülüklerine getiren memorandum şöyle devam etmekteydi:⁵⁴⁸

“Unutmayın ki, Rus İmparatorluk Orduları dağıldıktan sonra Ermeniler aylarca Mezopotamya ve Filistin'deki İngiliz bayrağını savunmak için çarpındılar. Ermenilerin çektikleri eziyetler ve katlandıkları fedakârlıklar ve ayrıca gerek İngiliz, gerekse Müttefik devlet adamları tarafından onların bağımsızlığına yönelik tekrarlanan vaatler, İngiliz İmparatorluğu'nun Ermenileri terk etmemelerini gerektirmektedir...”

Lord Cecil ve Aneurin Williams, İngiliz İmparatorluğu'nu Ermenilere yönelik yükümlülükleri ile tekrar yüzleştire dursun, 12 Temmuz 1921'de General Bagratouni, Dışişleri'ne gönderdiği yazı ile Paris'teki Ermeni delegasyonunun Sevr özelemlerini tekrar gündeme getirmeye çalışmıştır.⁵⁴⁹

Bütün bunların yanında 1921'in yaz ayları içerisinde Ermeniler ve Ermeni çevreleri tarafından dile getirilen bu isteklere İngiliz Dışişleri'nin tepkisiz kaldığı görülmektedir. Bu sessizliğin sebebini ise Sakarya'dan, Türk-Yunan savaşından beklenen haberlere bağlamak mümkündür. Bununla beraber Ağustos ayı sonunda Türkiye'den gelen haberler üzerine⁵⁵⁰ İngiliz Hükümeti, Ermeni sorunu bir yana

⁵⁴⁸ **PRO. FO. 371/6267/E7352**, “*Armenian Question*”, *Note on the Armenian Question to Members of the Imperial Conference from the Rt. Hon. Lord Robert Cecil, M.P. and Mr. Aneurin Williams, M.P., 16th June, 1921.*

⁵⁴⁹ **PRO. FO. 371/6267/ E8076(8)** (Belge üzerinde sonradan el yazısı ile 8 olarak değiştirilmiş), “*Armenian Question*”, *General Bagratouni to Foreign Office, No: 233, July 12th, 1921.*

⁵⁵⁰ Yunan ordularının Türk milliyetçileri karşısındaki yenilgisi.

Türkiye'ye yönelik genel politikasını bir kez daha gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu kritik günlerde İngiliz Hükümeti'nin en son ilgileneceği konu Ermeniler ve onların istekleridir. Zirâ, Eylül ayı başlarında Ermenistan, Milletler Cemiyeti gündemine de sokulmamıştır.⁵⁵¹ Londra'daki bu kritik günlerde Ermeni temsilcisi General Bagratouni'nin yapabileceği tek şey ise, İngiliz Dernekleri Birleşik Konseyi'nin Ermenilerin durumlarını açıklayarak İngiliz vaatlerini hatırlatan uzun bir mektubunu Dışişleri'ne iletmektir.⁵⁵²

Bununla beraber, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 21 Eylül 1921 tarihli ikinci oturumunda ele alınan Ermenistan meselesinde, Ermenistan için millî bir yurt durumu tekrar gündeme getirilmiş, bu konuda gerekenlerin yapılması yönünde bir karar alınarak,⁵⁵³ 6 Ekim'de Lloyd George'a bu doğrultuda çağrıda bulunulmuştur.⁵⁵⁴ Anlaşılan o ki, 1921'in başlarında söz edilmeye başlanan Ermeniler için "millî bir yurt projesi" aynı yılın sonbaharında resmî bir kimliğe büründürülmüştür ve artık gerek İngiltere'de, gerekse Cenevre'de Ermeniler için yapılacak tek şey, onlara Türkiye topraklarında millî bir yurt sağlamak için mücadele etmek olacaktır.

Zaten 17 Kasım 1921'de Birleşik Ermeni Delegasyonu⁵⁵⁵ tarafından Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanlığı'na gönderilen mektup ile Ermenilere, Türk yönetiminden tamamen bağımsız olmak üzere millî bir yurt sağlanması ve bu konuda Müttefiklerin razı edilmesi istenmektedir.⁵⁵⁶ Ancak daha önce, Ekim ayı içerisinde Türkiye'de meydana gelmiş olan gelişmeler, Müttefik cephesindeki çatlakların daha da büyümesine ve Türkiye'ye yönelik zaten sarsılmış olan ortak birliktelik stratejisinin ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

-
- ⁵⁵¹ **PRO. FO. 371/6267/ E10123**, "The Armenian Question", *League of Nations to Foreign Office, No: A- 20, 3rd September, 1921.*
- ⁵⁵² **PRO. FO. 371/6267/ E10513**, "Armenian Question", *Joint Council of British Societies for Assisting the Armenian People, Major-General Bagratouni to Mr. Forbes Adam, No: 380, 17th September, 1921.*
- ⁵⁵³ **PRO. CAB. 24/128, C. P. 3339**, "Second Assembly of the League of Nations: Armenia, Resolution Adopted by the Assembly at it's Meeting held on Wednesday, September 21st, 1921, (morning)
- ⁵⁵⁴ **PRO. CAB. 24/128, C. P. 3396**, "League of Nations: The Future of Armenia: Letter to the Prime Minister from the Secretary-General of the League of Nations, Geneva, 6th October, 1921.
- ⁵⁵⁵ A. Aharonian'ın başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu ve Bugos Nubar'ın Millî Ermeni Delegasyonu.
- ⁵⁵⁶ **HLRO, LG/F/25/2/50**, *United Armenian Delegations to the President of Council of the League of Nations, Paris, November 17th, 1921.*

Ekim ayı başlarında, BMM Hükümeti ile Sovyetleştirilmiş üç Kafkas devleti olan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında Sovyet Rusya'nın da katıldığı bir dizi görüşmeler sonucu 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bölgedeki duruma netlik kavuşturulurken,⁵⁵⁷ aynı yılın sonlarına doğru, Ankara Hükümeti ile Fransa adına masaya oturan Franklin-Boullion Heyeti, arasında varılan 20 Ekim tarihli uzlaşma⁵⁵⁸ ile Mütefik cephesinin bir halkası BMM Hükümeti'ni fiilî olarak tanımış ve bölgede Türkiye ve Fransa arasındaki savaş durumu sona ermiştir. Fransa, ordusunu Kilikya'dan çekerek, Fransız halkını yılda 500 milyon frank tutarındaki masraftan kurtarmıştır.⁵⁵⁹ Bu arada *The Times* ise Kilikya'nın tahliyesi hakkındaki haberlerle İngiliz kamuoyunu bilgilendirmekten geri kalmamış,⁵⁶⁰ Ermenilerin Kilikya'dan ayrılmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.⁵⁶¹

Ortaya çıkan bu şartlar altında Ermeni önderlerinin, Ermeniler için Türkiye'de millî bir yurt konusunda Mütefiklerin ortak bir baskıda bulunmalarını istemeleri oldukça talihsiz bir zamana ratlamıştı ki, bu kritik durum İngiliz Dışişleri'nde Lord Curzon ile Ermeni önderleri arasında gelişen bir görüşmeye de yansımıştır.⁵⁶²

Aharonian: “*Kars ve Ardahan Türklere bırakıldı. Kilikya'dan da vazgeçilirse bu Ermenistan için yeni bir felaket olur.*”

Lord Curzon: “*Bunu Londra'da değilde Paris'te söyleseniz daha iyi olmaz mı?*”

Aharonian: “*Fransızların Kilikya'yı tahliyesini engellemek için Mütefikler bir şey yapamazlar mı?*”

M. Noradunghian: “*Franklin-Boullion Antlaşması, Ermenilerin güvenliğine yönelik bir önlem almıyor bu bir felakettir. Mustafa Kemal'in prestiji yükselmiş, Mütefiklerinki ise düşmüştür...Eğer Sevr Antlaşması değiştirilecekse bu Mütefiklerin yalnızca biri tarafından değil tümü tarafından yapılmalıdır. İngiltere, bölgeye halkın*

⁵⁵⁷ Kars Antlaşması ile daha önce Batum üzerindeki haklarından vazgeçmiş olan Türkiye, Batum Limanı'ndan ayrıcalık hakkı elde ediyor, bunun yanında Ardahan ve Kars üzerindeki hakimiyetini koruyordu. Antlaşma'da Ermenilere küçük bir ödün dahi verilmemiş sadece Ermeni savaş tutsaklarının serbest bırakılmasına izin verilmiştir. (Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I*, s.41-47; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, s.185-186.

⁵⁵⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I*, s.48-49.

⁵⁵⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II*, s.201, 203.

⁵⁶⁰ “*Evacuation of Cilicia*”, *The Times*, December, 27, 1921, Tuesday, p. 7.

⁵⁶¹ “*Armenian Leaving Cilicia*”, *The Times*, November 12, 1921, Saturday, p. 10.

⁵⁶² **PRO. CAB. 24/131, C. P. 3503**, *Minutes of an Interview between Lord Curzon and M.M Noradunghian, Aharonian, General Bagratouni and Mr. Malcolm held in Lord Curzon's Room at 12.30 P.M, November 19, 1921.*

gerçek niyetlerini araştırarak bir heyet gönderemez mi? Şimdilik bölgedeki Ermenilerin göç etmesini önlemek için telgraf göndermemizi uygun bulur musunuz?"

Lord Curzon: *"Franklin- Boullion Antlaşması, İngiltere'nin bilgisi dahilinde yapılmamıştır. Elimizden geleni yapmaya çalışacağız. Ancak durum eskiye nazaran daha zor bir hal almıştır."*

Konuşmalardan da anlaşılacağı üzere, İngiliz Dışişleri artık Ermeni önderlerine ağlama duvarı olarak Paris'i göstermekteydi. Öyle ki, Türkiye'de meydana gelen gelişmeler Ermeni önderleri tarafından Lord Curzon'un odasında yaratılmaya çalışılan havadan çok daha farklı bir çizgide gelişmekte idi ve İngiltere, bu yeni gelişmeler karşısında Türkiye'ye yönelik politikasını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmıştı. 22 Kasım 1921'de İngiliz Kabinesi'nin Dışişleri Bakanlığı'nda yaptığı toplantıda Kabine Sekreteri'nin kaleme aldığı notlara bakılacak olursa, İngiltere artık bir şekilde yönünü Türk milliyetçileri ile uzlaşma alternatifleri arayışına çevirmişti.⁵⁶³

"Fransız-Kemalist Antlaşması:

"Ankara Hükümeti ile M. Franklin Boullion arasında son zamanlarda yapılan anlaşma Yakın Doğu'da çok kötü bir durum meydana getirmiştir. Fransa, İngiliz Hükümeti'ne danışmadan giriştiği bu hareket ile Sevr Antlaşması'ndan ayrı bir tutum sergilemiş ve İtilâf devletlerinin ciddi eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur.

"Anlaşmanın huzursuzluk veren en önemli yanlarından biri de, Fransa'ya bir takım avantajlar sağlamış olmasıdır. Gerçek anlaşma metninin yanı sıra, anlaşmanın Fransızlar tarafından açığa vurulmayan bir kısım gizli içeriği olduğu da düşünülmektedir. Anlaşma ile 10 bin km²'lik bir alan Kemalistlere teslim edilerek, bölgedeki Hıristiyanlar Türklerin merhameti altına bırakılmıştır.

"Fransa, bu anlaşma ile Müttefiklerden bağımsız bir tavır sergileyerek kendi çıkarlarını ön planda tutmuş ve yine bu çıkarlara yönelik olarak Ankara Hükümeti'nden bazı ayrıcalıklar sağlamıştır...Fransızların bu hareketi her şeyden önce Mustafa Kemal'in moral ve prestijini artırmış ve barışçıl bir çözüme ulaşma yollarını çok zor bir kavşağa sürüklemiştir. Olayların ışığı altında, bir sonraki atacağımız adım hem politik hem de askerî açıdan göz önünde bulundurulmalıdır.

⁵⁶³

PRO. CAB. 23/27, Cabinet 88 (21), Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at Foreign Office, on Tuesday, 22nd November, 1921, at 15, p.m.

“Türkiye’ye Yönelik Şekillenecek Politikalar:

“Sir H. Rumbold, şu anki şartlar altında Ankara’ya karşı zor bir durum içerisinde bulunduğumu vurguladıktan sonra, barış şartları ne kadar ılımlaştırılırsa ılımlaştırılsın Millîyetçilerin kendilerini Müttefiklerin eline bırakmasının imkânsız olacağını söylüyor...Dışişleri Bakanımız ise Kemalistlerin koşulsuz bir şekilde konferansa davet edilmeleri hakkında bir teklif yapılmasını önererek; “Ankara Hükümeti Müttefikler tarafından resmen dinlenir ve bu bağlamda İngiltere, Türkiye’ye kendini kalkındırması için finansal destek verirse durum bir bakıma lehimize çevrilebilir” şeklinde bir yorumda bulunuyor.

“Olayların gelişim süreci içerisinde Türk Millîyetçileri tarafından İstanbul’a bir saldırı durumu veya bu şehirde çıkabilecek bir isyanın ciddi sonuçlarından sakınılması gerektiği vurgulanıyor. Hatta Türkiye’den İngiliz birliklerinin çekilme durumu dahi ortaya atılıyor. Bu şekilde Mısır’da, Filistin’de, Mezopotamya’da ve Hindistan’da politik olarak bir rahatlama sağlanacağı umuluyor.

“Diğer taraftan şu anda böyle bir tahliyenin Kemalistler tarafından bir zayıflık olarak değerlendirileceği, Yunanlıların püskürtülmedikçe İstanbul’a bir saldırı ihtimalinin olmadığı düşünülmektedir. General Harrington da genel bir barışın haricinde tahliye önerilerine karşıdır.

“Genel olarak Franklin-Boullion Antlaşması eleştirilmekle beraber, şu anda Fransız Hükümeti ile bir tartışmaya girmenin olumlu bir sonuç sağlamayacağını düşünen Kabine, şunlara karar vermiştir:

“1- Dışişleri Bakanı’nın önerisine uygun olarak gelecek yıl muhtemelen İstanbul’da toplanması düşünülen konferansa Kemalistlerin şartsız davet edilmesi yönünde Müttefik devletlere bir teklif yapılmalı.

“2- Müttefiklerin, bu konferansta, Ankara Hükümeti’ne karşı ortak bir politika izlemeleri.

“3- Ankara Hükümeti ile bir çözüme varmak gerekli görüldüğünde İngiltere’nin Kemalistlere, rehabilitasyonları için finansal yardım olarak borş verebilecekleri.

“4- İngiliz birliklerinin Türk topraklarını tahliyesi genel bir barışın sonunda olmalıdır. Fakat önerilen İstanbul Konferansı’na kadar böyle bir tahliyenin yapılması söz konusu değildir.

“Görüşmelerim ileriki aşamasında Ankara Hükümeti ile direk bir iletişime girme arzusu ortaya konularak bir temsilcinin Ankara'ya atanması tavsiye edildi. Bu temsilci önce gayr-i resmi olacak daha sonra Kemalistlerin güvenini kazandığında resmi bir konuma kavuşturulacaktı. Bu şekilde Ankara ile iletişim kurularak daha yararlı sonuçlar sağlayabilecek bir pozisyon oluşturulacaktı.

“Diğer taraftan daha önceki yıllarda Mustafa Kemal ile General Harrington vasıtasıyla kurulmaya çalışılan ilişkilerin başarısızlıkla sonuçlanmış olduğu belirtildi. Sir. H. Rumbold Ankara'ya bir temsilci gönderilmesi önerisine kesinlikle karşı çıktı. Öyle ki, Fransızların hareketlerinin eleştirildiği bir dönemde, Ankara'ya bir temsilci atanması İngiltere için çok zor ve anlamsız olacak ve tasarlanan görüşmeleri tehlikeye sokacaktı.”

Anlaşıldığı kadarıyla, 1921'in sonlarında artık Londra'da esmeye başlayan rüzgarlar içersinde Ermenilerin yeri yoktu. İngiltere'de, Türkiye'ye karşı genel politikalarının iflas eşiğine gelmesi üzerine birşeyler yapılması gereği hissedilmiş, bununla birlikte Yunan birliklerinin macerasının sonunu beklemek gibi bir tutum sergilenmişti. Ermeni önderlerinin lobi ve propaganda faaliyetleri süre dursun, İngiliz İmparatorluğu'nun prestijini yerlere serecek bu gelişmeler karşısında, Londra'nın düşüneceği en son şey ise Ermeniler idi. 1922'nin Ocak ayı içerisinde *Amerika Ermeni Birliği*'nin, Wilson sınırlarında Ermenistan için bir mandater bulunması yönünde Milletler Cemiyeti'ne 25 milyon dolar teklif etmiş olmasına rağmen⁵⁶⁴ İngiliz Dışişleri, bu önerinin kabulünü mümkün görmedi ve 25 milyon doları Wilson sınırları için yetersiz buldu. Bu ifadelerin yanı sıra adı geçen Dışişleri belgesi şöyle devam etmekteydi:⁵⁶⁵

“...Şu anda Ermenistan için bir mandater bulmak eskisinden daha da zor olmakla birlikte Müttefik güçlerinin de Türkleri geniş bölgelerden çıkaracak bir durumu yoktur. İmkânların kısıtlı olması sebebiyle büyük güçler, bölgeden Türklerin tahliyesini gerçekleştirecek kapasiteye sahip değildirler...”

⁵⁶⁴ **PRO. FO. 371/7728/ E1648**, “Offer by Armenian National Union of America to place \$25,000,000 at disposal of Mandatory for Territories of Armenia as defined by President Wilson”, Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3., 13th February 1922; **PRO. FO. 371/7728/ E 2075**, “Future of Armenia”, Cabinet Offices to Foreign Office, No: 38/C/3. , 20th February, 1922.

⁵⁶⁵ **PRO. FO. 371/7728/ E1161**, “Future of Armenia”, Foreign Office to Acting Secretary of the Cabinet, February 7th, 1922.

1 Şubat 1992'de İngiliz Dışişleri'nden R. Mc. Donell'ın "Ermenistan millî yurdu" hakkında hazırlamış olduğu rapor ise; "şu anki şartlar göz önüne alındığında alındığında Wilson sınırlarının uygulanabilirliği ve politik olarak mantıklı bir durum olduğu tartışılabilir" şeklinde bir ifade bulundurarak, Ermenilere millî yurt sağlama yönünde oldukça ilginç teklif ve değerlendirmelere yer vermişti.⁵⁶⁶

"... Ermenistan için en pratik çözüm şekli; Erivan Cumhuriyeti'ne, Türk sancağı Bayazid'in ve Van vilâyeti'nin bağlanması ve Rus mandaterliği altında bırakılmasıdır. Bu çözüm şeklinin avantajları şunlar olabilir:

"1- Gerçek anlamda bir Rus dostluğu temin edilemez ise de karşı bir düşmanlık sorunu ortadan kalkmış olur.

"2- Anadolu'daki Türklerle Azerbaycan arasındaki Panturanist bağlantıyı engelleyecek yeterlilikte bir bariyer inşa edilmiş olur.

"3- Ermenistan'ı Rus mandaterliği altına koymak, son zamanlarda gelişmiş olan durumu da pek fazla etkilemeyecek, muhtemelen Transkafkasya Federasyonu güçlenecektir. Bu federatif devletlerden biri olan Ermenistan'ın diğerlerinden farklı bir yapı arz etmesi, Transkafkasya'nın yeniden Rus toprağı olarak ele geçirilmesi ihtimalini zayıflatabilir.

"4- Rusya, mandater bir devlet olarak muhtemelen Milletler Cemiyeti tarafından tanınacaktır ve uluslararası sorunlara yönelik bazı kararlar kapsamında Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluluk taşıyacaktır.

"5- Orta Doğu'daki genel sorunlara dair, Türkler üzerinde bir Rus baskısı oluşturulabilir.

"6- Rusya'nın iyi niyeti ve hatta yardımı olmadan Kars ve Alexadropol (?)'da Türk hakimiyetini öngören Kars Antlaşması'nın iptali imkânsızdır.

"7- Temel politikasını bütün Müslümanlara katliam olarak şekillendirmiş olan Taşnaklar, şu anda güçlerini yitirmişlerdir. Bu partinin tekrar iktidara gelmesi durumunda sonuç şüphesiz ki, Müslümanlar açısından hiç te iyi olmayacak, kan akması tekrar başlayacaktır.. Bu da Rusya tarafından kabul edilebilir bir durum değildir.

⁵⁶⁶ PRO. FO. 371/7728/ E 1161, "Armenian National Home" by R. Mc. Donnell, 1.2.22.

“8- Sonuç olarak Ermenistan'a yönelik böyle bir çözüm Türkiye'ye karşı çok kıskırtıcı bir karakter taşımayacak ve muhtemelen de Rusya'daki bütün partiler tarafından onaylanacaktır.

“Türlere karşı bir jest olarak da, Avrupa'daki Türk sınırında ve İzmir ve Kilikya meselelerinin çözümünde yeni düzenlemeleri öneriyorum...Ermenistan'a Anadolu'dan bir bölge koparmak temelindeki herhangi bir çözüm Orta Doğu'da bir huzursuzluk kaynağı olmaya mahkumdur.”

Yıl 1922'ye dönmüş iken, 20 Mart'da İngiliz Başbakanlık Binası'nda toplanan İngiliz Kabinesi'nin gündemini yine Türkiye'ye yönelik politikaların oluşturduğu görülüyordu. Bu toplantı esnasında eski Savaş, yeni Sömürgeler Bakanı olan W. Churchil'in Sevr Antlaşması'nı dünyanın en talihsiz olaylarından biri olarak değerlendirmesi son derece ilginçti.⁵⁶⁷

“Sevr Antlaşması'nın imzalanması dünya tarihindeki en talihsiz olaylardan biri olmuştur. Bu anlaşmayı uygulamak için hiçbir vasıta yoktur. Sonuç şudur ki; karşımızda şu an bir güç duruyor ve buna karşı mücadele edecek herhangi bir imkândan mahrumuz. Dolayısıyla Dışişleri, bu zor şartlar altında yapabileceğinin en iyisini yapmak zorunda. Türlere karşı kullanabileceğimiz bir vasıta yok, oysa Türklerin bize karşı Musul'da bir tehdit oluşturma yönünde kullanabilecekleri imkânları var ve orada bizim politikalarımızı çok büyük bir çaba sarf etmeden sekteye uğratabilirler. Eğer Lord Curzon, Paris'ten bir anlaşma ile gelmezse kendisi dahi Kabine'ye nasıl bir açıklama ve tavsiyede bulunacağı konusunda sıkıntı yaşayacak. O, (L. Curzon) devamlı olarak sınırlarında barışı hakim kılmadığımız müddetçe Mezopotamya'yı elde edemeyeceğimizi söylüyordu. Eğer bir barış sağlanmaz ise muhtemelen Mezopotamya üzerinde oluşturulacak bir baskı, bizi o bölgeden çıkmaya zorlayabilir.

“Türkler İngiliz İmparatorluğu'nu düşmanları olarak görüyorlar. Bir zamanlar onlar her şeylerini bizden alıyorlardı. Ama biz onlara sırtımızı döndük ve şu anda Türkler bizi küçük düşürecek ve Mezopotamya politikamızı mahvedecek güce sahipler.

“Umuyorum ki, bizim Türkiye'ye yönelik politikalarımızın artık imkânsız başarmak noktasına geldiğini Kabine'de bulunan herkes anlamıştır. Özellikle,

⁵⁶⁷ **PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22), Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.**

aralarındaki büyük ilkesel çatışmalara rağmen bölgedeki Bolşevik-Türk evliliği İngiltere'nin durumunu daha da bir çıkmaza sokmuştur."

Churchill'in bu son değerlendirmesi üzerine söze giren ve Kafkasları terk etme kararı alınmak zorunda kalındığı zaman Türk-Bolşevik işbirliğinin kaçınılmaz olduğunu söylediğini ifade eden İngiliz Dışileri Bakanı'nın aynı toplantıda Ermenistan konusu hakkında sarf ettiği sözler ise oldukça karamsar görünmektedir.⁵⁶⁸

"Ermeniler için yapacak fazla bir şey olduğunu söylemek çok zor. Şu anda Erivan'da Sovyet ilkelerini kabullenmiş bir Ermeni Cumhuriyeti var. Onlar bu devletin sınırlarını genişletmek için Türkleri razı etmek istiyor. Ermeniler için alternatif oluşturacak başka bir şema ise, Kilikya'da bir Ermeni Cumhuriyeti'dir. Fakat Türklerin bu durumu kabul etmelerine yönelik en ufak bir ihtimal dahi görünmemektedir."

İlerleyen aylarda gelişen olayların sonuçlarına bakıldığında adı geçen Bakanlar Kurulu toplantısında W. Churchil ve Lord Curzon tarafından ortaya koyulan yaklaşımların oldukça isabetli olduğu söylenebilir. Öyle ki; 1921'in son ayı içerisinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir Transkafkasya Federasyonu kurulmuştur.⁵⁶⁹ 1922'nin yaz aylarında Yunan ordusunun Türk orduları karşısındaki büyük hezimetini ise Mondros şartlarının Mudanya'da tekrar gözden geçirilmesini sağlamıştır. Türk milliyetçileri, İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikalarının bir piyonu olarak ile sürülmüş olan Yunan ordusunu ezerek, İngiltere'nin Türkiye politikasını alt üst etmişlerdir. Mondros'u hazmedemeyen Türk milliyetçileri ateşkes şartlarını Mudanya'da belirlemişler, altına imza koymadıkları Sevr projesi ise Lozan'da iflâs etmiştir.

⁵⁶⁸ **PRO. CAB. 23/29, Cabinet, 19 (22), Secret, Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Monday, 20th March, 1922, at 11.30, a.m.**

⁵⁶⁹ *"Transcaucasia Revived", The Times, December 27, 1921, p.8; PRO. FO. 371/7728, E 9419, "Federation Alliance of Transcaucasian Republics", Mr. Hoggson, Moscow to Foreign Office, No: 671, 5th September, 1922. Kafkasya'da Transkafkasya Federasyonu'nun oluşturulmasından sonra, 9 Temmuz 1922'de Ankara Hükümeti delegasyonu ile 3 Sovyet Cumhuriyeti temsilcileri arasında yapılan anlaşma ile posta, telgraf, demiryolu ve adli yardım konuları hakkında bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. (PRO. FO. 371/7728 E 7563, "Federation of Soviet Republics of Georgia, Azerbaidjan and Armenia", Mr. Henderson (Constantinople) to Foreign Office, No: 663, 25th July, 1922.*

E- Lozan' da İngiltere'nin Ermeni Politikası

Lozan Antlaşması'nın gerek Türkiye, gerekse dünya tarihi bakımından önemini anlatmaya çalışan bir yazar şunları belirtmektedir.: “... 1918 Kasım'ında herhangi bir kimse çıkıp ta, bu ölüm döşegindeki devletle nihai barışın ancak 5 yıl sonra yapılabileceğini söyleseydi; sözlerine inanan olmaz, gülünür geçilirdi. Fakat işte o inanılmaz şey gerçekleşti.”⁵⁷⁰

İngiltere, Sevr'de Osmanlı Hükümeti'ne dikte ettirilen barış şartlarının Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmemesi üzerine Yunan ordularına güvenerek Türk milliyetçilerini ezmek istemiş, ancak Türk Millî Mücadelesi'nin 1922 yılında tamamlanmış olan askerî zaferi üzerine Sevr'deki diktatör durumundan ayrılmak zorunda kalmıştı. İngiltere, Ankara Hükümeti ile Lozan'daki masaya eşit şartlar ve karşılıklı müzakere çerçevesinde oturdu. Bu durum İngiliz İmparatorluğu'nun Türkiye'ye karşı son 8 sene boyunca devam etmiş olan bölücü politikalarının iflası anlamına gelmekteydi.

20 Kasım 1922'de başlayan⁵⁷¹ ve bir aylık kesinti ile beraber yaklaşık 8 ay süren Lozan Konferansı sonucunda sadece bir barış antlaşması değil, Türklerle uluslararası sisteme egemen güçler arasında büyük bir hesaplaşma yapılmıştı.⁵⁷² Lozan'da, Türklerin karşısında savaş meydanında yendikleri Yunanistan değil, Dünya Savaşı'nın galipleri bulunmaktaydı. Konferansın 4 Şubat 1923'e kadar süren birinci bölümünde İngiltere'yi temsil eden Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Mütefikleri ile bir cephe birliği kurmaya oldukça özen göstermişti. Bir yandan diplomatik tecrübelerini kullanan Lord Curzon, diğer yandan da çeşitli baskı yollarına başvurarak, konferansa 1918 penceresinden bakmaya çalışmış, ancak karşısında bulunan İsmet Paşa'nın yeni bir devletin temsilcisi olduğunu fark etmekte güçlük çekmemişti.

İngiltere, konferansta başlıca iki konuda kesin tutum belirlemiştir. Bunlardan birisi Boğazlar, diğeri ise Musul'dur.⁵⁷³ Birinci sorunda, Türkiye ile İngiltere arasında

⁵⁷⁰ Kürkcüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.253-254.

⁵⁷¹ Stephan F. Evans, **The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38**, The Eothen Press, 1982, s.69.

⁵⁷² Öke, **Uluslararası Boyutları ile Ermeni Sorunu**, s.277.

⁵⁷³ İngiltere, daha görüşmelerin başında “Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu” başkanı olmakla kendine göre öncelikli konuları ortaya koymuştu. Onun hayati çıkarları başlıca iki bölge ile ilgiliydi: Boğazlar bölgesi ve Mezopotamya. (Irak) (Kürkcüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri**, s.258.)

anlaşma sağlanmış, bu konuda İngiltere ile çatışan devlet ise Türkiye'den ziyade Rusya olmuştur. Musul konusunda ise konferansta bir anlaşmaya varılamadı.⁵⁷⁴ Netice'de 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Ankara Hükümeti'nin istekleri büyük ölçüde kabul edildi ve Batı Trakya ile çözüme kavuşturulamayan Musul dışındaki tüm bölgelerde millî bir devlet kimliği tanındı.⁵⁷⁵

Çalışmanın asıl konusu olan konferans esnasında İngiltere'nin Ermenilere yönelik tutum ve politikasına geçilecek olursa; öncelikle şunu ifade edelim ki; İngiltere'nin, savaş esnasında zirve yapmış olan Ermenileri politik bir argüman olarak kullanma politikası Lozan'da tekrar ön plana çıkmıştır. Bu süreçte İngiliz-Ermeni ilişkililerinin karşılıklı kullanma ve kullanılma boyutu tekrar gündeme gelmiştir. Öyle ki, daha konferans başlamadan önce harekete geçen Ermeniler, konferans başkanlığına yönelik lobi ve propaganda faaliyetleri ile Lozan gündemini etkilemeye çalışırken, İngiltere ise konferansta yöneleceği önceliklerine ulaşmak için Ermeni sorununu sadece bir baskı unsuru olarak kullanmış ve Ermeniler için Türkiye topraklarında bir yurt sağlama girişiminde bulunmuştur.

İngiltere'nin konferansta böyle bir yaklaşımda bulunmasının diğer sebebi ise, savaş esnasında Ermenilerin geleceğine dair propaganda amaçlı verilmiş olan sözleri savaştan sonra hatırlamamış olması ve bu yüzden kendisine yöneltilen eleştirileri hafifletmeye çalışmasıdır.⁵⁷⁶ Zaten İngiltere'nin Ermeni politikasındaki yumuşak karnı da savaş esnasında Ermenilere karşı ortaya koyduğu tavır ve vaatleridir. Ancak, konferansın başından beri Ankara Hükümeti'nin bu konudaki direnci ile karşılaşan İngiltere, Ermeniler yüzünden öncelikli konularda bir anlaşmaya varılmasının engellenmesini istemeyerek, 19. yüzyıldan beri politik bir argüman olarak kullandığı Ermeni sorununa yönelik tavrını bir kere daha gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Lozan'da ortaya koyulan bu İngiliz tavrı ve bu tavrın sonucunda şekillenen İngiliz-Ermeni ilişkileri, üzerinde önemle durulması gereken bir öneme sahiptir.

⁵⁷⁴ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.258.

⁵⁷⁵ Lozan Konferansı ve Barış Antlaşması ile ilgili olarak bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I-VIII**, Çeviren: Seha L. Meray, İstanbul, 2001, **İngiliz Belgeleri'nde Lozan Barış Konferansı**, Yayına Hazırlayan: Mîm Kemal Öke, İstanbul, 1983; M. Cemil Bilsen, **Lozan, I,II**, İstanbul, 1998.

⁵⁷⁶ **PRO. CAB. 23/27, Cabinet, 93 (21), Secret**, "Conclusions of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, 21st December, 1921, at, 4. pm.

1- Konferansın ilk Dönemi (Aralık 1922-Şubat 1923)

Lozan'daki konferans başladıktan sonra, 1 Aralık 1922'de, Konferans Başkanlığı'na gönderilen bir mektup ile Türkiye topraklarından Ermeniler için bağımsız bir bölge belirlenip oluşturulması yönünde isteklerde bulunan Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği (Cenevre),⁵⁷⁷ belirlenecek olan bu mili yurdun sınırlarının da konferansta halledilecek olmasını ummaktaydılar.⁵⁷⁸ Bu arada İngiliz-Ermeni Komitesi'de boş durmamış, 5 Aralık'ta Lozan Konferansı İngiliz Delegasyonu'na ilettiği memorandum ile Ermeniler için millî bir yurt beklentilerini dile getirip şu değerlendirmelerde bulunmuştu:

"...Ermeniler için millî yurt meselesinin konferans gündemine alınmasını arzu ediyoruz. Dahası, Türk Hükümeti'ne Musul ve diğer meseleler bağlamında ayrıcalıklar sağlanarak onların Ermeni millî yurdu konusunda uzlaşır bir çizgiye çekilebileceğini düşünüyoruz."

İlgili belge üzerinde Dışişleri yetkilileri tarafından düşünülen bir notta, Ermeniler için Erivan Cumhuriyeti'nden ayrı (uzak) bir bölgede millî bir toprak parçasının uygulanabilir bir öneri olmadığı ifade edilmesine rağmen,⁵⁷⁹ adı geçen yazışmalardan yaklaşık bir hafta sonra, Lord Curzon'un 12 Aralık'ta Ülke ve Askerî Sorunlar Komisyonu'nda hazırlayıp sunduğu belgenin içeriği azınlıklar ve bu bağlamda Ermeniler ili ilgili idi. İçerisinde neredeyse Türkiye'de Türk bırakmayacak şekilde ifadelerin yer aldığı bu konuşmanın Ermeniler ile ilgili bölümü şu şekildeydi:⁵⁸⁰

"...Ermenilere geçiyorum. Bunların, sadece kuşaklar boyunca katlandıkları ve uygar dünyanın dehşet ve acıma duygularını üzerlerine çeken çok büyük acılar yüzünden değil, fakat geleceklere bakımından kendilerine özel olarak verilmiş sözler

⁵⁷⁷ ABD, Belçika, Danimarka ve İsveç temsilcilerinin bulunduğu bu dernekteki İngiliz temsilcileri Harold Buxton, A. J. Toynbee ve Aneurin Williams'dır.

⁵⁷⁸ **PRO. FO. 839/12/314/33, No: 314**, "National Home for Armenians", *Ligue Internationale Philarménienne, Geneve to A Son Excellence le Président de la Conferéce de la Paix a Lausanne, 1 Décembre, 1922.*

⁵⁷⁹ **PRO. FO. 839/12/315/33, No: 315**, "National Home for the Armenians & Protection of Minorities in Turkey", *Harold Buxton to the Marquess Curzon of Kedleston, 5th December, 1922.*

⁵⁸⁰ **PRO. FO. 371/7966/ E14015, Lausanne Conference; Minorities**, "Speech made by Marquess Curzon of Kedleston at First Commission of Lausanne Conference, December 12", *Lord Curzon (Lausanne) to Foreign Office, No: 32, 14th December, 1922.* Orijinal kopyası İngiliz Millî Arşivi'nden elde edilen bu belgenin Türkçe çevirisi için Seha L. Meray'ın hazırlamış olduğu eserden yararlanıldı. Bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I**, Çeviren: Seha L. Meray, İstanbul, 2001, s.180-188.

yüzünden de özellikle göz önünde tutulmaları gerekmektedir. Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan, eski Rus vilâyeti Erivan'da bana söylediklerine göre, aşağı yukarı 1.250.000 nüfuslu, fakat heryerden gelmiş göçmenlerle çoktan dolmuş taşmış ve daha kalabalık bir nüfus kabul edemeyecek durumda bulunan, bir sözde Ermeni Devleti vardır.

“Öte yandan, Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'un Ermeni nüfusu neredeyse yok olmuştur. Fransızlar, Kilikya'yı boşalttikları zaman bu vilâyetin paniğe kapılan Ermeni nüfusu, onların ardından gitmiştir; şimdi de İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde Suriye sınırı boylarında dağınık bir durumdadırlar. Sanırım ki, Türkiye'nin Asya'daki ülkesinde bir zamanlar 3 milyona varan Ermeni nüfusundan, şimdi ancak 130.000 kişi kadar kalmıştır. Yüzbinlercesi Kafkasya'ya Rusya'ya İran'a ve komşu bölgelere sığınmak üzere dağılmışlardır.

“Lausanne'a geldiğimden beri, bu becerikli ve zeki soyun hizmetlerinden yoksun kalmakla zarara uğtayacağına inanmış olan Ankara Hükümeti'nin Ermenilerin Anadolu'ya geri dönmelerini ve orada yerleşmelerini desteklemek eğiliminde olduğunu öğrendim. Böyle bir tutum, bence, Türkiye'nin büyük ölçüde yararına olacaktır; Türk temsilci heyetinin bize bu konuda bir takım garantiler verdiğini işitmekle mutluluk duyacağım. Her halde geleceğin Türk Devleti'nde, Küçük Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da, güvenlikleri ve korunmaları bakımında anlaşmaya özel hükümler konulması gereken önemli sayıda bir Ermeni nüfusu kalacaktır.

“Şimdi, bir Ulusal Ermeni Yurdu kurulmasına ilişkin olarak, gerek Ermenilerce, gerekse dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülmüş olan ve herkesce bilinen isteğe değinmek zorundayım. Bu kadar güçlü bir kişiliği trajik de olsa böylesine dikkat çekici bir tarihi ve böylesine belirli bir ulusal duygusu olan bir halkın, kendi toprağında oturmak özleminde bulunmasını doğal saymak gerekir. Bu halkın, Erivan Cumhuriyeti'nde zaten böyle bir ülkesi olduğu söylenecek olursa, buna, söz konusu bölgenin yoksul, nüfusunun kalabalık olduğu ve orada yürürlükteki rejimden Ermenilerden pek çoğunun tiksindiği karşılığı verilmelidir.

“İşte böylece, sık sık öne sürülmüş olduğu gibi, Türkiye, Asya'daki ülkesinin bir yerinde -ister kuzey-doğu vilâyetlerinde, ister Kilikya'nın güney-doğusu ile Suriye sınırlarında- Ermeniler için, bunların diledikleri bir toplanma merkezi bulmalıdır.

“Olup bitenler, belki bir umudun gerçekleştirilmesini bir zamanlar olduğundan daha zorlaştırmış bulunabilir. Fakat, biz Türk Temsilci Heyeti'nin bu konuya ilişkin görüşlerini öğrenmekten memnurluk duyacağız..”

Lord Curzon tarafından burada ileri sürülen argümanların altı bir kere daha çizildiğinde şu sonuçların çıkarılması mümkündür. Öncelikle, Ermenilerin geleceğine dair verilmiş sözlerden dolayı birşeyler yapılması gereğini söyleyen Curzon'un ifadeleri oldukça manidârdır. Öyle ki, onların geleceğine yönelik verilen sözler bizzat kendi Dışişleri ve Hükümeti tarafından verilmiştir ki, bu vaatlerin verilmiş amacı da ortadadır; *öncelikle propaganda amaçlı kullanılan Ermenilerin daha sonra askerî hareketlerini etkinleştirmeye çalışmak*. Savaş esnasında Ermenilerin bu hareketleri kime karşı yönlendirdikleri de şüphe götürmeyecek bir çizgide sabitlenmiştir.

İkinci olarak, Curzon, Kilikya'dan Fransız askerlerinin çekilmesi ile, bölgeyi terk ederek Suriye sınırlarına gitmek zorunda kalan Ermenilerden bahisle onlar için Türkiye topraklarında bir bölge oluşturulmasını, bu bölgenin de Ankara Hükümeti tarafından belirlenmesini istemektedir. Dahası Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti içerisinde bu cumhuriyetin taşıyamayacağı kadar Ermeni göçmeni bulunmaktadır. Kısacası, *“olup bitenler, bunun gerçekleştirilmesini zorlaştırmış olmakla beraber”* Ankara Hükümeti'nden bu Ermeniler için bir yurt tahsis edilmesi beklenmektedir. Curzon'un bu ifadelerinde, kendisinin de “durumu zorlaştırdığını kabul ettiği olup bitenler” üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

Zirâ, özellikle 1918-1919 yıllarında Anadolu ve Kafasya'da Müslüman halka karşı yapılan Ermeni katliamları bir yana, savaştan sonra Fransız askerî birlikleri içerisinde Kilikya'ya dönerek Türklerle tekrar savaşmaya gelen Ermenilerin, Fransızlar ayrıldıktan sonra neden Suriye'ye gittikleri ortadır. Kısacası, Ankara Hükümeti'nden, Türkiye'yi tam üç kez⁵⁸¹ arkasından vurmuş olan Ermeniler için bir yurt ayarlanması istenmektedir.

Konferansta Lord Curzon tarafından dile getirilen, kendisinin dahi uygulanabilir olmadığını söylemiş olduğu⁵⁸² bu istek karşısında gereken cevap aynı gün Türk

⁵⁸¹ 1915; Ermeni isyan hareketleri, 1918; Doğu Anadolu ve Kafkasya Katliamları, 1919-1920; Kilikya ve Kafkasya savaşları.

⁵⁸² 1921 yılının başlarında Ermeniler için Türkiye topraklarında millî bir yurt projesi gündeme gelmesi üzerine aynı yılın sonuna kadar Londra'da bu bağlamda bazı tartışmalar yapıldığı

Delegasyon Başkanı İsmet Paşa tarafından verilmiştir. Ermeni sorunu hakkında bilimsel yaklaşımlarla, yabancı kaynaklara dahi başvurularak daha önceden özenle hazırlandığı fark edilen 13 sayfalık uzun konuşmanın önemli bölümleri şu şekildeydi:⁵⁸³

“...Ermeniler, XIX'ncü yüzyılın ortalarına kadar, Türkiye'de huzur ve tam bir özgürlük içinde yaşamışlardır.

“Sir Charles Wilson, Ermenistan konusundaki makalesinde, Patrikliğe tanınmış ayrıcalıklardan söz ederken, bu “Devlet içindeki Devletliğin” (imperium in imperio) Ermenilere kanun önünde tanınmış bir durum, ibadetlerini dinleri uyarınca serbestçe yapmak, kilise ve manastırlarını ellerinde bulundurmak, çocuklarını diledikleri gibi eğitmek ve Ermeni topluluğuna ilişkin işleri kendileri yönetmek haklarını sağladığını kabul etmektedir. Aynı zamanda bu durum, sonraları ulusal bir yaşayış elde etmek için ateşli bir özlem yaratan bir topluluk hayatının meydana gelmesine de yardım etmiştir...

“Dürüst ve bağlılık gösteren davranışlarıyla Ermeniler, Türklerin güvenini kazanmış ve kendilerine ülkenin yönetiminde önemli yerler verilmişti; üstelik son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na çok sıkıntı vermiş olan Rumlara karşı, Ermeniler Millet-i Sadıka sıfatını da almışlardı.

“Rusya da, artık, Rum-Slav bağlarının yetersizliğini anlamağa başlamıştı; gerek Türkiye'yi yere serecek kesin bir vuruşta bulunmak, gerek Ermenilerin oldukça kalabalık bulunduğu Küçük Asya'nın doğu vilâyetlerindeki emellerine elverişli bir ortam hazırlamak için, o zamana kadar barış sever olan Ermeni halkının desteğini kendisine çekmek istiyordu.

“İşte bu yüzden ki, Rusya, Ermenilerin en yüksek makamı olan ve merkezi Rusya'da bulunan Eçmiyadzin Katolikos'unun aracılığı ile Rusya'daki Ermeni aydınlarını, Rus ve Osmanlı Ermenileri arasında Türk düşmanı bir akın yaratmaya kışkırtmıştır.

bilinmektedir. Öyle ki; Lord Curzon, 21 Aralık 1921 tarihli Bakanlar Kurulu'nda Ermeniler için Türkiye'nin güneyinde bir yerleşim bölgesi oluşturulması gereği ile koruma garantisi altında Ermenilerin bu bölgede toplanmalarını ifade etmesine rağmen, aynı toplantıda bu konu hakkında şu yorumda bulunmuştu: *“Kabul ediyorum ki, bu pratik ve uygulanabilir bir öneri değil. Ancak Ermeniler için bir şey yapmayı denemeliyiz. Öyle ki, onların kaderlerine yönelik İngiliz kamuoyuna çok şeyler söylendi...”* (PRO. CAB. 23/27, Cabinet, 93 (21), Secret, Conclusions of a Conference of Ministers held at 10, Downing Street, S.W., on Wednesday, 21st December, 1921, at, 4. pm.)

“Çok önceden hazırlanan bu hareket, 1876’da, Patrik Nerses Varzabedian’ın Aya-Stefanos’daki Rus Başkomutanına bir heyet göndererek sunduğu resmi bir memorandum ile, Ermenilerin oturmakta oldukları Küçük Asya vilâyetlerinin bağımsızlığını, hiç olmazsa, bu bölgelerde Rusya’nın denetiminin kurulmasını istemesiyle, ilk ürünlerini vermiştir. Berlin Antlaşması ile Kıbrıs Sözleşmesi’nin Ermeniler yararına reformlar yapılması konusunda yalnız kendisinin koruyuculukta bulunmasını, Aya-Stefanos Antlaşması’na konulmuş hükümlere dayandırabilmeyi iddia edebilmekten Rusya’yı yoksun bıraktığı bir gerçektir. Ancak Rusya’nın koruyuculuğu yerine, Büyük Devletlerin ortak koruyuculuğunun konmuş olması, bu devletlerin müdahalesine yol açtırabilmek amacıyla Ermenilerin olaylar çıkartmasını daha az kışkırtmış olmuyordu. İşte, Berlin Antlaşması’ndan bu yana, bütün Ermeni ayaklanmalarını nitelendiren temel görünüş budur...”

“Ermeni hareketlerinin kaynağı ve eğilimleri konusunda, İstanbul’daki İngiltere Büyükelçisi Sir P. Cuirre’nin 28 Mart 1894 günlü resmi yazısı, durumu daha açık ortaya koymaktadır. Bu raporun 3. paragrafı şöyledir: “Devrimcilerin ilk amacı kargaşalıklar çıkartmak ve üzerlerine insanlık dışı misillemeler çekerek, bu yoldan, devletlerin, insanlık adına müdahalelerine yol açmaktı. İşte bu yüzden, giriştikleri hareketler için, Ermeniler en kalabalık oldukları yerleri değil, fakat Ermeni nüfusa göre Müslüman unsurunun ezici çoğunlukta olduğu yerleri seçmişlerdir... Üzülerek söylemek gerekir ki; bu karışıklıklar ve kışkırtmalar durmamıştır. Sırf Ermenilerin öldürülmesine yol açmak için her yerde Müslümanlar kitle halinde öldürülmüştür; bu karışıklıkları çıkartanlar bağlı buldukları komitelerin cinâyet planları hazırlamakta oldukları Avrupa başkentlerinde, hiç kınanmamışlardır. Bir yıl sonra İngiliz konsolosluklarının, devrimcilerin yaptıkları uygunsuz işlerden Hükümetlerine yeniden yakındıklarını görüyoruz...”

“1909 yılındaki ve dünya savaşı başlarında Türk vilâyetlerinin bir çoğunda ard arda patlak veren ayaklanmalar, aynı trajedyanın acıklı bir devamıdır.

“Sözünü ettiğimiz olaylardan ve tanıklıklardan şu çıkmaktadır: Müslüman olmayan unsurlar, yüzyıllardır huzur ve refah içinde yaşadıkları memleketin cömeritliğini kötüye kullanmadıkları sürece Türkler bunların haklarını tanımamazlık etmemişlerdir. Türk Hükümetinin ve halkının insanlık dışı herhangi bir davranışını öne

sürerek hiçbir zaman yakınmamış olan Yahudi topluluğunun verdiği örnek, Rumlara ve Ermenilere ilişkin üzücü olaylarda sorumluluğun tüm olarak Rumlara ve Ermenilere düştüğünü ispat etmeye yeterlidir.

“Rus İmparatorluğu Van Başkonsolosu General Mayewsky, Rus Genel Kurmayı’na gönderdiği bir gizli raporda şöyle demektedir: “Doğu’da ara sıra patlak veren ayaklanmaların sorumluluğu her zaman Türklere, biraz da Osmanlı Hükümeti’ne yüklene gelmiştir...Bununla birlikte, bu konuda gerçek şudur ki, bu olaylar Türklerin yaptıkları şu ya da bu baskı hareketlerinden değil, fakat dinsel ve ulusal duygular konusunda Bâb-ı Âli’nin aşırı bir geniş görüşlülükle davranmasından doğmuştur. Türkler, kendi yönetimleri altındaki bu gibi kimselerin işlerine hiçbir zaman karışmamışlardır. Hıristiyan okulları ve kiliseleri hiçbir zaman herhangi bir denetim altına alınmamıştır. Böyle bir yönetim sistemi, Müslüman olmayan toplulukların dinsel ve ulusal duygularına aşırı bir gelişme hızı sağlamıştır. Avrupa’yı işe karıştırabilmek için her ne pahasına olursa olsun karışıklıklar yaratmak, Türkiye Hıristiyanlarının bir an aklından çıkmamıştır ...

“Böyle olunca tarih bize, azınlıklar sorusunda iki ana etkenin gözden uzak tutulmamasını öğretmektedir:

“1- Dış politika etkeni: Bu etken, bir takım devletlerin, azınlıkların iç işlerine karışmalarıyla beslenmekte, bu karışmayı, ilkin kışkırtmalarda bulunmak ve karışıklıklar çıkartarak gerçekleştirmeyi öngörmektedir.

“2- İç politika etkeni; Bu etken de yukarıda belirtilen yoldan cesaretlendirilmiş olan azınlıkların bağımsız devletler kurmak amacıyla özgürlüklerini kazanma isteği olarak ortaya çıkmaktadır.

“Türkiye, azınlıklar ne çekmişlerse bu iki etken yüzünden çekmiş oldukları için azınlıkların kaderini iyileştirmek -Müttefik devletler bunu gerçekten istemekteyseler- işte bu iki etkeni etkisiz kılmaya bağlı bulunmaktadır...Varlığını koruma hakkının bilincine varmış olan Türk Devleti, bağımsız her devlet gibi, varlığına yöneltilmiş saldırılara karşı gerekli gördüğü biçimde davranmaktan çekinmeyecektir ...

İsmet Paşa’nın bu konuşması üzerine, daha önce paşayı mutlu bir general ve becerikli bir diplomat olarak tanımış olduğunu söyleyen Lord Curzon, bu seferde paşanın bu kimliklerinin yanında tarih profesörü olduğunu da öğrenmiş olduğunu ifade

ederek geçmişi değil şimdiki zamanı ve geleceği incelemenin gerektiğini söylemiştir.⁵⁸⁴ Lord Curzon, oturumun bir sonraki günü olan 13 Aralık'ta Ankara temsilcilerine tekrar, Ermeni halkının dağılmış unsurlarını doğdukları memleketete toplayabilecek bir ulusal yurt yaratılması konusunda teklifte bulunmuşsa da, bunun Türkiye'nin parçalanması anlamına geleceğini belirten Türk delegasyonu, böyle bir amaç için ayırabilecekleri bir karış toprağın bile olmadığını ifade ile Curzon'un bu teklifi yine reddetmiştir.⁵⁸⁵

Dışişleri belgelerinden takip edildiği kadarıyla adı geçen görüşmeler esnasında İngiliz Dışişleri Bakanı, Londra ile yoğun bir temas halindedir ve Lozan'daki gelişmelerden Londra'yı haberdar etmektedir. 12 Aralık'ta İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazıda; Türk Hükümeti'nin üzerinde durulması gereken bir azınlık sorunu olmadığını ifade ettiğini; Türklerin, sorunun ya şu andaki Türk kanunları ile çözülmesini, ya da Hristiyan unsurların topraklardan çıkarılacağını belirttiklerini ifade eden Lord Curzon, Türk Hükümeti'nin bu tutumu üzerine İsmet Paşa'yı uyarılmış ve bu tavrın değiştirilmemesi halinde felâketin kaçınılmaz olacağını ifade etmiştir. Lord Curzon'a göre; bu Türk tavrının basına yansması, dünyada Türklerin aleyhine bir izlenim oluşturabilir.⁵⁸⁶

Bununla beraber, bir sonraki gün Foreign Office'e gönderdiği başka bir belgede; Türklerin Ermeni millî yurdu diye bir şeyi kesinlikle kabul etmeyeceklerini ifade eden Curzon, Türklerin, kendisine Ermenilerle kardeşçe yaşayacaklarını, onların korumaya muhtaç olmadıklarının söylendiğini belirtmiştir. Lord Curzon'un bu duruma tepkisi ise, Türkleri, dünya kamuoyunu karşlarına alacak olmalarıyla tehdit etmesi olmuştur.⁵⁸⁷

1922 yılının Aralık ayının ikinci yarısı ise Lozan Konferansı'nı etkilemek üzere önemli derecede Ermeni propagandasına tanıklık etmiştir. Bu durum sıradışı bir hareket olmamakla beraber buradaki ilginç nokta, bu paropaganda faaliyetlerinin daha çok Amerika'da bulunan dernekler tarafından yapılmış olmasıdır. Ermeniler ve onların Amerika'daki dostları bu sefer de konferansta gözlemci olarak bulunan ABD Heyeti

⁵⁸⁴ **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, I,** s.200.

⁵⁸⁵ **PRO. FO. 371/7966/E14102,** *Lausanne Conference; Minorities, "The Marquess Curzon of Kedleston's Speech of December 13, 1922", Lord Curzon to Foreign Office, No: 36, 14th December 1922.*

⁵⁸⁶ **PRO. FO. 371/7966/E 13943,** *Lausanne Conference; Minorities, Lord Curzon (Lausanne) to Foreign Office, No: 110 (R), 13th December, 1922.*

⁵⁸⁷ **PRO. FO. 371/7966/E14010,** *Lausanne Conference; Minorities, Lord Curzon to Foreign Office, No: 113 (R), December 13th, 1922.*

üzerinde baskı oluşturmak istemişlerdir. 14 Aralık'ta Amerika Protestan Kiliseleri Federal Konseyi adına James L. Barton'dan Lozan'daki Amerika Heyeti'nden Richard Washburn'a gönderilen yazıda, Ermeni azınlık sorununa ilişkin en iyi çözüm yolu, göçmenlerin yerleştirileceği belli bir toprak parçasının oluşturulması şeklinde gösterilerek, konu hakkında gerekenlerin yapılması istenmiştir.⁵⁸⁸ İki gün sonra Amerika Ermeni Derneği tarafından Amerika'daki Ermeni toplumu adına ABD delegasyonuna sunulan memorandum da ise, oluşturulması istenen bu bölgenin yeri olarak Suriye'nin kuzeyi önerilmiş ve buranın Milletler Cemiyeti yönetimi altında otonom bir bölge olması gereği belirtilmiştir.⁵⁸⁹

Aslında İngiltere gibi ABD de Lozan'da Ermeniler için bir şeyler yapma zorunluğu içerisindeydi. Öyle ki, Ermenistan mandaterliğini reddetmiş olmasından dolayı Ermenilere karşı bir borç ve eziklik hissedilmektedir. Bu psikolojiyi iyi değerlendiren Ermeni propagandacılarının faaliyetleri de göz önüne alındığında, Lozan'daki ABD delegasyonunun 30 Aralık'ta bir basın açıklaması ile Ermeniler için millî bir yurt oluşturulmasına ilişkin görüşleri daha kapsamlı değerlendirilmiş olur:

“Amerika delegasyonu görüşmelerin bir tarafı olmamakla beraber, Lord Curzon ve diğer müttefiklerin Ermeni millî yurduna ilişkin planlarını onaylamaktadır... Amerika delegasyonu bu yönde Türkiye'nin bir çözüm öngörmesi yönünde yapılacak baskılara katkıda bulunacaktır.” Aynı tarihte, ABD delegasyonu tarafından Azınlıklar Alt Komisyonu'na sunulan memorandum ile de şunlar ifade edilmiştir: *“Ermeni göçmenleri için otonom bir bölge oluşturulması teklifine Amerika'daki geniş vatandaş kitlesi sıcak bakmaktadır... Bu olay, ABD kamuoyunun dikkatle izlediği ve yakından takip ettiği bir önem taşımaktadır.”*⁵⁹⁰

Amerika tarafında bu gelişmelerin olduğu günlerde Londra'daki Ermeni lobi faaliyetleri de çapını genişleterek devam etmektedir. Türklerin “dört Ermeni vilâyetinden” çıkarılarak bağımsız bir Ermenistan kurma ihtimalini merak eden General

⁵⁸⁸ **PRO. FO. 371/9058/E265/1/44**, James L. Barton to Richard Washburn Child, December 14, 1922 in Lord Curzon to Foreign Office, 4th January, 1923.

⁵⁸⁹ **PRO. FO. 839/12/745/33**, National Home for the Armenians, “Supplementary Memorandum on the Armenian National Home presented on behalf of the Armenia America Society, Lausanne, December 16, 1922.

⁵⁹⁰ **PRO. FO. 371/9058/E265/1/44**, Attitude of United States Delegation at Lausanne Conference towards Establishment of National Home for Armenians, in Lord Curzon to Foreign Office, No: 9, 4th January, 1923.

Bagratouni'nin, 19 Aralık'ta İngiliz Dışişleri'nden Mr. Rendel ile yapmış olduğu bir görüşmede, kendisine, şu andaki durumun bu yöndeki yaklaşımlara imkân vermeyecek bir şekilde geliştiği söylenmiştir. Anlaşıldığı kadarı ile Ermeniler yine azını elde edebilmek için çoğuna talip olmaktadır.⁵⁹¹

1923'ün ilk günleri ise Lozan'da Ermeniler için aynı senaryoların tekrarlanmasına tanıklık etmiştir. 6 Ocak 1923'te Sir Horace Rumbold tarafından Azınlıklar Alt Komisyonu'na sunulan bildiri ile; Suriye sınırına yakın bir yerde, Türk kanunlarına bağlı ve bir Türk genel valisinin yönetiminde olmak üzere; soylarını, dillerini ve kültürlerini yaşatabilecekleri bir toplanma yeri olarak bir bölgenin Ermenilere ayrılması teklif edilmiştir.⁵⁹² Ermeniler için ılımlaştırılmış bu teklif dahi Türk Heyeti'nden olumlu bir tepki almamıştır.

Ankara Hükümeti'nin ısrarlı duruşu üzerine artık Londra'da mesele üzerinde daha fazla ısrar etmenin bir anlam taşımayacağı sonucuna varıldığı görülmektedir. İngiliz-Emeni ilişkileri de kırılma noktasına gelmiştir. Bu noktada, Ocak ayının ikinci yarısı içerisinde (19-25 Ocak) Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği ile Lozan'daki İngiliz delegasyonu arasında cereyan eden bazı yazışmaların üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Lozan'daki olayların gidişatından oldukça tedirgin olduğu anlaşılan Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği, 19 Ocak'ta İngiliz delegasyonuna gönderdiği yazı ile Türkiye'nin, Ermeni millî yurdu konusunda ikna edilememesinden dolayı oldukça üzgün olduklarını, bununla beraber millî yurt konusunda geri adım atılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dahası, adı geçen derneğin başkanı Edouard Naville, konferansa ara verilmeden önce Lord Curzon'dan "Ermeni sorununun henüz çözülmediğine ilişkin" bir bildiri yayınlanmasını istemektedir. Başkana göre; bu durum Ermenilere gelecekleri için umut verecek bir önem taşımaktadır.

Başkan Naville'nin bu isteklerine İngiliz cephesinden verilen cevap ise oldukça net olmakla beraber Ermenileri şok edecek çizgiler taşımaktadır. Lord Curzon'a göre; Türkler Ermeni yurdu konusunda ikna edilememişlerdir. Dolayısıyla Curzon, bu

⁵⁹¹ **PRO. FO. 371/6267/E13987**, *Independence of Armenia*, "Interview with General Baratouni by Mr. Rende", 19th December, 1921.

⁵⁹² **PRO. FO. 371/ 9058/E467**, *National Home for Armenians & Future of Assyrians*, "No: 1, Déclaration de Sir Horace Rumbold a la Séance 6 Janvier de a Sous Commission des Minoritiés"

sorunun ileride tekrar açılacağını söyleyerek Ermenileri umutlandırmayı doğru bulmamaktadır. Aynı şekilde İngiliz Delegasyonu adına Horace Rambold tarafından 25 Ocak'ta Uluslararası Birleşik Ermeni Derneği Başkanı E. Naville'ye gönderilen yazı da oldukça net bir şekilde kaleme alınmıştır.⁵⁹³

“Anadolu’da Ermeniler için millî bir yurt oluşturmaya ilişkin bir toprak belirlemek sorunu maalesef çözülememiş, bu konudaki girişimler sonuçsuz kalmıştır. Ermenilere yönelik İngiliz delegasyonunun çabaları tükenmiştir. Dolayısı ile Konferans artık Ermeniler için bir şey yapamaz. Hatisyan’a da dün bunu söyledik. Üzülerek ifade ediyorum ki; şu anda sizi tatmin edecek veya umutlandıracak bir tutum sergileyecek pozisyonda değilim...”

İngiliz Delegasyonu'nun bu cevabı üzerine Ermeniler ve dostlarının yaptığı şey ise İngiltere'yi tarihte verilen sözler ile yüzleştirmek olmuştur. 2 Şubat 1923'te Lord Curzon'a gönderilen yazıda; meselenin terk edilmeyip, Ermenilerin geleceklerine dair birşeyler yapılması ısrarla istenirken, İngiliz delegasyonunun önüne 1921'de Londra'da verilen sözler konulmuştur.⁵⁹⁴ Bununla beraber konferans, 4 Şubat 1923'te daha çok ekonomik meseleler yüzünden kaynaklanan sorunlardan dolayı kesintiye uğramış ve İngiliz-Ermeni ilişkilerinin netliğe kavuşmuş bu çizgisi kayıtlarda yerini almıştır.

2- İkinci Dönem (23 Nisan-24 Temmuz 1923)

Lozan'da görüşmelerin kesintiye uğraması ve bir barışa varılamamış olmasının Londra'da önemli etkiler yaptığı anlaşılmaktadır. Öyle ki; 14 Şubat 1923 tarihli Avam Kamarası görüşmelerinde üzerinde durulan konu Lozan Konferansı iken, Ermeni yanlısı parlamenterler de yine ilk saflarda yerlerini almaktan geri kalmamışlardır.

Adı geçen oturumda İngiliz Hükümeti'nin Lozan'daki Ermeni politikası Noel Buxton ve Mr. O'Connor tarafından eleştirilmiştir. Özellikle eleştiri oklarını Lord Curzon'a yönelten N. Buxton, şunları belirtmiştir:⁵⁹⁵

⁵⁹³ **PRO. FO. 839/12/1128/33**, *Armenian Question, British Delegation, Lausanne to Monsieur Edouard Naville, 25th January, 1923.*

⁵⁹⁴ **PRO. FO. 839/12, File: 33**, *Armenian Question, Délégations Arméniennes Réunies to Sa Seigneurie Lord Curzon, Secrétaire d'Etat et Chef de le Délégation Britannique a la Conference de Lausanne, le 2 Février, 1923.*

⁵⁹⁵ **HC. PD. V/160**, s.211-212.

“...Lord Curzon, azınlıklar hakkında çok kesin kelimeler kullandıysa da bir sonuç çıkmadı. Tarafsızlar arasında genel izlenim şudur ki; Müttefikler, Lozan'da azınlıkları terk etmişlerdir...Lord Curzon, önceleri, Ermenilerin Kuzey Doğu Türkiye'deki iddialarının Türkler tarafından göz önünde bulundurulacağını söylüyordu. Fakat Lozan'da bu konuya ilişkin tek bir kelime dahi edilmedi...”

N. Buxton'un, parlamentoda Lord Curzon'a yönelttiği bu eleştirileri Dışişleri adına Mr. R. Mc Neill karşılamıştır.⁵⁹⁶

“...Lord Curzon, Türklere hiçbir konuda yüklenmediği kadar büyük bir enerji ve samimiyetle, Ermeniler için millî bir bölge sağlama konusunda çaba sarf etmiştir. Fakat başlangıçtan itibaren Türkler bunu reddederek böyle bir durumun bağımsızlıklarıyla bağdaşmayacağını söylemişlerdir...”

Mc Neill, Dışişleri Bakanı'nın bu konudaki samimiyeti yanında Türklerin bu talebe karşı ortaya koymuş oldukları kuvvetli direncini açıklamaya çalışırken, Mr O'Connor, İngiliz Hükümeti'ne yönelik yaptığı eleştiriler ile meseleyi daha net çizgilerle tartışmıştır.⁵⁹⁷

“...Herkesin bildiği üzere Ermeniler, savaşa Türkiye'ye karşı cephe almak üzere sürüklenmişlerdir. Bu sürükleme, hem Fransa, hem de İngiltere tarafından yapılmıştır... Gerekirse, Ermenilerin savaşta Müttefiklere yaptıkları yardımlara binanen gerek Fransız, gerekse İngiliz otoritelerinin bildirimlerinden örnekler okuyabilirim. Bu bildirimlerde sık sık Ermenilerin yaşam ve özgürlüklerinin garanti altına alınacağından bahsedilmesine rağmen, konu hakkında hiçbir şey yapılmamıştır...”

“...Eminim ki, Lord Curzon, Lozan'a Ermenilere ilişkin çok iyi niyetlerle gitti ve biliyorum ki; Lord Curzon Ermenilerin gerçek ve samimi bir dostudur. Fakat ortadaki sonuç şudur ki; Lozan Antlaşması görüşmelerinde, Ermenilerin millî yurduna dair somut bir başarı sağlanamamıştır. Lozan'da Ermeni devleti terk edilmiştir...”

“...İngiltere, Yunan meselesinde olduğu gibi bu konuda da büyük bir prestij kaybı ve zarara uğramıştır...Bu iki halkı da savaşta Türkiye ve Almanya'ya karşı teşvik ettik. Şu an onları fare tuzağına sokmuş bulunuyoruz...Biz, 40 yıl, Hristiyan nüfusu

596

HC. PD. V/160, s.218.

597

HC. PD. V/160, s.225-228.

tekrar Türklere teslim etmenin cinayet olacağını söyledik. Korkarım ki, Hristianlar Lozan'da terk edilmişlerdir... ”

Konferansın kesintiye uğradığı günlerde, İngiliz Hükümeti'nin Ermeni politikası hakkındaki eleştiriler dozunu artırma dursun, 23 Nisan'da başlayan Lozan'daki ikinci devre görüşmeler esnasında, İngiliz Hükümeti her iki tarafında ihtiyacı olduğu bir barışa ulaşabilmek için, Ermeni sorunundan uzak durmaya çalışmıştır.

Lozan'da taraflar arasında barışın imzalanmasından yaklaşık 1,5 ay önce İngiliz Dışişleri ise durumu açıklamaya çalışırcasına “Lozan'da Ermeni Millî Yurdu Meselesi” başlığı ile ele aldığı bir memorandum ile bazı noktaların altını tekrar çizmek gereği hissetmiştir. Buna göre; Lord Curzon, konferansın ilk döneminde Kuzey Doğu Anadolu'da veya Suriye-Kilikya sınırlarında Ermeniler için Türkiye'den bir bölge sağlanmasını istemiş ancak bunu Türkiye'nin parçalanması olarak algılayan İsmet Paşa, isteği reddederek Kilikya ve Doğu Anadolu Türk halkının topraklarını savunmak için büyük fedekârlıklar yapmış olduklarını, kesinlikle bu bölgelerden herhangi birini Ermenilere veremeyeceklerini ifade etmiştir. Memorandum şöyle devam ediyor:⁵⁹⁸

“...Sir H. Rumbold, Ermeni yurdu konusunda elinden gelen bütün baskıyı ortaya koymuş, Türk delegasyonu ise teklifi dinlememiştir bile. Ermeni delegasyonu, görüşlerini Alt Komisyon'da anlattıklarında, Türk delegasyonundan Rıza Nur'un arkadaşlarıyla beraber odayı terk etmesi uzlaşmazlığı en üst noktaya çıkarmıştır...

“...Ankara'nın bu net tavrı açıkça ortadaydı. Müttefikler, tekrar çatışmaya ortam hazırlayacak şekilde görüşmeleri kesmeden, Türklerin bu tutumlarını değiştiremeyeceklerini anladılar...

“...Şurası hatırlanmalı ki;

“1- Müttefikler Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal altında bulundurdıkları dönemde bile Kilikya dahil, Ermeni yurdu için bir toprak sağlamaya ilişkin uygulanabilir bir plan ortaya koymamışlardı. Ayrıca başlangıçta maddî destek vermesi umulan ABD de çözümün bir parçası olmayı reddetti.

“2- Yeni Ermeni devletinin çekirdeği, yani, Sevr Antlaşması ortaya koyulduğu zaman var olan Kafkasya'daki bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'ne bazı Türk topraklarını

598

PRO. FO. 371/6269/E 6325, “Armenian National Home” Memorandum by Mr. Edmands and Mr. Forbes Adam, June 16th, 1923.

ekleme ihtimali ise bölgenin Sovyet nüfuzuna girmesiyle ortadan kayboldu. Öyle ki, pratikte Türkiye ile müttefik olan Sovyet Rusya da, anlaşma ile Ankara ile ilişkilerini şekillendirmişti...”

Foreign Office’de kaleme alınmış bu memorandum Dışişleri’nin politik manevrasından başka bir şey değildi. Öyle ki, İngiltere, Lozan’da, daha önce Ermenilere yönelik sergilediği bütün tutum ve politikalarından kendi menfaatleri noktasında ayrılma sürecini noktalamak üzereydi ve bunun için de bahane oluşturacak bazı kılıflara ihtiyaç vardı. Savaş esnasında verilen sözler ile savaştan sonra takınılan tavır arasındaki değişiklik başka türlü açıklanamazdı. Neticede Ermeniler ve onların milliyetçilik duyguları savaş esnasında azami ölçüde kullanılmış, savaştan sonra ise bir kenara atılmıştı. Adı geçen memorandum ise bu gerçeği bazı argümanlar ileri sürerek makyajlamaktan başka bir şey değildi. Buna göre; suç öncelikle ABD’nin idi. Ermenilere verilmiş vaatler noktasında elini cebine atmamıştı. İkinci olarak da, ayağa kalkmış bir Sovyet Rusya’nın, Ermenilere verilmiş sözlerin uygulamaya konulmasını engelleyecek bir şekilde Ankara ile bir ilişki içerisine girmiş bulunduğu ileri sürülüyordu. Kısaca adı geçen memorandumda, gelinen bu noktada İngiltere’nin en ufak bir kusurunun olmadığı vurgulanmaya çalışılmıştı.

Netice de 23 Temmuz 1923’te imzalanan barış antlaşmasında Ermenilere yönelik en küçük bir ayrıcalık dahi ortaya konulmadı. XIX. yüzyıldan beri Türkler için batı, Avrupa için ise doğu meselesinin bir boyutu olarak algılanmış olan Ermeni sorunu genel anlamda azınlıklar meselesi ve onlarla ilgili alınmış kararlar çerçevesinde⁵⁹⁹ kökünden halledildi.

Lloyd George, 28 Temmuz 1923’te *Daily Telegraph*’da yayınlanan makalesinde Lozan’ı Türkiye’nin bir başarısı olarak nitelendirirken⁶⁰⁰ daha önceleri Ermeni ve sorunları hakkında engin raporları ile bir çok memorandum ortaya koyan Dışişleri’nden

⁵⁹⁹ Lozan Konferansı tutanaklarında Ermeni azınlıkları ve ulusal Ermeni yurdu yaratılmasına ilişkin bölümler için ayrıca bkz. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Cilt I**, s.181 vd., 212 vd., 221 vd., 304 vd. **Cilt II**: s. 156 vd., 242 vd., 275, vd. **Cilt III**: 157, 161, 188. Lozan Barış Antlaşması’nda azınlıkların korunmasına ilişkin maddeler için bkz. **Cilt 8**: Madde: 37-45, s.10-13.

⁶⁰⁰ **PRO. FO. 371/9090/E 8079**, Article by Mr. Lloyd George on the Treaty at Lausanne; *Daily Telegraph*, July 28.

E. G. Forbes Adam'ın 10 Eylül 1923'te kaleme aldığı başka bir memorandumun içeriği ise Sevr ve Lozan'ın karşılaştırılması olacaktı.⁶⁰¹

2 Ağustos 1923 tarihli Avam Kamarası görüşmelerinde İngiltere'nin Ermeni politikası hakkında yapılan en belirgin değerlendirmeler ise Wedwood Benn tarafından seslendirildi:⁶⁰²

"...Ermeniler hakkında birkaç şey söylemek istiyorum. Ermeniler, savcaşın başında Türkler tarafından ortak bir harekete davet edilmiş olmalarına rağmen onlar bu daveti geri çevirmişlerdir. Ermeniler, daha sonra Kafkasya'da askerî operasyonlarda kullanılmışlar ve Fransızlar tarafından da bir Ermeni lejyonu oluşturulmuştur. Ayrıca Ermenistan, 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nı imzalayan bir taraftır. Bugün içinde bulunulan şartlar altında Ermeniler bize ne için teşekkür edecekler? Hiçbir şey için. Onların bizden aldıkları tek şey başlangıçtan itibaren savaş bildirileri içerisinde kaleme alınmış vaatlerdir. Mayıs 1920'de ABD'nin mandater liği reddetmesinden sonra, onlara korunacakları yönünde garanti üstüne garanti verildi. Ortada bir sürü söz var ama Lozan'da hiçbir şey yok. Onlar açıkça kaderlerine terk edilmişlerdir..."

Sözü Türk Millî Mücadelesi ve Mustafa Kemal'e getiren Mr. Ronald McNeill, Wedwood'un bu değerlendirmelerine şu şekilde karşılık veriyordu:⁶⁰³

"...Uzun bir süre boyunca ABD'nin mandaterliği alacağı yönünde beklentiler mevcuttu. Öyle ki, bu mandaterlik, Ermeni sorunu için en uygun çözüm olarak düşünülmüştü. Fakat bu mümkün olmadı. Bu süre içinde 4 yıl boyunca, bizim politikacılarımız Paris'te barış için koşuştururken (meşgulken) Türkiye'de büyük değişiklikler oldu. Bu, Anadolu'da yeni bir milliyetçi Türk partisinin oluşumuydu. Başlangıçta bu hareketi fazla önemsemedik. Fakat Mustafa Kemal, Anadolu'da son derece güçlü bir direnme gücü organize etmişti. Müttefik devletler, bu gücün nahiye tını çok sonradan anlayabildiler.

"...Sayın vekilin belirttiği gibi Lozan, mükemmel bir durum ortaya koyma ile beraber, önemli bir antlaşmadır. Öyle ki, bu antlaşma ile geniş eyâleler Türk

⁶⁰¹ PRO. FO. 371/9090/E 9974, "Synopsis of and Memorandum on the Main Events in Turkey since June 21", E. G. Forbes Adam, Foreign Office, September 10, 1923.

⁶⁰² HC. PD. V/167, s.1844.

⁶⁰³ HC. PD. V/167, s.1850-51.

İmparatorluğu'ndan koparılmıştır. Türklere kalan, dil ve din olarak homojen bir yapı arz eden topraklardır ki, bu bölgede bir Türk devleti oluşmuştur. Barışı bu yeni Türkiye ile imzaladık. Bu şartlar altında artık Lozan'da bir barış dikte edecek durumda değildik.

"...Biz, Lozan'da Türklerle, bu parlamentoda bütçe görüşmelerini nasıl tartıştıyorsak o şekilde eşit şartlar altında, anlaşmanın her maddesini ayrı ayrı tartışıp görüşmek zorunda kaldık. Sizin de vurguladığınız konular dahil her istediğimizi elde edemeyişimizin sebebi burada yatıyor..."

SONUÇ

İngiliz politikalarında Ermenilerin ağırlıklı olarak yer bulmaya başlaması XIX. yüzyılın sonlarına tesadüf etmiştir. Ortaya çıkan bu ilginin iki sebebi vardır. Bu da, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Rusya ile olan ilişkileri çerçevesinde Yakın Doğu'ya yönelik politikalarının alt açılımları ile alakalıdır. Bu ilginin sebeplerinden biri; İngiliz İmparatorluğu'nun sömürge yolları için büyük bir tehdit oluşturan Rusya'nın emperyalist hareketleri, diğeri ise; bu emperyalist hareketler rotasında çoğunluğu oluşturmaksızın varlıklarını sürdüren Ermenilerin üzerinde yaşadıkları toprakların stratejik değeridir.

Ermeni olgusu, XX. yüzyıl başlarına kadar dönemin en büyük emperyalist güçleri olan İngiltere ve Rusya arasındaki mücadeleler içerisinde çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılan uluslararası politik argümanlardan biri olmuştur. Bu dönem içerisinde Osmanlı bünyesindeki Ermenilerin gerçek şartları göz ardı ederek başlatmış oldukları başkaldırı hareketlerinin en önemli sebebi ise, batılı güçleri Ermeni sorunu olarak lanse edilen meselenin içine çekip, bağımsız bir devlet kurma noktasında dış yardım sağlamaya çalışmaktır. Ermenilerin bu beklentileri, I. Dünya Savaşı esnası ve sonrasında da gündeme taşınmıştır.

XIX. yüzyılda gelişen olayların bu çizgisi, İngiltere açısından Yakın Doğu politikalarında kullanacağı önemli bir argüman özelliğindedir. İngiltere de, Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve nüfuz yaratmak isteyen Rusya gibi Ermeni sorununu bir araç olarak kullanmıştır. Ancak burada bazı noktaların altı çizilmelidir. Öncelikle İngiltere, Rusya'nın, Ermenileri kendi korumasına alıp Ermeni sorunu üzerinde tek taraflı inisiyatif kurmasını istememekte ve bunu oldukça tehlikeli bulmaktadır. XIX. yüzyıl boyunca İngiltere'nin Ermeni sorunu ile ilgili aktif görevi, bu sorunu ve kullanılma potansiyelini Rus hegemonyasından çıkarıp uluslararası platformlara taşımak olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin Osmanlı bünyesinde bulunan Ermenilerle ilgili reform projelerinde ısrarlı olmasının ise yine iki temel sebebi vardır. Bunlardan biri; Osmanlı Devleti üzerinde devamlı olarak baskı ve nüfuz yaratacak bir argüman oluşturmak, diğeri ise; Osmanlı Ermenilerinin huzursuzluk çıkarıp, Rusya'ya müdahale hakkı doğmasını engellemektir.

İngiltere, XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı bünyesinde oluşacak bir Ermeni otonomisine hiçte sıcak bakmamıştır. Bunun sebebi, bu yapay devletçiğin bir süre sonra Rus nüfuzu altına girip, İngiltere'nin sömürge yolunu tehlikeye atma ihtimalidir.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin çöküşünün kaçınılmaz olduğunu anlayan İngiltere, XX. yüzyılın başlarında imparatorluk yolunu daha önce ele geçirmiş olduğu Mısır ve Kıbrıs vasıtasıyla kendisi savunmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından uzaklaşmaya başlayan İngiltere, Rusya'yı Ermeni sorunu ve bu sorunun kullanılma potansiyeli ile baş başa bırakmıştır.

I. Dünya Savaşı ise gerek Türk-İngiliz, gerekse İngiliz-Ermeni ilişkileri bakımından oldukça önemli pasajlara sahne olan bir süreçtir. Bu süreç içinde Ermenileri heyecanlandıran en önemli şey İngiltere ve Rusya'nın müttefik oluşudur. Hayallerindeki bağımsız devlete ulaşma zamanının geldiğine inanan Ermeniler, bu savaş esnasında müttefiklerin tarafına geçip, onların Türkiye'yi işgal etme operasyonlarını kolaylaştıracak hareketler sergilemişlerdir. Bu bağlamda savaşın başlarında Rus-Ermeni işbirliği, Türkiye'nin doğu bölgesinde somutlaşmışken, Ermenilerin çok istemelerine rağmen, Türkiye'nin güney bölgelerinde (Kilikya) İngiliz- Ermeni işbirliği uygulamaya konulamamıştır. Bunun tek sebebi İskenderun bölgesine yönelik bir askerî operasyonun İngiliz savaş plan ve stratejisi içerisinde yer almayışıdır.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında “stratejik, politik ve coğrafi” sebeplerden dolayı İngiltere ve Ermeniler arasında askerî bir işbirliği mümkün olmamışsa da, aynı yıllar önemli bir İngiliz-Ermeni propaganda dayanışmasına tanıklık etmiştir. Bu dayanışmanın meyvesi ise; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muameleler” adlı ve 1916 tarihli “İngiliz Mavi Kitabı”dır.

Savaşın ilerleyen yılları Kafkas cephesinde, yine kesişen menfaatler doğrultusunda, askerî cephede de önemli bir İngiliz-Ermeni dayanışmasına tanıklık eder. Bolşevik İhtilâli sonucunda Rus birliklerinin cepheyi terk etmesi üzerine para ve altın desteği ile silahlandıran Ermeniler, gerek Kafkasya, gerekse Mezopotamya'ya yönelik Türk ve Alman tehdidine karşı İngiltere tarafından bariyer olarak kullanılmışlardır. Bununla beraber; İngiltere'nin bu politikası, Türk ve Alman ordularının ilerlemesini durduramamış, sonuç sadece silahlandırılmış olan Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'da gerçekleştirdikleri katliamlar olmuştur.

1917 yılından itibaren Ermenileri cephede kullanan İngiltere, onların savaş kabiliyetlerini artırmak için “Ermenistan” a yönelik vaatler ile Ermenilerin geleceği hakkında önemli bir yükümlülük üstlenmiştir.

I. Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde de İngiltere’nin Ermeni politikasını belirleyen en önemli faktör, onun Rusya ve Türkiye ile olan ilişkileridir. Bu dönemde İngiltere’nin Ermeni politikası, savaş döneminde geçerli olan askerî değerlendirmelerden çıkıp politik bir süreç içerisinde şekillenmeye başlamıştır. Ancak bu süreç içerisinde Türkiye ile yapılacak barış anlaşmasının gecikmesi sonucunda; Kafkasya ve Anadolu eksenli İngiliz politikalarında askerî değerlendirmelerin izlerine rastlamak da mümkündür. Bu askerî değerlendirmeler Ermenilere ilişkin politikalarda da hissedilmiştir. Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya’da meydana gelen gelişmeler ve bölgede bağımsız bir Ermeni Cumhuriyeti’nin kurulması İngiltere açısından konunun daha karışık bir hale gelmesine sebep olmuştur.

I. Dünya Savaşı esnasında gerek propaganda alanında, gerekse askerî operasyonlar sürecinde yaşanan İngiliz-Ermeni işbirliği ve “Ermenistan”ın geleceği hakkında verilen İngiliz vaatleri nedeniyle savaş sonrası dönemde Ermenilerin İngiltere’den büyük beklentileri olmuştur. Ermeni beklentilerini karşılama noktasında özellikle İngiliz Dışişleri tarafından çeşitli projeler tasarlanmışsa da, İngiltere’nin gerçek menfaatlerini göz önünde bulunduran İngiliz Hükümeti, Türkiye’den de toprak verilecek şekilde oluşturulacak “bağımsız bir Ermenistan” için gerekli olan yükümlülüklerin altına girmemiş, savaşın son yılı içerisinde Kafkasya’da oluşan Ermeni Cumhuriyeti’ni dahi 1920’nin ilk aylarına kadar resmen tanımamıştır.

İngiltere, gerek Rusya’da, gerekse Türkiye’de İngiliz politikacılarının planlarını alt üst eden gelişmeler karşısında savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî bir güç olarak kullandığı ve bu uğurda geleceklerine yönelik önemli sorumluluklar aldığı Ermenileri ve politik isteklerini “mandaterlik” sistemi altında Milletler Cemiyeti ve Amerika Birleşik Devletleri’ne havale etmeye çalışmıştır.

Bu noktada, I. Dünya Savaşı’ndan sonra İngiltere’nin Ermeni politikasını etkileyen en önemli gelişme, mütarekeden sonra Türkiye’de, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde ortaya çıkan milliyetçi hareket ve bu hareket tarafından ortaya koyulan bağımsızlık mücadelesidir. Bu mücadele, genel olarak İngiltere’nin Türkiye politikasını

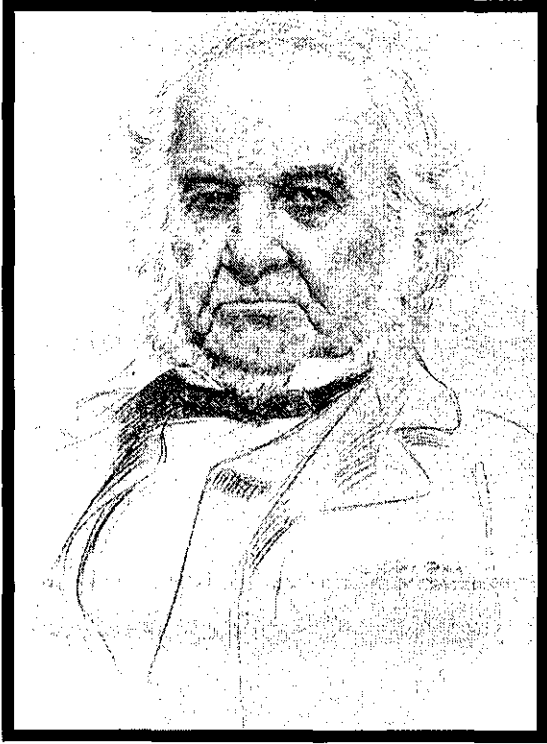
alt üst ettiği gibi, Ermeniler ile ilgili tavır ve vaatler de gözden geçirilmek zorunda kalmıştır. Sevr Antlaşması'na başkaldıran Türk Millî Mücadelesi yanında, Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da hakim bir konuma geçmesi, İngiltere'nin Yakın Doğu politikalarını sonuçsuz bırakmıştır.

Sevr ile zorlanan ancak Lozan Antlaşması ile kapanan savaş sonrası süreç, karşılıklı kullanma ve kullanılma doğrultusunda gelişmiş olan İngiliz-Ermeni ilişkilerini, ayrıca İngiltere'nin Ermenilere yönelik politikalarının gerçek yüzünü ortaya koyan önemli kesitlere sahne olmuştur. Savaş döneminde siyâsî ve askerî menfaatler sebebiyle İngiltere tarafından seslendirilmiş olan Ermeni propagandaları artık Londra'da hiçbir etki yapmamaktadır. Çünkü, bu dönemde yapılan Ermeni propagandaları İngiliz menfaatlerine hizmet etmediği gibi, İngiltere'yi büyük bir sorumluluk altına sokacak karakterdir. Sonuçta, savaş esnasında Ermenilere verilen sözlerden Lozan'da bir eser kalmamıştır.

EKLER

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK (1881-1938)

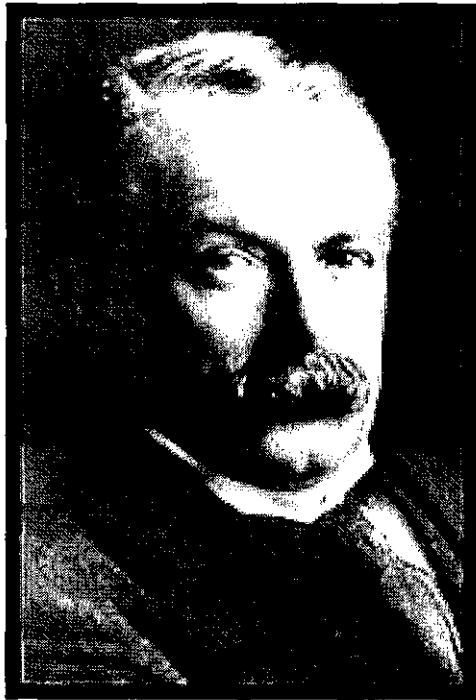
WILLIAM GLADSTONE (1809-1898)

BENJAMIN DISRAELI (1804-1881)

LORD PALMERSTON (1784-1865)

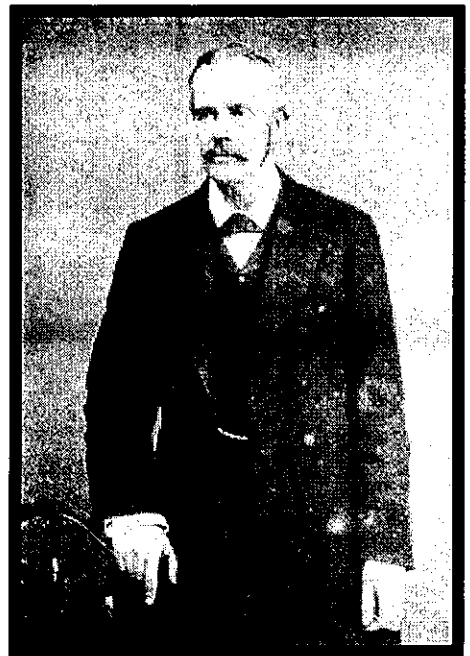
LLOYD GEORGE (1863-1945)

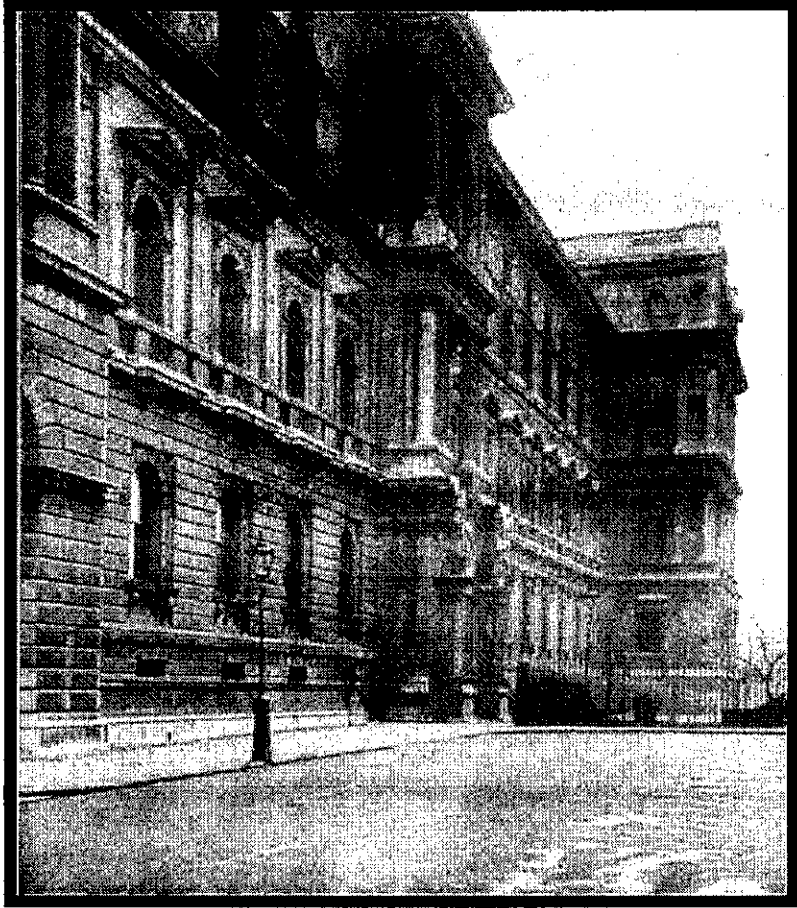
EDWARD GREY (1862-1933)

LORD CURZON (1859-1925)

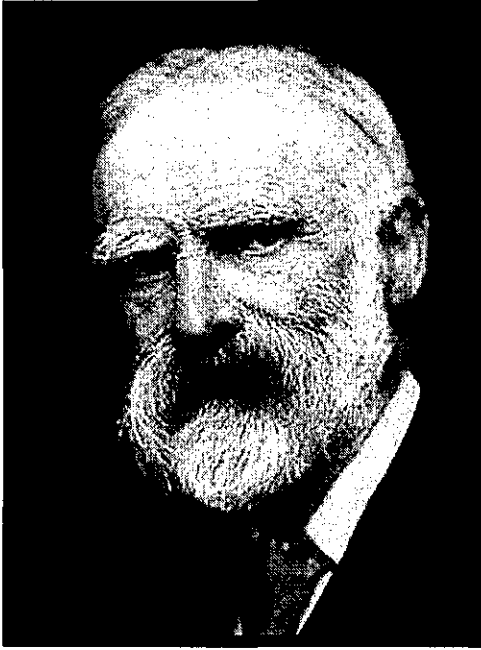
JAMES BALFOUR (1848-1930)

FOREIGN OFFICE

ANDREW BONAR LAW (1858–1923)

JAMES BRYCE (1838-1922)

ARNOLD TOYNBEE (1889-1975)

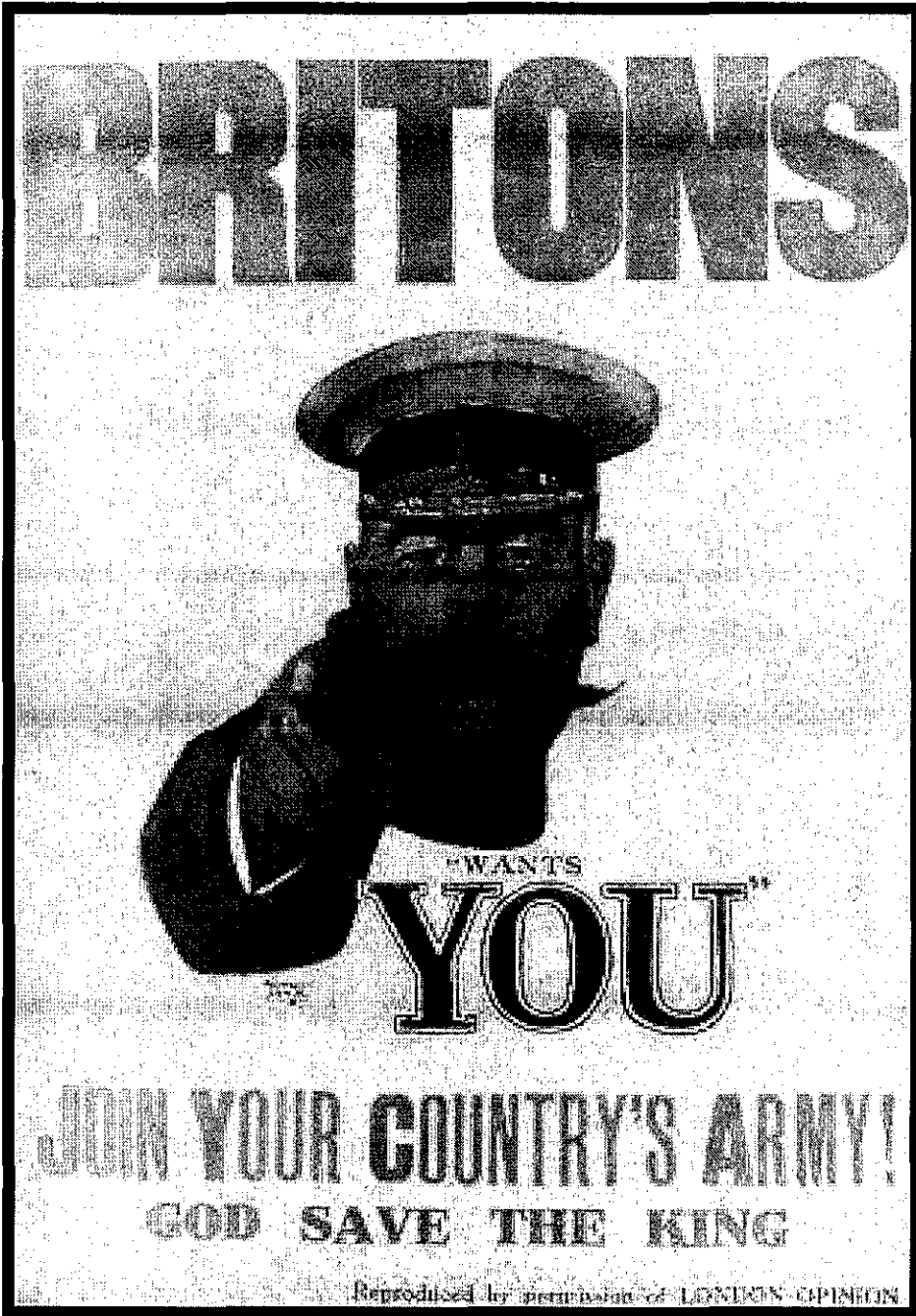
AVETIS AHARONIAN (1866-1948)

BUGOS NUBAR PAŞA (1851-1930)

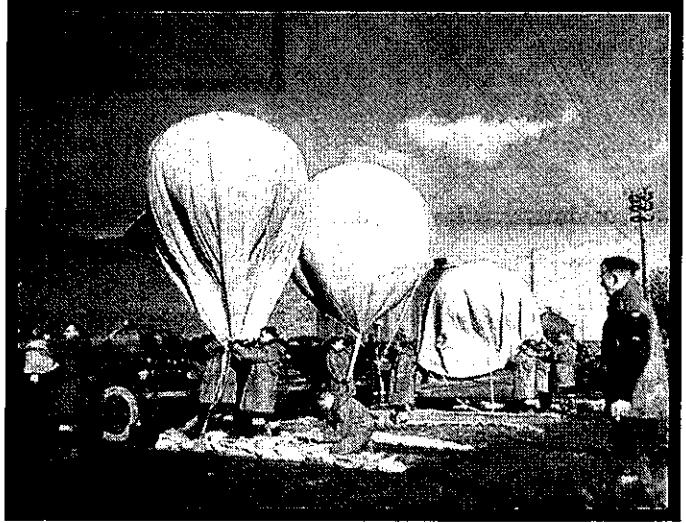
LORD KITCHENER (1850-1916)

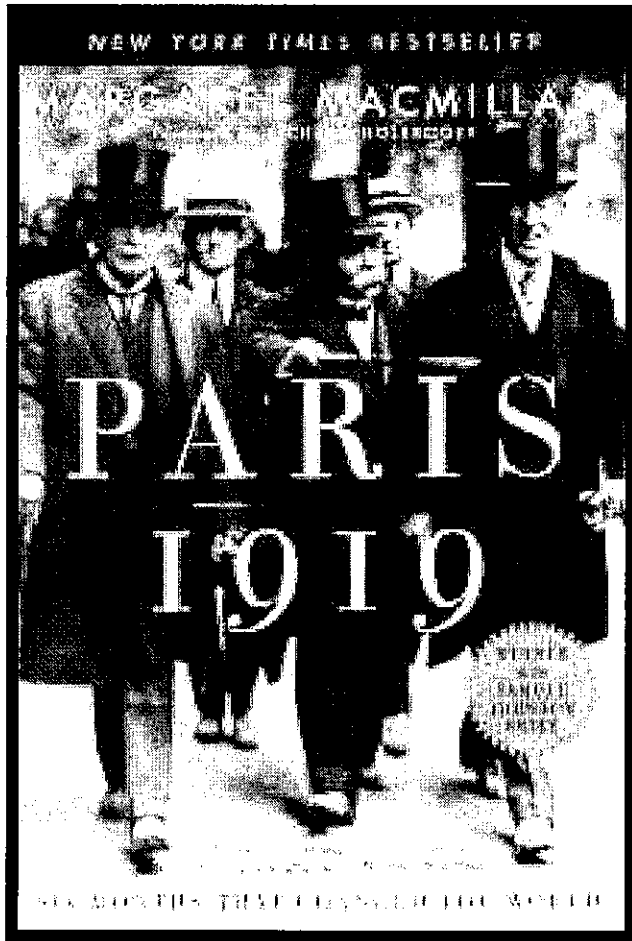
SAVAŞ PROPAGANDA BROŞÜRÜ

WELLINGTON HOUSE (WAR PROPAGANDA BUREAU)

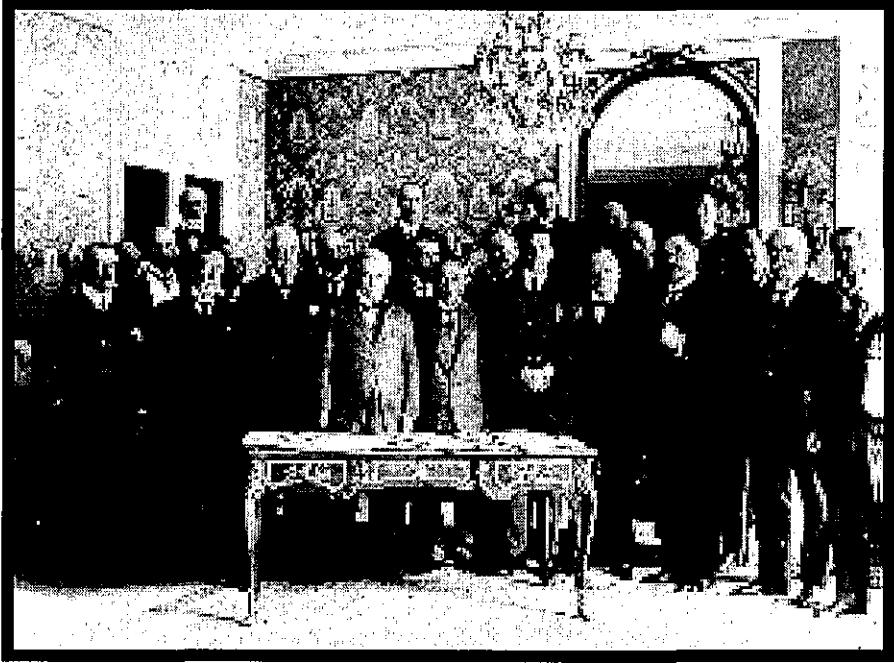
SAVAŞ PROPAGANDA FAALİYETLERİ

LLOYD GEORGE (1863-1945)

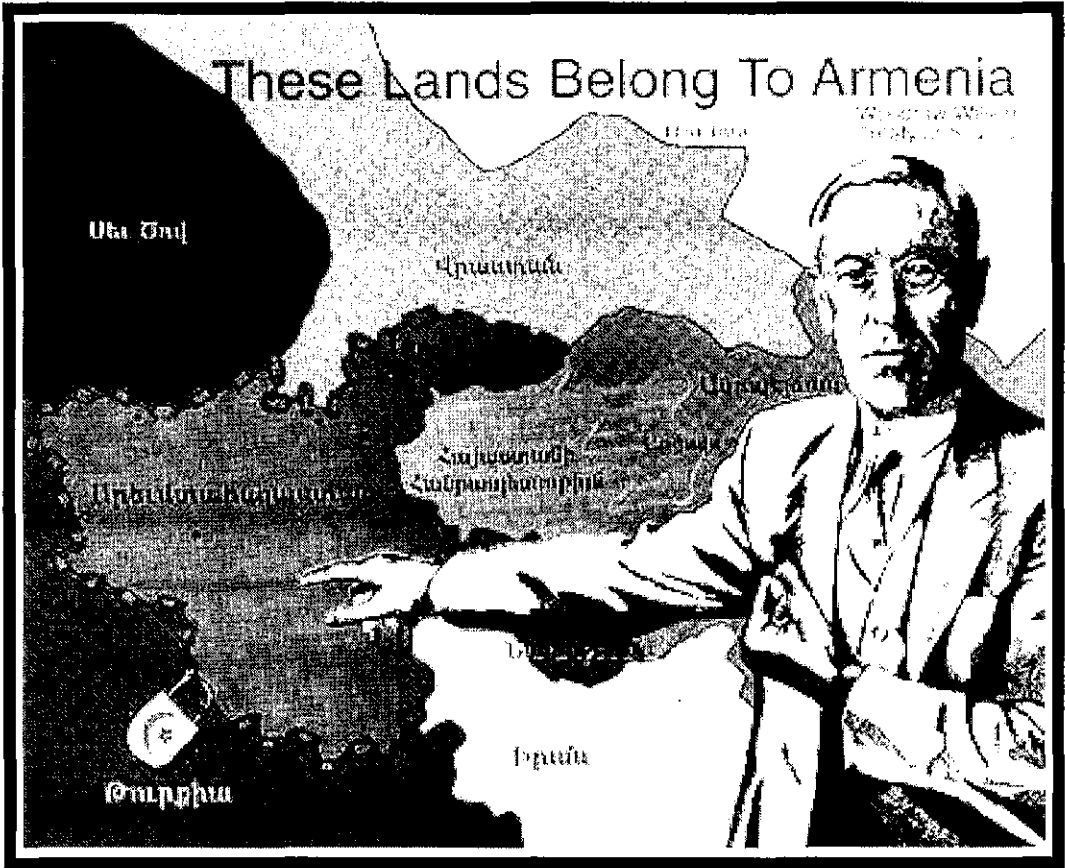
W. WILSON (1856-1924)

PARİS BARİŞ KONFERANSI

PARIS, 1919

WILSON VE ERMENİSTAN SINIRLARI

1914.		70404 12 NOV 1914
Cairo. Nov. 12.	TURKEY No. 70404	
Telegram. Mr. Chestham. No. 257K.	(Subject.) <u>Armenians and the War.</u>	70404
Last Paper.	View of Begos Nubar Pasha that Armenians might volunteer against Turkey and that if arms were supplied, mountain districts to north would rise. Number of men might be supplied from Egypt. no action would be taken without British consent.	
(Print.) Paris. The War. K.	Military.	(Minutes.)
(How disposed of.)	It is obvious that Russian success near Erzerum would encourage the Armenian districts s.w. of that city; and a landing at Alexandretta might be the last link in a chain to cut across the Empire and cripple it most seriously. The difficulty lies in the shortage of arms and the absence of means of distributing them.	
Action completed.) (Index.)		
Next Paper. 70644		

BELGE NO. 1 (A,B)

Bugos Nubar Paşa'dan İngiliz Dışişleri'ne: 12 Kasım 1914: "Silah ve Cephane sağlanması durumunda Ermenilerin ayaklanarak Türkiye'ye karşı gönüllü olarak savaşabileceklerini belirten belge."

them.

I venture to think that while the crucial struggle continues to rage in W. Europe, it might be better to wait, unless the Russians desire such action as a diversion.

In first instance

you Repeat to Genl. Buchanan

Sir F. Bente

for views of M. F. A. S.

Lord Kitchener L. O. 12 Nov

Three questions of arming Armenians or the Lebanon seem to me to depend on three things:-

1. As a matter of general policy do we consider it wise to arm, and staff as we should have to do, by expeditionary forces, an undisciplined irregular population

2. Are there representative leaders with whom we can communicate, in whom we can have confidence, and through

1915. 7.	THE WAR TURKEY.	<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;"> 22083 25 FEB 1915 </div> Received by <i>f. 22083</i>
Feb. 24.	No. 22083	
Command by Russian Amb.	(Subject.) <u>Arms and Ammunition for Armenians.</u> <i>Russian M.F.A. asks whether M. G. would join with France in sending arms and ammunition to the Caucasus for use by Armenians against Turks.</i>	
Last Paper.		
(Print.)	(Minutes.) <i>Even if we could spare our rifles, I do not see how we could organize their transport from Alessandria to the interior, & how the Armenians to make any effective use of them. Besides how can the Azerb. & Basrah will be occupied I do not see why the Russians should attempt to land arms at Samson. Ch. Linné vice of her office & Administration & then cannot find Gov. Her office This is an impracticable scheme, in present circumstances, and I think we could not propose to the W.O. to reply as Mr. Nicholson suggests.</i>	
(How disposed of.) <i>oft 200 March 4.</i>		
(Action completed). <i>[initials]</i>	(Index.) <i>[initials]</i>	
Next Paper. 25073	<i>[initials]</i> E.G. <i>[initials]</i> 132668-W. & C. Ltd. - 35019/104 - 100 - 25,000 - 12-14. 25-11-15.	

BELGE NO. 2

Rus Büyükelçisi'nden İngiliz Dışişleri'ne: 24 Şubat 1915: "İskenderun'da, Türklere karşı kullanılmak üzere Ermenilere silah gönderilip gönderilemeyeceğini soran belge."

1915 Sophia March 6th.	THE WAR. TURKEY.	37609 MAR 31 1915
Sir H. Bax-Ironside. 10. 20. Confidential.	No. 37609	Received by <i>Hay f. 22083</i>
Last Paper. 28172	(Subject) LANDING IN CILICIA BY ARMENIAN LEGION. Transmits letter from Armenian Revolutionary Committee proposing.	
(Print)	(Minutes)	
(How disposed of)	The decision on this was sent by tele. see (28172). L.O. 31 mch.	

BELGE NO. 3 (A.B)

Sofya Büyükelçisi H. Bax Ironside'dan İngiliz Dışişleri'ne: 6 Mart 1915: "Taşnak Komitesi'nin İskenderun ve Mersin'e gönüllü Ermeni ordusu gönderebileceği yönündeki mektubu."

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԵՆՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅ ԳՐԱԳՈՐԹԱՆԵՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻԿԱՆ

1890

FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
DASCHNAKTZOUTIOUN

180

№ [redacted]

Britagne (le Grand Armée turque probablement une protestation),
 Au cas où l'état major Ottomanique accept
 tait notre offre, nous procéderions de suite - par nos
 comités locaux - au recrutement de volontaires. Ceux-ci
 sont généralement des gens solides, des combattants éprou
 vés et qui connaissent bien le pays à conquérir.
 Après quelques jours d'exercice dans l'île de Chypre,
 les légions arméniennes pourraient débarquer à Alexandrette
 entamer la Cilicie, où la population arménienne lui ferait
 bon accueil (les troupes turques sont peu nombreuses dans
 cette région).

En attendant votre réponse, je prie, Excellence,
 d'agréer l'assurance de mes sentiments les plus respec
 tueux.

Par le Comité
 M. Varoudean

P.S. J'ai fait la présente communication au
 G. S. et au Ministre de la Grande Bretagne
 à Sofia

S-Hei (7/1)

حرفت بولمى ئاتىم بولمى نقتىد عومە د خالە كيد دە بولمى ات
 كاتىبە قە بايودە بولمى تىلغ ائىمە ايدىم خالە بولمى ۶/۶/۶۰
 طرەزە آلمە دىمە بايودە دىمە بولمى انقازىك آرزومە بولمى
 قىتادىك بولمى دە توفىق دياھدە سوقى اھالى دىمە ادرىمە
 بولمى ئاتىمە بايەتتە اسدلالە بولمى بولمى باھدە كوندىمە بولمى
 بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى
 بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى بولمى

۱۰ قىتادىك
 ۲۰ قىتادىك
 ۲۰ قىتادىك

بولمى بولمى بولمى

A	1
D	160
F	2-1

4/16

6-2-11

(99)

۱۳۵۸
۲۸-۷

انظر ان ايلو تسوية اليسرى وبتوجه معادته
 ۱۳۵۸ ۲۸-۷ ۱۳۵۸ ۲۸-۷
 ۱۳۵۸ ۲۸-۷ ۱۳۵۸ ۲۸-۷

بوتقونى چودر ما جوده اليا معطاهه اظلمه د
 قاتلم رسيو ريفاً بوزار ديد و توفيقه فارم برجا كند و طروده
 سويته سرك ايموله هدا دلينجه ايموره ايستايه رسيو بوزار
 بايوسده اهدا ارا اتميه دليس رطقه عورتي اده ايمده ان مقام
 ديسي روتق اوطق ادره بدم ان خصه ايروم رطقه ارا ايفاده ايسدره
 قطعا نكل ايلده اوليغ بريدن كوك برده اظه طروده و سارر روده
 محم نادره باشورده رسي ولاي اسفا ايد صا ايلو سار ارا سانه بوزار
 ايد عطا ره اسفا نتمه ايلين بوطه رطقه عورتي هما عورده
 سار ايمو عورتي ده هرده حبه حبه كو ستمه حبه و ايلين ايد حبه
 دو اسه ايسده تفاحه ايمه ارا و افده رطقه عورتي هما عورده
 بوزار ايد عورتي حبه حبه ايمو عورتي هما عورده ايد حبه
 اسفا و انا و طه الحاح لارام طلع ادره ايد حبه حبه ايد حبه
 حافظ و قورده ليدن سمانده اعفا و اسفا ايد حبه حبه ايد حبه

G. M. A. T. A. S. E. 1358

G. M. A. T. A. S. E. 1358

BELGE NO. 6(A.B)

Erzurum'dan Harbiye Nezâretine: 11.08.1335: "İngilizlerin Ermenilere yardım ettiklerine dair istihbarat."

ДЕЛО № 52. связка № 7.

Копия с оригинала.

КАНЦЕЛЯРИИ МИНИСТРА ВЪТРЕШНИХ
ДЕЛ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

ру

Ганджинского Губернатора, Полковника Веккила.

Д О К Л А Д.

ль

При объезде Юговосточных уездов Ганджинской губернии невольно пришлось обратить внимание на отношения Англичан к должностным лицам Азербайджана, начать например с того, что Англичане не верят всему тому, что им мусульмане говорят. Надо заметить, что армяне имеют полный доступ к мусульманам например в Агдаме, для покупки зерна и др. продуктов, где их никто не трогает. Этому Англичане не верят.

В гор. Шуше два Английских офицера окружены армянами и армянками и они т.е. Английские офицеры верят всему тому, что им говорят армяне. Англичане живущие в Шуше вмешиваются во все дела Азербайджана, так как пример 1) требуют от Шушинского пристава отпустить дрова для Шушинского реального училища из складов, имеющихся в Ханкендах, говоря что эти дрова принадлежат русскому правительству; 2) есть Представитель Министерства Продовольствия, некий Кулиев, которого англичане предлагают Приставу арестовать и под конвоем доставить в Шушу; 3) есть другой Кулиев - Инспектор народных училищ Джебраильского уезда, которого те же офицеры требуют из Джебраила в Шушу, не объясняя для чего. Надо заметить, что переезд из Джебраила в Шушу и обратно обойдется около 3000 рублей; 4) Намор Габбон предписывает приставу Зенгезурского уезда пропускать хлеб провозимый из Катарских заводов, в Герсон; при чем надо заметить, что в Катарских заводах кроме ограбленного хлеба идет; 5) Английские офицеры предписали Шушинскому

BELGE NO. 7(A.B)

Gence Valisi Vekilov'un Raporu: 01.01.1919: "İngilizlerin, Ermenilerce yapılan katliamlara göz yumduğu hakkında."

Казначей выдать по 300 рублей городским города Шуша) им полагается по 150 рублей) в месяц, что казначей исполнит. 6) те же офицеры предписали тому же казначей выдать 50.000 рублей Шушинскому городскому Голове на борьбу с тифом, несмотря на то, что в казначействе нет ни одной армянской копейки, из этих денег 5.000 р. Городской Голова успел получить до моего приезда, а 45 тысяч я воспретил выдать.

Как говорят офицеры требует упомянутого выше инспектора народных училищ Кулиева для того, чтобы предписать ему выдать жалованье сельским учителям армянских школ, которое азербайджанское правительство не признают. 7) Англичанин принимает всякого рода жалобы от армян на мусульман, хотя бы эти жалобы относились к преступлениям, совершенным более года тому назад.

Некий Салман Бек Адибеков-правая рука известного Шаумяна, получавшей содержание в былые времена от него, был арестован по обвинению в разгроме имени Фаррурбека Вазирова. — Салман Бек был арестован совместно с другими грабителями и сидел с ними в Шушинской тюрьме. По соглашению друзей армян Салман Бек он был вызван следователем в армянскую часть города Шуши, где конвой, сопровождавший его, неожиданно был обезоружен, а Салман Бек был выпущен на свободу. Ему армяне по просьбе собрали деньги и он живет, под защитой армян в Шуше. Этот Салман Бек был на-днях у английских офицеров которые ему оказали, никто арестовать его не смеет. Таких примеров можно много привести, но из изложенного ясно, что английские офицеры вмешиваются в дела Азербайджана. 19-го января я был в Шуше, где переговоров с Уездным Начальником, намереваясь устроить совещание у Уездном Управлении с английскими офицерами по вопросу, каковы открыты некоторые дороги, проходящие по армянским селам, для передвижения мусульман. Уездный начальник отправился к этим офицерам для приглашения их в Уездное управление на совещание, но они ответили: "мы представители Британской Империи, а потому пусть губернатор придет к нам." Я к ним не пошел и поэтому совещание не состоялось.

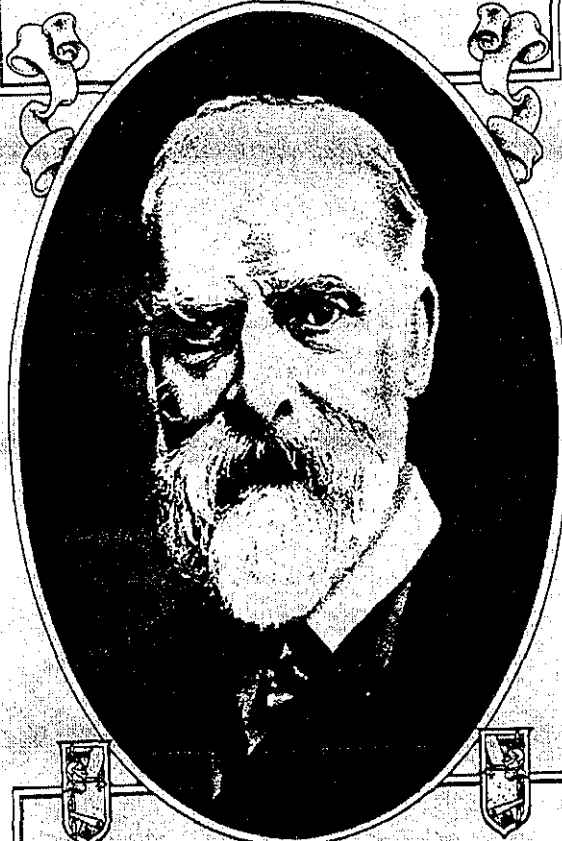
ГУБЕРНАТОР БЕКИЛОВ.

The New York Times
A MONTHLY MAGAZINE OF
The New York Times
Current History
PUBLISHED BY THE NEW YORK TIMES COMPANY, FIFTY FIFTH STREET, NEW YORK, N. Y.

172

November-1916

VISCOUNT JAMES BRYCE

Lord Bryce, Former British Ambassador to the United States,
Has Followed Up His Report on Belgium with a
Still More Harrowing Story of Armenian Sufferings.

Lord Bryce's Report on Turkish
Atrocities in Armenia

CURRENT HISTORY (KASIM-1916)

"Lord Bryce'in Ermenistan'daki Türk Katliamlarına Yönelik Raporu"

The New York Times

TUESDAY, SEPTEMBER 21, 1915

(3:3)

BRYCE ASKS US TO AID ARMENIA

Says That All the Christians in
Trebizond, Numbering 10,000,
Were Drowned.

WOMEN SEIZED FOR HAREMS

Only Power That Can Stop the Mas-
sacres Is Germany, and We
Might Persuade Her to Act.

LONDON, Sept. 20.—Viscount Bryce, formerly Ambassador to the United States, has sent to The Associated Press a plea that America try to stop the slaughter of Armenians. He says:

"The civilized world, especially America, ought to know what horrors have been passing in Asiatic Turkey during the last few months, for if anything can stop the destroying hand of the Turkish Government it will be an expression of the opinion of neutral nations, chiefly the judgment of humane America.

"Soon after war broke out between Turkey and the Allies, the Turkish Government formed, and since has been carrying out with relentless cruelty, a plan for extirpating Christianity by killing off Christians of the Armenian race. Accounts from different sources agree that over the whole of Eastern and Northern Asia Minor and Armenia the Christian population is being deliberately exterminated, the men of military age being killed and the younger women seized for Turkish harems, compelled to become Mohammedans, and kept, with the children, in virtual slavery. The rest of the inhabitants, old women, men, and children, have been driven under convoy of Turkish soldiers into unhealthy parts of Asia Minor, some to the deserts between Syria and the Eu-

phates. Many die or are murdered en route, and all perish sooner or later.

"In Trebizond City, where the Armenians numbered over 10,000, orders came from Constantinople to seize all Armenians. Troops hunted them, drove them to the shore, took them to sea, threw them overboard, and drowned them all—men, women, and children. This was seen and described by the Italian Consul.

"Some in the country escaped by professing to accept Islam, and a quarter of a million escaped over the Russian frontier, but perhaps half a million were slaughtered or deported, and those deported are fast dying from ill-treatment, disease, or starvation. The roads and the hillsides are strewn with corpses of innocent peasants.

"We can all try to send aid to the miserable refugees now in Russian territory, but what man can stop the massacres? Not the allied powers at war with Turkey. Only one power can take action for that purpose. It is Germany. Would not the expression of American public opinion, voicing the conscience of neutral nations, lead Germany to check the Turkish Government?"

September 23, 1915

(4:6)

RESCUED 5,000 ARMENIANS.

French Warships Carried Them
from Syria to Egypt.

PARIS, Sept. 22.—The rescue by French warships of thousands of Armenians from pursuing Turks is recounted in a statement issued last night by the Ministry of Marine.

"Pursued by Turks," says the statement, "5,000 Armenians, 3,000 of whom were women, children, and old men, took refuge in the Djebel Moussa Mountains at the end of July. They succeeded in keeping their assailants at bay until the beginning of September.

"Ammunition and provisions then gave out, and they would inevitably have succumbed had they not succeeded in getting word of their grave situation to a French cruiser. Immediately cruisers of the French blockading squadron off the Syrian coast went to their help and took all of them to Port Said, where they were installed in a provisional camp."

THE NEW YORK TIMES (EYLÜL 1915)

"Bryce Ermenistan'a Yardım Etmemizi İstiyor"

TURKS RETAKE ERZRUM.

CITY SET ON FIRE.

TURKISH report, March 12 :—

Before Erzurum the Armenians offered somewhat serious resistance to our troops. After our attack had been carried forward yesterday as far as the wire entanglements of a fortified position, the obstacles were overwhelmed during the night in a brilliant attack and the enemy troops were driven back.

Our troops entered Erzurum and are now occupied in extinguishing the fires caused by the Armenians.—Admiralty, per Wireless Press.

* Erzurum, the capital of Armenia, has now shared the fate of the great Black Sea port of Trebizond, which was recaptured by the Turks about three weeks ago. The city appears to be in flames, probably set on fire by the Turks. The storming of Erzurum by the Russians in February, 1916, brilliantly inaugurated the Grand Duke Nicholas's tenure of the Caucasus command. Its gallant defence by an Armenian garrison against the returning Turks during the last few days adds a new and glorious page to the chequered annals of the city.

THE TIMES, 15 MART 1918

"Türkler Erzurum'u Geri aldı"

BRITISH LEAVE BAKU.

DEFECTION OF THE ARMENIANS.

HEAVY FIGHTING WITH TURKS.

The British force sent from Persia across the Caspian Sea to Baku has been withdrawn owing to the defection of the local Armenian population, at whose urgent request it was sent. During the period of five or six weeks that it has been at Baku it has seen a good deal of heavy fighting, the Turks having made determined attempts to take the town. Owing to the feebleness of the local support its position became a perilous one, and the news that it has been able to effect its retreat has removed a feeling of considerable anxiety which prevailed among those who were aware of the circumstances.

The history of the expedition begins with the overthrow of the Bolsheviks at Baku on the night of July 25. A new Government was set up, and sent a request for British aid, asking for the dispatch of staff officers, instructors, and troops immediately. This aid was dispatched across the Caspian from Enzeli, whither the Baku Government had sent transports for their embarkation. In the nature of things, however, it could only be a small force. General Marshall's long line of communications, extending from the Caspian across Persia into the Mesopotamian plain and down the Tigris to Basra, was over 1,000 miles in length, and the force that he was able to send to Baku was only intended to provide a stiffening for the defence. The local troops at Baku numbered about 7,500 Armenians and 3,000 Russians. Moreover, there was always a danger arising from the fact that the shipping on the Caspian was not under our control, and Baku is 200 miles from Enzeli. Loyal co-operation by the Russians controlling the shipping was necessary, and it appears at first to have been withheld by the newly formed Central Caspian Government, who appeared to think that no further effort was required after the arrival of the small British detachment.

The Armenian troops also very soon proved unreliable, for on August 17 they refused to fight and dispersed to their homes, causing the failure of a local attack organized against a Turkish enveloping movement north of Baku.

TIMES, 20 EYLÜL 1918

"İngilizler Bakü'yü Terk Ediyor"

THE NEW ARMENIA.

CLAIMS AT THE PEACE CONFERENCE.

BOUNDARIES OF PROPOSED STATE.

(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

The following outline of Armenia's claims to be brought forward at the Peace Conference is given on the authority of Boghos Nubar Pasha, the son of the famous Nubar Pasha, Prime Minister of Egypt, to whose work of regeneration Lord Cromer and Lord Milner have both paid tribute. He is the President of the Armenian Delegation, appointed by the Catholics, and as such the recognized leader of the Armenian people. He is supported by all Armenian parties, whatever the country of their adoption.

The geographical boundaries of the new Armenia and the system of government necessary for its security during the period of its reconstitution will be determined at the Peace Conference. In the meanwhile there is reason to expect that the broad lines of the settlement proposed by the delegation will be adopted. Armenia's interests clash with nobody's save the Turk's, and he has forfeited the right, and lost the power, to resist her aspirations to a new birth. The adjustment of frontiers with other new States—Georgian, Tartar, and Arab—to the north and east and south is a matter of minor importance. The lines of nationality are fairly clear, and are not likely to involve serious dispute. The existence of a compact, autonomous Armenia is the main thing, and is

drawn north to a point between Samsun and Ordu on the Black Sea would form the western frontier of the new State.

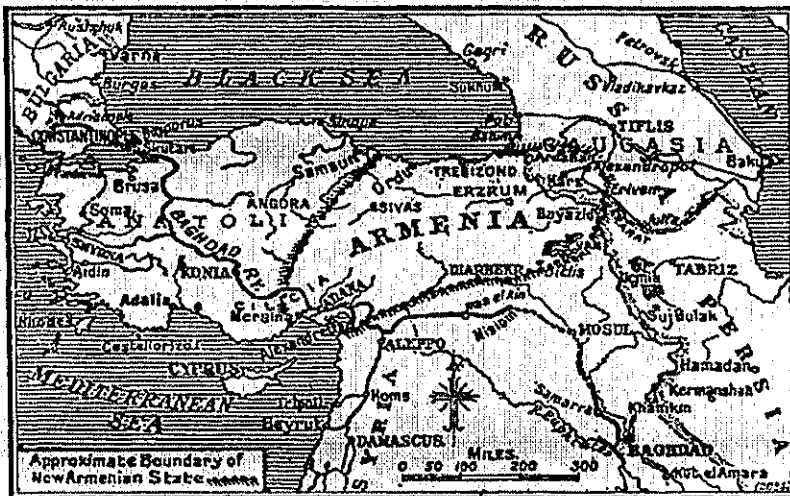
The case of Armenia is morally stronger than that of any of the small nations whose destiny is to be decided at the Peace Conference. The geographical parallel between Armenia and Belgium and Serbia holds; all these small nations have stood in the path of the German. Armenia's crime was that she lay between the Turks of Europe and their Tartar kinsmen of the Caucasus and Central Asia. Her existence was incompatible with Pan-Turanianism. In the spring of this year the remnants of the Armenians held back the wave of the Turkish Army from Persia and the Caspian for five months, and when the armistice was concluded bands of them were still carrying on a guerilla warfare in the hills. Andranik, the scourge of the Turk from the beginning, never submitted.

ENGLAND'S DEBT TO ARMENIA.

It is not likely that the Allies will fall in reparation. Our own debt is great, for our policy in backing Turkey against Russia was responsible to a large extent for the Armenian atrocities before the war. In the Treaty of Berlin and the Cyprus Convention, by eliminating Russia we removed the only safeguard of the Christian population in Turkey, contenting ourselves with Ottoman promises of reform, which we had no power to enforce, and which we might have known Turkey had no intention to fulfil. Now after four years of blood and sacrifice we are at last able to step in and save what survives, and it should be unnecessary to quote Blue-books and precedents to prove that the maintenance of any Ottoman authority in the affairs of Armenia would vitiate the whole scheme.

We are sure to hear a great deal about the liberalism of the Turk in the near future, but centuries have proved that he is incapable of reform. He is more appetite, destroying what he cannot consume. Apart from its iniquity, his policy of extirpation has been a species of economic suicide, for it has killed the seeds of pro-

THE CONFINES OF ARMENIA.

The future government of Armenia and the possible boundaries of the new State are discussed in an article published to-day.

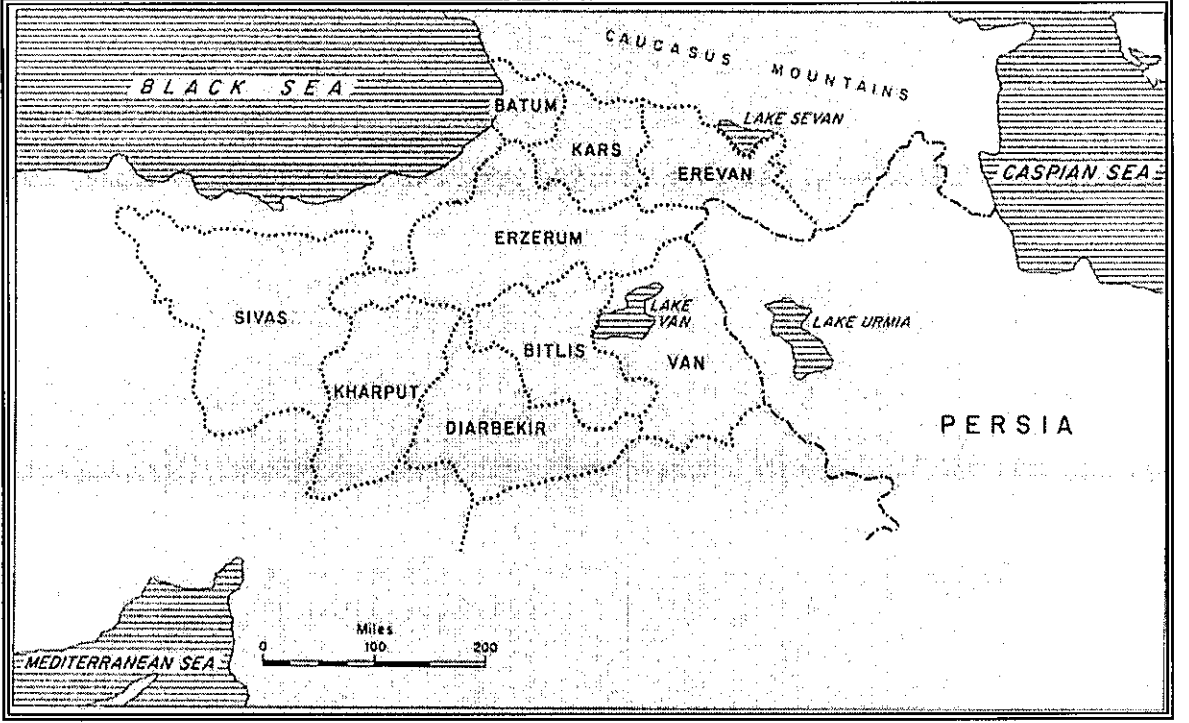
gather that the delegates will not prove unaccommodating in respect to the interests of their neighbours.

The most important development in the

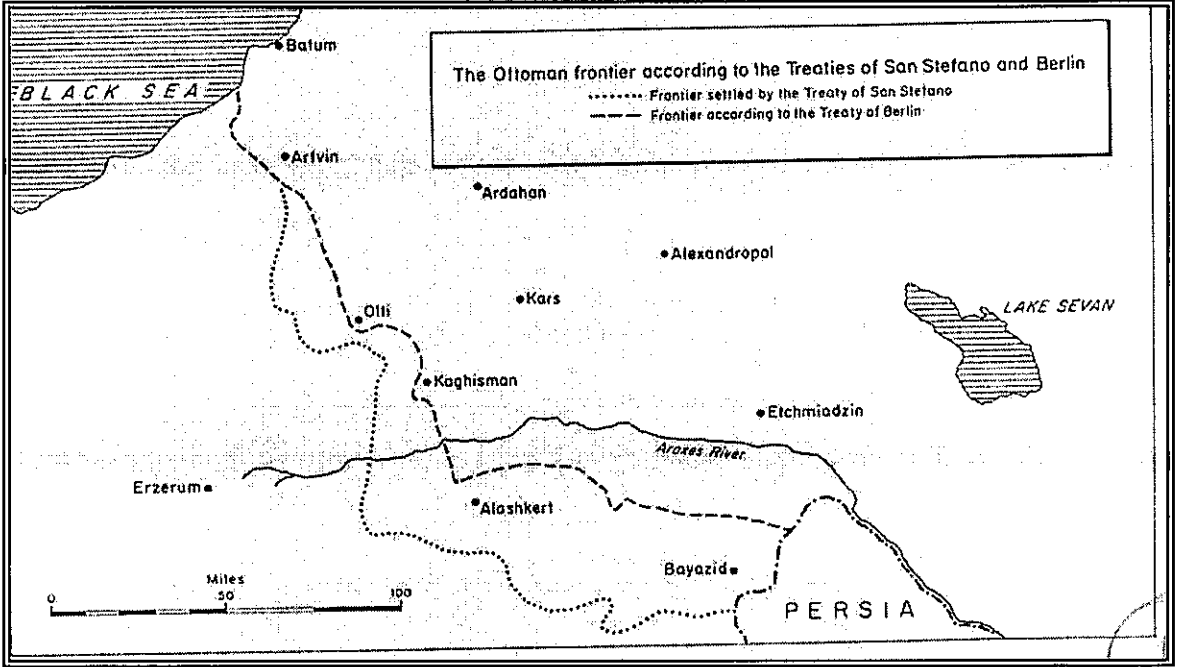
ductivity. Fertile lands lie sterile under the dead hand of the Turk, whereas the Armenians are among the most practical, intelligent, industrious, and energetic of the East.

THE TIMES, 31 ARALIK 1918

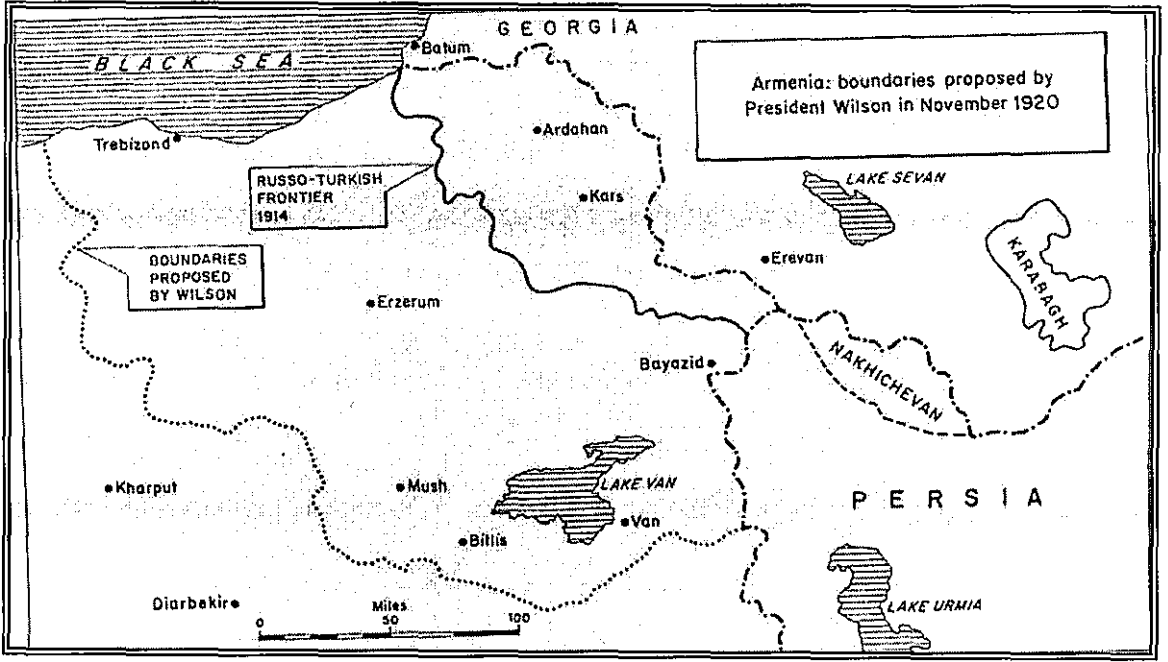
“Yeni Ermenistan: Barış Konferansı’ndaki İddialar”

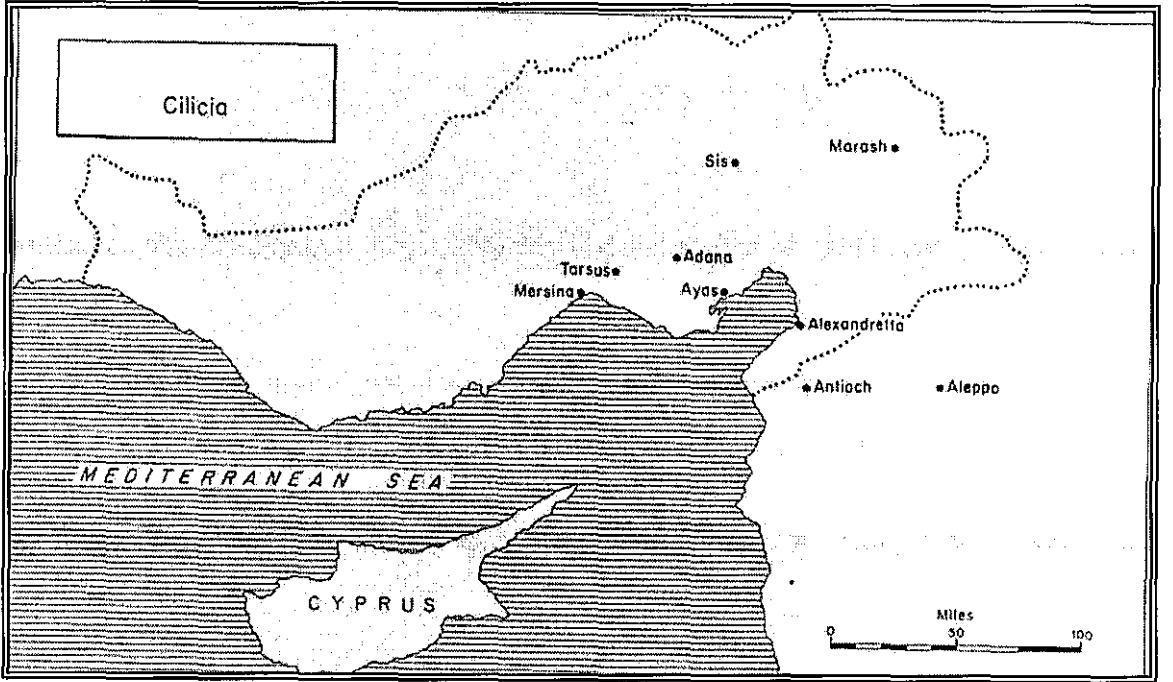
HARİTA 1: DOĞU ANADOLU'NUN İDARİ TAKSİMATI (1914)

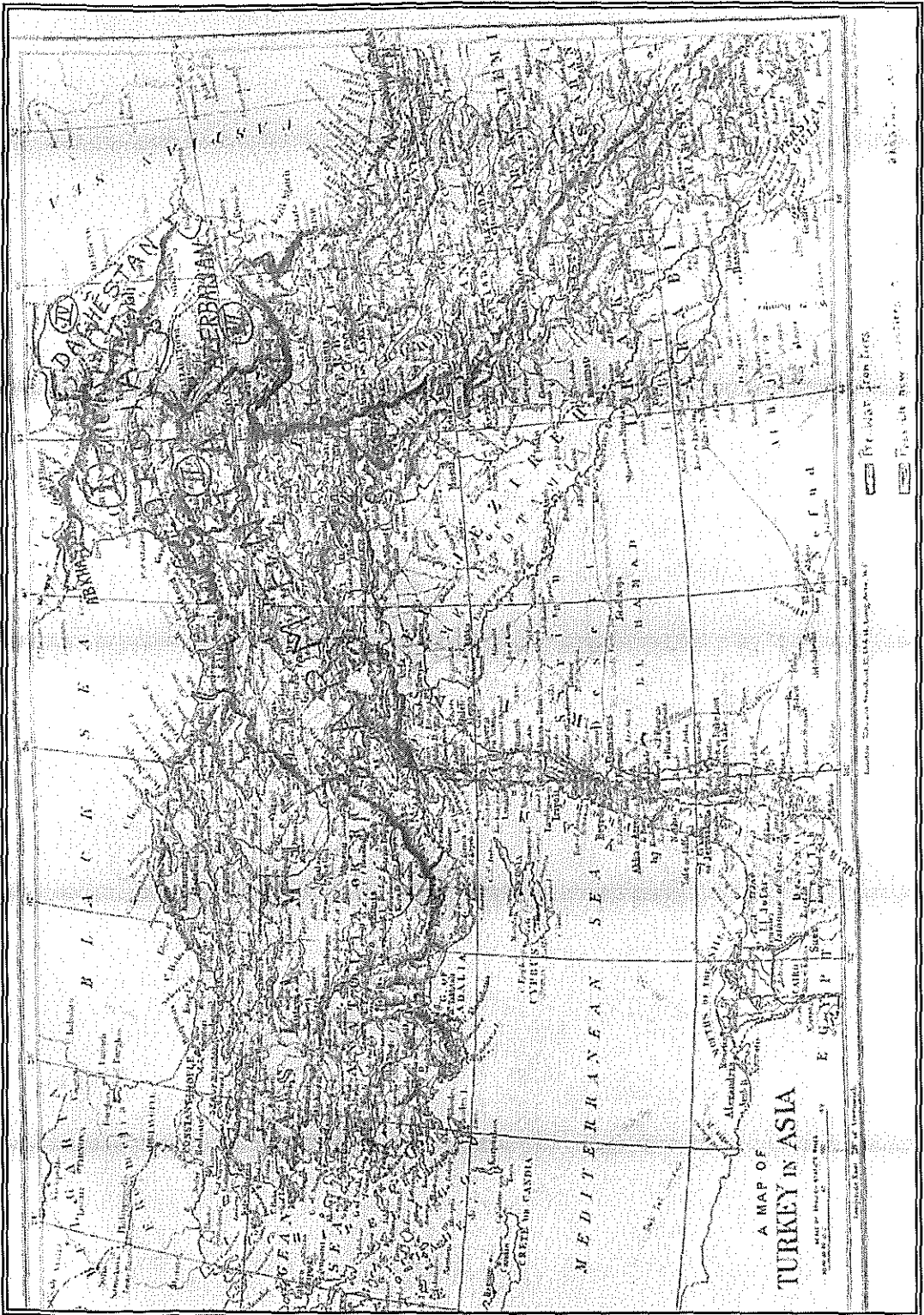
HARİTA 2: SAN STEFANO VE BERLİN ANLAŞMASI'NA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN SINIRLARI

HARİTA 3: ABD BAŞKANI WILSON TARAFINDAN BELİRLenen ERMENİSTAN SINIRLARI

HARİTA 4: KİLİKYA

**HARİTA 5: KARADENİZ'DEN AKDENİZ'E UZANMASI TASARLANAN
"BÜYÜK ERMENİSTAN PROJESİ"**